

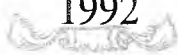
Орест Субтельний

УКРАЇНА
ІСТОРІЯ

2-е видання

Київ
«Либідь»
1992

РОЗПОВІДЬ КАНАДСЬКОГО ІСТОРИКА ПРО МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ УКРАЇНИ

Український народ сповнений духу національно-культурного відродження. Це знаходить свій вияв, зокрема, у прагненні мільйонів людей до пізнання власної історії. Народ гостро відчув наслідки здійснюваної сталінщиною впродовж трьох поколінь деформації історичної свідомості і не хоче більше миритися з цим.

Потяг до історії поєднується з недовірою до сучасних істориків. Певною мірою ця недовіра обґрунтована. Багато науковців, особливо старшого віку, не можуть звільнитися від хибних стереотипів. Деякі з них й досі протестують проти «очорніння славного минулого» і в наступальному стилі демонструють відданість «принципам». Для більшості ж просто потрібен час, щоб заново осмислити свій предмет, розібратися в архівному матеріалі і методах дослідження. Перші створені з позицій нового мислення книги вже виходять у світ.

Що ж має дістати читач, поки сучасна історична наука здійснюватиме свою перебудову? Перш за все твори В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, М. І. Костомарова, Д. І. Яворницького та інших класиків української історіографії — призабуту, а в недавньому минулому — нерідко заборонену історико-культурну спадщину. У 1988—1989 рр. ці твори друкувалися в журналах і навіть в газетах, звучали по радіо. Починаючи з 1990 р. з'явилися передруки десятків книг наших класиків, в тому числі репринтних. А тепер настала черга познайомитися з сучасною українською зарубіжною історичною літературою. Одним з її найкращих зразків якраз і є книга канадського професора, українця за походженням Ореста Субтельного.

Своєю працею автор прагнув задовольнити інтерес до історії України передусім у колах україно-канадської громадськості. Про це свідчить присвята, вміщена в канадському виданні: «Тим, хто покинув свою батьківщину, але ніколи не забуває її». Втім, багатьма своїми аспектами книга здатна викликати увагу й українського радянського читача, у чому він матиме змогу неодноразово переконатися.

* * *

Для відірваних від народної товщі й розсіяних по всьому світу зарубіжних українців загроза асиміляції була і є надзвичайно гострою. Тому в літературі діаспори ідея національного відродження проходить червоною

ниткою. Нашій офіційній доперебудовній ідеологічній доктрині вона здавалася підозрілою і навіть еретичною. Обслуговуючи унітарну багатонаціональну державу, ця доктрина тільки на словах визнавала такі поняття, як національний суверенітет, самостійність, самобутність. Наголошування на цих поняттях тягло за собою, як правило, звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

Наступально антисталинська спрямованість праць діаспори нерідко надавала націоналізму хворобливо загостреного вигляду. Щодо книги О. Субтельного цього не скажеш. Усім своїм змістом вона спрямована на виховання національної самоповаги, а не почуття зверхності над іншими народами ба навіть ненависті до них. Скажімо, торкаючись гострих моментів у взаємовідносинах України з Польщею та Росією, автор в основному обирає спокійний тон і зважені висловлювання. Він переконаний, що історію не можна використовувати як зброю для силового розв'язання проблем національного буття.

Такий підхід незвичний для нас усіх. Ми ж бо звикли вважати себе бійцями ідеологічного фронту, а свою науку — ідеологічною зброєю. Та чи можна добувати об'єктивне знання, якщо ставитися до історії як до зброї? На цей випадок колись знайшли гнучке пояснення: партійність повинна збігатися з науковою об'єктивністю. А якщо історик приносив партійність у жертву об'єктивності, його звинувачували у «буржуазному об'єктивізмі». Аби знищити самостійність мислення в корені, потрібен був еталон. Ним став короткий курс «Історії ВКП(б)». Сталін усвідомлював, наскільки є ефективним маніпулювання історичною свідомістю, а тому не пошкодував зусиль, щоб власноручно відібрати факти, події та осіб, придатних, на його думку, для вітчизняної історії. Коли ж у цьому короткому курсі бракувало настанов, скажімо, спеціалістам з історії України, то відповідні субеталони вироблялися додатково. Таку роль відігравали, наприклад, схвалені ЦК КПРС тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Відсутність ідеологічної упередженості робить книгу О. Субтельного вразливою з точки зору звичного нам «класового» підходу до історії, за яким завжди приховувався підхід суто партійний, а не загальнонародний, тобто національний. Така вразливість цілюща для багатьох суспільствознавців, нездатних й досі зняти з себе «військову форму» бійців ідеологічного фронту. Додамо, що по іншій бік фронту шикуються вже історики з обозу сил, опозиційних консерваторам. Теж виховані в традиціях сталінізму, вони чудово засвоїли лукаву тезу про тотожність наукової об'єктивності і партійності. Звичайно, власної.

Незвична для нас книга О. Субтельного й відбором матеріалу по історичних областях. В узагальнюючих курсах з історії України подіям на Наддніпрянщині та Сході ми завжди надавали рішучу перевагу над усім тим, що відбувалося на західноукраїнських землях. В результаті у читача складалося помилкове враження, що історія України — це тільки історія тих етнічних земель українського народу, які входили до складу Росії. Пояснення просте: історія України не розглядалася як самостійний курс, а завжди досліджувалася й викладалася у школах і вузах як частина історії СРСР, до 1917 р. — Російської імперії. Підхід О. Субтельного — якісно інший. Подіям на території, що входила спочатку до Австро-Угорщини, а потім — до Польщі, Чехословаччини та Румунії, приділено достатню увагу.

Нарешті, наголошено на ще одній розбіжності історичного курсу О. Субтельного із звичними для радянського читача узагальнюючими працями. Це — зовсім інше співвідношення обсягів дореволюційної та післяжовтневої проблематики. При побудові загальних курсів ми дотримувалися принципу «фіфті-фіфті»: одна половина обсягу присвячувалася подіям до

Жовтневої революції, а друга — післяжовтневій історії. Наприклад, десяти томну «Историю Украинской ССР» (1981—1985 pp.) спланували так, що уже п'ятий том завершувався Лютневою революцією. Надто вже спрощеним, аж до примітивної вульгаризації, виявився підхід до відомого вислову класика, який заявив, що вся історія людства до епохи пролетарських революцій є тільки передісторією.

У О. Субтельного майже дві третини обсягу відведено століттям, які передують двадцятому. Розділ «Україна у ХХ столітті» — один з п'яти наявних. Однак безсумнівно ключову роль цього століття в історії України автор враховує структурною побудовою: відповідний розділ складається з 12 підрозділів, а всі попередні разом узяті — з 17.

Розглянемо тепер основну тематику книги О. Субтельного, його спосіб постановки проблем і найбільш цікаві узагальнення.

Останнім часом актуалізувалася дискусія про те, якому народові належить давньоруська історична спадщина, включаючи мову, культуру, державність. Відомо, що до революції немало російських вчених вважали Київську Русь невід'ємною частиною національної історії Росії, а українські вчені — відповідно України. Серед розмаїття точок зору полярними виявилися концепції М. П. Погодіна і М. С. Грушевського. Перший з них стверджував, що після розпаду Київської Русі населення Наддніпрянщини перейшло на територію Центральної Росії і згодом утворило Московську державу. Інакше кажучи, він навіть не помічав існування окремого українського народу. Другий вважав, що російський народ не має будь-якого відношення до Київської Русі.

Щоб досягти компромісу між цими крайніми позиціями, в радянській історіографії післявоєнного періоду вводиться поняття єдиної давньоруської народності, яка нібито дала початок трьом спорідненим народам — російському, українському і білоруському. Мета компромісу полягала не стільки в поділі «по справедливості» давньоруської спадщини, скільки у спробі обґрунтувати історичними «фактами» суто політичну концепцію злиття націй. Існував нібито один народ, потім через зовнішні несприятливі обставини (татаро-монгольське завоювання) він роздібився, а після возз'єднання в кордонах однієї держави треба поступово позбутися національних відмінностей і повернутися до першооснови.

Етногенез східних слов'ян й досі неясний, бо ототожнення Київської Русі з «колицкою» трьох братніх народів аж ніяк не сприяло науковим дослідженням у цьому напрямі. Априорно можна твердити, що п'ять східнослов'янських племінних союзів, які утворили Київську Русь, не могли за короткий час існування цього досить крихкого ранньофеодального державного утвору злитися в одну народність. Очевидно, відмінності між трьома сучасними народами беруть свій початок у відмінностях між союзами племен, які існували ще з перших віків нашої ери. Делікатно підводячи читача до цієї думки, О. Субтельний розвінчує теорію «колицки» аргументами, запозиченими у марксистів. Він вважає, зокрема, малоімовірним, щоб єдина давньоруська народність (якщо припустити, що вона існувала) могла б розпастися внаслідок монгольської навали і завойовницької політики Польської та Литовської держав. Це, зауважує вчений, досить дивний відступ від звичайного для марксистів наголосу на внутрішні соціоекономічні фактори при розгляді становлення та розвитку націй. Я б додав до цього ще й такий аргумент: ми цілком точно знаємо, коли саме і в яких політичних документах народилася теза про єдину давньоруську народність. Навіщо ж тепер витрачати порох на наукову аргументацію неможливості існування цієї народності?

Читача повинні зацікавити роздуми автора про історичні особливості розвитку різних українських земель у післякиївську епоху. Докладно зупиняючись на проблемі литовського завоювання другої половини XIV ст., він

трактує його як менше зло порівняно з татаро-монгольським загарбанням російських земель. Справді, у державі Гедиміновичів руська (українсько-білоруська) мова стала державною, литовські феодалі почали засвоювати релігію і культуру завойованого народу, а переможена феодална верхівка зайняла високі посади.

Зовсім іншим за своїми наслідками було завоювання Галицької землі й частини Західної Волині польськими феодалами. О. Субтельний підкреслює, що населення цих земель відразу відчуло зростання кріпосницького гніту, супроводжуваного наступом католицизму і полонізацією. Після Люблінської унії 1569 р., коли Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту, така сама доля спіткала населення інших українських земель. Польські та полонізовані українські магнати володіли сотнями сіл і містечок. Гноблення закріпачених селян ніде в Європі не набуло такої інтенсивності, як у Речі Посполитій.

Професіоналізм автора особливо помітний в розділі «Козацька ера». Цей героїчний етап у житті українського народу викликає велику зацікавленість сучасних політиків, митців і «простих смертних», бо національно-культурне відродження наших днів великою мірою живиться традиціями півтисячолітньої давності. О. Субтельний доводить на великому історичному матеріалі, що в умовах, коли більшість українських феодалів охоче полонізувалася, козацтво стало на чолі боротьби за збереження культурної, релігійної та психічної ідентичності народу, або, висловлюючись тогочасною мовою, боротьби за звичай предків.

Оцінюючи повстання 1648 р. як одну з найголовніших подій в житті українського народу, автор справедливо вважає, що за масштабами воно переверщує усі інші соціальні конфлікти тогочасної Європи. Чому ж конфлікт, який визрівав десятиліттями, вибухнув раптово і з такою величезною силою? Відповідь проста: боротьбу вели між собою найбагатші на континенті польські магнати і найбільш експлуатовані українські селяни-кріпаки. Соціальне напруження в цій місцевості характеризувалося максимальною різницею потенціалів.

Розглядаючи рішення Переяславської ради як поворотний пункт в історії Східної Європи, О. Субтельний підкреслює вигоди, які дістав північний сусід України: ізольована раніше Московія зробила колосальний крок уперед на шляху перетворення у велику державу. Ця думка слушна. Але хіба програла сама Україна в тій конкретній обстановці, що тоді складалася?

Повторимо думку канадського історика: українські кріпаки були найбільш пригнобленими й безправними, найбільш експлуатованими й поневоленими в усій Європі. Разом із цим треба підкреслити ще одне: будучи у змозі вичавлювати зі своїх підданих максимум зиску, польські магнати виявилися безсилими захистити їх від спустошливих набігів кримських ханів, в основному за «людським товаром». Кримська Кафа (сучасна Феодосія) була найбільшим на континенті невільницьким ринком, і людолови десятками років торгували там переважно українськими юнаками та дівчатами. Отже, життя українців у Речі Посполитій являло собою виснажливу боротьбу за можливість фізичного існування, не більше. Щоб покінчити з нестерпним становищем, український народ якраз і почав визвольну війну.

Чи можливим було виникнення в ході цієї війни самостійної Української держави, здатної протистояти польським магнатам і кримським ханам? Адже ця держава вже виникала... І все-таки відповісти на це питання можна тільки негативно. Такої альтернативи приєднанню до Росії просто не існувало. Згадаємо, що польсько-російська війна, яка почалася у відповідь на рішення Переяславської ради, закінчилася так званим «Вічним миром» тільки в 1686 р. Тобто польські феодалі впродовж 32 років не бажали змиритися з тим, що

здійснив Богдан Хмельницький. Вести з ними таку тривалу й виснажливу війну самостійно, маючи до того ж за спиною Кримське ханство, українські гетьмани просто б не змогли.

Багато уваги у книзі приділяється гетьману Івану Мазепі. О. Субтельний шар за шаром знімає з цієї історичної постаті чужі, наліплені пізніше оболонки і показує нам реальну фігуру. Виявляється, що Іван Мазепа зовсім не був ані переконаним борцем за національну справу (не дозріло ще тоді суспільство до таких категорій!), ані зрадником. Автор, так би мовити, не індивідуалізує поворот Мазепи до шведів, а розглядає раптову зміну орієнтації гетьмана як відбиття настроїв досить значної частини української правлячої верхівки. Першопричини таких настроїв, як свідчить сила-силенна фактів, полягають у загальній невдоволеності козацької старшини надмірними вимогами царя. Така невдоволеність як реакція на зростаючий тягар війни спостерігалася і в російських землях. До того ж у виснажливій війні зі Швецією Петро I зробив наголос на централізації управління, чим поставив під знак запитання Переяславський договір. А коли поширилися чутки про те, що цар хоче реорганізувати козацьке військо, яке дійсно не витримувало конкуренції з регулярними європейськими арміями, старшина серйозно стурбувалася і змусила гетьмана перейти до підтримки шведського короля. Пізніше, однак, вона відчужалася від Мазепи і поспішно проголосила гетьманом Івана Скоропадського.

Поступово шматована своїми сусідами, Річ Посполита зникла, нарешті, з географічної карти. Землі українського народу опинилися у двох сусідніх імперіях — Російській (на 80 %) і Австрійській (на 20 %). Економічне, політичне і соціальне життя в обох цих державах, як підкреслює О. Субтельний, було упорядковане, бюрократія постійно тримала в полі зору людську спільність будь-якої величини й навіть окрему людину. Українські землі в результаті глибоко інкорпоровалися в імперські державні структури. Це не могло не викликати ослаблення традиційних зв'язків між Наддніпрянщиною і Західною Україною. Разом із тим період з кінця XVIII ст. характеризується появою нового соціального прошарку — інтелігенції як сили, що пробуджує національну свідомість народу. З'явилися перші дослідження в галузі української історії та фольклору, почали розвиватися літературна мова і національне мистецтво. Обмін досягненнями духовної творчості між українськими землями у складі Росії та Австрії поклав початок національній інтеграції позбавленого державності народу.

Економічний розвиток українських земель у складі Росії після скасування кріпосного права став просуватися високими темпами. Однак О. Субтельний справедливо не ідеалізує наслідків цього розвитку для національного буття українського народу. Він зазначає, що утворилися дві різні системи виробництва і соціальної організації: з одного боку — зростаюче місто, багатонаціональний, в основному російськомовний, пролетаріат, машинна праця, а з другого — консервативне село, досить патріархальне селянство, ручна праця. Суперечності між цими системами і всередині них наклали відбиток на дальший хід подій.

Українських земель у складі Австро-Угорщини індустріалізація майже не торкнулася. Вони так і залишалися серед найбільш відсталих і бідних районів Європи. Проте перетворення абсолютної монархії Габсбургів на конституційну внесло істотні зміни в національне життя держави. Якщо в самодержавній Росії українському народові відмовляли у праві на самостійне існування і переслідували так званих «мазепинців» за наміри пропагувати його мову і культуру, то в конституційній Австро-Угорщині лозунг культурно-національної автономії всіх народів став, по суті, офіційним і активно втілювався в життя. О. Субтельний і тут справедливо не ідеалізує

процесів зростання політичної і соціально-культурної активності західноукраїнського суспільства. Він підкреслює, що імперські чиновники цілком свідомо ігнорували вимоги адміністративного об'єднання Східної Галичини, Закарпатської України і Північної Буковини. У кожній з цих коронних земель потяг українців до національної самоорганізації наштовхувався на опір з боку відповідних організацій інших націй, яким створювали сприятливіші умови для існування. Найбільш серйозні міжнародні тертя, аж до конфронтації, мали місце між українськими і польськими організаціями у Галичині. Справа дійшла до того, що політичні партії, які тут утворювалися за національною ознакою, почали формувати воєнізовані організації.

Не можна не поділяти погляду О. Субтельного на першу світову війну як величезне нещастя для українського народу. Адже позбавлені своєї державності українці продовжували залишатися об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. Близько 3,5 млн солдатів-українців у російській армії та 250 тис. в австрійській змушені були воювати не тільки за чужі їм імперіалістичні інтереси, але й один проти одного. Землі, заселені українцями, особливо Галичина, стали театром найбільш кривавих битв на Східному фронті.

Історію революції та громадянської війни на Україні у книзі О. Субтельного подано під незвичним кутом зору. Що я тут маю на думці? «Обов'язковий набір» фактів, подій та осіб з вилученого після ХХ з'їзду КППС короткого курсу «Історії ВКП(б)» благополучно перекочував в усі сучасні підручники, посібники і монографії. Саме ця фальсифікована історія 1917—1920 рр. і є для нас «звичною». Але давно вже час звільнитися від сталінських стереотипів...

У книзі подано детальний аналіз розстановки політичних сил на Україні. Характеризується соціальна база Центральної Ради — національна інтелігенція і напівінтелігенція, земські діячі, нижчий командний склад армії, селяни-власники. Підкреслюється багатонаціональний характер Центральної Ради, яка на чверть складалася з представників російських, єврейських, польських та інших неукраїнських партій. Заслугує на увагу безстороння оцінка більшовицької партії: нечисленна спочатку, але дисциплінована, надзвичайно централізована організація, яка складалася з професійних революціонерів і мала в особі Леніна геніального лідера, неперевершеного майстра революційної тактики.

Читач знайде у праці О. Субтельного різноманітну інформацію про еволюцію основних політичних партій, і насамперед — українських соціалістичних партій, які входили до Центральної Ради, а пізніше утворили Директорію. Детально розповідається, наприклад, про найчисельнішу і найвпливовішу на Україні партію українських есерів. Ліве крило УПСР, яке виникло і згодом зміцнилося в ході революційних подій, врешті-решт дістало більшість у ЦК, після чого розпустило місцеві партійні комітети і почало організацію Української комуністичної партії (боротьбистів) — УКП(б). Природна більшовизація українських есерів під впливом загального невдоволення трудящих соціальною і особливо аграрною політикою Центральної Ради і Директорії мала свій логічний фінал: боротьбисти змушені були саморозпуститися. На індивідуальній основі їх прийняли в КП(б)У. Таким чином, українізація більшовиків (які не мали на Україні національного коріння) відбувалася спочатку досить своєрідним шляхом: через більшовизацію українських партій — есерів, а частково й соціал-демократів. О. Субтельний не згадує про дальшу долю боротьбистів, а вона трагічна. Незабаром після входження в КП(б)У багатьох боротьбистів «вичистили». А в 1937—1938 рр. за кожним із колишніх боротьбистів «компетентні органи» влаштовували справжнє полювання.

Несподівано високо у книзі оцінюється політика уряду гетьмана Павла Скоропадського в галузі культури. Здобутки піврічного існування Української держави дійсно вагомі: півтори сотні українських гімназій, в тому числі у сільській місцевості, українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, заснування національного архіву і наукової бібліотеки на мільйон томів, утворення Української Академії наук. Політичні оцінки гетьманщини мало відрізняються від тих, що побутують в радянській історіографії.

Українські землі виявилися єдиними територіями колишньої Австро-Угорщини, які не зберегли проголошеної державності й були поглинені своїми сусідами. Чи такий хід подій був закономірний? О. Субтельний намагається дати відповідь, аналізуючи міжнародну боротьбу після розпаду монархії Габсбургів, суперечності між національним і революційним рухом на західноукраїнських землях, внутрішню і зовнішню політику уряду Західноукраїнської Народної Республіки. Історичні факти, які наводяться у відповідних розділах книги, мало відомі навіть спеціалістам.

Останнім часом у нашій пресі з'явилося стільки публікацій з історії УРСР 20—30-х років, які ґрунтуються на закритих раніше архівних даних, що інформаційна насиченість відповідних розділів книги О. Субтельного виглядає недостатньою. Варто зазначити, однак, що оцінки й висновки, зроблені на доступному йому матеріалі, багато в чому збігаються з тією картиною історичного минулого, яку ми тепер вимальовуємо з позицій нового мислення.

Відомо, що сталінська форсована індустріалізація і пов'язана з нею примусова суцільна колективізація селянських господарств привели до утворення нового суспільно-економічного ладу, який було названо соціалістичним. Економічний потенціал Радянської України істотно підвищився. Проте не можна не погодитись з О. Субтельним, коли він заявляє, що народ змушений був сплатити винятково високу ціну за такі перетворення. І це — не однократна ціна, яку сплатило попереднє покоління. Ціну «Великого перелому», як гордо назвав Сталін розпочате з 1929 р. повернення в економічній політиці до відкинutoї Леніним доктрини воєнного комунізму, всі ми сплачуємо кожний день, бо продовжуємо борсатися у виробничих відносинах, нездатних забезпечити гідний рівень життя кожній людині.

У праці канадського історика є традиційне для західної літератури твердження про те, що московські плановики відвели Україні роль виробника сировини, тоді як російська індустрія монополізувала виробництво кінцевої продукції, особливо товарів широкого вжитку, котрі надходили на український ринок. У такій спеціалізації завжди вбачали ознаку колоніального становища України. На жаль, це твердження не відповідає дійсності. Саме так: на жаль, бо якби російська індустрія була орієнтована на споживача, то Україна мала б від цього немалу користь. Насправді ж своєрідними колоніями сталінської командної економіки стали всі республіки країни без винятку. Після скасування непу і негласного повернення до політики комуністичного штурму внутрішній ринок зник. Натомість утворився так званий «загальносоюзний народногосподарський комплекс». Усі більш-менш значні підприємства незалежно від їхнього розміщення було підпорядковано центру і поділено на групи «А» і «Б». Групі «А», тобто виробництву засобів виробництва, штучно створювалися найкращі умови за рахунок групи «Б» і сільського господарства. Група «Б», як і транспорт, комунальне господарство та сфера обслуговування, фінансувалася за «залишковим» принципом. Із тих часів і досі велика індустрія розвивається незалежно від кінцевого споживача, тобто працює сама на себе.

Розповідь про організовані сталінщиною політичні процеси О. Субтельний починає з «Спілки визволення України», тобто з 1930 р. Точніше

було б розпочати цю тему з «шахтинської справи» 1928 р. Після процесу «шахтинців» були поступово винищені майже всі так звані «буржуазні спеціалісти», тобто інженери і техніки з дореволюційними дипломами. Найвищою точкою «Великого терору» в загальносоюзному масштабі вважається 1937 рік. Однак на Україні, як підкреслюється у книзі, терор досяг величезних масштабів уже в 1933 р. Тоді розправлялися з відповідальними працівниками апарату, які відмовлялися застосовувати терор голодом щодо селян (так званими «саботажниками хлібозаготівель»), а також із представниками національної інтелігенції.

Висвітлюючи історію західноукраїнських земель у міжвоєнний період, О. Субтельний зупиняється на таких питаннях, як політика правлячих кіл відносно українців, соціально-економічне становище окремих територій, національний і революційний рух. У книзі мало згадується КПЗУ, яка відіграла в боротьбі з окупаційною адміністрацією велику роль. Зате читач знайде відомості про замовчувані в радянській історіографії дії Організації українських націоналістів (ОУН), яка поступово розбудувала цілу «підземну армію».

У приєднанні західноукраїнських земель до УРСР канадський історик убачає подію великого історичного значення: українці об'єднувалися в цілісній державній структурі. Надалі ж читач зустрінеться з незвичним описом перетворень, здійснюваних радянською владою. У працях, присвячених ювілеям возз'єднання, які з'являлися кожні п'ять років і ставали дедалі товстішими і поліграфічно досконалішими, завжди подавалася картина, далека від історичної правди. О. Субтельний же розповідає про те, що відбувалося в житті. Зокрема, детально охарактеризовано заходи щодо ліквідації політичної, соціально-економічної та культурної інфраструктури, яку створили українці за десятки років: арешти політичних діячів, розпуск політичних партій, фактичне одержавлення кооперативів, припинення діяльності «Просвіт». Навіть без формального звинувачення всіх так званих «ворогів народу» арештовували й депортували у віддалені райони країни. Додам від себе (О. Субтельний тут утримується від узагальнень), що каральні органи тоталітарної держави мали справу не з особистостями, а з небажаними соціальними верствами, і відповідно репресували не окремих людей, а цілі верстви. Була вивезена практично вся буржуазія, колишні офіцери, священники, лікарі, вчителі, адвокати та інші освічені люди. Всього, за наведеними у книзі даними, з Галичини було депортовано до 400 тис. українців. Зрозуміло, ця цифра (очевидно, занижена) потребує обґрунтування архівними даними. Але в усякому разі можна твердити, що відомості Берії продемонструвало у звільнених Червоною Армією районах унікальну «продуктивність праці». У пресі з'явилися дані, що з території Західної України і Західної Білорусії було вилучено і депортовано за півтора роки 318 тис. сімей, тобто 1 173 170 чоловік. Це — приблизно 10 % населення.

У короткому, але солідно документованому нарисі про гітлерівський окупаційний режим відзначено, що фашисти розглядали Україну як «життєвий простір» для німецького населення, а самих українців — як майбутніх рабів. Є фактом, що серед 2,8 млн радянських громадян, вивезених на роботу до Німеччини, налічувалося 2,3 млн українців. Продовольство, яке викачувалося з села, йшло практично повністю на потреби німецької армії або населення самої Німеччини. За масовістю і жорстокістю терор, розв'язаний окупантами на Україні, значно перевершував усе те, що вони чинили в Західній Європі.

Аналізуючи проблеми післявоєнного періоду, О. Субтельний найбільш детально спинається на подіях, які відбувалися у західних областях України: ліквідації греко-католицької церкви, боротьбі з Українською повстанською армією (УПА), примусовій колективізації селянських господарств, політиці

в галузі культури. Підкреслено, що в другій половині 40-х і на початку 50-х років сталінщина фізично або морально знищила багатьох талановитих представників української творчої інтелігенції.

Дослідження подій останніх десятиліть містить чимало цікавих спостережень. На жаль, основний виклад матеріалу О. Субтельний довів лише до кінця 1987 р. Автор порушує гострі проблеми, але не дає готових відповідей. І це зрозуміло: їх дасть історичний процес, який відбувається на наших очах.

Зупинімося, однак, на болючій, політично гострій і замовчуваній у нас проблемі русифікації. О. Субтельний на фактах доводить, що стараннями команди Брежнєва — Щербицького на Україні, починаючи з 70-х років, стала здійснюватися масштабна й багатопланова політика русифікації. Це дійсно так. Результати цієї політики вже можна проілюструвати в цифрах, аналізуючи матеріали недавно опублікованого перепису населення 1989 р. Виявляється, що між переписами 1970 і 1989 рр. населення України зросло на 4344 тис., причому за рахунок українців — тільки на 2135 тис. чоловік. Неможливо уявити собі, щоб протягом двох десятиріч у природі народонаселення Німеччини переважали б не німці, в Італії — не італійці, у Франції — не французи! Звичайно, тут справа не в природному прирості серед українців: він однаково низький майже для всіх національностей республіки. Причина в іншому: на народ із тисячолітньою історією насунулася асиміляція. Як відомо, вона починається з мови, і перепис 1989 р. безсторонньо зафіксував: у Радянському Союзі 4851 тис. українців (тобто кожний десятий), а на території України — 1966 тис. (кожний двадцятий) не знають рідної мови.

Загроза асиміляції й надалі залишається актуальною, але проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність України вселяє надію на те, що несприятливі тенденції будуть переламані. Звичайно, щоб покінчити з ненормальним для кінця ХХ ст. становищем, коли рішення про хід подій приймаються поза межами республіки, треба ще подолати велику відстань. Але головне, що цей рух, як всі ми бачимо та усвідомлюємо, почався.

Останні розділи книги становитимуть для радянського читача неабиякий інтерес, оскільки історія еміграції його співвітчизників до найвіддаленіших куточків світу, а також проблеми сучасної української діаспори донедавна були для нього суцільною «білою плямою». Ці сторінки написані О. Субтельним з особливим почуттям. І лишається тільки погодитись з автором, коли він підкреслює думку про необхідність налагодження всебічних контактів між українцями всього світу, «доки ще є час бути корисними одне одному».

На закінчення слід відзначити високий теоретичний рівень дослідження. Цю перевагу непросто відчути тим, хто вихований на догмах марксизму-ленінізму. Адже наша історична свідомість украй деформована вченням про суспільно-економічні формації. Багато хто й досі переконаний, що початок капіталізму в Росії поклав царський указ про скасування кріпосного права, а кінець — переворот 25 жовтня 1917 р. З екранів телевізорів і газетних шпальт надходить інформація про те, що в країнах СНД знову починають будувати капіталізм... Праця О. Субтельного, якому «не пощастило» вчитися в радянському вузі, вільна від таких вульгарно-соціологічних стереотипів. Ми бачимо зріз подій, зроблений вправною рукою політолога-професіонала. Історичний процес стає опуклим, немов голограма, і між зовні не пов'язаними подіями чітко проступають причинно-наслідкові зв'язки.

* * *

Коротко про автора. Орест Субтельний (нар. 1941) розпочав свою наукову і викладацьку діяльність у Гарвардському університеті (США) у 1973 р. Тоді ж захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора філософії. Тема дисертації — «Зв'язки гетьмана Пилипа Орлика з Кримським ханством і Оттоманською Портою. 1710—1742». У 1975 р. за допомогою Української вільної академії наук (УВАН) опублікував працю «Листи Івана Мазепи». Протягом 1975—1982 рр. працював у Гамільтон Коледж на посадах, висловлюючись нашою лексикою, старшого викладача і доцента. У видавництві Колумбійського університету в 1981 р. надрукував монографію «Мазепинці: український сепаратизм XVIII ст.», за яку одержав премію Антоновича (1982 р.). У 1985 р. вийшла друком монографія «Проблема панування у Східній Європі: місцева знать та іноземний абсолютизм. 1500—1715».

Починаючи з 1982 р. О. Субтельний працює професором історії та політології Йоркського університету в Торонто (Канада). У 1988 р. видавництво Торонтського університету опублікувало його книгу «Україна: історія», яка швидко розійшлася і була визнана кращим викладом української історії англійською мовою. У наступні два роки книга витримала два стереотипних видання. Уривки з неї у різних перекладах стали друкувати періодичні видання на Україні.

Переклад запропонованої книги здійснений з торонтського видання 1988 р. Незначні структурні й текстуальні розбіжності з оригіналом, а також доповнення ілюстративного матеріалу узгоджені з автором. Відсутність на Україні деяких джерел, які цитує автор, призвела до необхідності зворотного перекладу ряду сюжетів. Науково-допоміжна робота виконана О. В. Русіною та В. Я. Рябчуном. Допомогу в добірї додаткових ілюстрацій надали М. Я. Петухов і В. І. Наулко.

* * *

В руках у читача — друге українське видання праці О. Субтельного. Це зумовлюється величезним інтересом до книги і попитом на неї.

Понад півроку, що минуло після виходу першого видання, ознаменувалося приємною для шанувальників творчості О. Субтельного подією. У березні 1992 р. за поданням Ученої ради Інституту історії України загальні збори Академії наук України обрали його іноземним членом найвищої наукової установи нашої держави.

*С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
доктор історичних наук*

Вступ

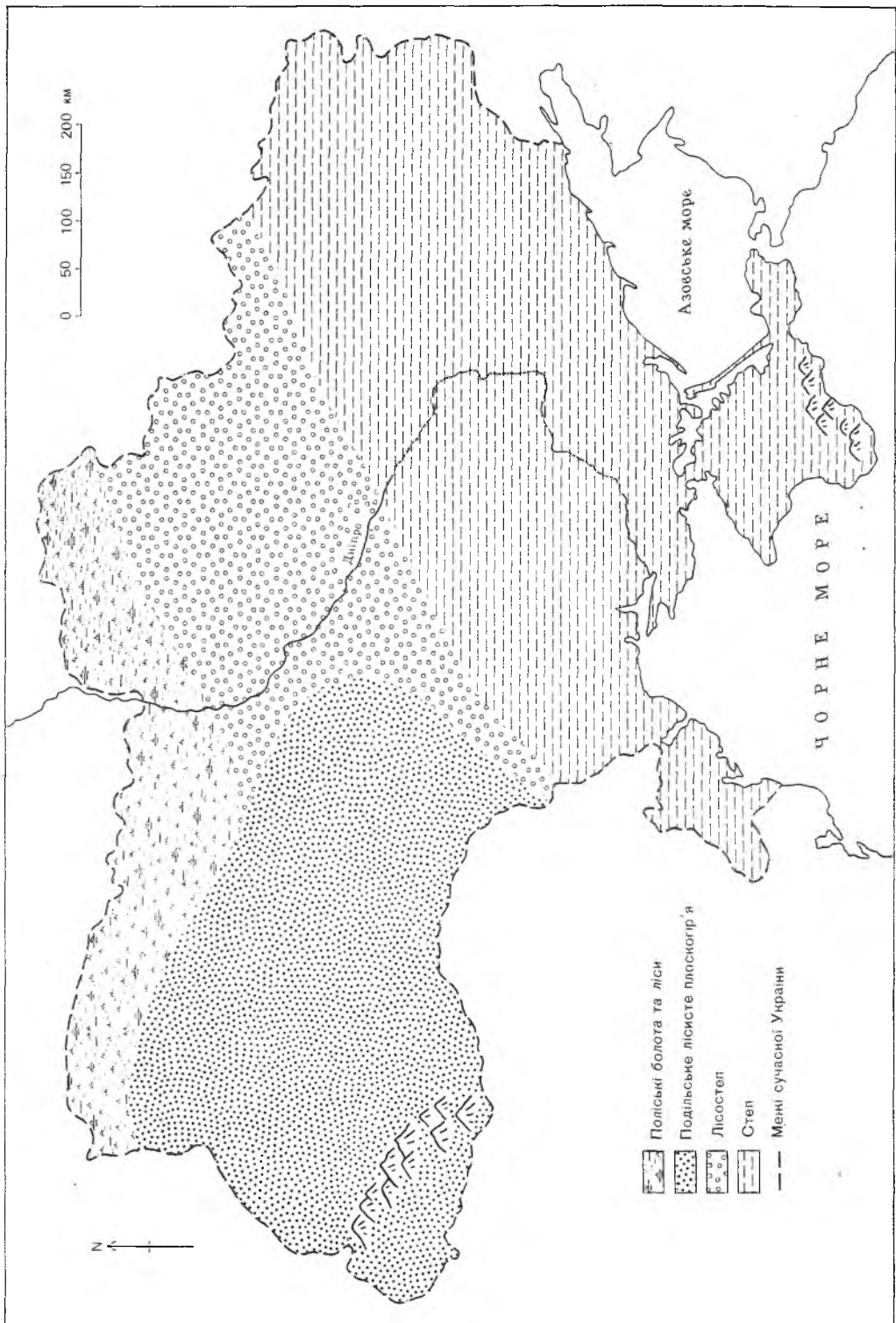

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ

Україна — значить «земля, що лежить скраю». Це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом. Іншою суттєвою рисою географії краю є відсутність природних бар'єрів. За винятком Карпатських гір на заході й невеликого Кримського кряжу на півдні 95 % території України — це рівнина, котра поступово спадає з покритих лісом Галицького, Волинського та Подільського плато до горбистих місцин по обидва боки Дніпра й переходить в неосяжний відкритий Причорноморський степ. Неозорі рівнини настільки переважають в українському краєвиді, що один географ писав на початку нашого століття: «Дев'ять десятих українців звичайно ніколи не бачили гір і навіть не знають, які вони на вигляд». Тут на розлогих степах — знамениті, надзвичайно родючі українські чорноземи, які займають мало не дві третини території краю. Проте на півночі та північному сході чорноземів немає — тут переважають менш родючі ґрунти й ліси (на останні припадає лише одна сьома всієї площі). Україна багата на корисні копалини, зокрема вугілля та залізну руду, що залягають на південному сході. Природа тут узагалі благодатна. Можна навіть сказати, що за природними ресурсами це найбагатша країна Європи.

З півночі до Чорного моря течуть три великі ріки, що разом із притоками забезпечують Україну достатньою кількістю води: це могутній Дніпро довжиною 2285 км, який ділить країну навпіл, Південний Буг та Дністер. Клімат хоч і допускає різкі перепади температур, але загалом помірний. У своїх сучасних межах Україна займає понад 600 тис. кв. км і простягається на 1300 км із заходу на схід і 900 км із півночі на південь. За територією це друга після Росії країна Європи, а за чисельністю населення (близько 52 млн) вона наближається до Франції.

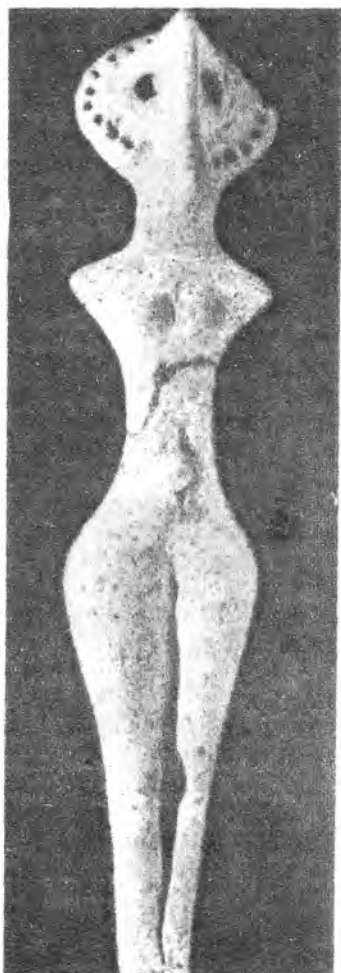
Наука й техніка значно зменшили залежність сучасних людей від природи. Тому вони часто забувають про те, який величезний вплив справляло на їхніх предків фізичне оточення. Нерозуміння цього чинника на Україні подвійно дивує, оскільки в самій назві країни підкреслюється її положення. Велика частина української історії пояснюється саме цим. Розташована на основних шляхах між Європою та Азією, Україна часто ставала об'єктом впливів різних, часом протилежних культур. Через Причорномор'я вона зазнавала благотворних впливів грецької цивілізації — як античної, так і візантійської. Зате, знаходячись на західному кінці великого Євразійського степу, Україна часто ставала жертвою нападів войовничих кочовиків,

Географічні зони України

і запекла боротьба з ними вичерпувала людські та матеріальні ресурси. Пізніше тут з'явилися оборонці її кордонів — козаки, котрі стали центральними постатями української історії та культури.

Неосяжні смуги чорноземів, що за площею та родючістю — серед найзначніших в усьому світі, також лишили відбиток на населенні краю. Власне, саме на території України розвинулися найбільш ранні землеробські цивілізації Європи. І до зовсім недавнього часу землеробство було символом українського способу життя. Вплив родючих ґрунтів України на її жителів особливо вражає у порівнянні з відбитком, що його наклали на селян сусідньої Росії її убогі землі. На російській Пів-

Жіноча фігурка з ікла мамонта (пізній палеоліт)

Трипільська керамічна фігурка

ночі неродючі піщані ґрунти, суворий клімат і короткий вегетативний період — принаймні на місяць коротший, ніж на Україні, — все це змушувало російських селян об'єднувати ресурси для спільної обробки землі. Зате на Україні куди більшого поширення набуло одноосібне господарство. Ці розходження зумовили появу суттєвих відмінностей у ментальності, культурі та суспільно-економічній організації

двох споріднених народів. І вони ще більше поглиблювалися в умовах низької врожайності, що з часом змушувало російських селян шукати кращого життя в містах. Водночас українські селяни лишалися в своїх ідилічних і разом із тим архаїчних селах.

Якщо природа виявлялася лагідною до України, то цього не скажеш про її історію. З давніх-давен аж до новітніх часів через свої природні багатства й незахищеність Україна — можливо, більше, ніж будь-яка інша країна Європи — зазнавала спустошливих нападів і завоювань. У результаті тема чужоземного поневолення й боротьби з ним стала домінуючою в її історії. Розгортаючись на неозорій, відкритій і щедро прикрашеній сцені, ця історична епопея була довгою, барвистою, сповненою бурхливих подій.

Перші поселенці

Найперші сліди людських поселень на Україні сягають за 150 тис. років. Мандруючи до берегів Чорного моря через Кавказ і, ймовірно, Балкани, перші поселенці все ще зберігали ознаки примітивного походження. Вони мали незначного об'єму мозок, низький лоб, масивні щелепи та великі зуби. Зате ходили випроставшись, а їхні надзвичайно вправні руки вже цілком сформувалися. Близько 40 тис. років до н. е. в середині останнього льодовикового періоду з'явився кроманйонець (або гомо сапієнс) — особина, від якої походить сучасна людина. Вона була порівняно високою на зріст, прямоходячою, із значно розвинутими розумовими можливостями. Пристосовуючись до холодного суворого клімату, до труднощів у добуванні поживи, ці люди, що жили з мисливства та збирання плодів, винайшли небачене розмаїття технічних нововведень, таких як зброя і знаряддя з кременю, риболовні гачки, гарпуни, житла із шкур та кісток.

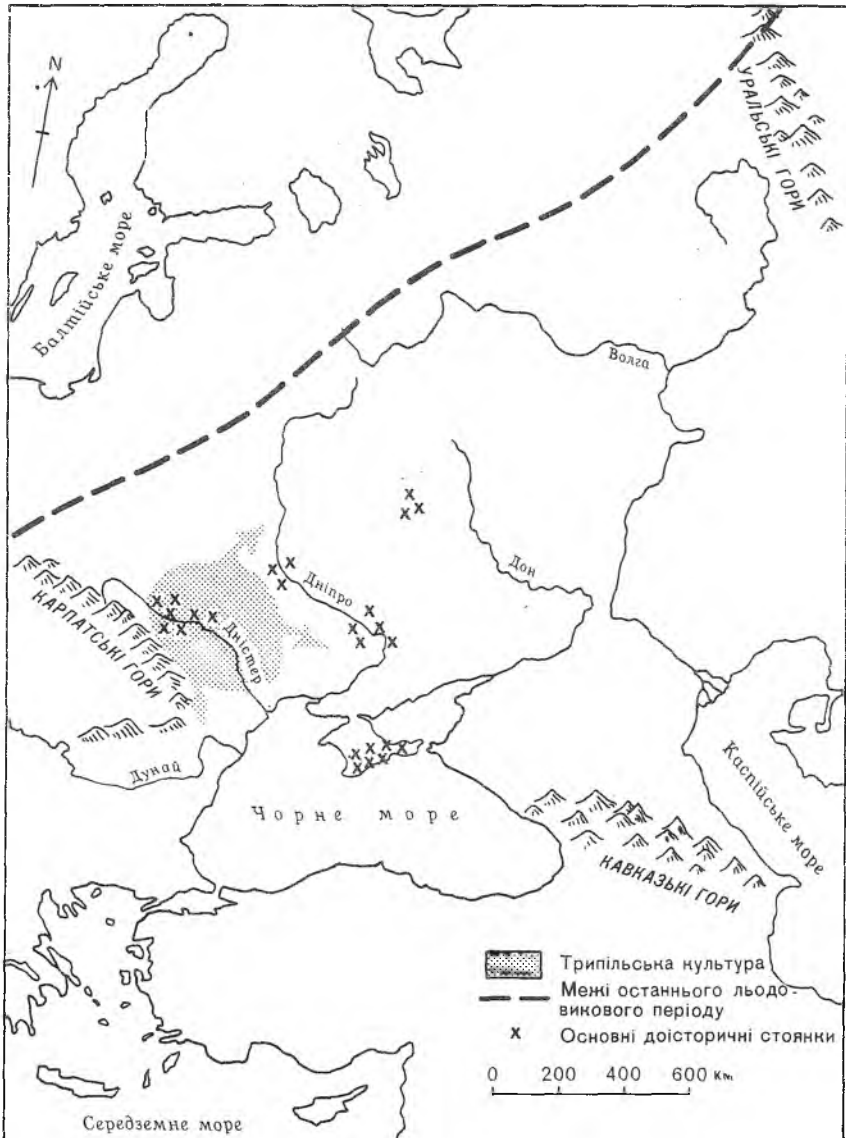
Близько 10 тис. років до н. е., коли відступив останній льодовик, лишивши після себе характерний для сучасної України ландшафт, людина стала мінятися дедалі швидше. Так, у період неоліту, який тривав на Україні з 6 до 2 тис. років до н. е., людство зазнало глибших змін, ніж за попередні 2—3 млн років. Хоч цей період зветься неолітом, тобто новим кам'яним віком, він мав мало спільного з каменем. «Революційне» значення неолітичної цивілізації полягає насамперед у тому, що люди знайшли докорінно нові способи добування поживи. Замість збирання плодів і полювання вони нарешті самі навчилися продукувати поживу.

Вважають, що землеробство вперше виникло на Україні у межиріччі Бугу та Дністра, коли на рубежі V і IV тисячоліть до н. е. розвинулися перші у Східній Європі землеробські общини. Замість блукати у пошуках здобичі, люди осідали на своїх полях. Так з'являлися поселення. Землеробство, на відміну від полювання та збирання плодів, вимагало порівняно більшої робочої сили, сприяючи тим самим зростанню населення. Водночас поступово виникали примітивні форми суспільно-політичної організації.

Найбільш відомі ранні землеробські племена на території сучасної України пов'язують з так званою трипільською культурою, що розвинулася у долинах Дністра, Бугу і Пруту, сягнувши згодом Дніпра. У період свого розквіту між 3500 та 2700 рр. до н. е. трипільці жили великими селами по 600—700 чоловік. Вони, як правило, мешкали у довгих та вузьких спільних оселях, де кожна сім'я займала власну, розгороджену на кімнати, частину житла з окремою глинобитною піччю. Родовід вони вели по лінії батька. Орнамент на череп'яному посуді, що являв собою поєднання характерних плавних візерунків жовтого, чорного і білого кольору, свідчить про магичні ритуали та віру в надприродні сили, що панували в культурі трипільців.

Проте ця культура мала й свій практичний бік. Перший на Україні механічний пристрій — свердло для пророблювання отворів у камені та дереві — з'явився у людей трипільської культури. Велике значення мало впровадження дерев'яного плуга, завдяки чому землеробство стало більш надійним, ніж мисливство, способом добування поживи. Ще одним нововведенням, ймовірно, запозиченим із Азії, було застосування першого металу — міді.

Сьогодні мало що відомо про занепад трипільської культури. Як припускають археологи, зростання населення штовхало трипільські племена до переходу на нові негостинні землі. Деякі з них просувалися вглиб степів, а ті, що жили в долині

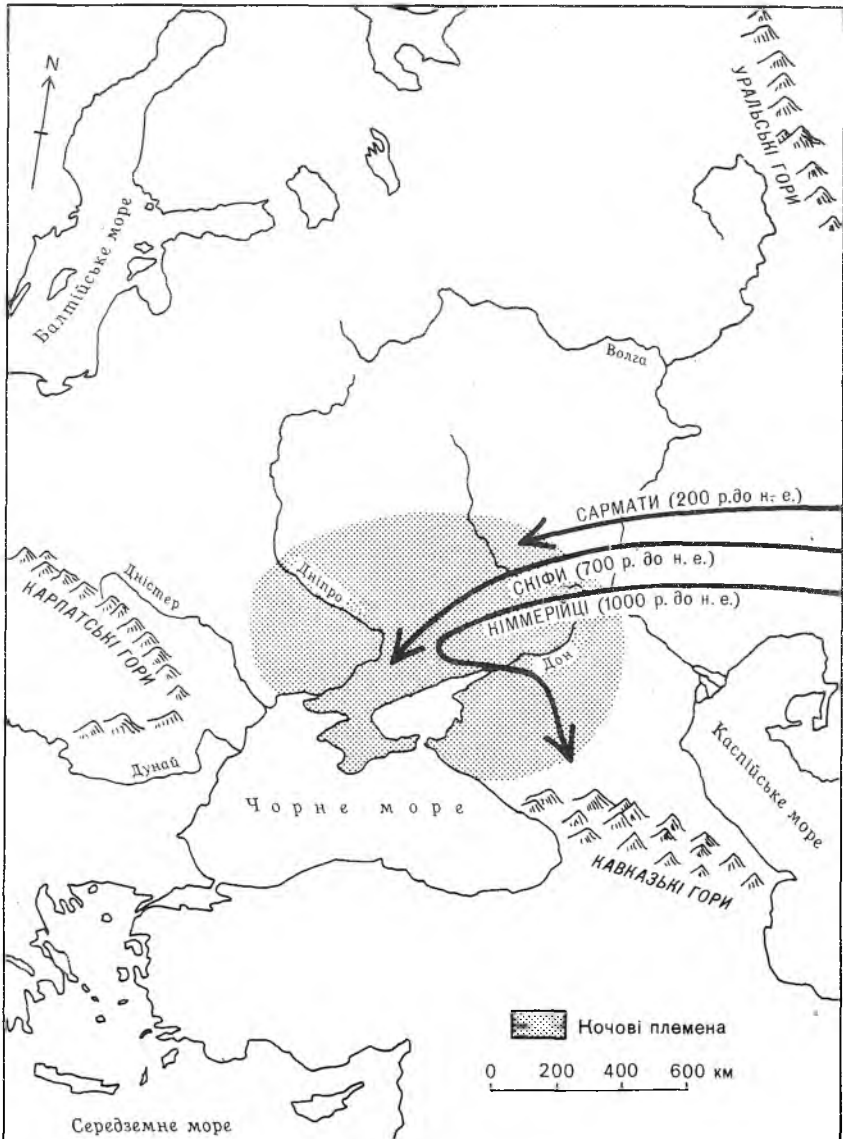

Доісторичні культури та регіони їх поширення

Дніпра, йшли на північ, у непрохідні ліси Полісся й далі. На 2000 р. до н. е. трипільська культура як виразне ціле перестала існувати. Частину трипільців підкорили й асимілювали войовничі степові племена, решта знайшла захист у північних лісах.

Кочовики. Простягнувшись майже на 6 тис. км від Манчжурії аж до Угорщини, Євразійські степи утворюють найбільшу рівнину на Землі. І хоч у кількох місцях її перетинають гори Тянь-Шаню, Уралу і Карпат, завдяки численним перевалам цю рівнину порівняно легко перейти з кінця в кінець. На заході, в одній із найбільш благодатних і родючих її частин, лежить Україна. Ця географічна обставина віді-

Переселення кочових племен

грала надзвичайно велику роль в її історії, та нерідко ця рівнина ставала центром життя кочових племен Євразії.

Скотарство, що спиралося на виховання стад одомашнених тварин, остаточно сформувалося в степах близько 3000 р. до н. е. Протягом майже двох тисячоліть майбутні кочовики вели напівосіле життя, займаючись, поряд із випасом своїх стад у Євразійському степу, й землеробством. Десь близько 1000 р. до н. е. скотарі перетворилися на справжніх кочовиків і стали мандрувати степами в постійних пошуках пасовиськ. Переходячи з місця на місце, вони набували нових особливих якостей, найважливішою з яких була войовничість. Щоб обороняти стада й захоп-

Половецькі кам'яні баби

лювати нові пасовиська, життєво необхідним було вміння воювати. Часті сутички з ворогом, потреба організувати маси людей для подолання величезних відстаней сприяли появі племінної знаті.

Скотарі з'явилися порівняно рано в українських степах. Близько 3000 р. до н. е. лівий берег Дніпра зайняли племена ямної культури, пригнавши з собою зі сходу табуни коней, на яких вони ще не навчилися їздити. За ними протягом багатьох наступних століть переміщувалися інші скотарські племена. Безперервні міграції — ця типова особливість ранньої історії України. — ймовірно, відбувалися че-

рез перенаселеність степів на північ від Каспію. Сильніші племена витісняли слабші з їхніх пасовиськ, а ці останні відступали на периферію Євразійського степу. Так хвилями одне за одним котилися на захід скотарські племена.

Кіммерійці. Лише десь між 1500 і 1000 рр. до н. е. людина опанувала просту, на перший погляд, техніку їзди верхи. Кіммерійці — перші кочові вершники, що з'явилися в Україні, є також і першими її жителями, назва яких дійшла до нас. Не хто інший, як Гомер, оповідаючи у своїй «Одіссеї» про північне узбережжя Чорного

Скіфи в бою. Зображення на золотому гребені (курган Солоха)

моря, називає його «землею кіммерійців». Це, напевно, і є найдавніша писемна згадка про Україну. Але нічого, крім назви людей, що населяли землі, які в ті часи вважалися похмурим краєм світу, Гомер не говорить про кіммерійців. Багато вчених тримаються думки, що кіммерійці вийшли із своїх прабатьківських земель у нижньому Поволжі, перекочували низовинами Північного Кавказу й десь близько 1500 р. до н. е. з'явилися на Україні. Проте інші відкидають гіпотезу про міграцію й стверджують, що кіммерійці були корінним населенням України. Так чи інакше, кіммерійці населяли межиріччя Дону й Дністра аж до 7 ст. до н. е. Трохи згодом, під натиском інших кочовиків зі сходу, вони відійшли до Малої Азії.

Вичерпний аналіз небагатьох наявних нині джерел схиляє істориків до цілого ряду висновків стосовно цих «споживачів кобилячого молока», як їх називали греки: 1) кіммерійці були першими на Україні скотарями, що перейшли до кочового способу життя; 2) вони опанували мистецтво їзди на конях і їхнє військо складалося з вершників; 3) завдяки контактам із майстерними оброблювачами металів на Кавказі вони започаткували на Україні добу заліза; 4) зростання ролі кінних воїнів зумовило занепад великих родів і виникнення військової знаті.

Скіфи. Скіфи, які на початку VII ст. до н. е. з'явилися в українському степу, не лишилися поза увагою більш розвиненої Середземноморської цивілізації, про що свідчать такі слова із Старого заповіту: «Ось іде народ із північної країни... держить лук і короткий спис, жорстокий він! Вони не жгальця! Голос їх реве, як море, скачуть на конях, вишикувалися, як одна людина... народ здалеку... народ давній... мови якого ти не знаєш... сагайдак його, як відкрита домовина, всі вони люди хоробрі... він зжере твоє жниво і хліб твій, знищить синів і дочок твоїх, зжере овець і корів твоїх, зжере виноград твій і смокви твої і зруйнує мечем міста твої, на які ти покладаєш надію». Розоривши багато країн Близького Сходу, скіфи нарешті осіли у степах Північного Причорномор'я, створивши перше на терені України велике політичне об'єднання.

У 5 ст. до н. е. «батьку історії» грек Геродот відвідав Скіфію й описав її населення. Це, без сумніву, були індоєвропейці, представники іраномовних кочовиків, що тисячоліттями панували у Євразійських степах. Геродот описав кілька типів скіфів. На правому березі Дніпра мешкали скіфи-орачі — землеробські племена, що були корінними мешканцями цього краю і, напевно, взяли собі назву від кочовиків, котрі їх підкорили. Деякі історики вважають, що вони були предками слов'ян. Політична влада зосереджувалася в руках «царських» скіфів — кочовиків, що вважали себе найчисленнішими й найкращими і змушували інших скіфів та нескіфські племена України сплачувати їм данину. За їхніми зазіханнями стало велике, добре озброєне й дисципліноване кінне військо. Щоб розвивати в собі вояничі інстинкти, скіфські воїни мали звичай пити кров першого вбитого ворога, робити з ворожих черепів прикрашені золотом і сріблом чаші, знімати скальпи. Безжалісні до ворогів, ці кочовики були відданими в дружбі, яку цінували понад усе.

Скіфське суспільство було значною мірою дитям своєї епохи. Родовід ішов по батьківській лінії, майно ділилося між синами, а полігамія була нормальним явищем. Разом із померлим чоловіком часто вбивали й ховали його молодших жінок. Як свідчать розкішні поховання скіфських царів у курганах, що й досі трапляються в українських степах, багаті могили племінної знаті й водночас убогі могили простих людей, суспільно-економічне розшарування стало досить помітним явищем серед «царських» скіфів. Крім награваного у війнах, основним джерелом багатств для них слугувала торгівля з грецькими колоніями у Причорномор'ї. Своїм торговим партнерам скіфи пропонували товари, що ними згодом уславиться українська земля: збіжжя, віск, мед, хутра, рабів. За це вони отримували вина, ювелірні вироби, інші предмети розкошів, до яких у них уже розвинувся великий апетит. Про це свідчать своєрідні прикраси, надзвичайно оригінальне за своїм стилем декоративне мистецтво з характерними для нього мотивами тваринного світу. Воно з великою майстерністю відображає пластику оленів, левів, коней, що вражають граційністю й красою.

За доби скіфів Україна стала важливою, хоч і віддаленою частиною античної цивілізації Середземномор'я. Через грецькі колонії у Причорномор'ї скіфи ввійшли у контакт із грецькою цивілізацією й навчилися цінувати її. Водночас контакти зі світом Середземномор'я втягували скіфів і в його конфлікти. У 513 р. до н. е. величезне військо перського царя Дарія захопило землі нинішньої України. Проте, вдавшись до стратегії «спаленої землі», скіфи змусили його ганебно відступити. Наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. скіфи пішли на захід і підкорили фракійців на Дунаї. Ця перемога виявилася для них зовсім непотрібною, бо віч-на-віч звела їх із Філіппом Македонським, батьком Александра Великого. У 339 р. до н. е. македонці завдали страшної поразки кочовикам. Це стало початком кінця скіфів. Десь через 100 років більшу частину скіфів завоювали й асимілювали сармати — інше могутнє плем'я кочовиків зі сходу. Тільки залишкам удалося сховатися в Криму, де їхні нащадки прожили до 3 ст. н. е.

Сармати. Майже протягом 400 років, від 2 ст. до н. е. до 2 ст. н. е., у степах Північного та Східного Причорномор'я панували сармати, які прийшли з Волги. Спочатку вони мирно змішувалися з такими ж іраномовними скіфами, а також греками, що жили у Північному Причорномор'ї. Проте під тиском ворожих племен зі сходу сармати ставали дедалі агресивнішими. Зрештою вони підкорили скіфів, поглинувши у своїй масі велике число простого люду. Як і всі кочові володарі українських степів, сармати становили не єдине однорідне плем'я, а слабо пов'язаний союз споріднених і часто ворогуючих між собою племен, таких як язиги, роксолани та алани. Кожне з цих сарматських племен прагнуло до панування на Україні. Оскільки намагання ці співпали з тривалими й всеохоплюючими переміщеннями племен, що називаються Великим переселенням народів, і оскільки Україна знаходилася у центрі цих безладних міграцій, сармати часто суперничали з іншими племенами та, бувало, навіть поступалися їм владою. Нарешті, у II ст. н. е., їх остаточно знищили страшна навала гуннів зі сходу, наскоки германських готів і вперта оборона римлян на заході.

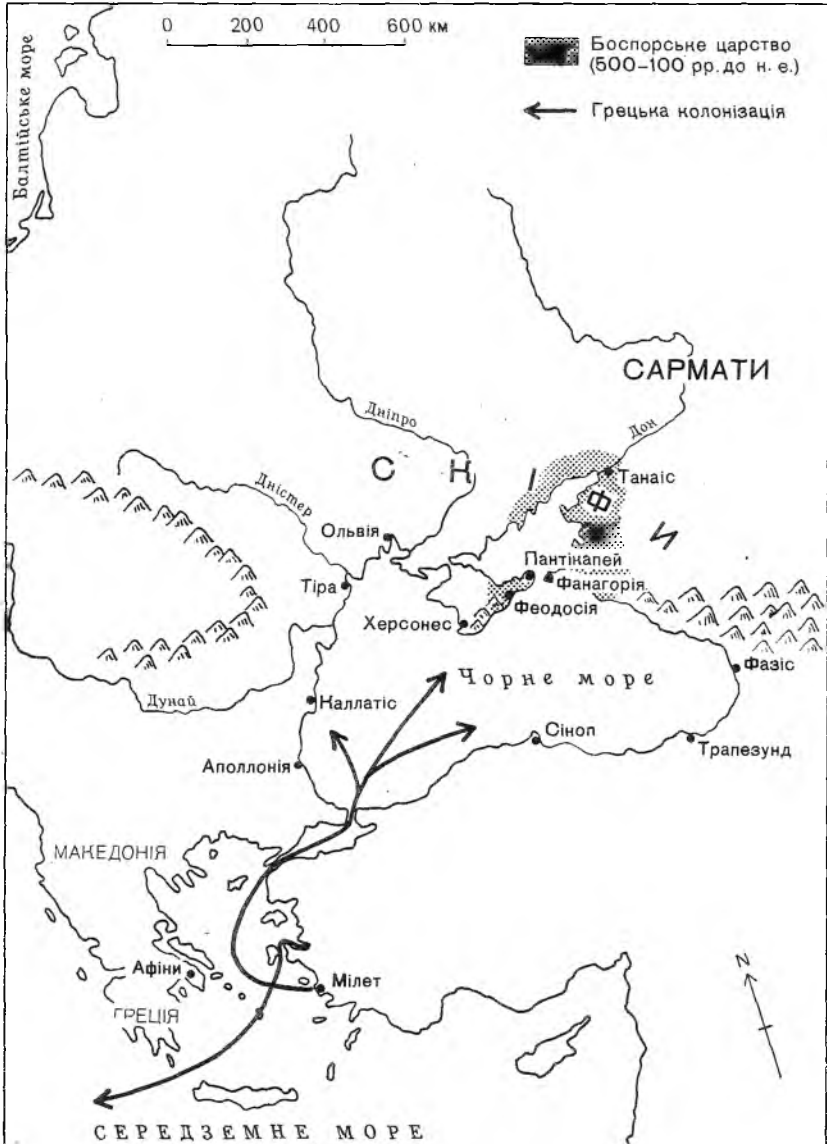
З наявних нині розрізнених даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом і способом господарювання вони нагадували скіфів, а також інших іраномовних кочовиків. Один сучасник так описував аланів: «Вони високі на зріст, вродливі й світловолосі, а лють в їхніх очах вселяє жах». Носили вони довгі просторі штани, шкіряні камізельки, взуття з м'якої шкіри та шапки. Основними продуктами харчування були м'ясо, молоко та сир. Жили вони у шатрах, що напиналися на дво- чи чотириколісні вози. Особливо вражає у сарматів та велика роль, яку відігравали в їхньому суспільстві жінки. Переказуючи легенду, за якою сармати походять від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляє, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися, як чоловіки. Дані археології свідчать про те, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць.

Коли війна не могла задовольнити всіх матеріальних потреб, сармати торгували. Їхні каравани мандрували у найдальші краї, з яких везли до Танаїсу — сарматської столиці, розташованої на р. Дон, китайський шовк, кавказький кришталь, напівкоштовне каміння з Ірану та Індії. На думку Страбона, грецького географа та історика, контакти з греками й римлянами завдали сарматам більше шкоди, ніж добра. «Наш спосіб життя зіпсував цих людей, поширивши серед них такі пороки, як пристрасть до розкошів і плотських утіх, негідні прагнення, задоволення яких робить їх дедалі ненажерливішими». Незабаром на зміну сарматам прийшли інші кочовики, але сармати були останнім індоєвропейським народом, що з'явився зі сходу. Після них Євразійські степи майже на ціле тисячоліття стануть володіннями тюркських народів.

Грецькі колонії на Україні

Нові поселенці прибували на Україну не лише степом, а й морем. За 1000 років до н. е. крихітний грецький материк уже був перенаселений навдивовижу творчим, енергійним і невгамовним людом. За відсутності необхідних умов на батьківщині багато греків стали розселятися узбережжям Середземного, Егейського та Чорного морів, колонізуючи їхні найдальші закутки. За словами Платона, греки обсіли моря від Гібралтару до Кавказу, «наче жаби ставок». Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. вони заснували ряд колоній у Північному Причорномор'ї. Протягом усього наступного тисячоліття ці колонії слугуватимуть аванпостами міської цивілізації на Україні.

У IV ст. до н. е. для грецьких міст на українському узбережжі настала пора розквіту. Найбагатшою з них була Ольвія. Розташована в гирлі Бугу, вона стала основним центром торгівлі збіжжям між Грецією та її чорноморськими колоніями. До інших важливих центрів належали Херсонес і Феодосія на узбережжі Криму, Пантикапей (нині Керч) — найбільше скупчення міст, розташоване на Кімерійському Боспорі у східному Криму. Кілька століть процвітали ці міста, але у II ст. до н. е. перед ними почали виникати значні труднощі. Загострювалися соціальні сутички між міською верхівкою й нижчими верствами населення, що головним чином склалися з ко-

Грецька колонізація

лишніх рабів. Нові напади кочовиків порушували старі взаємини зі скіфами. Дешеве єгипетське зерно підірвало життєво важливу торгівлю збіжжям. Зміцнення Риму порушило політичну рівновагу в еллінському світі.

Майже ціле століття тримався Пантікапей із сусідніми містами, об'єднаними династією Спартокидів у так зване Боспорське царство. Але у 68 р. до н. е. Рим завдає поразки цареві Мітрідату IV — останньому з династії Спартокидів — і оволодіває Чорноморським узбережжям. Римське панування певною мірою повернуло грецьким містам на українському узбережжі економічну й політичну стабільність. Проте на початку нашої ери, з посиленням нападів варварів і послабленням здатності Риму протистояти їм, існувати причорноморським містам лишалося недовго. У 270 р. н. е. вони зазнають нищівного удару готів, а через 100 років їх цілком знищують гунни.

* * *

Якщо окинути поглядом розвиток людського життя на території України початку I ст. н. е., то належало б виділити три окремих типи суспільства, що сформувалися у трьох різних географічних зонах. Лісисті рівнини півночі та північного заходу населяли землероби. Захищене від нападників лісами та болотами, це найдавніше населення краю не знало політичної організації, було слабким у воєнному відношенні та культурно відсталим. Але як і інші селяни, ці землероби вирізнялися надзвичайною витривалістю: завойовники не раз приходили і зникали, а вони й далі чітко трималися землі, що їх годувала.

Кочовики неподільно панували на широких просторах степу. Намагаючись захопити якнайбільше території, ці прибульці зі сходу створили на території України перші великі політичні об'єднання. Сприйнятливі до культурних впливів іззовні, вони встановили контакти з великими центрами цивілізації. Проте кочові племена люто ворогували між собою, не раз руйнуючи у постійних пошуках пасовиськ і здобичі політичні структури, створені іншими.

Нарешті, на півдні, на вузькій смузі Чорноморського узбережжя розвинули міську цивілізацію греки. І хоч торгівлею, ремеслами, школами, широкими контактами ці міста прискорювали культурний розвиток неосяжної української периферії, вони були тільки ще одною гілкою Стародавньої Греції і аж ніяк не органічною частиною українського середовища.

КИЇВСЬКА РУСЬ

Піднесення й занепад Київської Русі

Суспільство й культура Київської Русі

Галицько-Волинське князівство

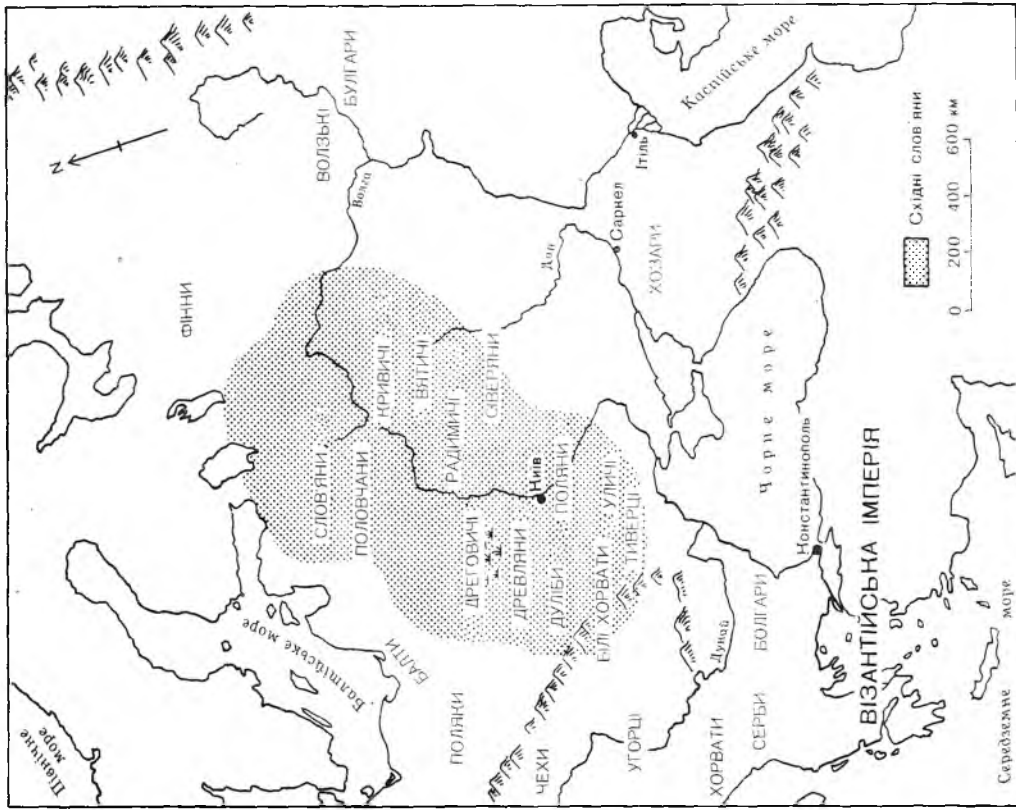
ПІДНЕСЕННЯ Й ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Перебуваючи в тіні дивовижних досягнень кочовиків та розвиненої цивілізації причорноморських міст, ізольоване від решти світу населення Північної України протягом багатьох століть здавалося лише контрастним людським тлом стрімких подій, що розгорталися на півдні. Проте з початку VI ст. н. е., з повільним, але неухильним перенесенням центру історичних подій з Причорномор'я та Степу на лісисті рівнини, цей землеробський люд стає дедалі помітнішим. Посівши центральне місце на історичній сцені, землероби тим самим викликають більше зацікавлення тогочасних істориків. Дослідження їхніх мовних, етнічних і культурних рис вказують на те, що люди ці були слов'янами — прямими предками нинішнього населення України.

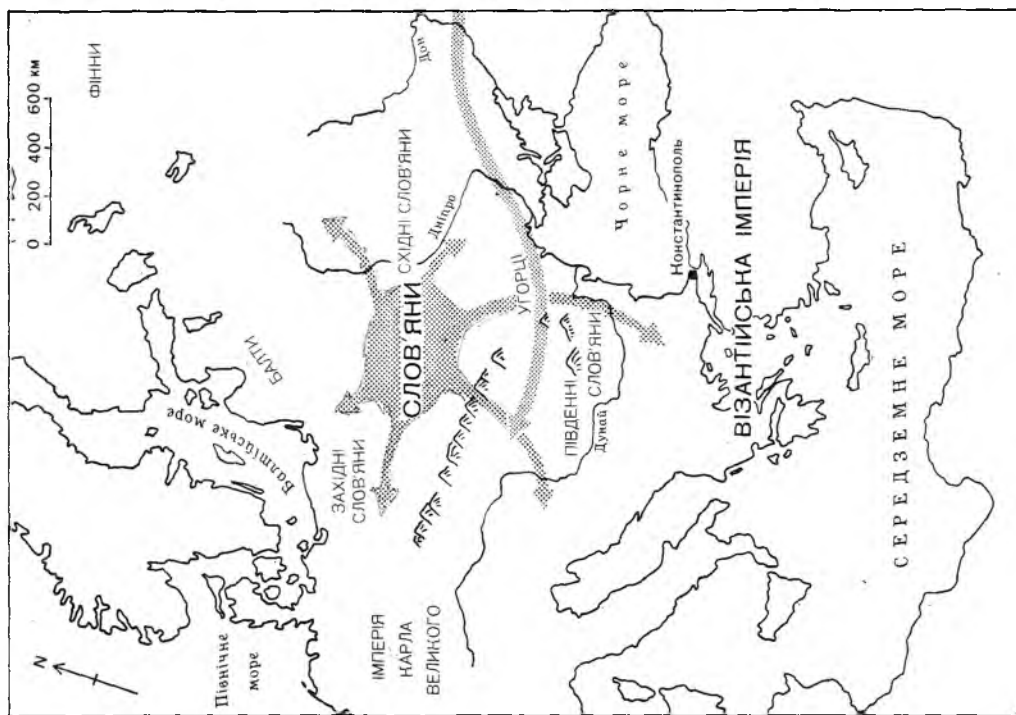
Східні слов'яни

Слов'яни виникли з автохтонного індоєвропейського населення Східної Європи. Більшість учених додержується думки, що прабатьківщина слов'ян охоплювала північні схили Карпат, долину Вісли та басейн Прип'яті. Звідси на початку VII ст. вони стали розселятися в усіх напрямках: на північному сході заглибилися в землі угро-фіннів до Оки та верхньої течії Волги; на заході їхні поселення сягали р. Ельби у Північній Німеччині. Та найбільший потік колонізації пішов на південь, на Балкани, куди слов'ян, наче потужний магніт, притягували родючі землі, багаті міста й тепліший клімат. Якщо порівнювати цей процес із міграцією кочовиків, то розселення слов'ян являло собою повільний рух із праслов'янських земель, у процесі якого зберігалися зв'язки з прабатьківщиною. Внаслідок цього він охопив великі території. Цікавою рисою цієї експансії був її мирний характер. За винятком окремих сутичок на кордонах з Візантією слов'яни просувалися на нові землі головним чином як колоністи, а не загарбники. Проте, розселяючись, вони водночас і розпорошувалися. Дослідження визначного російського вченого Олексія Шахматова доводять, що на початок VI ст. із спільної мови слов'ян сформувалися три підгрупи: західнослов'янська, з якої згодом розвинулися такі мови, як польська, чеська та словацька; південнослов'янська, з якої постали болгарська, македонська та сербохорватська; східнослов'янська, що з неї розвинулися українська, російська та білоруська мови.

У VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра. Намагаючись установити якомога найдавніший родовід слов'янського населення України, радянські вчені обстоюють думку, що східні слов'яни (чи їхні прямі предки — анти) були корінним населенням регіону. Західні ж спеціалісти, вказуючи на брак доказів цієї теорії, сходяться на думці, що східні слов'яни переселилися сюди свого часу. Протягом VII та VIII ст. східні слов'яни продовжували розселятися. Згодом вони

Східнослов'янські племена

Розселення слов'ян

налічували близько 14 великих племінних союзів, що заселяли землі України, Білорусії та Росії. Найважливішими серед них були поляни, що жили в Центральній Україні на берегах Дніпра. До інших східнослов'янських племен України належали древляни — на північному заході, сіверці — на північному сході, уличі й тиверці — на півдні. У західній частині країни жили волиняни та дуліби.

Східнослов'янських поселень існувало багато, хоч за розмірами вони були невеликими. Села будувалися за одну-дві милі одне від одного і налічували від 4 до 70 дерев'яних жител. Кожна нова група поселень виростала на відстані 30—40 миль. У центрі зводилися гради, тобто укріплені фортеці, що служили для захисту, проведення племінних сходів і культових обрядів. Східнослов'янські землі рясніли сотнями таких обнесених частоколом населених пунктів. Тому скандінави називали ці землі «Гардарікі», що значить «країна укріплень».

Про політичну організацію східних слов'ян відомо небагато. Очевидно, вони не мали верховних правителів чи якоїсь централізованої влади. Племена й роди, на чолі яких стояли патріархи, об'єднувало поклоніння спільним богам, а важливі питання життя вирішувалися шляхом загальної згоди. Хоч пізніше й з'явився клас племінної знаті, або князів, соціально-економічне розшарування племені було незначним, а земля й худоба вважалися спільною власністю численних сімей. Східні слов'яни були знані як непохитні й загартовані воїни, здатні витримувати мороз і спеку, споживати мінімум їжі. Відчуваючи себе невпевнено на відкритих рівнинах, вони вважали за краще воювати у лісах і байраках, де часто влаштовували засідки. Впертість і витривалість були їхніми найбільшими перевагами як у війні, так і під час миру.

Торгівля у східних слов'ян розвивалася слабо. Проте у VIII ст. їй дали поштовх купці зі Сходу й зокрема араби-мусульмани, що стали проникати у східнослов'янські землі. В обмін на дорогоцінні метали, тонкі сукна, ювелірні вироби східні слов'яни могли запропонувати традиційні плоди своєї землі: мед, віск, хутра, а також рабів. Останній товар араби цинили над усе. Торгівля ця процвітала наприкінці VIII ст., коли у зносини зі східними слов'янами ввійшли тюркські племена хозарів, котрі заснували унікальну торговельну імперію в пониззі Волги та на Каспійському узбережжі й пізніше прийняли іудаїзм. Деякі слов'яни, зокрема сіверці, вятичі та поляни, були змушені сплачувати хозарам данину. Дедалі більше виходячи з ізоляції, східні слов'яни вступали у нову важливу добу своєї історії.

Суперечки з норманістами

У середині IX ст. Наддніпрянина в господарському, культурному та політичному відношенні залишалася тихою заводою. Але десь через 150 років вона стала серцевиною Київської Русі — могутнього політичного об'єднання, котре швидко перетворювалося на одне з найбільш розвинених і економічно процвітаючих суспільств тогочасної Європи. Як же вдалося досягти цих гідних подиву змін? Хто їх здійснював? Що уможливило їх — зовнішні стимули чи події внутрішнього життя? Аби відповісти на ці запитання, згадаємо насамперед, що пишеться про походження Київської Русі у найдавнішому східнослов'янському літописі «Повість временних літ»: «У рік 852... стала називатися [наша земля] — Руська земля... У рік 859. Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з поляни, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці — стільки від диму... У рік 862. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву». Пішли вони за

море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні зуться свеями, а другі — норманами, англами, інші — готами, — отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами». І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узали русь».

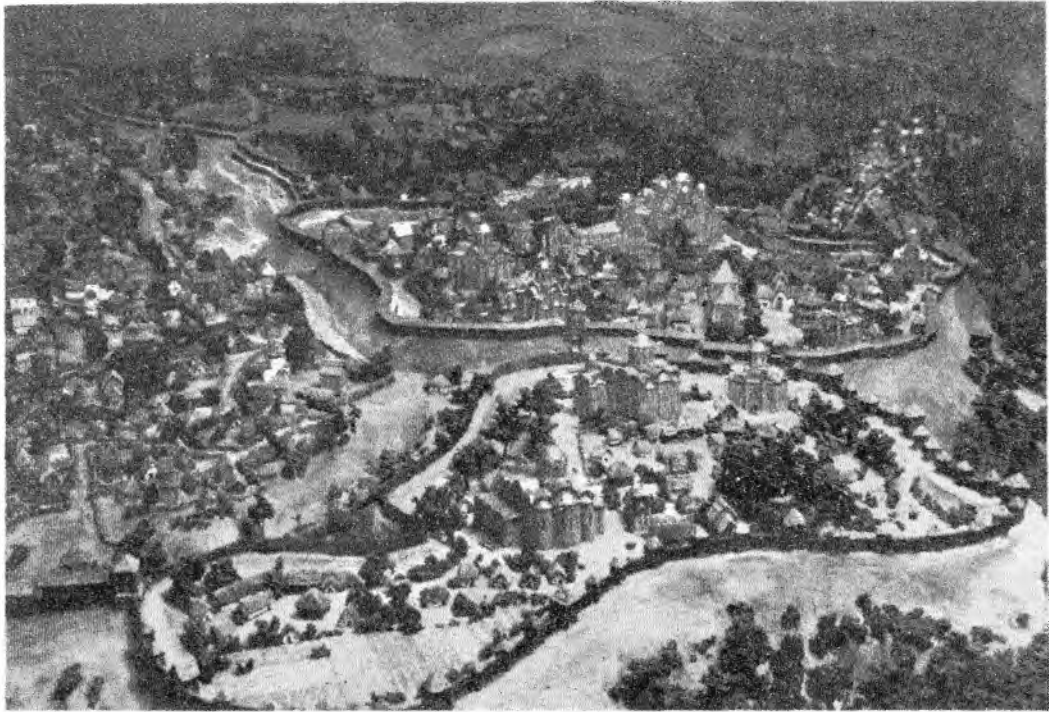
Спіраючись на цей уривок, ряд німецьких учених, зокрема Готліб Байер, Герхард Міллер та Август-Людвіг Шльоцер, які у XVIII ст. служили в Росії, розвинули так звану норманську теорію. В ній доводилося, що Київську Русь заснували варяги — герmano-скандінавська народність, відома на Заході як вікінги, або нормани. Підкреслювання важливості германських впливів та натяки на нездатність слов'ян створити власну державу викликали обурення славетного російського вченого XVIII ст. Михайла Ломоносова, який написав гнівну відповідь німцям, доводячи першочергову роль слов'ян у створенні Київської Русі. Твердження Ломоносова дістали назву антинорманської концепції та поклали початок суперечкам, які тривають і десьогодні. Здавалося, що в XIX та на початку XX ст. переможе норманська теорія, оскільки її підтримала більшість західних і ряд відомих російських істориків. Проте антинорманських поглядів уперто трималися такі два провідних українських учених, як Михайло Грушевський та Микола Костомаров. У 30-х роках радянські вчені почали контрнаступ, оголосивши норманську теорію політично шкідливою, бо в ній заперчується здатність слов'янських народів створити незалежну державу. При цьому наголошувалося на тенденційності Нестора-Літописця, монаха, який у XI ст. написав «Повість временних літ», вказувалося на багато внутрішніх суперечностей у його розповіді й на те, що дані археологічних розкопок не підтверджують широкомасштабної присутності варягів у Київській Русі. Виходячи з цього вони робили висновок, що Київську Русь заснували східні слов'яни.

Значною мірою ці дебати набули лінгвістичного за своєю суттю характеру й торкаються етимології слова «Русь». Норманісти доводять, що воно походить від слова *ruotsi* — фінської назви шведів, яка в свою чергу виводиться з давньошведського слова *rod* (грести). Оскільки фінни підтримували тісні й тривалі зв'язки як із шведами, так і зі слов'янами, припускають, що свою назву для перших вони почали застосовувати й до останніх. У антинорманській концепції слово «Русь» пов'язується з назвами річок Рось і Руна в Центральній Україні. Інша гіпотеза припускає можливість існування зв'язку між цим словом і назвою кочового племені роксоланів, яка походить від іранського *ghos*, що значить «світло». Оскільки ці гіпотези мають серйозні недоліки, жодна з них не дістала загальної підтримки. Що стосується самого слова «Русь», то, як виявляється, ним спочатку називали варягів, потім землі полян у Центральній Україні, а згодом — ту політичну єдність, що стала зватися Київською Руссю. (Слово «Україна» вперше з'являється в літописах у 1187 р. і спочатку вживається як географічне позначення Київського порубіжжя).

Аналогічно тому, як не вдалося дійти конкретного висновку про походження слова «Русь», так і немає загальної згоди щодо ширшої проблеми — співвідношення зовнішніх скандінавських впливів та чинників власне слов'янської еволюції у виникненні Київської Русі. Тривала й затята суперечка дала мало нових фактичних даних. Можливо, через брак знань багато вчених (за винятком радянських) поступово були змушені шукати компромісного рішення. Нині існує загальна згода щодо впливу скандінавів на суспільство й культуру східних слов'ян. Мандруючи у складі невеликих ватаг заповзятливих воїнів-купців, варяги швидко засвоювали східнослов'янську мову та культуру й через свою малочисельність навряд чи могли серйозно вплинути на спосіб життя місцевого населення. Проте важко заперечувати участь, ба навіть провідну роль варягів у політичному житті з огляду на те, що всі правителі Києва аж до Святослава, а також їхні дружинники мали скандінавські імена. Варяги відігравали роль каталізатора політичного розвитку завдяки тому, що або під-

коряли слов'ян і політично організували їх, або ж створювали для них загрозу, що змушувала їх краще організуватися самим. Щоправда, у ряді випадків інтереси східних слов'ян і варягів співпадали. Це, зокрема, стосувалося обмеження впливу хозарів, протистояння нападам кочовиків, забезпечення й охорони дніпровського торговельного шляху на Візантію.

Тому існують вагомі підстави вважати виникнення Києва досягненням не якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії. Нещодавно американський учений Омелян Пріцак, розвиваючи цей підхід, висло-

Київ X—XIII ст. (реконструкція)

вив думку, що питання про етнічне походження Русі є несуттєвим. На його погляд, Русь була спочатку поліетнічним і багатомовним торговельним союзом, що з метою встановити контроль над торговими шляхами між Балтійським та Середземним морями і утворив політичну єдність під назвою Київська Русь.

Піднесення Києва

Як і більшість великих міст світу, Київ завдячує своїм звеличенням власному географічному положенню. Розташований у середній течії Дніпра, він слугував основним транзитним вузлом на величезній території, прилеглий до Дніпра з притоками. Водночас він був чудовою висхідною для подорожей униз по Дніпру через Чорне море аж до багатих міст Леванту. До того ж розташування на межі двох географічних і культурних зон — вкритих лісом рівнин Півночі та відкритих південних степів — зумовлювало чимале стратегічне значення міста. Тому воно й стало точкою зіткнення і взаємодії двох історичних тенденцій.

Про одну з них ми вже згадували, а саме про поступове об'єднання численних розрізних східнослов'янських общин у великі племена. Кожне з них мало свою територію, власних вождів і захищені міцним частоколом поселення. В авангарді цього руху були поляни, на землях яких згодом постане Київ. Згідно з оцінками вчених, уже в VI—VII ст. поляни на чолі зі своїм напівлегендарним вождем Кієм утворили сильний племінний союз, що панував над сусідніми племенами й мав тісні стосунки з Візантією. За легендою, Київ заснував Кий з братами Щеком, Хоривом і сестрою Либіддю, назвавши місто власним ім'ям. Хоч наші знання про ту добу до-

Фрагмент «Повісті временних літ» (за Радзивіллівським списком XV ст.)

суть туманні, все ж можна припускати, що східні слов'яни взагалі та поляни зокрема значно просунулися у створенні величезного політичного й культурного цілого, яке називатиметься Київською Руссю.

Ще швидше і рішучіше розгорталися інші події, що спричинилися до появи на історичній сцені скандинавів. Аби зрозуміти це, слід насамперед окинути поглядом скелясті й пустельні береги Скандинавії VIII—IX ст., де з причин і досі незрозумілих виник небачений демографічний бум. Не знаходячи засобів до існування на батьківщині, багато молодих відчайдушних скандинавів сідали на кораблі й рушали шукати долі на чужині. Вони влаштували спустошливі наскоки на країни Західної Європи, оселялися на захоплених землях Англії, Франції, Італії та Сичії, засновуючи там свої королівства та князівства. Інші скандинави, перепливши Атлантику, колонізували Ісландію, Гренландію і, що цілком можливо, досягали Американського

континенту. Ще інші, зокрема вихідці із Швеції та острова Готланд, яких називали варягами, мандрували на південний схід. Спочатку вони осідали на берегах Балтійського моря у Альдейґ'юборзі, на озері Ладога, а дещо пізніше — у Новгороді, на озері Ільмень. На відміну від укріплень частоколом у східних слов'ян варязькі поселення являли собою солідні гради-фортеці, де селився князь із дружиною та сім'єю, а навколо виростали ремісничі й купецькі передмістя.

Торгуючи з тубільцями, а то й удаючись до грабунку (коли перший спосіб не давав результатів, як правило, застосовували другий), варяги добували хутра, мед, віск та невільників. Проте вони хотіли більше, ніж могли дати східні слов'яни. Використовуючи свої поселення як бази, варяги досліджували річкові шляхи, що вели на південь до великих і розкішних міст Візантії та ісламської цивілізації. За короткий час вони освоїли мережу водних шляхів та волокових переправ по Волзі з Балтійського моря до Каспію, що відкривала шлях до Багдада — цієї багатомовної столиці ісламського світу. Згодом з'явився ще важливіший шлях. Названий у літописах шляхом «із варягів у греки», він ішов униз Дніпром до Чорного моря й далі на Константинополь — величезний ринок торгівлі з левантинськими містами й найбагатше місто в усьому християнському світі.

Переселення далі на південь, ближче до Константинополя, було для запевнятих варягів лише справою часу. Як пишеться у «Повісті временних літ», у 862 р. два варязьких ватажки Аскольд і Дір, лишивши дружину свого князя Рюрика в Новгороді, попливли із загонами своїх воїнів униз Дніпром. Оцінивши прекрасне розташування Києва на високому березі річки, вони оволоділи містом, а на полях, що населяли його околиці, наклали данину. Аскольд і Дір, очевидно, швидко зажили собі багатства й сили, бо у 860 р. наважилися разом із підвладними їм полянами напасти на Константинополь. Незабаром вісті про їхні успіхи дійшли до Новгорода. І хоч Рюрик уже помер, а його син Ігор (по-скандинавському Інгвар) був ще замолодим, щоб стати на чолі дружини, Олег, що був регентом (опікуном), доки Ігор не досягне повноліття, зібрав дружину з варягів, слов'ян та фіннів, узяв із собою Ігоря й поплив до Києва. Хитрощами виманив він за мурі міста Аскольда й Діра і, звинувативши їх в узурпації влади, вбив. У 882 р. Олег оселився в Києві, проголосивши його «матір'ю міст руських».

Так розповідає про прихід варягів до Києва Нестор-Літописець. Проте в результаті ретельного аналізу тексту, проведеного різними поколіннями вчених, у цій оповіді виявлено багато внутрішніх суперечностей і слабких місць. Сучасних істориків дивує, чому могутній, на загальну думку, Рюрик жодного разу не згадується у сучасних йому джерелах. Деякі взагалі піддають сумніву сам факт існування Рюрика. Чи справді могли такі досвідчені ватажки, як Аскольд і Дір, піддатися на явний підступ Олега? Чи був Олег справді пов'язаний з Рюриком, чи, може, літописець просто намагається скласти для нього шляхетніший родовід? І чим пояснити, що регентство Олега тривало ще довгий час після того, як Ігор досягнув повноліття? Словом, за відсутності даних про період до правління Олега в інших джерелах важко відрізнити реальність від вимислу в Несторовій версії походження Русі.

Перші правителі Києва

Не високими ідеалами створення могутньої держави чи квітучої цивілізації керувалися київські князі: надто вже сумнівним є те, чи знали вони взагалі щось про саме поняття державності. Скоріше мова може йти про їхнє невідступне бажання дістатися джерел багатства. Зокрема, завойовуючи Київ, Олег прагнув об'єднати його з Новгородом та підпорядкувати собі ці два головних склади на торговельному шляху «у греки». Діяльність перших київських князів значною мірою була по-

єднанням торгівлі зі збиранням данини. Кожної весни, як тільки скресала крига на річках, данину, зібрану взимку з різних східнослов'янських племен, відправляли Дніпром до Києва. Тут князі споряджали величезний караван човнів, навантажених хутрами й невільниками, який плив під охороною княжої дружини до Константинополя. Подорожі ті були сповнені труднощів і небезпек. Нижче Києва доводилося долати вируючі дніпровські пороги. Перейти останній, що звався Ненаситцем, було просто неможливо, тому кораблі розвантажували й волокли суходолом, а це ставило караван під загрозу нападу кочових грабіжників, які завжди чатували у тих місцях.

Американський історик Річард Пайпс проводить паралель між торговельними справами київських варягів і такими великими комерційними підприємствами початку новітньої доби, як Ост-Індська компанія чи компанія Гудзонової затоки, організованими з метою самозбагачення. Для отримання більших прибутків ці підприємства змушені були забезпечувати території, що не мали життєздатної системи врядування, мінімальними структурами управління. «Великий князь, — пише Пайпс, — насамперед був купцем, діяльність якого фактично зосереджувалася у царині торгівлі між слабо зв'язаними містами, чії залоги збирали данину й забезпечували певний громадський порядок». Так, займаючись грабіжництвом і торгівлею, перші правителі Києва перетворили це місто на центр великого й могутнього політичного утворення.

Олег (ном. 912?). Мало що відомо про цього першого історично засвідченого правителя Києва. Лишається незрозумілим, чи належав він до династії Рюриковичів, чи був самозванцем, якого Нестор-літописець через кілька століть приписав до цієї династії. Але не підлягає сумніву те, що Олег був талановитим і рішучим правителем. Завоювавши у 882 р. Київ і підкоривши собі полян, він силою поширив своє володіння (тобто право збирати данину) на сусідні племена, найважливішим із яких були древляни. Це втягнуло його у війну з хозарами, яка закінчилася тим, що Олег зруйнував хозарські порти на Каспії. У 911 р., перебуваючи в апогее могутності, він на чолі великого війська напав на Константинополь і пограбував його. І все ж «Повість временних літ», напевне, перебільшує його подвиги, стверджуючи, начебто він прибив на головній брамі грецької столиці свій щит. Однак схоже, що Олег справляв на Візантію відчутний тиск, якщо греки мусили піти на укладення дуже вигідної для київського князя торговельної угоди.

Ігор (912—945). Ігор князував не так вдало, як його попередник Олег. За званням правителів Києва, з початку свого князювання Ігор утверджував свою владу над підлеглими племенами. Першими проти нього повстали древляни та удічі. Кілька років виснажливих походів пішло у нього на те, щоб знову примусити бунтарів сплачувати данину. Лише після відновлення влади у своїх землях Ігор зміг узятися за широкомасштабні далекі походи — торговельні чи теж грабіжницькі — на зразок тих, що проводив Олег.

Коли у 941 р. розпалася мирна угода з Візантією, укладена Олегом, Ігор вирушив у морський похід на Константинополь. Для нього він закінчився катастрофою. За допомогою пальної суміші, що називалася «грецьким вогнем», візантійці спалили руський флот, змусивши Ігоря до поспішної втечі. Внаслідок цього у 944 р. він мусив укласти дуже не вигідну угоду з візантійським імператором. Того ж року Ігор спробував щастя на сході, і тут йому більше пощастило. Велике руське військо, зійшовши Волгою, пограбувало багаті мусульманські міста на Каспії та зі здобиччю повернулось до Києва. Князювання Ігоря закінчилося, як і почалося, повстанням древлян. Розлючені частими походами за даниною, древляни влаштували засідку, в якій і загинув Ігор зі своєю невеликою дружиною.

Ольга (945—962). Автори «Повісті временних літ» були, без сумніву, прихильними до Ольги (по-скандинавському Хельга) — дружини Ігоря й регентки у пору неповноліття їхнього сина Святослава. Вони часто описують її як вродливу, енергійну, хитру і передусім мудру правительку. Та найбільший комплімент робить цій жінці літописець-чоловік, повідомивши читача про її «чоловічий розум». Вихвалюючи, що ними щедро обсипали Ольгу монахи-літописці, почасти можна пояснити тим, що у 955 р. вона прийняла християнство. Але навіть без цих прихильних оповідей Ольга лишилася б видатною правителькою. У часи, коли помста була абсолютним моральним обов'язком, Ольга швидко й жорстоко помстилася древлянам за чоловіка. Разом із тим вона розуміла, що необхідно змінити довільний та безладний спосіб збирання данини, який став причиною смерті Ігоря. Тому Ольга впроваджує перші в Київській Русі «реформи», чітко встановлюючи землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини.

Вона також стежила за тим, щоб її підлеглі не позбавлялися всіх засобів до існування й відтак могли знову сплачувати данину. Закріпивши за княжою казною виняткові права на багаті хутровим звіром землі, Ольга в такий спосіб забезпечила себе постійним притоком прибутків. Аби краще знати свої неозорі володіння, Ольга часто подорожує до всіх великих міст і земель. У зовнішніх зносинах вона віддає перевагу дипломатії перед війною. У 957 р. Ольга їде до Константинополя для переговорів із візантійським імператором. Хоч у літописах багато йдеться про те, як вона перехитрила імператора, за іншими джерелами переговори виявилися не дуже вдалим. Але вже те, що наймогутніший правитель християнського світу взагалі погодився зустрітись з Ольгою, свідчить про зростаюче значення Києва.

Святослав (957—972). Відважний і палкий, прямолінійний і суворий, Святослав був насамперед князем-воїном. Грушевський називав його козаком на престолі, а його бурхливе князювання влучно описував як велику авантюру. Безперервно воюючи, Святослав полюбував грандіозні і славетні справи. Його слов'янське ім'я, вразке виховання, кочовий спосіб життя віддзеркалювали поєднання європейського та азіатського начал. Його правління ознаменувало апогей ранньої героїчної доби в історії Київської Русі.

У 964 р. двадцятидворічний честолюбний Святослав розпочинає війну на сході. Його безпосередньою метою є підкорення вятичів — східнослов'янського племені, що жило на р. Оці, на землях, звідки походять сучасні росіяни. Після цього, попливши вниз Волгою, він громить волзьких булгар. Це призводить до гострої сутички з могутніми хозарами. У кровопролитній битві Святослав завдає поразки Хозарському каганату й стирає з лиця землі його столицю Ітіль на Волзі. Тоді він вирушає на завоювання Північного Кавказу. Ці славетні походи мали далекосяжні наслідки. Завоювання вятичів поширило владу Києва на всіх східних слов'ян, а також відкрило для слов'янської колонізації північно-східні землі, що є сьогодні складовою Росії. Розгромивши хозарів, Київ усунув свого суперника в гегемонії у Євразії та поставив під контроль Русі великий торговий шлях Волгою. Проте був у занепаді хозарів і негативний аспект: разом з ними зник той буфер, що не давав кочовикам зі сходу, таким як печеніги, проникати в українські степи.

У другій половині свого князювання Святослав цілком зосереджує увагу на Балканах. У 968 р. він погоджується допомагати візантійцям у війні з могутнім Болгарським царством. На чолі величезного війська він вдирається до Болгарії, знищує своїх противників і оволодіває багатими придунайськими містами, вибравши собі опорним пунктом місто Переяславець. Святослава так глибоко вразили багатства цього краю, що лише загроза нападу печенігів на Київ змусила його повернутися до своєї столиці. Але як тільки загроза минула, Святослав, якому тепер належали землі від Волги до Дунаю, сказав: «Не люблю мені є жити в Києві. Хочу жити я в Переяслав-

ці на Дунаї, бо то є середина землі моєї, адже там усі добра сходяться: із греків — паволоки, золото, вина й овочі різні, а з чехів і з угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро і віск, і мед, і челядь». Відтак, посадивши свого старшого сина Ярополка в Києві, середнього сина Олега — у древлян, а молодшого, Володимира — в Новгороді, Святослав повертається до Болгарії.

Занепокоєна новим агресивним сусідством, Візантія виступила проти київського князя й після тривалих та жорстоких сутичок змусила його відступити. По дорозі до Києва біля дніпрових порогів на розпорошені сили русичів напали печеніги і вбили Святослава. «Повість временних літ» оповідає, що печенізький хан наказав зробити з його черепа кубок. Так закінчилися славні справи Святославові.

Київ у zenіті слави

Розповідаючи про походи й завоювання, слід також сказати, наскільки великим був вплив київських князів. Установити географічні межі Київської Русі можна лише приблизно. Вони охоплювали майже всі населені східними слов'янами землі (пізніше були втрачені території на нижній Волзі, Північному Кавказі та в Болгарії, завойовані Святославом). Проте влада перших київських князів у різних частинах їхніх володінь була обмеженою й неоднаковою сили. Примітивна політична організація, надто великі відстані, значна відокремленість стояли на перешкоді встановленню якогось об'єданого політичного цілого. Якщо не брати до уваги періодичні походи за даниною, перші київські князі мали дуже обмежені контакти і вплив на підвладні їм племена, особливо ті, що жили далеко від головних міст і поселень. Що ж до княжих прав збирати данину, то вони забезпечувалися виключно грубою силою, на яку була спроможна княжа дружина, що спочатку набиралася з варягів. Між князем і дружиною, що ділилися як небезпеками, так і добром, добутиим у походах за даниною, виникали особисті, безпосередні та взаємозалежні стосунки, які були основою політичної організації ранньої Київської держави. Так, у походах за даниною і в намаганнях підпорядкувати собі торгові шляхи до далеких країн князі з їхніми дружинами менш ніж за сто років створили величезне й могутнє об'єднання — Київську Русь.

Після смерті Святослава Київська Русь уперше зазнала того, що згодом розвинується в хронічну виснажливу політичну недугу: чвари між членами династії Рюриковичів за верховну владу в країні. У сутичці, що спалахнула за право збирати данину, Ярополк убив свого брата Олега. Побоюючись, що його теж спіткає така доля, молодий Володимир утік із Новгорода до Швеції. Через кілька років він повернувся на чолі великих варязьких сил і розпочав війну з Ярополком, у якій той знайшов свою смерть.

Володимир Великий (980—1015). Зійшовши на київський престол у 980 р. і зосередивши в своїх руках неподільну владу, Володимир (по-скандинавському Вальдемар) започаткував нову добу в історії Київської Русі. Невгамовні варязькі князі вже не дивилися на Русь лише як на арену подальших завоювань чи край, який можна лише визискувати. Володимир упровадив далеко конструктивніший підхід до управління державою. На відміну від попередників у центрі його уваги був насамперед добробут володінь, а не загарбання земель і збір данини. Власне за його князювання Русь почала підноситися як цілісне суспільство й держава.

Щоправда, на початку правління Володимира, здавалося, мало чим відрізнявся від попередників. Він обдаровував свою численну дружину, підтримував традиційні язичницькі культури, ходив на непокірних вятичів і поширив свою владу на радимичів. Як і його батько, Володимир посадив власних синів (мав він 12 законних синів)

по великих містах і землях своїх володінь. Так він усунув від влади місцевих князів, зосередивши її виключно у руках своєї династії. Коли його варязька дружина стала вимагати більших винагород, Володимир улаштував так, щоб вона перейшла на службу до візантійців.

Замість далеких походів Володимир зосередився на захисті власних кордонів. Щоб протистояти загрозі печенігів, він збудував розгалужену мережу укріплень, а також нові міста на південь від Києва. Знову порушуючи традицію попередників, він звернув погляд на захід і додав до своїх володінь землі сучасної Західної України, тим самим поклавши початок тривалому суперництву з поляками за цей регіон. Він також змусив литовських ятвягів визнати його верховенство. Володимир установив загалом дружні стосунки з поляками, мадярами і чехами. В основі цієї нової західної орієнтації лежало його прагнення підпорядкувати собі головні торгові шляхи на захід, а також прокласти інші шляхи на Константинополь. Внаслідок цих надбань володіння Володимира стали найбільшими в Європі, охоплюючи близько 800 тис. кв. км.

Найголовнішим досягненням Володимира було, без сумніву, впровадження на його неозорих землях християнства. Розуміючи, що Київська Русь уже пережила свою традиційну анімістичну язичницьку релігію, він став замислюватися над тим, щоб знайти більш витончені способи вираження духовних, соціальних та політичних прагнень суспільства. Якщо провести аналогію із сучасністю, він потрапив у становище глави однієї з держав «третього світу», що прагне прискорити модернізацію своєї країни й відтак змушений вибрати якусь одну з двох провідних ідеологій найбільш розвинутих суспільств світу — капіталізм чи соціалізм. Для Володимира цими двома високорозвиненими системами віри, які потрапили до поля його зору, були християнство та іслам, тобто релігії тих країн, з якими Русь мала й намагалася утримати якнайтісніші торговельні та політичні стосунки. Хоч у «Повісті временних літ» розповідається, як посланці Русі відкинули іслам через те, що він забороняв уживати алкогольні напої, й начебто спинили вибір на християнстві з Візантії, яке розкішними релігійними обрядами викликало захват. Насправді ж за вибором Володимира стояли конкретні політичні та економічні чинники.

Як свідчить хрещення Ольги, християнство вже пустило коріння в Києві. Сусідство Русі з поспіль християнізованими болгарами і новонаверненими поляками та уграми лише прискорило цей процес. Проте прийняття християнства й саме його візантійського різновиду насамперед пояснювалося політичними причинами. У 987 р. за надану візантійським імператором допомогу у придушенні повстання Володимир став вимагати видати за нього їхню сестру Анну. Побоюючись, що згода на шлюб із «варваром» похитне престиж імператорської династії, візантійці всіляко намагалися поправити становище, домагаючись від Володимира прийняти християнство. Але навіть після хрещення Володимира у 988 р. вони робили спроби відтягнути шлюб. І все ж після того як русичі завоювали у Криму візантійське місто Херсонес (Корсунь), шлюб нарешті відбувся. У 988 р., прагнучи якнайшвидше охрестити свій народ, Володимир наказав позаганяти юрби киян у притоку Дніпра р. Почайну й там усіх разом вихрестити. Незважаючи на опір людей, ламалися язичницькі ідоли, а натомість будувалися християнські церкви. Церква, організаційні структури й служителі якої були цілком запозичені й привезені з Константинополя, не лише отримала широкі привілеї та автономію, на її потреби надходила, крім того, десята частина княжих прибутків. Унаслідок цих нововведень значно зріс престиж Володимирової династії, пов'язаної тепер зі славетним домом візантійських імператорів.

Тіснішими ставали стосунки Володимира, що тепер належав до християнської «сім'ї правителів», з іншими монархами. Прийняття християнства мало позитивні наслідки й для внутрішнього життя країни. Оскільки вчення візантійської церкви підтримувало монарше право на владу, київські князі знайшли в ній ту ідеологічну опо-

ру, якої раніше не мали. До того ж церква з її складною внутрішньою підпорядкованістю знайомила київських правителів з новими моделями управління. А в самому суспільстві Київської Русі з'явилася активно діюча установа, що не лише забезпечувала незнане раніше духовне й культурне єднання, а й справляла величезний вплив на культурне і господарське життя. Взагалі кажучи, завдяки епохальному вибору Володимира Русь стала пов'язаною з християнським Заходом, а не з ісламським Сходом. Цей зв'язок зумовив її небачений історичний, суспільний і культурний розвиток: Важко переоцінити те, що християнство прийшло до Києва не з Риму, а з Візантії. Згодом, коли відбувся релігійний розкол між цими двома центрами, Київ став на бік Константинополя, відкинувши католицизм. Так була закладена основа майбутніх запеклих конфліктів між українцями та їхніми найближчими сусідами католицької віри — поляками.

Ярослав Мудрий (1019–1054). Смерть Володимира спричинилася до нової братовбивчої війни між Рюриковичами. За підтримкою поляків старший син Володимира Святополк (літописці часто називають його «Окаянним») напав на своїх молодших братів Святослава, Бориса і Гліба та повбивав їх. Двох останніх, молодих і особливі популярних у народі, православна церква приєднала до святих. Наслідуючи батька, інший син Володимира, Ярослав із Новгородом, у 1019 р. за допомогою великого варязького війська розбив Святополка. Проте перемога ця не дала йому повної влади. На Ярослава пішов війною його брат Мстислав Хоробрий, і, щоб уникнути кровопролиття, вони погодилися розділити володіння між собою. Лишаючись у Новгороді, Ярослав отримував усі землі на захід від Дніпра, водночас землі на схід відходили до Мстислава, що перебрався з Тмуторокані до Чернігова. Київ — це надзвичайно важливе для обох князів місто — лишався нічим. Тільки після смерті Мстислава у 1036 р. на київський престол сів Ярослав, що став єдиним правителем Русі.

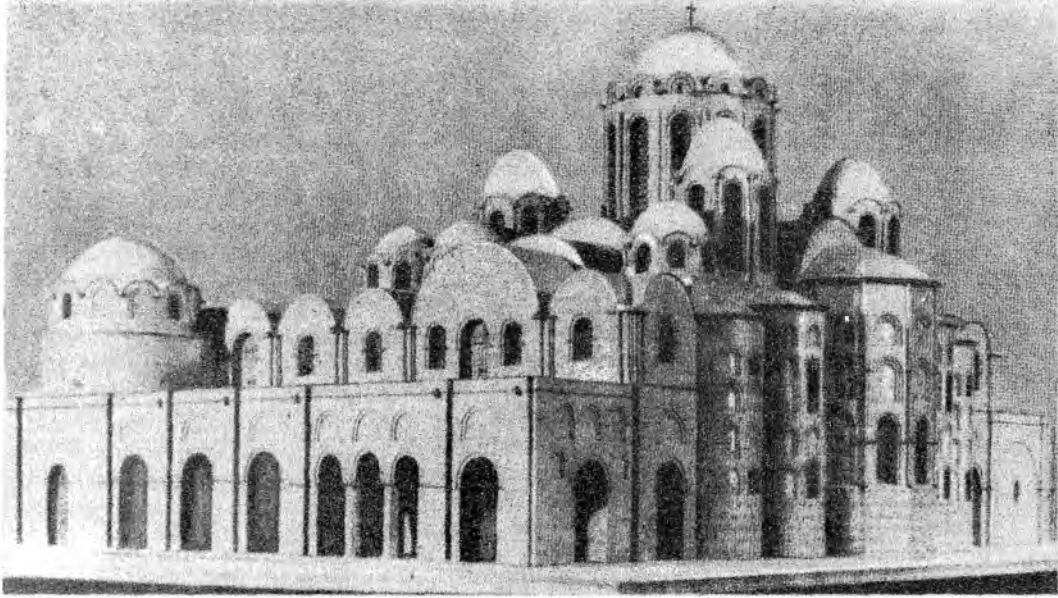
Тривале князювання Ярослава прийнято вважати апогеєм могутності Київської Русі. Він розвинув і вдосконалив багато з того, що започаткував Володимир. Як і його батько, Ярослав продовжував розширювати кордони своїх і без того величезних володінь: він відвоював на заході землі, захоплені поляками в період внутрішньої смути, підкорив нові прибалтійські племена й нарешті розгромив печенігів. У результаті цих завоювань володіння Ярослава простягнулися від Балтійського до Чорного моря та від р. Оки до Карпатських гір. Однак його воєнні досягнення затьмарив невдалий похід на Константинополь, який, до речі, був останньою війною русичів проти Візантії. Київ підтримував з Константинополем загалом дружні взаємини.

У середньовічній Європі ознакою престижу й могутності династії була готовність інших провідних династій вступити з нею у шлюбні зв'язки. За цією міркою престиж Ярослава і справді мав бути великим. Дружина його була шведською принцесою, одну з його сестер узяв за себе польський король, іншу — візантійський царевич; троє його синів одружилися з європейськими принцесами, а три доньки вийшли заміж за французького, норвезького та угорського королів. Не дивно, що історики часто називають Ярослава «тестем Європи».

Проте його гучна слава спиралася передусім на досягнення у внутрішній політиці. Завдяки його підтримці швидко зростала церква. Засновувалися монастирі, які перетворювалися на осередки культури, населення ставало дедалі урбанізованішим і освіченішим. Особливо уславився князь будівництвом церков. За часів його правління «золотоверхий» Київ ряснів понад 400 церквами. Найбільшим діамантом у цій короні був собор Святої Софії, зведений на зразок храму Софії у Константинополі. Свідченням княжої турботи про церкву стало те, що у 1051 р. він уперше призначив митрополитом київським русина Іларіона. Деякі історики розглядають

це як заперечення Києвом церковної зверхності Константинополя. Проте, визнаючи факт вражаючого розвитку руської церкви, більшість учених стверджують, що патріарх константинопольський усе ж зберігав верховенство над київським митрополитом.

Але досягненням, з яким чи не найтісніше пов'язується ім'я Ярослава і за яке його прозвали Мудрим, стало зведення загальноприйнятих у ті часи законів у єдину «Руську правду», яка стала правовим кодексом усїєї країни. В ній існуючі закони не лише систематизувалися, але й подекуди змінювалися, що свідчило про всезростаю-

Київський собор Св. Софії XI ст. (реконструкція)

чу турботу правителя про життя його підданих. Так, кровна помста замінювалася грошовою компенсацією, що її встановлював князь чи його намісники. Ці та інші приклади підтверджують те, що з часу перших контактів східнослов'янських племен з агресивними воїнами-купцями зі Скандинавії суспільство Київської Русі чимраз більше удосконалювалося, збагачувалося, урбанізовувалося.

Незадовго до смерті Ярослав спробував розв'язати проблему, яка терзала його і його батька Володимира, а саме: як запобігти міжусобній боротьбі за київський престол, що, як правило, спалахувала після смерті князя між його синами. У розподілі земель і політичної влади він застосував принцип старшинства в межах родини. За старшим сином Ізяславом Ярослав закріплював Київ і Новгород із навколишніми територіями; другому, Святославу, віддавав Чернігів, третьому, Всеволоду, — Переяслав; четвертому, Вячеславу, — Смоленськ, а молодшому, Ігорю, — Володимир-Волинський. Щойно в якомусь із цих князівств звільнявся престол, кожний брат, за задумом Ярослава, сходив на щабель вище, доки кожний по черзі не досягав вершини усїєї системи — київського престолу. Надаючи у такий спосіб кожному синові можливість правити в Києві, Ярослав сподівався уникнути запеклих сімейних чвар, у які він колись був утягнутий.

Хоча деякий час система ротації влади діяла переважно завдяки співробітництву між трьома найстаршими синами — Ізяславом, Святославом і Всеволодом, незабаром вона зіткнулася з рядом перешкод. Найсерйознішою була та, що ідея ротації

влади суперечила іншому глибоко вкоріненому принципу — спадкоємства від батька до сина. Сини деяких померлих князів стали домагатися права зайняти місце своїх батьків і не бажали поступатися перед дядьками. Внаслідок цього характерною рисою поярославової доби стали запеклі сутички між племінниками й дядьками. До того ж із збільшенням числа князів чвари все більше розгорялися.

На додаток до зростаючих соціальних суперечок, у 1068 р. кияни, незадоволені правлінням Ізяслава, вигнали його, посадивши натомість його племінника Всеслава. І хоча за допомогою поляків Ізяслав повернувся й приборкав повстанців, події

Марія Оранга. Мозаїка собору Св. Софії в Києві

1068 р. стали віхою в історії, ознаменувавши собою першу документально засвідчену «революцію» на українській землі. До того ж над українськими кордонами знову нависла давня загроза зі степу, щоб цього разу довго терзати Русь. Кочові племена половців (куманів), могутніших за печенігів, учинили ряд нападів, небезпечно близько підходячи до Києва і унеможливаючи рух торговельних караванів по Дніпру. Вина за деякі з цих наскоків лежала на самих князях. Неспроможні власним коштом зібрати достатньо сильне військо, чимало молодих князів, позбавлених права спадкоємства в системі ротації влади (їх називали ізгоями), в боротьбі з суперниками кликали собі на підмогу половців.

Інтер'єр собору Св. Софії в Києві

Володимир Мономах (1113—1125). Усе ж, незважаючи ні на що, Русь змогла знайти в собі сили подолати смуту. На арену виходить новий видатний діяч — Володимир Мономах, син великого князя Всеволода (титул великих князів київські правителі присвоїли собі у XI ст.). Ще до того як зійти на великокняжий престол, він відіграв визначну роль у відновленні порядку в країні. Мономах став одним із організаторів зустрічі найвпливовіших князів у Любечі під Києвом у 1097 р., що шукали, хоч і безуспішно, можливості припинити братовбивчі конфлікти, пропонуючи запровадити в більшості князівств систему спадкового престолонаслідування. Проте ніякого компромісу не вдалося досягти щодо самого Києва, котрий так і лишився яблуком розбрату. Гучну славу й популярність завоювали Володимирові Мономаху його переможні походи на половців. Переказують, ніби Мономах 83 рази, об'єднавши сили з іншими князями й мобілізувавши населення, виступав проти них і знищив 200 половецьких вождів. Особливо вдалими були походи 1103, 1107 та 1111 рр. Вони стали найславетнішими сторінками у тривалій боротьбі Києва зі степовими кочовиками. Свідченням популярності Володимира Мономаха було те, що після смерті його батька кияни повстали, вимагаючи, щоб Мономах зайняв великокняжий престол, хоч він і не був безпосереднім спадкоємцем. І лише коли 60-річний Мономах дав згоду стати великим князем, повстання припинилося. Силою свого величезного авторитету новому правителю вдалося об'єднати більшість розпорочених руських земель. З тих пір уже ніколи на Русі не пануватимуть такі єдність і згода, як за Мономаха. Його також турбували зростаючі соціальні протиріччя серед підданих. Відновивши порядок у розколотому повстанням Києві, він завоював собі підтримку бояр та багатих купців. Він дослухався до скарг нижчих верств, систематизувавши у своєму правовому кодексі їхні права та обов'язки, завдяки чому ще більше зросла його популярність у народі. Свідченням того, наскільки серйозно сприймав Мономах суспільні проблеми, є слова поради, з якими він звернувся до синів незадовго до смерті: «А над усе не забувайте убогих... і не давайте сильним погубити людину... Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити». Синові Володимира Мономаха Мстиславові все ж удалося тримати вкупі руські землі та зберігати владу над дедалі більшим числом князів. Але він був останнім київським правителем, якому це було під силу. Його смерть у 1132 р. позначила кінець історичної доби, в якій Київ відігравав роль основного центру руських земель, і поклала початок періодові політичної роздробленості.

Занепад Києва

Політична роздробленість. Не викликає подиву те, що через порівняно короткий період створене першими київськими правителями об'єднання земель почало розпадатися. Аналогічна доля спіткала інші середньовічні імперії Європи, зокрема державу Карла Великого. Цим величезним, хоч і примітивним, політичним утворенням просто бракувало відповідних технічних засобів та організаційних структур для того щоб утримувати обширні території протягом тривалого часу. На Русі Рюриковичі через членів своєї розгалуженої династії забезпечували принаймні позірну єдність земель. Хоч це тривало рівно стільки, скільки між князями була згода щодо того, хто серед них найстарший і, отже, мав право на верховну владу. З порушенням такої однотайності різко слабшали родові та особисті узи між різними князівствами.

Проте існував ще один аспект проблеми політичної роздробленості. З перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства або ротації Ярослава Мудрого княжі роди все глибше пускали коріння у своїх батьківських землях, для них дедалі очевиднішим ставав той факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільними володіннями, а не з Києвом, за який точилася безперервна

боротьба. Протягом XII ст. виникло від 10 до 15 таких удільних князівств, найбільшими з яких були Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородське, Чернігівське та Смоленське. Кожне мало незалежний політичний, економічний і навіть культурний статус. Унаслідок цього Київська Русь поступово перетворилася на ціле з багатьма центрами, пов'язаними спільними релігійними та культурними традиціями, династичними узами. Проте центри ці були значною мірою самостійними й часто ворогували між собою.

З відокремленням нових і нових князівств багатства, населення та землі Києва зменшилися до такої міри, що перед ним мало чим поступалися інші князівства. Власне тоді місто Київ з прилеглими територіями стало називатися «Руською землею» — у вузькому розумінні слова. Та незважаючи ні на що, Київ залишався великою принадою. Той, хто завойовував його, не тільки пишався престижем правителя «матері міст руських», а й міг претендувати на верховенство в династії Рюриковичів. Оскільки в Києві жив митрополит і знаходилися головні храми й монастирі, він лишався незаперечним культурним і релігійним, якщо не політичним, центром усієї Русі. Навіть із зменшенням свого населення й територій Київ з довколишніми землями залишався одним із найбільш розвинених і густозаселених князівств на всій Україні.

Проте переваги Києва були водночас і його нещастями. Продовжувалися нещухаючі чвари між князями за місто. Український історик Стефан Томашівський підрахував, що між 1146 і 1246 рр. 24 князі 47 разів правили в Києві. З них один сім разів займав престол, п'ять князів правили по три рази кожен, а вісім — по два рази. Характерно, що 35 князювань тривали менше року кожне. Один князь по своєму підійшов до проблеми Києва. Побоюючись втратити владу над завойованим Києвом, а також намагаючись не допустити, щоб місто затьмарювало його власні зростаючі володіння на північному сході, володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, цей попередник московських князів, у 1169 р. напав на Київ і по-дикунському пограбував його. Місто так ніколи вже не досягло колишньої величі.

Економічний застій. Поряд із політичними проблемами існували й господарські. Як ми вже перевідчилися, розташування Києва на великому торговому шляху «із варягів у греки» відіграло важливу роль у його піднесенні. З кінця XI ст. значення цього шляху почало зменшуватися. Це мало згубні наслідки для економіки Києва. Заповзятливі італійські купці, обминаючи Київ, установили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом, з одного боку, та Західною Європою — з іншого. Крім того, руським князям, що воювали між собою, важко було захистити шлях по Дніпру від наскоків кочовиків. У 1204 р. торговельні зв'язки Києва зазнали нового удару, коли під час хрестового походу було пограбовано Константинополь. Водночас вступив у період стрімкого занепаду квітучий колись Аббасидський халіфат зі столицею в Багдаді. Внаслідок цього Київ утратив двох найзначніших партнерів у торгівлі. Ці економічні лиха загострили й без того напружені стосунки між багатим і бідним населенням міста, часто призводячи до соціальних вибухів. З усією очевидністю велична колись столиця Русі політично, економічно та соціально занепадала.

Монголо-татари. Справжньою Немезидою для Києва були його давні вороги — кочовики. Проте найтяжчого удару завдали Києву не половці, оскільки по десятиліттях затятої та виснажливої для обох суперників боротьби руські князівства встановили з цими племенами постійні стосунки, а деякі руські князі навіть вступали у шлюбні зв'язки з представниками половецької знаті. Нищівного удару завдали Києву монголо-татари.

Хоча походження монголо-татар ще не встановлено остаточно, відомо, що у XII ст. вони кочували у прикордонних землях Китаю. Майже всю свою силу й енер-

гію вони витрачали на міжплеміні та родові конфлікти за убогі пасовиська. В останні десятиліття XII ст. серед них з'являється надзвичайно обдарований вождь на ім'я Темучин (у 1206 р. він прибрав собі високий титул Чингізхана, тобто хана над ханами), який досягнув нечуваного: вдаючися до сили й політичних інтриг, він об'єднав ворогуючі племена, змусивши їх визнати свою абсолютну владу. Наступним його кроком стало спрямування величезної військової сили та агресивності цих племен проти сусідніх некових цивілізацій.

Монголо-татарські війська, що ніколи не були багаточисельними (найбільше від 120 до 140 тис. воїнів), зате надзвичайно рухливими, добре організованими й блискуче керованими, спочатку підкорили Китай, Середню Азію та Іран. У 1222 р. монголо-татарський загін перейшов Кавказ і напав на половців. Половецький хан Кобяк звернувся по допомогу до кількох руських князів, що підтримали його. У 1223 р. об'єднані русько-половецькі сили зустрілися біля річки Калки з монголо-татарами й у жорстокій битві зазнали страшної поразки. Але монголи, надто розпорошивши свої сили, вирішили не користатися з цієї перемоги й повернули назад, додому. Руські князі швидко забули цей катастрофічний випадок, знову поринувши у внутрішні чвари. Проте у 1237 р. на кордонах Русі з'явилося сильне монголо-татарське військо на чолі з онуком Чингізхана Батием. Вогнем і мечем зруйнувало воно міста Рязань, Суздаль і Володимир, а у 1240 р. дійшло до Києва. Хоча місцевий князь Михайло втік, городяни на чолі з воєводою Дмитром, що його послав Данило Галицький, вирішили оборонятися від нападників. Облога міста була тривалою й жорстокою, й навіть коли монголо-татари подолали міські мури, бої точилися за кожну вулицю й за кожний будинок. Нарешті на початку грудня 1240 р. Київ упав під ударами монголо-татар.

* * *

Історики часто ділять політичну історію Київської Русі на три періоди. Перший період — швидкого зростання — охоплює майже 100 років — з 882 р., коли на престол у Києві сів Олег, до смерті Святослава у 972 р. Базуючись у вигідно розташованому в стратегічному плані Києві, варязькі князі підпорядкували собі найважливішу торговельну артерію по Дніпру — «шлях із варягів у греки», підкорили східнослов'янські племена й знищили своїх основних суперників у цьому регіоні. Так було створене величезне господарське й політичне об'єднання, здатне й готове кинути виклик могутній Візантійській імперії.

Другий період охоплює князювання Володимира Великого (980—1015) та Ярослава Мудрого (1019—1054), що було добою зміцнення Києвом своїх завоювань і досягнення ним вершини політичної могутності й стабільності, економічного та культурного розквіту. На противагу територіальному зростанню попереднього періоду тут переважає внутрішній розвиток. Дедалі відчутнішим стає законопорядок. Надзвичайно важливим було впровадження християнства, що принесло нову культуру й докорінно змінило світосприймання та самовираження населення Київської Русі.

Останній період характеризують безупинні руйнівні князівські чвари, зростаюча загроза нападів кочових племен та економічний застій. Деякі історики доводять, що всі ці лиха прийшли незабаром після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. Інші схильні вбачати початки занепаду після князювання останніх вдалих правителів Києва — Володимира Мономаха (1113—1125) та його сина Мстислава (1125—1132). Так чи інакше, коли князь суздальський Андрій Боголюбський у 1169 р. захопив і розорив Київ, а потім вирішив залишити його, повернувшись у свої північно-східні землі, стало очевидним, що політичне й економічне значення Києва дуже підупало. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. ознаменувало собою трагічний кінець Київського періоду історії України.

СУСПІЛЬСТВО Й КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

З точки зору політичної організації легше встановити, якою не була Київська Русь, ніж те, якою вона була. Київська Русь не була державою в сучасному розумінні слова. Розглядати її як таку — значило б приписувати їй вищий рівень політичної організації, ніж це було насправді. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Єдиний зв'язок між володарями й підвладними, насамперед неміським населенням, існував у формі збору данини. У політиці князі керувалися особистими чи династичними інтересами, нерідко ігноруючи потреби держави і суспільства. Політичні стосунки були млявими, мінливими й невиразними, а політичні проблеми часто розв'язувалися за допомогою сили. І все ж зростав рівень політичної, соціальної та економічної організації Київської Русі, розвивалася її культура; відтак завдання даного розділу полягає в ознайомленні з основними рисами цього процесу.

Політичний устрій

До приходу варягів основною політичною одиницею східних слов'ян виступало плем'я. Скупі відомості про їхню племінну організацію свідчать про те, що в руках вождя роду і племені зосереджувалася широка влада, використання якої диктувалося звичаєм і традиціями. Важливі питання вирішувалися шляхом згоди між старійшинами, які збиралися на племінні ради й були панівними постатями політичного життя, починаючи з найнижчого рівня — общини (миру, задруги) й аж до найвищого рівня — союзу племен, такого, як, скажімо, існував у полян, сіверян і древлян. Центрами політичної влади були численні обнесені частоколом племінні поселення, що виникали на очищених від лісу узвишсях, довкола яких селилися члени племені.

На цю племінну систему східних слов'ян варяги наклали свої комерційно і військово зорієнтовані форми організації, встановивши серед місцевих племен такий порядок і єдність, які дозволяли їм ефективніше господарювати. Найбільшими «володарями» їхніх торговельних підприємств були члени династії Рюриковичів, і саме вони мали найбільше прибутків і влади. Проте оскільки князі великою мірою залежали від дружини, то значну кількість своєї поживи їм доводилося ділити з дружинниками. Характерно, що однією з основних турбот перших київських правителів було прагнення задовольнити власних дружинників, щоб вони не перейшли до суперника. З поширенням впливу варягів політична влада зосереджувалася у містах, що виникали на основних торгових шляхах. Найважливішим із цих міст був Київ.

Київським князям у неоднаковій мірі вдавалося монополізувати владу. До правління Ярослава Мудрого в середині XI ст. найбільш честолюбним, талановитим і жорстким членом династії неодноразово вдавалося захоплювати київський стіл та утверджувати свою зверхність над братами та іншими конкурентами. У цей період сильної влади стримувалися відцентрові тенденції та забезпечувалася єдність володінь. Услід за реформою Ярослава Мудрого в системі успадкування влади, за якою кожний член швидко зростаючої династії Рюриковичів отримував практично теоретичну частку володінь, почалася децентралізація влади. Внаслідок цього великий князь київський врешті-решт став не більше ніж титулованим главою династично зв'язаного конгломерату князівств, що безперервно ворогували між собою.

Накресливши у загальних рисах політичний розвиток Київської Русі, звернімося до механізмів, через які здійснювалася влада. Найважливішими з них були князя: влада, рада бояр (дума) та збори городян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у політичному устрої Києва. Влада й престиж, що ними користувався князь, у свою чергу зобов'язували його забезпечувати підданним справедливність, порядок і захист. У виконанні своїх військових функцій князь насамперед залежав від дружини. В раз потреби більших військових сил збиралося ополчення городян або, рідше, проводилася загальна мобілізація. Чисельність цього війська була відносно невеликою —десь близько 2—3 тис. чоловік, а то й менше. Аналогічно суспільствам, що не мали ще державної організації, управлінням князівством у цілому займалися також особисті слуги князя, такі, зокрема, як дворецький, управляючий маєтком та інші оскільки не існувало чіткої різниці між державною й приватною управлінськими функціями. У віддалених міста і землі князі призначали посадників, що, як правило обиралися з членів власної родини. На периферійних землях волю князя виконували тисяцький місцевого ополчення зі своїми підлеглими. Правосуддя вершив сам князь чи призначені ним судді згідно з «Руською правдою» Ярослава Мудрого. Зрозуміло, що княжа влада мала першочергове значення в управлінні Київської Русі але разом із тим поєднання в ній військової, судової та адміністративної функцій свідчить, наскільки ця система була відносно нерозвиненою й примітивною.

У фінансуванні своєї діяльності князі насамперед залежали від данини. Згодом розвинулася складніша система оподаткування, що включала кожне господарство (яке називалося «дим» або «соха»). До інших джерел княжих доходів належали мито на торгівлю, плата за судочинство і штрафи. Останні складали важливе джерело прибутків, оскільки київські закони щодо покарання за злочин віддавали перевагу грошовим виплатам перед смертною карою.

За порадою й підтримкою князь мусив звертатися до боярської думи — органу, що виник із старших членів дружини, багато з яких були нащадками варязьких вождів чи слов'янських племінних вождів. Пізніше місце у думі дістали й церковні ієрархи. Функції думи ніколи чітко не визначалися, а князь не був зобов'язаний радитися з нею. Проте, ігноруючи її, він ризикував позбутися підтримки з боку цього впливового органу, що представляв усю боярську знать. Тому князі, як правило, брали до уваги позицію боярської думи. Демократичну сторону політичного устрою Києва репрезентувало віче, або збори городян, що виникли ще до появи князів і, очевидно, походило від племінних рад східних слов'ян. Віче скликалося князем або городянами, коли виникала потреба порадитися або висловити свою думку. Серед питань, обговорюваних на вічі, були військові походи, укладення угод, престолонаслідування, розподіл посад у державі, організація війська. Віче могло критикувати або схвалювати князівську політику, але воно не мало права визначати свою власну політику чи видавати закони. Проте, коли на престолі сідав новий князь, віче могло укласти з ним формальну угоду («ряд»), за якою князь зобов'язувався не переходити традиційно встановлених меж влади щодо віча, а воно в свою чергу визнавало

над собою його владу. Хоча право брати участь у вічі мали голови сімей, фактично на вічових сходах панувала міська купецька знать, яка перетворювала їх на арену міжфракційних суперечок.

Суспільна організація

Маючи, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн населення й величезну територію, що обіймала близько 800 тис. кв. км (майже половина її — в межах сучасної України), Київська Русь була найбільшою політичною формацією середньовічної Європи. До того ж ця формація швидко розвивалася. Попри поступове зростання відмінностей між простим людом і новосформованою племінною знаттю землеробське суспільство східних слов'ян IX ст. залишалось порівняно однорідним в етнічному та соціальному відношенні, але внаслідок швидкої розбудови Києва до слов'янського середовища потрапляють варязькі воїни-купці, фінські мисливці, тюркські найманці, грецькі ремісники, вірменські та єврейські торговці. З піднесенням міст стали процвітати купці та ремісники. Нарешті, прийняття християнства спричинилося до появи нового класу — духовенства. Словом, населення Київської Русі стало більш космополітичним за культурною орієнтацією, етнічно строкатим і дедалі глибше розшарованим соціально.

Найвище місце в суспільній ієрархії, що народжувалася, посідали численні члени різних відгалужень династії Рюриковичів. Княжі воїни, старші й молодші дружинники і місцева знать утворювали клас бояр, яких ще називали мужами. З часом знать скандинавського походження слов'янізувалася; це відбилося у перетворенні таких сундінських імен, як Хелгі, Хелга, Інгар та Вальдемар на відповідні слов'янські еквіваленти — Олег, Ольга, Ігор та Володимир. Постійні напади кочовиків на торгові шляхи, а також економічний занепад Константинополя у XII ст. призвели до обмеження можливостей займатися торгівлею, внаслідок чого численні воїни-купці поступово перетворилися на великих землевласників. Знайти собі землю не становило труднощів, оскільки князі мали в достатку незайманих угідь і роздавали їх дружині. На відміну від Західної Європи, де феодалне землеволодіння узаляжнювалося службою своєму сюзерену, на Русі бояри користувалися правом спадкового володіння маєтками (вотчинами), зберігаючи його навіть з переходом від одного князя до іншого. Багато бояр проживали у містах, здаючи свою землю селянам, за що брали частину їхньої продукції та продавали її на ринку. Власне, орієнтованість на місто, зацікавленість у комерції та рухливість відрізняли бояр Київської Русі від західноєвропейських феодалів.

На щабель нижче від бояр стояла міська знать, або, як її ще називали, — люди, що часто вважалися «середнім класом» Києва. Найвизначніші його представники були великими купцями, що займалися міжнародною торгівлею, вступали в родинні зв'язки з боярами й домінували у міській політиці. Порівняно з бюргерами Західної Європи тих часів міська знать Київської Русі була далеко могутнішою й численнішою, навіть після того, коли занепад торгівлі у XII ст. призвів до часткового зменшення її ролі. До менш впливових і бідніших городян, яких ще називали «молодшими людьми», належали дрібні торговці, крамарі, високомайстерні ремісники, зокрема зброярі, каменярі, гончарі, ювеліри, що гуртувалися в ремісничі корпорації (цехи). Найнижчу сходинку соціальної драбини міста займала «чернь» — ті, хто нічого не мали й наймалися на «чорну роботу».

Величезну більшість населення становили селяни, або смерди. Про селян відомо небагато, оскільки історичні джерела зосереджували увагу на вищих класах. Загально визнаним є факт, що протягом усієї Київської доби більшість селян були відносно незалежними. Проте у XII—XIII ст. із початком лихоліття з'являються

ознаки зростаючого закабалення селянства феодалами, що набувало різних форм. Вільний селянин мав право звертатися до суду, переїжджати з місця на місце, передавати землю у спадщину синам (якщо ж він мав тільки дочок, то князь мав право претендувати на його землю). Основним обов'язком смердів була сплата данини та відбування військової повинності (як правило, допоміжного характеру) під час війни. Про безправне становище селян у суспільстві свідчив передбачений «Руською правдою» штраф за вбивство смерда: кровні гроші у цих випадках становили 5 гривень. Для порівняння: за вбивство купця чи молодшого дружинника компенсація родині становила 40, а за вбивство старшого дружинника князя — 80 гривень.

Коли селянин чи представник іншої соціальної верстви потрапляв у кабалу (а це при лихварських процентах від 25 до 50 траплялося нерідко) або коли просто брав гроші у позичку, він міг укласти угоду з кредитором, за якою зобов'язувався за отримані гроші відпрацювати певний час. Ці закабалені або напіввільні робітники називалися закупами. На самому низу суспільної піраміди перебували раби або холопи. Оскільки головним товаром в обміні між Києвом і Константинополем виступали раби, неважко зрозуміти, що рабство на Русі було явищем звичайним, особливо до прийняття християнства. Серед рабів, багато з яких потрапляли у княжих мастках, були військовополонені, невільничі діти, закупа, що намагалися втекти від виконання повинності, та інші невдахи. Проте вони могли самі викупити себе на свободу або бути звільненими у винагороду за вірну службу своєму панові.

Окрему значну за розмірами соціальну групу становили служителі церкви. Виключно церкві підлягали парафіяльні священники, диякони з сім'ями, ченці та черниці. Крім того, під захистом церкви перебували ізгої. Так спочатку називали князів, що втратили свою вотчину (часом їх також називали князями-ізгоями), а пізніше й усіх, хто не вписувався в рамки даної соціальної верстви. До них належали недавно звільнені раби (церква заохочувала до звільнення рабів, вважаючи це за богоугодний вчинок), збанкрутілі купці, сини священників, яких через неписьменність не допускали до сану.

Історики довгий час міркували над тим, щоб виявити спільні риси між суспільством Київської Русі та середньовічного Заходу. І зокрема, їх цікавило питання, чи скрізь європейський феодалізм передував добі індустріалізації. Радянські історики вважають само собою зрозумілим, що Київська Русь була феодальним суспільством. Цієї думки тримаються й такі немарксистські історики, як Микола Павлов-Сильванський, котрий звертав особливу увагу на той факт, що Київська Русь розпалася у XII ст. на ряд невеликих князівств із дедалі виразнішою сільськогосподарською орієнтацією. Проте більшість сучасних немарксистських істориків відкидають цю теорію. При цьому вони вказують, що центральний для феодалізму інститут васальної залежності у володіннях Рюриковичів не існував, позаяк влада князів над боярами була мінімальною. До того ж велика роль торгівлі та міст у життєдіяльності Київської Русі, а також наявність переважно незакабаленого селянства свідчать про те, що ситуація на сході Європи докорінно відрізнялася від становища на заході. Тому західні історики схильні розглядати Київську Русь скоріше як унікальну й самобутню соціальну систему, а не підводити її під загальну категорію феодальних суспільств.

Господарська діяльність

У найдавніших джерелах Київської Русі варяги вперше згадуються саме як відчайдушні й розбишакуваті купці. У VIII—IX ст. від своїх поселень на Балтійському узбережжі вони по волзькому шляху рухалися на схід аж до Каспійського моря, де вступали в контакти з купцями мусульманського світу. На IX ст., коли центр торгівлі

перемістився на південь, до Константинополя, головною торговою артерією для Києва став славнозвісний шлях «із варягів у греки». Відтак заморська торгівля стала складати основу економічної системи Київської Русі.

Тому не випадково, що першою формальною угодою, укладеною київськими правителями, став договір князя Олега з Візантією (911 р.), згідно з яким руським купцям у Константинополі створювалися надзвичайно сприятливі умови. Коли у XII—XIII ст. у результаті пограбування Константинополя хрестоносцями та частих нападів кочовиків на торгові шляхи по Дніпру став занепадати обмін з Візантією, дедалі більшого значення для Києва набували торговельні зносини із Західною Європою, що головним чином йшли через Краків — Прагу — Регенсбург.

На противагу середньовічному Заходу, де земельна аристократія ухилялася від торговельної діяльності, в Київській Русі торгівлею активно займалися не лише бояри, а й сам князь. Більшу частину року перші правителі витрачали на збір данини у близьких і далеких землях своїх володінь, на перевезення її до Києва та на спорядження великої флотилії, що Дніпром везла до Константинополя невільників, хутра, льон, мед, віск та інший товар, який обмінювався на предмети розкошів. Навіть коли князі й бояри ставали більш осілими й прибирали у власність великі земельні володіння, значна частина продукції їхніх господарств призначалася для чужоземних ринків. Для заняття торгівлею існували різноманітні можливості, оскільки в руських містах сформувався численний прошарок купців, а його найбільш впливові й заможні представники вели заморську торгівлю й користувалися однаковими з боярами політичними та юридичними правами. Але у величезній більшості його складали просто дрібні крамарі, які торгували на внутрішньому ринку й часто визискувалися та закабалювалися заможнішими купцями.

За оцінками сучасних учених, 13—15 % населення Русі мешкало у міських осередках. Як засвідчують літописи, у країні налічувалося близько 240 міст і селищ. Проте цілком імовірно, що десь 150 із них фактично являли собою укріплені поселення напівземлеробського люду. Серед майже 90 великих селищ і міст найбільшим був, поза всяким сумнівом, Київ. До монголо-татарської навали чисельність його мешканців становила близько 35—40 тис. (Лондон досяг таких цифр лише через 100 років). Для порівняння, такі важливі центри, як Чернігів та Переяслав, Володимир-Волинський, Львів і Галич, налічували не більше 4—5 тис. жителів кожен. Населення цих міст переважно складалося з дрібних торговців та ремісників, оскільки великого поширення набули ремесла. Так, у Києві було представлено від 40 до 60 різних ремесел, найважливішими серед них були теслярство, ковальство, гончарство та кожум'яцтво.

Деякі історики підкреслюють комерційну спрямованість економіки Київської Русі. Інші, на противагу їм, доводять, що її основу становило землеробство. Цієї ж думки тримаються видатні українські дослідники Михайло Грушевський, Дмитро Багалій та Ярослав Пастернак, а також провідні радянські фахівці з цього питання. Вони вважають, що оскільки слов'яни традиційно були людом землеробським, то малоймовірно, що у Київську добу вони раптом змінили спосіб життя. Додатковим підтвердженням цієї гіпотези є часті згадки про землеробську діяльність на Русі у літописах, аграрна орієнтованість календаря та міфології давніх слов'ян і, що найпереконливіше, — археологічні знахідки.

Недавні розкопки виявили, що у X ст. на Україні користувалися залізним лемешем і що тут, як і в Західній Європі, дістала поширення відносно прогресивна дво-і трипільна система сівозміни (за якою одна друга чи одна третя орної землі лишалася під паром). Культивувалися переважно пшениця, овес, жито та ячмінь. Значного поширення серед селян на Русі набула вигодівля худоби. Це забезпечувало їх не лише м'ясом та молоком, але й шкірою для одягу і взуття. Те ж саме можна сказати про розведення коней, свиней, овець, гусей, курей і голубів. Використання

волів уможливило землеробство у ширших масштабах. Хоч селяни часто мали власний реманент, необхідний для обробки землі, вони, як правило, об'єднувалися в колективи, або общини (до них входили кривні родичі кількох поколінь на чолі зі старійшиною), допомагаючи один одному. Пізніше община виникла на основі спільності території, об'єднуючи сусідів, не пов'язаних кривно.

Якщо економіка Русі й була насамперед сільськогосподарською, то як же прихильники цього підходу пояснюють виникнення великих міських і торговельних центрів? Відомий радянський учений Михайло Тихомиров, погляди якого поділяють багато його радянських колег, стверджує, що появу численних ремесел зумовив розвиток і все відчутніший прогрес у сільському господарстві — відтак у районах великого зосередження ремесел виникали міста. Він визнає, що з появою міст важливу роль в їхньому піднесенні стала відігравати торгівля, проте не заморська, а перш за все між містом та аграрною провінцією.

Зважаючи на переконливі аргументи прибічників як «торговельної», так і «сільськогосподарської» інтерпретації економічної історії Київської Русі, сучасні історики й тут схильні йти на компроміс. Погоджуючись, що князь, його дружина та найбагатші купці були заінтересовані передусім у жвавій та прибутковій заморській торгівлі, яка особливо процвітала до XII ст., вони також визнають, що у переважній своїй більшості населення Київської Русі займалося сільським господарством.

Культура Київської Русі

1 Будь-яка дискусія про культуру середньовічного суспільства зосереджується насамперед на його релігійних віруваннях та інститутах. В історії Київської Русі маємо дві окремі релігійні, а відтак і культурні епохи. До 988 р. засобом задоволення духовних потреб східних слов'ян був анімїзм, у засаді якого лежало обоження сил природи та поклоніння духам предків. Найвищим божеством у язичницькому пантеоні вважався Перун — бог грому і блискавки, аналогічний скандинавському богу Тору, хоч пов'язана з ним міфологія не була такою химерною. До інших важливих божеств належали Дажбог і Сварог — боги повітря й сонця, дарителі земних благ. Закономірно, що серед землеробського люду поширенням був також культ богів родючості — Рода та Рожаниці. Крім того, об'єктами поклоніння вважалися сотні духів річок, лісів та предків; це часто виражалось у жертвуванні їм тварин, а подекуди й людей. Східні слов'яни не зводили своїм божествам величних храмів, як і не мали складної духовної ієрархії — власне це й пояснює відносно слабкий опір християнству з боку їхньої релігії. І все ж із приходом нової релігії вірування предків не зникли безслідно. Під личиною християнства ще протягом століть серед східних слов'ян зберігався релігійний дуалїзм, або двовір'я, що полягало у дотриманні язичницьких за походженням звичаїв та обрядів (таких, зокрема, як святкування приходу весни).

3 Із прийняттям християнства у Київській Русі поширилася нова, витончена й складно організована релігія. У 1037 р. після приїзду із Константинополя першого у довгій низці грецьких митрополитів (протягом усієї Київської доби лише двічі на цей пост призначалися не греки) була заснована митрополича єпархія. Первинно до Руської митрополії входило вісім єпископств, але згодом їхня кількість зросла до шістнадцяти. Десять із них розташовувалися на землях сучасної України. Багато єпископів теж були візантійцями. Вони везли з собою власне оточення: писарів, помічників, майстрів, перетворюючи єпископства на осередки поширення візантійської культури. Духовенство поділялося на дві категорії: «біле», тобто парафіяльні священники, що не давали обітницї целібату (безшлюбності) й звичайно одружувалися в своєму ж середовищі, та «чорне», тобто ценці, з яких обиралися високі духовні

ієрархи. Намагаючись уникнути мирських гріхів і спокус, ченці жили у відлюдненні. Й тому їх вважали цвітом віруючого люду, а їхні монастирі були осередками християнської освіти й науки. У XIII ст. в Київській Русі існувало близько 50 монастирів, із них 17 — у самому Києві.

Церква справляла величезний вплив на культуру Київської Русі. Спорудження одного лише храму — славетної Софії Київської — є безпосереднім підтвердженням того, наскільки всеохоплюючим був вплив церкви на мистецтво. Збудована у 1037 р. за князювання Ярослава Мудрого ця чудова кам'яна споруда, зведена грецькими майстрами на взірць константинопольського храму, мала п'ять апсид, п'ять нефів і тринадцять бань. Розкішно прикрашений інтер'єр підтримували мармурові й алебастрові колони. Напевно, краса цього храму християнського Бога здавалася просто сліпучою призвичаєним до скромних дерев'яних будівель киянам. Власне, саме таке враження й мав справляти собор, позаяк у візантійській церкві добре розуміли, що високе мистецтво, звернене до людських емоцій, часто куди ефективніше посилювало віру, ніж богослов'я, що апелює до розуму. З цією метою церква сприяла розвиткові мистецтв і ремесел. Зокрема, інтер'єр Св. Софії прикрашали кольорові мозаїки та фрески, що з дивовижною правдоподібністю змальовували людину. Інший спосіб викликати благоговіння полягав у використанні ікон, тобто зображень божественних істот на спеціально оброблених дошках. Ікони поширювалися по приватних оселях, де ставали найціннішою в родині спадщиною. Кожен із цих нових різновидів мистецтва попервах зазнавав впливу грецьких зразків. Та з часом майстри навчилися поєднувати в цих жанрах і місцеві елементи, створюючи дедалі виразніший власний стиль. Проте впливи східної церкви на мистецтво не завжди були благодійними. Так, через те, що візантійці не любили ставити у своїх храмах статуй, скульптура не дістала помітного розвитку.

Таким же визначальним був вплив християнства на способи інтелектуальної експресії давніх русичів. Після 988 р. в ужиток увійшло письмо, базоване на абетці, створеній ченцями Кирилом і Мефодієм — греками, що поширювали християнство серед слов'ян. На відміну від Риму з його наполяганнями використовувати в богослужіннях латину Константинополь погоджувався з тим, що новонавернені народи користувалися у церкві власною мовою. Відтак у богослужіннях та інших справах церкви вживали церковнослов'янську мову — літературну норму, що спиралася на південнослов'янські діалекти й була легко зрозумілою східним слов'янам. Поступово вона поширилася на лише на релігійну, а й на світську літературу, що ставала багатшою та різноманітною.

Закономірно, що більшість зразків цієї писемної літератури мали релігійний характер. Тут у достатку маємо уривки зі Старого й Нового заповітів, гімни, проповіді, життя святих. Найвидатнішими серед них є «Патерик», тобто оповідь про життя святих, написана ченцями Києво-Печерської лаври, проповіді й гімни св. Кирила Туровського, писання київського митрополита середини XI ст. Іларіона — можливо, найосвіченішого мужа Київської Русі. У своєму знаменитому «Слові про закон і благодать», прочитаному у 1052 р. в присутності Ярослава Мудрого, Іларіон майстерно протиставляє християнство язичництву й описує хрещення Русі. У цьому творі він демонструє чудове володіння складними прийомами візантійської риторики, а також глибоке знання Біблії. Проте при всій своїй повазі до грецької культури Іларіон не був грекофілом. У «Слові про закон і благодать» він підкреслює велич і значення Русі, применшує роль Візантії в її наверненні до нової віри, приписуючи всю заслугу у здійсненні цього історичного кроку Володимирові.

Якщо в релігійних творах грецькі впливи цілком домінували, то у літописах вони були менш помітними. Ранні київські літописи, створені переважно монахами й пройняті християнським світовідчуттям, характеризувалися реалізмом і багатством подробиць. У них відтворювалися й головні проблеми доби — такі як князівські чва-

ри, боротьба з кочовиками, — й подробиці окремих подій. Найважливішим із них є літопис, відомий під назвою «Повість временних літ». Його пов'язують з іменами монахів Нестора та Сильвестра, які склали літопис у 1113—1116 рр. Займалися літературною творчістю й представники світської верхівки. Незважаючи на постійну зайнятість політичними справами, написав своє зворушливе й сповнене роздумів «Повчання» князь Володимир Мономах. Є підстави допускати, що анонімний автор найчудовішого поетичного твору Київської доби — «Слова о полку Ігоревім» (1185—1187) також належав до княжого двору. Вся його оповідь про невдалий похід на кочови-

Танець. Зображення на чернігівській чаші XII ст.

ків дрібного руського князя пройнята пристрасним закликком до ворогуючих руських князів об'єднатися задля спільного блага. Застосувавши ритмізований вірш, яскраві образи, багату мову, дивовижні за своєю уособленістю картини природи, автор створив справжній літературний шедевр.

Але при всьому багатстві експресії писемні джерела лишалися недоступними для неписьменного люду Києва. Скарбницею народної мудрості й творчого духу слугували для нього пісні, приказки, загадки, казки й особливо усний епос, або билини. З вуст в уста, від покоління до покоління переказувалися билини, в яких розповідалися про подвиги таких популярних народних персонажів, як веселий селянський син Ілля Муромець, кмітливий син свяченика Альоша Попович і син боярина Доб-

рина Микитич; усі троє — члени міфічної дружини князя Володимира. Подібно до лицарів Круглого Столу короля Артура ці східнослов'янські витязі лишили Володимирів двір і вирушили на боротьбу із силами зла. Часто серед їхніх ворогів були половецький Тугоркан, що змів перетворюватися на змія Тугарина і символізував у народній свідомості постійну загрозу зі степу, або ж це був Жидовин, присутність якого в епосі, вірогідно, є відлунням народної пам'яті про тривалу боротьбу з хозарами, які сповідували іудаїзм. Усі ці оповіді були сповнені таємниць і чаклунства, а християнські цінності часто перепліталися в них із залишками язичницького митолого.

Серед учених побутують різні думки щодо рівня і поширення освіти в Київській Русі. Не підлягає сумніву, що представники знаті діставали освіту. В літописі повідомляється, що у 988 р. князь Володимир наказав віддати у навчання боярських дітей, а його син Ярослав заснував у Новгороді школу для 300 хлопчиків аристократичного походження. У Києві центром цієї діяльності стала Св. Софія. В 1037 р. на терені собору містилися школа та бібліотека. Києво-Печерська лавра також мала бібліотеку, а деякі її монахи славилися своєю освіченістю, що в ті часи переважно означало добру обізнаність із релігійними текстами. Серед князів наука також була у пошані. Відомо, яким книголюбом був Ярослав Мудрий; його син Всеволод володів п'ятьма мовами, письменною була й дочка Анна. Коли вона стала королевою Франції, це незвичайне для жінки тих часів досягнення відрізняло її від більшої частини жінок французького двору. Проте складніше відповісти на питання про поширеність освіти серед простого люду. Деякі вчені вважають, що знайдені в Новгороді абетки на бересті для школярів та настінні написи у Св. Софії є свідченням доступності освіти й для нижчих верств, але багато інших фахівців доводять, що освіта взагалі та обізнаність із візантійсько-християнською культурою зокрема були в основному привілеями мирської та церковної еліти, а відтак лишалися недосяжними для мас.

* * *

Як українські, так і російські історики розглядають Київську Русь як невід'ємну частину історії своїх народів. Тут часто закономірно виникає питання про те, хто має більше право вважати себе її спадкоємцями. Російські історики, особливо ті, котрі зазнали впливу юридичної школи XIX ст., доводять, що оскільки росіяни були єдиною східнослов'янською нацією, яка створила у новітні часи свою державу (апогей історичного процесу вони вбачають у розвитку державності), то зв'язок Московської держави із першою державою східних слов'ян був найбільш важливим і послідовним. Із цього випливає, що оскільки у новітню епоху українці й білоруси власних держав не мали, то між їхньою історією ніяких суттєвих зв'язків не існувало. Впливовий російський історик Михайло Погодін пішов іще далі, доводячи, що зв'язки Росії з Києвом не тільки спадкові, а й етнічні. За його теорією, після зруйнування монголо-татарами Києва у 1240 р. велика частина населення, що врятувалося, переселилася з півдня на північний схід — у серцевину сучасної Росії. І хоч цю теорію давно розвінчано, її продовжують пропагувати багато російських і неросійських істориків.

У XIX ст. із поглибленням національної свідомості українців зросло невдоволення тим, що росіяни монополізували «славу Києва». У 1906 р. найвагоміший аргумент проти традиційної схеми російської історії висунув славетний український історик Михайло Грушевський. Як послідовний демократ, Грушевський піддав сумніву правомірність вивчення історії як насамперед процесу творення держави. Для нього стрижнем історії був досвід, накопичений певною етнічною спільністю, котра населяє землі своїх предків. Він припускав (а це його припущення підтверджують ряд недавніх радянських досліджень з археології), що починаючи з племені антів VI ст. до

XX ст. велику частину України займали народності, які у своїй основі належали до одного етнічного типу. Якщо населення й справді полишало Центральну Україну через наскоки монголо-татар (а на думку Грушевського, спустошення та міграції, спричинені ними, були менших масштабів), то з відновленням відносного спокою воно знову поверталось. За твердженням Грушевського, який аж ніяк не поділяв норманської теорії, українці є прямими нащадками полян — племені, яке відіграло провідну роль у розвитку Києва. Власне, тому саме цей їхній досвід і займає найважливіше місце в історії України.

Грушевський вважає, що приписувати Київській добі центральне місце в російському минулому — значило б не тільки применшувати унікальні поляно-українські здобутки, але й обтяжувати російську історію штучним, якщо не перебільшеним, додатком, що стояв би на заваді пошуків її справжнього коріння. Якщо ж все-таки вважати державу засобом збереження київської спадщини, доводить далі Грушевський, то куди більшу частину цієї спадщини зберегли Галицько-Волинське князівство, а пізніше Велике князівство Литовське з його сильними українськими та білоруськими елементами, ніж це могли зробити розташовані далеко на північному сході Ростовське, Суздальське, Володимирське, Тверське та Московське князівства. Яке ж тоді, на думку Грушевського, відношення російської історії до Київської доби? Подібно до того як Галлія — колись провінція Риму, а нині сучасна Франція — запозичила з Риму багато елементів його суспільно-економічного устрою, законодавства та культури, щось подібне вчинила Москва стосовно Києва. Але Москва не була продовженням чи якимось другим етапом історичного процесу, започаткованого у Києві. При наявності рис, які Москва запозичила у Києва, її коріння, вважає Грушевський, виростало з географічних, політичних та етнічних умов, притаманних Північному Сходу.

У питанні про спадщину Київської держави радянські історики займають компромісну позицію. Вони доводять, що Київ створили всі три східнослов'янські народи — українці, росіяни та білоруси. Точніше, населення Київської Русі, так званий «давньоруський народ», було спільними предками всіх трьох націй. Радянські вчені постійно наголошують на одноманітності та однорідності культури, мови, звичаїв, господарства та політики «давньоруського народу». Це положення свідомо підкреслюється, щоб не лише запобігти зазіханням «буржуазно-націоналістичних істориків» того чи іншого народу на більшу частину спадщини Київської Русі, а й унеможливити саму думку про наявність якихось регіональних відмінностей на величезних просторах Русі. Теорія етнічної та культурної одноманітності Київської Русі створює враження, що «давні русичі» — це немовби проекція у минуле однорідного «радянського народу», запланованого на майбутнє.

Теорія радянських істориків, що поступово витісняє погляди традиційної російської історіографії, ґрунтується на твердженні, що оскільки три східнослов'янські народи сформувалися лише після занепаду Києва, то суперечки навколо київської спадщини є безпідставними. Основною причиною розщеплення східних слов'ян на три окремих народи пропонується вважати монголо-татарську навалу та поглинення українців і білорусів польсько-литовською державою. Це досить несподіваний відступ від традиційного марксистського положення про величезну роль у процесі формування націй соціально-економічних чинників. Більше того, з такого підходу випливає, що якби не згадані зовнішні чинники, ніякої диференціації в «давньоруському народі» не відбулося б. Так чи інакше, суперечки щодо спадщини Київської держави зайвий раз свідчать про те, як тісно переплелися в історіографії Київської доби політичні, ідеологічні та наукові питання.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Розпад величезних, збитих нашвидкуруч політичних конгломератів на зразок Київської Русі був типовим явищем доби середньовіччя. Так на Заході ще до піднесення Києва дуже короткий час проіснувала створена Карлом Великим імперія Каролінгів, а на Сході — від Тихого океану до Карпат — простягалися неозорі володіння монголо-татар, що розпалися після завоювання Києва лише за кілька поколінь. З огляду на слабкий зв'язок, великі відстані та сильні місцеві тенденції політична роздробленість була явищем типовим. Однак історики Київської Русі з сумом спостерігали це видовище. Відійшли у минуле перші будівничі Київської імперії з їхніми грандіозними проектами, широким, всеохоплюючим світобаченням. Натомість прийшли дрібні інтриги, місцеві сварки, обмежені цілі та вузьколюбі перспективи ворогуючих між собою князків. Чудові здобутки культури, що виникли завдяки зосередженню талантів в одній столиці, відійшли у минуле, з ними вже не могли рівнятися часто гідні подиву намагання окремих ремісників і вчених, розпошених по численних регіональних центрах. У більшості князівств бояри поступово лишили свої небезпечні торговельні підприємства і зайнялися прозаїчними справами утримання власних маєтків. Із занепадом політичного, культурного та економічного життя Київська Русь перестала існувати як цілісність.

Роздробленість

Однією з причин відокремлення від Києва різних князівств стала перемога принципу вотчини, формально визнаного у 1097 р. на з'їзді князів у Любечі. Щоб покласти край спустошуючій ворожнечі, на цьому з'їзді князі один за одним визнали право успадковувати землі, які вони займали у той момент. Питання про Київ, що вважався занадто великою винагородою для будь-якого княжого роду, лишалось нерозв'язаним.

Якщо деякі старші князі продовжували змагатися за нього, інші, особливо молодші за рангом, втратили усякий інтерес і до такого суперництва, і до самого міста, усвідомлюючи, що їхні шанси заволодіти ним у кращому випадку мінімальні. Натомість вони зосередили увагу на розширенні та збагаченні своїх вотчин, сприяючи в такий спосіб поглибленню роздробленості та місцевих відмінностей, що стануть ознакою пізньокіївської доби.

Регіоналізм посилювався й тим, що бояри все більше стали займатися власними землеволодіннями; занурення у місцеві справи позбавляло їх бажання брати участь у князівських чварах за віддалений Київ, а разом з тим і в загальноруських діях. Руським князівствам навіть стало важко дійти згоди про те, хто є їхнім спіль-

ним ворогом. Новгород вважав найбільшою для себе загрозою тевтонських лицарів, для Полоцька нею були литовці, для Ростова і Суздаля — волзькі булгари, для Галицько-Волинського князівства — мадяри й поляки, а для Києва — кочові половці. Руські князі як не воювали, то вступали у союзні відносини зі своїми ворогами. По суті деякі князі підтримували з неруськими сусідами тісніші зв'язки, ніж з іншими віддаленими землями Русі.

Зокрема, старовинний Новгород на півночі був утягнутий в торговельну спілку, засновану на узбережжі Балтійського моря північнонімецькими містами, яку згодом стали називати Ганзою. В той час як у Києві торгівля занепадала, Новгород процвітав, дедалі виразніше орієнтуючись на Північну Європу. Як і багато інших купецьких міст, Новгород розвинув республіканську форму правління, в якій домінувала купецька еліта, а не князь чи бояри. Іншим прикладом місцевого розмежування був Північний Схід. На неозорих малозалюднених «землях за лісами», у країні, що стала колискою великоросів, молодші члени династії Рюриковичів заснували Ростовське, Суздальське, Володимирське та Московське князівства. Північно-східні князі утвердилися в цих землях, що спочатку належали фіннам, ще до появи тут основної маси східнослов'янських поселенців, і, можливо, саме тому вони могли легко диктувати новоприбульцям свої умови. Яскравим прикладом абсолютистських тенденцій, що посилювалися серед північно-східних князів, було правління Андрія Боголюбського із Суздаля. Невдоволений зростаючою опозицією з боку суздальської знаті, він переніс свій двір до Володимира, де не було сильної аристократії, яка б стояла йому на заваді. А в 1169 р. Андрій Боголюбський зруйнував Київ, у якому вбачав суперника своєї нової столиці. Невгамовне прагнення абсолютної влади успадкували нащадки Андрія Боголюбського, правителі Москви (спочатку невелика застава, Москва вперше згадується в літописах лише у 1147 р.). Ця риса допомагає зрозуміти їхні майбутні політичні успіхи.

Південно-Західна Україна: Галицько-Волинське князівство

Інші надзвичайно важливі зміни відбувалися на Південно-Західній Україні — в Галицькому та Волинському князівствах. Коли якась із старих київських земель і могла кинути виклик зростаючій могутності російського Північного Сходу, тобто Суздалеві, Володимиру й ще не опереній Москві, то ними були Галицьке та Волинське князівства на південному заході. Грушевський вважав ці два князівства найбезпосереднішими спадкоємцями політичної та культурної традиції Києва. Інший видатний український історик — Томашівський — назвав Галицько-Волинське князівство першою безперечно українською державою, оскільки у XIII ст., в апогеї своєї могутності, ці об'єднані князівства охоплювали 90 % населення, котре проживало в межах нинішніх кордонів України. Князівства ці були важливими і в інших відношеннях. Простягаючись по західних окраїнах Київської Русі, вони з самого початку стали ареною запеклої боротьби між українцями та поляками, що тривала, не вщухаючи, аж до середини XX ст. Князівства ці були також важливим культурним рубежем. Вони виступали або як найсхідніший форпост католицького Заходу, або ж як найзахідніший — православного Сходу.

Розташовану в східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях важливих річок Дністра й Пруту, що впадають у Чорне море, Галичину спочатку заселяли племена дулібів, тиверців та білих хорватів. На сході вона широким кордоном межувала з розлогими й лісистими рівнинами Волині, також заселеної дулібами та білими хорватами. На схід від Волині лежало Київське князівство. Якщо Галичина на своїх західних та північних кордонах мусила боротися з агресивними мадярами та поляками, то

єдиними чужоземними сусідами Волині були литовські племена на півночі. Обидва князівства мали вдале розташування, недосяжне для кочових нападників зі степу. Волинь і особливо Галичина були густо заселеними, а їхні міста стояли на стратегічно важливих торгових шляхах із Заходу. Крім того, у Галичині містилися великі родовища солі — товару, від якого залежала вся Русь.

У 980—990 рр. Володимир Великий відвоював у поляків Галичину й Волинь і приєднав їх до своїх володінь. На Волині він заснував місто Володимир, що згодом стало величною столицею цих земель. У Галичині політичний центр князівства перемістився з Перемишля до міста Галича біля карпатських соляних копалень. Київським князям удалося закріпити ці землі за своїм наступником, оскільки вони належали до їхніх особистих володінь. Тому першими в Галичині правили Ростиславичі, нащадки онука Ярослава Мудрого. Тим часом на Волині до влади прийшли Мстиславичі, що вели свій рід від Володимира Мономаха.

Часто об'єднувані для зручності в історичних дослідженнях Галичина і Волинь у XII—XIII ст. були цілком різними князівствами. Чи не найбільш вражаюча відмінність між ними — у природі верхівки кожного князівства. Галицькі бояри були найбільш свавільними, багатими й могутніми на всіх руських землях. Вплив цієї аристократії був настільки всепроникним, що Галичину часто вважають ідеальним зразком олігархічного правління на Русі, який поряд із республіканським Новгородом та абсолютистськими Володимиром і Москвою являв собою третій різновид політичного устрою Київської держави. На думку радянських учених, винятково велика влада галицьких бояр значною мірою пояснюється їхнім походженням. На відміну від бояр в інших князівствах, де вони здебільшого походили з княжої дружини, галицька аристократія, очевидно, розвинулася насамперед із місцевої плеїної знаті. І свої маєтки вона дістала не від князя, як це водилося, а узурпувавши общинні землі. Прийшовши сюди, перші Рюриковичі наштотхнулися на аристократію, що вже добре вкорінилася й була готова обстоювати власні інтереси.

Інші історики вказують на те, що завдяки відносно стабільному правлінню Ростиславичів протягом чотирьох поколінь бояри мали досить часу й можливостей, щоб стати на ноги. Крім того, багато з них торгували сіллю, що забезпечувало добрі прибутки і зміцнювало їхнє й без того стабільне економічне становище. Внаслідок цього найбагатші бояри могли дозволити собі утримувати власні бойові дружини з дрібніших феодалів. Нарешті, через віддаленість Галичини від Києва великому князеві важко було втручатися в місцеві події, тоді як сусідство з Польщею та Угорщиною не лише давало зразок панування аристократії, але й можливість звертатися до чужинців по допомогу проти князів.

Зате бояри Волинського князівства на відміну від галицьких були виліті на більш традиційний штаб. Більшість із них прийшли в ці землі у складі дружин своїх князів, що часто призначалися чи знімалися за волею Києва, який завдяки незначній віддаленості справляв більший політичний вплив на це князівство, ніж на Галицьке. Бояри ці отримували земельні володіння за службу князеві. Волинська знать залежала від княжої щедрості й тому виявляла йому відносно більшу відданість і підтримку. Власне, з цієї причини об'єднати обидва князівства змогли саме волинські князі, а не галицькі.

Галицькі Ростиславичі, З усіх князівств на території сучасної України першою відокремилася від Києва Галичина. Використовуючи всі засоби — як чесні, так і нечесні, хитрому князеві Володимирку (1123—1153) вдалося підпорядкувати своїй владі все князівство і згодом успішно протистояти намаганням великих князів київських впливати на розвиток подій у Галичині. Спираючись на це досягнення, його обдарований син Ярослав Осмомисл (1153—1187), тобто «людина, що має вісім відчуттів», розширив кордони князівства аж до гирла Дністра, що у теперішній Мол-

дові. Забезпечуючи собі мир і процвітання, Ярослав підтримував дружні стосунки з угорцями та Фрідріхом I Барбаросою з Німеччини. Про славу й авторитет, які мав князь на Русі, говориться в похвалі йому із «Слова о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїх златоканімі столі, підпер гори угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь...» З піднесенням Галичини процвітали і її бояри. За Ярославового правління вони стали настільки впливовими, що примусили князя, який перебував у апогеї могутності, зректися своєї другої жінки Анастасії і згодом спалили її на вогнищі.

Галицько-Волинське князівство

По смерті Ярослава почався хаос. Його син Володимир (1187—1198), останній із династії Ростиславичів, за словами літописця, «думи не любив із мужами своїми». Незабаром бояри повстали проти нього, змусивши його рятуватися в Угорщину. Угорський король Андрій обіцяв повернути Володимира на престол, але, прийшовши у Галичину, проголосив цю землю своєю. Коли проти чужинців почали вибухати народні повстання, Володимир помирився з боярами й вигнав мадярів. До чого ж привели всі ці роки сутичок і спустошення? Хоч Володимир урешті знову сів на престол, він став залежати від бояр більше, ніж будь-коли. Цей прикрий епізод став типовим, що часто повторювався протягом наступних 50 років: сильний князь об'єднує землі; бояри, побоюючись втрати своїх привілеїв, звертаються до його слабших наступників, тим часом даючи чужоземним країнам привід для втручання; потім настає хаос, що триває, доки на арені не з'являється інший сильний князь і не опановує ситуацією.

Галицько-волинські Романовичі. Хоч піднесення Галичини переконаливо свідчило про зростаюче значення окраїн, її союз із Волинню обіцяв принести ще вагоміші, навіть епохальні наслідки для всієї Східної Європи. Людиною, що здійснила таке об'єднання, був волинський князь Роман Мстиславич (1173—1205). Із самої юності він поринув у політичну боротьбу. В 1168 р., коли його батько, волинський князь Мстислав, змагався із суздальським князем Андрієм Боголюбським за київський стіл на півдні, Роман був запрошений князувати у Новгороді, щоб захистити місто від агресивних зазіхань Суздаля на півночі. У 1173 р., після смерті батька, Роман сів на волинський стіл, відновивши розпорошені й занедбані маєтки свого роду. В 1188 р. галицькі бояри запросили його князувати, але зробити це йому перешкодили суперники й вороже настроєні боярські угруповання. Лише у 1199 р. він зміг повернутися в Галичину та об'єднати її з Волинню, створивши на політичній карті Східної Європи нову величну державу на чолі з енергійним, діяльним і талановитим князем.

У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, тобто ослабленні бояр, багато з яких він відправив у заслання чи стратив. Його улюбленим прислів'ям було «Не вбивши бджіл, не поласуєш медом». Як і в інших країнах Європи, союзниками князя в боротьбі з олігархією виступали міщани та дрібні бояри. Проте найбільшу славу Романові принесли його успіхи в зовнішній політиці. В 1203 р., об'єднавши Волинь із Галичиною, він завдав поразки своїм суперникам із Суздаля й оволодіває Києвом. Відтак під владу одного князя потрапили всі, за винятком Чернігівського, українські князівства: Київське, Переяславське, Галицьке та Волинське. Здавалося, от-от має відбутися об'єднання всіх колишніх київських земель, що складають територію сучасної України. Враховуючи те, наскільки князь Роман наблизився до здійснення цієї мети, сучасні українські історики відводять йому у своїх дослідженнях особливе місце.

Щоб захистити українські князівства, Роман провів ряд нечувано успішних походів на половців, разом із тим він заглибився далеко на північ у польські та литовські землі. Прагнення розширити межі своїх і без того величезних володінь стало причиною його смерті. В 1205 р., йдучи польськими землями, Роман потрапив у засідку й загинув. Територіальне об'єднання, яке він створив, протрималося всього шість років — занадто короткий час, щоб із нього могло викристалізуватися якесь стійке політичне ціле. І все ж сучасники Романа на визнання його видатних досягнень називали його «Великим» і «повелителем усієї Русі».

Незабаром після смерті князя Романа знову розгорілися чвари між князями, боярські інтриги, посилилося чужоземне втручання — ці три вічних нещастя, які урешті-решт розвалили державу, що він так невтомно її будував. Його сином Данилу було всього чотири, а Василькові — два роки, й галицькі бояри прогнали їх разом із

їхньою вольовою матір'ю, княгиною Анною. Натомість вони покликали трьох Ігоревичів, синів героя «Слова о полку Ігоревім». Для багатьох бояр це стало фатальною помилкою. Не бажаючи ділитися владою з олігархією, Ігоревичі знищили близько 500 бояр, поки й їх нарешті не вигнали (пізніше галицька знать помстилася їм, схопивши й повісивши всіх трьох Ігоревичів). Потім бояри вчинили нечуване — у 1213 р. вони обрали зі свого середовища князем Владислава Кормильчича. Скориставшись обуренням цими зухвалими діями, польські та угорські феодалі, начебто захищаючи права Данила та Василька, захопили Галичину й розділили її між собою. За таких обставин молоді Данило та Василько почали «збирати докупи» землі, якими колись володів їхній батько. Насамперед Данило утвердився на Волині (1221), де його династія й далі користувалася прихильністю як у знаті, так і у простого люду. Лише у 1238 р. він зміг повернути собі Галич і частину Галичини. Наступного року Данило здобув Київ і послав свого тисяцького Дмитра захищати місто від монголо-татар. Тільки у 1245 р., після рішучої перемоги у битві під Ярославом, він остаточно підкорив собі всю Галичину. Таким чином 40 років знадобилося князеві Данилу, щоб повернути володіння батька.

Узявши собі Галичину, Данило віддав Василькові Волинь. Попри такий поділ обидва князівства продовжували існувати як одне ціле під зверхністю старшого й діяльнішого князя Данила. У внутрішній політиці Данило, як і його батько, для противаги боярам прагнув забезпечити собі підтримку серед селян та міщанства. Він укріпив багато існуючих міст, а також заснував нові, в тому числі в 1256 р. Львів, названий так на честь його сина Лева. Для заселення нових міських осередків Данило запросив ремісників та купців із Німеччини, Польщі, а також із Русі. Багатонаціональний характер галицьких міст, що аж до ХХ ст. залишався їхньою типовою рисою, посилювався великими вірменськими та єврейськими общинами, що із занепадом Києва прийшли на захід. Для захисту смердів від сваволі бояр по селах призначалися спеціальні урядники, формувалися військові загони із селян.

Найсерйознішою зовнішньополітичною проблемою князя Данила були монголо-татари. У 1241 р. вони пройшли Галичиною та Волиню, хоч і не завдали тут таких нищівних руйнувань, як в інших руських князівствах. Однак успіхи династії Романовичів привернули увагу монголо-татар. Незабаром після перемоги під Ярославом Данило отримує грізний наказ з'явитися до ханського двору. Щоб не накликати на себе гнів лихих завойовників, він не мав нічого кращого, як підкоритися. До певної міри здійснена князем Данилом у 1246 р. подорож до міста Сарай — Батисевої столиці на Волзі — була вдалою. Його добре прийняли і, що найважливіше, випустили живим. Але ціною цього стало визнання зверхності монголо-татар. Сам Батий недооцінив цей принизливий факт. Вручаючи Данилові кубок кислого кумису, улюбленого напою у монголо-татар, він запропонував звикати до нього, бо «тепер ти один з нас». Проте, на відміну від північно-східних князівств, розташованих у близькому сусідстві з монголо-татарами й більш залежних від їхнього прямого диктату, Галичині й Волині щастило уникати такого пильного нагляду. Їхній головний обов'язок перед новими сюзеренами зводився до надання допоміжних загонів під час монголо-татарських нападів на Польщу й Литву. Спочатку вплив монголо-татар у Галичині та Волині був настільки слабким, що князь Данило міг проводити досить незалежну зовнішню політику, відкрито спрямовану на те, щоб позбутися монгольського панування.

Встановивши дружні стосунки з Польщею та Угорщиною, Данило звернувся до папи Іннокентія IV з проханням допомогти зібрати слов'ян на хрестовий похід проти монголо-татар. За це Данило погоджувався на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Риму. Так він уперше поставив питання, що згодом стане важливою й постійною темою галицької історії, а саме — питання про відносини між

західними українцями та римською церквою. Щоб заохотити галицького князя, папа послав йому королівську корону, й у 1253 р. в Дорогочині на Бузі посланець папи коронував Данила як короля.

Проте основною турботою князя Данила була організація хрестового походу та іншої допомоги із Заходу. Все це, попри запевнення папи, йому так і не вдалося здійснити. Та все ж у 1254 р. Данило розпочав військовий похід, щоб відвоювати Київ у монголо-татар, основні сили яких були далеко на сході. Незважаючи на перші успіхи, йому не вдалося здійснити свій задум та ще й довелося дорого поплатитися за невдачу. В 1259 р. велике монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм несподівано рушило на Галичину та Волинь. Монголо-татари поставили Романовичів перед вибором: або розібрати стіни всіх укріплених міст, лишаючи їх безборонними й залежними від милості монголо-татар, або стати перед загрозою негайного знищення. Із каменем на серці Данило був змушений наглядати за руйнуванням мурів, які він так старанно зводив.

Невдачі антимонгольської політики не призвели до послаблення того великого впливу, що його справляв Данило Галицький на західних сусідів. Великим авторитетом Галичина користувалася у Польщі, особливо в Мазовецькому князівстві. Тому литовський князь Міндаугас (Міндовг), країна якого шойно починала підноситися, був змушений піти на територіальні поступки Данилові в Мазовії. До того ж на знак доброї волі Міндаугасу довелося дати згоду на шлюб двох своїх дітей із сином і донькою князя Данила. Активніше, ніж будь-який інший галицький правитель, Данило брав участь у політичному житті Центральної Європи. Використовуючи шлюб як засіб досягнення зовнішньополітичних цілей, він одружив свого сина Романа з наступницею Бабенберзького престолу Гертрудою і зробив спробу, хоч і невдалу, посадити його на австрійський герцогський трон.

У 1264 р. після майже 60 років політичної діяльності Данило помер. В українській історіографії його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. На тлі тих складних обставин, в яких йому доводилося діяти, його досягнення були справді видатними. Водночас із відновленням і розширенням володінь батька Данило Галицький стримував польську та угорську експансію. Подолавши могутність бояр, він добився піднесення соціально-економічного і культурного рівня своїх володінь до одного з найвищих у Східній Європі. Проте не всі його плани вінчалися успіхом. Данилові не вдалося утримати Київ, як і не вдалося йому здійснити свою найважливішу мету — позбутися монголо-татарського іга. І все ж він спромігся звести тиск монголо-татар до мінімуму. Намагаючись відгородитися від впливів зі Сходу, Данило звернувся на Захід, тим самим подавши західним українцям приклад, який вони наслідуватимуть в усі наступні століття. }

Протягом 100 років після смерті Данила на Волині та Галичині не відбулося особливо помітних змін. Установлений князями Данилом і Васильком стереотип правління — з енергійним і діяльним князем у Галичині й пасивнішим на Волині — до певної міри наслідувався їхніми синами, відповідно Левом (1264—1301) та Володимиром (1270—1289). Честолюбний і невгамовний Лев був постійно втягнутий у політичні конфлікти. Коли в Угорщині помер останній із династії Арпадів, він захопив Закарпатську Русь, заклавши підвалини для майбутніх претензій України на західні схили Карпат. Активно діяв Лев у Польщі, що поринула в міжусобні війни; він навіть домагався польського трону в Кракові. Незважаючи на агресивну політику Лева, наприкінці XIII — на початку XIV ст. Галичина й Волинь переживали період відносного спокою, оскільки їхні західні сусіди були тимчасово ослаблені.

Князь Володимир Волинський виявився протилежністю свого галицького кузена, й у взаєминах між ними нерідко виникала напруженість. Не бажаючи брати участь у війнах і дипломатичній діяльності, він зосередився на таких мирних справах, як будівництво міст, замків та церков. За Галицько-Волинським літописом, він був

«великим книжником і філософом» і проводив найбільше часу за читанням і переписуванням книжок та рукописів. Смерть Володимира у 1289 р. засмутила не лише його підданих, а й сучасних істориків, бо, очевидно, з нею був пов'язаний раптовий кінець Галицько-Волинського літопису того ж таки року. Внаслідок цього лишилася велика прогалина в історії західних князівств, що охоплює проміжок від 1289 до 1340 р. Все, що нині відомо про події в Галичині й на Волині в останній період їхнього незалежного існування, зводиться до кількох випадкових історичних фрагментів.

Після смерті Лева в Галичині й на Волині князував його син Юрій. Напевне, він був добрим правителем, оскільки деякі літописи зазначають, що під час його мирного правління ці землі «цвіли в багатстві й славі». Солідність становища князя Лева давала йому підставу користуватися титулом «король Русь». Ще переконливіше свідчить про його авторитет подія, що сталася у 1303 р. Невдоволений рішенням митрополита київського перенести свою резиденцію до Володимира на північному сході, Юрій отримує згоду Константинополя на заснування в Галичині окремої митрополії.

Двома останніми представниками династії Романовичів були сини Юрія Андрій і Лев, котрі разом правили в Галицько-Волинському князівстві. Занепокоєні зростанням могутності Литви, вони вступили в союз із лицарями Тевтонського ордену. Відносно монголо-татар князі проводили незалежну, навіть ворожу політику; існують також підстави вважати, що вони загинули в боротьбі з монголо-татарами.

Коли в 1323 р. помер останній князь місцевої династії, знать обох князівств обрала на стіл польського кузена Романовичів — Болеслава Мазовецького. Змінивши ім'я на Юрій і прийнявши православ'я, новий правитель узявся за продовження політики попередників. Попри своє польське походження він відвойовував землі, раніше захоплені поляками, а також відновив союз із тевтонцями проти литовців. У внутрішній політиці Юрій-Болеслав продовжував підтримувати міста й намагався розширити свою владу. Такий курс, імовірно, призвів до сутички з боярами, які й отруїли його у 1340 р. нібито за намагання ввести католицизм і потурання чужоземцям. Так власна знать позбавила Галичину й Волинь останнього князя. З тих пір західні українці потрапили під владу чужоземних правителів.

* * *

Протягом ста років після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. У цій ролі обидва князівства перейняли велику частку київської спадщини й водночас запобігали захопленню західноукраїнських земель Польщею. Тим самим у переламний момент історії вони зберегли в українців, чи русинів, як їх тепер називали, почуття культурної та політичної ідентичності. Це почуття матиме вирішальне значення для їхнього існування як окремого національного утвору в лихі часи, що насувалися.

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА

Під владою Польщі та Литви

Соціальна структура та економічні зміни

Релігія та культура .

ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ

Протягом тисячоліть Україна була тиглем таких могутніх політичних формувань, як скіфська, сарматська та Київська держави. Її люд — господар власної долі — справляв вплив, нерідко вирішальний, на життя сусідів. Цивілізації, що розвивалися на Україні, перебували на авансцені культурних і суспільно-економічних подій усєї Східної Європи. Однак занепад Галицько-Волинського князівства призвів до епохальних змін. Із цього часу українські землі більше не становитимуть серцевину важливих політичних об'єднань, а доля населення України, за винятком кількох коротких періодів національного самоствердження, вирішуватиметься у таких далеких столицях, як Варшава, Москва чи Відень*.

З культурної та економічної точки зору статус України також занепадатиме до рівня важливої, та все ж периферійної провінції, а її еліта асимілюватиметься з культурою та політичними системами чужоземних володарів. Населення України, що не тільки перестало бути панівним, а й саме потрапило в неволю, тепер боротиметься й за політичне самовизначення, й за власне існування як окремої етнічної та національної спільності. Ця боротьба стала — й до наших днів лишається — однією з основних тем української історії.

Експансія литовців на Україну

У XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди — Литва, Польща та Московія. Ці суспільства дуже швидко розрослися, і їх, цілком природно, приваблював вакуум влади, що виник на півдні. Стародавній Київ залишався тут лише блідю тінню своєї колишньої слави. Крім православного митрополита, що у 1300 р. виїхав до процвітаючих центрів північного сходу Босії та зрештою осів у Москві, місто покинули багато бояр і великих купців. Протягом тривалого часу Київ навіть не мав свого князя. Після смерті останнього князя галицько-волинської династії західноукраїнські землі теж опинилися без свого провідника, ставши легкою поживою для ворога. Майже 80 років титул володаря українських земель належав монголо-татарам. Але навіть протягом відносно короткого періоду їхнього панування хронічні чвари у Золотій Орді унеможлилювали для монголів безпосереднє управління тутешніми землями. Отже, Україна, наче дозрілий плід, чекала наступного завойовника.

* У польсько-литовську добу українці називали себе русинами — слово, утворене від «Русь». Так само називалися й білоруси. Росіян у ті часи головним чином називали московитами.

4. Під владою Польщі та Литви

Серед перших, хто скористався цією можливістю, були литовці. У середині XIII ст. князь Міндаугас (Міндовг) об'єднав войовничі відсталі язичницькі племена, щоб дати відсіч натиску Тевтонського ордену німецьких хрестоносців-колонізаторів, що виник на прибалтійських землях. Із цієї боротьби литовці вийшли сильнішими й тісніше об'єднаними, ніж будь-коли. У перші десятиліття XIV ст. під проводом великого князя Гедимінаса (Гедиміна) вони рушили на Білорусію. А у 1340-х роках, під час правління його сина Альгердаса (Ольгерда), який рішуче проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям», вони вступили на українські землі.

Польсько-литовська експансія

До 1350-х років Альгердас поширив свою владу на дрібні князівства, розташовані на лівому березі Дніпра, а у 1362 р. його військо зайняло Київ. У 1363 р. литовці рушили на Поділля, завдавши нищівної поразки Золотій Орді. В той час, підпорядкувавши велику частину Білорусії та України (приблизно половину земель Київської Русі), Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Його утворення було видатним організаційним звершенням, особливо з погляду на те, що здійснене воно було менш ніж за 150 років. Не слід уявляти собі захоплення литовцями українських земель як тотальне нашествя лютих орд чужинців. По суті, до опису цього цілеспрямованого процесу краще пасують такі слова, як проникнення, включення, приєднання. Під час просування Альгердаса вглиб України населення часто вітало його війська, що переважно складалися з українських підданих або союзників. Якщо й спалахували бої, то, як правило, із Золотою Ордою.

На жаль, брак джерел про той період не дозволяє історикам відтворити подробиці литовської експансії. Проте існує загальна думка щодо основних причин цих швидких і легких успіхів.

Передусім, для українців, особливо наддніпрянців, литовське панування було прийнятнішим, ніж жорстоке іго Золотої Орди. По-друге, литовці, за браком людей для управління своїми величезними завоюваннями (більшу частину Великого князівства Литовського складали українські землі), дозволяли місцевій українській знаті обіймати найвищі адміністративні посади. Така політика заохочувала українську знать приєднуватися до переможців. Нарешті, на відміну від монголо-татар, на литовців не дивилися як на цілковитих чужинців. Із просуванням культурно відсталих литовців, що трималися язичництва, їхня верхівка швидко потрапляла під культурні впливи своїх слов'янських підданих. Багато князів із династії Гедимінасів прийняли християнство. Руська (українська, білоруська) мова переважної більшості населення князівства стала офіційною мовою уряду. Виявляючи незмінну повагу до місцевих звичаїв, литовці часто проголошували: «Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо».

Литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв Білорусії та України, що за якісь одне чи два покоління за виглядом, мовою та поведінкою вже нагадували своїх попередників — Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання, власне, як місію «збирання земель Русі» й користувалися цим приводом задово до того, як його запозичила Москва — міцніючий суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія. Інші українські історики навіть твердили, що по суті воно стало відновленою руською державою, а не чужоземним формуванням, що поглинуло Україну.

Експансія Польщі на Україну

Хоч які були солідні завоювання литовців на Україні, більш тривалий і всеохоплюючий вплив на долю українців мала справити експансія Польщі. Початок їй поклав Казимир Великий (1320—1370), відновивши середньовічну польську монархію. У просуванні на схід короля підтримували три сили: магнати Південно-Східної Польщі, що сподівалися поширити свої володіння вглиб білоруських та українських земель; католицька церква, яка прагнула здобути новонавернених; багаті міщани Кракова, котрі воліли підпорядкувати собі важливі торгові шляхи в Галичині. Лише через дев'ять днів після смерті Болеслава (останнього незалежного правителя князівства) король Польщі у квітні 1340 р. вступив у Галичину. Зробив він це під приводом захисту католиків краю, якими переважно були городяни-німці. Але все вказує на те, що Казимир заздалегідь планував цей крок, іще у 1339 р. уклавши угоду

з Людовіком Угорським, за якою обидва королі мали діяти спільно у завоюванні України.

Зате для поляків захоплення українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Не встиг Казимир повернутися до Польщі, як норозливі галицькі бояри під проводом Дмитра Детка встановили свою владу в краї. Казимир був змушений визнати Детка фактичним правителем Галичини. За це останній неохоче визнав обмежену зверхність польського короля. Ще більшу загрозу польським намірам у Галичині й на Волині становили литовці. Оскільки син Гедимінаса Любарт був зятем померлого галицького правителя Болеслава, то у 1340 р. волинські бояри визнали молодого литовського князя своїм сюзереном. І, коли у 1344 р. помер Детко, ґрунт для сутички між поляками й литовцями за галицько-волинські землі був готовий.

Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями билися з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину й Волинь. На відміну від княжих чвар, що для населення Давньої Русі були вже чимось звичним, ця боротьба набула нового тривожного виміру. Проголосивши себе «щитом християнства», поляки, частково з переконання, а частково з метою заручитися підтримкою папи, зображали своє просування на схід як хрестовий похід проти язичників-литовців і схизматиків — православних українців. Ставлення до некатоліків як до людей морально й культурно неповноцінних не крило в собі добра для майбутніх польсько-українських взаємин.

У 1349 р. в результаті надзвичайно вдалої військової кампанії Казимир підпорядкував собі Галичину й частину Волині. Нарешті, у 1366 р., війна закінчилася польською окупацією всієї Галичини й невеликої частини Волині. Решта Волині лишалася за литовцями. Але навіть тоді поляки ще не змогли надійно закріпитися на своїх величезних завоюваннях в Україні. Завоювання ці охоплювали близько 52 тис. кв. км із населенням 200 тис. чоловік і збільшували землі Польської корони майже на 50 %.

У згаданому пакті з Людовіком Угорським Казимир погоджувався на перехід до Людовіка польської корони та українських земель у випадку, якщо Казимир помре, не лишивши спадкоємця. У 1370 р. Казимир помирає, лишивши тільки чотири доньки. Угорці займають Галичину. Віце-королем Людовік призначає довіреного васала Владислава Опольського й насаджує по всій Галичині угорських урядників. Однак те, що було втрачено внаслідок династичних угод, поляки повернули шляхом тих самих династичних угод. У 1385 р. королевою Польщі стала дочка Людовіка Угорського Ядвіґа, яка через два роки рішуче й остаточно приєднала Галичину до володінь Польської корони.

Спочатку поляки з обережністю впроваджували зміни серед своїх нових підданих. За прикладом останніх правителів Галичини Казимир називав ці землі «королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська мова, у краї й далі ходила своя монета. Але з'явилися ознаки того, що з давнім життям було покічено. Вже у 1341 р. Казимир звернувся до папи Бенедикта XII, щоб той звільнив його від узятих перед «православними схизматами» зобов'язань зберігати їхні давні обряди, привілеї та традиції. Папа тільки й чекав цього. Католицька церква, що, завдячуючи королівській щедрості, незабаром перетворилася на найбільшого в Галичині землевласника, безпосередньо підтримувала намагання підірвати православну церкву.

У 1375 р. у Львові було засновано католицьке архієпископство. Тим часом по всій землі стали виникати монастирі, особливо францисканського та домініканського орденів. Вони обслуговували католицьке населення, що швидко зростало. Це була польська, німецька, чеська та угорська шляхта, котра дістала землі в Галичині, а також німецькі городяни, запрошені польськими монархами для сприяння

розвитку міст. Багато галицьких бояр перейняли віру польської шляхти, особливо після 1431 р., коли вони отримали рівний з поляками статус. До середини XV ст. після реорганізації Галичини в Руське воєводство, тобто провінцію Польського королівства, і впровадження тут латини як офіційної мови мало що лишилося від гордого колись Галицького князівства.

Підпорядкування поляками земель і населення України було важливим поворотним пунктом в історії обох народів. Для поляків це означало сталу орієнтацію на Схід, на відміну від західної, що переважала раніше; ця зміна несла далекосяжні політичні, культурні та соціально-економічні наслідки. Для українців це було більш ніж просто заміною своїх правителів чужими: воно означало підпорядкування чужій нації з іншою релігією й культурою. Незважаючи на певні позитивні наслідки такого симбіозу, згодом із нього виріс гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, що тривав близько 600 років і поширився на всі царини життя України.

Польсько-литовська унія

З урегулюванням галицького конфлікту провідні політики Польщі та Литви зрозуміли, що їх об'єднують важливі спільні інтереси. Обидві країни перебували під загрозою агресивних планів Тевтонського ордену, що панував на Балтійському узбережжі. Виснажена до краю своєю експансією на сході, Литва була нездатною чинити опір німцям на півночі. І без того складна ситуація погіршувалася швидким зростанням могутності й престижу Московського князівства, що загрожувало зі сходу. Тим часом поляки, незадоволені династичними зв'язками з угорцями і прагнучи заволодіти іншими українськими землями, шукали нових можливостей для здійснення своїх намірів. У цей момент магнати Південно-Східної Польщі висунули несподівану пропозицію: укласти унію між Польщею та Литвою, одруживши польську королеву Ядвігу з новим великим князем литовським Ягайлом (Ягеллом).

У 1385 р. у невеликому білоруському місті обидві країни уклали Кревську унію. За руку королеви Ядвіги і, що вірогідніше, за титул короля Польщі Ягайло разом із виконанням інших умов зобов'язався повернути литовців у католицизм, а землі Литви та України «на віки вічні» приєднати до Польської корони.

Принаймні з формального боку виходило так, ніби за титул короля Польщі Ягайло погоджувався ліквідувати Велике князівство. Але, незалежно від угоди польських магнатів з Ягайлом, Велике князівство Литовське лишалося достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать — надто впевненою в своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого й честолюбного кузена Ягайла князя Вітаутаса (Вітовта), котрий у 1392 р. змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством. Хоч Польща й Литва були пов'язані між собою Кревською унією, за Вітаутаса Литва зберігала власну незалежність. Кілька разів Вітаутас фактично робив спроби розірвати зв'язки з Польщею й здобути собі королівський титул. І хоч ці спроби провалилися, вони досить переконливо свідчили про те, наскільки міцно продовжувала триматися в сідлі українська та литовська знать Великого князівства.

Для українських феодалів (у цьому випадку народ навряд чи мав якесь політичне значення) збереження автономії Великого князівства було справою великої ваги, оскільки литовці, на відміну від поляків, визнавали їх за рівних собі. Більше того, у двох випадках Вітаутас продовжував особливо мило серцю його українських васалів політику. Він відновлює почате Альгердасом просування на схід, щоб «зби-

рати руські землі», а також із наміром підкорити розрізнені залишки Золотої Орди йде на південь і паралельно зводить систему укріплень для захисту своїх підданих від кочовиків. Але поряд із цим вольовий Вітаутас вдається до заходів, що куди менше імпонували українцям. Аби зрозуміти їхнє значення, слід у загальних рисах охарактеризувати політичний устрій Великого князівства.

Політика великих князів литовських. Велике князівство Литовське певною мірою нагадувало Київську Русь. Воно являло собою ряд напівнезалежних князівств, якими правили члени династії Гедимінасів. Князівства ці прилягали до міста Вільнюса — столиці князівства та резиденції великих князів. Проте існувала велика відмінність, особливо помітна за князювання Вітаутаса, що дозволила Литві уникнути тієї роздробленості, якої зазнала Київська Русь: великі князі литовські були цілком однозначно верховними правителями, а не просто першими серед рівних у династії. У 1390-х роках, щоб закріпити такий стан речей, Вітаутас проводить ряд реформ. Його непокоїло те, що багато князів із династії Гедимінасів, котрі українзувалися, пустили настільки глибоке коріння у своїх землях, що стали проймаються місцевими інтересами більше, ніж справами Великого князівства в цілому. Деякі навіть підозрювалися у сепаратистських настроях.

Щоб виправити ситуацію, Вітаутас постійно переводив князів з одних володінь до інших, позбавляючи їх місцевої підтримки. Так, Федір Любартович маєток за маєтком був позбавлений своїх багатих волинських земель. Натомість йому запропонували куди менш привабливе Новгород-Сіверське князівство (яке він і не подумав прийняти), забране у Володимира Альгердовича, а той у свою чергу дістав менші володіння. Якщо ж князь опирався, як, наприклад, Федір Коріатович Подільський, Вітаутас звинувачував його в непокорі, нападав на нього зі своїм військом і змушував тікати у вигнання. На місце напівнезалежних князів Вітаутас призначав власних урядників, часто із числа нетитулованих бояр, які володіли землями «з ласки великого князя». Зміни торкалися навіть дрібних бояр. Щоб зберегти свої землі, вони були зобов'язані відбувати військову службу у великого князя. Так українська знать стала об'єктом сильної централізованої влади, раніше їй невідомої.

Така політика викликала серед українців повсюдне невдоволення, і подальші події були ще загрозливішими. У 1413 р. у Городні Ягайло домовився з Вітаутасом дарувати литовським боярам-католикам такі ж широкі права, які незадовго до того здобула собі польська шляхта. Щоб прискорити втілення цього, 47 польських шляхетних родин запропонували такому ж числу литовських боярських родів запозичити їхні герби. Проте із зближенням польської та литовської знаті посилювався розрив між знаттю литовською та українською. Поділ на католиків і православних, що виник у Великому князівстві внаслідок Кревської унії 1385 р., тепер поглиблювався суспільними й політичними привілеями католиків. Невдоволення цим становищем у православному середовищі вирвалося на поверхню у 1430 р. після смерті Вітаутаса.

У тому ж році, спираючись на підтримку деяких литовських магнатів, що не схвалювали тісних зв'язків із Польщею, українці обрали великим князем молодшого брата короля Ягайла — Свидригайла, сіверського князя зі Східної України. Попри своє католицьке віровизнання цей авантюристичний і досить бездарний у політиці князь завжди підтримував тісні зв'язки з українським православ'ям і незабаром після свого обрання дав ясно зрозуміти, що має намір обмежити чи навіть порвати узи з Польщею. Побожуючись утратити доступ до величезних східних земель, поляки вдалися до сили, окупувавши Поділля та Волинь. Намагаючись підірвати владу Свидригайла зсередини, вони організували серед литовців пропольську партію, яка оголосила недійсним обрання Свидригайла великим князем і обрала натомість

Сигізмунда Стародубського, молодшого брата Вітаутаса. Внаслідок цього у 1432 р. Велике князівство розкололося на два ворожих табори: населені литовцями землі стали на бік Сигізмунда, тоді як українці підтримали Свидригайла.

Питання, що розділяли ці два табори, мали вирішальне значення. Чи продовжуватиме існувати унія Литви з Польщею? Чи, зберігши Свидригайла на престолі, українці домінуватимуть у Великому князівстві? Чи отримають поляки доступ до величезних українських земель Великого князівства? Після кількох безладних сутичок були розпочаті переговори, в яких узяли гору Сигізмунд і пропольська партія. Надавши православній знаті однакові з католиками права, Сигізмунд привернув на свій бік багатьох українських прихильників Свидригайла. Застосувавши тактику терору, наприклад, спаливши живцем митрополита смоленського Герасима, він іще більше захопив відступництво. Внаслідок цього конфлікту під Польщу потрапила ще одна українська земля — Поділля. Проте Волинь, населення якої чинило запеклий опір польським загарбникам, лишилася у складі Великого князівства. Так чи інакше, польський вплив і тиск негативно позначилися на мирних раніше взаєминах між литовцями та українцями.

У середині XV ст. стосунки між литовською та українською знаттю погіршилися, особливо після того як новий великий князь Казимир Ягеллонович провів ряд реформ, спрямованих на централізацію влади. У 1452 р. окупована литовськими військами Волинь була на польський зразок перетворена на звичайну провінцію під управлінням урядника великого князя. У 1471 р. подібна доля спіткала й Київ із прилеглими територіями. Марно домагалися українці того, щоб таке престижне місто, як Київ, мало самоуправління чи принаймні щоб ним правив князь, а не урядник без титулу, — рештки державності Київської Русі та українського самоуправління швидко й незворотно зникали.

Піднесення Москви. Якщо великі князі литовські не дуже турбувалися тим, щоб зберегти прихильність своїх українських підданих, то великі князі московські, навпаки, плекали їхню прихильність. А вони були тепер силою, з якою належало рахуватися. Протягом поколінь, запобігаючи ласки своїх володарів — ханів Золотої Орди, князі московські посіли провідне місце серед російських князівств. Із часом свою першість вони перетворили на владу: відтак у 1474 р. Москві підкорилося князівство Ростовське, в 1478 р. — Новгород із його багатими й неозорими володіннями, а в 1485 р. — останній серйозний суперник — Тверське князівство. Маючи під своєю зверхністю майже весь Північний Схід, Москва в 1480 р. скинула вікове монголо-татарське іго. Поширення експансії Москви викликало необхідність виправдовувати її. Так постала доктрина так званого «третього Риму». В ній проголошувалося, що після падіння Риму й Константинополя Москві було призначено стати третьою вічною, священною і всесвітньою імперією. Водночас князь московський Іван III прибрав собі титул «государя всієї Русі» й проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві.

Литву глибоко непокоїли дії та слова Москви. У 1490-х роках, коли військо росіян наблизилося до литовських князівств біля Чернігова, їхні православні правителі добровільно визнали зверхність Москви. Були й інші ознаки того, якою привабливою ставала Москва для українських феодалів Литовської держави. Дещо раніше, у 1481 р., князь Федір Бельський, українізований онук Альгердаса, змовився з кількома православними князями вбити тодішнього великого князя литовського і короля польського Казимира IV і передати українські землі під владу Москви. Змову було розкрито, й хоч Бельському вдалося втекти до Москви, інших учасників схопили і стратили.

Ще небезпечніший вибух невдоволення української знаті стався у 1508 р., коли Михайло Глинський — впливовий і талановитий магнат із західноєвропейською

освітою — організував проти великого князя Сигізмунда повстання українських козаків і шляхти. У закликах до прибічників він говорив про необхідність захисту «грецької віри» та відновлення Київського князівства. Проте не встиг цей рух поширитися, як сильне польсько-литовське військо змусило Глинського втекти до Москви. Повстання 1508 р. було визначним не тільки як вияв невдоволення українців Великого князівства, а й тим, що українська верхівка востаннє знайшла в собі внутрішню впевненість, щоб зі зброєю виступити на захист своїх прав.

Кримське ханство. І без того гострі проблеми ускладнювалися появою на півдні нової загрози. Під час повільного занепаду Золотої Орди її кочові васали — татари, що населяли Причорноморське узбережжя, відокремилися, утворивши Кримське ханство під управлінням династії Гіреїв. Незважаючи на те, що кримські хани та їхні одноплемінники — ногаї — панували на величезних степових просторах, що простягалися від Кубані до Дністра, їм не під силу було підкорити багаті генуезькі та грецькі торговельні міста на Кримському узбережжі. Тому вони шукали допомоги одновірців-мусульман, недавніх завойовників Константинополя — оттоманських турків. У 1475 р. оттоманські ударні сили захопили Кафу й більшість інших прибережних міст. Тепер могутня й швидко зростаюча Оттоманська імперія мала свій плацдарм на Україні, який вона розширила у 1478 р., змусивши хана Менглі Гірея прийняти верховенство оттоманського султана. Проте кримські хани зберігали значну автономію й часто проводили політику, що найкраще відповідала їхнім інтересам. Серед найголовніших її кроків були часті наскоки на сусідні українські землі з метою захоплення невільників (ясиру), яких потім продавали на ринках Кафи й Константинополя. І знову небезпека із степу нависла над осілим людом, що мешкав на його рубежах.

Люблінська унія 1569 р.

На початок XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське близьке до занепаду. У 1522 р. Москва відібрала у нього Чернігів і Стародуб на північному сході України. А у 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. У 1562—1570 рр. наростаюча криза сягнула критичної межі, коли Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московським царством. Виснажені величезними військовими витратами й опинившись перед загрозою московського вторгнення, литовці звернулися до Польщі по допомогу. Поляки готові були її надати, але за плату. Тепер головною умовою вони поставили об'єднати в одне політичне ціле Польщу з Литвою, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

Побоюючись поступитися своїм панівним становищем перед польськими конкурентами й занепокоєні небезпекою зростання католицьких впливів, литовські та українські магнати опиралися остаточному злиттю з Польщею. Але невдоволена пануванням магнатів середня та дрібна шляхта підтримала поляків, сподіваючися здобути собі широкі привілеї, якими користувалися польські феодали.

Скликаний у 1569 р. в Любліні королем Сигізмундом Августом сейм проходив у драматичній та гострій боротьбі. Незадоволені перебігом переговорів, магнати Великого князівства на чолі з протестантом литовським князем Кшиштофом Радзивіллою та православним українським князем Костянтином Острозьким залишили їх. У відповідь на це поляки за підтримки дрібної шляхти на Волині, у Підляшші та Києві оголосили про приєднання цих земель до Польщі. Це змусило норовистих магнатів повернутися за стіл переговорів, і 1 липня 1569 р. була укладена Люблінська унія.

Внаслідок підписання унії утворилася Річ Посполита, що мала єдиного виборного короля, сейм, гроші, податки та єдину зовнішню політику. Але Велике князівство певною мірою зберігало автономію, зокрема місцеве врядування, військо, скарбницю та систему судочинства. Та тепер до Польської корони відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям.

Люблінська унія 1569 р. стала для українців подією величезної ваги. Попри всі свої недоліки Велике князівство Литовське протягом двох століть створювало для них сприятливі умови існування. Українські князі хоч і підпорядковувалися литовцям, однак мали великий вплив у суспільній, економічній, релігійній та культурній царинах життя. Проте, як свідчила доля Галичини, що першою потрапила під владу Польщі, з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільності.

* * *

Між XIV і XVI ст. на авансцену вийшли країни, які в наступні століття визначатимуть долю України. Спочатку вражаючих успіхів на Україні добилася Литва, правління якої виявилось найбільш прийнятним для українців. Але більш численна й агресивна польська шляхта поступово витіснила литовців з України. Вдаючись до військового тиску на Литву та дипломатичних угод, вона визначила найбагатші українські землі як головний об'єкт своєї експансії. На задньому плані вимальовувалися інші держави, котрі впливатимуть на Україну. Це — царство Московське, яке швидко зростало, й Кримське ханство, пов'язане із всемогутньою Оттоманською імперією. Очевидно, що за таких обставин перспективи досягнення Україною незалежності були малообіцяючими.

Знать окремих українських земель кілька разів робила спроби стати на захист своїх інтересів. Найвизначнішими з них були захоплення влади в Галичині Дмитром Детком у 1340-х роках, коли згасла місцева династія князів, підтримка українцями Свидригайла у 1430-х роках і литовське повстання Глинського у 1508 р. Але чужоземне й насамперед польське панування породило нове явище — культурну асиміляцію української знаті панівною державою. Поступово ототожнюючи власні прагнення з потребами держави, що виявила готовність іти їй назустріч, українська шляхта втрачала здатність боронити місцеві інтереси.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ

Наслідки Люблінської унії були не тільки політичними, вони також справили великий вплив на спосіб життя українців. Ще до унії на Україні розвивався цілком новий суспільно-господарський порядок, зовсім не схожий на устрій Київської Русі. Взаємини українців із поляками, а через них — із Західною Європою мали вирішальний вплив на форми економічного розвитку. Це й зумовило організацію суспільства на західний зразок. Економічні зв'язки України із Заходом нечувано зміцніли. Рідко коли в українській історії вплив Заходу на Україну в цілому був таким великим і помітним у щоденному житті суспільства, як під час панування литовців та поляків.

Українці у Речі Посполитій

З точки зору території та населення українські землі складали основну частину польсько-литовської держави, яка дістала назву «Республіка» (польською мовою — Річ Посполита) й була найбільшою в Європі державою. Із загальної чисельності її населення (7,5 млн чоловік) українці становили майже 2 млн, тобто 28 % (не слід забувати, що всі статистичні дані цього періоду дуже приблизні). Поляки заселяли тільки 180 тис. кв. км території держави (із загальної площі 815 тис.), але складали близько половини її населення. До етнічних груп країни належали передусім литовці, білоруси, євреї, німці та вірмени.

Після 1569 р., коли зникли залишки адміністративної системи давніх руських князівств, українські землі Речі Посполитої було поділено на шість воєводств. Цифри, що подаються у табл. I, спираються на неповні дані, зібрані польським істориком Александром Яблоновським.

Чужинці, мандруючи Україною, часто звертали увагу на невелику густоту її населення. Якщо на польських землях вона в середньому досягала 22 чоловік на кв. км, то на українських (за винятком найближчого до Польщі Підляшшя) — близько 7 чоловік на кв. км. Найбільше українське воєводство — Київське — фактично знелюдніло. Іншим було становище на початку литовського панування. З початку XV ст., коли експансія великого князя Вітаутаса досягла Чорного моря, в степу будували довгі лінії укріплень для захисту поселень, що сягали на південь набагато глибше, ніж за часів Київської Русі. Але в міру того як зміцнювалося Кримське ханство та частішали наскоки татар, осіле населення відходило на північ, аж поки наприкінці XV ст. в південній третині України зникли осілі поселення.

Система власності на Україні

З наближенням кінця періоду середньовіччя із заходу через Польщу на Україну проникла система станової організації суспільства, не знана в Київській Русі. На відміну від класів, що відображають економічний статус певних соціальних груп, стани виникали на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків. Спочатку правові відмінності між шляхтою, духовенством та міщанами були розмитими, й людина могла переходити з одного стану в інший. Проте з часом розмежу-

Таблиця 1

Площа та населення українських воєводств у XVI ст.

Воєводство	Площа, тис. кв. км	Чисельність населення, тис. чол.	Густота населення, чол. на кв. км
Галицьке	45	446	10
Волинське	42	294	7
Подільське	19	98	5
Брацлавське	35	311	9
Київське	117	234	2
Белзьке (тільки два райони):			
Холмщина	19	133	7
Підляшшя	10	233	24

вання між станами, особливо між шляхтою (дворянством) та іншими верствами, стало спадковим і майже непроникним. На початку доби, яку ми тут розглядаємо, станова належність людини була не менш важливою категорією самовизначення, ніж віросповідання чи національність.

Шляхта. Найважливішим станом, що сформувався у XIV—XV ст., була шляхта, високе положення якої корінилося, принаймні теоретично, у «крові, пролитій» на військовій службі королю чи великому князеві. До цього стану належали різні соціальні групи. На Україні, коли вона входила до Великого князівства Литовського, серцевиною шляхетського стану були від 20 до 30 княжих чи магнатських родів, що походили від колись суверенних князів із династій Рюриковичів і Гедимінасів. Більшість цих княжих родин зосереджувалась на Волині — цій твердині української аристократії. Найбагатший із них — рід князів Острозьких — мав величезні володіння, що охоплювали 30 % усієї землі на Волині (14 тис. кв. км) із 100 містами та 1300 селами. До інших багатих і знатних домів належали Сангушки, Чорторийські, Збараські, Вишневецькі, Заславські та Четвертинські. Ці родини обіймали переважну більшість високих посад у Великому князівстві Литовському, а залишки їхніх колись суверенних прав виражалися у привілеї вести під власними прапорами свої військові загони чи бути судимими лише судом великого князя, а не місцевих урядників.

Привілеї величезної більшості знаті, що пізніше стала називатися польським словом «шляхта», випливали передусім із військової служби. Верхня верства шляхти, що налічувала кількост родин на Україні і частково походила від боярства Київської доби, мала маєтки з 10—15 сіл і монополізувала місцеве правління. Найчисленнішими були нижні верстви шляхти. Тисячі родин, у тому числі давні вихідці з селян чи міщан, отримували статус шляхти, відбуваючи службу в кавалерії — у походах, охороні замків або кордонів чи будучи озброєними магнатськими слу-

гами. Нерідко їхніх земель вистачало якраз на те, щоб прогодуватися, а їхнє життя мало чим відрізнялося від життя селян. Це особливо стосувалося Галичини, де мешкали бідні шляхтичі — Кульчицькі, Яворські, Чайковські та Витвицькі.

Попри великі соціально-економічні відмінності й тертя, що мали місце в середовищі шляхти, саме те, що ці люди меча обдарювалися привілеями в 1387, 1413, 1430 і 1434 рр., розвивало в них відчуття належності до одного стану. В Польщі, де шляхта була найкраще організованою і найбільш могутньою, вона складала близько 8—10 % населення (середнім показником для Європи був приблизно 1—2 %). На українських землях Великого князівства Литовського знать повільніше завойовувала свій особливий статус і, ймовірно, не перевищувала 5% усього населення.

Міщани. Мешканці українських міст, це близько 1—15 % усього населення, також сформувалися в окрему спільність. Із зростанням їхньої чисельності та впевненості в собі польські королі та великі князі литовські надавали великим містам високо цінване Магдебурзьке право. Створене на зразок управління німецького міста Магдебурга й принесене на Україну через Польщу, це право передбачало надання містам самоврядування. У 1356 р. Магдебурзьке право отримав Львів, у 1374 — Кам'янець-Подільський, у 1432 — Луцьк і в 1497 р. — Київ, позбувшись таким чином втручань із боку королів чи княжих урядників.

Попри передбачену Магдебурзьким правом рівність усіх міщан перед законом серед населення міст існували різкі відмінності. Багаті патриціанські родини, на зразок тих 40 чи 50, що утворювали львівську еліту, цілком панували в міському управлінні. Середня верства складалася з дрібних купців і торговців. Міські трударі, що були фактично позбавлені прав, оскільки не мали власності в місті й нерідко мешкали поза його мурами, становили більшість населення. Як завжди, міські мешканці були етнічно строкатою соціальною групою: серед них можна було знайти представників корінного населення, а також польську шляхту та урядників, німецьких ремісників, єврейських та вірменських купців.

Селяни. Якщо вищезгадані стани визначалися своїми особливими правами, то першою ознакою селян, що складали майже 80 % населення України, були повинності. За право користуватися землею селянин мусив сплачувати феодалові відробіткову або натуральну ренту. Якщо селянин виконував ці зобов'язання, — а в XIV ст. вони були відносно легкими, рідко коли перевищуючи 14 днів відробітку на рік, — його не можна було зігнати з земельного наділу. До того ж селянин міг продати чи відписати свій наділ у спадщину.

За часів, коли землі було багато, а населення мало, селянам удавалося забезпечувати собі відносно широкі права. Це був вільний люд (під тиском церкви та економічного примусу зникло те обмежене рабство, що існувало в Київській Русі), котрий міг подавати в суд на знать, а за певних обставин покидати маєток свого феодала в пошуках кращих умов. У деяких районах України були селяни, цілком незалежні від феодалів. Наприклад, у Карпатах, де переважало тваринництво, багато сіл мали Молдавське право, за яким вони сплачували феодалові лише натуральний оброк (як правило, вівцями). Подібна угода передбачалася Німецьким правом, за яким підприсмливий селянин, або солтис, за договірно встановлену плату феодалові отримував право засновувати село на його землях та управляти ним. На степових кордонах Центральної та Східної України багатьох селян звільняли від зобов'язань перед феодалами за те, що вони служили як прикордонна варта.

Литовський статут. Численні права та привілеї, даровані різноманітним соціальним групам Великого князівства, диктували необхідність створення кодифіко-

ваного зводу законів. Більше за всіх у цьому була заінтересована середня та дрібна шляхта, котра прагнула законодавчо закріпити свій привілейований статус. Унаслідок цього в 1529 р. з'явилось перше видання Литовського статуту. Крім підтвердження шляхетських прав, він включав елементи звичаєвого права, які сягали ще часів Київської Русі. Водночас ним впроваджувалися нові юридичні поняття, що походили з Німеччини. У 1566 й 1588 рр. вийшло два інших видання Литовського статуту, зумовлені необхідністю привести його у відповідність із змінами, породженими Люблінською унією.

Важко переоцінити значення Литовського статуту в історії права на Україні. Крім узаконення важливих соціально-економічних змін на Україні в XV—XVI ст., він також створив основу для правової системи, що розвинулася згодом, за доби Козаччини. Навіть у XIX ст. у деяких частинах Східної України закони по суті спиралися на цей статут. Необхідно також наголосити на ще одному аспекті тієї ролі, яку відіграли на Україні Литовський статут зокрема та станова система загалом. Обидва вони справили великий вплив на визнання українцями цінності таких понять, як установлені та гарантовані законом права. А усвідомлення цього пов'язувало українців із західною політичною й правовою думкою. Інший продукт Київської Русі — Московія, навпаки, в результаті століть монголо-татарського панування не мала можливостей познайомитися з принципами західної законності.

Традиційне господарство

До середини XVI ст. феодал виробляв продукти переважно для задоволення потреб свого дому, для худоби й на посів наступного року. Участь у тривалих військових кампаніях, а також брак ринків та грошей відбивали у феодалів усяке бажання займатися комерційною діяльністю. За винятком тієї землі, де містився маєток, шляхта звичайно роздавала решту своїх земель селянам. Для селян це був золотий вік. Знать не втручалася в їхні справи, колонізація збільшила кількість наявної землі, а вдосконалені сільськогосподарські знаряддя підняли продуктивність праці. Якщо зобов'язання та оброк селян феодалові лишалися незмінними, то прибутки їхні зростали.

Для заможного селянина, а їх було багато, цілком звичайним було обробляти наділ у 8—12 га, мати одного-двоє коней чи волів, дві-три корови, кілька свиней і десятки курей та гусей. Денний раціон пересічного українця складався з близько 0,6 кг хліба та 2,5 л пива. Іншими поширеними продуктами були каша, сир, яйця, у відповідну пору року фрукти. М'ясо їли рідко, як правило, на великі свята. Раціон пересічного шляхтича мало чим відрізнявся, за винятком того, що його родина споживала більше м'яса і часом на їхньому столі з'являлися такі ласощі, як заморські приправи, ізом, інжир. Солодощі були рідкістю, й навіть багата знать лише на свята могла дозволити собі вино. Найбідніші селяни і городяни ходили просто голодними. Через погані гігієнічні умови високою була дитяча смертність, а середня тривалість життя, з урахуванням останньої, не перевищувала 25—30 років.

Для міст XIV і XV століття також були порою добробуту. Оскільки вони виступали джерелом прибутку й потенційними союзниками знаті, польські та литовські правителі засновували нові та розбудовували існуючі міста. Щоб мати прибутки, правителі часто встановлювали для міст високе мито, суворо визначені торгові шляхи, дозвіл на продаж привозних товарів тощо. Проте, як уже зазначалось, вони також надавали містам значну автономію, що сприяло їхньому зростанню.

На початку XV ст. найбільшим містом на Україні був Львів, що налічував близько 10 тис. мешканців (Київ, що лежав беззахисним перед наскоками татар і через який уже не проходили важливі торгові шляхи, населяли всього 3 тис. чоловік).

Численне населення Львова, об'єднане у 14 цехів, займалося 36 різними ремеслами. Запроваджені на Україні німецькими іммігрантами цехи являли собою корпорації ремісників, що захищали їхні інтереси та стежили за якістю й кількістю товарів, які вони виробляли. Лише в одному Львові налічувалося понад 500 майстрів-ремісників, що входили до свого або близько спорідненого цеху. Оскільки містам із їхнім зростаючим населенням потрібні були продукти, а село прагнуло певних виробів, на регулярних ярмарках велася місцева торгівля, ця опора всієї комерції. Також процвітала торгівля чужоземними товарами, особливо на Західній Україні, завдяки тому, що такі міста, як Львів і Кам'янець, лежали поблизу основних торгових шляхів між Європою та Кримом і Сходом.

Однак, незважаючи на інтенсивне зростання, міста були ще відносно мало поширеними на Україні. Так, на густанаселеній Волині на кожні 300 кв. км припадало тільки одне місто. Не лише мала кількість, а й етнічний склад міст обмежували їхню роль у житті українців. Незабаром більшість населення таких великих міст, як Львів, стали складати численні іммігранти — німці, євреї, поляки, вірмени, греки, запрошені правителями для розвитку міст на Україні. Найбільше було поляків і німців, віросповідання яких, католицизм, швидко стало панівним у містах. Після приєднання до Польщі Галичини, а згодом інших регіонів України, серед міського населення активно велася мовна й культурна колонізація.

Це призвело до суворих обмежень для міщан-українців. Доводячи, начебто міські закони стосуються виключно католиків, колонізована міська верхівка витіснила православних українців із установ та судів. Вона також обмежила число українців, що мали право жити в місті. Зокрема, у Львові 30 українських родин мали право жити під захистом міських мурів і то виключно на маленькій і тісній Руській вулиці. Навіть православні релігійні процесії були під заборорою, а православне міщанство примушували платити повинність католицьким священикам. Словом, міста стали та й лишалися протягом багатьох століть чужою землею для більшості українців.

Великий зерновий бум. Протягом XVI ст. у багатьох європейських країнах поживалася господарська діяльність. Їхнє населення швидко зростало. Зростали й ціни на харчі. Між 1500 та 1600 рр. так звана революція цін, спричинена напливом срібла й золота з Нового Світу, призвела до небаченого підвищення цін на харчові продукти — на 400—500 %, а подекуди й навіть на 800—1000 %. Багатолюдні західні міста потребували збіжжя. На це відгукнулися землевласники північних і центральних регіонів Речі Посполитої, розвозячи чимраз більші партії зерна по всій Західній Європі. В той же час у південних регіонах Речі Посполитої, таких як Поділля, розташованих далеко від шляху по р. Віслі, випасали великі стада худоби, котру потім переганяли в Південну Німеччину та Італію. Посилювалася велика східноєвропейська продовольча лихоманка, в якій важлива роль відводилася Україні.

Щоб виробляти продовольство ефективніше й у більшій кількості, феодали стали перетворювати свої володіння на комерційно орієнтовані господарства, що називалися фільварками. Прагнучи поставити селянські землі під свій безпосередній контроль, вони включали їх до своїх маєтків і замість оброку вимагали від селян ще більшої відробіткової праці. На відміну від Польщі, де фільваркове господарство швидко набуло значного поширення, на Україні це відбувалося повільніше. Для існування таких господарств суттєво необхідними були доступ до ринків та значна робоча сила. Хоч ці умови існували почасти в Галичині, на Волині та Поділлі, завдяки чому там незабаром виникли подібні господарства, вони були відсутніми у Центральній та Східній Україні. Перш ніж створювати там господарства, належало освоїти ці землі.

Задля сприяння колонізації польські або полонізовані магнати, чиї зв'язки дозволяли їм легко отримувати в дар великі незаселені землі України, заохочували селян займати ці землі. Щоб більше привабити селян, вони пропонували їм так звані слободи (тобто поселення, звільнені від сплати будь-яких повинностей та оброків протягом від 15 до 30 років). Отже, в малозаселеному Придніпров'ї система фільваркових господарств розвинулася із запізненням. Нарешті з'явившись, вона значно змінилася під впливом місцевих умов.

Зміцнення шляхти

Економічна могутність допомогла шляхті Речі Посполитої зміцнити свої і без того широкі привілеї та політичний вплив. Спочатку шляхтичі намагалися зменшити свої зобов'язання перед сюзеренами. Колишні воїни, а тепер підприємці, вони прагнули обмежити право короля вступати у війни, не бажаючи брати участь у виснажливих кампаніях, коли можна було із власних маєтків отримувати великі прибутки. Наприкінці XV — на початку XVI ст. шляхта підпорядкувала собі місцеві сеймики, а трохи згодом — і загальний сейм Речі Посполитої, якому належала навища законодавча влада в країні. Тепер шляхта, більше ніж знать будь-якої країни Європи, могла обмежувати прерогативи своїх королів. У 1505 р. контрольний шляхтою сейм схвалив закон «Nihil novi», за яким королю заборонялося видавати нові укази без згоди представників шляхти. А в 1573 р., коли помер останній представник династії Ягеллонів, шляхта отримала право обирати собі монархів і визначати їхні прерогативи шляхом угоди, що називалася «Pacta conventa».

Обмеження королівської влади було лише однією з цілей шляхти. Вона також прагнула позбавити будь-яку іншу верству суспільства можливості загрожувати її привілейованому становищу. Хоч великі магнати, яких налічувалося близько 100 родин, належали до шляхетського стану, їхня фактична монополія на високі посади й величезні землеволодіння, їхня готовність визискувати іншу шляхту викликали лють, насамперед у середовищі середньої шляхти. Тому на початку XVI ст. шляхті вдалося, принаймні на деякий час, обмежити доступ магнатів до державних посад і земель.

Іншим об'єктом зазіхань шляхти були міста. Вбачаючи в них своїх суперників у торгівлі, шляхта всіляко прагнула підірвати їх. У 1505 р. більшість міст було позбавлено права голосу в сеймі. У 1565 р., сподіваючись усунути їх від ролі посередника, сейм, у якому панувала шляхта, заборонив місцевим купцям подорожувати по товари за кордон. Унаслідок цього чужоземні купці стали торгувати безпосередньо із знаттю, задовольняючи її потреби. Водночас сейм звільнив шляхту від мита на ввіз і вивіз товарів. Не в змозі встояти перед тиском села, де панувала шляхта, багаті городяни стали займатися сільським господарством. Вони вкладали свої капітали у фільварки й намагалися видати дочок за шляхтичів. Не знаходячи собі роботи у занепадаючих містах, ремісники перевозили свої майстерні до маєтків шляхти. Темпи урбанізації на Україні, як і скрізь у Речі Посполитій, помітно зменшилися.

Таке розширення привілеїв знаті було справою рук польської шляхти. До 1569 р. українська знать Великого князівства Литовського, особливо її нижні верстви, не користувалася такими значними правами, як польська. Великий князь відносно легко міг позбавити українську знать її земель, а її обов'язки перед князем були куди більшими, ніж у польської шляхти. Це означало, що українська знать мусила переймати польські звичаї, в тому числі систему управління, закони, зрештою мову. Польські закони заохочували навіть зміну віровизнання, передбачаючи, що

особа, яка приймає католицизм, автоматично отримує рівні з польською шляхтою права. Словом, щоб українські дворяни могли користуватися рівними з поляками правами, вони повинні були все більше уподібнюватися полякам.

Закріпачення селянства

Із зростанням багатств шляхти селянство біднішало. Шляхта розглядала селян тільки як дешеву робочу силу. Контролюючи політичну систему, шляхта могла як завгодно посилювати вимоги до селян. Так, у Галичині XV ст. відробіткова рента становила близько 14 днів на рік. Проте через 100 років кожний дорослий член дворища мусив працювати в маєтку свого пана два дні щотижня. Це стало статтею закону, коли у 1557 р. у Великому князівстві Литовському був прийнятий так званий «Устав на волоки», який мав за мету впровадження єдиної системи землеподілу, але одночасно став способом збільшення відробіткової ренти. Пізніше селян змусили відробляти три-чотири дні на тиждень, а інколи й більше. Маючи обмаль часу для того, щоб обробляти власні наділи, селяни не мали змоги не лише скористатися з підвищення цін на продовольство, а й навіть зберегти попередній рівень життя.

Щоб полегшити собі визиск селян, феодали систематично позбавляли їх традиційних форм самоуправління, усуваючи чи підкупуваючи сільських солтисів, нивелюючи тим Молдавське чи Німецьке право, і впроваджували безпосереднє управління селами згідно з польськими законами. Процес втручання феодалів у сільське життя і поширення їхньої влади на селі почався ще у 1457 р., коли вони отримали право судити своїх селян. Зрештою ця обставина дозволила феодалам втручатися навіть у різні сторони особистого життя селян. Деякі феодали зайшли так далеко, що вимагали від селян плату за дозвіл на шлюб. Вони також примушували селян користуватися панськими млинами та шинками, які часто здавалися в оренду євреям. З появою «Уставу на волоки» право селян на власну землю вже не визнавалося законом. Вони могли обробляти землю, але володіти нею міг тільки феодал.

Багато селян робили спроби скористатися своїм правом кидати землі свого феодала й шукати кращої долі деінде. Але навіть цього вибору їх поступово позбавили. Спочатку селянам дозволяли йти лише у певну пору року, найчастіше на Різдво, та й то тільки внісши за це плату й знайшовши собі заміну. В 1496 р. це право було обмежене лише одним господарством у селі на рік. Нарешті, у 1505 р. сейм остаточно заборонив селянам кидати свої села без дозволу пана. Не маючи можливості переселитися, позбавлений особистих прав, свавільно експлуатований, селянин став кріпаком, що мало чим відрізнявся від раба свого вельможного землевласника. Таким чином, у той час, коли в Західній Європі кріпацтво відмирало, у Східній Європі й на Україні воно, за словами Енгельса, відроджувалося у своєму другому виданні, в особливо експлуататорській формі.

Але міра закріпачення селян на Україні була неоднаковою. У густіше заселених регіонах, як, наприклад, Галичина і Волинь, де були сильні польські впливи, кріпацтво цілком переважало й мало жорстокий характер. Проте у рідкозаселених регіонах, як Карпати й особливо Придніпров'я, де бракувало робочої сили й необхідно було робити поступки селянам, кріпацтва практично не знали. До того ж українське селянство не давало поневолити себе без боротьби. У 1490—1492 рр. Молдавію, Буковину й Галичину охопили селянські повстання під проводом Мухи. Хоча повстанців налічувалось близько 10 тис., їм перешкоджали класичні недоліки всіх подібних виступів: недосвідчене керівництво, слабка організованість, брак військової виучки й замкнутість на місцевих проблемах. Унаслідок цього вони

5. Соціальна структура та економічні зміни

швидко зазнали поразки, підтвердивши, що без допомоги досвідченого у військових і політичних справах стану селянство неспроможне побороти монополію феодалів на владу й привілеї.

* * *

Включення українців у польсько-литовську Річ Посполиту уможливило для них благодатні й стимулюючі впливи Заходу, але одночасно заклало підвалини протиріч, що існуватимуть упродовж століть між українцями і поляками. Унаслідок зернового буму економіка України, як і власне польське господарство, стала вкрай незрівноваженою, однобокою, оскільки майже вся економічна діяльність зосередилася на сільському господарстві. Водночас міста й промисловість перебували у стані застою. Поряд із порушенням економічної рівноваги спостерігалися великі й дедалі зростаючі соціальні диспропорції: дворянство Речі Посполитої здобувало надзвичайні привілеї, в той час як умови життя селянства різко погіршувалися. Оскільки влада, багатство та привілеї в Речі Посполитій все більше асоціювалися з поляками, то серед людей, котрі не могли ототожнювати себе з польською культурою, зростало невдоволення.

РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА

Боротьба за збереження культурної самобутності давно стала однією з основних тем в історії українців. Постійно перебуваючи під владою чужоземних держав, вони неодноразово зазнавали спроб асиміляції панівною культурою. В XVI ст. зі вступом православних українців у безпосереднє сусідство з католиками-поляками між ними почалося гостре суперництво, що розгорілося у релігійну і культурну війну. Розвиваючись як боротьба передусім між православ'ям та католицизмом (у той час для всіх європейців релігія була основним ідеологічним питанням), вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Торкаючись виключно релігійних питань (наприклад, котра з церков справді забезпечує спасіння душі — православна чи католицька), вона також порушувала проблему, що згодом стане вічною в українській історії, а саме: чи приречена на смерть, чи здатна вижити культурна спадщина українців.

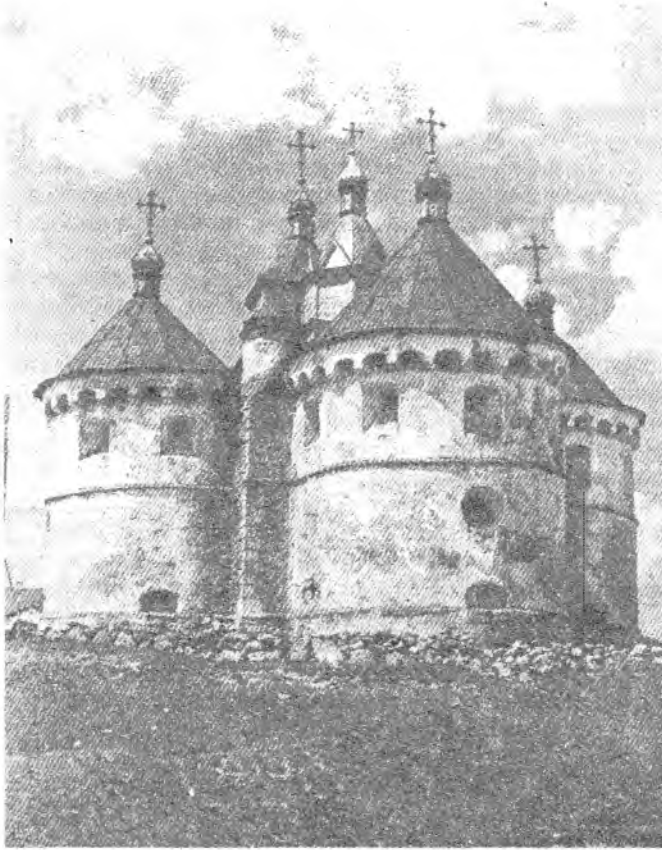
Церковне та культурне життя

У XV—XVI ст., як і за часів Київської Русі, православ'я лишалося синонімом культури. Його роль в українському суспільстві зростала: за відсутністю власної держави церква слугувала для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності. Однак саме тоді, коли відчувалася потреба в сильній і надихаючій православній церкві, вона поринула у стан глибокого занепаду. Більше, ніж католицизм і протестанство, православ'я перебувало під покровительством і захистом держави. Це мало місце за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Але підтримувати тісні стосунки між православною церквою й католицькими правителями Польщі та Литви було важко, якщо взагалі можливо. Випещуючи католицький костюл, можновладці вважали православну церкву мовби за нерідне дитя.

Потрапивши під владу Литви, українці мали всі підстави для оптимізму щодо власної церкви. Не бажаючи лишати своїх численних православних підданих під верховенством московського митрополита, у 1458 р. великі князі литовські відновили митрополію в Києві. Охоплюючи десять єпископств на Україні та в Білорусії, нова митрополія розірвала церковні зв'язки з Москвою, повернувшись під верховенство константинопольського патріарха. Але, дотримуючись тогочасної практики, великі князі, а згодом і королі польські, прибрали собі право покровительства, тобто змогли призначати православних єпископів і навіть самого митрополита. Отож, чимало важливих церковних питань стали вирішуватися мирськими правителями, що належали до іншої, все більш ворожої православ'ю церкви.

Це мало катастрофічні наслідки. Право світської влади призначати єпископів підірвало авторитет митрополита. А те, що кожний єпископ сам установлював власні закони, швидко розхитувало організаційну дисципліну православної церкви. Ще

згубнішою була корупція, породжувана покровительством світської влади. Нововисвячені на священників шукачі поживи часто підкупом здобували сан єпископа, відтак отримуючи можливість плюндрувати свої єпархії, розпродаючи ікони, коштовності та землі. Згодом навіть звичайні феодалі почали продавати розташовані на їхніх землях парафії та монастирі тому, хто більше заплатить, або відписувати їх своїм родичам, що не мали права спадщини. Негідно поводитися навіть найвище духовенство. Так, митрополит Онисифор Дівочка був звинувачений у двоєженстві; єпископ Кирило Терлецький постав перед судом за підозрою у вбивстві, згвалтуванні

Церква-фортеця на Поділлі XV ст.

й погрозах, але був виправданий; єпископ Іон Борзобогатий вимагав у прихожан плату за відвідування церкви. Беручи приклад із своїх ієрархів, парафіяльні священники поводитися так ганебно, що сучасники скаржилися, ніби серед них можна було зустріти самі лише «людські покидьки», які скоріше підуть до шинку, ніж до церкви.

За таких умов культурний вплив православ'я був вельми обмежений. Школи, ці колись найбільш привабливі установи церкви, були занедбані. Малограмотні вчителі ледве могли навчити дітей основ писання, читання та катехізису. Із часів середньовіччя мало що змінилося у програмі шкільного навчання. Завоювання турками Константинополя у 1453 р. поглибило інтелектуальний та культурний застій і позбавило православну церкву найбільш передового й надихаючого взірця.

Втративши внутрішні та зовнішні стимули, православна культура скотилася в обрядовість, обмеженість та занепад.

Тим часом поляки переживали період культурного розквіту. Живлячись потужними сплесками творчої енергії з Заходу, в них розвивалося Відродження, а з ним і пробуджувалася нова думка. Відійшовши від середньовічної зосередженості на питаннях потойбічного життя, такі особистості, як астроном Коперник, філософ Анджей Фрич Модржевський, поет Ян Кохановський, відобразили новонароджену гуманістичну зацікавленість людиною, досвідом її земного життя, її суспільним та природним оточенням. Поширенню нових ідей сприяли випускники Ягеллонського університету в Кракові та польські студенти університетів Італії та Німеччини. На початку XVI ст. в Польщі налічувалося близько 20 друкарень та понад 3 тис. парафіяльних шкіл.

Реформація, впливи якої стали помітними в Речі Посполитій в середині XVI ст., принесла нові струмени творчого збудження. Своїх послідовників серед 25—30 % шляхти знайшов кальвінізм — віда́м протестантизму, в якому особлива роль у справах церкви відводилася мирянам. Радикальна течія кальвінізму — аріанство, що відкидало догмат про трійцю й проповідувало пацифізм, створило свої невеликі, але впливові парафії по всій Польщі, Литві та навіть на Волині. З метою поширення своїх ідей протестанти засновували вищі школи, друкарні, закріплюючи у літературному вжитку польську мову. Попри гострі конфлікти на релігійному ґрунті, що відбувалися у XVI ст., Річ Посполита, на відміну від більшості європейських країн, лишалася оазою релігійної терпимості. Великою мірою це пояснювалося величезним впливом шляхти — непорушність її прав передбачала й те, що мали поважатися її релігійні погляди, навіть відмітні від прийнятих.

Посилення наприкінці XVI — на початку XVII ст. католицької реакції на протестантизм мало найбільш відчутні здобутки у Польщі. Великою мірою це було заслугою єзуїтів — цієї ударної сили Контрреформації, що з'явилася у Польщі в 1564 р. Згруповуючи в своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів, цьому суворо дисциплінованому релігійному ордену вдалося повернути у лоно своєї церкви чимало заблудлої пастви. Заснувавши по всій Речі Посполитій цілу мережу блискучих колегій, єзуїти не лише виховували поляків у дусі войовничого католицизму, а й привертали до себе обдаровану протестантську і православну молодь. Так під впливом Контрреформації колишня релігійна терпимість стала поступатися місцем фанатичному католицизмові.

Полонізація української знаті

Приваблюючий приклад привілейованого польського шляхтича справляв величезний асиміляторський вплив на українську знать, а його очевидна культурна вищість посилювала потяг до всього польського. Впевнившись у своїй перемозі над протестантами, єзуїти зосередилися на схизматах, як вони називали православних. Незабаром, після 1569 р., вони рушили на Україну, засновуючи свої колегії у Ярославі, Львові, Кам'янці, Барі, Луцьку, Вінниці та Києві. Їхні найкращі полемісти, й серед них блискучий Пйотр Скарґа, бичували у проповідях та на відкритих диспутах догматичні облудності та культурну відсталість, приписувані православ'ю. У своєму знаменитому трактаті «Про єдність Церкви Божої» Скарґа доводив, що православ'я перебуває у настільки безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. «Греки обдурили тебе, о руський народе, — писав Скарґа, — бо, давши тобі святу віру, вони не дали грецької мови, змусивши тебе використовувати слов'янську, аби ти ніколи не зміг дійти до правдивого розуміння і знання... адже за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину».

Українська знать, як і кожна знать, за самим своїм еством була чутливою до власного соціального статусу, й пов'язаність із релігією та культурою, що вважалися неповноцінними, глибоко вражала її самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи стали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову та культуру. В 1610 р. у сповненому скорботи трактаті «Тренос, або Плач за Святою Східною Церквою» провідний представник православ'я Мелетій Смотрицький оплакував утрату Руссю її найзнатніших родів: «Де тепер безцінні діаманти православної корони, уславлені роди таких руських князів, як Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Коропинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші, яким немає ліку? Де тепер ті, що оточували їх... благородні, славетні, відважні, сильні й давні доми руського народу, що на весь світ славилися престижем, могутністю й відвагою?» За цим риторичним запитанням стояв загальновідомий факт переходу всіх цих славетних магнатських родів до табору католиків-поляків.

Свідчення, що допомагає зрозуміти сам механізм асиміляції, лишив львівський архієпископ Ян Порохницький, що сам був представником спольщеного українського роду: «Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами, і так [вони], женячися часто, наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку римську; решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Русі перейшли до єдності з римським костьолом, покинувши грецьку схизму».

З решти українських православних магнатів тільки лічені роди лишалися відданими старій вірі. До таких, зокрема, належали ті, що отримали титул до 1569 р., коли українці ще становили могутню політичну й культурну силу Великого князівства Литовського. Давні традиції продовжували побутовати в окремих осередках бідної шляхти в ізольованих і віддалених від центрів польської культури землях. Проте політично, соціально й економічно вони були надто слабкими, щоб зупинити процес колонізації.

Важко перебільшити ті серйозні наслідки, що їх мала для українців утрата власної еліти. В суспільствах, що поклали початок сучасної Європи, з їхньою ієрархічною будовою, народ без знаті все одно, що тіло без голови. Це значило, що українці втратили клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства. З поширенням колонізації серед української знаті православ'я, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами. Вони як такі стали в очах поляків предметом презирства. Відтак честолюбні й обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю власному народові й традиціям та асимілюванням у панівне суспільство і його культуру. Частіше перевага надавалася останньому. Внаслідок цього іншою важливою проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства або, краще сказати, — її відсутності.

Відродження православ'я

Незважаючи на свою ослабленість, православ'я змогло прийняти виклик польського католицизму. Борючися з ворогом його ж методами, невелика купка українських магнатів, що лишалися відданими давній вірі, засновували у своїх володіннях православні школи та друкарні. У 1568 р. Григорій Ходкевич надав притулок у своєму маєтку в Забудові, що в Білорусії, Івану Федорову — друкарю, якого вигнали з Москви за спроби використати свою «блюзнірську» нову техніку книгодрукар-

ства. Є свідчення про те, що 1570 р. заснував на території своїх володінь школу та друкарню князь Юрій Слуцький. Надходила також підтримка й від енергійного князя Андрія Курбського, втікача з Москви, який у 1570-х роках оселився на Волині, приєднавши себе обороні православ'я. Але найбільшим загальноновизнаним покровителем православної церкви був «некоронований король України» — князь Костянтин Острозький, один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої.

Костянтин Острозький і Острозька академія. У 1578 р., не шкодуючи коштів, Костянтин Острозький засновує у своєму маєтку на Волині друкарню, якою керував непосидючий мандрівник Іван Федоров. У 1581 р. з'являється найславетніша її публікація — ретельно відредагована Острозька Біблія. Це була перша повна Біблія, друквана слов'янською мовою. Князь Острозький також заснував школи в Турові, Володимирі, а близько 1580 р. відкрив так звану Острозьку академію. Спочатку князь запросив викладачами освічених греків. Згодом стали викладати їхні найобдарованіші українські учні. За програмою навчання академія стояла нарівні з найкращими єзуїтськими колегіями. Вона включала грецьку, латинську, церковнослов'янську мови, а також «сім вільних наук», що поділялися на тривіум, який складався з граматики, риторики та діалектики (мистецтва диспуту), та на квадрівіум, куди входили арифметика, геометрія, музика й астрономія.

Згодом острозький осередок науки став приваблювати до себе таких інтелектуалів, як шляхтич Герасим Смотрицький (що служив ректором), священник Дем'ян Наливайко, чернець Василь Суразький (випускник італійських університетів), безіменний Клірик Острозький. Серед чужоземців, пов'язаних з академією, були Кшиштоф Казимирський, професор астрономії з Кракова Ян Лятош і високоосвічений Кирил Лукарис, що згодом став патріархом константинопольським. Натхнений впливом цього культурного осередку, один православний сучасник писав: «І знову, як сонце, засяяла наша православна віра, освічені мужі повернулися до Божої церкви і множаться друковані книги». Проте хоч Острозька академія продемонструвала, на які вражаючі здобутки думки були здатні українці, база, що підтримувала її, була слабкою. Все залежало від князя Костянтина Острозького. І коли у 1608 р. він помер, його внучка Анна, фанатична католичка, не гаючи часу, передала академію єзуїтам.

Братства. На щастя для православ'я, покровителі його високої культури не обмежувалися лише окремими магнатами старих родів. Навіть позбавлене власної еліти українське суспільство було надто велике і надто глибоко пройняте традиціями, щоб не породити захисників своєї релігійно-культурної самобутності. Саме в містах, де українці становили утискувану, але тісно згуртовану меншість, і з'явилися нові поборники православ'я. На відміну від одинаків, подібних до можновладця Острозького, це були групи міщан, котрі об'єднувалися у так звані братства.

Історики припускають, що братства виникли за часів середньовіччя для того, щоб утримувати церкви, постачаючи їм свічки, ікони та книги. Ймовірно, зазнавши впливу гільдій, вони перейняли собі таку організаційну модель, яка передбачала щорічні вибори службовців, обов'язкові щомісячні збори, сплату внесків і общинні суди. Братства завоювали повагу й популярність, опікуючись вдовами й сиротами своїх померлих членів, підтримуючи шпиталі й надаючи своїм членам безпроцентні позички. У XVI ст. найважливішим і найвпливовішим було братство при Успенському соборі у Львові. Воно слугувало взірцем для інших братств, що виникали у Галичі, Рогатині, Стрії, Комарні, Ярославі, Холмі, Луцьку та Києві.

З точки зору соціального складу братства об'єднували простих торгівців та ремісників. У міру зростання їхнього впливу до братств приєднувалися заможні купці — у Львові вони звичайно багатіли з торгівлі худобою. Проте в деяких братствах

переважали інші верстви суспільства. Так, більшість членів Луцького братства становила шляхта, а Київського — духовенство. Заслугує на увагу те, що в суспільстві з глибоким поділом на класи, яким була Річ Посполита, братства приймали до себе православних з усіх соціальних верств. Але за числом членів вони були невеликими. Львівське братство не перевищувало 30 членів, бо саме стільки українських родини мали дозвіл проживати в місті. У Луцьку братство налічувало не більше 15 членів. Однак діяльність цих невеликих організацій була надзвичайно ефективною.

Однією з найважливіших їхніх турбот була шкільна справа. У кінці XVI ст. Львівське братство заснувало власну школу. Всі викладачі в ній, за винятком ученого грека Арсенія, а саме Зизаній Тустановський, Кирило Ставровецький та майбутній митрополит Іов Борецький, походили з місцевого населення. Про надмірно суворі, якщо взагалі реалістичні правила, якими у своїй діяльності керувалися ця та інші братські школи України, свідчить статут, так званий «Порядок шкільний»: вчитель мав бути «набожним, мудрим, скромним, стриманим, а не пиякою, гулякою, хабарником». Наголошуючи на тій великій відповідальності, що лежала на викладачах, ці правила заохочували їх «добре навчати і карати неслухняних не як тиран, а для науки». Львівська школа користувалася такою повагою, що інші братства зверталися до неї з проханням надати пораду, вирядити вчителів, проповідників, надіслати книги. На початку XVII ст. численні братські школи існували по всій Україні.

Іншою важливою цариною діяльності Львівського братства, започаткованою ще до існування школи, було книгодрукарство. Коли до Львова приїхав Іван Федоров, братство допомогло йому заснувати друкарню. У 1574 р. з'являється його перша книжка «Апостол». Це була видатна подія, що ознаменувала початок книгодрукарства на Україні. У 1582 р. Федоров повергається до Львова, де наступного року помирає у великих злиднях. Коли кредитори стали погрожувати тим, що відберуть у нього друкарню, її купило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного книгодрукарства.

Поширення шкіл і друку розбудило колись пасивних і консервативних українців. Сотні вихованців шкіл, пройнятих духом національних традицій, а також обізнаних із західноєвропейською наукою, ставали мандрівними вчителями, розходилися по містах і селах у пошуках заробітку. Крім сучасних знань, вони несли почуття власної гідності й непримиренності. Замість того щоб переходити у польський католицизм, вони із зростаючою рішучістю стали боронити релігійні традиції, що відрізняли їх від поляків. Прикладом цих нових явищ у духовному житті є успішний опір Львівського братства спробам польських католиків нав'язати григоріанський календар.

Без сумніву, всі ці зміни великою мірою були результатом діяльності братств. Проте мали вони також і вади. Вічною проблемою була нестача фінансових засобів. Незважаючи на повсюдне поширення, братства так і не утворили якогось координуючого органу і їхні взаємозв'язки були спорадичними. Діяльність братств характеризується непослідовністю, оскільки навіть провідне Львівське братство залежало від кількох окремих людей. Коли ж ці люди втрачали ентузіазм, стомлювалися чи (як це траплялось з учителями) знаходили собі десь в іншому місці наїйну й краще оплачувану посаду, діяльність братства нерідко припинялася на тривалий час. Ще серйознішою була суперечка про те, чи мають право братства втручатися у справи церкви. Як і належало сподіватися, між ними та єпископами спалахували конфлікти за контроль над маєтностями якогось багатого монастиря (прикладом цього може бути боротьба між єпископом львівським Балабаном та місцевим братством), або мали місце суперечки між єпископом та міщанами навколо того, як тлумачити Біблію. У результаті замість сприяння відновленню православної церкви братства нерідко спричинялися до ще більшої анархії в ній.

Берестейська унія 1596 р.

Із самого моменту розколу в 1054 р. ідея воз'єднання розглядалася як католицькою, так і православною церквою. На Україні спроби їх об'єднання почалися ще в XIII ст., а після Флорентійського собору, що відбувся у 1439 р., цю ідею мало не було здійснено. Проте на шляху привабливого за своєю суттю поняття християнської єдності лежали століття взаємної підозрливості та недоброзичливості. Православні найбільш побоювалися, що в разі об'єднання могутня католицька церква намагатиметься підпорядкувати їх собі. Ці побоювання були небезпідставними, бо протягом XVI ст. впевнені у власній зверхності польські католики домагалися унії, сподіваючись, що вона неминуче приведе до асиміляції українського православ'я й дальшого поширення впливу польського католицизму. В 1577 р. великого розголосу набув аргументований трактат Пйотра Скарги «Про єдність Церкви Божої». Водночас єзуїти активно переконували українських магнатів підтримати ідею унії. Навіть князь Острозький оголосив, що в принципі згоден на унію. А Сигізмунд III, ревний католик, використав увесь свій авторитет для сприяння цій справі. Крім релігійного запалу, до унії його схилили певні політичні міркування, оскільки вона тісніше зв'язала б Україну та Білорусію з Річчю Посполитою й віддалила б їх від небезпечного впливу сусідньої православної Московії.

Як не дивно, безпосередній заклик до укладення унії надходив від православної сторони. У 1590 р. православний єпископ Львова Гедеон Балабан, розлючений безкінечними суперечками з братством, а ще більше — нетактовним втручанням константинопольського патріарха, порушив питання про унію з Римом на таємній зустрічі православних єпископів у Белзі. Крім Балабана, докладніше вивчити це питання погодилися ще три єпископи: Кирило Терлецький із Луцька, Дионісій Збируйський із Холма та Леонтій Пелчицький із Турова. Згодом до змовників пристав Іпатій Потій з Володимира. Разом з Терлецьким цей енергійний недавно висвячений феодал і колишній кальвініст став на чолі змови єпископів за укладення унії.

Цими єпископами керували як власні інтереси, так і щира занепокоєність долею церкви. Вони вірили, що високоавторитетна і добре організована католицька церква впровадить серед православних жаданий порядок та дисципліну. А ще вони сподівалися, що внаслідок цього зросте престиж єпископів серед духовенства та мирян. Ставши частиною католицької церкви, православні, на думку цих єпископів, дістануть повну рівноправність у Речі Посполитій, українські міщани не будуть більше зазнавати дискримінації в містах, а православну знать перестануть ігнорувати при розподілі службових посад. Більше того, єпископи теж мали б вигоду від унії, бо, отримавши рівний з католицькими ієрархами статус, вони стали б членами впливового Сенату. Спонукувані такими привабливими перспективами, провівши кілька таємних зустрічей з королівськими урядовцями, католицькими єпископами та папським нунцієм, чотири православних єпископи погодилися у червні 1595 р. укласти між своєю церквою та Римом унію. За умов гарантії збереження традиційної православної літургії та обрядів, а також таких звичаїв, як право священників брати шлюб, вони приймали верховний авторитет Риму в усіх справах віри та догми. Наприкінці 1595 р. Терлецький і Потій поїхали до Риму, де папа Клемент VIII проголосив офіційне визнання унії.

Коли розійшлася звістка про унію, православна громада вибухнула від обурення. Найвидатніший її представник князь Острозький був розлучений не самою унією, а тим, в який спосіб її укладено. У широко розповсюдженому відкритому листі він оголосив чотирьох єпископів «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству, й закликав віруючих до протесту. Надіславши офіційну скаргу королю, яку було проігноровано, Острозький вступив у антикатолицьку спілку з протестантами, погрожуючи підняти збройне повстання. Водночас по всіх українських та білору-

ських землях православна знать збирала свої місцеві ради (сеймики), на яких гнівно засуджувала унію. Перелякані такими подіями, ініціатори всієї справи єпископи Балабан і Копистенський зреклися своїх колег та оголосили про свою формальну опозицію унії.

Щоб розв'язати конфлікт, у 1596 р. в м. Бересті (Бресті) був скликаний церковний собор. Ніколи не бачили Україна і Білорусія таких величезних зборів духовенства. Противників унії представляли два вищезгаданих єпископи, православні ієрархи з-за кордону, десятки виборних представників знаті, понад 200 священників та численні миряни. Водночас у таборі її прибічників була жменька католицьких саванників, королівських урядовців і четверо православних єпископів. Із самого початку стало очевидним, що сторони не можуть знайти спільної мови. Зрозумівши, що переговори не мали ніякого сенсу, прибічники унії публічно підтвердили свої наміри укласти її.

Незважаючи на протести та погрози, православній стороні не вдалося змусити їх відступити або домогтися того, щоб король позбавив їх посад. Так українське суспільство розкололося навпіл: з одного боку — православні магнати, більшість духовенства та народні маси, в той час як з іншого — колишні ієрархи, підтримувані королем та купкою прибічників. Унаслідок цього виникла ситуація, коли існувала церковна ієрархія без віруючих і віруючі без своїх ієрархів. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилося їхнім подальшим роздрібненням, бо тепер замість двох існувало три церкви: католицька, православна та уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати.

Релігійна полеміка. Суперечки навколо Берестейської унії породили небачену зливу полемічних писань. Перший і цілком сподіваний постріл у затятій словесній війні зробив невтомний єзуїт Скарга своїм твором «На захист Брестської унії» (1597 р.). Осередки православної науки дали на нього негайну відповідь. Того ж року опублікував польською (а у 1598 р. українською) мовою свій «Апокрисис» острозький шляхтич Марцін Броневський, що писав під псевдонімом Христофор Філалет. У цьому полемічному творі викривалося відступництво греко-католицьких єпископів, підтверджувалася законність проведеного у Бересті собору православної церкви. З типовою для шляхти підозріливістю до вищої влади, перемереженою з протестантськими ідеями, Броневський відкинув посягання цих єпископів на виключне право приймати рішення щодо життя церкви. Дошкульній сатири піддав греко-католиків у своїх памфлетах інший представник острозького гуртка — Клірик Острозький. Трохи згодом, у 1605 р., у вогневому натиску православної полеміки взяв участь і Львів. Не підписаний автором трактат під назвою «Пересторога» зосередився на викритті тих егоїстичних мотивів, які керували греко-католицькими єпископами. З боку греко-католиків виступав лише один вартий уваги автор — Іпатій Потій. У 1599 р., користуючись добре розвинутими прийомами єзуїтів, він опублікував українською мовою свій «Антиапокрисис» — пристрасну відповідь на полемічний виступ Броневського.

Чи не найяскравішим православним письменником того періоду був Іван Вишенський, галичанин, що провів більшу частину свого життя (жив він десь між 1550 та 1620 рр.) як чернець-відлюдник у Греції на горі Афон. Вишенський був фанатичним оборонцем православних традицій. У своїх простих і яскравих прозових творах, таких як «Послання єпископам — відступникам від православ'я» та «Короткослівна відповідь Пйотру Скарзі», він безжально таврує греко-католиків. Проте він також критикує православних, підкреслюючи егоїзм, любов до розкошів та розтлінність знаті, заможних міщан та духовенства, відповідальних за сумне становище церкви. Широ вболіваючи за свій народ, Вишенський був єдиним, хто оплакував закріпачення селян і безстрашно викривав їхніх визискувачів. Проти всіх вад україн-

ського суспільства він бачив лише один засіб: цілком відкинути усі нові віяння, включаючи такі «язичницькі хитрощі, як граматика, риторика, діалектика та інші ганебні спокуси», і повернутися до давньої православної віри.

Літературна продукція полемістів була невеликою за обсягом. Протягом кількох десятиків років дискусій представники обох ворогуючих таборів разом узяті написали всього 20—30 творів. Та вони ретельно читалися і палко обговорювалися при дворах тих небагатьох магнатів, які ще трималися православ'я, в тісних приміщеннях братств по всій Україні. Утягнувши суспільство в цю першу для нього справжню ідеологічну полеміку, вони сприяли піднесенню рівня його усвідомлення самого себе і свого місця в навколишньому світі.

* * *

Релігійна полеміка кінця XVI — початку XVII ст. висвітлила ряд наболілих проблем українського суспільства. Вона піднесла дедалі зростаючу напруженість між Польщею та Україною на високоемоційний ідеологічний рівень. Католицька Польща тепер поставала як цілковита протилежність українському суспільству. Та українцям дорого коштувала культурна конфронтація з поляками: вона змусила українську верхівку вибирати між власною застиглою та зубожілою культурною спадщиною й привабливою польсько-католицькою культурою. Тому не дивно, що величезна більшість приймала католицизм й згодом неодмінно полонізувалася. Внаслідок цього українці втратили свою еліту — шляхту. Ці явища мали епохальне значення в їхній подальшій історії.

Іншим побічним продуктом конфронтації між православними й католиками, що мав далекосяжні наслідки, став, зокрема, поділ українців на дві конфесії. Це поклато початки багатьом різким відмінностям, які пізніше розвинулися між східними та західними українцями. Проте цей період ніс не лише невдачі для українського суспільства: релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, а вороженча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самотності.

КОЗАЦЬКА ЕРА

Етап формування

Велике повстання

Руїна

Гетьманщина

Суспільство, економіка й культура

ЕТАП ФОРМУВАННЯ

Відтоді як у 1240 р. було зруйновано Київ, головною ареною подій української історії стали Галичина й Волинь. Проте на кінець XVI ст. центр подій знову переміщується на схід у Придніпров'я, яке протягом довгого часу лишалося малозаселеним. На широких просторах, котрі тоді називали Україною, тобто землями на порубіжжі цивілізованого світу, з новою гостротою розгорілася давня боротьба між осілим людом та кочовиками, посилювана затягим протистоянням християнства та ісламу. Гніт, що поширився у заселених західних районах, породжував численних утікачів, які надавали перевагу небезпекам пограничного життя перед кріпацтвом. Унаслідок цього з'являється новий стан — козацтво, що селилося на порубіжних землях. Спочатку козаки ставили собі за мету відбивати напади татар, сприяючи в такий спосіб освоєнню окраїн. Але в міру того як козаки вдосконалювали свою військову майстерність та організацію, здобуваючи щораз переконливіші перемоги над татарами та їхніми союзерами — оттоманськими турками, українське суспільство стало дивитися на них не лише як на борців проти мусульманської загрози, а й як на оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення польської шляхти. Поступово виходячи на провідне місце в українському суспільстві, козаки стали брати дедалі активнішу участь у розв'язанні цих ключових питань українського життя, на кілька наступних століть забезпечивши українське суспільство тим проводом, який воно втратило внаслідок колонізації української знаті.

Порубіжне суспільство

Протягом століть осіле населення України робило спроби освоєння родючих земель у степах. У Київську добу, щоб стримувати кочовиків і сприяти заселенню земель, на південь від Києва було збудовано цілу мережу укріплень. Проте монгольська навала змела їх. Згодом, у період правління великих князів литовських, освоєння південних земель проходило успішніше й увінчалось створенням кількох фортець на Чорноморському узбережжі, в гирлі Дністра. Але наприкінці XV ст., з піднесенням Кримського ханства, ці поселення були зруйновані, а фортеці на Чорному морі впали під ударами турків. На середину XVI ст. межі заселених українцями земель були знову відсунуті до укріплень, що тягнулися вздовж північної окраїни Степу й включали Кам'янець, Бар, Вінницю, Білу Церкву, Черкаси, Кавнів та Київ. На південь від цієї лінії лежало так зване «Дике поле».

Татари. Найбільшою небезпекою «Дикого поля» були татари. Рік у рік на міста й села України налітали їхні загони, котрі все плондрували, вбивали старих

і немічних, гнали в полон тисячі людей і продавали їх у рабство в кримському порту Кафі, який українці називали «упирем, що п'є руську кров». Ці наскоки були для татар економічною необхідністю, оскільки відносно примітивне скотарське господарство не в змозі було задовольнити всі їхні потреби. Лише в обмін на рабів татари могли одержувати потрібні їм готові вироби та предмети розкошів з Оттоманської імперії. В українських народних піснях часто відображалися страшні наслідки цих наскоків:

Сеї ночі в опівночі
Ще кури не піли,
Як татари в наші гори
З вітром налетіли.

Особливо спустошливими були татарські набіги на Київщину та Брацлавщину наприкінці XVI — на початку XVII ст. (хоч Галичину, Волинь та Поділля вони також не щадили). Так, за період з 1450 по 1586 р. було документально засвідчено 86 наскоків, а з 1600 по 1647 р.—70. Середня чисельність захоплених у полон за один раз наближалася до 3 тис., хоч часом вона сягала аж 30 тис. Так чи інакше, українці зазнавали серйозних втрат. Лише на Поділлі між 1578 і 1583 рр. кожне третє село було або зруйноване татарами, або стало безлюдним.

Колонізація земель. Незважаючи на татарську загрозу, багаті незаймані землі непереможно вабили поселенців. Із розвитком торгівлі збіжжям польські та польнізовані магнати, використовуючи зв'язки при дворі, домагалися для себе величезних земель на сході. Щоб освоїти ці землі, вони переманювали селян від інших феодалів, пропонуючи їм право землекористування без сплати оброку протягом 10, 20 і навіть 30 років (слободи). Багато селян із Галичини та Волині тікали від своїх панів і йшли шукати щастя на сході. Через одне-два покоління на новоосвоєних землях вони ставали людьми іншого гатунку порівняно з тими, що лишалися у західних краях. Уже одне те, що вони переселялися на порубіжжя, піддаючи себе небезпеці, свідчило про їхню сміливість і незалежність. Часто змушені орати свій наділ з мушкетом напоготові на випадок татарського наскоку, вони розвинули військову майстерність, не властиву західним жителям. Їхні діти, що ніколи не знали кріпацтва, виростили із свідомістю вільних, нікому й нічим не зобов'язаних людей. Вони лишалися такими навіть тоді, коли термін слободи закінчувався, оскільки, як правило, платили своїм магнатам грошовий або натуральний оброк, а не відбували виснажливу й принизливу панщину. За наявності більших площ земель колоністи, звичайно, й жили заможніше, нерідко маючи наділи величиною в цілий лан (близько 40 акрів), тобто більше, ніж у багатьох шляхтичів на заході.

Іншою рисою освоюваних (власне, повторно освоюваних) київських та особливо брацлавських земель було швидке зростання міст. На початку XVII ст. лише на Київщині постало 200 нових міст, збільшивши їхню загальну кількість до 348, що становило близько третини всіх міських центрів України. На середину століття на напівбезлюдній колись Брацлавщині на кожні 218 кв. км припадало по місту. Хоч на середину XVII ст. в містах проживало майже 60 % усього населення порубіжжя, насправді вони не являли собою міських центрів. Це були скоріше прикордонні форти, за дерев'яним частоколом яких рідко коли налічувалося більше 100 дворів. Під захистом цих укріплень жили переважно селяни, що обробляли навколишні землі. Самі ці міста здебільшого не мали самоврядування, а належали магнатам, що будували та обороняли їх.

Магнати володіли більшою частиною земель у порубіжжі, мало що лишаючи середній та дрібній шляхті. Польська шляхта у Придніпров'ї складалася, принаймні спочатку, не з землевласників, а, як правило, з урядників, адміністрато-

рив та управителів магнатських маєтків. Лише з часом вони наживали відносно скромні володіння. Іншою причиною такого становища середньої та дрібної знаті порубіжжя була її малочисельність. У Київському воєводстві в середині XVII ст. на 350—400 тис. населення припадало лише 2—2,5 тис. шляхтичів, тобто менше 1 %, в той час як у решті воєводств Речі Посполитої знать складала в середньому 8—10 % населення. Швидко накопичення пограничних земель у магнатів, перешкоджаючи припливові дрібної знаті у Центральну та Східну Україну, водночас сприяло імміграції сюди євреїв. Багато магнатів, яким більше подобалося жити у Кракові, Варшаві та Львові, на період своєї відсутності наймали управителями маєтків євреїв. Проте більшість тих євреїв, що селилися у розквітаючих містах, були ремісниками, торгівцями та лихварями, на яких був великий попит. На початку XVII ст. по всій Україні налічувалося вже близько 120 тис. євреїв.

На найвищому щаблі соціальної драбини порубіжжя стояла невелика група казково багатих магнатів, які високо підносилися над усіма іншими верствами. Наймогутнішими серед них були такі полонізовані українські роди, як Вишневецькі, Острозькі, Збараські та Корецькі, новоприбулі з Польщі роди Замоївських, Конєцпольських, Каліновських, Оссолінських та Потоцьких. На початок XVII ст. їхні величезні володіння охоплювали більшість земель порубіжжя. У Брацлавському воєводстві із загальної кількості 65 тис. дворів 60 тис. належало 18 магнатським родинам. Найбагатшому магнатові — щойно спольщеному Яремі Вишневецькому — лише в Київському воєводстві належало 7,5 тис. маєтків, крім того, що його володіння охоплювали майже всю Полтавщину. За деякими підрахунками, на його землях проживало близько 230 тис. селян. За своєю площею вони були найбільшими не лише у Речі Посполитій, а й в усій Європі. Оскільки землі таких магнатів за територією й населенням перевищували деякі князівства тогочасної Західної Європи, їхніх володарів часто називали «корольками».

Це був влучний епітет, позаяк багато цих зарозумілих феодалів поводитися, як повновладні правителі, будуючи розкішні палаци, прикрашені картинами голландських малярів та східними килимами, утримуючи пишній двір і велике власне військо. Вони глузували з наказів короля й часто порушували закони. Один магнат на ім'я Лящ, відомий своїм жорстоким ставленням до селян, крім того, ще й так часто ображав дрібну шляхту, що 236 разів засуджувався на заслання. Завдяки підтримці інших могутніх магнатів жоден із цих вироків так і не був виконаний, а Лящ знахабнів настільки, що наказав пошити йому вбрання із судових постанов, яке він носив при королівському дворі. Хоч приклад Ляща є винятковим випадком, але він свідчить про зростання сили і зарозумілості магнатів, з одного боку, та про слабкість королівської влади — з іншого.

Козаки

Підсумком формування на рівнинах Придніпров'я нового суспільства стала поява нового стану, що міг народитися лише на порубіжжі, — стану козаків. Тюркське за походженням слово «козак» означало вільних, незалежних від пана людей, які не мали чітко визначеного місця в суспільстві й населяли безлюдні окраїни. Вперше слов'янські козаки з'явилися у 1480-х роках, але тільки з поширенням кріпацтва в середині XVI ст. їхня чисельність значно зросла. Спочатку основну масу козаків становили селяни-втікачі, були серед них також міщани, позбавлені сану священники, шукачі пригод із збіднілої знаті. Хоч до козацьких лав вливалися поляки, білоруси, росіяни, молдавани ба навіть татари, все ж величезну більшість населення Придніпров'я складали українці. Російський різновид козацтва розвинувся далі на схід, на р. Дон.

Первинна організація козацтва. У пошуках волі українські козаки просувалися все нижче Дніпром і його південними притоками аж за невеликі прикордонні застави Канева та Черкас. На цих щедрих, але й небезпечних землях вони організували уходи, тобто мисливські та рибальські виправи, а також займалися випасанням худоби та коней. Власне під час цих тривалих сезонних виправ углиб степу в них з'являються перші елементи організації. Вирушаючи у «Дике поле», вони обирали своїми ватажками, або, як їх іще називали, отаманами, найбільш досвідчених, сміливих і винахідливих, а щоб краще оборонятися від татар та взаємодіяти на

Козацький табір. Сучасна гравюра

ловах і в рибальстві, групувалися у тісно об'єднані загони — ватаги. Згодом у степу засновувалися укріплені табори (січі) з невеликими цілорічними військовими залогами, а для багатьох козакування перетворювалося на постійне заняття.

Королівські старости на пограничних землях непокоїлися, спостерігаючи, як зростає кількість озброєних незалежних козаків, котрі часто виявляли неповагу до влади. Щоправда, старости ці як члени магнатських родів самі наживалися на ситуації та отримували чималі гроші, обкладаючи великими (й часто несанкціонованими) поборами козаків, що намагалися торгувати у містах рибою, шкурами тварин тощо. Однак важливішим було те, що вони знайшли в козаках ідеальних оборонців кордонів від татарських наскоків, а одним з найобтяжливіших обов'язків старостів якраз і був захист кордонів. Так, у 1520 р. черкаський староста Сенько Полозович завербував загін козаків служити прикордонною вартою. У наступні десятиліття інші старости, такі як Євстафій Дашкевич, Предслав Лянцкоронський

та Бернард Претвич, почали активно мобілізувати козаків не лише для оборони, а й для нападів на турків.

Перші магнати, що організовували козаків, були православними неспольщеними українцями. До найславетніших серед них належав Дмитро («Байда») Вишневецький, канівський староста. В його сповненому пригод, овіяному славою легендарному житті важко хідділити правду від вимислу. Проте достовірно відомо, що у 1553—1554 рр. Вишневецький зібрав розрізнені козацькі ватаги і збудував на віддаленому, стратегічно розташованому за дніпровими порогами острові Мала Хортиця

Дмитро Вишневецький (Байда)

форт, що мав стати заслоном від татар. Так Вишневецький заснував Запорозьку Січ, яка вважається колыскою українського козацтва. Незабаром він із своїми козаками організував кілька походів у Крим і навіть мав зухвалість напасти на самих турків-оттоманців. Коли Річ Посполита відмовилася підтримати його хрестовий похід проти мусульман, Вишневецький поїхав у Московію, звідки продовжував наскоки на Крим. Але там він швидко розчарувався і, повернувшись на Україну, втягнувся у молдавські справи. Цей крок виявився для нього фатальним — молдавани підступно передали Вишневецького туркам, які в 1563 р. стратили його в Константинополі. Пам'ять про подвиги Байди зберегли численні українські народні пісні, багато з яких співають і нині.

Запорозька Січ. Розташована в недосяжності для урядової влади, Запорозька Січ навіть після смерті свого засновника продовжувала процвітати. Кожен християнин чоловічої статі незалежно від свого соціального стану міг прийти до цього острова-фортеці з його непримітними куренями з дерева та очерету й приєднатися до козацького братства. Міг він при бажанні й покинути Січ. Жінок і дітей сюди не приймали, оскільки вважали, що в степу вони будуть зайвими. Відмовляючись визнати авторитет будь-якого правителя, запорожці здійснювали самоврядування згідно з тими звичаями та традиціями, що формувалися протягом поколінь. Усі мали рівні права й могли брати участь у досить бурхливих радах, у яких частіше перемала сторона, що найголосніше кричала.

На цих стихійних зборах обирали і з такою ж легкістю скидали козацьких ватажків — гетьмана чи отамана, осавулів, писаря, обозного та суддю. Кожен курінь (це слово згодом стали вживати як назву військової одиниці, що жила в курені) обирав аналогічну групу нижчих офіцерів, або старшину. В період воєнних походів старшина користувалася абсолютною владою, включаючи право застосування смертної кари. Але в мирний час її влада була обмеженою. Взагалі запорожців налічувалося 5—6 тис., із них 10 %, змінюючись, служили січовою залогою, в той час як інші брали участь у походах чи займалися мирним промислом. Січове господарство переважно спиралося на полювання, рибальство, бортництво, солеваріння в гирлі Дніпра. Для Січі, що лежала на торгових шляхах між Річчю Посполитою та Чорноморським узбережжям, важливу роль відігравала також торгівля. Попри засади братерства та рівності, якими керувалися запорожці, між козацькою старшиною й рядовими козаками (черню) поступово виникли соціально-економічні відмінності та напруженість, які час від часу виливались у заворушення.

Міські та реєстрові козаки. Багато козаків проживало й у порубіжних містах. Зокрема, населення Канева у 1600 р. налічувало 960 мешканців, що належали до стану міщан, і понад 1300 козаків з родинами. Як і січовики, міські козаки ігнорували урядову владу, визнаючи лише своїх старшин. Розуміючи марність будь-яких спроб підпорядкувати далеку й непокірну Січ, польський уряд, проте, сподівався залучити до себе на службу міське козацтво чи принаймні певну його частину. В 1572 р. король Сигізмунд Август санкціонував утворення загону з 300 оплачуваних козаків на чолі з польським шляхтичем Бадовським, який формально не підпорядковувався урядовим чиновникам. І хоч цей загін незабаром розформували, його поява стала важливим прецедентом: уперше польський уряд визнавав козацтво чи принаймні його представників як окрему соціальну верству, що аналогічно іншим мала право на самоврядування.

Друга, більш вдала спроба створення санкціонованого урядом козацького загону мала місце у 1578 р., за правління короля Стефана Баторія. Король встановив плату шести сотням козаків і дозволив їм розташувати у м. Терехтемирові свій арсенал і шпиталь; за це козаки погоджувалися визнати за старшин призначених шляхтичів та стримуватися від «самочинних нападів на татар», що часто ускладнювали зовнішні стосунки Речі Посполитої. Завдання цих негайно внесених до реєстру (реєстрових) козаків полягало в охороні кордонів і, що не менш важливо, в контролі за нерестровими козаками. До 1589 р. реєстрових козаків налічувалося 3 тис. В основному це були вихідці з місцевих мешканців, що остаточно сформувалися як козаки й мали значну власність. Так, заповіт реєстрового козака на ім'я Тишко Волович включав будинок у Чигирині, два маетки зі ставками для риби, ліси й пасовиська, 120 вуликів, 3 тис. золотих злитків (із них тисяча в позиці під великі проценти).

Відносно заможне реєстрове козацтво різко відрізнялося від нереєстрових козаків, які рідко коли мали більше, ніж прості селяни. Відтак стосунки між 3 тис. реєстрових і близько 40—50 тис. нереєстрових козаків часто досягали крайнього напруження. Проте ці відмінності не перешкоджали синам заможніших козаків йти на Січ у пошуках долі або вступати до реєстрових тим козакам, що спромоглися нажити собі багатства. Таким чином, на початок XVII ст. існувало три чітко не розмежованих категорії козаків: заможні реєстрові козаки, які пішли на службу до уряду; запорожці, що жили поза межами Речі Посполитої, та величезна більшість козацтва, яка

Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Картина І. Ю. Рєпіна

мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу.

Боротьба проти турків і татар. На перших етапах свого формування нереєстрові козаки, і особливо запорожці, в очах не лише магнатів та королівських урядників, а й великої частини простого населення мало чим відрізнялися від розбійників і покидьків суспільства. На кінець XVI ст. такий негативний образ козака зазнав змін, принаймні у свідомості нижчих верств, великою мірою завдяки тому, що козаки дедалі частіше й зухваліше нападали на татар та їхнього могутнього союзера — оттоманських турків. Від турків потерпали не лише українці. Вся Європа XVI ст. тремтіла від однієї думки про навалу оттоманців, які у 1529 р. спустошили Угорщину й мало не захопили Відень. Велика частина Східної Європи лишалася під прямою загрозою татарських наскоків. Ось чому кожен, хто насмілювався кинути виклик «бусурманам», як говорили українці про мусульман, обов'язково завойовував прихильність земляків і славу за кордоном.

Певна річ, запорожцям імпонувала здобута в нападах на турків слава, але, організовуючи походи, вони також мали і практичні цілі: відіснити татар далі від своїх поселень, а захопленою в оттоманських містах здобиччю примножити свої

прибутки. Більшість нападів здійснювалися морем. Із цією метою козаки будували флотилії з 40—80 чайок — довгих, вузьких і неглибоких човнів, у кожному з яких могло вміститися близько 60 чоловік. Прослизнувши повз оттоманські форти у гирлі Дніпра, вони атакували татарські й турецькі укріплення на Чорноморському узбережжі. Перший такий наскок датується 1538 роком, ще до заснування Січі, коли козацька флотилія частково зруйнувала турецьку фортецю Очаків. У наступні роки козаки все частіше організовували такі походи, завойовуючи цим гучну славу, адже в ті часи Оттоманська імперія була наймогутнішою державою світу. Вже у 1595 р. австрійські Габсбурги, що ворогували з турками, послали на Січ свого посла Еріха фон Лясоту для укладення угоди про спільний виступ проти турецьких військ у Молдавії. Встановив контакти із запорожцями й папа римський. Січ діяла так, наче вона була суверенною державою, вступаючи у війни й підтримуючи власні зовнішні стосунки.

Найбільшого розмаху козацькі походи сягнули між 1600 та 1620 рр. У 1606 р. козаки спустошили Варну — найсильнішу турецьку твердиню на Чорному морі, у 1608 р. під їхніми ударами впав Перекоп, у 1609 р. було пограбовано Кілію, Ізмаїл та Аккерман, у 1614 р. вперше зазнав штурму Трапезунд, що в Малій Азії. А в 1615 р. вони вчинили особливо зухвалий наскок, коли 80 козацьких чайок на очах у султана і 30-тисячної залози проникли в Константинопольську гавань, спалили її, а потім утекли. У 1620 р. козаки повторили цю акцію. Раніше, у 1616 р., вони здобули Кафу — ринок рабів у Криму — і звільнили тисячі невольників. Описуючи ці козацькі діяння, турецький історик XVII ст. Найма зауважує: «Можна стверджувати напевно, що немає на світі людей, які б менше дбали про своє життя і менше боялися смерті, ніж ці... Знавці військової справи твердять, що ці сіромахи, завдяки своїй хоробрості та вправності, в морських боях не мають собі рівних в усьому світі».

Не менш вражаючими були подвиги козаків на суші. Розлючений нездатністю Польщі приборкати козаків, султан Осман II зібрав величезне 160-тисячне військо й разом із тисячами своїх кримських васалів рушив на Річ Посполиту. В 1620 р. під Цецорою поляки зазнали страшної поразки. Але через рік 35-тисячне польське військо, що намагалося затримати турків під Хотином, врятувала від неминучої загибелі вчасна підмога 40 тис. козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним.

Усі ці перемоги додавали козакам упевненості у власних силах. У своїх нерідко зухвалих переговорах із поляками козаки почали називати себе оборонцями віри, лицарським братством, борцями за народне благо. Така риторика певною мірою слугувала вузькостановим інтересам козацтва й мала на меті переконати уряд, що козакам належать права та привілеї, звичайно даровані воїнам. Водночас козаки значною мірою серйозно проймалися ідеєю оборони християнства й власного народу. Це нове усвідомлення власного призначення змушувало їх займатися певними проблемами внутрішнього життя суспільства.

Перші повстання

Польський уряд і шляхта реагували на швидке зростання козацтва розгублено й нерішуче. Шляхті важко було зрозуміти, в який спосіб козаки (а їх ще часто вважали лише збіглими кріпаками) перетворилися на виразно сформоване суспільне ціле. Попри властиву їй ворожість до козаків шляхта була не від того, щоб використовувати їх, коли виникала потреба. Урядники, що в мирний час закликали безжалісно винищувати «цю своєвільну голоту», охоче збільшували число реєстрових козаків, пропонуючи їм права, привілеї та плату, коли потрібна була допомога козаків у війнах проти Московії чи Оттоманської Туреччини. Але з відновленням

миру ці урядники нерідко зрікалися своїх обіцянок і знову виступали проти козаків. Така непослідовність посилювалася неоднаковим ставленням до козаків, з одного боку, магнатів та старост порубіжжя, які щоденно конфліктували з козаками, а з іншого — королів, котрі вбачали в них джерело досвідченої й водночас дешевої військової сили та потенційну протизагрозу зростаючій могутності східних магнатів. Загострення цих суперечностей було лише справою часу.

Перше козацьке повстання вибухнуло в 1591 р. Тоді саме український шляхтич і гетьман реєстрових козаків Криштоф Косинський отримав від короля землі за службу короні. Не встиг він зайняти їх, як Януш Острозький, білоцерківський староста й полонізований нащадок славетного роду, привласнив їх. Розуміючи марність судового позову на могутнього вельможу, Косинський помстився тим, що напав зі своїми козаками на маєтки Острозького. Незабаром селяни, козаки й навіть військові на Волині, Брацлавщині та Київщині почали мститися панам за власні кривди. Перелякана шляхта нарешті збрала військо, яке очолив і повів проти двотисячного загону Косинського старший у роді князів Острозьких — Костянтин Костянтинович. У битві на р. П'ятці повстанці зазнали поразки, але покарали їх надзвичайно легко. Реєстрових козаків, що приєдналися до повстання, змусили дати обітницю на вірність королеві, а Косинського — тричі вклонитися зібраним для цього членам роду Острозьких і попросити у них пробачення. Трохи згодом його вбили у випадковій сутичці за нез'ясованих обставин.

Не встигло вщухнути останнє віддуння одного, як вибухнуло інше повстання, цього разу ще більше. Очолив його Северин Наливайко, що, за польськими джерелами, був «чоловіком видатної вроди й визначних здібностей... до того ж знаменитий артилерист». Син галицького шевця, котрий загинув від магнатських побойів, молодий Северин із братом Дем'яном знайшов притулок у маєтку князя Острозького в Острозі. Брат його став священником і відомим письменником, а Северин вирішив «добувати свій хліб козакуванням». У 1595 р., після вдалого нападу на турків у Молдавії, на чолі 2,5 тис. війська Наливайко повернувся на Брацлавщину, але незабаром вступив у конфлікт із місцевою знаттю. Козаки знову повстали проти ненависної шляхти, й знову їм на підтримку прийшли селяни. Ще важливішим було те, що допомогу Наливайкові надали запорожці. Серед нечітко сформованих цілей повстанців було й утворення на Україні землі, якою б правили самі козаки.

В той час як запорожці під проводом Григорія Лободи та Матвія Шаули діяли на Київщині та Брацлавщині, Наливайко пройшов через усю Галичину, Волинь та Білорусь, закликаючи до повстання селян і сіючи жах серед шляхти. Однак, усвідомлюючи перевагу поляків, навесні 1596 р. повстанці об'єднали свої сили й стали відходити на схід, сподіваючись знайти захист у Московії. Вони відбивали атаки поляків аж до травня, але з поширенням голоду та впероб і зростанням втрат серед них виник розкол. Лободу, що схилився до переговорів, звинуватили у таємних зносинах із ворогом і вбили. Згодом його прибічники, до яких належали переважно старшини та заможні козаки, нишком видали Наливайка полякам, а повстанців переконали скласти зброю. Скориставшись безладдям, поляки вдерлися до табору і вирізали більшість повстанців. Самого Наливайка відвезли до Варшави і згодом стратили.

У пошуках компромісу. Поляки вважали, що цією перемогою вони розв'язали козацьку проблему, — тим більше, що серед козаків загострювалися внутрішні конфлікти. Заможне реєстрове козацтво в містах загалом схилилося до переговорів і співпраці з Річчю Посполитою, сподіваючись забезпечити свій соціальний статус і спокій, необхідний для дальшого накопичення багатств, нерідко значних за розмірами. Проте більшість козацтва, що складалася з немаєтних запорожців

та нерестрових козаків, над якими постійно нависала загроза повторного закріпачення, вважала, що лише рішучими діями можна завоювати краще становище в суспільстві. Полякам часто вдавалося використовувати суперечності між цими двома угрупованнями, які нерідко виливались у відкриті сутички.

В цей критичний момент події стали розвиватися у сприятливому для козаків напрямі. На початку XVII ст. Річ Посполита ув'язла в майже безперервні війни й знову звернулася до козацтва як випробуваного воїнства. У 1601 р. двотисячний український загін взяв участь у складній для Польщі Лівонській кампанії,

Петро Сагайдачний

а у 1605 та 1609 рр. запорожці брали участь у польській інтервенції в Московію, що була для царства справжнім лихом. Рідко коли на засіданнях сейму польські політики приймали рішення чи висували проекти, що не передбачали використання військового потенціалу козацтва, одночасно ухиляючись від вимог збільшити реєстр та розширити автономію. За таких складних політичних обставин з-поміж козаків, на щастя, знайшовся провідник, котрий відповідав висоті свого завдання.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історики загалом погоджуються в тому, що найвизначнішим козацьким гетьманом до Богдана Хмельницького був Петро Кононович Сагайдачний. Бідний шляхтич із м. Самбора в Галичині, він навчався в Острозькій академії, потім вирушив на Запорозьку Січ. Після знаменитого

морського походу на Кафу у 1616 р., в якому Сагайдачний здобув собі славу ватажка, його обирають гетьманом. Переконалий в тому, що козаки все ще поступаються силою Речі Посполитій, він зробив примирення з поляками наріжним каменем своєї політики. Він збирав і водив великі козацькі сили на підтримку поляків у безперервних війнах з Москвою та Оттоманською імперією. Прихильник суворой дисципліни, який «щедро проливав кров непокірних йому», Сагайдачний поклав край бунтівній вдачі козаків, змусивши їх визнати його зверхність. У 1619 р., щоб уникнути конфлікту з поляками, він погодився скоротити реєстр до 3 тис., заборонив несанкціоновані морські походи й визнав право короля затверджувати козацьких старшин.

Однак найвидатнішою заслугою Сагайдачного було те, що він дивився на козаків не лише під кутом зору їхніх особливих станових інтересів, а й як на потенційних рушіїв українського суспільства в цілому. Саме він об'єднав військову силу козацтва з політично слабкою церковною та культурною верхівкою України. Це об'єднання відбулося в досить ефектний спосіб: у 1620 р. Сагайдачний разом зі всім Запорозьким Кошем вступив до Київського братства. Цей крок мав продемонструвати, що відтак запорожці стають на підтримку релігійних і культурних потреб України.

Того ж року Сагайдачний із православними священниками запрошує до Києва єрусалимського патріарха Феофана для висвячення нових православних ієрархів. Поляки погрожували схопити патріарха Феофана як шпигуна, тому гетьман забезпечив йому охорону. Після висвячення нового митрополита та єпископів Сагайдачний на чолі тритисячного загону козаків супроводжував патріарха аж до турецького кордону. Популярність цього козацького гетьмана була такою великою, що коли у 1622 р. він помер, на похорон прийшли цілі натовпи киян. Ректор Київської братської школи Касіян Сакович написав красномовний панегірик, в якому назвав Сагайдачного мудрим ватажком і відданим покровителем православ'я й пов'язав його діяльність із традиціями київських князів. Козацтво з усією очевидністю ввійшло в нурт життя українського суспільства.

Інші повстання. Після смерті Сагайдачного конфлікти знову стали основною рисою польсько-українських взаємин. Спочатку здавалося, що їх можна було уникнути, бо найближчі наступники померлого гетьмана Оліфер Голуб та Михайло Дорошенко були водночас його близькими однодумцями й поділяли принципи політики примирення. Але після битви під Хотином у 1621 р. серед козацтва, й особливо нересстрогого, зростало невдоволення, оскільки загартоване в боях 40-тисячне козацьке військо поверталось на Україну без усякого наміру знову стати кріпаками, як того вимагав уряд, але водночас і без надії на те, щоб бути включеними до реєстру. Частина з них збиралася на Запорозькій Січі, в той час як більшість поверталася до своїх міст і сіл. Вони лише чекали нагоди, аби дати волю своєму невдоволенню. В середині 1620-х років, намагаючись спрямувати їхній запал в інше річище, Дорошенко організував ряд морських походів проти турків, повідомивши мусульман, що «[польський] король [може] й міг замиритися з вами, тільки не ми». Вперше козаки були втягнуті у внутрішні чвари в Криму, підтримуючи настроєного проти турків претендента на ханський трон.

Поляків дуже дратувало те, що козаки вважають себе чимось на зразок держави в державі. Король скаржився в сім'ї: «знову на передній план виходить внутрішня анархія, котра породжує ускладнення і втягує нас у конфлікти з могутніми сусідами. Ігноруючи зобов'язання вірності й служіння своїм панам, вони (козаки.— *Авт.*) встановили власний порядок і загрожують життю і майну невинних людей. До того ж їм підкоряється вся Україна». Вирішивши застосувати до козацтва політику «твердої руки», для її проведення уряд призначив гетьманом Станіслава Конєцпольського — рішучого й досвідченого полководця, який мав величезні мастки

на Україні. У 1625 р. на чолі восьмитисячного війська Конєцпольський вирушив на Україну. Із Запорозької Січі йому назустріч вийшло шеститисячне козацьке військо на чолі з Марком Жмайлом. Після кількох невдалих боїв із поляками запорожці знову обрали гетьманом поміркованого Дорошенка й розпочали з ними переговори, що завершилися компромісом. Реєстр було збільшено до 6 тис., і це імпувало внесеним до нього заможним (і «більш заслуженим») козакам, але переважна частина рядового козацтва мала повернутися під владу панів.

Із завершенням складання реєстру Дорошенко взявся вдосконалювати організаційну структуру 6 тис. «законних» козаків. Він поділив їх на шість полків з осередками в Києві, Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Переяславі та Черкасах. Кожний полк поділявся на сотні з осередками в менших містечках, розташованих на полковій території. Цивільна і військова влада над усіма козаками відповідної території належала козацьким старшинам, у той час як загальне управління здійснював гетьман зі своєю канцелярією. Він обирався козаками й затверджувався королем. Так реєстрові козаки вдосконалювали своє самоуправління попри пильний нагляд поляків. На відміну від них Запорозька Січ — цей бастион войовничих і «незаконних» козаків — хоч і формально підпорядковувалася гетьманові, де-факто зберігала автономію.

Давши згоду на збільшення реєстру, поляки сподівалися, що реєстрові козаки контролюватимуть інших. Коли у 1629 р. гетьманом обрали Грицька Чорного — виразника пропольських настроїв, Річ Посполита, здавалося, нарешті знайшла ідеально слухяну людину. Проте, намагаючись догодити урядові, він викликав серед козаків таку лютю, що на початку 1630 р. загін запорожців викрав Чорного на Січ, де його судили і стратили. Тоді запорожці та нерєєстровці обрали новим гетьманом відважного Тараса Федоровича (прозваного Трясилою), який повів у старостівські землі велике повстанське військо. І знову Конєцпольський на чолі королівського війська і реєстрових козаків був змушений розпочати виснажливу воєнну кампанію. Цього разу йому щастило менше, ніж раніше, й у серпні в укладеній у Переяславі угоді повсталі козаки добилися несподівано великих поступок: реєстр збільшувався до 8 тис., Трясило unikнув покарання, а повстанцям дарувалася амністія. Проте нерозв'язаними лишилися пекучі проблеми нерєєстрового козацтва, що призвели до повстання.

У 1635 р. Річ Посполита вдалася до нових методів приборкання непокірних козаків. На Дніпрі, на північ від Січі, поляки збудували грізну фортецю Кодак, що мала стояти на перешкоді запорожцям. Але за кілька місяців до закінчення її спорудження загін козаків на чолі з Іваном Сулимою зруйнував фортецю й знищив усю її залого. Проте жменька реєстрових козаків, прагнучи вислужитися перед поляками, видала Сулиму королівським властям, які засудили його до страти. Незабаром, у серпні 1637 р., в боротьбу з поляками вступило ще одне козацьке військо на чолі з Павлом Павлюком. До Павлюкових сил, що рухалися із Січі на північ, приєднувалися великі групи селян Правобережної України та шойно освоєного Лівобережжя. Але знову повстанців перехитрили вдалим маневром на відкритій місцевості, й у грудні 1637 р. під Кумейками, біля Чигирина, польська армія завдала їм рішучого удару. Проте ця поразка ще не стала кінцем повстання, яке продовжувалося на Лівобережжі під проводом Яцка Острянина та Дмитра Гуні аж до остаточного придушення влітку 1638 р.

Сповнені жадою помсти, поляки тепер не збиралися торгуватися. Натомість вони диктували свої умови. За «Ординацією» (законом, ухваленим сеймом) реєстр зменшувався до 6 тис. і навіть реєстрові козаки втрачали право на самоврядування. Скасовувалася посада гетьмана, а натомість вводилася посада польського старости, затверджованого королем. Козацькі полковники та осавули тепер мали обиратися із шляхти. Суворо обмежувалася територія розселення коза-

ків, а кожний, хто без дозволу намагався втекти на Січ, карався на смерть. Тисячі козаків, не внесених до реєстру, оголошувалися кріпаками. На додаток до цих драконівських заходів магнати, зокрема Ярема Вишневецький — найбагатший на Україні землевласник, — установили в країні жорстокий терор, без розбору мorduючи кожного, на кого падала підозра в непокорі. Ось як цинічно польська знать виявляла своє розуміння козацького питання: «Козацтво — це нігіт в організмі нашого суспільства, вони надто швидко відростають і тому потребують частого підстригання». І справді, протягом наступних десяти років небувалого спокою та стабільності, що їх польські історики часто називають «золотим спокоєм», здавалося, ніби репресії — це найефективніший спосіб взаємин із козаками.

Тут важливо розглянути причини, з яких п'ять згаданих великих козацько-селянських повстань, що відбулися на Україні за 45-річний період, не мали успіху. Великою мірою причиною цих невдач було те, що, незважаючи на провідну роль козацтва у повстаннях, багато їх учасників були селянами, й тому самі повстання характеризувалися рядом недоліків, притаманних усім селянським виступам. Вибухаючи, як правило, стихійно, ці повстання не були ретельно сплановані та не мали далекосяжних цілей. Крім бажання негайно помститися за кривди, ні козаки, ні селяни не мали уявлення про те, чого вони прагнуть. Попри свою величезну відвагу повстанці нерідко виявляли обмеженість і робили помилки у воєнних діях, оскільки селяни не бажали воювати поза межами своєї місцевості або під час сівби чи жнив. Непослідовність дій поглиблювалася соціально-економічними відмінностями у середовищі козацтва: не маючи чого втрачати, рядове козацтво, як правило, одразу йшло на повстання, в той час як заможна старшина частіше схилилася до переговорів, компромісів чи капітуляції. Однак, незважаючи на ці недоліки, кожне наступне повстання свідчило про зростання сили та військового досвіду повстанців. Збільшувалася їхня чисельність, удосконалювалася тактика, міцнішав зв'язок козацтва із селянами та справою оборони православ'я. Десятирічний «золотий спокій» лише тимчасово приховав конфлікт, що от-от мав знову вибухнути.

Події церковного й культурного життя

Як і в політичному та соціально-економічному відношенні, центр церковної та культурної діяльності на Україні на початку XVII ст. також переміщується на схід. Безпосереднє сусідство Волині та Галичини з Польщею, де свого апогею сягнула католицька Контрреформація, зумовлювало те, що осередки українського православ'я на цих землях зазнавали її безперервного і згубного впливу. Так, коли в 1608 р. помер князь Костянтин Острозький, цей «стовп православ'я», його онука, нововернена й фанатична католичка Анна Ходакевич, передала Острозьку академію єзуїтам. Львівське братство також почало занепадати, оскільки українські міщани більше не в змозі були підтримати його, терплячи все більші утиски з боку католицької церкви та польського уряду. В той же час східні воєводства, що швидко розвивалися, перебували далеко від тиску польського католицизму. І знову Київ, що все густіше заселявся й багатшав, підносився як центр українського православ'я.

Рушійною силою православного відродження на новоосвоєваних землях України була стародавня Києво-Печерська лавра. У 1610-х роках її архімандрит Єлисей Плетенецький, виходець із галицької знаті, згрупував навколо себе освічених священнослужителів, переважно галичан, зокрема Іова Борецького, Тарасія Земку, Захарію Копистенського, Памву Беринду та Лаврентія Зизанія. Придбавши друкарський верстат, Плетенецький узявся здійснювати грандіозний видавни-

чий проект, за яким протягом 15 років було опубліковано близько 30 книг головним чином релігійного змісту. Це перевищувало загальну кількість усіх книжок, надрукованих на Україні до того часу. В 1615 р., отримавши гроші, заповідані багатою православною шляхтичкою Єлизаветою Гулевич, знать, міщани та духовенство Києва, натхненні цим прикладом, заснували при Богоявленській церкві братство.

Це братство підтримувало тісні взаємини із запорожцями. Початок цим контактам, ймовірно, поклав Йосип Курцевич, настоятель монастиря у Терехтемирові — місті, де розміщувалися козацький шпиталь, арсенал і скарбниця. До 1610 р. вони настільки зміцніли, що козаки відкрито оголосили: «Ми підтримуємо православ'я і духовенство, що не зрадило нашої старої віри». У 1620 р. запорожці на чолі з Сагайдачним вступили до Київського братства і, що дуже важливо, всіляко сприяли висвяченню нових православних ієрархів. Ця подія мала величезне значення. Адже з укладенням Берестейської унії в 1596 р. та приєднанням до неї переважної більшості єпископів православна церква втратила своїх ієрархів. Коли патріарх єрусалимський Феофан висвятив кількох єпископів і рукопоکлав Іова Борецького на митрополита київського, православні українці знову мали своїх церковних владик. Як і належало чекати, у католиків і греко-католиків цей «незаконний», як вони його оголосили, акт викликав лютю. Однак польському урядові потрібна була підтримка козаків у веденні війни, тому він не втручався у справи, й нова православна ієрархія дістала визнання.

Події 1620 р. значно загострили ворожнечу між православними та греко-католиками. На додаток до розбіжностей із питань догми та церковних обрядів між ними розгорівся затьняний конфлікт за церковні володіння. Суперечка довкола права розпоряджатися церквами, монастирями із закріпленими за ними землями досягала такої гостроти, що у сутичках, які нерідко були заздалегідь спланованими битвами, з обох сторін гинули сотні священників. Найбільшого розголосу набуло вбивство у 1623 р. греко-католицького архієпископа Йосафата Кунцевича натовпом православних віруючих, розлючених його спробами конфіскувати дві православні церкви. Занепокоєні братовбивчою боротьбою, кілька православних священників, зокрема архієпископ полоцький Мелетій Смотрицький та ректор Київської братської школи Касіян Сакович, намагалися досягти компромісу, «що об'єднав би обидві Русі». Але хоч у Києві та Львові кілька разів скликалися собори, спроби примирення не мали успіху.

Розчаровані войовничою непримиренністю своїх православних співвітчизників, Смотрицький із Саковичем урешті-решт стали на бік греко-католиків. Тим часом інші представники православного духовенства звернулися за підтримкою до московського царя. Це не був безпрецедентний крок. Ще в 1570-х роках Львівське братство контактувало з православною церквою Московії, а на початку XVII ст. багато українських православних ченців утікали до Московії від переслідувань католиків. У 1625 р., переконаний в тому, що православ'я під владою Польщі не має майбутнього, митрополит Борецький звернувся до царя з проханням прийняти Україну під своє покровительство. Проте Москва реагувала з обережністю. Побуюючись викликати роздратування Польщі, вона надала українцям підтримку заохочуючим словом і грішми, не беручи зобов'язань стати на захист їхніх прав.

Боротьба між православними та греко-католиками спричинялася до такого хаосу, що врешті-решт у 1632 р. в неї втрутився польський уряд, нав'язавши компроміс. Православна ієрархія отримувала офіційне визнання, а власність, що викликала суперечки, ділилася між двома церквами. Одним із головних «архітекторів» цього компромісу став митрополит Петро Могила — провідний український релігійний діяч XVII ст. Нащадок знатного молдавського роду, Могила, як і багато його співвітчизників, дістав початкову освіту у Львівській братській

школі. Закінчивши навчання в Парижі, він повернувся на Україну, щоб зробити кар'єру священика. В 1627 р., у 31-річному віці, він стає архімандритом Києво-Печерської лаври, а через п'ять років — митрополитом київським.

Скориставшись із відносного спокою, що настав після 1632 р., Могила проводить конче необхідні реформи у православної церкви, її культурних та учбових закладах. Разом із групою освічених богословів і письменників, яку часом називали Могилянським Атенеумом, він систематизував православні догми та обряди й підготував до друку перший православний Катехізіс. Об'єднавши засновану ним

Петро Могила

у Києво-Печерській лаврі школу зі школою Київського братства, Могила заклад підвалини так званої Могилянської колегії, яка згодом стала одним із найважливіших учбових закладів слов'янського світу. Взявши за взірць єзуїтські школи, особливу увагу в колегії звертали на вивчення класичних дисциплін, особливо латини та польської мови. Грецькій мові, такій популярній колись у братських школах, вже не надавалося великого значення. Програма школи, заснованої Петром Могилою, свідчила про його прагнення поєднати традиції слов'янського православ'я з латинськими традиціями католицького Заходу. Але, захоплений культурою Заходу, митрополит Могила та коло його послідовників не розуміли, що латинські філософські трактати, історичні й поетичні твори приваблювали

тільки невелику купку вчених-схоластів, а в українському суспільстві в цілому вони не знаходили широкого розуміння. Відтак між елітарними київськими схоластами та рештою українського суспільства поступово намітився культурний розрив.

У культурі українських верхів, тобто невеликої освіченої еліти, й далі панували релігійні теми. У більшості книжок, зокрема таких, як «Палінодія» Захарії Копистенського, «Зерцало богословія» Кирила Ставровецького, робилися спроби продемонструвати істинність православ'я, довести, що воно — єдиний шлях до людського спасіння. Навіть у «бестселерах» того часу, призначених для масового

Запорожець у танці. Худ. Т. Калинський. Кінець XVIII ст.

житку, порушувалися теми життя святих чи давався каталог чудес, що відбувалися в Києво-Печерській лаврі. У переважній своїй більшості ці книги писалися складною для розуміння церковнослов'янською мовою, котра все ще використовувалася на Україні як літературна. Проте чимдалі серед письменників поширювалася й «проста» мова. Так, Памва Беринда протягом 30 років складав свій «Лексикон», в якому подав до церковнослов'янських слів їхні українські відповідники. Новим фактом літературного життя того періоду стала зростаюча популярність поезії й особливо панегіриків. До найкращих зразків цього жанру належать «Вірші» Касіяна Саковича, написані на смерть Сагайдачного, та вірші, присвячені Петру Могило. П'єси, що склалися й ставилися по школах, також були популярними і часто містили елементи народної творчості. В міру того як бєатські школи та Могилянська колегія випускали нові сотні студентів, а друкарні — нові книги, грамотність набувала на Україні дедалі відчутнішого поширення.

Якщо релігійне суперництво та західні зразки стимулювали культурний розвиток київської еліти, то в культурі народних мас і надалі знаходили відбиття землеробський стиль життя та умови пограниччя. Так, темами народних пісень, а багато з них мали давнє походження, були взаємини людини з природою, праця

на землі, особисті стосунки між людьми. В них оспівувалися такі чесноти, як працьовитість, правдивість, висміювалися негідні вчинки. Найяскравішим виразом творчого духу народу в XVI—XVII ст. були думи. Їх співали мандрівні кобзарі в дні ярмарків чи релігійних свят, у козацьких таборах, на сільських майданах. В основному ці великі за розміром віршовані оповіді торкалися двох проблем, болючих для українського суспільства пограниччя: боротьба з турками й татарами та опір утискам шляхти.

* * *

Заселення прикордонних окраїн було досить характерним явищем початкового періоду східноєвропейської історії. Як на Україні, на Дніпрі, козаки з'явилися і в Росії, на Дону. Схожі соціальні групи виникли в Угорщині, Хорватії та інших християнських землях, на їхніх незалюднених кордонах з Оттоманською імперією. Але ніде ці «периферійні» стани не відігравали такої великої ролі в суспільстві, як козаки на Україні. Природно, що в умовах України значення порубіжного населення було неабияким. До того ж колонізація української верхівки змусила козацтво відігравати роль, яка в інших країнах належала дворянству. Внаслідок цього козак став ключовою постаттю не лише в історії України, а й у національній свідомості українців,— так, як ковбой в американців чи вікінг у скандинавів.

Поряд із зростанням значення козацтва новою енергією наповнилося українське релігійне й культурне життя. Київ знову став центром православ'я. Для релігійної та культурної верхівки Києва, значна частина якої була пов'язана з Могилянською колегією, це, за словами Ігоря Шевченка, був «час духовного злету й інтелектуального розвитку». З одного боку, відродження православ'я сприяло послабленню колонізації. З іншого — воно впровадило в українську культуру західні елементи, які в пізніші часи уповільнювали русифікацію. Таким чином, небезпечно наблизившись до цілковитої асиміляції панівним польським суспільством та його культурою, українці водночас розвинули риси, що відрізняли їх від сусідніх народів.

ВЕЛИКЕ ПОВСТАННЯ

Повстання 1648 р. стало одним з найбільших катаклізмів української історії. Повстання аналогічних масштабів, сили й наслідків і справді важко знайти на перших етапах нової історії Європи. Але чому саме Україна? Які властиві їй риси спричинилися до цього грандіозного вибуху? Щойно освоєні Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина, що стали ареною повстання, були унікальними не лише в Речі Посполитій, а й в усій Європі. По-перше, ці землі належали чи не наймогутнішим та найбагатшим в Європі магнатам, а по-друге, їх заселяв люд, готовий і здатний рішуче боротися за свої інтереси. Інакше кажучи, в новоколонізованій Україні одні з найбільших в Європі феодалів-гнобителів зіткнулися з одним з найнепокірніших народів.

Великою мірою ця ситуація була наслідком того, що Україна відігравала роль кордону. Власне, присутність «Дикого поля» уможливила виникнення козацтва й дала змогу магнатам назбирати величезні землеволодіння. Вибуховість ситуації посилювалася слабкістю королівської влади в Речі Посполитій. Не в змозі власними силами обороняти кордони, король дарував магнатам величезні ділянки землі за умови, що вони самі захищатимуть їх. З тієї ж причини він мовчки погоджувався, хоч і лише до певної міри, із зростанням козацтва. Проте із швидким посиленням обох цих явищ королівський уряд утратив над ними контроль і нічого не робив, щоб розв'язати загрозливі протиріччя, що загострювалися на українському пограниччі.

Напередодні Великого повстання

Хоч магнати великою мірою спричинилися до освоєння чи, як висловлювалися польські історики ХІХ ст., «цивілізування» України, вони також були чинником нестабільності й напруженості, що стали хронічними хворобами суспільства. Керуючись принципом «сильний завжди правий», вони постійно вдавалися до насильства у конфліктах зі своїми підлеглими та іншими магнатами. Ці егоцентричні, анархічні тенденції, а також слабкість авторитету королівської влади у порубіжних землях змусили поляків визнати, що «на Україні править беззаконня». Схильність магнатів до застосування грубої сили найяскравіше проступала в їхньому ставленні до селян. Установивши вільні від повинностей слободи і в такий спосіб заманивши у свої величезні землеволодіння селянство, вони обкладали селян повинностями, як тільки минав термін слободи. Вимоги шляхти дедалі зростали, особливо після того як козацько-селянські повстання, здавалося, зазнали остаточної поразки у 1638 р.

Ще недавно вільних селян змушували відробляти на своїх панів по три-чотири дні щотижня. Додатково вони мали виконувати на користь феодалів різно-

манітні повинності, водночас продовжуючи сплату в королівську казну податку за хату та худобу. Та цього ще було замало: магнати часто здавали свої володіння в оренду, згідно з якою орендар отримував собі в прибуток усе, що здатен був витиснути з селян понад встановлену кількість. Орендарями часто ставали євреї, які не мали права володіти землею, а лише могли орендувати її. Наприклад, у величезних володіннях роду Острозьких сиділо 4 тис. орендарів-євреїв, а у 1616 р. більше половини українських земель, що належали Короні, орендувалися єврейськими підприємцями. Прагнучи повернути з прибутком вкладені ними гроші за відносно короткий період у два-три роки, вони нещадно визискували селян та виснажували землі, не дбаючи про майбутні наслідки. Нерідко орендар вимагав, щоб селяни працювали на нього по шість-сім днів, виганяючи їх у поле за допомогою магнатських слуг.

Іншою формою оренди стало надання тимчасової монополії на виробництво і продаж горілки та тютюну орендареві, який потім вимагав від селян яку завгодно плату за ці високо ціновані продукти. Немає потреби доводити, що все це не додавало євреям-орендарям популярності серед українського населення. За словами англійського історика Нормана Дейвіса, участь євреїв у жорстокій експлуатації селян шляхетсько-єврейською спілкою «була єдиною найвагомішою причиною тієї страшної відплати, що не один раз упаде на них у майбутньому».

Невдоволення зростало і в інших верствах українського суспільства. Специфіка пограниччя зумовлювала становище, коли багато невеликих щойно заснованих міст були слабо захищені від магнатських зазіхань. На Київщині та Брацлавщині в містах проживало близько половини всього населення, що було втриє більше, ніж будь-де в Речі Посполитій. Хоч вони й мали статус міст, а деякі навіть Магдебурзьке право, більшість їх являли собою лише форти, зведені для захисту від татар своїх мешканців (велика частина яких займалася сільським господарством). Напівагтарна природа міст і те, що розміщувалися вони на землях магнатів, давало олігархам привід ставити під сумнів статус міщан і вимагати від них виконання обтяжливих повинностей і сплати податків. Об'єктом утисків і експропріації з боку магнатів ставала навіть дрібна знать, переважна частина якої все ще була православною. Зростало загальне невдоволення та обурення, але «кляпани», що ними в таких випадках виходив їх надлишок, були закритими. З подальшим освоєнням території збіглим селянам ставало все важче відшукати незаймані землі; водночас козацтво, що традиційно приваблювало найбільш невдоволені елементи, після 1638 р. стало жорстоко придушуватися.

На відміну від селян в інших частинах Речі Посполитої та навіть у Західній Україні мешканці Наддніпрянщини не знали тягара кріпаччини й не бажали приймати її. Незважаючи на те, як їх класифікували магнати, багато з них вважали себе людьми вільними. Серед козацтва своєрідним догматом віри було те, що у 1582 р. король Стефан Баторій начебто дарував козакам привілеї, котрі майже зрівнювали їх у правах із шляхтою. Численні міщани зі свого боку доводили, що вони за самим своїм статусом люди вільні й самостійні. По десятиліттях слобідського життя важко було переконати селянина в тому, що він не сам собі господар. І не мало значення, наскільки такі погляди узгоджувалися з правом. А головне, більшість населення порубіжжя вважала, що їй законно належить статус вільного люду, а ця віра значно посилювала готовність боротися з ляхами, як вони називали поляків. Переслідування православ'я польськими католиками викликало ще більший гнів українців.

Готовність до повстання поєднувалася із вправністю в бою, цією властивою рисою українців пограниччя. Масові повстання в Європі того часу звичайно характеризувалися відсутністю організованості та військової науки. З цієї точки зору Україна відрізнялася від інших країн. Мандрівники-чужоземці часто зауважували,

що життя на повному небезпек пограниччі змушувало навіть простих селян та міщан освоювати мистецтво володіння вогнепальною зброєю. До того ж козаки утворювали в повстанському війську ядро добре організованих і високомайстерних вояків. Навіть недавні поразки поглиблювали досвід українського козацтва у боротьбі з регулярною армією. Відтак із посиленням експлуатації народу магнатами в українському суспільстві пограниччя зростала готовність і здатність боротися проти неї.

Для грандіозного спалаху бракувало лише іскри.

Богдан Хмельницький

Рідко коли окремі особи так вирішально визначали хід епохальних подій, як це зробив стосовно Великого Українського повстання 1648 р. Богдан Хмельницький. З огляду на його величезний особистий вплив на події, що змінили перебіг української та всієї східноєвропейської історії, вчені вважають Хмельницького найвизначнішим військовим і політичним діячем України. Його дебют на історичній сцені в ролі головного актора відбувся під кінець життя, до того ж майже випадково. Хмельницький народився у 1595 р. в родині українського шляхтича Михайла Хмельницького, котрий служив у польського магната. За свою службу Михайло отримав хутір Суботів. Він послав Богдана до школи єзуїтів у Ярославі, де той дістав добру, як на ті часи, освіту, оволодівши польською та латинською мовами. В 1620 р. трапилася трагедія. У великій битві турків із поляками під Цецорою його батько загинув, а сам Богдан потрапив у полон. Провівши в неволі два роки, Хмельницький повертається до Суботова, записується до реєстрових козаків, одружується й займається розширенням своїх маєтностей. Як заможний і обережний козак, Хмельницький вже уникає будь-якої участі у повстаннях 1625 та 1638 рр. У 1638 р. завдяки добрим взаєминам з урядом він отримує посаду писаря Війська Запорозького і в 1646 р. вирушає у складі козацького посольства до короля Владислава IV. Хмельницький стає сотником Чигиринського козацького полку у 50-річному віці.

Але життя Хмельницького, а разом з ним і хід історії всього краю цілком змінив один типовий випадок магнатської зажерливості та пихи. У 1646 р., коли Хмельницького не було в Суботіві, польський шляхтич Данієль Чаплинський за підтримки місцевих магнатів зажадав для себе маєтку Хмельницького, напав на Суботів, убив молодшого сина Хмельницького й викрав жінку, з якою шойно овдовілий козацький сотник мав намір одружитися. Коли численні скарги до суду виявилися марними, розлючений Хмельницький вирішив підняти проти поляків повстання й очолити його. Таке раптове перетворення добropорядного прибічника пануючого ладу на бунтаря не було чимось несподіваним для його натури. Пізніше очевидці часто звертали увагу на двоїстість вдачі цього козацького ватажка. Смаглявий і приземкуватий «Хмель», як його прозвали в народі, був звичайно стриманою, непретензійною, чемною, навіть трохи флегматичною людиною. Але він також міг несподівано вибухнути потоками пристрасті й енергії. В такі хвилини його слова заворожували, ідеї водночас захоплювали й наводили острах, а рішучість діяти здавалася непохитною.

Гіпнотичний вплив, що його Хмельницький умів справляти на маси, став очевидним, коли, рятуючись від поляків, які розвідали про його наміри, він із жменькою прихильників у січні 1648 р. втікає на Запорозьку Січ. За короткий час він здобуває підтримку запорожців, виганяє із Січі польську залогу й добивається гетьманства. Спочатку заколот, що набирив сили, мав усі ознаки попередніх невдалих повстань: засліплений жадобою помсти, козацький старшина, якого покривдили

магнати, втікає на Січ і переконує запорожців встати за свої (і його також) права. Проте у випадку з Хмельницьким винятковий талант організатора, полководця та політика все докорінно змінив.

Більше року до втечі на Січ він планував повстання й заручався підтримкою прибічників. Розуміючи, що великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була відсутність кінноти, Хмельницький сміливо розв'язує цю проблему й звертається з пропозицією про союз проти поляків до давнього ворога козаків — кримських татар. Кращої нагоди й бути не могло. Саме тоді, коли його посольство

Богдан Хмельницький

прибуло до Криму, взаємини хана з поляками стали вкрай напруженими, й на допомогу козакам на чолі 4-тисячного загону було послано відомого воєначальника Тугай-бея. Навесні 1648 р. попереджені про дії Хмельницького поляки послали на південь військо, щоб придушити повстання ще в зародку.

Перші перемоги. У середині квітня 1648 р. на Жовтих Водах, по дорозі на Січ, впевнений у своїй перевазі 6-тисячний передовий загін поляків зустрівся з об'єднаними козацько-татарськими 9-тисячними силами. 6 травня після тривалою бою, під час якого на бік повсталих перекинулися кілька тисяч посланих на допомогу полякам реєстрових козаків, польський авангард було розбито. Вражені звісткою про поразку й переконані підісланим козаком у тому, що повстанці значно перева-

жають їх, командувачі 20-тисячних головних сил Марцін Каліновський та Миколай Потоцький залишили вигідні позиції під Корсунем і, маючи за поводиря тасмного агента гетьмана, почали відступати, долаючи багато перешкод. 26 травня неподалік від Корсуня поляки насочили на козацьку засідку (козацькі сили зросли до 15 тис., без врахування татарської кінноти) і знову зазнали поразки. Хмельницькому до рук потрапили обидва командувачі польсько-шляхетської армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8520 жовнірів, 41 гармата. Наче полякам ще мало було нещастя, за шість днів до битви під Корсунем помирає король Владислав IV. У той час коли на півдні збираються юрми повстанців, Річ Посполита раптом втрачає короля командирів і армію.

Перемоги Хмельницького приголомшили поляків і водночас надихнули українців. Спочатку на Право-, а згодом і на Лівобережжі козаки, селяни і міщани створюють полки й або пристають до гетьмана, або ж під проводом місцевих ватажків піднімають власні повстання. Багато селян і козаків скористалися нагодою дати волю довго стримуваній ненависті до гнобителів. Страшна картина цих подій описується у «Літописі Самовидця»: «... где колвек знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й уряди міські — усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маєтности грабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіє и двори жидовськіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкіи в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил». За кілька місяців з України було зметено майже всю польську шляхту, урядників, ксьондзів. Особливо нищівного удару зазнали євреї, які становили найчисельніше, але найменш захищене представництво шляхетського режиму. Між 1648 і 1656 рр. повсталі вбили десятки тисяч євреїв (через брак достовірних даних неможливо встановити точніші цифри), і тому євреї й досі вважають повстання Хмельницького однією з найжахливіших подій своєї історії.

Польські магнати й шляхта в свою чергу відповідали на різанину різаниною. Найбільш сумнозвісним прибічником тактики шляхетського терору був найбагатший з магнатів — Ярема Вишневецький. У своїх лівобережних володіннях він мобілізує добре вишколене 6-тисячне військо, збирає, скільки може, переляканої шляхти, ксьондзів та євреїв і починає відступати на захід. Скрізь на своєму шляху жовніри Вишневецького катували козаків, лишаючи за собою страхітливий слід із трупів. Якщо у Польщі «подвигами» Вишневецького захоплювалися, то на Україні вони викликали таке обурення, що повсталі й слухати не хотіли про якісь переговори, поклявшись боротися з Вишневецьким до смерті.

Протягом літа Хмельницький, розташувавшись під Білою Церквою, зосередився на створенні дисциплінованої, добре організованої армії. Ядро її складала 16 випробуваних у боях козацьких полків, очолюваних такими шанованими полководцями, як Філон Джалалій, Максим Несторенко та Іван Гиря. До того ж полковницькі булави отримали такі обдаровані, досвідчені й талановиті представники української знаті, як Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський, а також вихідці з міщан — Мартин Небаба та Василь Золотаренко. Великим допоміжним загоном легкої кінноти командував затятий ворог Вишневецького й один із найпопулярніших повстанських ватажків Максим Кривоніс. Із добровольців створювалися нові частини, й під кінець літа українські сили налічували від 80 до 100 тис. чоловік. Із них регулярне козацьке військо складало близько 40 тис.

Поляки теж не галяли часу. Щоб затримати повстанців, вони вступили з Хмельницьким у тактичні переговори, що дозволило їм мобілізувати 32 тис. шляхти й 8 тис. німецьких найманців. Коли біля Львова збиралося їхнє військо, споряджене в сліпучі шати, які так полюблила шляхта, очевидець зауважив, що поляки збираються воювати не залізом, а золотом та сріблом. На чолі нової польської армії стояли три магнати: млявий і закоханий у розкошах Домінік Заслав-

ський, освічений вчений-латиніст Миколай Остророг і 19-річний Александр Коцепопольський. Хмельницький саркастично охрестив їх «периною», «латиною» й «дитиною». 23 вересня воюючі армії зустрілися під Пилявцями. Під час бою польським гетьманам зрадили нерви і вони кинулися тікати. Коли про це стало відомо, решта армії вчинила те ж саме. Козаки та їхні союзники татари за кілька годин знищили це нещодавно величне військо майже дощенту.

Битва під Пилявцями відкрила Хмельницькому шлях на захід. Коли він заглиблювався в землі Волині та Галичини, селяни вітали його та приєднувалися до повстання. Чули навіть, як у Південній Польщі пригноблені хлопці казали: «Якби тільки Бог змилювався над нами й дав нам свого Хмельницького, тоді б ми теж показали шляхті, як гнобити хлопів». На початку жовтня козацько-селянська армія взяла в облогу Львів і вже от-от здобула його, та завдяки величезному викупу й небажанню Хмельницького руйнувати чудове місто Львів було врятовано. Через місяць, коли велася підготовка до облоги польської фортеці Замостя, надійшла новина, що королем обрано Яна Казимира — людину, яку волів бачити на троні Хмельницький. Новий король запропонував гетьманові перемир'я.

Для істориків завжди лишалось загадкою, чому Хмельницький, який на той момент міг знищити Річ Посполиту, вирішив пристати на цю пропозицію й повернутися на Наддніпрянщину. Вочевидь, він усе ще сподівався змінити політичну систему Речі Посполитої так, щоб вона могла задовольняти козацтво. До того ж голод і чума вже позначилися на його військах, як і на населенні України в цілому. Та й союзникам гетьмана — кримським татарам — не терпілося повернутися додому. Ці обставини, можливо, й зумовили небажання гетьмана продовжувати військову кампанію взимку.

На початку січня 1649 р. Хмельницький повертається до Києва на чолі переможного війська. Збуджений натовп і православне духовенство вітали його, як «українського Мойсея», що «звільнив свій народ від польського рабства».

Ускладнення між повстанцями. Навіть після перемог Хмельницького стосунки між поляками та українцями лишилися нез'ясованими. Хоч гетьман усе ще не вирішив розірвати зв'язки з Річчю Посполитою, він знав, що його послідовники рішуче настроєні проти повернення до стану, який існував у 1648 р. Зі свого боку поляки, готові надати незначні поступки козакам, все ж наполягали на поверненні українців під панування шляхти. Ця безвихідь спричинилася до повторення певної моделі подій: з року в рік обидві сторони воювали між собою, але не в змозі завдати одна одній рішучої поразки, вони закінчували виснажливі кампанії підписанням незадовільних для себе угод, після чого верталися додому, щоб вести військову і дипломатичну підготовку до наступної війни.

Навесні 1649 р. в наступ пішли поляки. З Волині йшли їхні основні сили — 25 тис. на чолі з самим королем Яном Казимиром, а через Галичину під командуванням сумнозвісного Яреми Вишневецького рухалося 15-тисячне військо. Вдавшись до своєї звичайної тактики швидкого обманного маневру, Хмельницький і його союзник хан Іслам Гірей 80-тисячним військом обложили Вишневецького у фортеці Збараж. Коли на допомогу Вишневецькому поспішив польський король, Хмельницький раптово маневром напав на армію Яна Казимира під Зборовом і оточив її. Але якраз коли поляки от-от мали зазнати поразки й під Збаражем і під Зборовом, татарський хан зрадив гетьмана. Підкуплений поляками й побоюючись зміцнення українців, Іслам Гірей відвів своє військо й поставив перед Хмельницьким вимогу укласти угоду з польським королем. За таких обставин гетьманові не лишалось нічого іншого, як погодитися.

18 серпня 1649 р. було підписано Зборівський мир. За ним реєстр установлювався в 40 тис. козаків, польському війську та євреям заборонялося перебувати

на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, де урядові посади дозволялося займати лише козацькій старшині та православній шляхті, а православному митрополитові обіцялося місце в польському сенаті. Хоча всім учасникам повстання дарувалася амністія, більшість селян мали повернутися у кріпацтво. Польській шляхті в свою чергу, навпаки, дозволялося повертатися до своїх володінь. Лише тиск татар змусив Хмельницького піти на цю невигідну угоду, котра викликала широке невдоволення по всій Україні. Але оскільки поляки вважали, що поступилися надто великим, а козаки були переконані, що отримали замало, ця угода так і не була повністю виконана.

Зборівський мир висвітлив ті внутрішні й зовнішні проблеми, на які мав зважати Хмельницький. Те, що інтереси селянства фактично проігнорували у Зборові, не було випадковим недоглядом. Хоч Хмельницький і більшість його полковників, а також багато реєстрових козаків хотіли покращити долю селянства, вони не мали намірів цілковитого знищення кріпацтва. Для козацької верхівки, включаючи Хмельницького, це б означало підрив тієї соціально-економічної системи, в якій вони посідали помітне місце. Відтак уже в Зборові виник конфлікт між козацькою старшинською верхівкою та черню. З часом він розвинеться у фатальну ваду козацького устрою, що формувався на Україні.

Іншою великою проблемою були взаємини з кримськими татарами. Розуміючи їхнє значення в нещодавно здобутих перемогах і у наступних битвах з поляками, Хмельницький прагнув будь-якою ціною зберегти союз із татарами. Проте для українського населення цей союз був ненависним, оскільки у відплату за татарську допомогу гетьман мусив дозволяти союзникові брати ясир. Хмельницький сподівався задовольнити татар польськими полоненими, але кримчаки нерідко захоплювали всіх, хто їм траплявся, заганяючи у рабство тисячі українських селян. До того ж політика татар полягала в тому, щоб не допустити зміцнення жодної християнської країни. Відтак, допомагаючи Хмельницькому проти поляків, вони не хотіли, щоб той завдав остаточної поразки шляхті. Використовуючи Хмельницького для ослаблення Польщі, кримський хан планував таким самим чином використати українських козаків проти Москви. Та Хмельницький, покладаючи великі надії на підтримку московитів, не пішов на пропозицію татар здійснити спільний похід на Москву, запропонувавши у 1650 р. похід на багатшу, менш захищену й легше доступну Молдавію. Протягом кількох наступних років Хмельницький брав активну участь у молдавських справах і навіть сподівався посадити там господарем свого сина Тимоша, встановивши тісніший союз між Україною та Молдавією. Проте загибель Тимоша у 1653 р. під час оборони Сучави поклала кінець невдалій і надто дорогій молдавській кампанії.

Тим часом у 1651 р. почався новий етап польсько-української війни. І знову першими в наступ пішли поляки на чолі з Яном Казимиром, і знову обидві армії зіткнулися на Волині, цього разу під Берестечком. Як на ті часи, чисельність військ суперників була величезною: польська армія налічувала 150 тис. воїнів, включаючи 20 тис. досвідчених німецьких найманців; українці ж мобілізували 100 тис. війська, яких підтримували 50 тис. татарської кінноти. Битва почалася 18 червня, тривала майже два тижні й закінчилася для Хмельницького страшною поразкою. Вирішальною її причиною були дії кримських татар, які у переламний момент кинули поле бою. Справа погіршувалася й тим, що татари викрали Хмельницького, який намагався умовити їх повернутися до бою, й відпустили його лише після битви. За цих тяжких обставин козакам на чолі з рішучим полковником Філоном Джалалієм удалося вивести із польського оточення частину українського війська, але у вирішальний момент вибухнула паніка, й поляки вирізали близько 30 тис. козацького війська. Ця грандіозна битва так дорого коштувала полякам, що вони почали переговори під Білою Церквою.

Як і належало очікувати, підписаний 28 вересня 1651 р. Білоцерківський мир був для козаків зовсім не таким вигідним, як Зборівський. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис., влада гетьмана обмежувалася Київським воєводством, і йому заборонялося вступати у зовнішні зносини, особливо з татарами. Цього разу, коли серед козаків панувало безладдя, а Хмельницький не був готовий до опору, умови миру, здавалося, будуть дотримані. Спираючись на збройну силу, польська шляхта почала повертатися на Україну. За винятком відносно невеликої кількості включених до реєстру, більшість селян і козаків постали перед загрозою закріпачення. Щоб уникнути неминучої долі, тисячі втікали на порубіжжя з Московією територію, де їх прихильно приймали, дозволяли встановлювати козацький устрій, що поклато початок так званій Слобідській Україні, розташованій на землях сучасної Харківщини.

Незважаючи на позірну згоду, Хмельницький не збирався приймати принизливі умови, й у квітні 1652 р. в його резиденції в Чигирині зібралася таємна рада провідних козацьких ватажків, на якій вирішили зібрати нове військо й відновити воєнні дії проти поляків. Через кілька тижнів військо Хмельницького напали на 30-тисячну польську армію, що розмістилася під Батогом, на кордоні Поділля з Молдавією, і 1 травня розгромили її. У помсту за поразку під Берестечком козаки вбили усіх полонених поляків.

Коли розлетілася звістка про перемогу, знову спалахнули повстання проти польської шляхти, й козацькі війська зайняли більшу частину території, яку вони контролювали до поразки під Берестечком. Але тепер стало очевидним, що роки страального кровопролиття та руйнації починають даватися взнаки. Ні поляки, ні українці вже не мали такого бойового запалу, військові дії точилися мляво, а обидві сторони були, як виснажені боксери, що обійнялися, не в змозі завдати вирішального удару.

Зовнішні стосунки. Хмельницький розумів, що для успіху повстання необхідна підтримка іззовні. Відтак він дедалі більше уваги звертав на зовнішню політику. Першу свою дипломатичну перемогу гетьман здобув, залучивши до союзу з козаками кримських татар. Але цей союз виявився ненадійним. До того ж він не розв'язав ключової для Богдана Хмельницького проблеми взаємин між Україною та Річчю Посполитою. Спочатку гетьман ще не був готовий до цілковитого розриву. Метою його стосунків із Річчю Посполитою, гнучким представником якої був великий православний магнат Адам Кисіль, полягала в тому, щоб здобути автономію для українського козацтва шляхом перетворення його на окремий і рівноправний стан Речі Посполитої. Але вперта нехтіть шляхти визнати колишніх підданих рівними собі в політичному відношенні виключала можливість досягнення цієї мети.

У сучасної людини, для якої національний суверенітет є чимось цілком природним (хоч це поняття дістало поширення лише після Французької революції 1789 р.), виникає питання, чому Хмельницький не проголосив Україну незалежною. Під час повстання й справді пішов поголос, що він хоче відновити «давньоруське князівство» чи навіть планує утворити окреме «козацьке князівство». Можливо, ці ідеї й розглядалися, але здійснити їх за тих обставин було б неможливо. Як показали безперервні війни, козаки хоч і завдавали полякам тяжких поразок, однак не могли постійно протистояти неодноразовим намаганням шляхти відвоювати Україну. Для забезпечення тривалої перемоги над поляками Хмельницький потребував надійної підтримки великої чужоземної держави. Звичайною платою за таку допомогу була згода на те, щоб визнати зверхність правителя, який її надавав. Головним поштовхом до повстання виступало прагнення народних мас позбутися соціально-економічних лих, і для багатьох українців те, як ці проблеми вирішити — при своїй владі чи чужій, — було справою другорядною. Нарешті, у Східній Європі XV ст. суве-

ренітет ототожнювався не з народом, а з особою законного (тобто загальновизнаного) монарха. З огляду на те, що за всієї своєї популярності та влади Хмельницький не мав такого визнання, він вимушений був знайти для України зверхника, який його мав. Тут не стояло питання про самоврядування України, бо українці вже здобули його. Їхньою метою було знайти монарха, що міг би забезпечити новосформованому й автономному суспільству законність і захист.

На думку Хмельницького, зручним кандидатом на роль покровителя й захисника України на міжнародній арені був турецький султан. Він був достатньо могутнім для того, щоб відбивати у поляків бажання нападати на Україну, й водночас надто віддаленим, щоб відкрито втручатися в її внутрішні справи. Відтак, у 1651 р., після обміну посольствами Оттоманська Порта формально прийняла своїми васалами гетьмана та Військо Запорозьке на таких же умовах зверхності, що їх мали Крим, Молдавія та Валахія. Проте через поширену серед українців ненависть до «бусурманів» та внутрішні зміни в самій Оттоманській Порті ця угода так і лишилася нездійсненою.

Значно популярнішим кандидатом на роль покровителя України був православний московський цар. З початку повстання Хмельницький умовляв царя в ім'я спільної для них православної віри прийти на допомогу. Але Москва реагувала надзвичайно обережно. Зазнавши тяжких втрат у недавній війні з Польщею, московити воліли почекати, доки козаки й поляки не виснажать одне одного, і вже тоді вдаватися до відповідних дій. Проте у 1653 р., коли українці стали погрожувати тим, що віддадуть перевагу оттоманському варіанту, московити не могли більше зволікати з рішенням. Цар Олексій Михайлович скликав Земський собор, який вирішив, що «заради православної віри й святої церкви Божої государеві слід прийняти їх під свою високу руку». Приймаючи це рішення, московити також сподівалися відібрати деякі захоплені Польщею землі, використати Україну як буфер проти Оттоманської імперії та взагалі розширити свої впливи.

Переяславська угода

В останні дні 1653 р. московське посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним зустрілося з гетьманом, його полковниками та генеральним штабом Війська Запорозького в Переяславі, біля Києва. 18 січня 1654 р. Хмельницький скликав раду козацької верхівки, на якій було ухвалено остаточне рішення про перехід України під зверхність царя. Того ж дня було скликано людей на міський майдан, де у своєму виступі гетьман наголосив на потребі України у верховному володарі, назвав чотирьох потенційних кандидатів на цю роль: польського короля, кримського хана, турецького султана та московського царя — й заявив, що найкращим для цього є православний цар. Задоволений тим, що вибір упав на православного правителя, натовп схвально відгукнувся на промову гетьмана. Тоді Бутурлін, Хмельницький та присутня там козацька старшина ввійшли до міської церкви, щоб скріпити це рішення спільною присягою.

Та несподіваний випадок завів справу у глухий кут. За прийнятою в Польщі традицією Хмельницький сподівався, що присягатимуть обидві сторони, — українці запрягнуть на вірність цареві, а той пообіцяє боронити їх від поляків та шанувати їхні права й привілеї. Але Бутурлін відмовився присягати від імені свого монарха, кажучи, що на відміну від польського короля цар є самодержцем і не присягає своїм підданам. Роздратований відмовою Бутурліна, Хмельницький гордо вийшов із церкви, погрозивши взагалі скасувати угоду. Проте Бутурлін уперто стояв на своєму. Нарешті, побоюючись втратити підтримку царя через, здавалося б, протистісню формальність, Хмельницький погодився дати клятву на вірність цареві.

Незабаром після того по 117 містах України було розіслано царських урядників, перед якими 127 тис. люду записягли на вірність цареві Олексію Михайловичу та його наступникам. Сповнений драматизму інцидент у переяславській церкві висвітлив відмінність політичних цінностей і традицій, з якими обидві сторони підійшли до укладення угоди. Та попри всі ці розбіжності підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована й відстала Московія зробила гігантський крок уперед на шляху перетворення на велику державу. А доля України стала в усьому — доброму й лихому — невід'ємно пов'язаною з долею Росії.

Через конфлікти, що пізніше виникали між росіянами та українцями, оцінка угоди, яка поєднала їхні країни, була предметом частих суперечок учених. Справа ускладнювалася тим, що оригінальні документи втрачено, збереглися лише неточні копії чи переклади. До того ж російський архіваріус Петро Шафранов доводить, що навіть ці копії сфальсифіковані царськими переписувачами. Загалом пропонувалося п'ять основних тлумачень Переяславської угоди. На думку російського історика права Василя Сергєвича (пом. 1910), угода являла собою персональну унію між Московією та Україною, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій окремий уряд. Інший фахівець із російського права Микола Дьяконов (пом. 1919) доводив, що погоджуючись на «особисте підкорення» цареві, українці безумовно погоджувалися на поглинення їхніх земель Московським царством, і тому ця угода була «реальною унією». Такі історики, як росіянин Венедикт Мякотін та українець Михайло Грушевський, вважали, що Переяславська угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючися в її внутрішні справи; українці ж зобов'язувалися сплачувати цареві податки, надавати військову допомогу і т. д. Інший український історик — Вячеслав Липинський — пропонує думку, що угода 1654 р. була не чим іншим, як лише тимчасовим військовим союзом між Московією та Україною.

Останнє тлумачення Переяславської угоди стоїть осібно від інших. У 1954 р. під час пишних святкувань 300-річчя українсько-російського союзу в СРСР було оголошено (шоправда, не вченими, а Комуністичною партією Радянського Союзу), що Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648 р. За офіційною радянською теорією, велич Хмельницького полягає в його розумінні, що «порятунок українського народу можливий лише в єдності з великим російським народом». Щоправда, в середині 1960-х років принаймні один радянський учений — Михайло Брайчевський — піддав цей погляд сумніву (що мало катастрофічні наслідки для його кар'єри), однак для всіх радянських учених підтримка партійної інтерпретації угоди лишалася обов'язковою.

Завершальна стадія Великого повстання

Одним із перших наслідків Переяславської угоди стала радикальна зміна політичних союзів у регіоні. У відповідь на договір Хмельницького з царем поляки й татари об'єднали сили, почавши новий етап війни. Навесні 1654 р. московське військо, підтримане 20 тис. козаків на чолі з Василем Золотаренком, вступило до Білорусії, відбивши у поляків значну частину території. Пізніше, восени, бої перемістилися у Південно-Західну Україну. Не зв'язані тепер ніякими зобов'язаннями перед українцями, татари нещадно спустошували край. Докладний опис цього лиха подається в рапорті одного польського командира: «За моїми підрахунками, число

самих лише мертвих немовлят, знайдених на дорогах та у замку, сягнуло 10 тисяч. Я наказав поховати їх у полі, і в одній могилі було більше 270 тіл. Усім немовлятам за віком було менше року, бо старших погнали у неволю. Групи вцілілих селян блукають, оплакуючи своє горе».

Під час воєнних дій стався випадок, що характеризує всю гостроту конфлікту. В жовтні 1654 р. переважаючі сили поляків узяли в облогу козацьку фортецю Бушу, винищили більшу частину залоги й от-от мали оволодіти замком. У цю мить удова вбитого козацького ватажка Завісного підпалали пороховий погріб, висадивши в повітря себе, залишки залоги й чимало атакуючих поляків. Унаслідок жорстоких боїв на Правобережжі сплюндрованими й фактично безлюдними лежали ті недавно колонізовані землі, що досягли значного розвитку.

Нещастя та розруха охопили й Польщу. Влітку 1655 р., скориставшись війною, яку вели поляки на півдні та сході, шведи напали з півночі, окупувавши велику частину Польщі. Захоплена шведами, росіянами та українцями Річ Посполита от-от мала розвалитися. Польські історики часто називають цей період Потопом. Зате для Хмельницького вступ до конфлікту шведів був наче як Божий перст, що надавав йому нові дипломатичні та військові можливості.

Незабаром шведські та українські дипломати вже обговорювали проведення спільних походів проти поляків, а шведи пообіцяли допомогти Хмельницькому у створенні Київського князівства. У 1656 р., відчуваючи неминуче падіння Речі Посполитої, інший сусід — Георгі Ракоці Семигородський — також звернувся до гетьмана. Разом вони вчинили спільний похід на Польщу з метою її поділу. Спираючись на таку могутню підтримку, Хмельницький зайняв безкомпромісну позицію щодо поляків, наполягаючи на тому, щоб під його владу перейшли всі українські землі, включаючи Галичину та Волинь.

Проте поряд із новими можливостями шведи створювали для гетьмана й ускладнення. Прагнучи звести давні рахунки, вони розпочали війну з Московією. Хмельницький опинився у делікатній ситуації, коли його сюзерен воює з його ж новим союзником. Напруження у стосунках між українцями і московитами стало вириватися назовні. Розміщення у Києві та інших українських містах московських залог, а також втручання царських чиновників у фінансові справи українців викликали занепокоєння козаків. Ворожнеча між союзниками також виникла у щойно завойованій Білорусії, де населення нерідко волило мати козацьку систему правління, а не московську, й присягало на вірність гетьманові, а не цареві. Змагання однієї Русі (українців) із другою (московитами) за владу над третьою (білорусами) трохи не спричинилося до відкритої війни, і перш ніж московитам удалося витіснити козаків із цього краю, минув деякий час.

Найбільшу лютю української старшини викликало укладення у Вільнюсі в 1656 р. миру між московським царем і поляками без усякої на те згоди українців; більше того, спеціально послану українську делегацію навіть не допустили до переговорів. Побоюючися, що московити принесуть у жертву українські інтереси, гетьман і козацькі полковники відкрито звинуватили царя у зраді й порушенні Переяславської угоди. У роздратованому листі до царя Хмельницький порівнював поведінку московитів з поведінкою шведів: «Шведи — люди честі: пообіцявши дружбу і союз, вони дотримуються слова. Проте цар, уклавши перемир'я з поляками і маючи намір повернути нас в їхні руки, вчинив з нами безсердечно». Слідом за цим розчарування прийшли інші. Об'єднаний українсько-семигородський похід на Польщу закінчився катастрофічним провалом, а незадоволене козацтво вчинило заколот, звинувативши у поразці гетьмана. 4 вересня 1657 р., уражений звісткою про поразку, тяжко хворий Хмельницький помирає в Чигирині.

* * *

Важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг української історії Богдан Хмельницький. Українські, російські та польські історики порівнюють його здобутки з досягненнями таких гігантів XVII ст., як Олівер Кромвель в Англії та Валенштайн у Богемії. В дослідженнях, присвячених гетьманові та його добі, часто наголошується на його вмінні здобувати так багато, маючи так мало. Хмельницький відновлює український політичний організм там, де він давно перестав існувати, створює могутнє високоорганізоване військо з юрби некерованого селянства і козаків; у гущі народу, зрадженого старою верхівкою, він знаходить і згуртовує довкола себе нових діяльних ватажків. І, що найважливіше, у суспільстві, позбавленому впевненості в собі й виразного відчуття самотності, він відроджує почуття гордості й рішучість боронити свої інтереси. Прикладом величезних змін в українській свідомості, до яких спричинився Хмельницький, є слова простого козацького сотника, звернені до високого польського урядника: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам простим людям, не годиться до воевід грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер не є прості, але лицарі Війська Запорізького... Боже дай, щоб здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю!»

Зрозуміло, що не оминули Хмельницького невдачі, помилки та прорахунки. Це й Берестечко, й катастрофічна молдавська кампанія, й провал спільного козацько-семигородського походу на Польщу, й нарешті, нездатність змусити як союзників, так і ворогів визнати цілісність України. Провину за ці помилки історики й письменники квапилися покласти на Хмельницького. У середині XIX ст. батько сучасної української історіографії Микола Костомаров вихваляв Хмельницького за те, що він установив зв'язки з Росією й закидав йому закулісні зносини з турками.

На відміну від нього геніальний український поет Тарас Шевченко дорікав Хмельницькому за те, що той віддав Україну під зверхність Росії. Ще гостріше критикував Хмельницького інший видатний український мислитель XIX ст. — Пантелеймон Куліш — за те, що той нібито започаткував добу смерті, розрухи, анархії та культурного занепаду на Україні. У XX ст. Михайло Грушевський висловлював сумніви щодо наявності у Хмельницького чітко окреслених цілей, доводячи, що вчинки гетьмана визначалися скоріше обставинами, а не навпаки. Проте більшість видатних українських істориків на чолі з Вячеславом Липинським дійшли висновку, що гетьман намагався закласти підвалини української державності свідоми та послідовно й що без цих спроб відродження української держави у новітні часи було б неможливим. Радянські історики одностайно схвалюють дії Хмельницького, хоч і з інших причин. Вони підкреслюють його роль як провідника повстання пригноблених мас і — особливо — здійснене ним об'єднання (чи, за їхньою термінологією, возз'єднання) України та Московії.

Незалежно від тонкощів наукових оцінок український народ завжди проявляв любов до «батька Богдана». У свідомості більшості українців, починаючи з тих часів аж дотепер, Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка силою своєї індивідуальності й розуму підняла їх із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії й вивела на шлях національного і соціально-економічного звільнення.

РУІНА

У час, коли більшість масових повстань у Європі Нового часу зазнали поразки, Велике Українське повстання 1648 р. перемогло, в результаті чого була усунена магнатська еліта і встановлена місцева адміністрація. Але хоч ця епохальна подія спричинилася до багатьох змін, нерозв'язаними лишалася ще багато питань. Серед козацьких ватажків виникли гострі розходження щодо того, чи лишатися Україні під Москвою, чи ж шукати покровителів серед інших сусідніх держав. Стали відчутними також і болючі соціально-економічні проблеми. Чи стане Україна унікальним суспільством вільних козаків-землеробів, як цього хотіли селяни й рядове козацтво, чи ж козацька старшина просто займе місце шляхти, відтак повернувши розхитаний суспільний устрій знаті, що відповідало б типовим для доби моделям?

Серед українців ще десятиліттями по смерті Хмельницького точилися запеклі суперечки навколо цих питань. Настали часи суспільного розбрату, чужоземної інтервенції, дальшого спустошення вже сплюндрованого краю. В українській історіографії трагічний спектакль, в якому українці марнували величезну енергію й рішучість, набуті у повстанні 1648 р., в самогубних сутичках, яким, здавалося, не буде кінця, часто називають Руїною. Через 20 років після смерті Хмельницького перемоги над спільним ворогом були зведені нанівець нездатністю українців об'єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатообіцяючу можливість політичного самовизначення, створену повстанням Хмельницького.

Новий устрій

Коли помер Хмельницький, козакам підпорядковувалася більшість земель на правому й лівому берегах Дніпра (колишні Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства), тоді як Галичина та Волинь лишалися у поляків. На підлеглих козакам землях площею близько 250 тис. кв. км проживало 1,2—1,5 млн люду. В перші десятиліття після повстання половина землі, що раніше належала Польській короні, стала власністю Війська Запорозького, яке передало більшу її частину самоврядуванню селянським поселенням, за що вони сплачували податки. Прибутки з частини цих земель (так званих рангових) ішли на виплату грошей високопоставленим козацьким урядникам, що перебували на службі. Близько 33 % землі належало козакам та українській знаті, 17 % були власністю православної церкви.

Козаки швидко встановили свою форму правління. Підпорядковану їм територію було поділено на 16 військових округів, або полків, що відповідали полкам козацького війська. Полковники, що під час воєнних дій командували цими 3—5-тисячними полками, були головними адміністративними й судовими урядниками на відповідній

території у мирний час. Територія кожного полку ділилася на сотні, в яких військово-у та адміністративну функції виконували сотники. Органи управління полками та сотнями розміщувались у великих містах відповідних земель, що носили їхню назву. На нижньому щаблі цієї адміністративної будови знаходилося окреме містечко чи село, в якому влада належала козацькому отаманові. Спочатку козацькі старшини обиралися козаками відповідних загонів. Проте з часом ці посади стали спадковими.

На верхівці цієї військово-адміністративної системи стояв гетьман. Теоретично він підпорядковувався волі козацької генеральної ради, яка обирала його. Але через швидке збільшення чисельності козаків у 1648—1656 рр. проведення цих рад стало нецільним, тому гетьмани рідко скликали їх. Натомість Хмельницький та його наступники воліли радитися з дедалі впливовішими старшинськими родами. Проте на практиці гетьмани могли вільно здійснювати свої прерогативи і вважалися фактичними правителями України. Крім командування козацьким військом, вони проводили власну зовнішню політику, наглядали за системою управління та судочинства, здійснювали контроль за козацькою скарбницею та земельним фондом. Цей фонд складався з земель, конфіскованих у поляків, і право гетьмана на власний розсуд розподіляти їх значно посилювало його політичну вагу. На додаток до конфіскації земель, що переважно використовувалися для утримання козацьких урядників, скарбниця одержувала 1 млн золотими злитками від податків, мита й тарифів.

Виконувати покладені на нього функції гетьманові допомагала генеральна старшина, що являла собою поєднання генерального штабу та ради міністрів. Найвпливовішим її членом був генеральний писар, що встановлював порядок денний засідань ради, складав основні урядові тексти та здійснював постійний нагляд за зовнішніми зносинами.

Іншою ключовою постаттю в генеральній старшині був обозний — посада, аналогічна військовому міністрові, — що відповідав за боездатність 40—60 тис. регулярного козацького війська, включаючи артилерію. Судові справи контролював генеральний суддя, а двох генеральних осавулів та генерального хорунжого гетьман використовував для спеціальних доручень. Хоча Хмельницький та його наступники завжди вважали Київ головним містом України, гетьманський уряд зосереджувався в невеликому козацькому містечку Чигирині, а у XVIII ст. — в Батурині та Глухові. Формально козацька держава й підпорядковані їй землі називалися Військом Запорозьким. Проте московити звичайно вживали для цієї території назву Малоросія, а поляки продовжували називати її Україною.

Зміни в суспільному устрої

З самого початку Великого повстання на Україні суперничали між собою дві різні концепції суспільного устрою — егалітарна та елітарна. Спочатку переважала перша концепція. Польську знать як пануючий клас замінило козацтво, а за традицією, стати козаком міг кожний. У буремний час 1648—1656 рр. до козацьких лав влилися тисячі міщан, селян та православних священників. Згідно з неповним московським переписом 1654 р., близько половини дорослого чоловічого населення становили козаки. Для селянина чи міщанина, здатного на власний кошт нести військову службу, не складало труднощів записатися до козацького полку й претендувати на такі привілеї, як право землеволодіння, звільнення від податків та право обирати й бути обраним козацьким старшиною. Відповідно козак, який не міг купити власного військового спорядження чи втратив бажання воювати, звичайно повертався до стану селянина чи міщанина. Так чи інакше, 1648 рік спри-

чинився до того, що межі між суспільними станами стали дуже розмитими, а ідеї соціальної рівності набули небаченого для Східної Європи поширення.

Унаслідок повстання значно покращало становище селянства, яке пережило цю жорстоку війну. Прогнавши шляхту, селяни відвоювали особисту свободу, право розпоряджатися своїм майном, переселятися коли й куди завгодно. Тепер заможніші з них мали можливість набути вищого статусу, записавшись у козаки. Проте селяни не позбулися всіх повинностей. Займаючи землі, конфісковані у поляків, вони мали виконувати певні послуги й виплати на користь Війська Запорозького. До них насамперед належали зобов'язання забезпечувати козацьке військо засобами транспорту, постом та провізією. Хоч селяни й надалі сплачували грошові та натуральні податки, ненависну панщину на користь польських феодалів було знищено.

Проте з часом цим здобуткам стали загрозувати елітарні тенденції в середовищі старшини. Багато козацьких ватажків і, зокрема, значний контингент української знаті та реєстрових старшин, що приєднались до Хмельницького, були незначними уламками того ладу, що існував до 1648 р. В їхньому розумінні повстання не передбачало створити суспільство рівноправних людей, про яке у Східній Європі й не чули, а мало вигнати ненависну польську шляхту та магнатів, замінивши їх на свою українську знать. Вони навіть уявити собі не могли життєздатного суспільства без знаті. Завдяки своєму відносно високому положенню, великому військовому та політичному досвіду та багатству чимало української знаті та заможних козаків зайняли високі посади серед ватажків Війська Запорозького. І це становище вони використовували для зміцнення та примноження свого впливу й достатку. Більше того, вони нерідко присвоювали собі громадські землі, закріплені за посадою, яку вони обіймали.

Оскільки гетьмани часто були вихідцями із старшини й спиралися на її широку підтримку, вони не лише не запобігали зосередженню в її руках влади та багатств, а й всіляко сприяли цьому, щедро роздаючи їй землі та посади. Зміцнюючись, ця нова верхівка поглиблювала поділ українського суспільства на стани й дедалі агресивніше зазіхала на вольності селянства та простого козацтва. Останні відповідали на спроби позбавити їх завоювань 1648 р. зростаючою ворожістю й навіть відкритим опором.

Унаслідок цього в новонародженому суспільстві козацької України виник глибокий, зрештою навіть фатальний розкол.

Міста відіграли відносно незначну роль у повстанні, і їхній статус по суті не змінився. Близько дюжини великих міст, таких як Київ, Стародуб, Чернігів, Полтава, й надалі здійснювали самоврядування через виборні магістрати згідно з Магдебурзьким правом. Їхні стосунки з селом, де панувало козацтво, були відносно обмеженими. Але величезна більшість невеликих містечок потрапила під владу місцевої старшини, яка ставила власні інтереси вище інтересів міщан — аналогічно тому, як до неї це робила польська шляхта. Свідченням зростаючої залежності міст від старшини є те, що міщани повинні були платити мито за товари, якими вони торгували, у той час як козаки, що нерідко виявлялися їхніми комерційними конкурентами, цього не робили. Незадоволені правлінням козаків, багато міст шукали допомоги у царя, підтримуючи його у конфліктах із старшиною.

На відміну від міщан православне духовенство підтримувало з козацькою верхівкою дружні стосунки, оскільки воно уособлювало ту віру, яку боронили козаки. Хмельницький та його наступники, не зволікаючи, підтверджували права монастирів на приписані до них землі, а також обов'язок селян, що жили на цих землях, виконувати для монастирів трудові повинності. Щедра підтримка гетьманом церкви фактично стала основним чинником, що звів нанівець здобутки селянства. Існуючий стан речей задовольняв українську православну ієрархію, тому вона виступала

проти зміцнення зв'язків із Москвою, особливо у справах церкви, вважаючи Москву нижчою за себе в релігійному та культурному відношенні. Мине багато років задобрювань і даропідношень, перш ніж царям удасться змінити таке ставлення українського духовенства.

Початок Руйни

Смерть Хмельницького застала українців у нещасливий момент. Напівсформоване українське суспільство, яке оточували хижаки-сусіди й роздирали внутрішні проблеми, охоче прийняло його провід. Але для наступників Хмельницького, які не мали його популярності й престижу, виявилось набагато важче здобути широку підтримку. Вже перше питання — про гетьманського наступника — не вдалося вирішити без ускладнень. Намагаючись заснувати на Україні династію козацьких правителів, Хмельницький влаштував так, щоб після нього гетьманом обрали його сина Юрія. Проте незабаром 16-річний хлопчина (як і старшина) сам переконався, що не готовий правити в такий переламний момент. Тому в 1657 р. гетьманом обрали одного з найближчих прибічників Хмельницького — генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського.

Виговський і польська орієнтація. Виговський був одним із найрозумніших і найосвіченіших козацьких ватажків. Він походив із православного шляхетського роду Київщини і вчився у славетній Могилянській колегії. У 1648 р., перебуваючи на службі у польському війську, він потрапив у полон під Жовтими Водами. Оцінивши його освіченість та досвід, Хмельницький відпустив його на волю. Виговський приєднався до козаків і незабаром був призначений генеральним писарем. Новий гетьман швидко виявив свою прихильність до старшини. У зовнішніх стосунках він схилився до заснування незалежного українського князівства. Проте Україна була надто слабкою для того, щоб зробити такий крок, тому Виговський зосередився на пошуках протидії московським впливам на Україні. З цією метою він зміцнює зв'язки з Польщею.

Якщо верхи козацтва і духовенства підтримували зближення з Польщею, то проти цього активно виступали народні маси, що з підозрою ставилися до всякого порозуміння між козацькою старшиною та польською шляхтою. До зятятих ворогів такого зближення належали запорожці на чолі з Яковом Барабашем, а також козаки Полтавського полку під проводом Мартина Пушкаря — полковника, що мріяв стати гетьманом. У той час як Виговський сподівався розіграти проти царя польську карту, московити, вмить відчувши загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві, стали підбурювати народ проти гетьмана. Наприкінці 1657 р. проти нього повстала велика кількість рядових козаків, і в червні 1658 р. дві ворогуючі козацькі армії зіткнулися у кривавій битві. Переможцем із неї вийшов Виговський. Пушкарь разом із 15 тис. повстанців загинув на полі бою, а Барабаша пізніше схопили і стратили. Це стало пірровою перемогою для гетьмана — українці заплатили за братовбивчу боротьбу ціною близько 50 тис. життів.

Розуміючи неминучість розриву з Москвою, Виговський активізував зусилля, щоб налагодити порозуміння з поляками. Велику допомогу йому подавав український аристократ Юрій Немирич, який довгий час навчався в Європі й підтримував ідею суверенного «Руського» князівства, незалежність якого спиралася б на міжнародні гарантії, як у Голландії чи Швейцарії. Але Виговський, що готувався до війни з Московським царством, не мав достатньої сили, щоб наполягати на визнанні поляками незалежності України. У 1658 р. після тривалих дискусій українські та польські последи досягли компромісного рішення, відомого як Гадяцький трактат.

За цією угодою Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали Руське князівство, що поряд із Польщею та Литвою ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої. Новоствореному князівству надавалася широка автономія. Гетьман відповідав лише перед королем і мав власне військо, суди, скарбницю та монетний двір. Польським військам заборонялося вступати на територію князівства без запрошення гетьмана. Гарантувалися традиційні права козацтва, і щороку за рекомендацією гетьмана сотня козаків мала прийматися до шляхетського стану. Поляки пішли на важливі поступки в релігійних питаннях: на території князів-

Іван Виговський

ства скасовувалася Берестейська унія, а православні діставали в Речі Посполитій рівні з католиками права. Нарешті, на Україні планувалося заснувати два університети, а також стільки шкіл та друкарень, «скільки буде потрібно».

Хоч Гадяцька угода викликає серед істориків захоплення своїми потенційними наслідками для історії України, Польщі та Росії, її реальний вплив був мізерним, оскільки вона лишилася невиконаною. Ще навіть до її підписання Україну окупувало величезне, майже 150-тисячне Московське військо під командуванням князя Олексія Трубецького. Спішно зібравши сили та з'єднавшись із своїми союзниками — поляками та кримськими татарами, Виговський рушив на північний схід назустріч загарбникам. 29 червня 1658 р. під Конотопом царське військо зазнало однієї з найстрашніших у своїй історії поразок. Російський історик Сергій Соловйов так опису-

вав її наслідки: «Цвіт московської кавалерії загинув за один день, і московський цар більше ніколи не зможе зібрати таку чудову армію, цар Олексій Михайлович з'явився перед своїм народом у жалобному вбранні і Москву охопила паніка... Ходили пого- лоски, що цар збирався перебратися до Ярославля за Волгою і що Виговський на- ступає прямо на Москву». Проте гетьман не зміг скористатися своєю блискучою перемогою. На Україні продовжували перебувати московські залоги; напад запо- рожців на Крим змусив союзників Виговського — татар — повернутися додому; на Полтавщині знову спалахнули заворушення. Кілька промосковських полковників звинуватили гетьмана в тому, що «він продає Україну полякам», і повстали. Це було останнім ударом. У жовтні 1659 р., не маючи змоги продовжувати війну з Москвою, Виговський відмовляється від гетьманства й тікає до Польщі.

Тепер перевага перейшла на бік Москви. Сподіваючись, що ім'я батька допоможе згладити внутрішні конфлікти, старшина обирає гетьманом 18-річного Юрія Хмельницького. Трубецької, що повернувся на Україну з новим військом, настояв на тому, щоб молодий гетьман прибув до його табору для перегляду угоди між його батьком і царем. Підкорившись цим вимогам, Юрій допустився першої з довгої низки політичних помилок. Переляканий силою російського війська й погро- зами Трубецького, Юрій повірив підробленому тексту Переяславської угоди 1654 р. і у 1659 р. підписав новий і дуже не вигідний варіант документу. За Переяславським пактом 1659 р. російські залоги розташовувалися не лише у Києві, а й в усіх найбіль- ших містах. Більше того, козакам заборонялося вести війни і вступати у зовнішні зносини без дозволу царя. Не дозволялося їм також без схвалення Москви обирати гетьманів, генеральну старшину і полковників. Так, молодий Юрій пішов на поступки, які ще п'ять років тому його батько навіть не розглядав би. Для Москви ж цей пакт став великим кроком уперед в її постійних намаганнях міцніше ухопитися за Україну.

У 1660 р. між Москвою та Польщею знову вибухнула війна за владу над Украї- ною. Коли царські війська потрапили в оточення до поляків під Чудновом на Воли- ні, Юрій зі старшиною не поспішали допомагати їм. Натомість молодий гетьман вступив у переговори з поляками, й коли росіяни зазнали нової страшної поразки під Чудновом, Юрій погодився на повернення України до складу Речі Посполитої. В цей момент і без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. На Правобережжі, де отаборилися Хмельницький з поляками, влада гетьмана лишалася незмінною, проте на Лівобережжі, що перебувало під контролем царя, козаки виступили проти Хмельницького, обравши наказним гетьманом Якова Сомка. Окупована польськими та російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами й чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни сягнула тепер свого апогею.

У січні 1663 р. пригнічений власною неспроможністю опанувати становище, що швидко погіршувалося, Хмельницький складає гетьманську булаву і йде в мона- стир. Влада його наступника Павла Тетері обмежувалася лише Правобережжям. Перекопаний прибічник пропольської політики, Тетеря походив із знатного роду, містав добру освіту і обіймав цілий ряд важливих посад при Хмельницькому-батькові. Але на відміну від попередників він відмовився формувати незалежну козацьку політику і в основному підпорядковувався полякам. Разом із ними він захопив Лівобережжя, спонукаючи короля Яна Казимира продовжувати наступ аж до Москви. Коли наступ провалився, Тетеря з поляками повернувся на Пра- вобережжя, щоб придушити виступи проти шляхти, що відбувалися тут.

Прагнучи помститися на землях, які стали колискою повстання 1648 р., поляки повсюдно палили, грабували, мордували. Польський магнат Стефан Чарнецький навіть наказав розкопати могилу Богдана Хмельницького й розкидати його останки.

На вимогу Тетері поляки заарештували й стратили Виговського як його потенційного суперника. Юрія Хмельницького витягли з чернечої келії й кинули до польської в'язниці. Поведінка Тетері та поляків викликала загальну ненависть, внаслідок чого гетьман Правобережної України втратив серед козаків останніх прибічників, зрікся гетьманства і втік до Польщі. Тепер стало абсолютно очевидним, що всяке порозуміння між українцями (й особливо їхніми нижніми верствами) та поляками стало практично неможливим, хоч би як переконливо звучали аргументи на його користь.

Петро Дорошенко

Юрій Хмельницький

Турецька альтернатива: Дорошенко та Юрій Хмельницький. З поділом України на польську та російську сфери впливу, з загостренням міжусобиць між гетьманами, що були не більш ніж маріонетки своїх чужоземних володарів, стурбовані козацькі ватажки зажурилися долею «бідної неньки-України», закликаючи повернути давню славу. Серед найдіяльніших прибічників відродження козацтва був 38-річний черкаський полковник і наступний гетьман Правобережної України Петро Дорошенко.

Дорошенко мав солідні підстави, щоб претендувати на гетьманство. Син козацького полковника, онук гетьмана, він тісно співпрацював із Хмельницьким і обіймав важливі посади при Виговському й Тетері. В 1666 р., усунувши двох небезпечних суперників — Василя Дрозденка й Стефана Опару, Дорошенко стає гетьманом. Він підкреслював, що ставить собі за мету об'єднати під власною зверхністю Право- і Лівобережну Україну. Щоб зміцнити своє становище, новий гетьман за порадою свого друга митрополита Йосипа Тукальського впроваджує ряд ретельно продуманих реформ. Намагаючись привернути на свій бік народ, Дорошенко часто скликає генеральні ради, де вислуховує думку рядового козацтва. Щоб позбутися надмірної залежності від старшини, гетьман організовує 20-тисячний

корпус найманців (сердюків), що підкорялися лише йому особисто. Проте найбільш далекосяжними були почини Дорошенка в царині зовнішніх відносин.

На початку гетьманування Дорошенко, як і всі гетьмани Правобережної України, проводив пропольський курс. Але його політика докорінно змінилася, коли в січні 1667 р. поляки та росіяни підписали Андрусівський мир. Попри те, що цей мир головним чином торкався України, жодна із сторін не завдала собі клопоту проконсультуватися з українцями. По суті, за цим миром Козацька Україна ділилася навпіл: поляки визнавали суверенітет царя над Лівобережжям, а московити давали згоду на повернення поляків у Правобережжя. Стосовно делікатного питання про Київ вирішили, що місто ще на два роки лишиться під владою московитів, а потім буде повернене полякам. Москва так і не виконала цього пункту, постійно утримуючи Київ. Неозорі, фактично безлюдні землі запорожців переходили під подвійне польсько-московське управління й мали правити за буфер проти наскоків татар.

У той час як обидві сторони були задоволені цією угодою, для українців вона стала страшною політичною катастрофою. Якщо вже Хмельницькому і Виговському, що правили всією Наддніпрянською Україною, було досить складно зберігати свободу дій, то для їхніх наступників, куди більше обмежених чужоземними правителями, скільки-небудь незалежна політика ставала неможливою. З поверненням на Правобережжя шляхти і поширенням серед народних мас переконаності в тому, що Москва грубо порушила взяті нею в 1654 р. зобов'язання боронити Україну від поляків, обидва береги Дніпра охопили розчарування й гнів.

Дорошенко, який, за переказами, пережив сердечний приступ, дізнавшись про Андрусів, відкинув пропольський курс і вирішив відродити один із давніх проєктів Богдана Хмельницького — звернутися по допомогу до Оттоманської Порти. Він обрав для цього дуже вдалий час: Порта якраз готувала ряд далекосяжних загарбницьких воєн і з готовністю надала гетьманові підтримку. Восени 1667 р. об'єднане турецько-козацьке військо напало на польські сили в Галичині, змусивши короля Яна Казимира надати Дорошенку на Правобережжі широку автономію. Але цей успіх не задовольнив гетьмана. Щоб цілком позбутися поляків, він передає Україну під відносно символічну зверхність Туреччини. Закріпившись на Правобережжі, Дорошенко переходить із військом на Лівий берег і скидає свого суперника — гетьмана Івана Брюховецького. У 1668 р. Дорошенко досягає вершини влади, коли, спираючись на турків, підпорядковує як Право-, так і Лівобережжя та проголошує себе гетьманом усієї України.

Проте ці успіхи виявилися скороминучими. Занепокоєні зростанням гетьманової влади, численні вороги взялися підривати її. Для цього вони застосували давню тактику підтримки суперників гетьмана. Татари зробили спробу замінити Дорошенка якимось Суховієнком. Не встиг Дорошенко скинути цього противника, як поляки висунули ще небезпечнішого конкурента в особі Михайла Ханенка, з яким вони захопили Правобережжя. Виступивши назустріч загарбникам, Дорошенко призначив наказним гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Цього разу Москва, використовуючи свій шанс, рушила на Лівобережжя, змусивши Многогрішного зректися Дорошенка й визнати зверхність царя.

З падінням своєї влади Дорошенко ледве міг контролювати навіть Правобережжя. В 1672 р. з 12-тисячним загоном він був змушений допомагати 100-тисячній турецькій армії, що вибивала поляків із Поділля й перетворювала його на турецьку провінцію. Співка з ненависними «бусурманами» відбулася на популярності гетьмана й призвела до швидкого послаблення його підтримки. Останнього удару було завдано в 1675—1676 рр., коли московити та лівобережні казаки втягнули турків у криваве змагання за Чигиринську фортецю й Дорошенко спинився на боці «невірних», воюючи проти православних співвітчизників. Розуміючи безвихідь становища, він поступається гетьманськими клейнодами на користь

Івана Самойловича, нового гетьмана Лівобережжя. Цар поставився до нього порівняно милостиво, наказавши заслати «цього останнього із справжніх козаків» під Москву.

Турки знайшли Дорошенкові досить несподівану заміну. В 1677 р., сподіваючись використати славне ім'я Хмельницьких, вони призначають Юрія гетьманом Правобережжя. Ця загадкова і, ймовірно, невірноважена людина вже знала й злетіти, і падіння. Він був ченцем і архімандритом, а потім потрапив до польської в'язниці. Після звільнення взяв участь у поході на татар, був узятий у полон і відвезений до Константинополя, де ще шість років провів за ґратами. Несподівано турки витягли з камери цю нещасну людину, віпхнули їй до рук гетьманську булаву і, щоб надати своїй малосимпатичній маріонетці більшої гідності, присвоїли їй помпезний титул «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Проте титул цей мало чим допоміг, бо у другому гетьмануванні Юрій виявився таким самим нездарою, як і в першому.

У 1677—1678 рр. разом із турками Юрій брав участь у кількох невдалих походах на давню столицю батька — Чигирин. І росіяни, й турки стягли сюди величезні армії: сили султана налічували близько 200 тис., тоді як Москва привела 70 тис. росіян і 50 тис. лівобережних козаків. Не здобувши у чигиринських походах однозначної перемоги, Юрій Хмельницький організував напад на Лівобережжя, який закінчився жалюгідним провалом. Не в змозі забезпечити собі відчутної підтримки, він контролював лише невелику, відведену йому турками, частину Поділля. Але й тут його влада була настільки хисткою та ще й деспотичною, що у його мусульманських покровителів зрештою увірвався терпець і в 1681 р. вони втратили його. Того ж року Москва підписала з турками Бахчисарайський мир, за яким визнавалися володіння сторін на Україні. Через п'ять років аналогічну угоду Москва підписала й з Польщею. На 1686 р. вся Україна виявилася розділеною між сусідніми державами.

Лівобережжя під владою Росії

Через наближеність до Росії Лівобережжя лишалося в орбіті впливів Москви. У сповнених хаосу 1660-х і 1670-х роках ці землі зазнали менше нападів турків, татар, поляків і росіян, що стали прокляттям квітучого колись Правобережжя. І все ж Лівобережжя пережило свою частку руйнівних конфліктів, причиною яких були не чужоземні загарбники, а головним чином сутички між старшинською верхівкою й народом.

Ця внутрішня боротьба розгорілася незабаром після першого гетьманування Юрія Хмельницького. Виходець із багатого міщанського роду і відвертий прибічник старшинського елітаризму, Яків Сомко об'єднався зі своїм колишнім суперником — ніжинським полковником Василем Золотаренком, щоб сприяти обранню останнього гетьманом і таким чином забезпечити старшині панівне становище. Проти фракції Сомка — Золотаренка виступив Іван Брюховецький, що походив із нижчих верств і завдяки своїм демагогічним здібностям став отаманом запорожців. Як завжди, Москва взялася нацькувати одну фракцію на іншу. Цього разу, підозрюючи у пропольських симпатіях старшину, вона віддала перевагу Брюховецькому. В червні 1663 р. представники московського царя із задоволенням спостерігали за перебігом знаменитої «Чорної ради» — галасливих виборчих зборів, під час яких козацька чернь, підтримана селянами та бідним міщанством, у збройній сутичці завдала поразки прибічникам Сомка та обрала гетьманом Брюховецького. Згодом новий гетьман наказав стратити і Сомка, й Золотаренка.

Іван Брюховецький (1663—1668). Перебуваючи у цілковитій залежності від Москви, Брюховецький робив царському урядові одну поступку за іншою. Він із готовністю схвалив невідгдний Переяславський договір 1659 р., запропонувавши, крім того, власним коштом утримувати російські залоги на Україні. У 1665 р., висловивши бажання «постати перед ясними монаршими очима», він першим із гетьманів у супроводі почту з п'яти сотень козаків здійснив подорож до Москви. Щедро улещений почестями московитів (йому дарували титул московського боярина і знайшли дружину зі знатного боярського роду), він у відповідь підписав угоду, яка ще більше обмежувала українські права. За нею майже всі великі українські міста ставилися під російський контроль, царським урядникам дозволялося збирати податки з українських селян і міщан, давалася згода на призначення Московю митрополита української православної церкви, а також передбачалося, що відтак вибори гетьмана мали відбуватися у присутності царських посланців, а сам новий гетьман тепер повинен був їхати за підтвердженням до Москви.

Та минуло зовсім небагато часу, як Брюховецький дорого поплатився за нехтування українськими інтересами. Коли в українських містах почали розташовуватися московські залоги, царські переписувачі стали втручатися у приватне життя людей, а пихаті збирачі податків впроваджували обтяжливі повинності, зростало незадоволення московитами й особливо гетьманом, який їх запросив. Навіть представники церковних верхів і серед них ті, хто раніше підтримував промосковську орієнтацію, відкрито протестували проти посилення московських впливів. Але найбільше обурення серед українців викликав Андрусівський договір 1667 р., який рішуче повернув їх проти Брюховецького та Москви.

Як і співвітчизників на Правобережжі, лівобережних українців уразило й розлютило те, що цар, пообіцявши боронити від поляків усю Україну, віддав половину її ненависній шляхті. У 1667—1668 рр. по Лівобережжю прокотилася хвиля повстань проти царських залог та їхніх українських прибічників. Зрозумівши, що надто далеко зайшов у своїй промосковській політиці, Брюховецький видає ряд універсалів, у яких уболіває за «спустошення коханої неньки-України», і вступає в таємні зносини з Дорошенком з метою утворення союзу проти росіян. Та було вже пізно. Весною 1668 р., коли полки Дорошенка перейшли на Лівий берег, розгніваний натовп колишніх прихильників спіймав Брюховецького й забив до смерті.

Дем'ян Многогрішний (1668—1672). Під тиском поляків Дорошенко був вимушений повернутися на Правобережжя й призначити наказним гетьманом Лівобережної України чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. «Людина проста й неписьменна», Многогрішний мав репутацію ватажка, здатного змусити підлеглих якщо не віддано служити собі, то хоч коритися. З падінням свого номінального зверхника Дорошенка Многогрішний облишив і думати про розрив із Московією й натомість ще раз поклявся у вірності цареві, за що дістав у нагороду визнання його гетьманом Лівобережної України.

Проте зближення з Московією не свідчило про намір Многогрішного стати царською маріонеткою, як Брюховецький. З типовою для нього прямолинійністю Дем'ян Многогрішний повідомив росіян про невдоволення українців і настояв на виведенні з Лівого берега московських залог. Ідучи на компроміс, цар погодився обмежити кількість залог п'ятьма найбільшими містами. Стосовно Києва гетьман однозначно нагадав Москві, що його, як і інші українські міста, цар не завоював, а прийняв під свою владу за добровільним бажанням Війська Запорозького, і тому росіяни не мали права віддавати Київ полякам. Загалом реакція Москви була примирливою. Очевидно, московські політики дійшли висновку, що під час гетьманування Брюховецького поводитися надто нетерпляче й агресивно. Маскування Московією своєї присутності на Лівобережжі виставляло її у вигідному світлі

порівняно з політичною незграбністю поляків, безперервні каральні й репресивні заходи яких на Правобережжі лише підігрівали ненависть населення.

Крім часткового відновлення автономії, втраченої його попередником, Многогрішний також узявся за встановлення на Лівобережжі правопорядку, спираючись на загони своїх компанійців. Проте фатальними недоліками гетьмана були нетактовність і невміння порозумітися із старшиною. Це стало причиною змови проти нього незадоволеної козацької верхівки, яка у доносах цареві натякала на існування таємного листування між Многогрішним і Дорошенком, а також намірів перейти під зверхність Туреччини. Нарешті в 1673 р. старшина досягла своєї мети. Побачивши, що непокірний гетьман втрачає підтримку, цар віддав наказ заарештувати Многогрішного, піддати його тортурам і заслати до Сибіру.

Іван Самойлович (1672—1687). Якщо обрання Брюховецького відображало конфлікт між старшиною й народними масами, то скинення Многогрішного свідчило про внутрішні суперечності між гетьманами і старшиною. Побюючися силою гетьманської влади як такої, старшина три місяці зволікала з виборами наступника Многогрішного. Водночас вона звернулася до царя з пропозицією обмежити гетьманські прерогативи. Москва лише на це й чекала. Так, коли у 1672 р. гетьманом обрали Самойловича, йому поставили умови не судити й не карати представників старшини, а також не вступати у зовнішні зносини, не проконсультувавшись із старшинською радою. До того ж нового гетьмана примусили розпустити загони компанійців, що, за традицією, підкорялися безпосередньо йому. Нав'язуючи ці умови, старшина поширювала свій і без того відчутний вплив, але здійснювалося це шляхом підриву влади гетьманів, а відтак і української автономії.

Син священника, Самойлович до вступу у Військо Запорозьке досяг значних успіхів, навчаючись у Київській академії. Протягом майже всього свого гетьманування він намагався підтримувати добрі стосунки зі старшиною. Він щедро роздавав їй землі, а також створив корпус так званих значкових військових товаришів — молодших офіцерів, переважно синів старшини, що стали частиною гетьманського оточення й діставали спеціальні доручення, готуючись зайняти посади, звільнені батьками. Створенням цього корпусу Самойлович сприяв формуванню старшинських династій на Лівобережжі.

У зовнішній політиці Самойлович, як і всі гетьмани, намагався поширити свою владу на всю Україну. Він посилив контроль над бунтівливими запорожцями і в 1676 р. разом із російським військом відважно повів свої полки, щоб вигнати з Правобережжя турків та Дорошенка. Чи не найщасливіший момент у кар'єрі Самойловича настав, коли Дорошенко урочисто склав перед ним гетьманську булаву, після чого він став величати себе «гетьманом обох берегів Дніпра». Проте через два роки турки витіснили Самойловича з його російськими союзниками з Правобережжя. Залишаючи ці землі, Самойлович організував масовий вихід правобережного населення на Лівий берег. Унаслідок цього первинна батьківщина козацтва практично знелюдніла.

Новим ударом по надіях Самойловича об'єднати Україну стало підписання у 1686 р. так званого «Вічного миру» між поляками та росіянами. За ним Київ і землі Війська Запорозького переходили під постійний суверенітет царя. Все ж попри всі звернені до Москви протести гетьмана проти передання полякам Правобережжя та Східної Галичини (Руського воєводства), що по праву належали українцям, ці землі лишалися під зверхністю Польщі. Невдоволений московською політикою, Самойлович неохоче приєднався до грандіозного походу на Крим, що його у 1686 р. організували росіяни. Хоч у ньому брало участь понад 100 тис. росіян і майже 50 тис. козаків, брак підготовки й тяжкі природні умови призвели до провалу цієї акції та великих втрат. Вороже настроєні представники старшини звину-

увати Самойловича в тому, ніби він незаконним шляхом збагатив себе й свою родину, а російські воеводи звалили на нього вину за провал походу, внаслідок чого у 1687 р. Самойловича скинули й заслали до Сибіру.

Територіальний поділ

Для українців позитивним моментом їхнього перебування в Речі Посполитій до 1648 р. було те, що вона об'єднувала майже всіх їх у єдиній політичній системі. Починаючи ж із періоду Руїни Україна протягом майже 300 років лишалася розділеною. Важливі відмінності мали виникнути не тільки між українцями польської та російської сфер впливу, вони стали проступати навіть у межах кожної з них. Землі, на яких проживало близько 4 млн українців, наприкінці XVII ст. набували своїх особливих політичних, адміністративних та регіональних рис.

Землі, що перебували під владою Росії

Лівобережжя (Гетьманщина). Перед повстанням 1648 р. шойно освоєна територія лівого берега Дніпра була ще рідкозаселеною. Однак завдяки збереженню тут незалежної й добре організованої системи козацького управління та масовому притоку втікачів із Правобережжя, Лівий берег (населення якого у 1700 р. налічувало близько 1,2 млн чоловік) перетворюється на центр політичного й культурного життя України. В українській історіографії цей регіон часто називають Гетьманщиною. З огляду на його велике значення він висвітлюватиметься докладніше в окремому розділі.

Землі запорожців. Із поширенням на значну частину України козацької системи управління та встановленням в основних осередках населення гетьманської влади нещодавній осередок козаччини — Запорозька Січ — втрачає своє значення. Наприкінці XVII ст. вона вже не стоїть на авансцені політичних, релігійних і соціальних справ усїєї України. Натомість запорожці все більше зосереджувалися на своїх власних справах, тобто справах відносно невеликого, порівняно ізольованого козацького братства (його чисельність рідко коли перевищувала 10 тис.), що осіло в безкрайніх незалюднених степах між Гетьманщиною на півночі та Кримським ханством на півдні. У 1667 р. запорозькі землі потрапили під подвійний російсько-польський контроль, а в 1686 р. вони перейшли цілковито під владу царя.

Лівобережні гетьмани завжди вважали Січ підлеглою територією, проте це питання так і не було однозначно розв'язане й запорожці часто вступали в конфлікти не лише з гетьманами, а й із кожною країною, що намагалася їх підпорядкувати. Майже до кінця XVII ст. вони продовжували напади на татар і турків, хоч це й не перешкоджало їм діаметрально протилежно переорієнтувати свої сумнозвісно нерозбірливі політичні союзи та об'єднуватися з мусульманами проти якогось із гетьманів, польського короля чи російського царя. Типовим запорозьким отаманом цього періоду був Іван Сірко, що зажив собі слави безстрашного ватажка численних успішних нападів на турків і татар. Проте нерідко Сірко в характерний для себе спосіб нехтував, а то й загострював деякі політичні проблеми, що стояли перед українською спільнотою за доби Руїни.

У соціально-економічному відношенні Запорозька Січ також зазнала глибоких змін. Військова здобич і плата за службу на війні вже не складали для запорожців основне джерело прибутків. Багато хто з них займався рибальством, мисливством та бджільництвом. Вони також розвивали такі ремесла, як ковальство та

човнярство, і брали участь у жвавій торгівлі між Північчю та Півднем. Дехто із запорозької старшини отримав земельні мастки на Лівобережжі чи по сусідству з Січчю, що спричинилося до соціально-економічного розшарування й конфліктів, які згодом уражали запорожців. Однак саме тут, на Січі, ще існували давні козацькі звичаї, мораль «козацького братства». Січ і надалі притягувала й надавала притулок бунтарям з Півночі. Завдяки такій її ролі запорожці зберігали широку популярність серед нижчих верств українського суспільства.

Слобідська Україна. Ця величезна територія, розташована на схід від Полтави навколо сучасного Харкова, формально перебувала у межах Росії. Оскільки вона була малозаселеною й беззахисною перед наскоками татар, у середині XVII ст. царський уряд дозволив кільком хвилям українських втікачів (що рятувалися від безперервних воєн на батьківщині) осісти тут і встановити незалежне самоврядування на козацький кшталт. Під кінець століття населення регіону налічувало близько 86 тис. українців чоловічої статі, з них 22 тис. підлягали військовій службі у козацьких полках. Аналогічно сусідньому Лівобережжю Слобідська Україна поділялася на полки, названі за п'ятьма основними поселеннями: Харківський, Сумський, Охтирський, Острогозький та Ізюмський. На відміну від Лівобережжя полковники на Слобожанщині обиралися на довічний термін. Проте Москва пильно стежила за тим, щоб козаки на її кордонах не обрали собі спільного ватажка або гетьмана, створивши таким чином сильний політичний організм, як у Речі Посполитій. Натомість цар призначав воеводу із резиденцією в Белгороді, який наглядав за діями козаків і з яким кожен із п'яти полковників спілкувався окремо. Таким чином, зосереджуючи значне українське населення, що дедалі зростало, Слобожанщина була неспроможною відігравати самостійну політичну роль.

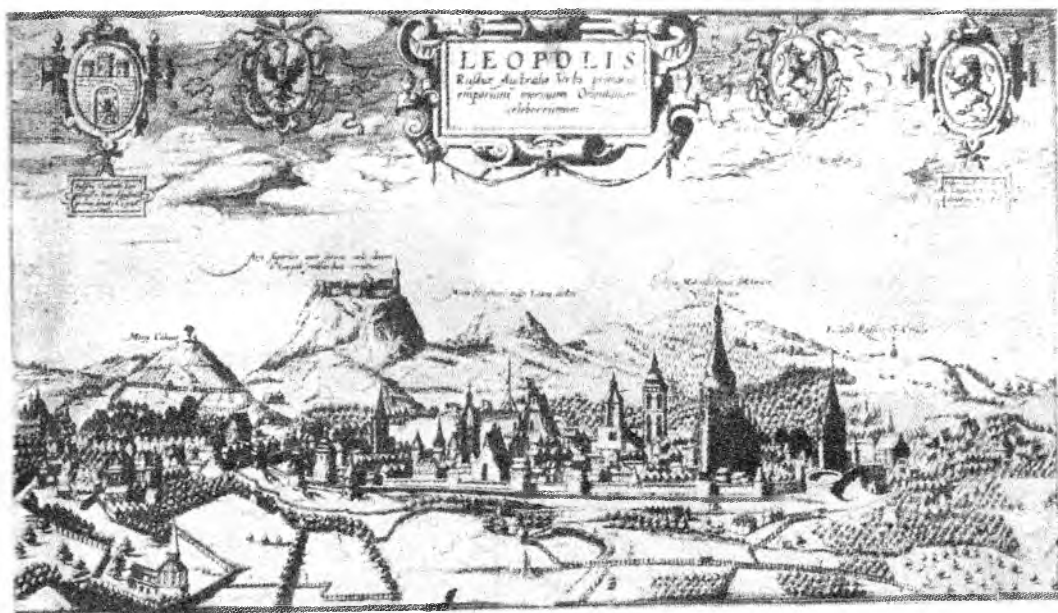
Землі, що перебували під владою Польщі

Правобережжя. Правобережні землі Київщини, Брацлавщини, Волині та Поділля значно постраждали під час Великого повстання і неодноразових вторгнень поляків, турків, московитів і татар у добу Руїни. В результаті спустошливих боїв за Чигирин наприкінці 1670-х років та масової евакуації селян вони майже цілком знелюдніли. Однак, як тільки вшухли бої, поляки, не гаючи часу, почали заохочувати нове заселення цього регіону. Розуміючи, що для найефективнішого здійснення цієї мети треба було дозволити козакам повернутися на їхні спустошені землі, у 1685 р. Річ Посполита формально відновила на Правобережжі козацтво з традиційними для нього формами самоврядування. Фактично ж козацькі поселенці з'явилися тут кількома роками раніше.

Українські козаки й селяни (багато хто повертався сюди з Лівобережжя) напрочуд швидко заселяли ці землі. Колонізаційний рух організували і очолили козацькі полковники Семен Палій, Самійло Самусь та Захар Іскра. Навколо Фастова, Богуслава, Корсуня та Брацлава стали виникати полкові адміністративні одиниці. Як і раніше, поляки використовували козаків у своїх війнах. Так, у 1683 р. король Ян III Собеський залучив близько 5 тис. із них до участі в славетній і переможній битві з турками під мурами Відня. До 1684 р., ще за рік до формальної санкції польського сейму на відновлення організаційної структури козацтва, на Правобережжі вже налічувалося близько 10 тис. козаків. Із подальшим заселенням краю сюди поверталася й польська шляхта. Відтак напруженість, що призвела до повстання 1648 р., стала знову наростати.

Західноукраїнські землі. Галичина і Волинь, що формально називалися Руським та Белзьким воеводствами, вже давно були густозаселеними землями, де глибоко

окопалася шляхта. Тому в цих регіонах козацтво — як соціальна верства, властива для пограниччя — так і не виникло. За відсутності козаків, що протистояли б шляхті, селянство західних земель зазнавало особливо жорстокого визиску. Значного поширення набули тут культурні впливи сусідньої Польщі та — на відміну від інших регіонів України — глибоке коріння пустила греко-католицька церква. Цілком спольщена знать не виявляла інтересу до того, щоб установити власне українську політичну цілість. І хоч повстання 1648 р. проникло далеко вглиб Галичини (а Хмельницький, як і інші гетьмани, претендував на всі ті західні землі, де «говорять

Львів на початку XVII ст.

українською мовою»), поляки без великого клопоту контролювали західноукраїнські землі, часто використовуючи їх як плацдарм для походів на козаків.

Решта західноукраїнських земель належала іншим чужоземним державам. Із 1672 р. більшу частину Поділля захопили турки, які віддали його полякам лише в 1699 р. Однак у руках османців лишалася Північна Буковина. Українське населення західних схилів Карпат і далі, як і багато століть тому, перебувало під владою мадярів.

Культурне життя

Попри руйнування і спустошення під час повстання 1648 р. та за доби Руїни на Україні продовжувало розвиватися культурне життя, охоплюючи все ширші верстви населення. Як писав у 1655 р. араб-християнин Павел Алеппський, мандруючи Україною по дорозі до Москви: «Навіть селяни в Україні вміли читати й писати ... а сільські священники вважали своїм обов'язком навчати сиріт, не дозволяючи тим тинятися вулицями, як бродягам». Багато сільських громад наймали вчителів — вихованців братських шкіл, а випускники Київської академії («бакаляри») часто служили репетиторами у заможних людей. Навіть у найстрашніше лихоліття знущу освіту давала Київська академія та її філії у Вінниці, а згодом і в Гощі на

Волині. За 40 років, що минули від реформ Петра Могилі, в академії сформувалася чітка 12-річна програма навчання, яка на різних стадіях зосереджувалася на оволодінні латинською, грецькою, церковнослов'янською мовами, риторикою, поетикою, а також (для найсумнініших) філософією та теологією. Викладалися також астрономія, географія, математика, що свідчило про зростання інтересу до природничих наук.

Переважаюча більшість студентів академії походила з середовища козацької старшини чи багатого міщанства, хоч нерідко туди потрапляли сини простих коза-

Студенти Києво-Могилянської академії. Гравюра І. Щирського. 1701 р.

ків і навіть селян. Продовжувалася також давня практика посилати молодь по науку до західноєвропейських університетів; навіть опинившись під владою Росії, лівобережні українці не поривали тісних зв'язків із європейською й особливо польською культурою. Відкритість українців у стосунках з іноземцями помітив ще Павел Алепський, який писав, що українці «всі були дружелюбними й не вбачали в нас чужинців», тоді як у Росії він почувався так, «наче на серце його повісили замок, а думки спохмурніли, бо в Московії ніхто не виглядає вільним і веселим».

Викладачі Київської академії, а серед них такі світила, як славний письменник і церковний діяч Лазар Баранович, німець за походженням ерудит Іннокентій Гізель, пристрасний полеміст Іоанікій Галятівський, склали солідну й знану в усьому православному світі культурну еліту. Багато їхніх творів набули великого поширення, особливо прийнятій прокарськими настроями «Синопис» Гізеля, в якому

описувалася історія України та Росії. За 150 років із часу своєї появи у 1674 р. ця праця виходила двадцятьма виданнями. В основному київські схоласти, які всі були священиками, розглядали головні питання життя з релігійної точки зору. В їхніх творах переважала антикатолицька та антиуніатська тематика, а їхньою провідною ідеєю було об'єднання християнських народів для боротьби з ненависними мусульманами, що знайшло свій вираз у творах Галятовського, Барановича та ін.

Писали вони химерним бароковим стилем, користуючися штучною церковно-слов'янською мовою, далекою від розмовної української мови того часу. В середовищі цих інтелектуалів ознакою низького стилю вважалося писати мовою «простого люду». У творах світських авторів, навпаки, спостерігається тенденція користуватися народною мовою й зачіпати конкретні проблеми. Зокрема, у «Літописі Самовидця», ймовірно, написаному козацьким старшиною Романом Ракушкою-Романовським, увага зосереджується на подіях 1648—1657 рр. Не бракувало на Україні кінця XVII ст. і книжок. Незважаючи на воєнні лихоліття, в країні діяло 13 друкарень: з них дев'ять українських, три польські, одна єврейська. Найінтенсивніше працювали українські друкарні в Києві, Новгороді-Сіверському та Чернігові. З 20 книжок, виданих новгород-сіверською друкарнею, 15 належало перу українських авторів, а в одному лише 1679 р. друкарня випустила понад 6 тис. примірників різноманітних підручників для початкових шкіл.

Зміни в церковному житті

Спочатку повстання 1648 р. розгорталося на користь української православної церкви. Хмельницький неодноразово підкреслював, що однією з першочергових цілей повстання є оборона православ'я, і як він сам, так і його послідовники щедро роздавали церкві землі та привілеї. Внаслідок цього церква отримала 17 % усіх орних земель на Україні, ставши таким чином значною економічною силою. Проте її політичне становище підупало.

За перших гетьманів київські митрополити (як, наприклад, Сильвестр Косів та Дионісій Балабан) користувалися майже повною свободою дій. Козацька верхівка не втручалася у справи церкви, а духовенство й церковне селянство становили майже автономний сегмент українського суспільства. Навіть у стосунках із царями та польськими королями, під владою яких перебувало багато православних, київські митрополити проводили власну політику. Але врешті-решт виникло питання про те, хто матиме духовну юрисдикцію над українською церквою. Воно постало випадково у 1658 р. через рішення митрополита Балабана перейти вслід за Виговським на польський бік. Москва не могла примиритися з тим, що духовний пастир українських православних має свою столицю на території заклятих її ворогів. Тому цар призначив тимчасовим митрополитом Лівобережжя архієпископа чернігівського Лазаря Барановича, відтак розколовши навпіл православну ієрархію. Більш того, росіяни вдалися до тиску, щоб перевести українську церкву з-під зверхності патріарха константинопольського й підпорядкувати її патріархові московському.

Спочатку українське духовенство чинило шалений опір цим спробам, вважаючи московську церкву нижчою в культурному відношенні. Але у 1686 р., після десятиліть обережних і тактовних умовлянь, лівобережне духовенство капітулювало, і новообраний митрополит, князь Гедеон Святополк-Четвертинський, погодився підпорядкувати свою церкву московському патріархові. Гетьман Самойлович, козацька старшина, дрібне духовенство і братства одноставно погодилися з цим рішенням. Тим часом православна церква Правобережжя зазнавала

шаленого тиску з боку поляків, а з переходом до греко-католиків таких важливих єпархій, як Львівська, Перемишльська та Луцька, вона вступила в період за-непаду.

* * *

За доби Руїни доля трагічно відвернулася від новонародженої на Україні козацької держави. З могутньої войовничої сили при Хмельницькому через 20 років по його смерті вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень і поділів. До причин невдач українців у той період належать: 1) внутрішні протиріччя між елітарними й егалітарними тенденціями розвитку козацького суспільства; 2) інтенсивний зовнішній тиск на ще не сформоване козацьке суспільство з боку Московії, Польщі й Туреччини — трьох наймогутніших держав Східної Європи; 3) відсутність у козаків виразно окреслених політичних цілей, а також відповідних інститутів ефективного управління всіма верствами українського суспільства. Внаслідок цього Козацька Україна змогла зберегти лише частину завоювань 1648 року.

ГЕТЬМАНЩИНА

Коли минув хаос доби Руїни, центром політичного, економічного та культурного життя стала Гетьманщина Лівобережжя. Тепер фокус визначальних подій історії України остаточно перемістився з її крайнього заходу на крайній схід. Гетьманщина була автономним, але не самостійним політичним утворенням. Однак вона давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства. Як частина Російської імперії, вона існувала в рамках держави, яка для багатьох українців була відносно новим політичним середовищем. Тепер українці мали справу не з роздертою на фракції й занепадаючою польсько-шляхетською Річчю Посполитою. Після провалу польської та турецької альтернатив у період Руїни українці були вимушені змагатися з суворими правителями міцніючої Росії.

Прагнучи монополізувати владу, царі за самою своєю сутністю виступали проти ідеї українського чи будь-якого іншого самоврядування. До того по всій Європі XVIII ст. поширювалися принципи та практика абсолютизму. Такі непохитні представники абсолютизму, як Петро I та Катерина II — два найвидатніших правителі Росії, — вважали централізований уряд найбільш ефективним і передовим. Проте ці погляди суперечили тій формі самоврядування, що існувала в Гетьманщині та була заснованою на виключно українських засадах і звичаях. Відтак основним питанням політичного життя України XVIII ст. стає тривала й затята боротьба імперського централізму Росії з українським прагненням до автономії.

Козацький уряд

На кінець XVII ст., після відвоювання поляками Правобережжя та утвердження автономії Війська Запорозького, під безпосередньою зверхністю гетьманів лишалося тільки близько третини території, що колись була підвладна Хмельницькому, — це десь одна шоста площі сучасної України. Цей лівобережний край українці називали Гетьманщиною, а московити — Малоросією. До неї входило десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Офіційна резиденція гетьмана й адміністративна столиця Гетьманщини на початку XVIII ст. містилася в Батурині. Гетьманщина була відносно густо заселеним і добре розвиненим краєм. Вона включала 11 великих міст, 126 містечок і близько 1800 сіл. У 1700 р. її населяло близько 1,2 млн чоловік, тобто майже чверть усього населення тогочасної України.

З 1648 р. мало що змінилося у системі козацького врядування в Гетьманщині. Щоправда, значно розрослася канцелярія, персонал якої часто набирався із вихованців Київської академії та являв собою щось на зразок зародку бюрократії. Гетьмани не відмежовували власних грошей від грошей Гетьманщини, внаслідок чого у фінансах часто не було порядку. Щоб розв'язати цю проблему, адміністрацію поновили двома генеральними підскарб'їями. Але ці зміни мало вплинули на розв'язання основних фінансових проблем Гетьманщини, зокрема — постійного зменшення прибутків унаслідок того, що козацька старшина присвоювала собі громадські землі. Очевидно, гетьмани не хотіли чи не могли запобігти розширенню особистих землеволодінь старшини за рахунок фондів рангових та громадських земель Гетьманщини, кількість яких швидко зменшувалася.

Хоча структура козацького врядування зазнала лише незначних змін, основні зрушення відбулися у соціально-економічному устрої Гетьманщини. На кінець XVII ст. старшина фактично витіснила рядове козацтво з вищих посад та усунула його від участі у прийнятті рішень. Занепад маєтків рядових козаків тісно пов'язувався із загостренням їхніх економічних проблем. Майже безперервні війни XVII—початку XVIII ст. розорили багатьох козаків, які мусили воювати власним коштом. Як і слід було сподіватися, зменшення чисельності безздатного козацтва помітно позначилося на збройних силах Гетьманщини: у 1730 р. вони налічували лише 30 тис. чоловік. До того ж застосовувані козаками стратегія, тактика і спорядження все більше відставали від часу. Тому на початок XVIII ст. козацьке військо стало лише тінню тієї могутньої бойової сили, якою воно було колись.

Змінився й стиль керівництва. Якщо ватажкам із покоління Хмельницького були притаманні політичне бачення ситуації, сміливість і рішучість дій, то народжені за доби Руїни провідники Гетьманщини дбали про обмежені й прагматичні цілі. Вони скоріше пристосовувалися до існуючих політичних обставин, а не змінювали їх. В основному вони ставили перед собою подвійну мету: утримувати задовільні стосунки з царем і зміцнювати свої особисті соціально-економічні привілеї — як членів новонародженої козацької еліти — за рахунок простого козацтва й селянства.

Переломний момент

Із часу встановлення над Козацькою Україною зверхності Москви остання прагнула ввести пряме управління. Зі свого боку козацька верхівка, ще за доби Руїни розчарована пропольською й протурецькою політикою, більше не ставила під сумнів необхідність підтримувати зв'язок з Москвою. І все ж козацькі гетьмани виступали за збереження того, що лишилося від прав, гарантованих Переяславською угодою 1654 р. Вони сподівалися, що, виявляючи лояльність до Москви, переконують царів у своїй надійності й дістануть згоду на автономію.

Іван Мазепа (1687—1708). Вирішальний етап у стосунках між Гетьманщиною та Москвою настав за гетьманування Івана Мазепи — одного з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України. Народився Мазепа 1639 р. у знатній українській родині, що користувалася великою повагою у Війську Запорозькому. Він дістав досить високу освіту. Провчившись у Київській колегії, Мазепа перейшов до колегії єзуїтів у Варшаві й згодом вступив на службу до польського короля. Це надавало йому можливість багато подорожувати країнами Західної Європи, а також виконувати обов'язки королівського посланця в Козацькій Україні. У 1669 р., повернувшись на Правобережжя, Мазепа вступає на службу до гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Виконуючи свою першу ди-

пломатичну місію, він потрапляє в полон до запорожців, які видають його гетьманові Лівобережної України Іванові Самойловичу. Тонкий політик, Мазепа намагається перетворити потенційно катастрофічну для себе ситуацію на особистий триумф. Своєю досвідченістю в міжнародних справах і бездоганними манерами він переконує Самойловича зробити його довіреною особою. Ці ж риси допомагають Мазепі встановити контакти з високопоставленими царськими урядовцями. У 1687 р., коли змістили Самойловича, його наступником було обрано не кого іншого, як Мазепу, підтриманого російськими вельможами.

Іван Мазепа

Протягом майже всього 21-річного гетьманування Мазепа проводив традиційну для гетьманів Лівобережної України політику. З небаченою послідовністю він зміцнює становище старшини, роздавши їй понад тисячу дарчих на землі. Не забуває він і про власні інтереси. Завдяки щедрим дарам від царя Мазепа накопичує близько 20 тис. маєтків і стає одним із найбагатших феодалів Європи. Людина освідчена й витончена, Мазепа скеровує значну частину своїх особистих прибутків на розвиток релігії та культурних установ. Ревний покровитель православ'я, він будує по всій Гетьманщині цілу низку чудових церков, споруджених у пишному стилі, що його часом називають мазепинським, або козацьким, барокко. За Мазепиною гетьманування Києво-Могилянська академія змогла завдяки його під-

тримці спорудити нові корпуси і збільшити до 2 тис. кількість студентів. Крім того, він заснував багато інших шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти».

Проте якщо київські спудеї та духовенство склали на його честь захоплені панегірики, то селяни й козацька чернь мало що доброго могли сказати про нього. Його відкрита й послідовна підтримка старшини збуджувала повсюдне невдоволення серед народних мас та настроєних проти старшини запорожців. Потенційно вибухова ситуація виникла у 1692 р., коли Петро Іваненко-Петрик, писар, котрий мав широкі політичні зв'язки, втік на Січ і став піднімати там заколот проти гетьмана. Оголосивши, що настав час повстати проти старшини, яка «смокче народну кров», і «визволити нашу батьківщину Україну з-під влади Москви», Петрик у своїх намаганнях утворити незалежне Українське князівство заручається підтримкою кримських татар. Проте коли замість допомоги татари повернули проти нього й стали грабувати населення, популярність Петрика серед народу похитнулася й повстання згасло.

Взаємини з Московією. Гідне подиву піднесення Мазепи від в'язня до гетьмана, його здатність тримати в покорі ненаситну й підступну старшину водночас із проведенням політики, що поклала початок добі бурхливого культурного та економічного розвитку, — все це досягнення першорядної ваги. Та найбільш вражаюча риса Мазепи як політика полягала в умінні захищати як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Московією. Коли в 1689 р. на трон зійшов молодий і енергійний Петро I, гетьман уже вкотре застосував свій незабгненний дар чарувати можновладців. Він надавав царю активну допомогу в грандіозних походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова — ключової турецької фортеці на Азовському морі. Старіючий гетьман також постійно давав недосвідченому молодому монархові поради у польських справах; згодом між ними виникла тісна особиста дружба. Козацькі полковники із сарказмом зауважували, що «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі», а російські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа».

Завдяки близьким стосункам із Петром I Мазепа зміг скористатися великим козацьким повстанням, що вибухнуло на підлеглому полякам Правобережжі у 1702 р. Після того як цей район знову було заселено, польська шляхта спробувала вигнати звідти козаків. Правобережне козацтво на чолі з популярним у народі полковником Семеном Палієм підняло повстання; перелякані польські урядники повідомляли, що Палій хоче «піти слідами Хмельницького». Сили повстанців уже налічували 12 тис., коли до них приєдналися інші козацькі ватажки — Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин. Незабаром перед повстанцями ввалили такі польські твердині, як Немирів, Бердичів та Біла Церква. З утечею на захід польської шляхти схоже було на те, що розгортається щось на зразок меншого варіанту 1648 року. Однак у 1703 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель і взяти Палія в облогу в його «столиці» Фастові. Саме в цей час у Польщу вторгається найбільший ворог Петра I — король Швеції Карл XII. Скориставшись замішанням, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати Правобережжя. Знову обидві частини Наддніпрянської України були об'єднані, і заслугу здійснення цього міг приписати собі Мазепа. Щоб гарантувати себе від загрози з боку популярного в народі Палія, Мазепа за згодою Петра I наказує заарештувати того й заслати до Сибіру.

Проте на початку XVIII ст. у взаємовигідних стосунках із царем, що їх Мазепа так спритно підтримував, з'являється напруженість. У 1700 р. вибухнула велика Північна війна. У виснажливій 21-річній боротьбі за володіння узбережжям Бал-

тійського моря головними супротивниками виступали російський цар Петро I і 18-річний король Швеції Карл XII — обдарований полководець, але кепський політик. Зазнавши ряду катастрофічних поразок на початку війни, Петро I, цей палкий прихильник західних звичаїв, вирішує модернізувати армію, управління й суспільство взагалі. Значно зміцнювалася централізована влада, пильніше контролювалися всі ділянки життя, відмінялися також «застарілі звичаї». В межах цієї політики під загрозу потрапляла гарантована у 1654 р. традиційна автономія Гетьманщини.

Під час війни цар висунув перед українцями нечувані раніше вимоги. Козаки вперше повинні були воювати виключно за інтереси царя. Замість того щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів — поляків, татар і турків, українці були тепер змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві чи Центральній Польщі. У цих походах стало до болю очевидним те, що козаки не могли рівнятися з регулярними європейськими арміями. Рік у рік їхні загоны поверталися з півночі, зазнавши втрат, що сягали 50, 60 і навіть 70 % складу. Коли, намагаючись узгодити дії своїх військ, Петро I поставив на чолі козацьких полків російських і німецьких командирів, моральний дух козаків занепав. Чужоземні офіцери ставилися з презирством до козацького війська, яке вважали гіршим і часто використовували просто як гарматне м'ясо. Коли поповзли чутки про наміри Петра I реорганізувати козаків, старшина, положення якої було пов'язане з військовими посадами, занепокоїлася.

Війна викликала ремствування також серед українських селян і міщан. Вони скаржилися, що в їхніх містах і селах розмістилися російські війська, які завдавали утисків місцевому населенню. «Звідусіль. — писав цареві Мазепа. — я отримую скарги на свавілля російських військ». Навіть гетьман став відчувати загрозу, коли пішли поголоси про наміри царя замінити його чужоземним генералом чи російським вельможею.

Невдоволення, що врешті штовхнуло Мазепу шукати іншого покровителя, було пов'язане з питанням захисту України. Коли польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся по допомогу до Петра I. Цар, чекаючи наступу шведів, відповів: «Я не можу дати навіть десяти чоловік; боронися, як знаєш». Це було для гетьмана останньою краплею. Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від ненависних поляків, що являло собою основу угоди 1654 р., і український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві. 28 жовтня 1708 р., коли Карл XII, котрий ішов на Москву, завернув на Україну, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тис. козаків і провідних членів старшини. Умови, за яких українці приєдналися до Карла, були встановлені у пакті, підписаному наступної весни. За надання військової допомоги та провізії Карл обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з царем аж до повного звільнення її від влади Москви та відновлення її давніх прав.

Петро I дізнався про «вчинок нового Іуди Мазепи з великим здивуванням». Через кілька днів після переходу Мазепи до шведів на гетьманову столицю Батурин напав командуючий російськими військами на Україні князь Меншиков і вирізав усіх жителів: 6 тис. чоловіків, жінок і дітей. Звістка про бойню в Батурині й терор, що його розпочали на Україні російські війська, заарештовуючи й страчуючи за найменшою підозрою в симпатіях до Мазепи, змінила плани багатьох із потенційних прибічників гетьмана. Тим часом Петро I наказав старшині, що не пішла за Мазепою, обрати нового гетьмана. Й 11 листопада 1708 р. ним став Іван Скоропадський.

Страхітливий приклад Батурина, жорстокість російських військ сіяли жах серед українців, водночас протестанти-шведи викликали в них настороженість. Тому

велика частина українського населення не захотіла підтримати Мазепу. Вона воліла почекати й побачити, як розвиватимуться події. Як не дивно, але єдиною значною групою українського населення, що таки стала на бік гетьмана, були запорожці. Хоч вони й часто сварилися з ним за потурання старшині, та все ж вважали Мазепу меншим злом порівняно з царем. Але за це рішення вони мали дорого заплатити. У травні 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав постійно діючий наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця.

Протягом осені, зими й весни 1708—1709 рр. військові сили суперників маневрували, прагнучи знайти для себе стратегічно вигідні позиції та заручитися підтримкою українського населення. Нарешті 28 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва — одна з найважливіших битв у європейській історії. Переможцем у ній вийшов Петро I, у результаті чого провалилися плани Швеції підпорядкувати собі Північну Європу. Росія ж тепер забезпечила контроль над узбережжям Балтійського моря й почала перетворюватися на могутню європейську державу. Щодо українців, то битва поклала кінець їхнім намаганням відокремитися від Росії. Тепер остаточне поглинення Гетьманщини міцніючою Російською імперією було тільки питанням часу. І справді, Петро I вважав англійське поневолення Ірландії придатною моделлю для здійснення своїх намірів щодо України.

Втікаючи після поразки від переслідування російською кіннотою, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдавії, що належала Туреччині. Тут, біля м. Бендери, 21 вересня 1709 р. вбитий горем 70-річний Мазепа помер.

Пилип Орлик (1710—1742). За Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці», як їх часом називають історики, були першою українською політичною еміграцією. У 1710 р. вони обирають гетьманом у вигнанні Пилипа Орлика, що при Мазепі був генеральним писарем. Намагаючись завоювати собі підтримку, Орлик складає проект конституції («*Pacta et constitutiones*») — так званої Бендерської конституції. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу на Україні. За підтримки Карла XII Орлик вступає в союз із кримськими татарами та Оттоманською Портою й на початку 1711 р. розпочинає спільний похід запорожців і татар проти росіян на Україні. Після кількох вражаючих успіхів цей похід провалився. Протягом наступних років Орлик із невеликою групою прибічників їздить від однієї європейської столиці до іншої в пошуках підтримки своєї справи. Врешті-решт гетьмана на вигнанні інтернували в Оттоманській імперії. Проте він не припиняв бомбардувати французьких, польських, шведських і турецьких політичних діячів маніфестами про недолю України та разом із сином Григорієм планувати кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від «московського ярма».

Занепад української автономії

Після провалу Мазепиних планів українці були змушені перейти до оборони. Та поглинання Гетьманщини Російською імперією було довгим і зтяжним. Не всі російські правителі XVIII ст. були такими прибічниками централізму, як Петро I. Потребуючи підтримки у численних війнах із турками, царський уряд ретельно уникав антагонізмів з «малоросами». Проте росіяни послідовно намагалися обмежити українське самоврядування. Для цього вони застосовували всі звичайні способи імперських політиків. Найулюбленішим із них був принцип «поділяй і володарюй», яким заохочувалися чвари між гетьманами і старшиною. Іншим способом було

упокорення старшини під острахом підбурювання проти неї селянства. Кожний прорахунок української адміністрації, кожна скарга простого люду на старшину використовувалися центральним урядом як привід для впровадження адміністративних «покрощень». Ці нововведення незмінно супроводжувалися благочестивими деклараціями про те, що в їхній основі лежить монарше піклування про суспільний добробут.

Російська централізаторська політика на Україні передбачала три основних мети: 1) цілком підкорити собі українську верхівку і простий люд; 2) підпорядкувати українське врядування, економіку, культуру; 3) максимально користатися людськими й господарськими ресурсами України. Слід зауважити, що Україна не становила у цьому відношенні винятку, оскільки царський уряд провадив аналогічну політику як в інших сусідніх з імперією землях, так і в самому її центрі.

Іван Скоропадський (1708—1722). Хоча Скоропадський і фігурував у планах Мазепи та підтримував ідею автономії України, Петро I погодився на його обрання, бо той був людиною старою й ненаполегливою. Скоропадський фактично не чинив опору реформам Петра I, але й зробити міг небагато. Одразу після його обрання у 1708 р. цар відрядив до Скоропадського свого намісника Ізмайлова та два російських полки, давши їм таємні вказівки заарештувати гетьмана зі старшиною, якщо їхні дії викличуть підозру. Приблизно в цей самий час Петро I підтверджує договір 1654 р., проте у найзагальніших рисах. На прохання Скоропадського підтвердити окремі пункти цар відповів різкою відмовою, сказавши, що «українці й так мають більшу вольності, ніж будь-який інший народ на землі». Незабаром стала проводитися політика підпорядкування. Резиденцію гетьмана перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону. Головнокомандуючим козацького війська було поставлено росіянина. На посади управляючих територіями полків призначили чужинців і росіян. Уперше росіяни (й насамперед фаворит царя Олексій Меншиков) отримали на Україні великі землеволодіння. Навіть за видавничою справою здійснювався нагляд, щоб «українські книжки бува не суперечили великоруським виданням».

Експлуатація українських ресурсів мала різноманітні форми. Між 1709 та 1722 рр. Україна повинна була утримувати десять російських полків, розміщених на її території. Десятки тисяч українців посилали на північ працювати на будівництві Ладозького каналу та нової царської столиці Санкт-Петербурга, де у надзвичайно суворих умовах багато з них загинули. У 1719 р. українцям заборонили експортувати зерно безпосередньо на Захід. Натомість вони мали довозити його у російські порти Ригу та Архангельськ, де воно продавалося за встановленими урядом цінами. Нарешті, російським купцям створювалися пільгові умови для продажу в Гетьманщині своїх товарів, у той час як українці мусили сплачувати величезне мито за крам, що везли на північ.

Але найбільшим ударом для українців стало те, що у 1722 р. Малоросійська колегія — урядовий орган Москви, що складався з шести російських урядовців, які постійно перебували на Україні, — дістала право ділити з гетьманом владу. Це вже було занадто навіть для терплячого Скоропадського. Він поїхав до Санкт-Петербурга просити царя переглянути цю справу. Петро I відмовив йому, і невдовзі, повернувшись до Глухова, старий гетьман помер.

Павло Полуботок (1722—1724). Після смерті Скоропадського старшина звертається до царя з проханням дозволити їй обрати нового гетьмана. А тим часом наказним гетьманом вони обирають чернігівського полковника Павла Полуботка — людину шановану й тверду. Полуботок негайно вживає енергійних заходів, щоб стати на заваді Малоросійській колегії, повторюючи прохання про вибори нового

гетьмана. Роздратований його наполегливістю цар відповідає, що всі гетьмани виявилися зрадниками і виборів не проведитимуть доти, доки не знайдуть вартого довіри кандидата. Але відважний Полуботок не відступався. Якраз коли Петро I вів війну в Ірані, наказний гетьман добився того, що імперський Сенат віддав колегії розпорядження, аби та знайомила гетьмана зі своїми планами й узгоджувала свої дії з українською адміністрацією. Оскільки колегію було створено нібито для розгляду скарг українців на адміністрацію й особливо на корумповану систему судочинства, Полуботок вирішує сам розв'язувати ці справи, а не лишати їх на

Павло Полуботок

розсуд росіян. Він реорганізовує суди на засадах колегіальності, забороняє хабарі та призначає інспекторів для нагляду за виконанням його наказів. Щоб зменшити кількість скарг від селян, він тисне на старшину, аби вона пом'якшила визиск своїх підданих.

Ці зміни дуже розгнівали царя. Влітку 1723 р. він викликає до столиці гетьмана та його спільників, вимагаючи пояснити, чому вони заважають роботі колегії. Побачивши нагоду підірвати становище Полуботка, президент колегії Вельямінов переконав кількох українців написати на того донос, а також просити впровадити в Гетьманщині російські порядки. Наказний гетьман посилає на Україну емісара, щоб організувати кампанію петицій, що засвідчила б підтримку українського самоврядування переважною частиною населення. Ще більше розлючений його непокір-

ністю, Петро I ув'язнює Полуботка й усіх, хто підписав петицію. Лише смерть царя у 1725 р. рятує їх від заслання до Сибіру. Більша частина старшини повернулася додому, окрім Полуботка: за кілька місяців до смерті Петра I він помирає в Санкт-Петербурзі у камері Петропавлівської фортеці.

Данило Апостол (1727—1734). Із смертю Полуботка Малоросійська колегія дістала свободу дій у Гетьманщині. В 1722 р. вона впроваджує пряме оподаткування, що стало для українців справжнім лихом. У 1724 р. Вельямінов з гордістю по-

Данило Апостол

відомляє про підвищення податків на 600 % порівняно з попередніми, отримуваними від Гетьманщини царським урядом. Проте успіх Вельямінова обернувся його ж поразкою. Він став вимагати, щоб новий податок сплачували також росіяни, котрі мають землеволодіння на Лівобережжі. Несподівано князь Меншиков — найвпливовіший в імперії політик, який володів величезними маєтками в Гетьманщині й був запеклим ворогом української автономії, — став на захист українського самоврядування, виступивши проти колегії з гострою критикою. Інші російські політики почали прихильніше ставитися до української автономії, позаяк у 1726 р. з'явилися ознаки близької війни з Туреччиною й за цих обставин вони не хотіли настрювати українців проти себе. Тому в 1727 р. вплив Меншикова та стратегічні міркування спричинилися до того, що імперська рада розпустила першу Малоро-

сійську колегію й видала декрет, за яким «для задоволення і заспокоєння місцевого населення гетьманом має бути обрана людина достойна й віддана».

У жовтні 1727 р. гетьманом обирають 70-річного миргородського полковника Данила Апостола. Загальне схвалення, викликане цією подією, затьмарювалося тим, що імператорський уряд не лише відмовився підтвердити всі статті Переяславської угоди 1654 р., а й нав'язував гетьманові нові обмеження. За всіма зовнішньополітичними контактами мав наглядати російський намісник, військові справи — контролювати російський фельдмаршал, а цар одержував право дарувати землі в Гетьманщині. Щоб утішити українців, Гетьманщина з імперського Сенату передавалася знову під юрисдикцію міністерства іноземних справ. Розуміючи приреченість усяких спроб відновити політичні прерогативи Гетьманщини, Апостол зосередив діяльність на поліпшенні соціально-економічних умов у країні.

Він продовжив реформу системи судочинства й заснував скарбницю, що забезпечила Гетьманщині перший річний бюджет. Оскільки між 1729—1731 рр. серйозно вичерпався фонд громадських та рангових земель, Апостол провів їх ретельну ревізію та відновив велику частину втрачених земель. Особливо ефективно він обстоював інтереси української торгівлі, захищаючи українських купців від нерівноправного суперництва з росіянами, скоротивши обтяжливі експортні мита, накладені російськими чиновниками. Він навіть здобув кілька політичних перемог. Відвоювавши право призначати Генеральну канцелярію та полковників, Апостол різко зменшив кількість росіян і чужинців у своїй адміністрації. Він також поставив під свою юрисдикцію Київ, що довго перебував під владою російського губернатора. Вражаючим прикладом зміцнення Гетьманщини стало повернення навесні 1734 р. під владу Росії запорожців, які з 1708 р. жили у вигнанні на території кримських татар. Апостол не дожив до цієї події, бо вмер у січні 1734 р.

«Правління гетьманського уряду» (1734—1750). Із зміною царів у Санкт-Петербурзі змінювалася й їхня політика на Україні. Зразу ж після смерті Апостола нова імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою «Правління гетьманського уряду». Складалася вона з трьох росіян і трьох українців на чолі з російським князем Шаховським. Удаючи, що його колегія існує лише тимчасово, Шаховський мав таємні інструкції поширювати чутки, що в надмірних податках і невмілому керівництві Гетьманщиною винні попередні гетьмани. Це мусило переконати українців у тому, що скасування Гетьманщини найкраще відповідає їхнім інтересам.

Імператорський уряд також видає Шаховському наказ відохочувати представників української старшини від шлюбів як із польською чи білоруською знаттю, так і з правобережними українцями. В той же час належало всіляко заохочувати шлюби між українцями та росіянами. Намагання позбавити українців самобутності набирали також інших форм. У 1734 р. новий голова Губернаторської ради князь Барятинський заарештував увесь Київський магістрат, конфіскувавши його давні хартії прав, щоб із часом міщани забули їхній зміст і не могли порушити питання про свої права, не маючи документів. Того ж року імперський Сенат двічі відмовлявся затвердити посадником Києва українця, поступившись лише після того, як було введено, що у місті немає жодного росіянина, який міг би претендувати на цю посаду.

За правління Анни Іоаннівни та її могутнього фаворита — німця Ернста Бірона — старшину Лівобережжя огорнули фаталістські настрої, її представники уникали громадських справ, зосереджуючись натомість на приватному житті. До цього, зокрема, спричинилося застосування ганебного принципу «слова й діла», за яким найменша критика чи незгода з царським режимом чи то на словах, чи на ділі ставили людину під загрозу Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли

засудити до страти чи заслання. Більше того, за принципом «слова й діла» навіть найближчі друзі або члени сім'ї громадянина були зобов'язані доносити владі про його підозрілі розмови та поведінку. Відтак страх і підозрливість стали на Лівобережжі буденним явищем.

За біронівщини, тобто періоду панування фаворита цариці Анни, селяни й козаки також тяжко терпіли. Найбільші їхні лиха були пов'язані з російсько-турецькою війною 1735—1739 рр., в якій Лівобережжя слугувало головним плацдармом імператорського війська. Протягом цих чотирьох років було мобілізовано десятки тисяч українських козаків і селян. Втрати українців у цій війні сягнули 35 тис., що для населення близько 1,2 млн становило величезну цифру. До того ж у 1737—1738 рр. Україна була вимушена утримувати власним коштом від 50 до 75 російських полків. Це коштувало Гетьманщині 1,5 млн карбованців, або в 10 разів більше за її річний бюджет.

Випробування, перед якими поставила українців російсько-турецька війна, були для них подвійно нестерпними, оскільки війні передувала довга низка спустошливих конфліктів. Переважна більшість козацько-польсько-російсько-турецьких воєн, що тривали мало не століття, точилася саме на Україні. До 1740 р. країна зовсім знекровилася. Навіть російські офіцери, які проїжджали нею, були вражені картиною її занепаду. Протягом наступних десятиліть українська старшина скаржитиметься на те, що їхня земля не в змозі оправитися від цих руйнувань.

Та все ж «Правління гетьманського уряду» спромоглося хоч на одне творче досягнення. Через плутанину в нормах українського права, яке все ще спиралося на Литовський статут XVI ст., у 1728 р. було створено кодифікаційну комісію. У 1744 р., через 16 років діяльності, комісія, до якої входило 18 членів, нарешті уклала новий кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Кирило Розумовський (1750—1764). Якщо Бірон приніс українцям мало добра, то фаворит наступної імператриці Єлизавети прислужився їм більше. Імператриця взяла морганатичний шлюб з Олексієм Розумовським — простим вродливим козаком із Гетьманщини, що колись співав у придворному хорі. Хоч Олексій уникав політики, він палко любив свою батьківщину. Ймовірно, що це позначилося й на його дружині, особливо після того, як її з великим ентузіазмом приймали під час відвідин Києва у 1744 р. З цієї нагоди українська старшина звернулася до Єлизавети з котрим уже проханням про призначення нового гетьмана. Відповідь імператриці була позитивною. Однак вона відклала справу, бо кандидатів, якого вона мала на думці, — молодшому брату Олексія Кирилові — було лише 16 років, і перш ніж зайняти цю посаду, він мав набратися досвіду. Кирила послали вчитися до університетів Західної Європи. Тим часом із Гетьманщини було виведено російські війська, а «Правління гетьманського уряду» поступово розпущено. Після повернення з Європи Кирила призначають президентом Імператорської Академії наук. 1750 р. у Глухові 22-річного Кирила з великою помпою проголошують новим гетьманом.

За Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії. Проводячи більшу частину часу в Санкт-Петербурзі, де він брав активну участь у придворній політиці, Розумовський також підтримував тісні контакти з Лівобережжям. Розуміючи, що суспільство Гетьманщини стало надто складним, щоб старшина могла виконувати в ньому судові, адміністративні та військові функції, Розумовський починає організовувати окрему систему судочинства. У 1763 р. після тривалої підготовки Гетьманщину було поділено на 20 повітів, кожен із власними судами, які розглядали карні, цивільні та межові (земельні) справи. Суддів обирали звичайно з маєтної знаті. Як і раніше, міщани судилися власними судами.

Розумовському ще раз удалося підпорядкувати Київ і запорожців. Крім того,

він розпочав дещо поверхову модернізацію козацького війська шляхом систематизації його вишколу, забезпечення уніформою та вдосконалення артилерії. Планувалося заснувати університет у давній столиці Мазепи Батурині, а також охопити початковою освітою всіх козацьких синів. Проте політичні події перешкодили здійсненню цих планів. Усе ж гетьманові вдалося надати Глухову європейської витонченості, прикрасивши його грандіозними палацами, англійськими парками й театром, де виступали оперні трупи навіть з Італії. У місті було багато кав'ярень, а знать поголовно захоплювалася французькими модами.

Оскільки гетьман часто їздив до столиці імперії, країною на власний розсуд правила старшина. Саме за гетьманування Розумовського козацька верхівка нарешті домоглася свого, завершивши почате ще наприкінці XVII ст. перетворення з корпусного офіцера на типове дворянство. Тепер вона стала називати себе шляхтою, тобто дворянством.

Однак загалом прихильна Єлизавета не сприймала багато з гетьманових ініціатив. Коли він попросив дозволу встановити дипломатичні стосунки з європейськими дворами, його петицію було відхилено. Намагання Розумовського звільнити українське військо від участі у війнах, прямо не пов'язаних з українськими інтересами, теж зустріли негативну реакцію. Навіть у цей сприятливий для автономії Гетьманщини час форсувалися деякі централізаторські заходи імперії. Так, у 1754 р. бюджет Гетьманщини було поставлено під російський контроль, а митні кордони між Росією та Україною скасовано. Коли Розумовський добивався права вільно розподіляти землі на Лівобережжі, йому повідомили, що цією прерогативою користується лише імператриця. Очевидними були певні рамки, в яких українцям дозволялося вести власні справи.

Коли у 1762 р. до влади прийшла Катерина II, Розумовський повертається в Гетьманщину й займається її справами. У 1763 р. він збирає старшину на важливу раду в Глухові. Спочатку її метою було обговорення реформ судочинства. Але ця дискусія швидко поширилася й на проблему занепаду політичних прав Гетьманщини. Під кінець ради делегати ухвалили надіслати імператриці петицію з рішучим закликом повернути втрачені вольності й створити на Лівобережжі шляхетський парламент на кшталт польського сейму. В основі Глухівської петиції лежали посилення гетьмана й старшини на те, що їхня країна є окремим політичним та економічним цілим, пов'язаним з Росією лише в особі монарха. На думку Зенона Когута, ця петиція містила найбільш самостійницькі погляди, які не висловлювалися так відкрито з часів Мазепи. Слідом за цим Розумовський звернувся до імператриці зі сміливою пропозицією зробити посаду гетьмана спадковою в його родині. Інакше кажучи, українці просили Катерину взяти постійне зобов'язання шанувати їхню автономію.

Але українська знать прорахувалася. Саме тоді під впливом нападок на українську автономію, що містилися у записці Теплова, колишнього вчителя Розумовського, Катерина II вирішує скасувати цю автономію взагалі. Вона наказала Розумовському прибути до столиці та зажадала його відставки. 10 листопада 1764 р. після деяких зволікань і спроб досягти компромісу Розумовський залишив гетьманство.

Ліквідація Гетьманщини. Катерина II завершила справу, що її почав на Україні Петро I. Німкеня, котра стала членом династії Романових через шлюб, вона була відданою прибічницею русифікації й централізації. Як і багато інших правителів доби освіченого абсолютизму, Катерина була переконана, що найбільш розумним і ефективним є уряд, заснований на абсолютистських засадах і позбавлений таких «феодалних реліктів», як особливий статус окремих земель. Звідси її негативне ставлення до української, а також лівонської та фінської автономії. «Ці провінції — казала вона, — слід русифікувати... Це завдання було б легко здійснити, при-

значивши губернаторами людей розумних. Коли у Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». Отож імператриця вибрала на посаду генерал-губернатора Лівобережжя людину розумну — видатного російського полководця й політика Петра Румянцева.

Виконувати свої функції Румянцеву допомагала друга Малоросійська колегія, що складалася з чотирьох російських урядовців та чотирьох довірених представників старшини. У зводі таємних інструкцій Катерина наказувала Румянцеву діяти обережно, «аби не викликали ненависті до росіян». Щоб підготувати ґрунт для скасування української автономії, генерал-губернаторові радилося повторювати селянам, що погіршення їхнього становища було насамперед наслідком відсталості «малоросійських звичаїв». Водночас до старшини Румянцева мав застосовувати політику кийка і пряника. З одного боку, жорстоко каралися всілякі прояви автономістських тенденцій, а з іншого — тим, «хто не був заражений хворобою сваволі й незалежності», пропонували привабливі посади в імперському уряді, обіцяли зрівняти їх у статусі з російським дворянством і надати більшої влади над селянами.

Румянцева виконав свої обов'язки. Спочатку він уникав проведення глибоких змін, намагаючись завоювати прибічників. До його канцелярії дістали призначення багато українців, було засновано поштову службу, а також здійснено широкий перегляд суспільно-господарського становища земель. Прагнучи показати, яким освіченим є її правління, у 1767 р. Катерина II засновує свою знамениту «Комісію для сочинення нового уложенія». У Москві зібрали послів від усіх (за винятком селян) верств суспільства з усіх регіонів з метою висловити імператриці свої побажання та погляди. На велику прикристь Катерини й Румянцева ряд українських послів на чолі з Григорієм Полегією скористалися нагодою, щоб знову заявити про прагнення відновити гетьманство й повернути давні українські вольності. Посли інших порубіжних земель теж викликали занепокоєння уряду. Під приводом близької війни з Туреччиною імператриця назавжди «відклала» засідання комісії.

Після російсько-турецької війни 1768—1775 рр. Румянцева удається до рішучих кроків. Перший удар він спрямовує проти Запорозької Січі, яку в 1775 р. було зруйновано несподіваним нападом російських військ. До самої Гетьманщини черга дійшла в 1781 р., коли у зв'язку з адміністративною реорганізацією всієї імперії на Лівобережжі було скасовано його традиційні 10 полків. Натомість засновувалися три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. За територією та організацією вони були ідентичні решті з 30 губерній імперії. Одночасно українські адміністративні, судові та фінансові установи замінялися відповідними відгалуженнями імперської бюрократичної системи. Потім скасували й славетні козацькі полки. У 1783 р. їх замінили на регулярні уланські, до яких на шестирічний строк набирали селян і неукраїнців. Відтак перестало існувати окреме козацьке військо. Всупереч тому, що стверджувала царська пропаганда, поширення на Лівобережжя російської імперської системи не полегшило, а ще більше погіршило долю українських селян. У 1783 р. їх позбавили права лишати своїх панів — саме так, як це колись зробили з російськими селянами. Інакше кажучи, тепер лівобережне селянство ставало юридично закріпаченим.

Зате українська знать від цих змін виграла. Селяни нарешті потрапили під її цілковиту владу. В 1785 р. за «Жалуваною грамотою дворянству», виданою Катериною II, знать звільнялася від усякої військової служби для уряду, зрівнявшись у правах із російським дворянством. Із цих причин верхівка колишньої Гетьманщини без будь-якого ремствування погодилася з ліквідацією автономії. Траплялися лише поодинокі випадки протесту: так, у 1791 р. Василь Капніст спробував таємно заручитися підтримкою Пруссії в намаганнях відновити Гетьманщину. Але таких дій було недостатньо, щоб запобігти поглиненню Козацької України Російською імперією.

Російська експансія

Починаючи з XV ст. російський експансіонізм був головним чинником історії Східної Європи й зокрема України. З 1462 р., коли молода Московська держава охоплювала якихось 24 тис. кв. км, до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн кв. км, тобто одну шосту суходолу Землі, територія Росії природно стала з середньою швидкістю 80 кв. км на день. Наприкінці XVIII ст. вона спрямувала свої зусилля на велике завоювання Півдня. Тут лежали неозорі причорноморські степи (які належали до кримськотатарських володінь), а також контрольовані турками морські шляхи, що відкривали доступ до Середземномор'я й світової торгівлі. Доки для здійснення експансії на південь була потрібна допомога українців, Гетьманщині дозволяли існувати. Але з підписанням у 1774 р. Кючук-Кайнарджийського миру, яким завершилася успішна війна Росії з турками і за яким визнавалися її присутність на Чорному морі та суверенітет над Кримським ханством, українська автономія стала приреченою. Подібна доля чекала й інші землі, що лежали між Росією та Чорним морем.

Зруйнування Запорозької Січі. Після повернення у 1734 р. під владу росіян запорожці знову оселилися на своїх колишніх землях, збудувавши неподалік від старої Нову Січ. Імператорський уряд дивився на це повернення досить неодностайно. У наступних боях з турками запорожці так добре воювали, що Катерина II осипала їх похвалами та медалями. Однак вони також завдавали їй багато клопоту. Оскільки на землях запорожців кріпацтва не існувало й було вдосталь вільних земель, Січ стала раєм для селян-утікачів. До того ж, як тільки спалахувало повстання проти панів, запорожці незмінно брали в ньому участь. Так, у 1768 р. вони зіграли провідну роль у кривавому повстанні гайдамаків на Правобережжі, а коли російський козак Омелян Пугачов підняв у 1772 р. величезне повстання на півдні Росії, запорожці сховали його людей від гніву імператриці.

Серед самих запорожців звичайним явищем були соціальні конфлікти й насильство. З густішим заселенням запорозьких земель (на 1770 р. тут проживало близько 200 тис. чоловік, більшість яких не належала до козацтва) стали розвиватися хліборобство, торгівля й тваринництво. Господарську діяльність контролювали запорозькі старшини. Зокрема, останньому запорозькому кошовому Петрові Калнишевському належало понад 14 тис. голів худоби. Більшість його старшин були такими ж багатими. Як і в Гетьманщині, між запорозькою старшиною та неміною голотою розвинулися різкі соціально-економічні відмінності, через які часто вибухали конфлікти. Зокрема, у 1768 р. особливо запекла сутичка змусила старшину залупити чернече вбрання та рятуватися по сусідніх російських залогах. Порядок було відновлено лише після втручання імператорського війська. Постійні конфлікти на Січі, а також упертий опір, що його чинили запорожці російським намаганням колонізувати Чорноморське узбережжя, переконали Катерину II в необхідності радикального вирішення цієї проблеми. Тому, як тільки скінчилася війна 1768—1774 рр. й татари вже не являли загрози, вона наказала вдруге зруйнувати Січ.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців ще перебувала на турецькому фронті, російська армія під командуванням генерала Текелі, що повертався з війни, зруйнувала Січ і зрівняла її з землею. Калнишевського й старшину, незважаючи на їхній проросійський курс, було заарештовано й заслано до Соловків. Найбільший загін з 5 тис. козаків знайшов собі притулок на турецькій території неподалік гирла Дунаю. Близько половини всіх запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решта передана німецьким і сербським колоністам. Катерина II намагалася стерти запорожців навіть із пам'яті народної. Ого-

лосивши про їх ліквідацію, вона додала, що «вживання слова «запорозький козак» розглядатиметься нами як образа нашої імператорської величності».

Історія Запорозької Січі має свій епілог. П'ять тисяч запорожців, що втекли до Оттоманської імперії, дістали дозвіл оселитися в гирлі Дунаю. У 1784 р., щоб створити їм противагу, російський уряд переселяє решту колишніх запорожців на землі між річками Буг та Дністер. У 1792 р. цих бузьких козаків перейменували у Чорноморське Військо й переселили на Кубань. У 1828 р. частина задунайських козаків під проводом Йосипа Гладкого повертається до Російської імперії та згодом приєднується до своїх побратимів на Кубані. З 1864 до 1921 р. вони були відомі під назвою кубанських козаків.

Підкорення Кримського ханства. Протягом майже століття після катастрофічного походу 1686 р. росіяни намагалися завоювати Крим. Між 1734 і 1739 рр. російським та українським військам удалося прорватися на півострів, але через хвороби та брак провізії вони мусили повертати назад. У 1774 р. вони зайняли весь півострів і, за умовами Кючук-Кайнарджийського миру, змусили турків зректися сюзеренітету над ханством. Нарешті, у 1783 р., якраз коли знищувалися останні рештки Гетьманщини, Катерина II оголосила про приєднання ханства до Російської імперії. Для історії України, як і всієї Східної Європи, це була епохальна подія. Тюркських кочовиків, чий останній bastionом в Європі було Кримське ханство і чий останній напад на Україну відбувся у 1769 р., нарешті приборкали. Степ, який тисячоліттями був джерелом небезпеки для осілого люду, що населяв його порубіжжя, нарешті став приступним для селянського плуга.

Поділи Речі Посполитої. Навіть Річ Посполита з населенням 11 млн чоловік і територією 733 тис. кв. км не була захищеною від російського експансіонізму. Внаслідок хвалених «золотих вольностей», що фактично забезпечували польській шляхті необмежені права, країною ставало неможливо управляти. Майже цілковита анархія, заохочувана магнатами та чужоземними державами, яким було на руку послаблення центрального уряду, панувала протягом чи не всього XVIII ст. Використовуючи свою роль покровителя православних Речі Посполитої, сусідня Росія особливо ефективно зводила нанівець намагання поляків провести реформи й відродити свою державу. Зрештою у справу втрутилися три найагресивніших сусіди Речі Посполитої: Росія, Пруссія та Австрія. Внаслідок трьох поділів — 1772, 1793 і 1795 рр. — польсько-литовська держава перестала існувати. Лєвова частка, тобто 62 % території та 45 % населення колишньої Речі Посполитої, дісталася Росії; 18 % землі та 32 % населення — Австрії; відповідно 20 і 23 % відійшло до Пруссії. Ці радикальні зміни на політичній карті Східної Європи прямо позначилися на українцях. У 1772 р. українці Галичини та Буковини потрапили під австрійське панування. До 1795 р. все Правобережжя відійшло до Російської імперії. Історія України вступила у нову фазу.

* * *

Протягом майже століття Гетьманщина була центром політичного життя України. Хоч росіяни контролювали її зовнішні стосунки та військові кампанії, а також постійно втручалися у внутрішні справи, все ж управління та соціально-економічна політика Гетьманщини здійснювалися українцями, їм належали ключові позиції в судах, фінансах, армії. Самоврядування сприяло піднесенню української шляхетської еліти, гордої своїми традиціями. Навіть у 1767 р. старшинські послы до Законодавчої комісії відкинули реформи Катерини II, впевнено заявивши: «Наші закони найкращі». Саме Гетьманщина явила для політичних діячів України початку XX ст. прецедент українського самоврядування.

Більш ніж через півстоліття після ліквідації Гетьманщини Тарас Шевченко писав:

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!
Було колись панували,
Та більше не будем.
Тії слави козацької
Повік не забудем.

Гетьманщину не тільки не забули — пам'ять про неї допомогла започаткувати нову добу в українській історії, позаяк саме з нащадків старшини вийшло багато діячів, що сприяли формуванню національної свідомості українців. Історія Гетьманщини стала ключовим явищем національної історії та державотворчих змагань. Приклад самоврядування, що вона дала, надихає й сучасних українців у їхніх прагненнях створити свою власну національну державу.

СУСПІЛЬСТВО, ЕКОНОМІКА Й КУЛЬТУРА

Українському козацтву не вдалося створити рівноправне суспільство. У XVIII ст. соціальний устрій Лівобережної України був приведений у відповідність з устроєм сусідніх земель. З виникненням у Гетьманщині дворянської верхівки селяни знову стали кріпаками, а козаки за своїм статусом зрівнялися з селянами. На Правобережжі відновила свій режим польська шляхта, яка повернула старі порядки. У російській частині України соціальне напруження дещо пом'якшувалося завдяки відкриттю для колонізації неозорих родючих земель Причорномор'я, захоплених у запорожців і кримських татар. Але у 1768 р. на Правобережжі, що перебувало під владою Польщі й де соціально-економічне гноблення поглиблювалося релігійною дискримінацією, українські селяни підняли криваве повстання проти шляхти. Це повстання зазнало поразки, а шляхта відновила свою владу. Здавалося неможливим похитнути суспільно-економічний лад. Зате початок і середину XVIII ст. у Гетьманщині ознаменував пошквалений розвиток культури. Все ж до кінця століття Україна прибрала виразно провінційних рис у всіх регіонах і на всіх рівнях — культурному, соціальному та економічному.

Економіка

Сільське господарство було у Гетьманщині основною формою життєдіяльності населення, а торгівля та промисловість лишалися слабкорозвинутими навіть у порівнянні з російською Північчю. Як і в інших абсолютистських державах Європи, російський імперський уряд робив спроби стимулювати економічне зростання периферії, зокрема України, але тільки в тій мірі, в якій це не перешкождало розвитку Росії. Так чи інакше результати цієї політики справляли на Україну обмежуючий вплив протягом більшої частини століття.

Сільське господарство та пов'язані з ним промисли. Найважливішою зміною в українському сільському господарстві стало поширення його на південь. Та попри збільшення площ і відмінну якість нових земель не відбулося відчутного підвищення врожаїв, що пояснювалося застарілістю реманенту та методів господарювання. На нових землях і надалі використовувалася марнотратна система трипільної сівозміни, колоністи часто переселялися на цілинні землі замість того, щоб покращувати вже оброблювані. Середні врожаї пшениці лише в три-чотири рази перевищували кількість посіяного зерна й за європейськими мірками були просто жалюгідними. Таку відсталість зумовлювало кріпацтво. Маючи в надлишку дарову робочу силу, землевласники не відчували потреби у нововведеннях.

До того ж кріпацтво, особливо в його українських формах, стояло на перешкоді професійній різноманітності. На російській Півночі, де ґрунти були неродючі, землевласники часто заохочували своїх селян сплачувати оброк грошима, заробленими на торговельних і промислових підприємствах, що починали розвиватися в містах. На Україні з її родючими ґрунтами феодали, навпаки, вимагали від селян відробляти панщину. Як наслідок — і це належить підкреслити — український селянин прив'язувався до традиційних способів життя в селі та в полі тісніше, ніж російський.

При загальній млявості в економіці села все ж з'являлися певні нововведення. Наприкінці XVIII ст. було впроваджено нові культури, такі як кукурудза й картопля. Більше, ніж будь-коли, землевласники робили вкладення у пов'язані з сільським господарством виробництва, що приносили їм прибуток. Особливого поширення набуло будівництво млинів. Землевласники використовували їх не тільки для того, щоб молоти власне зерно, а й за плату дозволяли робити це селянам. На 1782 р. лише на Лівобережжі налічувалося 3300 водняних млинів і близько 12 тис. вітряків. Проте найприбутковішим із побічних занять дворянських підприємців було виробництво пшеничної горілки, від продажу якої багато феодалів отримували до половини грошових прибутків. Не дивно, що в 1750 р. в кожному полку Гетьманщини було в середньому 50 гуралень. Інші землевласники бралися за розведення усавлених українських волів, овець, а також коней. Зокрема, Кирило Розумовський мав табун із 5 тис. коней, із них 800 чистокровних. Зберігали свою популярність і такі традиційні промисли, як бджільництво, — деякі пасіки Правобережжя налічували аж по 15 тис. вуликів.

Торгівля. Хоч на перешкоді торгівлі на Україні продовжували стояти погані шляхи, брак грошей, надмірні позикові проценти (від 20 до 50 на рік), вона помітно розвивалася. Торгівля та сільськогосподарське виробництво були взаємозалежними. Труднощі пересування змушували людей з'їжджатися до певних міст і сіл у відповідні до церковного календаря строки, щоб продавати свій крам і купувати необхідні речі. Великі торговельні ярмарки, що тривали тижнями й пропонували на продаж величезне розмаїття товарів, відбувалися у Ніжині, Ромнах, Києві, Переяславі, Полтаві, Харкові та інших містах. До 1780 р. на Лівобережжі, що у господарському відношенні було динамічнішим, ніж Правобережжя, проводилося близько 400 ярмарків. Дрібніша торгівля велася тут на 700 місцевих базарах. Іншою поширеною, особливо серед козацтва та заможнішого селянства, формою дрібної торгівлі був продаж солі та риби. Ті, в кого вистачало грошей на віз і запряжку волів, великими ватагами вирушали у небезпечні мандрівки до Чорного моря. Там, навантажившись сіллю та рибою, вони розвозили їх по всій Україні. Деякі з чумаків накопичували достатньо грошей, щоб вкладати їх у великі підприємства. Так замість бартерної системи, тобто простого обміну товарів на товари, на Україні розвивалося грошове господарство.

До того як у кінці XVIII ст. були засновані чорноморські порти, зовнішня торгівля майже не розвивалася. Якщо раніше українські купці підтримували широкі зв'язки з балтійськими портами й західними ринками, то імперська політика спричинилася до того, що торгівля перемістилася на Північ. У 1714 р. Петро I змусив українських купців довозити пшеницю до таких російських або контрольованих росіянами портів, як Архангельськ, Рига і Санкт-Петербург. У 1719 р. був заборонений експорт на Захід українського збіжжя, а на польсько-українському кордоні вводилися суворі мита на імпорт, щоб запобігти конкуренції щойно заснованим російським мануфактурам. У ввози продуктів на Лівобережжя російські купці користувалися пільгами, тоді як українці за готові товари, які вони возили на Північ, сплачували мито від 10 до 40 %. Користуючись таким становищем, російські купці стали активно

проникати в українську торгівлю. На 1754 р., коли між Росією та Лівобережжям скасували торгові бар'єри, росіяни вже опанували оптову торгівлю.

Мануфактури. Порівняно з Росією промисловість на Україні розвивалася повільніше. З одного боку, широкі сільськогосподарські можливості поглинали увагу й енергію українців, з іншого — імперська політика підштовхувала промисловий розвиток Росії, розглядаючи Україну насамперед як джерело сировини. Ця ситуація схилила багатьох істориків досталінського періоду до думки, що економічні взаємини між Росією та Україною мали колоніальний характер. Проте мануфактурне виробництво на Україні не було ще цілком занедбане й у своїх дрібних формах набуло широкого розповсюдження. Лівобережна старшина й польські магнати Правобережжя заснували цілий ряд гут і складувних мануфактур, на кожній з яких працювало 15—20 робітників. Монастирі займалися виробництвом паперу. В містах чисельність таких ремісників, як ковалі, складуви, теслярі, малярі, шевці та кожум'яки, часто сягала 400—600. Деякі села, особливо на менш родючих землях Північної Гетьманщини, жили виключно з ткацтва та обробки деревини. На відміну від російських промислових центрів Західної Європи мануфактурні підприємства України і Росії нерідко виникали на селі, де жили підприємці-дворяни. Інша відмінність від європейських моделей полягала в провідній ролі уряду в розвитку мануфактур. Так, імператорський уряд заснував на Слобідській Україні величезні текстильні фабрики на тисячі робітників, зобов'язавши кріпаків працювати на них аналогічно тому, як вони працювали на пана.

Соціальні зміни в Гетьманщині

Нова знать. На початок XVIII ст. на верхівці суспільної структури Гетьманщини вже міцно утвердилася новонароджена знать. Кінець козацької рівноправності був майже невідворотним, бо східноєвропейські суспільства не знали ніякого іншого способу управління політичним і соціально-економічним життям, крім того, згідно з яким за несення служби феодална знать отримувала право володіти землею з селянами. Внаслідок цього Лівобережжя набуло рис більшої сформованості та стабільності, розвинувши суспільні відносини, подібні до тих, що існували в сусідніх країнах, де знать займала панівне становище.

Найяскравішим свідченням перемоги елітизму в Гетьманщині було «Значкове військово товариство». У його списках значилися імена дорослих чоловіків із старшинських родин, які ще не займали ніяких посад, але з появою вакансії могли отримати певне призначення. У 1760-х роках товариство організовувалося за складною ієрархією і включало 1300 прізвищ. Крім того, існувало близько 800 осіб, що фактично обіймали урядові посади. Таким чином, у середині XVIII ст. верхівку Гетьманщини складали близько 2100 знатних чоловіків із понад 1 млн загальної чисельності чоловічого населення. У 1785 р., коли імператорський уряд зробив спробу включити українську знать до російського дворянства, ця цифра зросла у декілька разів. Через те, що Санкт-Петербург не був упевнений в тому, як саме визначати залежність до шляхти в Гетьманщині, тисячі дрібних українських урядників і заможніших козаків претендували на статус дворянина, багато з них на підставі фальшивих документів.

Із дворянським титулом з'явилися й земельні мастки. Старшині їх дарували гетьмани й царі. У багатьох випадках урядники незаконно привласнювали закріплені за їхніми посадами землі. Внаслідок цього у 1735 р. понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини було приватною власністю шляхти. Завдяки своїм посадам шляхта, крім того, господарювала ще на 11 % земель. Отже, менш як 1 % населення володіли майже 50 % землі.

Як і скрізь у Європі, багатства розподілялися серед знаті нерівномірно. Кілька родин, особливо ті, з яких походили гетьмани, полковники та члени генеральної старшини, завдяки своєму впливові та зв'язкам отримували величезні латифундії. Наприклад, Мазепа володів 19 654 маєтками, Скоропадський — 18 882, Апостол — 9103. Проте маєтність середнього представника старшини була скромною й звичайно являла собою один маєток із 30 селянами, тобто третину володінь середнього російського дворянина. Ці цифри свідчать про те, що в Гетьманщині знаті була чисельнішою, ніж у Росії, а закріпачене селянство — навпаки. Але якою б н

Мешканці Лівобережної України: шляхтичка і козацький полковник. Кінець XVIII ст.

була козацька старшина (або шляхта, як вона себе титулувала) — багатою чи бідною, — вона однаково визискувала і селян, і козаків. Від перших вона вимагала все обтяжливіших оброків, панщини та особистої служби, а у багатьох зубожілих козаків купувала або погрозами відбирала землю, намагаючись обкласти її такими ж повинностями, як і селян.

Суспільний антагонізм між черню й старшиною мав важливі політичні наслідки, бо давав можливість царському урядові нацьковувати одну верству українського суспільства на іншу. Так, у XVII ст. Москва підтримувала народні маси проти козацької старшини, коли остання вдалася до спроби відкинути зверхність царів, а у XVIII ст. царі, навпаки, допомагали старшині, покараній після провалу її сепаратистських намагань, визискувати селянство, відтак посилюючи залежність української знаті від російських монархів. Таким чином, хоч деякі представники знаті й надалі лишалися вірними Гетьманщині й традиціям її самоврядування, багато

з них із практичних міркувань виявляли свою лояльність насамперед російському монархові.

Особливо сильною проімперська орієнтація стала після 1785 р., коли Катерина II зрівняла українську знать із російським дворянством у своїй «Хартії дворянських вольностей». Такими ж привабливими, насамперед для біднішої старшини, були можливості зробити кар'єру, які відкривалися внаслідок нових величезних загарбань російського уряду. Завдяки своїй відносно добрій освіті та адміністративному досвіду представники української знаті отримували посади не лише в імперській адміністрації колишньої Гетьманщини, а й у нещодавно завойованих землях Криму, Правобережжя й навіть на Кавказі — у далекій Грузії.

На кінець XVIII ст. українці займали ряд найвищих посад в імперії. У 1770-х та 1780-х роках родини Безбородьків, Завадовських, Кочубеїв і Трошинських давали імперії канцлерів та міністрів, які допомагали багатьом своїм землякам отримувати призначення на впливові посади у Санкт-Петербурзі. Численні особисті можливості та переваги, що їх давала служба імперії, значною мірою пояснюють те, чому ліквідація Гетьманщини зустріла такий слабкий опір серед української знаті. А оскільки просування по службі вимагало обізнаності з імперською культурою, багато українських дворян відмовлялися від свого барвистого козацького вбрання й переходили на європейський стиль, починали розмовляти російською чи французькою мовою. Й лише окремі старшини, на яких поблажливо дивилися як на романтиків, тужили за знищеною Гетьманщиною та за давньою козацькою славою.

Занепад козацтва. Після повстання 1648 р. козацтво користувалося широкими привілеями. Військова служба надавала козакам право землеволодіння й звільняла від податків. Їм дозволялося мати самоврядування, вести торгівлю, а також виробляти горілку — привілей, що раніше належав шляхті. Відтак, якщо за величиною маєтків більшість козаків мало чим відрізнялися від селян, то прав у них було майже стільки, скільки їх колись мала польська шляхта. Єдине, що заборонялося козакам, — це змушувати селян відбувати панщину — право, що зберігалося виключно за шляхтою. Але попри всі ці вольності з кінця XVII ст. спостерігається постійне погіршення становища рядового козацтва.

Унаслідок зростання впливу старшини прості козаки втратили такі важливі політичні прерогативи, як право обирати старшину та брати участь у радах. Ще глибокими для них були економічні проблеми, що крилися у самій природі козацького життя, яке змушувало їх бути водночас і селянами, й воїнами. До повстання 1648 р. козаки могли виконувати таку подвійну роль, оскільки війни були короткими, здобич — великою, а субсидії польського уряду давали додатковий прибуток. Але за царів військові конфлікти — такі як 21-літня Північна війна — тягнулися без кінця й краю. Навіть у мирний час російські урядники часто примушували козаків працювати на будівництві укріплень, каналів тощо.

Відбуваючи тривалу й виснажливу службу власним коштом, козаки часто залазили у борги. В результаті багато з них продавали свої наділи кредиторам із середовища старшини, часто під тиском і незмінно за низькими цінами, продовжуючи мешкати на своїх колишніх землях як орендарі, виконуючи повинності, аналогічні селянським. Лише небагатьом козакам щастило добитися титулу старшини, що з кожним днем ставало дедалі важчим. Таким чином, занепад козацтва скоротив його чисельність із 50 тис. у 1650 р. до 30 тис. у 1669 і до 20 тис. у 1730 р.

Стурбована цим явищем царська влада у 1723 р. і вдруге у 1728 р. заборонила продаж козацьких земель. Але ці заходи виявилися неефективними, бо торкалися симптомів хвороби, а не її справжніх причин. У 1735 р. уряд Гетьманщини вдався до спроби ширших реформ, поділивши козаків на дві категорії: заможніших боєздатних козаків, що називалися виборними, і на тих, котрі були надто бідними, щоб

купити собі військове спорядження (підпомічників). У той час як виборні воювали, підпомічники мали забезпечувати їх провізією, служити гінцями й навіть обробляти їхні землі. Підпомічники обкладалися оброком, щоправда, вдвоє меншим від селянського. Фактично бідніші козаки перетворилися на слуг своїх заможніших товаришів і старшини. Попри ці зміни економічне становище всього козацтва й далі погіршувалося. В 1764 р. у реєстрах фігурувало 175 тис. виборних козаків і 198 тис. підпомічників. Але фактично боекватними були лише 10 тис. виборних козаків. Зростала також кількість заборгованих козацьких господарств. До кінця

Мешканці Лівобережної України: селянин і селянка. Кінець XVIII ст.

століття більшість бідніших козаків опустилася до рівня державних селян. Зникнення кордону, а разом з ним і потреби обороняти його, економічні труднощі, перетворення старшини на великих землевласників, відсталість у військовій справі — все це призвело до того, що козащина на Україні перестала існувати.

Повторне закріпачення селян. Становище селян Лівобережжя (незакріпачених селян, яких у Східній Європі лишалося мало), як і становище козаків, постійно погіршувалося, починаючи з часу Великого повстання 1648 р. Вже за гетьманування Богдана Хмельницького вживалися заходи щодо повернення старих порядків, позаяк гетьман дозволив деяким монастирям і далі збирати з селян оброк. Різкий занепад селянства стався у XVII ст., коли вільні та автономні «військові поселення»

було відписано із земельного фонду Гетьманщини індивідуальним землевласникам із старшини.

Спочатку ці власники збирали скромну орендну плату й зобов'язували своїх орендарів виконувати такі роботи, як заготівля дров та перевезення сіна. За часів Мазепи максимальна трудова повинність зростає до двох днів на тиждень; хоч це й було обтяжливим порівняно з часом, коли селяни Лівобережжя взагалі не виконували повинностей, усе ж вона становила лише половину чи третину панщинної повинності польських чи російських селян. Проте всього через одне покоління середня тривалість панщини зростає до трьох днів на тиждень, а подекуди сягала чотирьох-п'яти днів. Крім того, у період війни селяни мали постачати імператорське військо провізією, постоем, утримувати шляхи, зводити мости й виконувати інші роботи. Коли ж селяни зверталися по захист до російських монархів, то знаходили мало симпатії, оскільки доля російських селян була набагато гіршою. Приклад пригнобленого російського кріпака сприяв ще нещаднішій експлуатації українського селянина.

І все ж таки доки селянин мав право лишати свого пана, він міг перейти до поблажливішого хазяїна, поселитися в іншому селі чи у відкритому степу. З цих причин старшина за підтримки російського уряду поступово обмежувала право переходу селян. Закон 1727 р. передбачав, що, лишаючи своїх феодалів, селяни втрачали право на майно, яке належало їм на старому місці, а з 1760 р. селяни повинні були отримувати у пана письмовий дозвіл на переїзд. Утративши законне право кидати пана, багато селян Гетьманщини вдавалися до забороненої законом втечі. Улюбленим місцем притулку для тисяч утікачів були землі запорожців, що дало Катерині II додаткову підставу для знищення Січі. У 1783 р. Катерина II зробила останній у цій справі крок, заборонивши лівобережним селянам за будь-яких обставин лишати своїх феодалів. Відтак через 130 років після свого визволення у 1648 р. лівобережний селянин знову став кріпаком.

Занепад міщанства. В аграрно орієнтованій Гетьманщині міщани зазнавали відкритої дискримінації. За винятком таких гетьманів, як Мазепа та Апостол, козацька адміністрація у кращому разі ігнорувала їх, а в гіршому всіляко намагалася підірвати їхнє становище. Навіть у межах міста органи міського управління та судочинства не мали влади над такими його мешканцями, як численні представники старшини, козацтва і селян. У деяких випадках старшина просто ліквідувала автономність невеликих або слабо захищених міст і переводила їхніх жителів під свою безпосередню підлеглість. У результаті кількість міст у Гетьманщині зменшилася з 200 у 1723 р. до 122 через 60 років.

Міщани були не лише політично безправними, а й перебували в економічно незигідному становищі. Звільнені від податків козаки могли продавати в містах свій крам, не сплачуючи місцевого мита. Водночас міщани, щоб забезпечити грішми скарбницю міста, були змушені сплачувати податок за продукти, якими вони торгували. Тому вони нерідко мали менше крамниць у власному місті, ніж козаки й солдати російських залог чи навіть ценці. За таких обставин у більшості міст Лівобережжя проживала невелика кількість люду — в середньому від 3 до 5 тис. (див. також табл. 2).

Однак серед цього загального застою існували й оази достатку і зростання. Завдяки значенню Києва як адміністративного, військового, торговельного й культурного центру його населення зросло з 11 тис. у 1723 р. до близько 43 тис. у 1780-х роках. Процвітали й такі розташовані на півночі поблизу російських торгових центрів міста, як Стародуб та Ніжин. Скласти уявлення про господарську діяльність, що розгорталася у цих містах, допоможе така статистика: у 1786 р. в Ніжині налічувалося 387 крамниць, шість кав'ярень, 29 кузень, 73 шинки, 124 корчми, вісім цегельнь,

дві цукроварні, 15 вітряків. Проте в цілому протягом усього XVIII ст. в економічному відношенні українські міста розвивалися повільно. На тлі такого застою майбутній бум у Південній Україні здавався особливо вражаючим явищем.

Таблиця 2

Соціальна структура Лівобережної України (1795 р.)

Соціальний стан	Чисельність, тис. чол.	У відсотках до загальної чисельності населення
Шляхта	36	1,6
Духовенство	15	0,7
Міщани	92	4,0
Козаки	920	40,0
Селяни	1240	53,7
Разом	2300	100

Відкриття Півдня

Одвічне просування східних слов'ян до родючих чорноземів Півдня, до Чорного моря було постійним чинником історії України. До кінця XVIII ст. ця мета нарешті була досягнута. Південна третина України відкрилася для розвитку головним чином завдяки зусиллям російського імперського уряду, й за значенням цю подію можна порівняти з колонізацією американського Заходу. В освоєнні Півдня інтереси українського суспільства співпали з інтересами російського імперського експансіонізму.

Колонізація причорноморських степів розпочалася ще до зруйнування Січі та завоювання Кримського ханства. Посилення феодалного гніту в Гетьманщині та на підлеглому Польщі Правобережжі штовхало тисячі селян до втечі на запорозькі землі, завдяки чому їхнє населення зросло від якихось 11 тис. осіб чоловічої статі в 1740 р. до понад 100 тис. у 1775 р. Крім того, царський уряд заохочував до колонізації чужоземців. У 1752 р. попри протести запорожців західна частина козацьких земель була надана кільком тисячам православних сербів, що рятувалися від переслідувань у католицькій імперії Габсбургів. Ця колонія називалася Новою Сербією. Через рік на схід від Січі було засновано ще одну колонію — Слов'яно-сербію. За царювання Катерини II щедрі земельні наділи отримували на Півдні німецькі поселенці. Водночас тут неухильно зростала російська адміністративна та військова присутність. Опір запорожців цим зазіханням тільки прискорив зруйнування Січі в 1775 р. У 1780-х роках після переселення запорожців і завоювання Кримського ханства почалася велика колонізація Півдня.

Щоб заохотити до нових земель дворян, імператорський уряд пропонував їм привабливі умови. Дворяни (переважно російські офіцери та цивільні службовці) отримували в дар наділи по 40 тис. акрів за умови заселення кожного з них 25-ма селянськими господарствами. Але якщо землі було в надлишку, то селян бракувало. Щоб привабити селян, дворяни робили їм поступки. Так, для отримання наділу в 160 акрів новоприбульці повинні були відробляти лише два дні панщини замість чотирьох-п'яти. У 1780 р. велику частину завербованих селян становили українці з Правобережжя. До нових земель також переселялися російські старовіри, німці, молдавани. Територія ця, незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, була відома під назвою Новоросії. У 1796 р. її населення вже сягнуло вражаючої цифри 554 тис. чоловік, 80 % яких склали росіяни та українці.

Ще швидше, ніж колонізація Степу, йшло зростання причорноморських міст.

На місцях давніх грецьких колоній чи турецьких фортець виникали Олександрівськ, Херсон, Миколаїв, Одеса. Населяли їх люди різних національностей: росіяни, греки, вірмени, євреї. Збіжжя становило основу жвавої торгівлі, що стала розвиватися у Причорномор'ї. Століттями Україна продукувала пшеницю в достатку, проте вона не мала вигідного виходу на світові ринки. Коли його нарешті забезпечили нові причорноморські порти, хлібороби та купці негайно із цього скористалися. Між 1778 і 1787 рр. урожаї в Новоросії зросли на 500 %. Між 1764 і 1793 рр. обсяг зовнішньої торгівлі у причорноморських портах, і насамперед в Одесі, підстрибнув на 2200 %. Землевласники, що раніше вирощували зерно насамперед для власних потреб, тепер продукували його на продаж. Нарешті Україна перестала бути степовим пограниччям Європи й перетворилася тепер на житницю цілого континенту.

Демографічна й територіальна статистика

На кінець XVIII ст., коли процес зростання населення в Європі різко прискорився, чисельність українців сягнула близько 10 млн і після росіян вони залюднювали найбільшу в Європі площу. Але не маючи власної держави й перебуваючи під чужоземною владою, українці лишалися малопомітними у політичному відношенні. Дані щодо їхнього розселення по регіонах Російської імперії та польсько-литовської Речі Посполитої подано в табл. 3.

Таблиця 3

Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст.

Територія	Площа, тис. кв. км	Населення, тис. чол. (приблизно)
Гетьманщина, або Малоросія (Російська імперія)	92	2300
Слобідська Україна (Російська імперія)	70	1000
Південна Україна (Російська імперія)	185	1000
Правобережна Україна (Річ Посполита)	170	3400
Східна Галичина (Річ Посполита)	55	1800
Закарпаття (імперія Габсбургів)	13	250
Буковина (Оттоманська імперія до 1772 р.)	5	150
Разом	585	10000

Українські землі були заселені з нерівномірною густрою. Найбільш заселеним регіоном була Східна Галичина (35 чоловік на кв. км), потім Лівобережжя (25 чоловік), Правобережжя (20) і нарешті — недавно захоплені степові регіони Південної України (5 чоловік на кв. км). Етнічний склад земель, населених українцями, також коливався від регіону до регіону. Українці склали 95 % населення Лівобережжя, близько 90 % — Правобережжя, близько 75 % — Східної Галичини і близько 65 % — Півдня України. Значних масштабів набула міграція населення, що головним чином переселялося з Лівого берега на Правий і особливо на Південь.

Правобережжя під владою Польщі

Попри поступову втрату своєї автономії Гетьманщина Лівобережжя лишалася виразно українським політичним, культурним та соціально-економічним цілим, яким ще понад століття правила автохтонна знать. Ця автономія не поширювалася на майже 50 % українців, що лишалися під владою Польщі. З огляду на те, що їхня знать переважно полонізувалася й не мала ніяких політичних інституцій, ці українці (величезну більшість яких становили селяни) були безпорадними перед жорстоким соціально-економічним і релігійним гнобленням. Мало що лишилося від жвавих колись культурних центрів Західної України. Особливо страшні лиха спіткали Правобережжя. Спочатку здавалося, що сама доля призначила, щоб ця колиска козацтва й арена перших перемог повстання 1648 р. стала осередком нового козацького устрою. Проте спустошливі війни доби Руїни перетворили край на безлюдну пустелю. Правобережжя знову потрапило під владу Польщі у 1677 р., але тільки в 1713 р. там були встановлені польсько-шляхетські порядки.

Поділивши країну на чотири традиційні воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське (сам Київ лишився під владою Росії), поляки стали продавати або роздавати величезні площі незайманих земель магнатським родам. До найбагатших належали роди Любомирських, Потоцьких, Чорторійських, Браницьких, Сангушків та Ревуцьких. До середини XVIII ст. близько 40 магнатських родів, представники багатьох із яких були нащадками польських вельмож, вигнаних у 1648 р., володіли 80 % території Правобережжя. Як і століття тому, магнати приналежали на ці землі селян, пропонуючи їм наділи на строк від 15 до 20 років та звільнення від усіх повинностей. Селяни з ентузіазмом зустріли цей крок, цілими потоками перебираючись сюди з Галичини, Лівобережжя й навіть Центральної Польщі. Не важко було передбачити, що з подальшим заселенням цих земель і закінченням терміну слобід зростали й вимоги панів до селян. До кінця XVIII ст. у більшості земель Північного Заходу селяни були перетворені на кріпаків, що працювали у панських маєтках по чотири-п'ять днів на тиждень. У менш заселених регіонах Півдня умови були дещо сприятливішими, оскільки основною формою селянських повинностей тут виступав оброк, а не панщина.

Якщо село відроджувалося швидко, то процес відновлення міських центрів перебігав повільніше. На додаток до руйнувань, викликаних війнами, місто підривав його давній ворог — шляхта. Сидячи по своїх сільських маєтках, які постачали їй усе необхідне, шляхта всіляко заважала розвитку міст: численні ремісники, що працювали в її маєтках, конкурували з міськими ремісниками; міщанам заборонялося займатися такими вигідними промислами, як млинарство, ткацтво, виробництво поташу й особливо високоприбуткове винокурство; багато міст були такими лише за назвою, позаяк становили приватну власність магнатів, причому до 80 % їхніх мешканців складали селяни, які обробляли навколишні землі. Незважаючи на ці труднощі, деякі міста, як, зокрема, Луцьк і Дубно на Волині, Кам'янець-Подільський та Бар на Поділлі, Бердичів та Умань у Київському і Брацлавському воєводствах, змогли значно вирости, головним чином завдяки місцевій та зовнішній торгівлі. Великий обсяг цієї торгівлі здійснювали євреї, що значно урбанізувалися. Основними продуктами експорту з Правобережжя були збіжжя та худоба. Їх традиційно возили суходолом на Захід або ж до портів Балтійського моря, проте під кінець XVIII ст. польські магнати поступово стали орієнтуватися на порти Чорноморського узбережжя.

Майже всі багатства, створені на Правобережжі, йшли до кишень польських «корольків», про володіння й марнотратство яких ходили легенди. Лише родини Любомирських належали 31 містечко та 738 сіл, тоді як один із представників клану Потоцьких мав 120 тис. кріпаків та 400 шляхтичів почту. Прикладом дивовиж-

ної непомірності магнатів слугує опис одного з їхніх бенкетів, на якому 60 биків 300 телят, 50 овець, 150 свиней та близько 20 тис. тушок дичини запивали понад 32 тис. л угорського вина, не рахуючи величезної кількості інших напоїв. Якщо взяти до уваги те, що вся ця екстравагантність покривалася за рахунок українського селянства, стане очевидним, що польська шляхта забула уроки повстання 1648 р.

Іншим прикладом повернення шляхетських порядків стало відновлення на Правобережжі утисків православ'я. Спираючись на активну підтримку польського уряду та війська, греко-католицькі ієрархи провадили систематичну кампанію, скеровану на підрив православного духовенства й навернення його пастви до католицизму. Вона була настільки ефективною, що в 1760-х роках у Київському та Подільському вєводствах лишалося якихось 20 православних парафій. Позбавлені церков, православні стали дивитися на свої монастирі як на оплот віри. У 1761 р. Мельхіседек Значко-Яворський — молодий архімандрит Мотронинсько-Троїцького монастиря й провідник православних на Правобережжі — почав організовувати опір католицькому та греко-католицькому гнітові. Найважливішим його кроком стало звернене до Катерини II прохання прийти на допомогу православним у Польщі. Із втручанням у справу православної Росії релігійне питання прибирало на Правобережжі нового й загрозливого забарвлення.

Гайдамащина. За винятком відносно невеликого числа козаків, що наймалися на службу до польських магнатів, козацтва на Правобережжі більше не існувало. Через те, на відміну від ситуації 1648 р., пригнобленим селянам бракувало сил, що могли б підтримати його у повстанні проти шляхти. І все ж виникали широкі, хоч і стихійні прояви народного опору. Його учасників називали гайдамаками. Як і «козак», слово «гайдамака» тюркське за походженням і означає «волоцюга», «грабіжник». Від початку XVIII ст. й надалі поляки називали так селян-утікачів, які ховалися глибоко в лісах і час від часу виходили грабувати шляхетські маєтки. Такі вигнанці суспільства, що жили грабунком багатих і часто користувалися підтримкою народних мас, були поширеним явищем на світанку новітньої Європи. Аналізуючи його, англійський історик Ерік Гобсбон уживає поняття «соціальне розбійництво». На його думку, «соціальні розбійники» поєднували в собі звичайні розбійницькі інстинкти й напівальтруїстичні прагнення помститися за гноблених співвітчизників шляхом експропріації власності у багатих. Поза цими невиразними ідеалістичними мотивами «соціальні розбійники» не мали чітко окресленої ідеології чи планів встановлення соціально-економічної системи на противагу вже існуючій. Великою мірою цю концепцію Гобсбона можна віднести й до гайдамаків.

Гайдамаки, які спочатку викликали у правобережної шляхти тільки легке роздратування, поступово перетворилися на головну загрозу для неї. Однією з причин зростання їхньої чисельності було закінчення 15—20-річного терміну звільнення селян від повинностей. Після стількох років свободи багато селян не бажали миритися з раптовим закріпаченням і приєднувалися до гайдамаків. Польська армія не була великою перешкодою для втікачів. Через небажання шляхти фінансувати її військові сили Речі Посполитої зменшилися до якихось 18 тис. чоловік. Із них 4 тис. закріплювалися за Правобережною Україною, чого було замало, аби утримати порядок. Але чи не найвирішальнішим чинником, що сприяв зростанню гайдамащини, було сусідство із Запорозькою Січчю, з якої надходили постачання, людське поповнення і — що найважливіше — досвідчені ватажки.

Особливу небезпеку для шляхти являли гайдамаки тоді, коли поляки втягувалися в міжнародні конфлікти й кризи. Так, у 1734 р., коли між росіянами й двома польськими фракціями точилася боротьба навколо обрання нового короля Польщі, сотник надвірного війська князя Єжи Любомирського на ім'я Верлан утік із війська

й оголосив повстання проти панів. Буцімто спираючись на підтримку російської імператриці, Верлан зібрав близько тисячі гайдамаків і селян у сформовані на взірєць козацьких загони й розпочав великий грабіжницький похід Брацлавщиною та Галичиною. Врешті польське військо змусило його втекти до Молдавії. Підбадьорені успіхами Верлана, стали виникати інші гайдамацькі ватаги, які намагалися перевершити його. Польська шляхта, проте, відповідала ударом на удар. Вона підкупом схилила знаного гайдамацького ватажка запорожця Саву Чалого до того, щоб він вилловлював власних співвітчизників. Протягом кількох років удавалося Чалому виконувати це завдання, доки на Різдва 1741 р. його не вбили запорожці. У 1750 р. гайдамацькі заворушення знову значно посилювалися. В самій лише Брацлавщині було поплундровано 27 міст і 111 сіл. Тільки завдяки новим військовим підкріпленням удалося придушити рух, що розгорівся у велику пожежу.

«Соціальне розбійництво» також поширилося на Західній Україні, особливо в Карпатах. Там ватаги розбійників, що називалися опришками і звичайно налічували по 30—40 чоловік, часто нападали на шляхту, заможних купців та орендарів-евреїв. Найславетнішим із опришків був Олекс Довбуш, який, немов легендарний Робін Гуд, роздавав награвоване добро бідним, завоювавши велику популярність серед гуцулів. Після того як у 1745 р. Довбуша вбив чоловік його коханки, на його місце прийшли інші ватажки, такі як Василь Баюрак та Іван Бойчук. Останній, зазнавши невдач у Галичині, втік на Запорозьку Січ, звідкіля спробував, хоч і без успіху, знову вести на захід нову ватагу. Незважаючи на неодноразові зусилля польських властей придушити опришків, вони продовжували діяти в Карпатах, аж доки ці землі у 1772 р. не відійшли до Австрійської імперії.

Коліїщина. 1768 рік був часом загальної смуги. Шляхту Речі Посполитої дедалі більше дратувало постійне втручання у польські справи російської цариці Катерини II. Спочатку вона добилася того, що королем Польщі обрали її коханця Станіслава Понятовського, а згодом примусила поляків гарантувати релігійні свободи православним. Розлючена шантажем росіян польська шляхта утворила в лютому 1768 р. Барську конфедерацію й напала на російські війська, розташовані на польських землях. Для православних Речі Посполитої настали тривожні часи. Багато з них були переконані, що конфедерати не простять їм підтримки, що її вони одержували від росіян. Інші вирішили вдарити по шляхті, доки вона не напала першою.

У травні 1768 р. з Мотронинського монастиря вирушила на північ у заселені частини Правобережжя ватага із 70 гайдамаків під провідом Максима Залізняка, запорожця з Лівобережжя. Залізнякові люди підбурювали селян до повстання. У їхніх маніфестах проголошувалося: «Настав час скинути з себе рабство... і помститися за муки, зневагу і небачені гноблення, яких ми зазнали від наших панів». За лічені дні загін поповнився новобранцями з селян і мандрівних гайдамаків. Місто за містом падали перед повстанцями: Фастів, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянка. На початку червня близько 2 тис. гайдамаків обступили Умань — добре укріплене місто, де сховалися тисячі шляхтичів, католицьких та греко-католицьких священників, орендарів-евреїв. Долю Умані вирішив Іван Гонта — сотник в охороні Стефана Потоцького, який разом зі своїм загоном узяв бік повстанців. Коли місто здалося, почалась нещадна різанина, в якій страшною смертю загинули тисячі чоловіків, жінок і дітей.

Наприкінці червня в руках повстанців були Київське, Брацлавське, а також частина Подільського і Волинського воеводств. Лише присутність польських та російських військ на інших західноукраїнських землях перешкоджала їх приєднанню до повстанців. До поразки повстання зовсім несподівано спричинилися росіяни. Побоюючись поширення повстання на Лівобережжя, Катерина II наказала своєму

полководцеві генералу Михайлу Кречетникову подати допомогу полякам. Увечері 6 липня 1768 р. Кречетников запросив на бенкет Залізняка, Гонту та інших гайдамацьких ватажків, де заарештував їх разом з їхніми приголомшеними товаришами. Росіяни видали Гонту та 800 його людей полякам, які піддали його тортурам, а потім стратили. Залізняка та решту гайдамаків було заслано до Сибіру. Наступних кілька років польський воєвода Юзеф Стемпковський продовжував чинити помсту над українськими селянами, тисячі яких він замордував у своїй резиденції в Кодні. Так зустріло сумний кінець останнє повстання українських селян проти польських феодалів.

Церква на Лівобережній Україні. Гравюра кінця XVIII ст.

Культурне життя

XVIII століття було парадоксальною добою в історії української культури. Воно стало свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури, що відобразився у химерному стилі барокко. Проте майже одночасно з цим створювалися умови, за яких українська культура позбавлялася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до російських імперських взірців.

Церква. Православна церква століттями виступала центром та рушієм культурного життя на Україні. В боротьбі з польським католицизмом вона стала

втіленням української самобутності. Але самобутність ця поблякла із вступом на арену Російської імперії як оборонця всього православ'я, включаючи українське. Позбавлена сенсу існування, українська церква втратила свою рушійну силу. Приблизно в цей же час вона перестала існувати як окреме ціле.

Поглинання української церкви імперським духовним «істеблiщментом» перебігало паралельно з ліквідацією автономії Гетьманщини. Деякий час після переходу в 1686 р. під зверхність московського патріарха українська церква процвітала: її школи були найкращими в імперії; її добре освічених священників завзято переманювали до себе росіяни; завдяки покровительству Мазепи зміцнилася її економічна база. І все ж розвивалися події, що не віщували їй нічого доброго. Вже у 1686 р. Чернігівська єпархія була вилучена з-під юрисдикції київського митрополита й підпорядкована Москві. Трохи згодом подібне відбулося з Переяславською єпархією.

Ще більше владу київського митрополита було підірвано між 1690 і 1710 рр., коли врешті-решт поступилися перед тиском поляків і перейшли до греко-католиків такі давні bastiони українського православ'я, як Львівська, Перемишльська та Луцька єпархії. Найдошкульнішого удару церква зазнала у 1721 р., коли Петро I скасував Московську патріархію, заснувавши Священний Синод — бюрократичну установу, до якої входили урядові службовці та духовенство і яка наглядала за справами церкви. Це фактично перетворило православну церкву як у Росії, так і на Україні на бюрократичний додаток держави. Українці брали безпосередню участь у цих нововведеннях, зокрема їх підтримував Феофан Прокопович — найближчий радник царя в церковних справах. Водночас українець Стефан Яворський, провідний православний діяч імперії, виступав проти них.

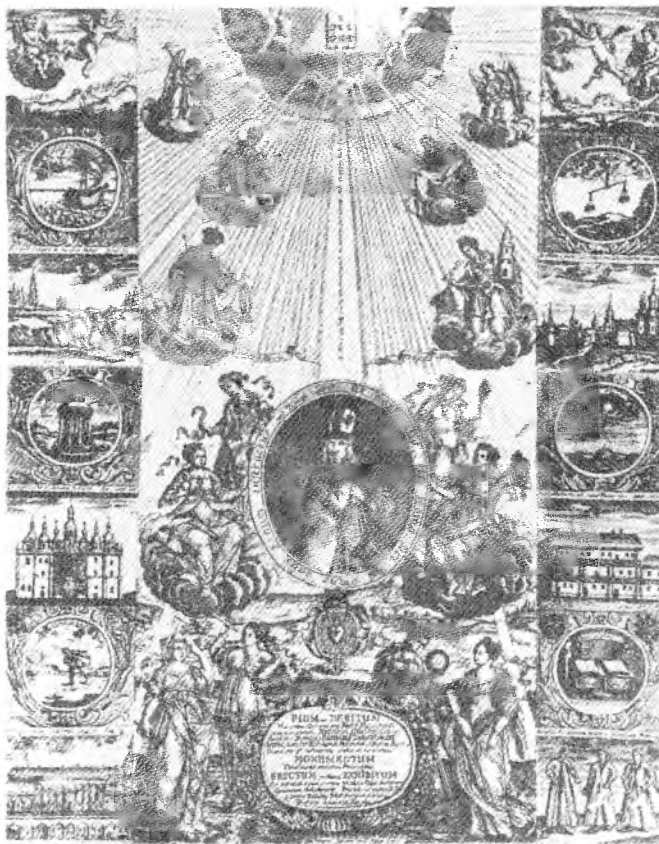
Знищення бюрократичним централізмом автономії та самобутності української церкви було лише справою часу. В 1722 р. Священний Синод призначив архієпископом Варлаама Вонатовича, порушуючи сталу традицію, за якою на цю посаду завжди обирали собор церковних ієрархів. За вперті протести проти реформ у 1730 р. його заслали на далеку Північ. Сповнене ксенофобії російське духовенство, яке довгий час підозрювало українців у тому, що вони «заразилися» латинськими впливами, стало переробляти їх на власний штиб. Під приводом викорінення «еретичних відхилень» Священний Синод змушував українців друкувати книги, писати ікони, зводити церкви за російськими взірцями. У 1786 р. державі були передані всі церковні землі, й церква у фінансовому відношенні стала цілком залежною від уряду. Наприкінці століття більшість церковних ієрархів України були росіянами або зрусифікованими українцями. Колись особна й зорієнтована на Захід українська православна церква тепер стала всього-на-всього готовим засобом поширення російської імперської культури.

Освіта. Порівняно з Росією освіта в Гетьманщині досягнула високого рівня. За даними, зібраними в семи полках із десяти, у 1740-х роках існувало 866 початкових шкіл, де в обсязі трирічного курсу викладалися основи читання та письма. Ця структура різко відрізнялася від освіти на Правобережжі, де більшість шкіл контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була практично недоступною. Це й було однією з причин незначної ролі, яку відігравало Правобережжя в культурному житті України тієї доби.

Щодо середньої освіти, то Лівобережжя могло похвалитися кількома колегіями, зокрема у Чернігові, Переяславі та Харкові. Головним осередком вищої освіти була Ієзуїтсько-Могилянська академія, яка отримала цей статус у 1701 р. Завдяки щедрій фінансовій підтримці Мазепи вона стала одним із провідних культурних центрів православного світу. В десятиліття, що передувало Полтавській битві, в ній щороку навчалося 2 тис. студентів. Серед її викладачів були такі світила, як Йосафат Кроковський, Стефан Яворський та Феофан Прокопович. Побудована за суворими

правилами 12-річна програма навчання в академії користувалася таким високим авторитетом, що російські правителі заповзято вербували її викладачів і випускників, пропонуючи їм найвищі в імперії церковні та урядові посади.

Проте взаємини Київської академії з російськими правителями не завжди були дружніми. Після історії з Мазепою внаслідок репресій царату загальне число студентів скоротилося до менше ніж двох сотень. У 1740-х роках завдяки самовідданому керівництву Рафаїла Заборовського це число знову сягнуло за тисячу й академія вступила в період свого останнього розквіту. Вона сама великою мірою

Титульна сторінка Академічних тез Києво-Могиллянської академії.
Гравюра Г. Левицького, 1739 р.

породила причини свого остаточного занепаду. Тісно пов'язана з церквою й укомплектована представниками духовенства, академія, як і раніше, робила наголос на таких традиційних предметах, як філософія, теологія, риторика та мови. Її схоластичні методи навчання застаріли, а спроби засвоїти раціоналістські наукові течії, що проникали з Європи, були млявими та малоефективними. Релігійна орієнтованість і традиціоналізм стояли на перешкоді залученню до академії молоді, зацікавленої сучасними знаннями. У 1790 р. понад 90 % із 426 її студентів були синами священників. Зрештою славетний учбовий заклад перетворився на богословську семінарію. Водночас українці, які прагнули здобути сучасну освіту,

охоче вступали до нових російських закладів (як, зокрема, Московський університет та Медична академія), заснованих у 1750-х роках. Усвідомлюючи відсталість української вищої освіти, гетьман Розумовський разом із старшиною звернувся до імперського уряду по дозвіл заснувати університет у Батурині, але дістав відмову. До кінця XVIII ст. ситуація стала цілком протилежною: провідні учбові заклади імперії знаходилися тепер не на Україні, а в Росії.

Культурні досягнення. Починаючи з середини XVII до кінця XVIII ст. в художній та інтелектуальній царині панував стиль барокко. Його поява співпала з гідною подиву культурною добою в історії країни й водночас допомагала формуванню цієї доби. Задовольняючи смаки знаті, барокко підкреслювало велич, розкіш та декоративність. Цей стиль мав збуджувати почуття людини і в такий спосіб оволодівати її думками. Він віддавав перевагу формі перед змістом, химерності перед простотою, синтезові перед самотуністю. Саме здатність до синтезу зробила барокко особливо принадним для українців — нації, котра перебувала між православним Сходом та латинізованим Заходом. Барокко не принесло на Україну якихось нових ідей, воно скоріше пропонувало нові прийоми, — такі як парадокс, гіперболізація, алегорія, контраст, — і всі вони допомагали культурній еліті ефективніше окреслити, опрацювати й розвинути старі істини. Багато представників цієї еліти не виявляли зацікавленості місцевим життям чи національною справою. Вони мислили себе насамперед у межах всього православного світу. Це дало деяким українським історикам культури підстави критикувати їх за відсутність національного коріння, за безплідність та ізольованість від життя, що точилося довкола. І все ж барокко принесло на Україну культурний динамізм, прагнення досконалості, спрагу спілкування із Заходом. Спливе багато води, перш ніж культурне життя України знову зануртує з такою ж силою.

Література й мистецтво. Багато барокових рис позначилося на творах так званих «перелітних птахів», тобто українців, що навчалися в польських чи західноєвропейських університетах і повернулися до Києва, щоб викладати в Академії. Зважаючи на їхню європейську освіченість, Петро I покликав їх очолити в Росії церковні та освітні установи. Найвидатнішими серед них були Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Туптало та Симеон Полоцький. Але було й багато інших. Між 1700 і 1762 рр. понад 70 українців та білорусів обіймали найвищі церковні посади імперії, тоді як росіяни — лише 47. Хоч більша частина їхньої творчої кар'єри проходила на Півночі, деякі з цих мандрівних учених-священників ще за свого перебування в Києві зробили значний вклад у культуру. Так, викладаючи поезику в Київській академії, Прокопович у 1705 р. написав свою знамениту історичну драму «Володимир», що оспівувала введення християнства на Русі. Присвячена Мазепі та Петру I, п'єса містила яскраво виражені ознаки патріотизму, зокрема у трактуванні Прокоповичем Києва як «другого Єрусалиму». Проте ці сантименти не завадили Прокоповичу стати провідним ідеологом реформ Петра I, спрямованих на секуляризацію й централізацію суспільства. Стефан Яворський, ректор Київської академії, який у 1721 р. зайняв найвищу в російській церкві посаду, славився своїми елегантними віршами, писаними українською, польською та латинською мовами. Перебуваючи в Росії, він написав «Камінь віри» — красномовний виступ проти протестантизму.

Виходили з Київської академії й письменники іншого гатунку. Це були не священники, не викладачі, а студенти, що згодом ставали козацькими хорунжими та царями. На противагу богословським проблемам, барвистим панегірикам, ученим диспутам, якими захоплювалися їхні вчителі, ці письменники цікавилися насамперед історією рідної землі й писали так звані козацькі літописи. Автором

найцікавішого з них був писар Самійло Величко. У передмові до своєї праці цей учений козак запитує: «Ежели может що быти любопытствующему нраву человеческому, кроме телесных требований, ласкавый чительнику, так угодное и приятное, яко чтение книжное и ведение прежде бывших деяний и поведений людских?» Потім Величко пояснює, як роки спустошення України збудили в ньому інтерес до минулого своєї землі: «Видех же к тому, на розных там местцах, много костей человеческих, сухих и нагих, тилко небо покров себе имущих, и рекох во уме — кто суть сия. Тех всех, еже рек. пустых и мертвых насмотревшись, поболех сердцем

Григорій Сковорода

и душею, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украиномалороссийская во область пустыне Богом оставленна и населници ея. славные предки наши, безвестнии явишася. Аще же и вопрошах о том многих людей старинных, почто быть тако, из яких причин и чрез кого опустошися тая земля наша? — то не единогласно отвещеваху ми, еден тако, а другий инако; и не-мощно мне было совершенно з их не единогласных повестей информоватися о падении и запустении оная тогобочныя отчизны нашея».

Інший зразок цього літературного жанру створив Григорій Грабянка. Він називався «Дії запеклої і од початків поляків кривавої небувалої брані Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького з поляками» і мав на меті показати, що «українці є рівні з іншими». Аналізуючи недавнє минуле, як Величко, так і Грабянка рішуче підтримують претензії старшини на соціально-економічне та політичне панування на Україні. Скасування Гетьманщини також знайшло відгук у літературі. Зокрема, у 1762 р. Семен Дівович написав довгу полемічну поему під назвою «Розмова Великої Росії з Малою Росією», в якій боронив право України на автономію. У тому ж струмені писав свої праці Григорій Полетика. Яскраве уявлення про психологію козацької верхівки давали щоденники та записки Миколи Ханенка, Якова Марковича та Пилипа Орлика.

Високого рівня досягло у XVIII ст. мистецтво. Українські митці, більшість яких працювали в Росії, уславилися насамперед на музичній ниві. Композитори Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Артем Ведель поклали початок українським та російським традиціям хорової музики. У багатьох їхніх творах яскраво відчутний вплив українських народних мелодій. Загальне визнання здобули у живопису Дмитро Левицький, в архітектурі — Іван Григорович-Барський. На початку століття завдяки фінансовій підтримці Мазепи в стилі так званого козацького барокко було споруджено ряд церков, що порівняно з західноєвропейськими виглядали більш стриманими й елегантними. Пізніше піднялись такі чудові зразки барокової архітектури, як Успенська церква в Києво-Печерській лаврі, Андріївська церква в Києві та собор Св. Юра у Львові. Водночас на селі поширився народний театр (вертеп) і з'явилося багато мандрівних бандуристів.

Григорій Сковорода (1722—1794). Без сумніву, найсамобутнішим українським мислителем тієї доби був Григорій Сковорода. Син бідного козака з Лівобережжя, Сковорода у 12-річному віці вступає до Києво-Могилянської академії. Його довге й різноманітне навчання включало й тривалі подорожі країнами Заходу. Як свідчить легенда, він мандрував багатьма землями Центральної Європи для того, щоб ближче пізнати людей. Він опанував латинську, грецьку, польську, німецьку та церковнослов'янську мови й був широко обізнаний із філософськими творами стародавніх і сучасних авторів. Із 1751 до 1769 р. Сковорода з перервами викладає етику в Переяславському та Харківському колегіумах. Проте ворожість церковної верхівки до його неортодоксальних поглядів та педагогічних методів змусила Сковороду полишити викладання й розпочати життя мандрівного філософа. Сковорода, якого часто називали «українським Сократом», пішки обходив своє рідне Лівобережжя та Слобожанщину, вступає у гострі філософські суперечки з найрізноманітнішими людьми, де б то не було — чи на ярмарку, чи в дорозі, чи у сільському садку. Передусім його цікавило те, як людина може стати по-справжньому щасливою. На думку Сковороди, ключем у цьому було пізнання «самого себе»; крім того, людина мала робити в житті саме те, чому вона природно відповідала. Отже, треба за всяку ціну забезпечувати особисту незалежність і уникати непотрібного багатства і слави. Ці переконання привели Сковороду до відкритої критики старшини та духовенства за те, що вони гнобили селян. До його численних творів належали збірки поезій, підручники із поезики й етики, філософські трактати. Живучи у згоді з власним ученням, Сковорода зажив великої популярності серед простого люду, багато його висловлювань увійшло до народних пісень і дум. Кажуть, що Сковорода написав таку автоепітафію: «Світ ловив мене, та не спіймав».

* * *

Наприкінці XVIII ст. закінчилася бурхлива й багатогранна культурна епоха. В результаті завоювань Петра I Росія здобула на Балтійському морі жадане «вікно в Європу», а потреба в животворній ролі України як посередника культурних впливів відпала. Кордони імперії значно обмежили контакти України з Заходом. Тепер плодами безпосереднього виходу в Європу, «європеїзації», інтелектуальним потенціалом України користувалася Росія, завдяки чому вона стала в авангарді культурного розвитку. Водночас ізольована і схильна до традиціоналізму Україна скотилася в трясовину провінціалізму. Після втрати політичної автономії над нею нависла загроза втрати й культурної самобутності.

ПІД ІМПЕРСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Україна у складі Російської та Австрійської імперій

Зростання національної свідомості

Імперські реформи

Соціально-економічні зміни

Діяльність інтелігенції

Східна Галичина: оплот українства

УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Протягом майже 150 років від кінця XVIII до початку XX ст. українці перебували під владою двох імперій: 80 % із них підлягали російським імператорам, решта населяли імперію Габсбургів*. Так на світанку новітньої доби українці опинилися у складі політичної системи, що радикально відрізнялася від устрою, до якого вони звикли. Як усі імперії, Російська імперія Романових та Австрійська Габсбургів являли собою величезні територіальні конгломерати, численне населення яких складалося із етнічно й культурно різноманітних народів. Надмірно централізована політична влада символізувалася в особі імператора, який не відчував потреби брати до уваги погляди й бажання своїх підданих. Імператори та їхні урядовці вимагали від останніх абсолютної покори й вірності, вважаючи це не лише політичним, а й моральним і релігійним обов'язком. За їхню покірливість імператори обіцяли підлеглим безпеку, стабільність і порядок. Це був устрій, який чимала частина населення імперії вважала не лише розумним, а й навіть привабливим.

В управлінні численними, розкиданими на великій території підданими імператори спиралися насамперед на армію та бюрократію. Армія боронила, а при нагоді й розширяла кордони імперії. Вона також забезпечувала внутрішній порядок. Бюрократія збирала податки (більша частина яких ішла на утримання її самої та армії), а також прагнула організувати суспільство у спосіб, що найкраще відповідав інтересам імперії. На відміну від знаті, — як української старшини, так і польської шляхти, — що панувала в українському суспільстві XVIII ст. й діяла за принципом «чим менше втручання уряду, тим краще», імперські бюрократи, які правили у XIX ст., вважали, що чим більшим числом законів і правил вони обкладатимуть суспільство, тим ліпше буде в ньому жити. І хоч місцева верхівка й далі зберігала своє значення, проте важливі рішення, що визначали життя українців, все частіше приймали імперські міністри у далеких столицях.

Російська імперія

Російська імперія була однією з найбільших у світі. Окрім величезних розмірів вона помітно відрізнялась від інших європейських держав своїм політичним устроєм. У жодній країні континенту правителі не мали такої необмеженої влади, якою користувалися царі-імператори. Ніде бюрократія не була такою деспотичною.

* У XVIII та XIX ст. українців Російської імперії, як правило, називали малоросами. Ті з них, що проживали на території Австрійської імперії, продовжували називати себе русинами.

поліція також жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії. У XVIII ст. в результаті реформаторської діяльності Петра I й Катерини II імперія далеко відійшла від примітивного й напівазіатського князівства Московського, яке дало їй початок. Вона могла похвалитися величезною армією, зорієнтованими на європейські зразки чиновництвом, що дедалі зростало, і дворянською елітою. Однак попри ці зміни російські правителі не відмовилися від самодержавства — цього основного принципу давньої московської політики, за яким царям належала абсолютна влада над усіма їхніми підданими в усіх царинах їхнього життя.

На початку XIX ст. з'явилися деякі невиразні ознаки того, що молодий і популярний цар Олександр I, можливо, доведе реформи до їхнього логічного завершення й подарує підданам конституцію, яка замінить б самодержавство владою закону. Але незабаром стало очевидним, що цей «освічений» монарх не сприймав ідею конституції серйозно. Проте він посилив сподівання реформ серед крихітної ліберально настроєної групи імперської еліти, й у грудні 1825 р., зразу після його смерті, купка дворян із метою встановлення конституційного правління вдалася до спроби державного перевороту. І хоч повстання декабристів зазнало нищівної поразки, нового імператора Миколу I глибоко вразив цей виклик, кинутий його владі, й він вирішує більш, ніж будь-коли, посилити контроль над своїми підданими.

Закоханий у військову муштру, Микола I намагається впровадити у цілому суспільстві дисципліну й порядки милої його серцю армії. З цією метою він розширив бюрократичний апарат і у 1826 р. впровадив Третій відділ імперської канцелярії — першу російську таємну поліцію. Він також наказав утворити жандармерію, тобто регулярну поліцію, і значно посилити цензуру. Ці заходи призвели до того, що Росія під час царювання Миколи I вступила в період, який великий російський історик Василь Ключевський назвав «епоєю найбільшого бюрократизму в нашій історії».

Російська імперська присутність на Україні. Прихильники російського самодержавства часто виправдовували його доцільність великими розмірами та багатонаціональним складом імперії. Найвиразніше це сформулював один із найславетніших серед багатьох українців, які стали на службу імперії, крім того, знаний як патріот рідної йому України — князь Олександр Безбородько: «Росія — це країна самодержавна. З огляду на її розміри, різноманітність населення та звичаїв і багато інших міркувань самодержавство постає для Росії єдиною природною формою управління. Всі заперечення цього твердження безплідні, позаяк найменше послаблення самодержавної влади призведе до втрати багатьох провінцій, до ослаблення держави й принесе людям незліченні лиха». Виходячи з таких поглядів, чиновництво правило імперією так, ніби вона складалася лише з одного народу — росіян, — та ігнорувало відмінності національного походження та історичних традицій багатьох інших її підданих.

Оскільки за своєю мовою й культурою українці були близько спорідненими з росіянами, то уряд незабаром став розглядати Україну як по суті російський край. Коли б в імперського урядовця хтось запитав (щоправда, небагато людей відважилися б зробити це), за яким правом управляє Росія великою частиною українських земель, відповідь була б подібною до напису на медалі, викарбуваній у 1793 р. на честь Катерини II: «Я повернула те, що було відірване». У такому розумінні Україна завжди була невід'ємною частиною Росії, деякий час відділеною від неї в силу історичної «випадковості». Відмінності, що існували між росіянами та українцями, переконував би імперський бюрократ, виникли саме внаслідок цього тимчасового відокремлення. Тепер, воз'єднанись із росіянами, українці, або «малороси», повинні втратити свої відмітні риси й стати «справжніми росіянами». Відтак політика уряду, спрямована на прискорення цього «природного» процесу, проводилася аж до самого розпаду імперії.

Конкретною й повсюдною ознакою імперської присутності на Україні була армія. Її численні залоги й форти усівали всю країну, а її командири обкладали населення обтяжливими повинностями. Найстрашнішою військовою повинністю був призов до армії, впроваджений на Україні у 1797 р. Для тих невдах, які потрапляли до рук вербувальників, термін служби становив 25 років. Через нелюдську муштру й часті війни такий термін вважали рівносильним смертному вироку. Не дивно, що рекрутів нерідко перевозили закованими в кайдани, а пани карали найнепокірніших кріпаків, віддаючи їх у солдати.

Продовжуючи мілітаристську політику в управлінні країною, Олександр I та його фанатично відданий авторитарним методом міністр Олексій Аракчєєв у період між 1816 і 1821 рр. почали засновувати ненависні військові поселення. Близько 500 тис. солдатів отримали наказ будувати поселення на зразок військових таборів, у яких кожний аспект приватного життя, у тому числі дозвіл на шлюб та інколи навіть право мати дітей, підпорядковувався суворим і докладним інструкціям. На Україні існувало близько 20 таких поселень. Проте ці задушливі порядки дали протилежні очікувані плоди й до 1857 р. більшість військових поселень було розформовано. Це був досить промовистий приклад намагань царської бюрократії підпорядкувати цивільне життя військовій дисципліні.

Процес упровадження на українських землях імперських структур влади почався ще в 1770-х роках, але остаточної форми він набув лише в 1830-х. Тоді Україну було розділено на дев'ять губерній, які складала три окремих регіони. До Лівобережної України, де традиції козацтва й старшини виявлялися найдужче, входили Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії; нещодавно захоплене Правобережжя, де польська шляхта, як і раніше, заправляла суспільно-економічним життям українських селян і де в містах проживали переважно євреї, складалося з Київської, Волинської та Подільської губерній; нарешті, новоосвоєний Південь, що колись належав запорожцям і Кримському ханству, поділявся на Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії. Кожна губернія ділилася на повіти, що в свою чергу включали міста і села.

Ієрархія урядників, котрі правили в цих адміністративних одиницях, була однаковою в усій імперії. На чолі губерній стояли губернатори, призначувані царем. Губернаторові допомагали чиновники, що займалися такими справами, як громадський порядок, освіта та податки. Верхній прошарок адміністративного апарату переважно складався з професійних чиновників. Проте на повітовому рівні й нижче багато урядовців — зокрема начальник жандармерії, предводитель дворянства, судді — обиралися місцевими дворянами із свого середовища. Імперії просто бракувало професійних чиновників для задоволення всіх своїх потреб.

Узагалі нова система управління мала згубні наслідки для найстаріших міст України, більшість із яких користувалися самоврядуванням згідно з давнім Магдебурзьким правом. У 1835 р. Київ останнім серед міст утратив особливий статус, що передбачався цим правом. Відтоді більшість українських міст перейшли в підпорядкування губернській адміністрації. На найнижчому адміністративному рівні — а селі — за дотримання закономірності відповідало місцеве дворянство.

За соціальним походженням члени адміністрації, котра здійснювала щоденне управління на Україні XIX ст., головним чином були бюрократизованими дворянами. Найвищі посади, такі як губернаторська, звичайно обіймали урядовці із впливових аристократичних родів, у той час як посади середнього рівня займали середні дворяни. Скромні пости діловодів і писарів були сферою міщан та синів священників. Селяни майже ніколи не підіймалися навіть до найнезначнішої посади.

Етнічний склад бюрократії на Україні змінювався залежно від регіону. На Лівобережній Україні, де нащадки старої козацької старшини отримали дворянські права, серед найвищих урядовців траплялися такі добре відомі українські прізвища.

як Милорадович, Миклашевський, Кочубей, Завадовський, Капніст і Полетика. На Правобережжі переважали поляки та росіяни. На Півдні, куди стікався люд з усієї імперії, чиновництво за своїм походженням було дуже різноманітним, хоч і тут переважали росіяни. Цікаво, що неросіянин, пристаючи до лав чиновників, як правило, русифікувався й при цьому ставав більш «російським», ніж самі росіяни.

Імперська бюрократія була організована на військовий зразок — зі своїми чинами та мундирами. Її представники нерідко «славилися» здатністю плазувати перед начальством і водночас принижувати підлеглих. За відсутності конституції, що захищала б права особи, чиновник міг втручатися у приватне життя людей, що часто й траплялося. Малоприємна присутність чиновництва дещо пом'якшувалася його відносно невеликою чисельністю: порівняно бідна Російська імперія могла дозволити собі утримувати на кожні 10 тис. населення лише близько 12 чиновників. На Заході це співвідношення було у три-чотири рази більшим.

Нездатність російського уряду забезпечувати своїх чиновників достатньою платнею породжувала корупцію, на яку він мовчки закривав очі, особливо на корупцію місцевих масштабів. Доки чиновники забезпечували казну визначеною сумою грошей, уряд мало хвилювало, скільки грошей вони здирали з населення собі. Але якщо росіяни вже звикли нести тягар бюрократизованої системи, то для українців початку ХІХ ст. це явище було ще новим і чужим. Можливо, цим і пояснюється той факт, що саме українець Микола Гоголь у своїй знаменитій п'есі «Ревізор» (1836 р.) створив таку блискучу сатиру на імперську бюрократію.

До царя Миколи І (1825—1855) в Російській імперії існував лише неофіційний та несистематичний поліцейський нагляд. Але у 1826 р., як вже було сказано, вражений повстанням декабристів, цар заснував Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії, започаткувавши регулярну таємну поліцію. Хоч її основний персонал спочатку був відносно невеликим, Третій відділ наймав численних донощиків, які ходили по ярмарках, шинках, відвідували університетські лекції та інші громадські зібрання й звертали прискіпливу увагу на погляди й поведінку, що викликали підозру. Цензура як засіб придушення потенційної опозиції використовувалася в Росії завжди, але за правління Миколи І вона стала суворішою, ніж будь-коли; зокрема, діяли спеціальні комітети, котрі ретельно перевіряли все, що виходило друком. Намагання царя поставити під контроль нездолені ідеї дали підстави найвизначнішому поетові України Тарасу Шевченку з іронією зауважити, що «від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує».

І все ж попри свою репресивну природу імперія ніяк не була суто поліцейською державою. Скорумповане, малоефективне й розкидане по величезній території чиновництво не могло й не бажало виконувати всі інструкції, які потоком лилися із столиці. Завжди можна було знайти чиновника, що із доброти чи за хабар міг закрити очі на незначні порушення закону або ж пом'якшити призначений вирок. До того ж тим небагатьом, хто мав для цього досить грошей, дозволялося подорожувати за кордон; відтак серед правлячої верхівки поширювалися західні впливи, що теж пом'якшувало несправедливості режиму.

Малоросійська ментальність. Багатьох представників колишньої української старшини вражали могутність і велич імперії, приваблювали можливості блискучої кар'єри, а їхнє самолюбство тішила свідомість власної належності до дворян Російської імперії. Тому їх не треба було надмірно заохочувати бути вірнопідданими государя-імператора. Для таких Україна стала чимсь ледве більшим від частини, хоч і дорогої, імперського цілого, а український народ — лише «плем'ям» російського народу. Вони були байдуже чи навіть вороже настроєні щодо будь-яких політичних дій, котрі спиралися на ідею особності України. Типовими для «малоросійської ментальності» є слова Віктора Кочубея — українця, який належав до най-

ближчого оточення імператора: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній (України.— Авт.) з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують».

Малоросійська ментальність зазнала нещадної критики з боку істориків націоналістичної школи ХХ ст. Вячеслав Липинський, провідний у 1920-х роках прихильник ідеї українського елітизму й державності, казав, що ця ментальність — типовий комплекс народів, які не мають своєї держави. Він доводив, що, виступаючи за асиміляцію в Російській імперії, малороси часто зрікалися деяких найкращих рис українця, водночас засвоюючи багато з найгірших рис росіянина. Та лишається незаперечним той факт, що «малоросійська» самосвідомість цілком переважала серед української знаті, а самі українці часто були найбільшими ворогами ідеї української самобутності.

Політичні події

На початок ХІХ ст. Російська імперія спромоглася, на власне щастя, стати міцнішою і сильнішою структурою. Для царського режиму наближався час суворих випробувань.

Вторгнення Наполеона. Найтяжчим виявився перший удар, коли у 1812 р. на Росію напала 640-тисячна армія Наполеона. Як добре відомо, Росія змогла, щоправда ціною великих зусиль і втрат, не лише відбити загарбників, а й відкинути їх аж до Парижа. На Україні наслідки навали були порівняно невеликими. Частина Наполеонових сил вдерлася на Волинь і завдала там значних збитків. У своїй переважній більшості українці охоче відгукнулись на заклик царя піднятися на війну. На Лівобережжі швидко зібрали кілька полків добровольців, організованих на зразок козацьких. Широка підтримка цих формувань свідчила не лише про готовність українців захищати імперію, а й про популярність козацьких традицій. Проте ходили також чутки, нібито деякі нащадки козацької старшини проголошували тости за здоров'я Наполеона з надією, що він розіб'є царську імперію. Аналогічні випадки досить часто траплялися і в недалекому минулому. Вже йшлося про те, що у 1791 р. Василь Капніст таємно їздив до Пруссії з марною надією заручитися підтримкою в повстанні українців проти царя. Однак антицарські настрої були явищем винятковим, і величезна більшість українців вірно й завзято боронили імперію.

Повстання декабристів. Багато царських офіцерів, які брали участь у наполеонівських війнах в Європі, зазнали впливів політичних інститутів і цінностей Заходу й стали їхніми прибічниками. Повернувшись із перемоги, вони сподівалися, що хоча б то ліберальний Олександр І упровадить в Росії реформи на західний зразок. Але цей незбагненний правитель доручив управляти країною таким репрісаторам, як Аракчеєв. Глибоко розчарувавшись, невелика група самовідданих армійських офіцерів, переважно представників найзнатніших родів Росії, утворили таємні товариства, що ставили собі за мету повалення самодержавства і встановлення конституційного правління.

Перше таке товариство — «Союз порятунку» — було засноване у Петербурзі 1816 р. Десь через п'ять років воно розкололося на дві окремі групи. Аристократичне Північне товариство, що й надалі перебувало у Петербурзі, продовжувало розвивати республіканські ідеї. Не маючи сильного проводу, воно зробило небагато. Зате Південне товариство з осередком у Тульчині, на півдні України, де служив його керівник — полковник Павло Пестель, діяло ефективніше. Людина залізної волі та не-

абиякого таланту, Павло Пестель переконав приєднатися до його організації іншу таємну групу — Товариство об'єднаних слов'ян. Серед проводу «Об'єднаних слов'ян» було двоє українців — брати Борисови з Полтави. Пестелю також вдалося схилити до співпраці революційну польську групу, що діяла на Україні. Таким чином, Південне товариство до 1825 р. з майже 30 офіцерів-змовників зросло до близько 160.

Сформульована в документі під назвою «Руська правда» програма Пестеля була більш радикальною, ніж програма північних конституціоналістів. Вона передбачала скасування всякої соціальної та політичної нерівності, модернізацію господарства країни, провід революційної верхівки, сувору централізацію управління. Незважаючи на те, що сам Пестель діяв на Україні, його ідеї не відбивали інтересів неросійських народів імперії. Він стверджував, що за винятком поляків з їхньою високорозвиненою культурою всі інші національні меншості повинні підлягати русифікації. Зокрема щодо українців він прямо заявляв: «Малоросія ніколи не була й бути не може самостійною... Відтак вона повинна поступитися своїм правом бути окремою державою». Аналогічних поглядів в українському питанні протягом багатьох поколінь додержуватимуться й інші російські революціонери.

Члени Товариства об'єднаних слов'ян не поділяли централістських упереджень Пестеля, схилившись до ідеї реорганізації імперії на федеративних засадах. Але хоч і серед проводу «Об'єднаних слов'ян» були українці, сама Україна не фігурувала в числі членів майбутньої федерації. Проте є свідчення про діяльність у той же час іншого, не зв'язаного з Пестелем таємного товариства, яке складалося з українських дворян. Очолював його Василь Лукашевич, предводитель полтавського дворянства. Його програма ґрунтовно обстоювала ідею відновлення української автономії.

Смерть Олександра I в грудні 1825 р. зненацька застигла ідеалістично настроєних революціонерів-дилетантів як Північного, так і Південного товариств. Подолавши глибоку розгубленість, керівники Північного товариства зібрали під своїм командуванням у Петербурзі кілька тисяч війська і вдалися до спроби скинути нового царя Миколу I. Це повстання провалилося, а всі його провідників заарештували. На Україні Південне товариство мало трохи більший успіх. Оскільки Пестеля заарештували незадовго до повстання у столиці, провід у товаристві перейшов до нерішучих Бестужева-Рюміна та братів Муравйових-Апостолів. Хоч вони й змогли переконати близько тисячі своїх солдатів приєднатися до повстання, більшої підтримки з боку солдатів та селян вони не дістали. Після тижня безцільних блукань по Київщині їхні сили були розбиті вірними царю військами. Так повстання декабристів — цей перший в історії імперії революційний вибух — зазнало катастрофічної поразки.

Польське повстання 1830 р. Згодом Україна стає ареною нового повстання. У листопаді 1830 р. таємне товариство молодих польських офіцерів, натхнених революціями, що розгорталися у Франції та Бельгії, підняло у Варшаві повстання проти росіян. Але після перших успіхів енергія поляків ослабла внаслідок внутрішніх конфліктів. На початку 1831 р., сподіваючись поширити свої дії на Правобережну Україну, де глибоко вкорінилася польська шляхта, повстанці рушили на Волинь. Хоч відсутність підтримки й наступ росіян змусили їх відступити у Східну Галичину, близько 5 тис. шляхти Правобережжя намагалися продовжити боротьбу.

Було очевидним, що поляки не зможуть перемогти без підтримки народу, тобто українських селян. Намагаючись заручитися допомогою настроєних проти царату росіян і українців, поляки проголосили знамените гасло: «За нашу і вашу свободу». Проте, щоб переконати українське селянство стати на бік ненависних польських панів, потрібно було щось більше, ніж гасла. Деякі польські повстанці закликали

звільняти кріпаків і цим привернути селян на свій бік, але більшість шляхти відкинула цю думку. Як наслідок, селяни Правобережжя переважно трималися нейтральних позицій, у той час як деякі скористалися нагодою помститися польським панам. У 1830—1831 рр. багато польських селян також відмовилися підтримати шляхту, демонструючи тим, що навіть у польському середовищі національна свідомість і почуття солідарності ще не проникли в маси. До середини 1831 р. повстання було придушене. Але ще багато років після нього таємні польські товариства організовували змови проти царя.

Треба сказати, що в цих змовах і повстаннях було дуже мало спільного з долею українців як таких, хоч і відбувалися вони на українській землі. Вже сам цей факт промовисто свідчив, наскільки невизрадною й малозначущою стала в Російській імперії початку XIX ст. політична вага України та українців.

Реформи в Російській імперії.

Після польського повстання 1830 р. імперський уряд вирішує об'єднати так звані західні губернії, що колись належали Речі Посполитій, — тобто Правобережну Україну, Білорусію й Литву. Аналогічно тому, як у 1780-х роках Лівобережжя було позбавлене своїх самобутніх рис, у 1830-х подібні заходи готувалися щодо Правобережжя. Однак у XIX ст. процес об'єднання в межах імперії мав більш систематичний і всеохоплюючий характер, ніж у XVIII. Встановлювалась не лише однамітність в управлінні, а й робилася спроба перетворити Правобережжя в культурному відношенні на «істинно російську землю». Тепер на повну силу почала проводитися політика русифікації.

Хоча першочергова мета російської політики полягала в послабленні польських впливів на Правобережжі, вона лишила також глибокий відбиток на українському селянстві та єврейському населенні міст краю. У листопаді 1831 р. Микола I утворив у Києві спеціальну комісію в справах західних губерній. Голова комісії Віктор Кочубей мав наказ «привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя». За кілька місяців позакривали всі польські школи (українських майже не було), а шкільну справу реорганізували на імперських засадах із переведенням навчання на російську мову. В Кременці закрили славетний польський лицей. Натомість у Києві заснували російський університет Св. Володимира. Характеризуючи завдання нового університету, міністр освіти Сергій Уваров відверто сказав: «Університет Св. Володимира — моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії».

Символом жорстокого нового режиму на Правобережжі став генерал Дмитро Бібіков, що з 1837 по 1852 р. був генерал-губернатором Київської, Подільської та Волинської губерній. За губернаторства цього солдафона, «кожне слово якого падало, наче удар кийка», Київ перетворився на бастион російської культури й головну твердиню царської армії.

Спираючись на могутнє військо, Бібіков, незважаючи ні на що, проводив свою політику. За його наказом 60 тис. польських шляхтичів були позбавлені дворянських грамот і понижені до стану посполитих. Багатьох заслали вглиб Росії. Близько 3 тис. конфіскованих у шляхти маєтків було перетворено на військові поселення, а замість поляків на чиновницькі посади призначали росіян. Скасування у 1840 р. Литовського статуту (кодексу законів, що спирався на зразки середньовічного Заходу) разом із раніше ліквідованим Магдебурзьким правом ознаменувало кінець застосування західноєвропейської за своєю суттю юридичної практики на підвладній росіянам Україні.

Деякі кроки Бібікова торкалися становища народних мас України. У 1839 р. він відновив кампанію навернення (чи правильніше — повторного навернення) греко-католиків у православ'я, яку почала Катерина II. У Волинській, Подільській губерніях, а також у Білорусії греко-католицька церква, що визнавала зверхність Риму, вже глибоко вкорінилася й налічувала 2 млн віруючих. Шляхом масових депортацій, а також підкупу Бібікову вдалося практично знищити на території імперії греко-католицьку церкву. Вірність їй змогла зберегти лише невелика кількість греко-католиків у околицях Холма.

Хоч це, звісно, не входило до намірів генерал-губернатора, але деякі з його політичних заходів принесли українцям несподівані вигоди. Так, підтримуючи університет Св. Володимира, заснований у Києві на протигагу культурному впливу поляків, він сприяв розвитку закладу, що мав згодом відіграти надзвичайно важливу роль у майбутньому відродженні української культури. Так само, організувавши у 1843 р. Тимчасову комісію для розбору давніх актів (Археологічну комісію) й сподіваючись отримати докази того, що Україна з незапам'ятних часів була російською, він започаткував першу систематизовану колекцію українських архівних матеріалів, надавши можливість українським патріотам, які працювали в комісії, глибше проникнути саме у неросійське минуле краю.

Підхід Бібікова до селянства також мав несподівані наслідки. В надії здобути прихильність українських селян і ще більше підбурити їх проти польських панів, генерал-губернатор упроваджує в 1847 р. Інвентарні правила. В них точно визначалася кількість землі, що надавалася селянинові, а також види робіт, які він мав виконувати для пана. Бібіков скасував приватне оподаткування, яке ввели пани, та обмежив їхнє право втручатися в особисте життя селян. Проте, типовим для російської бюрократії чином, наступники Бібікова внесли стільки доповнень до цих правил, що застосовувати їх стало просто неможливо, й шляхта продовжувала халяпівати, як і раніше. Замість подяки властям спантеличені й розгнівані селяни Правобережжя кілька разів повставали. Перекручення у здійсненні бібіковських заходів були лише одним із багатьох доказів того, що в цю задушливу епоху, незважаючи на зовні суворий контроль над суспільством з боку царського режиму, уряд ніколи не міг бути впевненим у наслідках своєї політики чи в напрямі розвитку подій у суспільстві.

Австрійська імперія

Як вже було сказано, Австрія являла собою не країну, а імперське утворення. У XIX ст. вона складалася із суміші 11 великих народів і ряду менших етнічних груп, що населяли більшу частину Східної Європи й у 1800 р. становили близько однієї сьомої населення всього континенту. Оскільки жодна нація чи народність не мала в імперії абсолютної більшості, то й жодна національна культура не була визначальною — до такої міри, як російська культура в царській імперії. І хоч в армії та серед чиновництва переважала німецька мова, якою розмовляли найбільш впливова нація імперії, вражаючою особливістю цієї імперії залишалася її етнічна різноманітність. Поширюючи свій суверенітет на все нових підданих, династія Габсбургів не змінювала, принаймні спочатку, традиційних форм влади в тих королівствах, герцогствах, провінціях і містах, які вона захоплювала. І так відбувалося не лише тому, що Габсбурги не хотіли провокувати опір, а й тому, що їм бракувало сильних централізованих установ, необхідних для уніфікації управління. Відтак аж до середини XVIII ст. їхня імперія являла собою хисткий, слабо скоординований конгломерат, який часто охоплювали кризи, породжувані внутрішніми чварами або втручаннями ззовні.

У 1740 р. імператриця Марія Терезія дійшла висновку, що для збереження імперії необхідно провести реформи. Долаючи запеклий опір місцевого дворянства, вона здійснила ряд заходів для зміцнення органів центральної влади, а також створила канцелярії місцевої влади. Щоб заповнити ці посади, вона збільшила бюрократичний апарат. Марія Терезія також заклала підвалини великого постійного військового відомства. Проте, як обачний політик, вона не прагнула цілковитою одноманітності. Так, у стосунках з бунтівливими мадярами вона часто віддавала перевагу компромісному рішенням, не вимагаючи безумовної покірності своїй волі.

Ще заповзятішим реформатором виявився син Марії Терезії Йосиф II. Прибічник тогочасних європейських теорій мудрого правління, він вирішив зробити свою діяльність взірцем освіченого абсолютизму. За висловом одного англійського історика, його правління «було освіченим, бо Йосиф II вважав за обов'язок монарха сприяти добробуту своїх підданих... а абсолютним тому, що ніхто, крім нього, не міг сказати, в чому саме цей добробут полягав і як його можна було досягти».

Свою метою імператор ставить покращити долю селян, оживити занепаду економіку, підняти ефективність чиновництва і вдосконалити освіту в усій імперії. Невідступно керуючись абсолютистськими принципами, він також намагається скасувати особливі права і привілеї окремих земель, що ускладнювали проведення реформ. Як і належало сподіватися, з усіх амбіційних задумів Йосифа II вдалося здійснити лише деякі. Це викликало у нього гірке розчарування. І все ж правління Йосифа II знаменувало виняткові часи, коли імперія прагнула й могла зміцнюватися й самооновлюватися.

Згадані реформи мали величезне значення для українців, оскільки вони проводилися саме в час приєднання до імперії Галичини. Таким чином, бодай із цієї точки зору українці ввійшли до складу імперської системи Габсбургів в апогеї її розквіту.

Українці під владою Габсбургів

Величезна більшість українців в Австрійській імперії проживала в Галичині — південно-східній частині колишньої Речі Посполитої, захопленої Габсбургами після першого поділу Польщі у 1772 р. Двома роками пізніше до Галичини була приєднана Буковина — невеликий український край, що його відібрав Відень у занепадаючої Оттоманської імперії. Нарешті, у 1795 р., після третього й останнього поділу Польщі, до імперії були також включені землі, заселені поляками (включаючи Краків). Якщо Східну Галичину заселяли переважно українці, то Західна Галичина була головним чином польською. Поєднання в одній адміністративній провінції цих двох народів стане в майбутньому причиною напружених стосунків між ними.

Під посереднім контролем Габсбургів перебував ще один заселений українцями регіон. Розташоване на західних схилах Карпатських гір Закарпаття з часів середньовіччя входило до складу Угорського королівства. У XIX ст. воно лишалося в угорській частині імперії Габсбургів і було ізольованим від інших українських земель.

Селяни. Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів характеризувалися одним словом: бідність. Горбистий рельєф та невеликі наділи ускладнювали обробку землі, а постійний гніт польської шляхти доводив селян до повного виснаження. Після того як у результаті поділів Польщі невеличкі й брудні галицькі міста було відрізано від традиційних ринків на Україні, їхня й без того тяжка доля стала ще тяжчою. Не дивно, що Галичина мала сумну репутацію однієї з найбільш відсталіх і відсталих частин імперії.

Беличезну більшість західних українців складали селяни-кріпаки, для яких вииск був фактом щоденного життя. За право користуватися убогими земельними наділами вони мусили відробляти на феодала панщину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім того, шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи у панських маєтках і вимагала натурального оброку. Підраховано, що панові доставалося десь від половини до третини жалюгідного селянського прибутку. Ніби цього було мало, володарі маєтків систематично експропріювали селянські та громадські землі, залишаючи селянам чимраз менші наділи. Так, якщо середня площа селянського наділу в Східній Галичині у 1819 р. становила 14 акрів, а шляхетського маєтку — 1051 акр, то на 1848 р. відповідно 9,6 та 1400. Отож, Східна Галичина являла собою переконливий зразок суспільства, в якому багаті ставали ще багатшими, а бідні — ще біднішими.

За таких умов навіть вижити було справою непростною. Ізольовані в майже недоступних селах, яких налічувалося близько 3,5 тис., застосовуючи примітивні сільськогосподарські методи, селяни Східної Галичини могли отримувати лише близько третини того, що вирощували селяни Чехії та Австрії. А їхній раціон, до якого входили майже самі капуста й картопля, становив близько половини того, що споживав західноєвропейський селянин. Коли наставав голод, а це траплялося часто, багато виснажених селян гинуло. Були часи, між 1830 та 1850 рр., коли смертність у Східній Галичині перевищувала народжуваність. Закономірно, що тривалість життя західноукраїнського селянина була короткою — в середньому якихось 30—40 років.

Щоб знайти полегшення своєму злиденному існуванню, селяни часто завертали до шинку. До цього їх заохочували польські пани, що володіли легальною монополією на виробництво алкоголю, а також власники шинків, переважно євреї. Деякі землевласники навіть встановлювали для своїх кріпаків кількість споживання алкоголю, сподіваючись таким чином реалізувати продукт, який вони виробляли. Бажання полегшити долю селянина рідко коли, якщо взагалі спадало на думку галицькому шляхтичеві. У більшості сама можливість такого вчинку, напевне, викликала б подив, бо селянин в їхньому розумінні являв собою якусь нижчу форму людської істоти, що не піддається будь-яким удосконаленням.

Духовенство. Проте не всі західні українці були селянами. Виразну соціальну групу, яка найбільше з усіх прошарків західноукраїнського суспільства наближалася до еліти, становило греко-католицьке духовенство. Останнє прибрало роль лідера в селянському середовищі через відсутність іншої групи, котра виконувала б цю роль, — унаслідок того, що в XVI—XVII ст. українська знать віддуралася від свого суспільства, полонізувалась і перейшла в католицизм. Завдяки тому, що нижчому духовенству на відміну від церковних ієрархів дозволялося одружуватися, виникали цілі династії священиків, які нерідко на багато поколінь пов'язувалися зі своєю околицею. У XIX ст. у Східній Галичині налічувалося близько 2—2,5 тис. таких родин. Часті зібрання, тривалі відвідини, взаємні шлюби перетворили греко-католицьке духовенство на тісно сплетену спадкову касту із розвинутим почуттям групової солідарності.

Зв'язане з масами спільною вірою, духовенство користувалося в середовищі своїх сільських парафіян великим впливом і владою. Однак за матеріальним і культурним рівнем український сільський священик — особливо до приходу австрійців — ледве підносився над селянином. Хоча громада, як правило, виділяла священику більше землі, ніж селянинові, крім того, додатковий прибуток давала плата за хрестини, вінчання й похорони, проте нерідко сім'я померлого парафіяльного священика жила з одного наділу. Багатьох священиків розоряли витрати на те, щоб дати духовну освіту синові чи вигідно видати заміж дочку.

Через незадовільну богословську освіту чимало греко-католицьких священників у Східній Галичині наприкінці XVIII — на початку XIX ст. ледве могли прочитати літургійні тексти церковнослов'янською мовою. Тому їхній світогляд був ненабагато ширшим від селянського. Польська шляхта не виявляла великої поваги до греко-католицького духовенства. Так, ще до приходу Габсбургів шляхта нерідко примушувала священників працювати у своїх маєтках. Це дало, до речі, позитивні результати, оскільки українське духовенство встановило з селянством тісніші особисті та культурні зв'язки, ніж польські ксьондзи. Завдяки таким стосункам греко-католиць-

Собор Св. Юра у Львові

кому духовенству легше було вести за собою селянство не лише у релігійних, а й в інших справах. Відтак протягом усього XIX ст. західноукраїнське суспільство складалося лише із двох соціальних верств: селянської маси й невеликої касті священників. Серед українців, за іронічним польським виразом, були лише хлопи та щопи.

З огляду на те, що західні українці ще в більшій мірі, ніж українці у складі Російської імперії, не мали власної знаті, а також належного представництва серед міщанства, деякі історики розцінювали українське суспільство як соціально неповне. За цим терміном таке суспільство було глибоко неповноцінним; і справді, українці мали обмежений доступ до політичної влади через відсутність дворянства. Не маючи міського населення, вони лишалися поза цариною торгівлі та промисло-

вості. Це, звісно, не означає, що в Галичині не було шляхти чи міщан. Наприкінці XVIII ст. польська шляхта становила 95 тис., або 3,4 % населення провінції, а міщани (більшість із них — незаможні ремісники-євреї та крамарі, а також небагато заможних купців) налічували близько 300 тис., або 10 % населення. Крім того, зі встановленням влади Габсбургів з'являється нова соціальна група — чиновники. Переважно німці або німецькомовні чехи, вони ніколи не були численною групою. Проте власті підтримували еміграцію десятків тисяч інших німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання й оживлять сільську економіку. Таким чином, суспільство Галичини в цілому було й багатонаціональним, і чітко розшарованим, причому кожна його окрема етнічна група займала свою виразно окреслену й замкнуту суспільну, господарську та культурну царину.

Реформи Габсбургів і західні українці

Хоча реформи Габсбургів кінця XVIII ст. проводилися в усій імперії, особливо великий вплив вони справили в Галичині, котра найгостріше потребувала змін. Йосиф II був особливо заінтересований у цій провінції, вбачаючи в ній щось на зразок лабораторії, де можна було б експериментувати з різними засобами перебудови суспільства, зокрема із засобами розширення його виробничих можливостей. Спочатку Відень ставив щодо Галичини подвійну мету: по-перше, демонтувати стару систему управління, в якій панувала шляхта, й замінити її дисциплінованим і підпорядкованим центру чиновництвом, а по-друге — покращити соціально-економічне становище посполитого люду.

Адміністративна реорганізація в Галичині була проведена швидко та ефективно. До 1786 р. польські закони було замінено австрійськими, а шляхетські асамблеї розпущено. Щоб пом'якшити цей удар для старої знаті й дати їй голос у справах управління, Відень упроваджує Асамблею станів, що складалася із шляхти та духовенства. Але асамблея ця не мала права приймати власні ухвали, а лише могла звертатися з петиціями до імператора. Реальна влада зосереджувалася в руках імперських чиновників. Уся провінція поділялася на 18 регіонів (із приєднанням Буковини їхня кількість зросла до 19), очолюваних призначеними Віднем урядниками зі своєю німецькомовною канцелярією. На верхівці цієї бюрократичної драбини стояв губернатор, якого призначав сам імператор. Увесь цей чиновницький апарат перебував у Львові, або Лемберзі, як його називали австрійці, що став центром адміністрації та судочинства провінції.

Цісар-реформатор. Найважливіші з численних реформ Йосифа II стосувалися селян. У 1781 р., розуміючи, що без полегшення їхньої долі неможливо поліпшити соціально-економічне становище Галичини, імператор наважується провести сміливі політичні заходи, спрямовані на скасування кріпацтва. В межах цих заходів землевласникові заборонялося вимагати від селянина більше трьох днів панщини на тиждень, або 156 днів на рік (для найбідніших селян встановлювалася ще менша панщина); суворо обмежувалися додаткові повинності на користь землевласника; закон надавав селянинові право обробляти свій наділ, а також такі особисті свободи, як право одружуватися без дозволу пана, переходити на інші наділи, звертатися зі скаргами на свого пана до суду.

Це були зміни величезної ваги. Галицький селянин більше не був якоюсь зневаженою, не захищеною законом істотою. Тепер він став особою з певними законними правами. Втім це не значить, що реформи зрівняли селян з іншими класами. У багатьох відношеннях селянин лишався підвладним панові й залежним від нього. Однак його становище поліпшилося: зі звичайного предмета особистої

атласності він стає чимось на зразок орендаря, котрий передає свій наділ у спадщину й стосунки якого із землевласником регулюються законом. Сміливий і рішучий характер цих реформ стає ще очевиднішим, якщо згадати, що саме в час їх проведення інша імператриця — Катерина II — заганяла у кріпацтво селян Лівобережної України.

Великі переваги принесла нова політика й греко-католицькій церкві. З самого початку Марія Терезія та Йосиф II у стосунках з греко- та римо-католицькою церквою спиралися на принцип паритету. Для греко-католицького духовенства, яке протягом тривалого часу зазнавало польських утисків, цей принцип спричинився до значного поліпшення його становища. Польські феодали більше не могли втручатися у призначення парафіяльних священників, які згідно із законом тепер отримали рівні з римо-католицькими ксьондзами права. До того ж економічний статус греко-католицького духовенства піднявся завдяки скромній урядовій платні. Всі ці заходи почало відновлення у 1808 р. після 400-літньої перерви чину митрополита галицького. Так греко-католицька церква — ця єдина установа, з якою могло ототожнюватися українське селянство, — ввійшла у XIX століття оновленою.

Основною причиною зростаючої впевненості в собі греко-католицького духовенства стали реформи в галузі освіти, що їх розпочала Марія Терезія. У 1774 р. імператриця заснувала у Відні греко-католицьку семінарію — Барбареум, що давала студентам із Західної України не лише систематичну богословську освіту, а й можливість животворних контактів із західною культурою. В 1783 р. у Львові була заснована ще більша семінарія. Як завжди, Йосиф II пішов на крок далі своєї матері: у 1784 р., прагнучи мати більше освічених чиновників і священників, він засновує у Львові університет, який став першим вищим учбовим закладом такого типу на українській землі. На його чотири факультети вступило близько 250 студентів, переважно поляків, а втім були й українці. Оскільки викладачі, здебільшого німці, читали лекції незрозумілими українцям німецькою або латинською мовами, то для останніх було організовано окремі факультети, що називалися «Студіум рутенум». Викладання тут велося штучним язичієм, що поєднувало церковнослов'янську мову з місцевою українською говіркою.

Початкової освіти у Східній Галичині практично не існувало. У лічених однокласних школах, на які можна було натрапити по селах, навчання вели напівписьменні дяки, які ледве могли дати своїм учням щось більше, ніж початки абетки й Святого письма. Щоб покращити становище, у 1774 р. австрійці впровадили систему трьох типів шкіл: однокласні парафіяльні, в яких користувалися місцевою говіркою; трикласні з німецькою та польською мовами навчання й чотирикласні, що готували учнів для продовження освіти у середніх школах (гімназіях) та університетах. Старі середні школи, що їх для синів шляхти утримували деякі католицькі чернецькі ордени, ліквідовувалися.

За всіх своїх вражаючих масштабів реформи Йосифа II в дійсності більше свідчили про те, чого він прагнув, ніж про те, чого він фактично досягнув. У Галичині, як і в інших частинах імперії, багато реформ наштотхнулося на нездоланні перешкоди: Імператор, зокрема, вважав, що, полегшивши долю селян, він збільшить продуктивність їхньої праці. Але незабаром стало очевидним, що економічні проблеми Галичини крилися не лише в селянстві. На відміну від Російської України Східна Галичина не мала великих земель, відкритих для колонізації, та виходу до моря, що підштовхнув би розвиток торгівлі. На відміну ж від Західної Європи, де селяни починали переселятися до міст і працювати на фабриках, що виникали тут і там, близько 60 найбільших міст Східної Галичини перебували у стані економічного застою. Словом, можливості економічного розвитку цього регіону були надзвичайно обмеженими. До того ж економічна політика Відня тільки поглиблювала це становище. Вона ставила собі метою зберегти сільськогосподарський характер

східної частини імперії й стимулювати розвиток промисловості в таких західних провінціях, як Австрія та Богемія. Призначена служити джерелом продуктів харчування та сировини, а також ринком для готових товарів, Галичина фактично була внутрішньою колонією краще розвинених західних провінцій імперії.

Реформи наштовхувалися й на перешкоди з боку шляхти, яка не пропускала можливості підірвати їх. Розлючена конфіскаціями своїх земель та зменшенням ролі в освітній справі, не поспішала йти назустріч реформам і римо-католицька церква. Врешті-решт опір нововведенням сягнув критичної точки. Мадяри, обурені політикою централізації та онімечення, що її проводив Відень, почали погрозувати повстанням. Розчарований Йосиф II був змушений відмінити багато своїх заходів. Після смерті імператора в 1790 р. по ньому лишилася гірка епітафія: «Тут спочиває Йосиф II, усі зусилля якого зазнали невдачі».

На початку XIX ст. габсбурзькі правителі, особливо Франц I, продовжували відступати від позицій цісаря-реформатора. Характерно, що багато покращень у становищі селянства було відмінено й фактично відновлено кріпацтво. Проте деякі реформи у галузі церкви, освіти й права лишилися в силі. Без них та без інших прецедентів освіченого правління Йосифа II важко було б здійснити майбутню лібералізацію імперії наприкінці XIX ст.

Рутенство. За всієї своєї обмеженості й неповноти реформи Йосифа II й Марії Терезії все ж поліпшили умови життя західних українців — одного з найбільш пригноблених народів імперії, вплинувши не лише на їхнє матеріальне буття, а й на погляди та настрої. Як і належало сподіватися, реформи збудили серед українців почуття глибокої вдячності до Габсбургів у цілому і до Йосифа II зокрема. Відданість династії так глибоко вкорінилася, що українців називали «тирольцями Сходу».

Ця велика залежність і навіть плазування перед Габсбургами мали свої негативні наслідки. Вони живили так зване рутенство — сукупність настроїв, що панували в середовищі західноукраїнської еліти аж до 1830-х років. Його прибічникам — головним чином священикам — був властивий граничний провінціалізм, що ототожнював українців виключно з Галичиною, греко-католицькою церквою й кастою священиків.

Новий консерватизм, що запанував у Відні, посилив притаманну західноукраїнській церковній верхівці підозрливість до нововведень. Наслідуючи польську шляхту аж до переходу на польську мову, рутенці культивували псевдоаристократизм, що виявлявся у зневазі до селянства та «мови свинопасів». Піднесення Габсбургами статусу духовенства послабило його зв'язки з селянами, серед яких воно жило. Духовенство стало дивитися тільки в напрямку Відня, рабські приймало все, що вельможно дарувала йому столиця, й не висувало ніяких власних вимог. Психологія рутенства допомагала гнобити й тримати у відсталості цілі покоління західних українців, перешкоджаючи їм боротися за кращу долю. Таким чином, на Україні, що була під Австрією, як і на Україні під владою Росії, багато представників місцевої еліти допомагали міцно тримати в імперських шорах власних співвітчизників.

* * *

Імперське панування принесло українцям набагато жорстокіші тотальні види політичної, суспільної та економічної організації, ніж ті, що були їм раніше відомі. Чиновництво зробило присутність імперської держави в українській громаді досить виразною. З цією присутністю з'явилося відчуття того, що десь у розкішній, хоч і далекій столиці всемогутній і всезнаючий імператор творить життя українців. У міру того як образ божественно величної імперії — чи Російської, чи то Австрій-

ської — заволодівав уявою української еліти, згасала її відданість рідному краю. Врешті-решт для неї українські землі з усією очевидністю були лише частиною якогось більшого цілого. Аналогічним чином слабо усвідомлення української самотності, таке сильне в Козацькій Україні XVII—XVIII ст.

Імперська доба спричинилася до роздвоєння українського суспільства — одне було частиною Російської імперії, друге — Австрійської. І справді, починаючи з 1654 р. українці жили у двох різних політичних системах — Москва поширила свою владу до Лівобережжя, в той час як більшість українських земель лишалася у складі польсько-литовської Речі Посполитої. Але на пізніших стадіях існування останньої політичне, культурне й соціально-економічне значення західних українців настільки підупало, що стало ледве відчутним. Як ми довідаємось, у XIX ст. під владою Австрії це становище докорінно зміниться, й західні українці знову почнуть грати першорядну роль в історії свого народу. Відтак, тогочасна історія України йшла двома паралельними шляхами: один торували західні українці в Австрійській імперії, а другий — східні українці в Російській.

ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Рідко коли спостерігався такий захоплюючий, різноманітний і широкий розквіт нових ідей, як у XIX ст. До того часу вже давно завершився розпочатий в епоху Відродження відхід від поглядів, згідно з якими світ можливо було збагнути лише з точки зору Божої волі. Освічені європейці утвердилися у переконанні, що розум людини цілком здатний аналізувати й спрямовувати людське життя. Ця впевненість у можливостях інтелекту привела до небаченого розмаїття нових ідеологій. Власне, у цей час ідеологія — тобто система поглядів, що претендує на пояснення минулого й теперішнього світу й на роль дороговказу до кращого життя в майбутньому, — постає як рушійна сила історії.

Тісно пов'язаною з цими подіями була поява інтелектуалів, або інтелігенції, як у Східній Європі називали подібну соціальну групу. Неперевершена в обґрунтуванні та поширенні ідей, у мобілізації мас на їх утілення, на авансцену політичних і культурних змін у Східній Європі виходить інтелігенція. І однією з найбільш захоплюючих концепцій, що їх висунули інтелектуали XIX ст., була концепція нації (національної свідомості). Вона, як ми переконаємося, являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку. На Україні, як і в інших країнах, виникнення цієї концепції, поза всяким сумнівом, свідчило про наближення сучасної епохи, бо з усвідомленням національної належності прийшли ідеї та питання, які й сьогодні лишаються з нами.

Концепція нації

Сьогодні національна свідомість є всепроникаючою дійсністю, і важко уявити, що на початку XIX ст. у Східній Європі, як, власне, і в більшості країн світу, вона була лише туманним поняттям, яке повільно набирало обрисів. Це не значить, що раніше народи не знали про існування етнічних відмінностей. Люди завжди відчували велику прив'язаність до своєї батьківщини, мови, звичаїв і традицій. Але до недавнього часу етнічна належність не розглядалася як основний критерій визначення групової totoжності. Правові та соціально-економічні відмінності, втілені в системі феодальних станів, тобто відмінності в межах одного народу, вважалися важливішими, ніж відмінності між народами. Інакше кажучи, український, російський чи польський феодал відчував, що має більше спільного з феодалами інших країн, ніж із селянами чи міщанами власної країни. Й лише у XIX ст. починає формуватися нове по-

няття спільності, яке спирається на спільність мови та культури. На Україні, як і в інших країнах, виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базується на етнічній тотожності, стане однією з головних тем нової та новітньої історії.

Французька революція, що ознаменувала розпад феодального суспільства й народження нової, опертої на маси, політичної та соціально-економічної системи, сприяла поширенню цієї ідеї. Дедалі більше європейців сприймали ідею про права особи й про те, що носієм суверенітету є народ, а не його правитель. Простий люд став займати належне йому місце в житті суспільства, водночас завойовували визнання народна мова, звичаї, традиції. З цього починається процес творення національної свідомості.

Найпереконливіший доказ значення національних мов і фольклору висунув німецький філософ Йоган Гердер. На противагу «мертвотності», знеособленості імперських систем та штучності чужих мов і звичаїв, що панували при королівських дворах та у дворянських салонах, Гердер зосередив увагу на етнічній культурі селянства. Відомий історик Ганс Кон писав: «Гердер першим наголосив на тому, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах; кожен культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність полягає у своєрідності національної спільності й національної мови. За своєю сутністю та історією люди — це насамперед члени певної національної спільності й лише як такі можуть бути по-справжньому корисними». Думки Гердера знайшли схвальний відгук особливо серед інтелігенції країн Східної Європи, в яких неподільно панували моголітні імперії; і не хто інший, як представники інтелігенції, першими розвиватимуть і поширюватимуть серед східних європейців це новітнє вчення.

Хоч в еволюції національної свідомості кожного суспільства спостерігається значні розбіжності, сучасні вчені вирізняють у розвитку національних рухів Східної Європи три головних етапи, між якими є ряд спільних рис. На початковому етапі, позначеному дещо ностальгічними настроями, невелика група інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самотність їхнього народу зникне під навагою імперської культури. Другий, або культурницький, етап, як правило, стався періодом несподіваного «відродження» місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті. І на третьому, або політичному, етапі відбулося зростання національних організацій і висунення національно орієнтованих вимог, за якими у більшій чи меншій мірі крилося прагнення до самоврядування. Як ми пересвідчимося, в цю загальну модель добре вписується еволюція української національної свідомості.

Інтелігенція

Важко всебічно осмислити виникнення й поширення на Україні, як і в усій Європі XIX ст., нових ідей, не зупинившись на появі нової категорії людей, які ці ідеї народжували. У Східній Європі цих «нових людей» називали інтелігенцією — слово, що за своїм значенням лише приблизно відповідає західноєвропейському «intellectual». З'явившись спочатку в Росії, а згодом і в усій Східній Європі, слово «інтелігенція» у широкому розумінні означало тих по-дебільше небагатьох, що мали вищу освіту. Але у вужчому й історично вагомому значенні під інтелігенцією малися на увазі люди, які з ідеологічних переконань присвятили себе покращенню культурного, соціального і політичного становища мас, тобто селянства.

«Новизна» інтелігенції виявлялася у кількох аспектах. Вона сприймала життя з точки зору певних ідей та ідеологій, а не конкретних суспільних прав, привілеїв і повинностей, як це спостерігалось до її появи в інших суспільних груп. Замість того щоб розглядати суспільство у вузькій перспективі шляхтича, міщанина чи селянина, представники інтелігенції вважали, що вони дивляться на суспільство в цілому, враховуючи інтереси всіх. Із часом критика існуючого стану речей стала звичайною темою у виступах інтелігенції — й до такої міри, що наприкінці XIX ст. частина інтелігенції навіть присвятила себе боротьбі за зміну статус-кво за всяку ціну й будь-якими методами.

У Російській імперії, як у всій Східній Європі, поява інтелігенції була подією великого значення. Особливо вагомою вона стала для суспільств типу українського, що «втратили» свою дворянську еліту в результаті асиміляції імперською культурою та службою. Бо саме інтелігенція мала забезпечувати українців культурним, а згодом і політичним проводом протягом усієї новітньої доби.

Як і належало сподіватися, інтелігенція звичайно з'являлася в містах — насамперед у тих, де були вищі учбові заклади. Відтак Харків (де 1805 р. засновано перший у російській частині України університет) став одним із перших осередків інтелігенції, що народжувалася в країні. Цей університет виник за цікавих обставин: на відміну від інших університетів імперії його відкрили не з ініціативи уряду з метою підготовки державних службовців. Сповненій почуття місцевого патріотизму й прагнення піднести культурний рівень України групі місцевого дворянства на чолі з невтомним Василем Каразіним удалося переконати імператора Олександра I дати дозвіл на заснування університету, а також зібрати для цього необхідні фонди. Лише в 1834 р., коли було засновано університет Св. Володимира, інтелектуальний центр України перемістився із Харкова до Києва.

Соціальне середовище, з якого постало перше покоління української інтелігенції, складалося насамперед із дворян, що походили зі старої козацької старшини. Серед них не було багатих впливових вельмож, здатних завдяки своїм контактам легко діставати високі посади в імперській бюрократії. Навпаки, вища освіта найбільшою мірою приваблювала збіднілих дворян, занепадаючі маєтки яких штовхали їх на пошуки інших засобів до існування. Невеличка група таких перших інтелігентів складалася з синів священників, міщан і козаків. До 1861 р. серед інтелігенції надзвичайно рідко траплялися вихідці з селянства.

За своєю чисельністю інтелігенція на Україні, як і в інших країнах Східної Європи, була дуже невеликою. До 1861 р. Харківський університет закінчили всього 2800 випускників, тоді як новіший і більший університет у Києві випустив близько 1500 вихованців. Із цього маленького середовища добре освічених людей лише невелика частина виявляла заінтересованість в українських справах. Відтак ті, що стали причетними до виховання в українців почуття національної самобутності, складали крихітний відсоток населення України.

Представники інтелігенції головним чином об'єднувалися в гуртки, на засіданнях яких обговорювали питання філософії, ідеології тощо. Іншим об'єднуючим чинником стали журнали, що слугували своєрідним форумом для інтелігентів-одномудців. Контакти інтелігенції з іншими верствами суспільства й особливо з селянами, котрі теоретично мали найбільше їх цікавити, були мінімальними. Більшу частину XIX ст. українська інтелігенція, як і російська, лишалася незначною групою суспільства, часто розірваною інтелектуальними суперечками, настроєною проти уряду, ізольованою від мас і зануреною у власні справи. І все ж вплив її, на перший погляд, непотрібної та малозрозумілої діяльності виявився набагато сильнішим, ніж це могла уявити сама інтелігенція.

«Будівельні блоки» національної ідентичності

Хоч новопостала інтелігенція виходила з середовища освіченого чиновництва та дворян, вона погано гармоніювала з імперською верхівкою, яку мало цікавили й нові ідеї, й вільнодумство. Тому в багатьох інтелектуалів поступово розвинулося почуття відчуженості щодо верхів. У свою чергу це живило дедалі більшу заінтересованість життям давно забутих селянських мас.

Інтерес цей посилювався впливом західних ідей. Пряме відношення до цього мали теорії Гердера, що швидко полонили Східну Європу. На початку ХІХ ст. захоплення німецького філософа селянською культурою співпало з поширенням західноєвропейського романтизму. За багатьма своїми рисами романтизм був духовним повстанням проти Просвітництва ХVІІІ ст. Просвітництво, що визначало світогляд творців Російської та Австрійської імперій, особливо підкреслювало раціональність, одноманітність, універсальність і порядок. Романтизм, що заволодів уявою нової інтелігенції Східної Європи, оспівував емоційність, спонтанність, різноманітність, природність. Привертаючи увагу до неповторності різних народів світу «в їхньому природному стані та середовищі існування», ідеї Гердера і романтиків поклали початок концепції національної самобутності й тим самим дали засади для визначення нації.

Виявляючи складові національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література. Звісно, стаючи на шлях дослідження цих аспектів, українські інтелігенти спочатку не мали якогось заздалегідь виробленого проекту створення теорії українського національного визначення. Коли б їх спитали, що саме зумовило їхнє захоплення такими, здавалося б, малозрозумілими заняттями, як збирання давніх документів, рідкісних народних пісень чи наслідування селянської говірки, багато представників інтелігенції, напевно, пояснили б це як щось трохи більше, ніж хобі, яке живиться місцевим патріотизмом і ностальгічною любов'ю до світу, що відходить у минуле. Однак у результаті цих аматорських студій серед невеликої групи інтелігентів з'являється однастайний погляд стосовно того, що слід вважати головними елементами власне української культури. Згодом ці висновки стануть основою теоретичного визначення української національної свідомості.

Шлях до національної свідомості був вимощений книгами. Ці своєрідні збірні даних про українську культуру водночас слугували засобом поширення цих даних серед письменних українців. Крім того, в процесі написання книжок інтелігенція розвивала і вдосконалювала українську мову — засіб, що надзвичайно ефективно культивував почуття всеукраїнського братства. Тому література займає особливе місце в ранній історії будівництва української нації.

Відтворення національної історії. У процесі зростання національної свідомості живлення історії свого народу завжди відіграло вирішальну роль. Народові, котрий відчуває нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що його єднає й спільна доля. Цей спільний історичний досвід, крім того, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом. Не менш важливим, ніж славетність минулого, є його давність. Тривала історія дає людям почуття безперервності, віру, що сучасна сумна доля їхнього народу — це лише тимчасове явище. Вивчення минулого було також необхідним для того, щоб спростувати сумнівні численних скептиків щодо існування української нації взагалі. Оскільки ці завдання виконувала національна історіографія, то не дивно, що в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед інших народів стояли історики.

Наприкінці XVIII ст. серед дворян-інтелігентів Лівобережжя посилилася зацікавленість історією, особливо історією Козаччини. Це відбилося у працях кількох нащадків давніх старшинських родів, які вийшли у відставку з царської служби й присвятили себе опрацюванню та публікації історичних матеріалів. Вони в основному керувалися звичайним замилюванням старовиною чи місцевим патріотизмом і зовсім не усвідомлювали подальших наслідків своєї праці. Найбільшої уваги серед цих істориків-аматорів (усі вони писали російською мовою) заслуговують Василь Рубан («Короткая летопись малороссийская», 1777 р.), Опанас Шафонський («Черниговского наместничества топографическое описание», 1786 р.), молодий патріотично настроєний Яків Маркович («Записки о Малороссии», 1798 р.). Усі їхні праці схвально зустрівало українське дворянство.

Проте деякими з цих аматорів керували не лише альтруїстські мотиви. Десь у 1800 р. Імперська геральдична канцелярія стала піддавати сумніву право нащадків старшини на статус дворян, оскільки, за словами одного російського чиновника, «в Малоросії ніколи не було справжніх дворян». Серед української знаті прокотилася хвиля обурення й протестів, а деякі її представники, зокрема Роман Маркович, Тимофій Калинський, Василь Черниш, Андріан Чапа, Василь Полетика, Федір Туманський, заходилися збирати історичні документи. Між 1801 і 1808 рр. вони написали ряд статей про славетні діяння й високий статус своїх предків. Після розв'язання конфлікту в 1830-х роках деякі дворяни Лівобережжя не втратили зацікавленості історією свого краю й сприяли дальшим історичним дослідженням.

З огляду на те, що перші історики були дилетантами без спеціальної освіти, стала очевидною потреба в серйозніших і докладніших дослідженнях історії України. У 1822 р. свою ретельно документовану чотиритомну «Історію Малоросії», що згодом набула широкої популярності, закінчив Дмитро Бантиш-Каменський (народився у Москві в родині архіваріуса й писаря генерал-губернатора Лівобережжя князя Репніна). Твір Бантиша-Каменського приваблював українську знать не лише професіоналізмом, а й своїм тлумаченням українського минулого. Вірний цареві чиновник, Бантиш-Каменський доводив, що, незважаючи на свою героїчну історію, українці є відгалуженням російського народу, а возз'єднання з Росією — визначна подія їхньої історії. Для багатьох українських дворян така інтерпретація була зручною й переконливою, дозволяючи їм підтверджувати свою українську (малоросійську) специфічність, водночас наголошуючи на вірності цареві та відданості могутній Російській державі й російській нації.

Дуже відмінною від згаданих творів була «История Русов». Цей історичний трактат, що мав надзвичайно великий вплив, оточує атмосфера таємничості. Лишаються невідомими місце й дата його написання. Історики можуть лише припускати, що з'явився він у першому десятилітті XIX ст. десь біля Новгород-Сіверського, що на Лівобережжі. Не публікована протягом десятиліть «История Русов» активно, хоч і таємно, поширювалася у середовищі лівобережного дворянства. Й лише у 1846 р. вона вийшла друком. Навіть скрупульозне розслідування цього історіографічного детективу не змогло остаточно встановити автора, хоч фахівці і обмежують коло ймовірних осіб такими представниками дворянської інтелігенції, як Григорій Полетика, його син Василь, а також Опанас Лобосевич та Олександр Безбородько.

Звідки вся ця таємничість? Вона, очевидно, пояснюється небезпечно запальним духом «Истории Русов», котра являла собою скоріше політичний трактат, ніж наукову працю. Вона сміливо прославляла й романтизувала козацьку минувшину, і хоч автор не виступав за негайну незалежність України, він убачав в українцях окремих від росіян народ і закликав надати йому певну форму самоврядування. Його героями були Хмельницький і, що важливо, непокірний Полуботок, який повстав проти Петра I. Він також доводив, що Україна, а не Росія, є прямою спадкоємницею

Київської Русі. Автор змальовував поляків найзапеклішими ворогами українців, та водночас його працю пронизували й ледь відчутні антиросійські інтонації. Так, він стверджує, що на відміну від волелюбних українців «серед московського люду в найвищій мірі панує кріпацтво й рабство... так, наче їхні люди були створені, щоб стати рабами».

«История Русов» сповнена почуття національної гідності, але вона не пропагує вузький етноцентризм. Автор стверджує, що правда й справедливість є наріжними каменями кожної політичної системи, а захист життя, свободи та власності є невід'ємним правом усіх людей. Ще радикальніше звучить у цій праці твердження про те, що жоден уряд не може ґрунтуватися на тиранії та рабстві. Отже, з одного боку, яскравий (хоч і не завжди правдивий) опис козацтва у цій праці посилював інтерес до української минувшини, а з іншого боку, в ній порушувалось питання про місце України у тогочасній політичній ситуації. Відтак, з появою «Истории Русов» вивчення історії України набуло ідеологічного й політичного значення.

Захоплення фольклором. Іншим поширеним заняттям у середовищі молодих українських дворян-інтелігентів було вивчення фольклору. Вибух інтересу до селянських звичаїв, традицій, пісень тощо різко контрастував із минулим, коли освічена зерхівка всіляко намагалася зберегти відстань між власною культурою та культурою мас. І тут зацікавленість народним буттям запалили в українській інтелігенції ідеї Гердера, що поступово просочилися на Україну.

На думку Гердера, основною передумовою повнокровної й животворної культури є природність. Він із жалем констатував, що культурним життям Європи кінця XVIII ст. вершили пройняті космополітизмом імперські двори та аристократія, котрі радо запозичували чужу мову, манери, цінності, культивували атмосферу, в якій придушувалися прояви неповторної народної культури. Для вирішення проблеми необхідно, як він вважав, відкинути «високу культуру» й звернутися в пошуках свіжих джерел натхнення і засобів самовираження до незіпсованої, справжньої та самобутньої культури простого люду. Збігло небагато часу, як східноєвропейська інтелігенція почала вважати пісні свого народу прекраснішими від найпишнішої бароккової музики, селянські звичаї чарівнішими від придворних манер, а давні прислів'я мудрішими від товстих томів, писаних чужими мовами.

У перші десятиліття XIX ст. багато молодих інтелігентів ходили по селах, розшукували, збирали й згодом публікували перлини народної мудрості. Так, відомий український історик Костомаров згадував, як він юнаком «ходив в етнографічні експедиції по селах в околиці Харкова... слухав оповідання, суперечки, записуючи цікаві слова й вирази, вступав у розмови, розпитував людей про життя, просив їх співати своїх пісень».

Одна з найпривабливіших особливостей українців — народу в основному селянського — крилась у їхньому багатому й живому фольклорі. Того ж Гердера настільки вразила його краса, що він заявив: «Україна стане новою Грецією: прийде день, і постануть перед усіма це прекрасне небо, цей життєрадісний народний дух, ці природні музичні обдарування, ця родюча земля!» Геніальний польський поет Адам Міцкевич визнавав, що українці — найпоетичніші й наймузикальніші серед слов'ян. Тому не дивно, що етнографічні дослідження незабаром захопили лівобережну інтелігенцію.

До перших шанувальників українського фольклору належав князь Микола Цертелєв. Попри своє грузинське походження та російське виховання Цертелєв виростав на Україні й глибоко полюбив її народ. У 1819 р. він опублікував у Петербурзі «Попытку собрания старых малороссийских песен». У передмові Цертелєв зазначав, що ці пісні демонструють геній і дух народу, звичаї того часу й, нарешті, чисту мораль, якою завжди були відомі малороси. Набагато повніше й систематичніше

дослідження української етнографії під назвою «Малороссийские народные песни» склав у 1827 р. Михайло Максимович — українець із козаків, що став професором Московського університету, а у 1834 р. — першим ректором нового університету в Києві. Інший український професор Московського університету — Йосип Бодянський — присвятив свою кандидатську дисертацію (написану в 1837 р.) порівнянню російських та українських народних пісень. Із типовим для романтика перебільшенням він протиставляє начебто засмучені й смиренні інтонації пісень російської Півночі життєрадісним мелодіям українського Півдня. «Яка велика різниця існує

Микола Костомаров

між Північчю й Півднем, — писав Бодянський, — і наскільки різні народи там живуть».

Крім того, що невинне, на перший погляд, вивчення фольклору сприяло відмежуванню українців від їхніх сусідів, воно незабаром вплинуло на інтелігенцію й в іншому відношенні. У щоденному житті села інтелігенти не лише бачили барвисті звичаї — вони віч-на-віч зіткнулися з немилосердним визиском селянства. Спочатку інтелігенція надто захопилась ідеалістичними пошуками загальних істин і самобутніх українських рис, щоб зробити ширші висновки про соціально-економічну долю селянства. Проте згодом деякі з її представників вирішили: негоже

просто спостерігати за знедоленим селянством, треба щось робити, аби допомогти йому.

Мова: зв'язуюча ланка. Гердер вважав, що мова є найважливішим компонентом національності: «Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілене все надбання її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце й душа. Позбавити народ мови — значить позбавити його єдиного вічного добра». Але функція мови у розвитку національної свідомості виявляється навіть ширшою, ніж її окреслив німецький філософ. Мова найефективніше встановлює «природні» межі нації. Вона є критерієм розмежування між національним і чужим. Вона пов'язує різні класи та релігії. Сучасні соціологи доводять, що мова не тільки є засобом спілкування: завдяки тому, що вона виступає унікальною системою світобачення та самовираження окремої нації, мова також дає змогу представникам цієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні.

З огляду на центральне значення мови для процесу будівництва нації мине небагато часу, перш ніж українська інтелігенція розгорне діяльність, спрямовану на те, щоб перетворити місцеву (тобто розмовну) мову простого люду на головний засіб самовираження всіх українців. Лише так можливо було встановити спільний зв'язок між верхівкою й масами, закласти основу спільної ідентичності. Проте спочатку таке перетворення здавалося недосяжною метою. Порівняно з такими престижними й розвиненими мовами, як французька, німецька та дедалі більше російська, розмовна мова неосвічених українських селян здавалася грубою, обмеженою. Українські дворяни вживали її, як правило, для обговорення зі своїми селянами простих і приземлених питань господарства. Серед освічених людей панувала думка: оскільки селяни не могли сказати чогось важливого, а якби й казали — то грубою мовою, чи ж є сенс підносити селянську говірку до рівня літературної мови? На додаток, із посиланням на близьку спорідненість української та російської мов часто стверджувалось, що українська мова — це лише діалект російської.

Однак, незважаючи на ці перешкоди, окремі представники української інтелігенції намагалися культивувати й підносити народну мову. Та навіть ці першопрохідці мали сумніви щодо перспективності своїх починань і підходили до них як до курйозного літературного експерименту. Прикладом може бути «Енеїда» Котляревського — перший твір, написаний мовою селян і міщан. Її публікація в 1798 р. знаменувала появу української мови як літературної, а також початок сучасної української літератури.

Досить характерним є те, що «Енеїда» була пародією, поемою-бурлеском. Заснована на славетній «Енеїді» римського поета Вергілія, вона змальовувала античних героїв і богів у вигляді відчайдушних козаків та дужих сільських дівок, що розмовляють влучною й барвистою українською говіркою. Сам Котляревський, царський чиновник і син дрібного козацького старшини, любив спілкуватися з українськими селянами, робити нотатки про їхні звичаї, слухати їхню мову, пісні. Спочатку він вважав свій мовний експеримент не вартим публікації. Але друзі переконали його надрукувати «Енеїду», яка, на його подив, одразу здобула великий успіх серед лівобережного дворянства. Проте навіть тоді Котляревський не усвідомлював, що його твір став переламним моментом у розвитку рідної мови й літератури. Для нього він залишався прикладом того, що українська мова, котру він любив і продовжував нею писати, могла успішно використовуватися для створення комічного ефекту, й до останніх днів у нього існували сумніви щодо можливості її використання у «поважній» літературі.

Такими ж експериментальними були праці Олексія Павловського, який у 1818 р. записав «Граматику малоросійського наречія». Цей автор ставився до україн-

ської мови неоднозначно: прагнучи відшліфувати її, він усе ж вважав її діалектом російської. Але досягнення Павловського та й доробок Івана Войцеховича, який у 1823 р. склав невеликий український словник, мали вагоме значення.

Література: збагачення української національної культури. Вирішальним показником життєвої сили української мови стала якість і різноманітність літератури, що створювалася нею. Котляревський завоював епітет «батька сучасної української літератури» не просто тому, що першим писав українською мовою, а то-

Іван Котляревський

му, що його «Енеїда» була твором високого літературного гатунку. Його успіх, щоправда, зумовив появу недолугих наслідувань, котрі певний час заважали розвитку інших жанрів. Спочатку здавалося, що писемна українська мова вживатиметься виключно у жартівливих псевдонародних пародіях на місцеві звичаї, а не «високих» літературних жанрах.

Значна заслуга в розширенні літературного діапазону української мови належить харківським романтикам, як їх тоді називали. Більшість із цих письменників жили на Слобідській Україні й були пов'язані з новоствореним Харківським університетом. У 1820—1830-х роках провідну роль у розвитку української культури перейняла ця найсхідніша з усіх українських земель. Переказують, що пошто-

розвиткові української прози дав заклад між Петром Гулаком-Артемовським (сином священика й ректором Харківського університету) та Григорієм Квіткою-Основ'яненком (нащадком знатного козацького роду). Гулак-Артемовський, який відчував сильний потяг до української мови й експериментував з нею в літературі, був переконаний, що її чекає безрадісне майбутнє: «Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої і панівної російської мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування, породжує в мені такий відчай, що є миті, коли мені хочеться відмовитися від усіх своїх намірів і схватитися у мирному затишку простого селянина, щоб зловити останні звуки рідної мови, що вмирає з кожним днем».

Оскільки українське дворянство переходило з української на російську мову, а українською розмовляли тільки селяни, Гулак стверджував, що вона не годиться для «великої» літератури. Квітка не погоджувався з ним і вирішив довести свою правоту. В 1834 р. він пише «Малоросійські оповідання Грицька Основ'яненка». Ці сумні й сентиментальні твори добре зустріла громадськість, і проникливий Йосип Бодянянський тут же оголосив, що вони є початком української прози.

Далі розширив жанрову різноманітність української літератури Левко Боровиковський — інший харківський письменник, який складав балади українською мовою. Улюбленою темою харківських письменників була Козацька Україна, що змальовувалася у типових для романтиків барвах як сумний відгомін славної минувшини. Яскравим виявом цих печальних роздумів були слова Амвросія Метлинського, професора російської літератури Харківського університету, котрий характеризував власну колекцію української поезії та переклав як «твір останнього бандуриста, що передає вмираючою мовою пісню минулого».

Свій внесок у розвиток української прози й поезії також зробила незлічenna кількість інших, менш значних харківських письменників. Як не дивно, але всю цю літературну діяльність надихав росіянин Ізмаїл Срезневський, який згодом став одним із провідних російських філологів. Проте вклад цього новонаверненого палкого прихильника українства був скоріше організаційним, ніж літературним. Кількомовні збірки творів української літератури Срезневського під назвою «Запорожская Старина» та «Украинская антология» були спробою розв'язати проблему відсутності належної трибуни для українських письменників. Єдині більш-менш регулярно публіковані на Лівобережжі часописи «Украинский вестник» та «Украинский журнал» виходили у Харкові, та й то російською мовою. Являючи собою трохи більше, ніж мішанину місцевих новин, мандрівних нотаток, етнографічних матеріалів і окремих літературних творів, вони мали обмежене коло читачів — усього кілька сотень.

Щоб дійти до ширшої та освіченішої аудиторії, українські письменники часто зверталися до російських журналів, що виходили у Москві та Петербурзі. Багато з них, особливо більш консервативні, з готовністю публікували українські оповідання, навіть написані українською мовою. Серед російських письменників-романтиків 1820—1830-х років існувало щось на зразок моди на все українське. У багатьох росіян буремна історія й багатий фольклор цього краю викликали чаруючі екзотичні образи, й не на останньому місці були уявлення про Україну як про «дику пограниччя». Проте, визнаючи специфіку України, вони вважали її невід'ємною частиною Росії й розглядали сприяння українській літературі як збагачення загальноросійської культури. Замилування Україною існувало в той час і серед польських письменників, таких як Антоній Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гоцинський, що утворювали так звану українську школу в польській літературі романтизму. Зі свого боку вони вважали Україну частиною історичної та культурної спадщини Польщі.

Отож, незважаючи на прогрес у розвитку української літератури та освіти, інтелігенція початку ХІХ ст. продовжувала розглядати Україну і українців у «регіоналістському» світлі. Вона ще не вірила, що місцева культура здатна настільки розвинутися, щоб коли-небудь замінити на Україні панівну російську культуру. Як і їхні російські колеги у Петербурзі та Москві, українські літератори були переконані, що, розвиваючи все українське, вони також збагачували культурну спадщину Росії в цілому. Однак їхня праця, їхні зусилля дадуть такі плоди, яких не могли передбачити ні українці, ні росіяни. Про це чітко висловився Юрій Луцький: «Якщо вважати ці перші дослідження української історії та фольклору за перше пробудження сучасної української свідомості, то слід зробити висновок, що вони забезпечили їй міцні підвалини. Бо що може бути більш нагальним для нації, котра народжується, ніж потреба знайти своє історичне коріння і свою культурну самобутність? Якийсь час саме цим і займалися українці, шукаючи таким чином основу своєї самобутності».

Тарас Шевченко

На початку ХІХ ст. у середовищі української інтелігенції виникла своєрідна ситуація. Як ми пересвідчилися, духовні віяння, що захопили більшість країн Східної Європи й Росію, не оминули й Україну. Радикальні республіканські ідеї Французької революції були широко представлені на Україні декабристами та українськими членами Союзу об'єднаних слов'ян, водночас філософські концепції національної культури Гердера, без сумніву, надихали творчість харківських романтиків. Проте на Україні політична активність не поєднувалася з культурною національно орієнтованою діяльністю: політичні радикали лишалися «безнаціональними» й не відводили у своїх політичних проєктах місця для України, в той час як пропагандисти української національної культури були далекими від політики консерваторами, відданими цареві та існуючому ладові. Цей поділ шкодив обом ідеологічним течіям і згодом перетворився на хронічну хворобу української інтелігенції, та, здавалося, він не так вже турбував покоління 1820-х років. Проте для наступного покоління, що сформувалося у 1840-х роках, поєднання національної культури з політичною ідеологією стане першочерговим завданням.

Осередком покоління 1840-х років, до якого належали такі особистості, як історик М. Костомаров, письменник П. Куліш та поет Т. Шевченко, був не Харків а Київ, де у 1834 р. постав новий університет. Представники цієї генерації походили як із Правобережної, так і з Лівобережної України і за своєю соціальною належністю були більш різномірними, ніж їхні попередники — вихідці з дворянства.

Серед молоді 1840-х років найвище підносилася постать однієї людини — Тараса Шевченка. Можна сперечатися про те, чи хтось із українців тієї доби справив на своїх співвітчизників сильніший вплив, ніж Шевченко. Але те, що в історії народу, який підводився на ноги у середині ХІХ ст., таке видатне місце посів саме поет, не було чимось винятковим. Культурна діяльність була єдиною цариною, де позбавлені держави українці могли виразити свою самобутність: тому часто провідну роль «будителів народу» відігравали поети, письменники, вчені. І все ж важко знайти інший приклад людини, поезія та особистість котрої такою повною мірою втілила національний дух, як це для українців зробив Шевченко.

Життєвий шлях Шевченка символізував сумну долю його народу. Шевченко народився у 1814 р. в селі Моринцях на Правобережжі й виростав сиротою-кріпаком. Коли пан узяв його з собою до Петербурга, малярські обдарування юнака привернули увагу кількох провідних митців, які у 1838 р. допомогли викупити його з кріпацтва.

Тоді Шевченко вступив до Імператорської Академії мистецтв, де здобув першокласну освіту. Водночас його інтелектуальні обрії значно розширилися завдяки інтенсивним контактам із багатьма українськими та російськими художниками й письменниками столиці. Незабаром ним оволоділа потреба висловити свої переживання в поезії. У 1840 р. вийшла друком його перша збірка українських поезій під назвою «Кобзар». Ці ліричні, щирі та сповнені музики вірші, переважно присвячені історії України, одразу ж привітали як українські, так і російські критики, назвавши їх геніальними творами.

Тарас Шевченко після повернення із заслання

Вихід «Кобзаря» був, як зауважує Юрій Луцький, подією унікального значення в історії української літератури, позаяк у ньому українська мова досягла літературної неперевершеності. Поет подолав одновимірність і обмеженість ролі, що її до тих пір відігравала українська література, спростувавши переконання таких, як, зокрема, знаменитий російський критик Віссаріон Белінський, котрі вважали, що мова українських селян не здатна передавати витончені думки й почуття. Відповідаючи на принизливі для української мови погляди Белінського, Шевченко писав:

Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Досягненнями Шевченка були спростовані погляди його сучасника — українця Миколи Гоголя, який вважав, що талановиті українці можуть зажити літературної слави лише в контексті російської літератури.

Шевченко розширив гнучкість, експресивні можливості й ресурси української мови, синтезувавши кілька українських діалектів, сільську і міську говірки, а також елементи церковнослов'янської мови. Тим самим він продемонстрував своїм співвітчизникам, що їхня мова здатна блискуче передавати найширше розмаїття почуттів і думок, довів, що українці не мають ніякої потреби спиратися на російську мову як на засіб досягнення вищого стилю. Його поезія фактично стала проголошенням літературної та інтелектуальної незалежності українців. Колишній кріпак не забував про своїх «знедолених братів» і, наче біблійний пророк, громогласно таврував гнобителів закріпаченого селянства. На відміну від більшості інших представників інтелігенції Шевченко не вірив у ліберальні проекти поступових реформ. У його віршах відкрито пропагувалися радикальні, революційні методи знищення несправедливості в суспільстві. У знаменитому «Заповіті» він закликав своїх земляків:

Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Обурення Шевченка соціальною несправедливістю нероздільно переплітається з його ненавистю до національного гноблення на Україні, на цій «нашій не своїй землі», як він про неї писав. Непримиренний ворог царського самодержавства, він закликає до самовизначення України задовго до того як цю ідею підтримали його помірковані колеги-інтелігенти. Така спрямованість з усією очевидністю проступає в його тлумаченні історії України, цієї найулюбленішої з його тем. Хмельницький для Шевченка — і «геніальний бунтар», і людина, відповідальна за фатальний союз України з Росією, внаслідок чого Україна втратила своє самоврядування. Його симпатії на боці таких козацьких ватажків, як Полуботок, що повставали проти царів: тих же, хто потурав Москві, він нещадно засуджував. Шевченко не приховує ненависті до Петра I, називаючи його «тираном» і «катом», та й до Катерини II він ставиться не краще. Полемізуючи з найвидатнішим російським поетом Олександром Пушкіним, який вихваляв цих монархів, Шевченко писав:

Тепер же я знаю:
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину.
Кати! кати! Людоїди!

Але націоналізм Шевченка не був шовіністично обмеженим. Він вважає прагнення України до свободи складовою всезагальної боротьби за справедливість. Як свідчать поема «Єретик», присвячена знаменитому чеському великомученику Янові Гусу, та поема «Кавказ», поет симпатизує пригнобленим народам усього світу.

Поезія Шевченка (деякі її зразки були настільки бунтарськими, що їх не публікували аж до 1905 р.) розбурхувала в його сучасників нові хвилюючі думки й почуття. Історик Костомаров писав: «Шевченкова муза зірвала покрови, що закривали від нас життя народу, й споглядати його було страшно, солодко, боляче й п'яно».

Шевченко змусив своїх колег бачити в народі не лише барвисті звичаї, а й його страждання. В історії козацтва він шукає не романтичних героїв, а уроків, що ведуть до кращого майбутнього. Україна для нього не просто мальовничий регіон Російської імперії, а край, що може й має стати незалежним.

Кирило-Мефодіївське товариство

3 березня 1847 р. студент Київського університету Олексій Петров доніс царським властям про таємне товариство, яке він випадково виявив. Поліція зразу ж арештувала провідних членів цієї групи й доставила їх у Петербург. У результаті посилених допитів власті дізналися про існування Кирило-Мефодіївського товариства — першої на Україні організації політичного спрямування.

Незабаром стало очевидним, що побоювання властей відносно наявності широкого підпільного руху були перебільшеними. Товариство складалося всього з десятка активних членів та кількох десятків співчуваючих. До групи входили молоді представники української інтелігенції на чолі з Миколою Костомаровим (обдарованим істориком і викладачем університету), вчителем Василем Білозерським (вихідцем із дворян) та Миколою Гулаком (дрібним, але високоосвіченим чиновником). Хоч два інших інтелігенти — викладач гімназії та письменник Пантелеймон Куліш і вже добре знаний поет Тарас Шевченко — підтримували з товариством не дуже стійкі зв'язки, їх також заарештували. Товариство було не лише малочисельним, а й обмеженим у своїй діяльності. Протягом приблизно 14 місяців його існування «браття» збиралися кілька разів на тривалі філософські й політичні дискусії (під час однієї з них якраз і був присутній донощик Петров) та підготували ряд положень своєї програми.

Найважливіші з цих положень, сформульованих Костомаровим, містилися у творі під назвою «Закон Божий (Книга Буття українського народу)». Написаний в дусі романтизму та ідеалізму того часу, проіннятий шануванням християнських цінностей і панслов'янських елементами, цей твір, що зазнав сильного впливу польських моделей, закликав до перебудови суспільства на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. Серед пропонованих у ньому конкретних заходів були скасування кріпацтва, ліквідація юридичних відмінностей між станами, доступність освіти для мас. Національне питання, що з усією очевидністю привернуло найбільшу увагу товариства, ставилося в широкий контекст панславізму: «Всі слов'янські народи мають право вільно розвивати свої культури і, що важливіше, вони повинні утворити слов'янську федерацію з демократичними інститутами, аналогічними тим, що є у Сполучених Штатах». Столицею федерації мав стати Київ.

Першою по шляху створення федерації мусила піти Україна, яку Костомаров та його однодумці вважали водночас і найбільш пригніченою, й найбільш егалітарною серед усіх слов'янських суспільств — через відсутність у ній знаті.

Подібне до Христового, воскресіння цієї країни описувалося у псевдобіблійному стилі: «І зруйнували Україну. Але то лише здавалося... бо голос України не змовк. Встане Україна з своєї домовини і закличе братів-слов'ян; почувши її заклик, повстануть всі слов'яни... і стане Україна самостійною республікою у слов'янському союзі. Тоді всі народи вказуватимуть туди, де на карті розміщена Україна, і казатимуть: «Дивіться, відкинутий будівельниками камінь став наріжним каменем». Таке месіанське бачення майбутнього України у рамках федерації хоч і спиралося на надмірно ідеалізовану картину її минулого, але виключало ідею її повної незалежності. Переважна більшість членів товариства, за винятком Шевченка й ще кількох, сумнівалися у здатності своїх «м'яких» і «поетичних» співвітчизників існувати не-

Погоджуючися щодо загальних засад, учасники групи, однак, розходили в питанні про те, що вважати першочерговим і найголовнішим. Для Костомар це були єдність і братство слов'ян; Шевченко палко вимагав соціального й національного звільнення українців, а Куліш наголошував на важливості розвитку української культури. Більшість висловлювалася за еволюційні методи, сподіваючись, що загальна освіта, пропаганда й «моральний приклад», який вони подаватимуть властям, — це найдійовіші засоби досягнення поставленої мети. На відміну від Шевченка і Гулака представляли думку меншості, згідно з якою лише шляхом революції можна здійснити бажані зміни. Втім ці розходження не слід перебільшувати. Членів товариства безсумнівно об'єднували спільні цінності та ідеали й, що найхарактерніше, бажання покращити соціально-економічну, культурну й політичну долю України.

Попри відносно безневинний характер товариства царські власті вирішили покарати його провідних членів. При цьому суворість покарання була неоднаковою. Костомаров, Куліш та інші помірковані дістали порівняно легкі вироки, що передбачали заслання вглиб Росії на рік і менше, після чого їм дозволялося продовжити і передні заняття. Гулака засудили до трьох років ув'язнення. Та найсуворіше було покарано Шевченка, в якому цар і його чиновництво вбачали найнебезпечнішого учасника товариства. Його віддали у солдати на 10 років. Сам Микола I дописав вирок так: «...под строжайшим наблюдением и запретом писать и рисовать. Физични и моральни муки цього заслання спричинили передчасну смерть Шевченка у 1861 р.

Значення Кирило-Мефодіївського товариства важливе з кількох міркувань. Воно явило собою першу, хоч і невдалу, спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; воно привернуло увагу царського уряду (що доти намагався розіграти карту українофільства проти польських культурних впливів на Україні) до потенційної небезпеки зростаючої національної самодомості українців; ліквідація товариства дала сигнал до наступу антиукраїнської політики і ознаменувала початок довгої безупинної боротьби української інтелігенції з російським царатом.

Зростання національної свідомості на Західній Україні

Культурна діяльність на Україні головним чином зосереджувалася на Лівобережжі — території давньої Гетьманщини та Слобідської України. В інших регіонах Російської України спостерігалось мало ознак зацікавленості українською народною культурою. На Правобережжі кілька польських шляхтичів, такі як Тимко Падура, Міхаль Чайковський, Зорян Доленга-Ходаковський, у романтичному світлі бачили козацьке минуле України й мріяли про час, коли українське селянство, забувши про минулі образи від шляхти, допоможе включити Правобережжя у відновлену Польську Річ Посполиту. Однак ця тенденція мало сприяла послабленню польської культурної гегемонії на Правобережжі. Що стосується новозаселених причорноморських регіонів, то там практично не існувало будь-яких ознак українофільства.

Західноукраїнська інтелігенція. Говорити про західноукраїнську інтелігенцію початку ХІХ ст. — значить говорити про духовенство. І справді, оскільки духовенство було єдиною соціальною групою, що могла користуватися перевагами вищої освіти в Австрійській імперії, вища освіта на Західній Україні практично стала синонімом освіти богословської. Так, на початку 1840-х років із майже 400 студентів-українців Львівського університету та інших закладів 295 навчалися теології, в той

час як майже вся решта займалася філософськими дисциплінами, котрі також входили до курсу богослов'я. Іншим доказом переважання священиків серед інтелігенції є те, що із 43 книжок, написаних між 1837 і 1850 рр. українською мовою, 40 належало перу священиків.

Лише у другій половині ХІХ ст. вагомим чинником на Західній Україні стане світська інтелігенція — вчителі, юристи, вчені, письменники та чиновники. Втім, не слід вважати кожного священика інтелігентом. Величезну більшість духовенства становили бідні сільські священики, котрі за своїм інтелектуальним рівнем ледве підіймалися над селянами. Й лише його невелика частка, зосереджена в таких містах, як Львів і Перемишль (тобто центрах церковної адміністрації, що мали заклади вищої освіти, бібліотеки та друкарні), мала змогу брати участь у культурному житті.

Навіть в сприятливих обставин інтелектуальному розвитку духовенства перешкоджали його природна консервативність, рабська відданість династії Габсбургів. Тонкий прошарок освічених західних українців — людей за суттю своєю провінційних і консервативних — із надзвичайною підозрливістю сприймав нові ідеї, примножуючи свої обмежені інтелектуальні ресурси навколо таких другорядних (хоч і гостро дебатованих) питань, як абетки, календарі та церковні обряди. Для тих небагатьох, хто прагнув ознайомитися з більш радикальними західними ідеями чи взяти участь у революційній діяльності, єдина можливість для цього відкривалася у контексті польського руху. Тому в 1830-х роках незначна кількість молодих українських семінаристів приєдналася до польських революційних груп, котрі боролися за відновлення Польської Речі Посполитої, розглядаючи українців як дезорієнтовану й відсталу гілку польської нації.

Привабливість престижної польської культури була настільки сильною навіть для найбільш традиціоналістськи настроєних представників церковної інтелігенції, що з покращенням юридичного, освітнього й матеріального становища західноукраїнської верхівки вони стали наслідувати поляків. Це позначалося й на мові: чим далі поліпшував українець свій соціальний статус, тим більше соромився він користуватися «мовою селянства».

Унаслідок цього духовенство та інтелігенція дедалі частіше послуговувалися польською мовою, а українською розмовляли лише з селянами. Промовистим свідченням занепаду української мови (тобто тієї неприродної та незграбної мішанини місцевої говірки, церковнослов'янських, латинських, польських та німецьких елементів, яку тоді видавали за літературну українську мову) в середовищі освічених людей стала ліквідація у 1809 р. україномовного факультету «Студіум рутенум» у Львівському університеті. Як не парадоксально, але до цього спричинилися не поляки і не австрійці, а самі українці. Оскільки інші дисципліни в університеті викладалися німецькою мовою, студенти факультету вважали дискримінаційним те, що їх, як і всіх інших, не вчили німецькою мовою, й радо пішли на заміну української німецькою.

Та водночас із підкресленням неоліків української мови вища освіта також народжувала її оборонців. Навчаючись у Львові чи Відні, деякі українці не могли не чути про ідеї Гердера стосовно значення рідної мови для народу. Вони часто спілкувалися з польськими й особливо чеськими інтелігентами, які у справах національної свідомості й культурного розвитку йшли далеко попереду інших слов'ян Австрійської імперії. Натхнена успіхами сусідів, долаючи несприятливий вплив свого середовища, невелика, але зростаюча західноукраїнська інтелігенція стала чимдалі ближче сприймати нову ідею української нації.

«Народні будителі» на Західній Україні. Перші ознаки зацікавлення культурними аспектами національної проблеми з'явилися на початку ХІХ ст. у старовинному міс-

ті Перемишлі — центрі греко-католицької єпархії, де були семінарія, багаті книгозбірні й де проживали деякі з найосвіченіших представників українського духовенства. Протягом десятиліть це найзахідніше на українських землях місто відіграватиме у розвитку національної свідомості австрійських українців роль, аналогічну тій, яку приблизно в той самий час відігравав для російських українців Харків. розташований на найсхідніших землях України. Причому слід підкреслити, що перемишльські священики, творчі здібності яких були не дуже високими, брали приклад із харківських романтиків.

Найвидатнішим серед представників перемишльської групи був Іван Могильницький — високопоставлений церковний ієрарх, котрий відав справами початкової освіти в єпархії. У 1816 р. за підтримки свого зверхника — єпископа Михайла Левицького — Могильницький організував так зване «Клерикальне товариство», що ставило за мету готувати й поширювати серед селян нескладні релігійні тексти українською мовою. У контексті панівних тоді полонофільських тенденцій такий крок сприймався як щось неортодоксальне. Звісно, Могильницький та його однодумці керувалися не тільки ідеями Гердера чи прикладом східних українців; важливим їхнім міркуванням було й те, що, користуючись польськими книжками, селяни могли б повернутися до римо-католицизму.

І хоч зусилля товариства, що вилилися у видання кількох молитовників та букварів, дали скромні плоди, а саме воно незабаром розпалося, його поява варта уваги, оскільки це була перша спроба української інтелігенції — як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні — організуватися й, що ще важливіше, — привернути увагу до мовного питання, яке на наступні десятиліття лишатиметься основною справою західноукраїнської інтелігенції. Проте, намагаючись «вдосконалити» місцевий діалект, Могильницький наполягав на тому, щоб вживати його з численними церковнослов'янськими домішками. Отриманий внаслідок цього штучний мовний гібрид мало сприяв спростуванню тверджень про непридатність української мови для літературного вжитку.

Крім перемишльського гуртка, у 1820-х роках працювали кілька західноукраїнських учених, які, на зразок колекціонерів та антикварів, збирали матеріали з історії Східної Галичини та її фольклор. Серед представників цієї невеликої групи були історики Михайло Гарасевич та Денис Зубрицький, а також граматисти й етнографи Йосип Левицький та Йосип Лозинський. Втім, написані німецькою, латинською чи польською мовами, їхні праці мали обмежений вплив.

«Руська трійця». У 1830-х роках центр діяльності, спрямованої на пробудження національної свідомості, переміщується до Львова, де на арену виходять молоді ідеалістично настроєні й захоплені ідеями Гердера семінаристи. Їхнім лідером був Маркіян Шашкевич — 21-річний юнак, що мав поетичний та організаторський талант. Разом із двома близькими товаришами — високоосвіченим Іваном Вагилевичем та енергійним Яковом Головацьким — він утворив гурток, згодом названий «Руською трійцею». У 1832 р. вони організували групу студентів, котра поставила перед собою мету піднести український діалект, звільнений від церковнослов'янських та чужомовних «вишуканостей», до рівня літературної мови. Лише так, на їхню думку, можна було відкрити селянству доступ до знань, які допомогли б полегшити його долю й дати змогу українцям виразити свою віками гноблену індивідуальність.

Для греко-католицьких ієрархів сама ідея — писати простою, незміненою мовою селянства й спрощеною абеткою-кирилицею — здавалася чимось нечуванним. Вони прямо дали зрозуміти Шашкевичу та його товаришам, що в своїй справі їм не варто розраховувати на допомогу церкви. Але підтримка, однак, прийшла з Російської України, де «Руська трійця» встановила контакти з такими українофілами, як Ізмаїл Срезневський, Михайло Максимович та Йосип Бодянський. А з Заходу їх надихав

приклад наростаючого чеського національного руху. За допомогою чеського інтелігента Карела Запа, що служив у галицькій адміністрації, «Трійця», й насамперед Головацький, вступила в активне листування з такими досвідченими «будителями на-роду» й палкими слов'янофілами, як словаки Ян Колар і Павел Шафарик, словенець Бартоломей Копітар та чех Карел Гавлічек.

Для здійснення своїх задумів «Руська трійця» вирішила публікувати альманах «Русалка Дністровая», що містив би народні пісні, вірші, історичні статті на місцевому діалекті. Коли про вихід альманаху стало відомо греко-католицьким ієрархам, вони засудили його як «негідний, непристойний і, можливо, підривний». Водночас начальник німецької поліції Львова зазначав: «Ми вже маємо достатньо клопоту з одним народом (поляками.— Авт.), а ці божевільні тут хочуть відродити давно мертвий і похований русинський народ». Місцевий цензор і греко-католицький священник Венедикт Левницький заборонили публікацію альманаху у Львові, тому в 1837 р. Шашкевич із товаришами був змушений видавати його у далекому Будапешті. З 900 привезених до Львова примірників майже всі конфіскувала поліція. Лише невелика частина потрапила до рук скептичної публіки. Розчарований такою реакцією й переслідуваний церковною владою, помирас в молодому віці Маркіян Шашкевич; Вагилевич згодом переходить до польського табору; й лише Головацький послідовно і невідступно продовжує працювати над здійсненням цілей «Руської трійці».

Хоч видання «Русалки Дністрової» з самого початку зазнало краху, воно ставило важливий прецедент, який показував, що мова українського селянства може зживатися як літературна. Під впливом «Русалки Дністрової» повільний, але незворотний процес переорієнтації на українські народні маси почне нове покоління західноукраїнської інтелігенції, покоління, котре вербуватиме більшість своїх членів із народу.

* * *

Як ми пересвідчилися, поширення ідей національного відродження було процесом тяжким і повільним. На середину XIX ст. воно не просунулося далі виникнення невеликих груп української інтелігенції, котрі самі визначали для себе суттєві складові української культурної самобутності. Щоб вийти за межі культурницького етапу, належало подолати численні перешкоди. За винятком інтелігенції, в аграрному, традиціоналістському, провінційному суспільстві України не було соціальних верств, чутливих до нових ідей. До того ж твердження про те, що українці — це окремий народ, мова й культура якого варті того, щоб їх плекали, часто викликало серед самих українців гострий скепсис і зневагу. Важко було протистояти впливові престижних і більш розвинених польської та російської культур. І все ж, підбадьорені прикладом західних народів і впевнені в тому, що їхня діяльність відповідає потребам ідеалізованого народу, «будителі нації» не здавалися.

Із самого початку процесу поширення національної свідомості між Східною й Західною Україною спостерігалися важливі відмінності. На Лівобережжі, де ще зберігали силу традиції Козаччини й пам'ять про часи автономії, діяльність, спрямована на піднесення національної свідомості, мала багатообіцяючий початок. Проте жорстока розправа з Кирило-Мефодіївським товариством показала, що як тільки український рух у Російській імперії переходив певні межі, він зустрічав у особі царського уряду немилосердного й непереможного ворога. У Східній Галичині прогрес був повільний, і опір йому чинила переважно консервативна греко-католицька верхівка. Зате тут не відбувалося драматичних відступів, і попри свою в'ялість зростання національної свідомості ставало чимдалі відчутнішим. Нарешті, цей паралельний розвиток за всіх розбіжностей мав ще один важливий результат: після століть обмежених контактів східні та західні українці почали виявляти посилений взаємний інтерес. Розгортався процес національної інтеграції.

ІМПЕРСЬКІ РЕФОРМИ

В усій Європі середини ХІХ ст. неподільно панував консерватизм, але в жодній державі він не виявлявся з такою очевидністю, як в Австрії та Росії — двох імперіях, де проживали українці. Для них, як і для інших підданих, життя й свідомість підпорядковувалися принципам авторитарності, покори, суспільного порядку й традиціоналізму. На зміни в будь-якій їхній формі дивилися з великою підозрою. Однак нові ідеї, суспільні сили, економічні відносини, що поширювалися Європою, проникали й в австрійські та російські володіння попри енергійні зусилля стримати їх. Із зростанням внутрішнього та зовнішнього тиску Габсбурги й Романови розуміли, що старі порядки не можуть лишатися незмінними. Це породжене кризою усвідомлення поклато початок ери великих реформ — спочатку в Австрії, а потім і в Росії. Реформи ці особливо сильно позначилися на українцях, позаяк вони належали до найбільш пригноблених підданих обох імперій.

Зміни в Австрійській імперії

На початку 1848 р. правляча династія Габсбургів була впевнена у майбутньому своєї імперії. Однією з підстав для цього був недавній успіх Габсбургів у врегулюванні ситуації на таких неспокійних землях, як Галичина, де протягом десятиліть невеликі групи польської шляхти та інтелігенції плели змову з метою відновлення давньої Речі Посполитої. Переконані в тому, що домагаються політичної свободи для всіх, поляки завжди вважали, що все населення розчленованої Речі Посполитої незалежно від соціального та етнічного походження, підтримує їхні цілі. Ця впевненість посилилася у 1830-ті роки, коли до польських таємних осередків приєдналася група українських семінаристів. Проте коли поляки відмовилися визнати їх як окрему національність, українці вийшли із змови. У 1846 р. впевненість поляків у широкій підтримці їхньої справи зазнала ще дошкульнішого удару. Дізнавшись, що польська шляхта готує повстання, австрійські урядовці переконали селян Західної Галичини в тому, що їхні пани збираються й далі, як раніше, жорстоко визискувати їх. Розлючені польські селяни накинулися на власну шляхту, вирізавши багатьох і тим самим підірвавши її заміри.

Революція 1848 р. в Галичині. Повстання, що навесні 1848 р. охопили більшу частину Європи, позначили собою корінні зміни у майбутньому імперії Габсбургів. Ці повстання, спричинені не лише вимогами політичних і соціально-економічних реформ, але також — і це особливо стосувалося Центральної Європи — прагненням національного суверенітету, завдали нищівного удару консервативній багатонаціональній імперії. Під час цієї «весни народів», коли питання про національну незалежність постало як основе політичне питання, німецькі та італійські піддані Габ-

сбургів піднялися за возз'єднання зі своїми братами поза межами імперії. Одночасно розпочали війну за національну незалежність мадяри, а поляки знову виступили за відновлення втраченої держави. Під впливом цих подій свої національні вимоги стали висувати інші народи імперії. Запанував хаос, і, здавалося, імперія опинилася на грані розвалу.

Коли 19 березня 1848 р. до Львова дійшли звістки про повстання у Відні, відставку ненависного князя Меттерніха та обіцянки переляканого імператора Фердинанда провести політичну лібералізацію і суспільні реформи, поляки негайно почали діяти. Вони надіслали цісареві петицію, закликаючи до ще більшої лібералізації та надання полякам у Галичині ще ширших політичних прав, цілком зігнорували при цьому всяку присутність у провінції українців. Щоб заручитися широкою підтримкою цих вимог, 13 квітня у Львові було створено Польську Раду Народову. Незабаром після того виникла мережа місцевих рад, а також було засновано газету. На превеликий подив і розчарування поляків, українці, яких ті не вважали за окрему націю, відмовилися взяти участь у цих заходах. Натомість вони утворили власний представницький орган — Головну Руську Раду з розгалуженнями на місцях, а також свою газету. На щастя для Габсбургів, в особі щойно призначеного губернатора провінції Франца Стадіона вони знайшли надзвичайно розумного й винахідливого захисника австрійських інтересів у Галичині. У напруженій ситуації, що виникла там, йому вдавалося майстерно маніпулювати ключовими політичними питаннями, зіштовхуючи українців із поляками й зберігаючи контроль Габсбургів у провінції.

Перед українцями у 1848 р. стояло два першочергових і тісно переплєтених питання. Одне за своєю суттю було соціально-економічним і торкалося традиційної проблеми селянства, зокрема нестерпно тяжких феодальних повинностей. Інше пов'язувалося з новою концепцією національної належності, і в тому числі зі співіснуванням в одній провінції двох народів — поляків та українців, котрі до недавнього часу завжди вважали себе просто селянством чи шляхтою, греко- чи римо-католиками, а тепер починали визначати себе за окремі етнокультурні спільності, або нації, з різними національними прагненнями.

Селянська проблема. Ще до 1848 р. для тверезомислячих чиновників, ліберальної інтелігенції та навіть деяких представників шляхти цілком очевидним стало те, що феодальні права земельної аристократії та селян, які працювали в її маєтках, безнадійно застаріли. Ще у 1780-х роках, за правління Йосифа II, у відносинах «землевласник — селянин» було проведено важливі зміни. Найважливішою з них було те, що селяни тепер могли обстоювати свої права в суді. За іншою реформою, землі феодала відмежовувалися від земель, виділених для користування селянам. Проте лишалася основна ознака відносин «землевласник — селянин» — панщина, особливо у таких відсталих частинах імперії, як Галичина. Панщина полягала в повинності селян обробляти землі пана (звичайно два-три дні на тиждень) за право користуватися своїми наділами. Власне, ця ненависна повинність і була основною причиною невдоволення серед галицьких селян.

Революція 1848 р. й особливо напруженість, до якої вона спричинилася в Галичині, нарешті створили умови для скасування цього останнього пережитку кріпацтва. Засвоївши урок 1846 р., польські патріоти — в основному шляхта — тепер палко прагнули завоювати симпатії селян, щоб зміцнити свої позиції в Галичині. Тому вони спонукали інших польських шляхтичів добровільно скасовувати ненависну панщину. Та більшість шляхти реагувала різко негативно. Тактика поляків завдала Стадіонові стільки клопоту, що він заходився переконувати Відень взяти на себе ініціативу у звільненні селян від повинностей, оскільки, мовляв, це не лише звело б на нівець польські розрахунки, а й завоювало б монархії вдячність селян у найкритичні-

ний момент. Перекоаний його аргументами, 23 квітня 1848 р. Фердинанд I видав історичний маніфест, що скасовував панщину в Галичині. Він майже на п'ять місяців випереджав аналогічний указ, що забороняв панщину в усіх частинах імперії.

Задум Стадіона виявився вдалим. Українські селяни, принаймні, з ентузіазмом вітали цей маніфест і клялися у вірності Габсбургам (хоч зрозуміло, що маніфест лишив без відповіді багато запитань). Аби заспокоїти шляхту, віденський уряд оголосив про виплату їй компенсації за втрачену робочу силу. (Пізніше він переказав близько двох третин суми цього відшкодування на саме селянство.) До того ж, хоч 70 % оброблюваних земель отримували селяни, а 30 % — землевласники, основне питання про те, кому належать ліси й пасовиська, що раніше були спільною власністю, лишалось нерозв'язаним. Із часом ці громадські землі перейдуть у володіння феодалів, а селяни стануть залежними від них у таких надзвичайно важливих справах, як заготівля дров та випас худоби. Й нарешті, розміри селянських наділів були жалюгідними: понад 70 % із них займали менше 14 акрів, що в кращому випадку ледве дозволяло прогодувати середню сім'ю.

Проте це ще не значить, що скасування панщини мало принесло селянинові. Навпаки, воно розірвало останній формальний зв'язок між ним і паном. Зробивши галицького селянина володарем своєї власної землі, а отже й долі, воно пробудило в ньому не властивий раніше потяг до політики, освіти ба навіть культури. Відтак і надалі галицький селянин став тим політичним чинником, який не можна було більше ігнорувати.

Національне питання. Революція 1848 р. дала невеликому прошаркові західноукраїнського суспільства, що переважно складався з представників духовенства та інтелігенції, поштовх і нагоду до формального самовизначення своєї ролі як окремої та до заснування національних установ. Полохливу західноукраїнську еліту всіляко заохочував і підтримував габсбурзький губернатор Стадіон, який відкрито сприяв українцям протягом усього 1848 р., сподіваючись використати їх на противагу агресивнішим полякам. Тим-то поляки згодом довго звинувачуватимуть Габсбургів у «винайденні русинів» (тобто українців), маючи на увазі, що українці, мовляв, — лише побічний продукт австрійських махінацій, а не справжні нація. Однак українці, яких тішила така увага з боку уряду й водночас обурювало невдоволення поляків, уперше вирішили вийти на політичну арену.

19 квітня намовлена Стадіоном група греко-католицьких священників, пов'язаних із собором Св. Юра у Львові, на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем звернулася до імператора з петицією. На відміну від раніше поданої польської петиції, це було несміливе й лояльне звернення. У передмові до нього подався історичний нагляд, в якому підкреслювались особність українців Східної Галичини, давня слава середньовічного Галицького князівства, його наступне поневолення та пригноблення поляками й той факт, що населення належить до великої руської (української) нації, всі 15 млн членів якої, з них 2,5 млн галичан, розмовляють однією мовою.

Петиція містила прохання ввести у школах та адміністративних закладах Східної Галичини українську мову, удоступнити для українців урядові посади й рівно зрівняти в правах греко- й римо-католицьке духовенство. Через два тижні, 1 травня 1848 р., у Львові було засновано Головну Руську Раду — першу українську політичну організацію. Очолена єпископом Яхимовичем, вона налічувала 66 членів, майже половину яких складала духовенство й студенти-богослови, а другу половину — світська інтелігенція. В наступні кілька тижнів священники, що виступили головними організаторами Головної Руської Ради, заснували по всій Східній Галичині 57 місцевих і 13 регіональних її філій. Іншою нечуваною подією став вихід 15 травня першого українського тижневика «Зоря Галицька». Одночасно були налагоджені контакти з українцями Буковини й Закарпаття.

Зростання політичної активності українців у Східній Галичині неухильно вело до загострення українсько-польського антагонізму. Розглядаючи Галичину як наріжний камінь у планах відродження своєї державності, поляки дивилися на появу проавстрійськи настроєного українського руху як на серйозну загрозу. Тому вони зробили спробу нейтралізувати Головну Руську Раду, утворивши конкуруючу «українську» організацію, настроєну пропольськи. 23 травня у Львові зібралася жменька остаточно полонізованої шляхти та інтелігенції українського походження — на зразок тих, котрі називали себе «русинами польської нації» (*gente rutheni natione poloni*), яка проголосила створення Руського Собору. Була також заснована українська газета «*Ruskyi Dnevnyk*», що друкувалася латинською абеткою. Полякам удалось домогтися певного успіху, заманивши на посаду її редактора члена «Руської трійці» Івана Вагилевича. Але це було єдине їхнє досягнення. Існування Руського Собору та його газети, що майже повсюдно викликали до себе ворожість серед українців, виявилось коротким і ефемерним. Більше того, весь цей епізод погіршив польсько-українські стосунки.

Празький конгрес. Незабаром між поляками та українцями відбулася гостра сутичка. За всієї іронії, вона трапилася саме на Слов'янському конгресі у Празі, на початку червня організованому чехами власне для того, щоб сприяти слов'янській солідарності та узгодити спільні інтереси. Своїх делегатів до Праги послали Головна Руська Рада, Польська Рада Народова та Руський Собор. На велике здивування чехів, між поляками та українцями миттєво розгорілися тривалі дебати про те, хто повинен репрезентувати Галичину і якими мають бути стосунки між їхніми двома народами. Проте найбільш суперечливе питання впливло дещо пізніше, коли українці висунули вимогу про поділ Галичини на дві окремі адміністрації: польську та українську, що викликало затятий опір поляків.

Оскільки запекле суперництво між поляками та українцями перешкоджало успішній роботі конгресу, втрутилися чехи й допомогли досягти компромісу між двома делегаціями. Якщо українці відмовляться від вимоги про поділ Галичини, то поляки погодяться визнати їх за окрему націю з рівними мовними правами та рівними можливостями, зокрема займати адміністративні посади. Втім цю угоду так і не реалізували, бо за кілька днів після її досягнення австрійські війська обстріляли Прагу, змусивши конгрес роз'їхатися й позбавивши його рішення реального змісту. Так було перервано перший у новітній історії дебют українців на міжнародній політичній арені.

Українці в імперському парламенті. Під час роботи Слов'янського конгресу в Галичині почалися вибори до рейхстагу — нижньої палати новоствореного імперського парламенту. Для українців, і особливо селянства, вони були справою новою й малозрозумілою. На відміну від них поляки, набагато досвідченіші у політичній грі, мали на виборах виразні переваги: шляхом поширення чуток і погрозамі їм удалось відвернути від голосування багатьох українських селян. А ті, хто все-таки голосував, підтримували своїх товаришів із селян, багато з яких були неписьменними, а не рекомендованих Головною Руською Радою священників та представників міської інтелігенції. Внаслідок цього зі 100 виділених Галичині місць українці здобули тільки 25. Із них 15 дісталось селянам, вісім — священникам і два — представникам інтелігенції.

У парламентських дебатах, що відбулися у другій половині 1848 р. спочатку у Відні, а потім у Кромержі, українці зосереджувалися на двох питаннях: компенсації землевласникам-феодалам за скасування панщини й, знову ж таки, адміністративного поділу Галичини. Українські селяни різко відкидали будь-яку форму компенсації. У своїй пристрасній промові, першій, будь-коли виголошеній україн-

цем у парламенті, простий селянин Іван Капушак засудив багатівкове гноблення селянства шляхтою, закінчивши її такими словами: «Чи за такі образи й кривди ми ще маємо платити компенсацію? Напевно, ні. Хай нашою платою будуть ті батоги і нагайки, що шмагали по наших спинах. Хай вони задовольнять панів!»

Хоч ця пам'ятна промова викликала захоплені оплески, пропозиція про виплату компенсації все ж таки пройшла невеликою більшістю голосів. Розчаровані селянські депутати втратили інтерес до подальших дискусій. Інші представники української делегації, зі свого боку, вважали адміністративний поділ Галичини на окремі українську та польську частини «справою життя і смерті для народу». На підтримку своєї пропозиції вони подали список із близько 15 тис. підписів, що згодом зріс до 200 тис. Але й їм після кількох місяців гострих дебатів не вдалося переконати більшість парламенту. Тим часом імперський уряд став поступово брати ситуацію під контроль. У грудні, незабаром після того, як на трон сів новий імператор, 18-річний Франц Йосиф, парламент розпустили.

Діяльність українців у Східній Галичині. Конкретнішими були здобутки українців на місцевому рівні. Взявши за приклад чеську культурну організацію «Матица», у липні 1848 р. вони заснували у Львові «Галицько-руську матицю». Цей заклад ставив собі за мету публікувати для широкого читача дешеві книжки про релігію, звичаї, ремесла, сільське господарство та педагогіку. Він також намагався сприяти використанню української мови в школах. 19 жовтня для визначення загальних культурних потреб українців та обговорення питань нормування української мови Головна Руска Рада скликала з'їзд українських учених. Більш як дві третини з приблизно 100 учасників становило духовенство, решту — інтелігенція. Не дивно, що з'їзд дійшов висновку про сумний стан української культури в Галичині. Близько двох третин освічених українців полонізувалися, а селяни переважно лишилися неписьменними. Проблема ускладнювалася відсутністю літературного стандарту української мови. Після тривалих нарад з'їзд одностайно рекомендував користуватися кирилицею, а не латинською абеткою. Було також досягнуто згоди про те, що основою для літературної норми має служити розмовна мова, але цю пропозицію прийняли, подолавши значний опір і з багатьма застереженнями.

У цей період українці розпочали будівництво у Львові Народного Дому, що мав містити музей, бібліотеку та видавництво. Їм також удалося добитися заснування кафедри української мови й літератури при університеті. Її першим завідувачем був Яків Головацький. І нарешті, під кінець 1848 р., не бажаючи приєднуватися до контрольованої поляками Галицької народної гвардії, українці, виявляючи свою відданість Габсбургам, попросили згоди Відня сформувати українські військові частини. Та не встигли 1400 «руських стрільців» як слід опанувати військову науку, як їх кинули проти повсталих мадярів.

Буковина й Закарпаття. 1848 рік позначений зростанням активності й в інших західноукраїнських землях, хоч і в значно менших масштабах, ніж у Галичині. В невеликій Буковині відбулося лише кілька більш-менш значних подій: проти румунських панів вибухнуло кілька селянських повстань під проводом відважного Лук'яна Кобилиці; до парламенту було обрано п'ять українських делегатів; і в 1849 р. цей край відокремлено від Галичини й перетворено на окрему провінцію Корони.

У зайнятому мадярами Закарпатті спостерігалось незначне поживлення активності, головним чином пов'язане з діяльністю талановитого й енергійного Адольфа Добрянського. Коли мадяри повстали проти Габсбургів, вони, як і поляки в Галичині, сподівалися дістати підтримку немадярського населення, яке вони роками погнобили. Проте Добрянський, будучи чимось на зразок Головної Руської Ради в одній особі, переконав своїх земляків відкинути улещування мадярів і присягнути на

вірність Відну. Переконаний у тому, що слов'янський люд Закарпаття належить до єдиної з українцями Галичини етнічної родини, Добрянський також домагався, щоб Головна Руска Рада у Львові проголосила серед своїх цілей приєднання Закарпаття до Галичини. Ці погляди не перешкождали Добрянському й невеликому колу його прибічників плекати проросійські симпатії, які посилювалися присутністю російських військ, що йшли через Закарпаття на придушення ненависних мадярів. Русофільські тенденції й надалі підігріватимуть суперечки про національну належність населення цієї найбільш ізольованої з усіх українських земель.

Значення 1848 року. На західноукраїнських землях революційні події 1848 р. були наче спресовані у 277 днів. У цей переламний період українці вперше у своїй історії дістали нагоду самовиразитися як нація. Проте цей самовияв мав неоднозначні наслідки. Поза всяким сумнівом, найбільшими досягненнями 1848 р. для українців стали скасування панщини та впровадження конституційного правління. Але ці здобутки не належали виключно українцям, оскільки завдяки тимчасовій слабкості габсбурзького режиму аналогічних поступок домоглися й інші народи. Найвидатнішим серед суто українських досягнень цього періоду стала діяльність Головної Руської Ради. З огляду на цілковиту відсутність в українців будь-якого досвіду політичної боротьби успіхи Головної Руської Ради, яка змогла мобілізувати ще вчора пасивних українців на досягнення чітко окреслених цілей, були просто вражаючими. Заснувавши установи, що систематично сприяли культурному розвитку, Головна Руска Рада зробила перші кроки до перетворення Галичини на організаційну твердиню українства.

Але 1848 рік висвітлив і недоліки західних українців, найсерйозніший із яких полягав у відсутності дійового проводу. Монополізувавши керівництво, духовенство наклало на весь західноукраїнський політичний рух свій незгладимий відбиток. Убачаючи в Габсбургах своїх найбільших добродійців, священники Головної Руської Ради нав'язували українському суспільству позицію цілковитої й безумовної підтримки династії. Внаслідок цього протягом 1848 р. українці опинилися на боці абсолютизму проти повсталих поляків і мадярів, які переважно дотримувалися ліберальних і демократичних поглядів (продовжуючи в той же час перебувати в спілці з дворянами-землевласниками). Відтак через політичну і суспільну консервативність духовенства та через те, що антиавстрійські сили ототожнювалися з ненависними панями, українці часто виявлялися лише зняряддям Габсбурзької династії. До того ж замість домагатися від уряду більших поступок за свою підтримку, священники Головної Руської Ради не спромоглися ні на що краще, як покійно сподіватися цісарської прихильності. Такий підхід мав розчаровуючі наслідки.

Проте в цілому 1848 рік, без сумніву, знаменував переламний момент в історії західних українців. Він покінчив з їхньою віковою інертністю, бездіяльністю та ізоляцією й поклав початок довгій запеклій боротьбі за національне та соціальне визволення.

Зміни в Російській Імперії

У середині XIX ст. імперський устрій Росії, як і Австрії, зазнав дошкульного удару, котрий породив сумніви в його ефективності та міці. Суворим випробуванням режиму, що його протягом свого 30-річного царювання так заповзято оберігав Микола I, стала Кримська війна 1854—1855 рр. Почалася вона як типовий конфлікт великих держав, у якому Росія виступила проти союзу Англії, Франції, Сардинії та Оттоманської імперії. Цей союз прагнув перешкодити давнім спробам Росії поширити свій вплив на Балкани й заволодіти Босфором та торговими шляхами в Серед-

земному морі, що було особливо важливо з огляду на зростання в той час торгівлі збіжжям через причорноморські порти.

Окупований союзними державами Крим став головним театром воєнних дій, тому цей конфлікт справляв на сусідню Україну більший вплив, ніж на будь-яку іншу частину імперії. Українські губернії були основним джерелом постачання царської армії, а з їхнього населення у великих кількостях набиралися солдати — або для служби на передовій, або для охорони кордонів, або для роботи візниками чи на будівництві фортифікацій. Про напруження, що починало відчуватися на Україні, свідчить так звана Київська козаччина 1855 р. Коли того року царський уряд оголосив про утворення ополчення з добровольців, українські селяни, сприйнявши це за відмовлення козаччини, яка в їхній свідомості асоціювалася з свободою від кріпацьких повинностей, тисячами кинулися формувати «козацькі» загони, відмовляючись служити своїм панам. Становище стало критичним у Київській губернії, де понад 180 тис. селян 400 сіл оголосили себе козаками й почали вимагати скасування кріпацтва. Порядок відновили війська, але цей випадок виразно продемонстрував одну з внутрішніх хвороб, що підточували імперію.

Ще очевиднішими ці недуги були на фронті, де попри весь героїзм захисників Севастополя російські війська врешті-решт зазнали поразки. Крім того, що ця поразка значно підірвала престиж Росії, вона переконливо засвідчила, як далеко позаду модернізованих промислових країн Заходу лишилася Росія. Відсталість росіян виявлялася в усьому: їхні рушніці стріляли вдвічі ближче, ніж англійські та французькі; їхня система постачання та комунікацій була менш ефективною, ніж у західноєвропейців, незважаючи на те, що останні перебували за тисячі верст від своїх баз; за нечисленними видатними винятками командування росіян виявилось некомпетентним, а царським солдатам, хоч і досить хоробрим, бракувало як ініціативи, так і технічних умінь. Пригнічений цією поразкою, Микола I помер у 1855 р. Його син Олександр II зійшов на трон, цілком усвідомлюючи нагальну необхідність реформ.

Звільнення кріпаків. У 1855 р. в промові перед московськими дворянами новий цар заявив: «Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки кріпаки скасують його знизу». Навіть архіконсервативний батько нового царя Микола I давав зрозуміти, що рано чи пізно кріпацтво доведеться скасувати. Радикально та ліберально настроєні представники дворянської інтелігенції протягом багатьох десятиліть вимагали покласти кінець цій «ненависній практиці». Але коли Олександр II висловив цю думку, стало ясно, що він прийняв історичне рішення провести ряд реформ, спрямованих насамперед на скасування кріпацтва.

Як кожний переломний момент в історії, причини реформ стали об'єктом гострих наукових суперечок. Деякі західні вчені переконані, що вирішальними у проведенні реформ були економічні чинники. Вони стверджують, що відкриття чорноморських портів і дедалі активніша участь російських землевласників у світовій торгівлі зробили ще очевиднішими недоліки кріпацької праці. Так, продуктивність праці російського кріпака у 1860 р. дорівнювала продуктивності праці англійського фермера в 1750 р. та центральноєвропейського селянина у 1800 р. Словом, кріпацька праця за всієї своєї дешевизни була настільки малоякісною, що не виправдовувала себе економічно. До того ж небачена конкуренція і власна безгосподарність перетворили багатьох землевласників на боржників. У 1848 р. більш як дві третини землевласників на Україні мали такі великі борги, що неспроможні були забезпечувати своїх селян насінням чи харчами, не кажучи вже про те, щоб шукати шляхів підвищення врожайів. Унаслідок цього ще задовго до впровадження реформ кріпацтво стало занепадати. Про це свідчить і такий факт: якщо у 1811 р. з усіх селян Російської імперії близько 58 % були кріпаками, то до 1860 р. їхній відсоток упав до 44.

Є також учені, які вважають, що за всієї важливості економічних чинників не меншу, коли не більшу роль відігравали й інші рушії. Радянські історики наполягають на тому, що селянські заворушення створили «революційну ситуацію», яка перелякала царя і дворян, змусивши їх до поступок. За їхніми даними, лише на Україні між 1856 та 1860 рр. мали місце 276 заворушень, у яких взяло участь близько 160 тис. селян. Американський історик Альфред Рібер доводить, що до реформ спричинилося передусім прагнення модернізувати царську армію, в той час як англієць Бернард Пейрз мотивує це занепокоєністю Росії своїм відставанням від Заходу. Інші історики схильні підкреслювати роль у реформі ліберальної інтелігенції, яка в своїй зворушливій прозі, поезії (зокрема, Шевченкові) і полеміці піддавала кріпацтво моральному осудові. Проте всі сходяться в одному: шок, який викликала у царату нищівна поразка Росії у Кримській війні, був вирішальним поштовхом, котрий змусив його визнати потребу негайних реформ.

Розуміючи, яку потенційну небезпеку крило в собі звільнення кріпаків, Олександр II діяв обережно. У 1857 р. з метою обговорення справи звільнення кріпаків і опрацювання конкретних пропозицій він призначив таємну комісію (згодом перейменовану на Головну комісію), до якої ввійшли провідні чиновники та громадські діячі як ліберальних, так і консервативних поглядів. Помітне місце у Головній комісії, що працювала в Петербурзі, посідали українці. Одним із них був Григорій Галаган — переконаний ворог кріпацтва й особистий друг Шевченка. Інший українець — М. П. Позен, багатий, впливовий, хоч і безпринципний кріпосник із Полтавської губернії — робив усе, аби перешкодити всякому прогресові. Щоб вивчити настрої на місцях, уряд запровадив у кожній губернії дворянські комісії. На Україні в роботі цих комісій взяли участь 323 дворянини, що представляли різноманітні інтереси таких регіонів, як Слобідська Україна, Лівобережжя та Правобережжя. Південна Україна. З селянами ніхто не радився.

Хоч багато дворян не приймалися радістю з приводу звільнення селян, вони розуміли неухильність цього кроку. Тому з самого початку основним питанням було коли і як проводити реформу. Для заспокоєння стурбованих кріпосників царський уряд оголосив, що в першу чергу забезпечуватимуться інтереси дворянства — головної опори режиму. Щодо звільнення кріпаків мали розглядатися дві проблеми: особистий статус кріпаків та наділення їх землею. Хоч кріпаків і мали проголосити вільними людьми, поставало питання: чи якось обмежуватиметься їхня воля? Багатьох дворян і чиновників лякала навіть думка про те, що мільйони селян раптом дістануть волю й зможуть піти, куди їм заманеться, й робити, що схочеться. Поставало також складне питання землеволодіння. Як звільняти кріпака: з землею чи без неї? А якщо з землею, то на яких умовах вона надаватиметься?

Оскільки в різних частинах імперії переважали різні форми землеволодіння, не дивно, що серед дворян виникли розбіжності в поглядах на способи передачі селянам землі. На не дуже родючих північних землях Росії основним джерелом прибутків поміщиків-кріпосників був оброк, тобто грошовий чинш. Замість змушувати селян обробляти неродючі ґрунти, дворяни в цих землях заохочували їх шукати роботу в селищах і містах, щоб сплачувати повинність грошми. Земля не була для тамтешніх поміщиків єдиним джерелом прибутку, і вони погоджувалися дати кріпакам щедрі наділи. Проте за прибутки, втрачені внаслідок звільнення селян, поміщики вимагали грошової компенсації. У багатьох ж чорноземом південному регіоні України переважав інший підхід. Тут поміщики воліли, щоб кріпаки відбували панщину, тобто трудову повинність, оскільки свої прибутки вони отримували головним чином із сільськогосподарських врожаїв. Не дивно, що вони не бажали за таких умов давати селянам землю. Варіанти цього «південного» підходу переважали також в інших частинах України. На Лівобережжі й особливо у Полтавській губернії поміщики погоджувалися дати селянам лише присадибні ділянки. У недавні

освоєній Південній Україні, де бракувало робочої сили, великі землевласники виступали за продовження кріпосного права десь на 10 років. А на Правобережжі польські магнати взагалі не хотіли давати селянам землі. Однак, незважаючи на перешкоди, за наполяганнями царя Головна комісія продовжувала діяти.

19 лютого 1861 р. Олександр II видав маніфест, що скасовував кріпосне право. Цей епохальний за значенням документ являв собою незграбну й заплутану за своєю суттю заяву, яка створювала у селян враження, що жадане звільнення прийде ще не скоро й не задовольнить усіх їхніх сподівань.

Сам акт звільнення ліквідував залежність селян від поміщиків. Але, перетворивши колишніх кріпаків на громадян, він не приніс їм повної рівності. На відміну від інших верств суспільства звільнені селяни повинні були сплачувати викупні платежі. Вони передавалися під юрисдикцію спеціальних судів, що за невеликі провини мали право піддавати тілесним покаранням. Хоч реформа вводила для селянських громад самоврядування, функція нагляду зберігалася за урядовими чиновниками, які звичайно призначалися з місцевих дворян. Хто бажав виїхати з села, повинен був отримати від властей паспорт. Якщо селяни не виконували фінансових зобов'язань перед державою, старости мали повноваження примусити їх до цього.

Ще більше розчарували селян труднощі, пов'язані з правом землеволодіння. Реформа в основному дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між їхніми колишніми кріпаками. При цьому селян зобов'язували заплатити за свої наділи. Оскільки грошей у селян було мало або взагалі не було, передбачалося, що уряд виплатить поміщикам 80 % вартості земель у формі казенних облігацій, а селяни в свою чергу зобов'язувалися виплачувати урядові цю суму разом із процентами протягом 49 років. Решту вартості земельного наділу селяни мали виплачувати безпосередньо поміщикам або грошми, або, що було реальніше, домовившись відробити на нього.

Для тих, кому не під силу був фінансовий тягар такого врегулювання, пропонувалася крихітний «дарчий» наділ у 2,5 акри. Менше поталанило тим кріпакам, котрі служили при панських садибах, — на Україні їх налічувалося близько 440 тис., — оскільки звільнення принесло їм свободу, але не дало землі.

При розподілі земель реформа враховувала місцеві відмінності. Оброблювана земля поділялася на три категорії: чорнозем, нечорнозем, степові ґрунти. Причому селянські наділи у двох останніх категоріях (гірших за якістю) були більшими, зате в чорноземних регіонах, як, наприклад, Україна, — меншими.

Взагалі кажучи, після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р. На російській Півночі вони втратили близько 10 % своїх колишніх наділів. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі зменшилися майже на 30 %. Так, якщо середня величина селянського наділу в імперії становила 27 акрів на душу, то на Лівобережній та Південній Україні — лише 18.

Особливо нажилися на реформі поміщики України. Вдаючись до різноманітних витрощів під час переговорів та перерозподілу земель, вони привласнювали собі жи, луки та водойми, що раніше вважалися загальною власністю. Собі вони завжди лишили найродючіші землі, а гірші продавали за підвищеними цінами. У процесі перерозподілу вони часто змушували селян переїжджати, штовхаючи бідняків на додаткові витрати. До такої практики вдавалися по всій імперії, але особливо поширеною вона була на Україні, де точилася найгостріша боротьба за землю. Внаслідок цього селяни Лівобережної та Південної України потерпіли від реформи ще більше, ніж їхні російські сусіди.

Вияток становило Правобережжя. Серйозно сумніваючись у відданості польської шляхти цього регіону (безпомилковість цих підозр підтвердило повстання поляків 1863 р.) уряд намагався привернути на свій бік українських селян і роздав їм наділи на 18 % більші, ніж вони мали до 1861 р. Але виграючи на величині

наділів, колишні кріпаки втрачали на дуже завищених цінах, які вони мусили платити за землю.

Інша особливість реформ на Україні зумовлювалася формами землеволодіння. У Росії, де понад 95 % селян жили общинами, документ на щойно набуті землі був у колективній власності, а плата за них входила в обов'язок общини. Але на Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80 % селян Правобережжя й майже 70 % Лівобережжя вели одноосібне господарство. Відтак більшість українських селянських сімей отримували індивідуальне право на землю й несли особисту відповідальність у сплаті боргу за неї. Така ситуація сприяла зміцненню й без того розвиненої прив'язаності до приватної власності, що відрізняло українських селян від російських.

Слід пам'ятати, що не всі селяни були кріпаками. Приблизно половину становили державні селяни, які поділялися на щонайменше 30 різних категорій, включаючи майже 1 млн колишніх українських козаків. Вони звичайно жили краще за поміщицьких кріпаків (бо хоч і сплачували більшу подушну подать державі, що фактично була для них феодалом, зате могли без дозволу переселятися), мали в своєму розпорядженні більше землі, до того ж над ними не було осоружних панів (хоч їм часто отруювали життя підкупні чиновники). Реформа 1861 р. й, зокрема, закон 1866 р. звільняли державних селян швидше і на умовах сприятливіших, ніж для кріпаків. Разом із свободою вони отримували більші наділи, плата за які була нижчою порівняно з тою, що вносили кріпаки. Проте на Правобережжі становище державних селян мало чим змінилося на краще.

Взагалі селян і особливо колишніх кріпаків реформа розчарувала. Вони сподівалися права на володіння своїми наділами — натомість наділи урізалися, а селянам нав'язувався обтяжливий фінансовий тягар. По селах прокотилася хвиля заворушень, щоправда, неоднакових за силою у різних регіонах. На Лівобережжі та Південній Україні повстань було відносно небагато. Проте на Правобережжі, де ще жила пам'ять про гайдамаків і ворожнеча між православним українським селянством та католицькою польською шляхтою посилювалася релігійними, етнічними та соціально-економічними розбіжностями, дрібні конфлікти набули значного поширення. Але їх завжди швидко придушували, й селяни продовжували в поті чола добувати свій щоденний хліб, хоч і за помітно змінених умов.

Інші реформи. Скасування кріпосного права вело за собою інші реформи. Одним аспектом імперського устрою, що потребував негайного вдосконалення, було місцеве управління. Із зміною суспільства та з наданням кріпакам прав громадянства зростала необхідність у місцевій адміністрації. Проте для задоволення цих вимог царський уряд не мав ні людей, ні грошей. Тому в 1866 р. він дозволив общинам обирати на повітовому та губернському рівні власних представників для нагляду за освітою, охороною здоров'я, поштовими послугами, утриманням шляхів, накопиченням запасу їжі на випадок голоду та за збором статистичних даних. Для фінансування цих служб місцевим комітетам, або земствам, надавалося право обкладати населення земськими податками.

Радикальним відступом від імперської практики призначення «згори» всіх урядових чиновників стало те, що члени земств обиралися з числа виборців, поділених на три окремих категорії: великих поміщиків, міщан і селян. Вплив виборців був пропорційним кількості землі, що вони мали. Само собою, значна більшість членів земств належала дворянам. На Україні вони звичайно складали понад 75 % усіх членів земств, у той час як селяни рідко коли мали 10 %. Але хоч земства й не були по-справжньому представницькими, вони відігравали дуже важливу функцію. Окрім сприяння піднесенню загального рівня життя на селі, вони привчали місцеве населення до обмеженого самоврядування.

На Україні земства впроваджувалися на Лівобережжі та Півдні. Проте на Правобережжі через недавнє повстання польської шляхти їх не вводили аж до 1911 р. Представляючи місцеві інтереси, земства виявилися чутливішими до культурних прагнень українців, ніж імперське чиновництво. Так, у другій половині століття стали відчуженими українофільські тенденції, зокрема у земствах Полтавщини, що слугували ареною підготовки багатьох провідників українського руху.

Ще гострішою була необхідність удосконалення системи судочинства. Проблема значною мірою крилася в нерозвинутості у росіян почуття законності. Імперські чиновники, на яких лежала відповідальність за багато юридичних рішень, вважали, що правосуддя — це сфера держави, а суди, на їхню думку, існували для того, щоб вирішувати, що відповідає інтересам держави. Права особи не мали до цього ніякого відношення чи в кращому разі вважалися другорядними. Судові відправи проводилися таємно, судді часто займалися хабарництвом, а їхні нерідко свавільні вироки виносилися з урахуванням класових відмінностей — нижчим верствам діставалися суворіші покарання, а легші вироки — дворянам. Цю ситуацію значно виправила судово-реформа 1864 р., зробивши судочинство незалежною сферою управління, закритою для втручання чиновництва. Відтоді суд засідав відкрито, розглядаючи позиції обох сторін. Одним із наслідків цього була поява нової групи фахівців — адвокатів-юристів.

Важливі зміни також відбувалися в інших суспільних сферах імперії. Реформи в системі освіти 1860-х років відкрили для нижчих верств більший доступ до неї на всіх рівнях, включаючи університетський. Вони також удосконалили програму навчання й надали університетам більшу автономію. Водночас було послаблено цензурні утиски, хоч усе ще неясним лишалося те, до якої міри дозволялося обстоювати «підривні» погляди. У 1874 р. було введено зміни до суворих правил військової служби, згідно з якими військова повинність поширювалася на всі верстви суспільства. Скорочувалася також з 25 до 6 років тривалість служби і вводився ряд правил звільнення від військової повинності.

Значення реформ. Хоч ці «великі реформи» і не революціонізували умов життя українців та інших підданих Російської імперії, вони, однак, спричинилися до важливих змін. Західні вчені часто підкреслюють те, що реформи принесли кріпакам особисту свободу, сприяли розвитку земської системи місцевого врядування та піднесенню ролі закону й права. Зі свого боку радянські історики вважають, що реформи відкрили для Росії епоху переходу від феодалізму до буржуазного, капіталістичного суспільства. Зрозуміло, реформи мали серйозні недоліки, але існує загальна згода, що без них подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможливою.

На Україні, де кріпаки складали близько 42 % всього населення порівняно з 35 % в середньому по імперії, звільнення селян мало ще більші наслідки. Вдосконалення системи освіти, поширення юридичного захисту, зміцнення й поглиблення місцевого самоврядування — все це примножувало можливості вираження національних особливостей і місцевих інтересів. Звісно, що віднині різноманітні ідейні течії, включаючи ідеологію української національної ідентичності, легше могли знайти шлях до широким кіл громадськості.

* * *

Зміни та реформи, що впроваджувалися в Австро-Угорській та Російській імперіях відповідно у 1848 р. та 1860-х роках, мали важливі подібні риси. Як захід, вимушений в обох імперіях, особливо Австрійській, ці реформи проводили «згори» режими, що продовжували утримувати політичну владу. Глибокі, хоч і не революційні

за своєю суттю, вони лишили недоторканими старі засади. Однак реформи явно прискорили наближення нової ери, коли народ і його представники справлятимуть відчутніший вплив на політичне, соціально-економічне й культурне життя. Відтак і в Австрійській, і в Російській імперіях зміни середини ХІХ ст. були гігантським кроком на шляху до сучасної доби.

З точки зору того впливу, який справила ця епоха на українців, відмінності між австрійськими та російськими реформами мали таке ж значення, як і подібності. Революційний 1848 рік поставив перед українцями Австрійської імперії два головних питання: соціально-економічної долі селянства й національних прагнень церковної інтелігенції. Корінне значення мав той факт, що на Західній Україні ці проблеми перепліталися, позаяк поляки, які виступали проти українських національних прагнень, часто були водночас і шляхтичами, що визискували селян. Тому для західних українців національне питання з самого початку пов'язувалося з такими повсякденними справами, як освіта, місцеве врядування, соціальне законодавство. З часом цей зв'язок наповнить соціальне питання такою ж вагою у свідомості селянства, якої воно вже набуло в середовищі інтелігенції. Вимушена згода Габсбургів на введення конституційного правління, попри всі його вади й недосконалість, дала змогу західним українцям виражати й захищати у парламенті свої національні та соціально-економічні інтереси й сприяла залученню до цього селянства. Відтак західні українці, що населяли найвідсталіші землі Австрійської імперії та зазнавали соціально-економічних утисків, дістали можливості політичної, організаційної та культурної діяльності, яких не мали українці в Росії.

Глибокі зміни 1860-х років мало вплинули на розвиток національного руху українців Російської імперії. В Росії національне питання не могло досягти гостроти соціально-економічних проблем Австрії з цілого ряду причин, серед яких: культурне й демографічне панування в імперії росіян; ворожість царату до всякого плюралізму; небажання царя навіть розглядати питання конституції, що створила б умови для національного та місцевого самовираження; слабкість громадських організацій; жорстока репресивна політика уряду проти національних рухів серед неросійських народів імперії. Внаслідок цього був відсутній важливий зв'язок між соціально-економічним становищем селян та національними прагненнями інтелігенції. Ця обставина значно перешкождала зростанню національної свідомості українців Російської імперії.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ

Протягом ледь не всього XIX ст. нові ідеї, політичні перевороти та суспільні реформи привертали до себе увагу європейців, отже й українців. Однак паралельно з цим розвивався менш помітний, проте набагато глибший процес змін, а саме — промислова революція. Ще ніколи від кам'яного віку, коли людина навчилася обробляти землю, не відбувалися такі докорінні зміни в усіх царинах людського життя, як ті, що були викликані появою машини. Втім на Україні індустріалізація спочатку відбувалася повільно, й величезна більшість її населення лишалася такою, якою вона була протягом тисячоліть, — хліборобами. Але, нарешті розвинувшись наприкінці XIX ст. в деяких регіонах України, індустріалізація стала швидко набирати широкого розвою. Внаслідок цього несподівано виник конфлікт між двома цілком різними системами виробництва, суспільної організації, цінностей — однією, пов'язаною з модернізованим містом, пролетаріатом і машинами, та іншою — традиціоналістським селом, селянином і ручною працею. Тертя, суперечності та дилеми, що виникали з цього протистояння, формували плин української історії протягом не одного десятиліття XX ст.

Нужденне село

Хоч скасування кріпаччини у 1861 р. звільнило селян Російської імперії від поміщиків, воно не покращило їхнього економічного становища. Описи життя селян після розкріпачення нагадують нескінченний плач над їхніми бідами. Безпосередньою причиною деяких із них були хибні розрахунки архітекторів реформ. Непоправною їхньою помилкою стало обкладення селян занадто великим фінансовим тягарем за умов кричущої обмалі землі. Крім обтяжливих виплат за свої наділи, селяни були вимушені платити подушний податок, а також непрямі податки на цукор, чай, тютюн, бавовну, вироби з металу і, що особливо важливе, на горілку. Під кінець XIX ст. урядова комісія доповідала, що з урахуванням компенсації за землю селяни сплачували у 10 разів більше податків, ніж дворяни. Навіть після скасування подушного у 1886 р. та компенсаційних виплат у 1905 р. більшу частину жалюгідних селянських грошей з'їдали непрямі податки.

Щоб виконати свої фінансові зобов'язання, деякі селяни або позичали гроші у заможніших сусідів, або, що особливо спостерігалось на Правобережжі, — у євреїв-лихварів. Але оскільки проценти часто перевищували 150, селяни, як правило, тільки глибше в'язли у боргах. Інші намагалися продати отриманий ними незначний надлишковий продукт, але дрібне підприємництво не могло давати прибутку в ситуації, коли попит невеликий, ринки збуту віддалені, а ціни надто низькі. Врешті-решт,

найбідніші селяни за надзвичайно низьку платню часто наймалися на роботу до своїх колишніх поміщиків чи багатих селян.

Зрозуміло, що хронічний брак грошей, характерний для 90 % населення України, мав значні наслідки для економіки. Більшість селян не могли дозволити собі купити ні додаткової землі для прирощення наділів, ні сучасного реманенту (вже не кажучи про машини) для підвищення продуктивності. На Лівому та Правобережжі близько половини селян не мали ні коней, ні якісного залізного реманенту. Селянин-орач, упряжений в дерев'яний плуг, був на Україні звичайним явищем. Відсутність

У пошуках роботи. Худ. М. Кузнєцов. 1882 р.

достатньої кількості грошей ослаблювала внутрішній ринок України й перешкоджала розвитку торгівлі, промисловості та міст, перетворюючи країну на застійну калюжу в економіці імперії.

Проте з точки зору селянина основною причиною його неволі був брак не грошей, а орної землі. Врешті-решт без грошей можна ще прожити, роздумував він, а як прожити без землі? Крихітні наділи 1861 р., які на Україні були меншими, ніж будь-де в імперії, ледве могли задовольнити скромні потреби своїх власників. А природна стихія ускладнювала ці проблеми до катастрофічних розмірів. У другій половині XIX ст. Російська імперія, як і більшість країн Європи, переживала демографічний вибух. Між 1861 та 1897 рр. її населення зросло з 73 млн до 125 млн. У 1917 р. воно сягнуло 170 млн. На Україні чисельність населення за менш ніж 40 років зросла на 72 %.

Оскільки більшість українців проживала на селі, демографічне зростання найяскравіше відчувалося саме тут. У 1890 р. на кожен акр орної землі Правобережжя припадало майже вдвоє більше населення, ніж у 1860 р., що перетворило ці регіони на найгустіше заселені в Європі, з кількістю жителів на одному акрі орної землі вдвічі більшою, ніж в Англії. Чому ж стався цей раптовий стрибок? Передусім, завдяки поліпшенню медичного обслуговування, якому сприяли земства, різко змен-

шився коефіцієнт дитячої смертності, а це значною мірою сприяло зростанню населення. І все ж слід зауважити, що попри всі покращення у медичному обслуговуванні смертність на кожну тисячу жителів Російської імперії була вдвічі вищою, ніж її середній показник у Західній Європі.

Наслідки цих взаємопов'язаних проблем — перенаселення й нестачі землі — незабаром дали себе відчутти в українському селі підвищенням цін на землю. У деяких регіонах, і насамперед у південних степах, у 1900 р. вони у три-чотири рази перевищували ціни 1861 р., ще більше унеможлививши купівлю селянами додаткової землі, якої вони так нагально потребували. Іншим наслідком перенаселеності стало безробіття. Підраховано, що у 1890-х роках наявна на Україні робоча сила сягала майже 10,7 млн чоловік. Із них сільське господарство потребувало 2,3 млн, а в інших галузях економіки працювало 1,1 млн. Решта — 7,3 млн, або 68 % робочої сили, становили надлишок і в величезній масі своїй були безробітними або не повністю зайнятими, практично ведучи напівголодне існування. Не дивно, що за рівнем життя українці залишалися далеко позаду Заходу. Наприклад, у 1900 р. середньостатистичний датчанин щороку споживав 2166 фунтів хліба, німець — 1119, а маляр — 1264 фунти. Проте на Україні, де хліб являв собою вагоміший, ніж на Заході, компонент раціону, середньорічний рівень споживання становив лише 867 фунтів — і це в країні, яку називали житницею Європи.

Переселення на Схід. У відчайдушних пошуках землі селяни ладні були зробити все, щоб мати її більше. Один із способів полягав в обробці великої ділянки поміщицької землі без усякої плати взаємн за право господарювати на меншому наділі. І хоч такий стан речей надто вже нагадував кріпацтво, багато селян не мали іншого вибору, як погоджуватися з ним. Радикальнішим виходом із ситуації була еміграція. Але на відміну від західних українців, яким у пошуках землі та роботи доводилося пливати за океан, східним українцям не треба було виїжджати за межі Російської імперії. Вони могли суходолом дістатися (часто долаючи такі ж відстані, як між Східною Європою та Америкою) незайманих земель російського Далекого Сходу, особливо в басейні Амуру, у Приморському краї.

Між 1896 і 1906 рр., після спорудження Транссибірської залізниці, на Схід переселилося близько 1,6 млн українців. Суворі умови змусили багатьох повернутися додому. І все ж, незважаючи на це, у 1914 р. на Далекому Сході постійно проживало близько 2 млн українців. До того ж на Схід у пошуках земель переселилося вдвоє більше українців, ніж росіян. Таким чином, саме коли прерії Західної Канади освоювали західні українці з Габсбурзької імперії, східні українці орали землі Тихоокеанського узбережжя Росії. Це було виразним свідченням того, на що готові були українські селяни, аби отримати землю.

Розширення селянства. Попри загальне безпросвітне становище селян деякі з них, як водиться, хазяйнували краще за інших. Унаслідок цього майнове розширення між селянами стало помітнішим після реформи. Соціально-економічна структура українського (як і російського) села в сутності відповідала знаменитому вислову Олдоса Хакслі про те, що люди звичайно діляться на вищих, середніх та нижчих. Українське селянство згодом стало складатися з відносно багатших, яких називали куркулями; господарів середнього достатку, тобто середняків; та бідних селян, або бідняків.

Завдяки поспаданню натувної праці, ініціативності, землеробського таланту (що досить часто траплялося) експлуатацією односельців близько 15—20 % селян вдалося збільшити наділи й накопичити деякі багатства, в той час як інші дедалі більше погрузали у злиднях. Шлюби в межах своєї верстви допомагали куркулям збільшувати й протягом наступних поколінь утримувати свої володіння. Середній

представник цієї верстви мав від 65 до 75 акрів землі, кілька коней та сільськогосподарську техніку. Вони часто наймали батраків і вели комерційне сільське господарство. Услід за Леніним радянські вчені особливо гостро засуджували цих селян, розглядаючи їх як сільську буржуазію та експлуататорський клас. Проте багато західних учених застерігають від перебільшення соціально-економічних розбіжностей між куркулями та іншими селянами. І хоч куркулі й справді експлуатували бідніших земляків, а ті часто їх ненавиділи і заздрили їм, куркулі вважали себе й продовжували лишатися в очах інших селянами, які не мали жодного відношення до міщан чи

Українські селянки за працею. Кінець XIX ст.

дворян. А біднота мріяла не про ліквідацію куркулів, а про те, щоб самим стати такими.

Середня верства селян була відносно великою і складала близько 30 % сільського населення. Середнякові звичайно належало 8—25 акрів землі, чого вистачало на те, щоб прогодувати родину. До того ж середняки часто мали кілька коней та кілька голів худоби. Дуже рідко вони могли купити собі якусь сільськогосподарську техніку. Такі міцні й працьовиті середняки, з їхніми чепурними біленькими хатами, що самим своїм виглядом наче говорили про гордість господаря своєю власністю й незалежністю, були особливо поширеними на Лівобережжі.

Але куди численнішими були бідняки. Складаючи близько половини усього селянства, вони або взагалі не мали землі, або ж займали всього кілька акрів, недостатніх для того, аби прогодуватися. Щоб не вмерти, бідняки наймалися до багатших селян та поміщиків чи вирушали на пошуки сезонної праці. Сім'я могла збідніти з різних причин. Часто такі нещастя, як хвороба, смерть чи природні лиха, змушували селян продавати частину, а то й усю свою землю, позбавляючи себе таким чином надійної економічної бази. Часом вони вичерпували свої ресурси внаслідок недбалого господарювання. Нерідко лінощі та пияцтво доводили сім'ю до краю катастрофи.

В усякому разі, зі зростанням і так великої кількості бідняків у зовні мирному селі стали зростати напруженість та невдоволення. Тому багато спостерігачів вважали, що коли в Російській імперії і вибухне революція, то почнеться вона на селі.

Економічний занепад дворянства. Попри щедрі земельні наділи, фінансову підтримку уряду й цілий ряд переваг та привілеїв дворянство також стрімко занепадало в період після 1861 р. Причина цього крилася головним чином у тому, що поміщики не вміли перетворити свої маєтки на прибуткові комерційні підприємства. Замість вкладати гроші в техніку, вони витрачали їх на розгульне життя; при звичаївшись до дармової кріпацької праці, вони не здатні були наймати собі допоміжну силу; а необхідних для успішного господарювання дисципліни, ініціативності та працьовитості багато дворян просто не знали.

Щоб вирішити свої фінансові проблеми, дворяни брали позички. У 1877 р. близько 77 % дворян мали великі борги, а тому багато з них продавали землі підприємливим куркулям. Відтак між 1862 та 1914 рр. дворянські землеволодіння на Україні зменшилися на 53 %. Однак це не стосувалося Правобережжя, де надзвичайно багаті польські магнати могли легше долати труднощі і утримувати свої величезні маєтки.

Доля дворянства свідчила про те, що традиційна еліта на Україні, як і в усій імперії, поступово відходила у небуття. Продавши свої землі, дворяни переїздили до міст, де ставали чиновниками, офіцерами чи представниками інтелігенції. Втім, вони й надалі користувалися великими суспільними перевагами, і в їхніх руках аж до 1917 р. перебувала більшість орних земель. Але дні дворянства як класу, що вже не мав влади над селянством і поступово втрачав контроль над землею, були полічені.

Комерційне сільське господарство. Як не парадоксально, хоч українське село терпіло від застою і занепаду, його роль як «європейської житниці» продовжувала зростати. Це відбувалося завдяки тому, що невеликому прошарку дворянства разом із підприємцями з інших класів удалося, всупереч загальним тенденціям, перетворити свої маєтки на великі агропідприємства, що постачали продукти на імперський та закордонний ринки. Ненормальність цього становища вловив імперський міністр фінансів Вишнеградський, котрий зауважив: «Недоїмо, але вивеземо!»

Однак експорт продуктів харчування мав обмежений і місцевий характер. У ньому брали участь лише деякі регіони України й відносно невеликий відсоток населення. Центром комерційного землеробства на початку XIX ст. стали степові її частини з відкритими землями й легким доступом до чорноморських портів. Ще навіть до звільнення селян землевласники регіону активно збільшували посівні площі, вкладаючи капітал у техніку й використовуючи найману працю. Після 1861 р., коли наявна робоча сила зросла й стала рухливішою, а комунікації — досконалішими, Україна взагалі й степові регіони зокрема збільшували виробництво продуктів харчування швидше, ніж решта імперії. На початку XX ст. 90 % основного експортного продукту імперії — пшениці — припадало на Україну. Тут збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи.

Проте не пшениця була головною товарною культурою на Україні. Цю функцію виконували буряки — основна сировина для виробництва цукру для імперії та великої частини Європи. В усій Європі важко було знайти землі, які краще, ніж Правобережжя, задовольняли б потреби широкомасштабного вирощування цукрових буряків, що глибоко вкорінилося тут до 1840-х років. Як і належало чекати, найбільшими цукроварнями володіли такі польські роди, як Браницькі та Потоцькі. До «цукрових баронів» Правобережжя належали також росіяни, — наприклад, сім'я Бобринських; українці — Терещенки, Симиренки та Яхненки, а також євреї — Бродські та Гальперіни. Водночас цінною товарною культурою на Лівобережжі був тютюн,

який покривав 50 % усього виробництва в імперії. По обидва боки Дніпра поширеною й прибутковою галуззю господарства стало виробництво горілки. З огляду на такий вирішальний вклад в економіку імперії не дивно, що Україну вважали її невіддільною частиною.

Індустріалізація

Зі скасуванням кріпацтва нарешті відкрився шлях до модернізації та індустріалізації господарства. На цей шлях уже стали кілька країн Європи та Америки, але досвід Російської імперії був унікальним. Насамперед, держава взяла на себе набагато більшу роль у започаткуванні та здійсненні індустріалізації Росії й України, ніж це було на Заході. Внутрішній ринок Російської імперії був надто слабким; буржуазії, з якої, як правило, виходили капіталісти-підприємці, практично не існувало, а приватного капіталу не вистачало, щоб без підтримки уряду дати поштовх розвигковій великої промисловості. По-друге, коли імперія почала індустріалізацію, спираючись на допомогу капіталу й поради спеціалістів, темпи розвитку були надзвичайно швидкими, особливо на Україні 1890-х років, коли за кілька років виникли цілі галузі промисловості. Нарешті, економічна модернізація імперії перебігала дуже нерівномірно. На зламі століть звичайною картиною на Україні були найбільші й найсучасніші в Європі фабрики, копальні та металургійні заводи, оточені селами, де люди все ще впрягалися у плуг, ледве животючи на своїй землі, як і століття тому.

Подібно до інших країн, одним із перших провісників модернізації стала залізниця. Керуючись як воєнними (головною причиною поразки росіян у Кримській війні був брак належних комунікацій), так і економічними міркуваннями, царський уряд узявся створювати мережу залізниць. У Російській Україні перші залізничні колії було прокладено у 1866—1871 рр. між Одесою й Балтою для прискорення транспортування збіжжя. За 1870-ті роки, що стали піком у прокладенні залізниць на Україні, вони сполучили між собою всі головні українські міста і, що найважливіше, поєднали Україну з Москвою — центром імперського ринку. В міру того як з України на північ ішли продукти й сировина, а у зворотному напрямку, на південь, у небачених кількостях пливали російські готові вироби, економіка України, яка досі була відносно самостійною й «відрубною», почала інтегруватися у систему імперії. До того ж швидке будівництво залізниць збільшувало потребу у вугіллі та метали. Несподівано поклади вугілля і залізних руд, що, як було відомо, залягали у великих кількостях на південному сході України, особливо в басейні Донця, стали не лише цінними, а й доступними.

У період між 1870 і 1900 рр. і особливо протягом бурхливих 1890-х років найшвидше зростаючими промисловими районами імперії, а цілком можливо і світу, стали Донецький басейн і Кривий Ріг, що на південному сході України. Цей розвиток зумовило поєднання таких чинників, як щедра урядова підтримка розбудови промисловості (нові підприємства були практично безризиковими), невпинне зростання внутрішнього попиту на вугілля і залізо, наявність у достатку західного капіталу, що наштовхнувся на зменшення прибутків у високорозвиненій Європі й кинувся використовувати вигідні можливості, що відкривалися на Україні.

Ознаки наступаючого буму передусім з'явилися у вугільній промисловості Донбасу. Між 1870 і 1900 рр., коли видобуток вугілля підстрибнув більш як на 1000 %, цей район давав майже 70 % усього вугілля імперії. Із зростанням кількості шахт у Донбасі зростало й число робітників: у 1885 р. налічувалось 32 тис. працівників, у 1900 — 82 тис., а у 1913 — 168 тис. Цю галузь контролювали близько 20 спільних акціонерних товариств, і на 1900 р. близько 94 % їхніх акцій належало французьким і бельгійським інвеститорам, які вклали мільйони карбованців у розвиток шахт. Ці

товариства утворили синдикати, що фактично заволоділи монополією на видобуток і продаж вугілля. Відтак капіталізм з'явився на Україні у цілком розвиненій формі.

У 1880-х роках, майже через десятиліття після вугільного буму розпочався широкомасштабний видобуток залізної руди. Розвиток металургії, зосередженої в районі Кривого Рога, був ще більш вражаючим, ніж вугільної промисловості. Грунт для нього підготувало прокладення у 1885 р. залізниці між Кривим Рогом та вугільними копальнями Донбасу. В металургії, що пускала перші паростки, уряд запропонував підприємцям такі стимули, якими ледве хто міг знехтувати, а саме гарантію купувати в них продукцію за дуже завищеними цінами. Західні вкладники, першими серед яких знову йшли французи, зреагували на це з ентузіазмом. До 1914 р. в спорудження ливарень, що з технічної точки зору належали до найкрупніших і найсучасніших у світі, вони вклали 180 млн карбованців. Деякі з цих підприємств росли такими темпами, що перетворювалися на багатолюдні міста. Наприклад, Юзівка, названа іменем валлійця Джона Хьюза, який заклав на цьому місці металургійний завод, стала важливим промисловим містом — сучасним Донецьком. Ще у 1870-х роках у Криворізькому басейні налічувалося лише 13 тис. робітників, а на 1917 р. їхня кількість виросла в 10 разів — до 137 тис. Ще більше вражас порівняння темпів зростання металургійної промисловості України зі старими російськими металургійними центрами на Уралі: якщо між 1870 та 1900 рр. архаїчним уральським заводам удалося збільшити виробництво залізної руди лише вчетверо, то на Україні воно зросло у 158 разів.

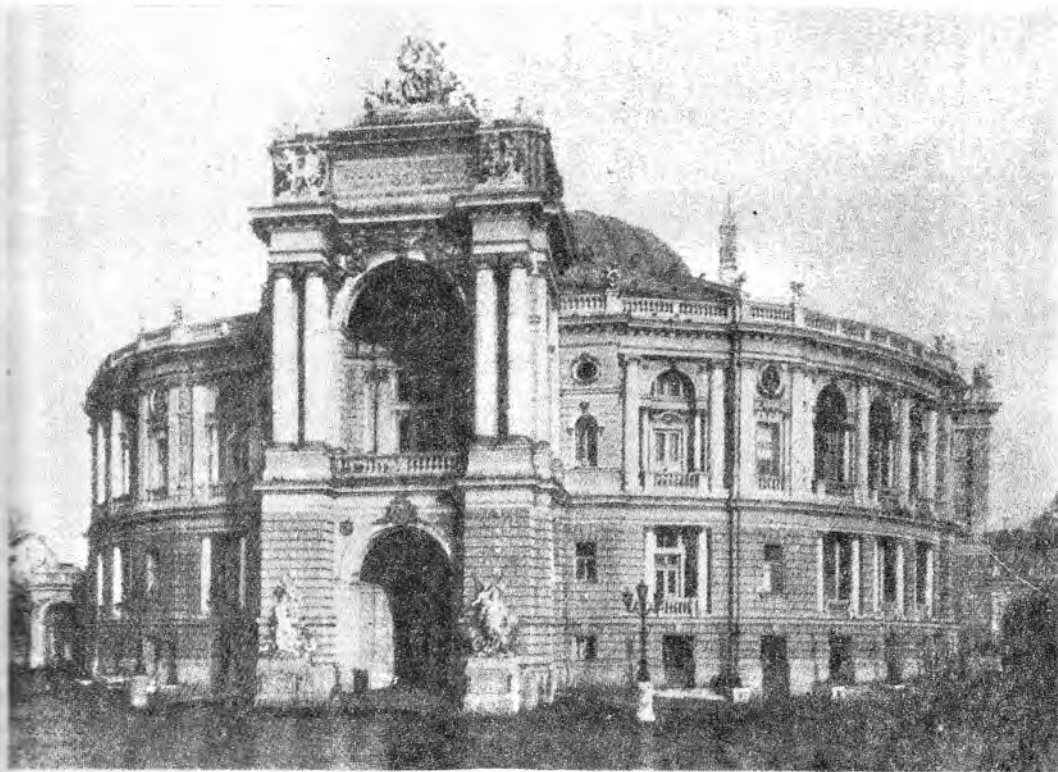
Але якщо базові, видобувні (що поставляли сировину) галузі на Україні розвивалися, то інші стояли на місці. Це, зокрема, стосувалося виробництва готових продуктів. На зламі століть єдиними на Україні галузями, що зробили в цьому відчутний крок, були, цілком природно, заводи сільськогосподарських машин і меншою мірою — локомотивів. За величезною більшістю готових продуктів Україна залежала від Росії. Так, у 1913 р. на Україну припадало 70 % усього видобутку сировини імперії та лише 15 % її потужностей у виробництві готових товарів. Відтак, хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності на Україні справляв приголомшуюче враження, він приховував однобічний, незрівноважений характер цього розвитку.

Питання колоніальної експлуатації. В оцінці гідних подиву результатів індустріалізації Південної України часто порушують питання про те, якою мірою вона була корисна для України в цілому. Сучасні радянські вчені доводять, що в основному вона мала позитивний вплив. Унаслідок зростання перевезень і кількісного стрибка в обміні продуктів і сировини між Півднем і Північчю господарства Росії та України інтегрувалися остаточно й безповоротно. Це привело до виникнення всеросійського ринку — масштабного, продуктивного й ефективного економічного цілого, що приносило користь обом країнам. Такі радянські дослідники історії економіки, як Іван Гуржій, по суті вважають, що в новому економічному контексті Україна почувала себе навіть краще, ніж Росія: вона не лише дістала вихід на величезний ринок, а й завдяки вищим темпам індустріалізації послідовно збільшувала свою частку в цьому ринку. Всякий натяк на те, що центр Росії отримував більші економічні вигоди від зв'язків з українською периферією, радянські вчені сердито відкидають. На підтвердження своїх доказів вони стверджують, що не хто інший, як російський імперський уряд, стимулював темпи економічного зростання на Україні.

Але радянські вчені не завжди саме так розглядали це питання. У 1920-ті роки, ще до введення ортодоксального сталінізму, такі провідні науковці, як Михайло Покровський у Росії та Матвій Яворський на Україні, недвозначно повторювали, що, незважаючи на індустріалізацію, Росія експлуатувала Україну. В 1914 р. у своїй промові у Швейцарії (яка не ввійшла до радянських видань його творів) Ленін

сам заявив, що Україна «стала для Росії тим, чим для Англії була Ірландія, яка нещадно експлуатувалася, не отримуючи нічого натомість».

Як же примирити факт експлуатації України з її промисловим розвитком? У 1928 р. Михайло Волобуєв, російський комуністичний економіст на Україні, пояснював це так. Україна, казав він, не являє собою «азіатський» тип колонії — бідної, без власної промисловості, ресурси якої імперія, що її експлуатує, просто викачує; вона скоріше належить до «європейського» типу колонії, тобто є промислово розвинутою країною, яку позбавляють не стільки ресурсів, скільки її ж капіталу і по-

Оперний театр в Одесі. Кінець XIX ст.

тенційних прибутків. Головним винуватцем цього, на його думку, була Росія, а не західні капіталісти. Цей капітал перекачувався з України у досить простий спосіб: імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, в той час як ціни на українську сировину лишалися низькими. Внаслідок цього російські виробники готових товарів мали більші прибутки, ніж кампанії з видобутку вугілля та залізної руди на Україні, капітал же накопичувався на російській Півночі, а не на українському Півдні. Так економіку України (що, як наголошував Волобуєв, була виразним автономним цілим) позбавляли потенційних прибутків і змушували слугувати інтересам російського центру імперії.

Розвиток міст. У XIX ст. також відбувалися великі зміни в містах України, темпах їхнього розвитку й територіальному розміщенні. До 1861 р., за винятком таких

швидко зростаючих чорноморських портів, як Одеса, міста розвивалися мляво. У невеликих і середніх містах Лівобережжя, як Полтава, Ромни, Суми та Харків, численні торгові ярмарки, якими цей край славився, сприяли деякому збільшенню населення. На Правобережжі розвиток міст відбувався трохи швидше, завдяки припливу євреїв у такі осередки торгівлі й ремесел, як Біла Церква, Бердичів та Житомир. Більшість міського населення України (яке становило 10 % усього населення) проживала у містах, що за кількістю мешканців не перевищували 20 тис. Лише Одеса мала понад 100 тис. жителів.

Луганські сталевари. Кінець XIX ст.

Докорінні зрушення стали відбуватися у другій половині століття, зокрема між 1870 та 1900 рр., коли різко зросли темпи розбудови міст, особливо великих. У 1900 р. на Україні виділялося чотири великих центри: Одеса — квітуче торгове й промислове місто, населення якого сягнуло 400 тис.; Київ — центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, що налічував 250 тис. мешканців; Харків — 175-тисячне місто, в якому зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя, і Катеринослав — промисловий центр Півдня, населення якого за кілька десятиліть виросло з 19 до 115 тис.

Цьому зростанню великою мірою сприяли більша рухливість селянства після 1861 р., розвиток промисловості й торгівлі та особливо — будівництво залізниць. Із розвитком великих міст стали занепадати менші, й на зламі століть міське населення зосереджувалося переважно у великих центрах. Однак усе це ще не означало, що Україна швидко урбанізувалася. Зовсім ні. Разом із населенням міст множилося число сільських мешканців. У 1900 р. лише 13 % усього населення України було міським (у Росії ця цифра сягала 15 %), що навіть не наближалось до показників таких західноєвропейських країн, як Англія, де в містах проживало 72 % населення.

Виникнення пролетаріату. З прискоренням економічного розвитку відбувалися й значні соціальні зміни. Найважливішою з них була поява нового й ще відносно нечисленного класу — пролетаріату. На відміну від селян пролетарі (або ж промислові робітники) не мали засобів виробництва. Вони продавали не свої вироби, а власну робочу силу. Працюючи на великих і складних підприємствах, промислові робітники були більш обізнаними й досвідченими, ніж селяни. Перебуваючи на величезних заводах із тисячами своїх товаришів вони швидше розвивали в собі почуття колективної свідомості та солідарності. Й, що дуже вагомо, високоорганізована, взаємозалежна за своєю природою праця сприяла їхньому легшому, ніж у селян, згуртуванню.

На відміну від Росії, де з XVIII ст. кріпаків зобов'язували працювати на фабриках, на Україні промислові робітники з'явилися у помітних кількостях лише в середині XIX ст. Спочатку чимало з них були зайняті на виробництві харчових продуктів, особливо на величезних цукроварнях Правобережжя. Але величезна більшість робітників цукроварень не була пролетарями у справжньому значенні слова, оскільки працювали вони сезонно, а в позасезонний час поверталися до своїх сіл обробляти власні наділи. Напівселянська, напівпролетарська природа цих трударів була явищем типовим для переважної частини імперії, але особливо — для робітників українських цукроварень.

Справжніми пролетарями фактично були робітники важкої промисловості, тобто шахтарі Донбасу та гірники Кривого Рога. Найбільший відсоток тут складали ті, чий батьки й діди теж працювали у промисловості. І все ж багато хто навіть із них і надалі зберігав зв'язок зі своїми селами. У 1897 р. загальне число промислових робітників України сягало близько 425 тис., причому майже половина з них зосереджувалася у важкій промисловості Катеринославської губернії. З 1863 р. їхня чисельність зросла на 400 %. Однак промислові робітники все ще складали лише 7 % робочої сили, а пролетаріат лишався у селянському морі невеликою меншістю.

Умови праці в промисловості України, як і в усій Російській імперії, були, за європейськими стандартами, просто жахливими. Навіть після введених урядовими законами 1890-х років поліпшень робочі зміни нерідко тривали по 10, 12 чи 15 годин. Технічної безпеки чи медичного обслуговування практично не існувало. А платня (що майже цілком витрачалася на їжу та злиденне житло) середнього робітника на Україні становила лише малу частку того, що отримував його європейський колега. Не дивно, що дедалі частішими ставали страйки та інші сутички між робітниками і підприємцями.

Інші соціальні зміни. Великі зрушення відбулися і в середовищі інтелігенції — ще однієї новосформованої групи. Промисловий розвиток, зміни в суспільному устрої, модернізація юридичних установ, поява земств викликали гостру потребу в освічених кадрах. Уряд реагував на це, засновуючи більше професійних і технічних шкіл. На Україні число студентів зросло з 1200 у 1865 р. до 4 тис. в середині 1890-х років. На 1897 р. налічувалося близько 24 тис. осіб, що мали ту чи іншу форму вищої освіти. Змінилося також соціальне походження інтелігенції. На початку століття величезну її більшість становили дворяни. Але у 1900 р. лише 20—25 % походило з дворян чи найбагатших верств; решту переважно складали сини міщан, священиків і різночинців. Проте вихідці з селян і робітників усе ще рідко траплялися в університетах, в основному через брак належної підготовки. З відкриттям вищих навчальних закладів для жінок вони також почали вливатися в середовище інтелігенції. Швидко зростало число таких фахівців, як інженери, лікарі, юристи, вчителі. Отож, спираючись на дедалі ширшу соціальну базу, інтелігенція виходила в авангард модернізації.

Порівняно з суспільствами Західної Європи Російську імперію взагалі й Україну зокрема характеризувала така соціологічна аномалія: буржуазія тут була настільки нечисленною й нерозвинутою, що не мала помітного значення. На Україні для того щоб виникла буржуазія, просто бракувало капіталу. Урядова політика призводила до викачування капіталу на Північ; внутрішня торгівля (особливо ярмарки) переважно зосереджувалася в руках купців, а промисловість, як ми пересвідчилися, майже цілком належала чужоземцям. На Україні, звісно, були (за деякими оцінками, понад 100 тис.) надзвичайно багаті люди. Але більшість з них отримувала свої прибутки не з фабрик і комерційних підприємств, а з власних маєтків. Українців було мало навіть серед дрібної буржуазії, тобто ремісників і крамарів. Як великий, так і малий бізнес зосереджувався в руках росіян та євреїв.

Модернізація й відсталість українців. Модернізація на Україні спричинилася до ряду парадоксів. Із зростанням ролі України як європейської житниці поглиблювалося зубожіння її села. І хоч промисловий бум розвивався тут трохи не найбурхливіше в Європі, Україна продовжувала лишатися переважно аграрним краєм. Найбільш вражаючим, напевно, було те, що хоч величезну більшість її населення складали українці, вони ледве брали якусь участь в усіх цих перетвореннях. Найпереконливіше про це свідчить статистика. Серед найдосвідченіших робітників важкої промисловості Півдня тільки 25 % шахтарів і 30 % металургів складали українці. Переважали в цих професійних групах росіяни. Навіть на цукроварнях Правобережжя російських робітників налічувалося майже стільки ж, як і українських.

Подібне явище бачимо й серед інтелігенції. У 1897 р. лише 16 % юристів, 25 % учителів і майже 10 % письменників і художників на Україні були українцями. З 127 тис. осіб, зайнятих «розумовою працею», українці становили третину. А у 1917 р. лише 11 % студентів Київського університету були українцями за походженням. Вражала відсутність українців у містах. На зламі століть вони складали менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та євреїв. Як правило, чим більшим було місто, тим менше жило в ньому українців. У 1897 р. лише 5,6 % мешканців Одеси були українцями, а у 1920 р. їхня частка впала до 2,9 %. У Києві в 1874 р. українську мову вважали рідною 60 % населення, у 1897 р. цей показник зменшився до 22 %, а в 1917 р.— до 16 %. Модернізація явно залишала українців осторонь.

Чому ж у районах, котрі зазнавали модернізації, проживало так багато неукраїнського населення? Важливим чинником, який пояснював велику перевагу росіян у середовищі пролетаріату, було те, що в Росії, на відміну від України, промисловість існувала ще з XVIII ст. Коли у Донбасі та Кривому Розі виник несподіваний бум, що створював нагальну потребу в досвідчених робітниках, росіян тут приймали з відкритими обіймами. Іншою причиною масового напливу робітників із Півночі було те, що російська промисловість перебувала у застої, в той час як платня на шахтах і ливарних заводах, що бурхливо розвивалися на Україні, в середньому на 50 % перевищувала заробітки в Росії.

Російська присутність у містах почала наростати з моменту включення українських земель до Російської імперії. Оскільки багато міст виконували роль адміністративних і військових центрів, вони притягували до себе російських чиновників і солдатів. Із зростанням торгівлі та промисловості збільшувалась чисельність неукраїнського населення у міських центрах. Так, ще у 1832 р. близько 50 % купців і 45 % фабрикантів (власників заводів) на Україні були росіянами. З причин, як вже наводилися, вони мали більше грошей для капіталовкладень, ніж українці. Де того ж багато російських селян через неродючість ґрунтів були вимушені шукати інших засобів прожиття й знаходили їх у містах. Приїжджі селяни з Півночі часто ставали на Україні заможними купцями, особливо на Лівобережжі та Півдні, де

вони знаходили великі можливості й зустрічали слабку конкуренцію з боку місцевого населення.

Іншим неукраїнським елементом у містах і містечках України були євреї. В міру того як центри господарської активності переміщувалися з сільських маєтків у міста, а скасування кріпосного права поспричинило заборони на пересування євреїв, велика їх кількість переселилася у міста. Внаслідок цього невеликі містечка Правобережжя, де мешкала більшість євреїв Російської імперії, стали переважно єврейськими. На кінець XIX ст. швидко зростала присутність євреїв і у великих містах. Євреї склали більше половини населення Одеси, а саме місто було одним з найкрупніших єврейських осередків у світі. У 1863 р. їхня чисельність на Україні зросла до 50 тис. Освічені євреї, котрі, як правило, розмовляли російською мовою, посилювали російський характер міст України.

Міста були також осередками й культури, а відтак і домівною для більшості інтелігенції. Оскільки неукраїнські жителі міст мали найкращий доступ до освіти й можливості здобути фахову підготовку, то вони переважали серед інтелігенції на Україні. Представники власне української інтелігенції переважно мешкали на селі чи в невеликих містах, де працювали в земствах лікарями, агрономами, статистиками, сільськими вчителями. Серед інтелектуальної еліти, що зосереджувалася в університетах та видавництвах великих міст, українці траплялися нечасто.

Чому ж українці так неохоче вливалися в міське середовище й брали участь у модернізації? Більшість дослідників цього питання зосереджувалися на його психологічному аспекті. Ті, хто схилився до українофільства, твердили, що відмовлятися від землеробства українським селянам не давала їхня глибоко вкорінена любов до землі; а ті, хто не симпатизував українцям, посилалися на нібито властиві їм млявість і консерватизм. Але історичне минуле не підтверджує цих доказів. За часів Київської держави надзвичайно велика частина населення України мешкала в містах і займалася торгівлею. Навіть у XVII ст. аж 20 % українського населення проживало в міському середовищі. А на початку XVIII ст. не хто інший, як українці (а не росіяни), переважали серед інтелектуальної еліти імперії.

Малу активність українців у процесах урбанізації та модернізації на Україні допомагають пояснити політичні й соціально-економічні умови, що існували тут у XVIII—XIX ст. Оскільки міста й містечка були центрами імперської адміністрації, в них, як правило, переважали росіяни, їхня мова й культура. Водночас корінне українське населення або асимілювалося, або в деяких випадках витіснялося. Як зауважив Богдан Кравченко, причиною того, що українські селяни не переселялися у міста, було переважання причини у добу кріпацтва. На відміну від російських селян, яких поміщики захочували до пошуків додаткової роботи й прибутків у місті, українських селян і далі змушували працювати на землі, щоб максимально використовувати її родючість. Це не лише обмежувало можливості їхнього пересування, а й позбавляло нагоди опановувати ремесла, що давали змогу росіянам та євреям легко пристосовуватися до міського оточення. Тому коли розпочалися промисловий бум та урбанізація, українці виявилися неготовими взяти в них участь. Відтак, якщо росіяни переїжджали на сотні миль до заводів Півдня, українські селяни — навіть ті, що жили у безпосередньому сусідстві з заводами, — воліли в пошуках землі долати тисячі миль на Схід. Мине небагато часу, як тяжкі соціальні, культурні й політичні наслідки цього явища відіб'ються на перебігу подій на Україні.

Національні меншості на Україні

Іншою важливою рисою соціально-економічної модернізації стали породжені нею великі зрушення в етнічному складі населення. Доки господарство країни було майже аграрним, її населення лишалося переважно українським. Так, у 1800 р. укра-

інці складала майже 90 % мешканців краю, а їхній відсоток на Лівобережжі сягав аж 95. Але у XIX ст. відбувалася помітна зміна: частка українців у складі населення впала до 80 %, тоді як число росіян, євреїв та інших меншостей різко збільшилося. Великою мірою ця зміна стала наслідком прискорення темпів комерційного і промислового розвитку, який в основному був пов'язаний з неукраїнськими націями.

Росіяни. З моменту укладення союзу з Москвою у 1654 р. росіяни стали на Україні звичайним явищем, але їх ніколи не було багато. Протягом XVIII й XIX ст. найчисленнішу категорію росіян тут становили солдати міських залог. Слово «москаль», яким українці називали росіян, по суті було синонімом слова «солдат». Менші підгрупи росіян склалися з дворян, що отримували маєтки на Півдні, царських чиновників і купців, особливо на Лівобережжі. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. з освоєнням на Півдні нових земель туди плинув постійний, хоч і не широкий, потік російських поселенців, переважно таких релігійних дисидентів, як старовіри. Й лише в кінці XIX ст. у зв'язку з промисловим бумом росіяни стали масово переселятися на Україну, особливо в промислові й торгові центри Півдня. Чисельність росіян збільшувалася й за рахунок добровільної русифікації, насамперед українського дворянства. Як вже було зазначено, на 1897 р. росіяни складала 11,7 % населення краю.

Переконані в тому, що Україна за суттю своєю — російська земля, а українська культура — неповноцінна, росіяни в основній масі не бажали оволодівати українською мовою й не виявляли зацікавленості українськими звичаями й традиціями і поваги до них. Вони домагалися русифікації всіх сторін українського життя й досягли своєї мети, принаймні у містах. Ставлення українських селян до росіян в основному не було різко антагоністичним. Оскільки російські переселенці зосереджувалися у містах і на заводах, їхні контакти з селом були обмеженими. До того ж українські селяни розуміли, що російських селян і робітників гнобили не менш безжально. Нарешті, завдяки спільності православної віри й подібності у мові відмінності між двома народами було легше подолати. Це зовсім не значить, що українські селяни не усвідомлювали різниці між собою та північанами. Вони називали росіян, які нерідко носили бороди, зневажливим словом «кацап», росіяни платили їм тією ж монетою, називаючи українців не менш принизливо — «хохол» (оселедець на поголеній голові козака). Проте невдоволення культурною гегемонією росіян найгостріше відчувалося серед української інтелігенції.

Поляки. Поляки жили на Україні набагато давніше, ніж росіяни. У XVI і XVII ст. вони брали участь у колонізації українського пограниччя, і хоч під час повстання 1648 р. їх вигнали з Лівобережжя, їм удалося зберегти свій контроль над Правобережжям. Цей регіон вони розглядали як невід'ємну частину Польщі навіть після його приєднання до Російської імперії у 1795 р. Великий вплив поляків на Правобережжі, звичайно ж, не залежав тільки від їхньої кількості: в середині XIX ст. їх налічувалося лише 500 тис., а їхня частка в населенні України впала з 10 % у 1795 р. до 6,4 у 1909 р. Величезна вага поляків на Правобережжі насамперед зумовлювалася багатством і впливом їхньої еліти. У 1850 р. близько 5 тис. польських землевласників володіли 90 % землі та 1,2 млн кріпаків цього регіону. Правобережжя, де зосереджувалося 60 % усього дворянства України, лишалося твердиною старих порядків.

Навіть скасування кріпосного права не змогло похитнути становища таких казково багатих польських магнатів, як родини Потоцьких, Чорторійських, Браницьких та Заславських, кожній з яких належали володіння в сотні тисяч акрів. Маючи величезний капітал, вони у разі потреби легко переходили до використання найманої праці та механізованої обробки землі. Але для величезної більшості польської шлях-

ти перехід до товарного землеробства виявився складним. Під кінець XIX ст. багато з них порозпродавали свої маєтки й перебралися в міста, де стали чиновниками, купцями, представниками вільних професій. І все ж у 1904 р. в руках поляків перебувало понад 46 % приватних землеволодінь і 54 % промислового виробництва на Правобережжі.

У стосунках між польськими панами та українськими селянами завжди існувала велика напруженість. Скасування кріпацтва дещо покращило становище. Пізніше, коли у 1863 р. поляки повстали проти росіян, деякі з них намагалися повернути на свій бік українських селян, видавши так звані «золоті грамоти», в яких проголошували, що це вони, а не цар, дарували селянам землю й свободу. Наслідки цих зусиль в основному були мізерними. Мало хто з українських селян приєднався до польських панів, зате близько 300 тис. добровільно боролися з повсталими.

Деякі польські дворяни відчували до українців інтерес, що не мав ніякої політичної чи економічної мотивації. Вони та їхні предки протягом століть жили на Україні. Внаслідок цього в середині XIX ст. у деяких польських шляхтичів розвинулася прихильність до всього українського. Тимко Падура, наприклад, використовував у своїх творах українську народну поезію, а представники «української школи» польських письменників з Правобережжя, до якої належав і славетний Юліуш Словацький, часто писали на українські теми. Як ми пізніше побачимо, деякі польські чи спольщені дворяни відіграли видатну роль в українському національному русі. Однак і далі інтереси польських землевласників та українських селян лишалися несумісними. І в традиційних стосунках між двома народами сталося мало відчутних змін.

Євреї. Серед найчисельніших меншостей України «найстаршою» були євреї. Вони жили тут ще за Київської доби, а у XVI і XVII ст. під покровительством польської шляхти стали масово переселятися на Україну. Ці давні мешканці України були, проте, відносно новими підданими царів. Правобережжя, де проживали майже всі українські євреї, стало частиною Російської імперії лише в 1795 р. Царський уряд проводив унікальну політику щодо великої кількості своїх нових єврейських підданих: аби захистити російських купців від конкуренції з їхнього боку, він заборонив євреям проживати на території власне Росії. Зона розселення євреїв, так звана «смуга осілості», обмежувалася місцями їхнього первинного проживання в таких незвідно захоплених західних землях, як Литва, Білорусія й більша частина Правобережної України. Попри всі модифікації ця смуга по суті проіснувала до 1917 р.

Протягом усього XIX ст., особливо у другій його половині, чисельність єврейського населення дуже зросла. Між 1820 та 1880 рр., коли загальна кількість населення імперії збільшилася на 87 %, число євреїв зросло на 150 %. Ще швидшим цей процес був на Правобережжі: кількість населення між 1844 та 1913 рр. збільшилася тут на 265 %, у той час як єврейського населення — на 844 %! Ці надзвичайні темпи пояснювалися насамперед тим, що іудейська релігія освячувала багатодітні родини, по-друге, євреї менше терпіли від голоду, воєн та епідемій, та, нарешті, тим, що серед них була меншою дитяча смертність завдяки самопомозі єврейської громади й наявності своїх лікарів. Із 5,2 млн євреїв імперії кінця XIX ст. понад 2 млн мешкали на Україні. При цьому якщо в імперії вони склали 4 % населення, то на Україні — 8, а на Правобережжі — 12,6.

Традиційно євреї були міськими жителями. Царська заборона переселятися на село закріплювала це становище. Тому не дивно, що 33 % міського населення України склали євреї, а в містечках Правобережжя їхня частка сягала 70—80 %. Компактні, замкнуті традиціоналістські громади єврейських містечок були окремим світом. Тут панували ортодоксальна єврейська релігія, культура і мова (ідіш). Великий вплив мали рабини, кагали, тобто органи самоврядування громади, а контакти із «зовнішнім» світом обмежувалися економічними зносинами. Типовими бу-

ли убозтво й перенаселеність містечок, оскільки чисельність єврейських громад просто перевищувала їхню економічну спроможність. Щоб вижити в багатолюдних провінційних містечках з їхніми обмеженими можливостями заробітку та інтенсивною конкуренцією, потрібні були працьовитість, майстерність і кмітливість.

Близько 3/4 українських євреїв заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслом. Ці зовсім не багаті крамарі, шинкарі, кравці, шевці та ювеліри становили єврейський «середній клас». Некваліфіковані робітники, багато з яких ледве могли прогодувати себе випадковими заробтками чи милостинею, складали близько 20 % єврейської робочої сили. Верхівка поділялася на дві підгрупи: з одного боку. рабинів та інших вельмишановних «книжників», які справляли на громаду великий вплив, а з іншого — багатих капіталістів. У 1872 р. багатим євреям на Україні належало близько 90 % винокурень, 56 % лісопилень, 48 % виробництва тютюну й 33% цукроварень. Із розширенням можливостей здобути освіту багато євреїв улилося до середовища світської русифікованої інтелігенції, особливо в таких галузях, як право та медицина. А з розвитком промисловості велика кількість євреїв (за деякими підрахунками — 38 %) знайшли собі роботу на заводах.

Але соціально-економічні зміни спричинялися й до певних труднощів для євреїв імперії. Із швидким зростанням єврейського населення загострювалася його економічна конкуренція з неєвреями. Експлуататорська діяльність деяких єврейських підприємців та лихварів і, що дуже важливо, все більш антисемітська політика уряду. агітація реакційних угруповань — все це посилювало ворожість до євреїв наприкінці XIX ст. У 1881 р. і повторно у 1903—1905 рр. її кульмінацією став ряд погромів єврейських громад та їхнього майна, що призвело до загибелі десятків людей і мільйонних збитків. Багато погромів організовували такі ультраправі групи російських націоналістів, як «Союз русского народа» і сумнозвісні «чорні сотні» при потуранні чи, принаймні, невтручанні уряду. Але чи не найдалекосяжнішим наслідком погромів стало те, що вони загострили у євреїв й без того гостре відчуття беззахисності й спричинилися до масової еміграції близько 1,2 млн євреїв (до 1914 р.) із Російської імперії до Сполучених Штатів.

Узагалі стосунки між українцями та євреями не були — та й навряд чи могли бути — дружніми. Протягом століть ці два народи існували у структурно антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі. Для єврея українець представляв відстале й забите село, а для українця єврей був утіленням чужого й експлуататорського міста, що дешево купувало у нього продукти, а свої товари продавало йому дорого. Українські селяни боялися російських чиновників і ненавиділи польських панів, а за браком інших засобів заробляти на прожиток євреї часто діяли як їхні представники чи посередники. В культурному відношенні євреї та українці мали небагато спільного, а їхні релігії лише поглиблювали відмінності між ними.

Не краще складалися стосунки між інтелігенцією цих двох народів. З точки зору національної орієнтації єврейська інтелігенція бачила лише дві можливості: або асимілюватися з панівною російською культурою, або намагатися розвинути свою самобутність. Тісніші зв'язки з українцями, які мало що могли запропонувати євреям у культурному, економічному чи політичному відношенні, здавалися справою малодоцільною. Зі свого боку, українська інтелігенція засуджувала схильність євреїв, які протягом століть жили серед українців, до ототожнення з сильнішими росіянами. І хоч робилися спроби досягти взаєморозуміння й навіть співпраці (наприклад, заходи Михайла Драгоманова та Арона Лібермана чи Симона Петлюри та інших українських соціалістів, з одного боку, та видатного сіоністського діяча Володимира Жаботинського — з іншого), вони не мали великого успіху. Відтак ці дві спільності продовжували жити у близькому сусідстві, але в майже цілковитій ізоляції одна від одної. До того ж багато представників кожної з них були схильні скоріше таїти в собі старі образи, ніж плекати спільні інтереси і взаєморозуміння.

* * *

Соціально-економічний розвиток Східної України наприкінці XIX ст. характеризують три основні риси: економічний застій у більшості сільських районів; швидка індустріалізація в Кривому Розі та Донбасі; зростаюча присутність в країні неукраїнців. Як ми пересвідчилися, саме неукраїнці, головним чином росіяни та євреї, були найбільш причетними до промислового розвитку та зростання міст. У свою чергу українці лишалися на селі. Внаслідок цього розвинулася соціально-економічна дво-полюсність: українців у ще більшій мірі, ніж доти, ототожнювали із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися. Значною мірою цей поділ існує й сьогодні.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

На початку XIX ст. ініціатива щодо продукування нових ідей та орієнтації суспільства належала царському урядові. Проте під кінець століття імперська еліта з усією очевидністю почала втрачати впевненість, цілеспрямованість і здатність пристосовуватися до обставин. Водночас джерелом суспільного руху, розкृतого завдяки величезним змінам 1860—1890-х років, ставали ширші верстви суспільства і особливо інтелігенція — його добровільний оборонець. Зіткнувшись із пасивністю й навіть обструкцією уряду, інтелігенція стала поступово переходити від простого висунення пропозицій до самоорганізації й намагань мобілізувати суспільство з метою втілення цих пропозицій, вдаючись при необхідності до революційних кроків.

У Російській Україні інтелігенція виступала як за національний розвиток, так і за соціальну справедливість. Це було невдячне завдання. Чисельно менша, ніж відповідні верстви в інших частинах імперії, українська інтелігенція натикалася на великі перешкоди, встановлюючи контакти з неосвіченим і апатичним у своїй масі народом, якому вона прагнула допомогти. Ця двоєдина мета породжувала вдвоє більші проблеми й переслідування. Плутанину і розмежування серед українців викликало питання про те, на що слід звертати пильнішу увагу — на проблеми національні чи соціальні. Однак, попри болючі невдачі, український рух продовжував зростати, доки аж на початку XX ст. він був готовий поширитися поза межі своєї традиційно вузької соціальної бази.

Українофіли

Щойно народжений український рух, що зазнав жорстокого удару від розгрому в 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства, виявив нові ознаки життя після смерті у 1855 р. архіконсервативного Миколи І. Звільнені із заслання Микола Костомаров, Василь Білозерський і, згодом, Тарас Шевченко з'їхалися до Петербурга, де до них приєднався Пантелеймон Куліш. Ці піонери українського руху (деякі з них зайняли відповідальні посади, наприклад, Костомаров став відомим професором історії) згуртували навколо себе більше десятка молодих українців, утворивши в столиці імперії так звану громаду. Аналогічні громади української інтелігенції до кінця століття слугуватимуть тиглями українського руху.

Першочерговою турботою цієї групи було покращення долі українців і особливо селянства. Всі, за винятком Шевченка, зійшлися на тому, що в своїй діяльності громада має бути аполітичною й зосереджуватися на просвіті мас. Костомаров і Куліш уперто виступали за обмеження діяльності лише цариною культури, уникаючи всякого радикалізму, що викликав би гнів властей.

З метою поширення своїх поглядів у 1861 р. петербурзька група з великими труднощами отримала дозвіл на публікацію першого в Російській імперії українського часопису, що дістав назву «Основа». Його фундаторами були два багатих українці —

Василь Тарнавський і Григорій Галаган. Протягом свого короткого 22-місячного існування «Основа» виступала засобом спілкування та будителем національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій імперії.

Поновлення активності українців прихильно зустріла російська інтелігенція столиці. Тамтешні часописи друкували українські статті та взагалі підтримували розвиток української культури. На публічних читаннях часто з'являвся Шевченко разом із такими велетнями російської літератури, як Іван Тургенєв та Федір Достоевський. Є свідчення, що російська публіка приймала Шевченка тепліше, ніж Достоевського. Тургенєв переклав російською мовою сповнені розпуки оповідання Марка Вовчка про кріпаччину на Україні, а вплив цих оповідань на російського читача був подібний тому, що справила «Хатина дядька Тома» письменниці Геррієт Бічер-Стоу на американців. Узагалі представники як української, так і російської інтелігенції були переконані в тому, що працюють разом на благо народу.

Водночас нове покоління прибічників українства в Києві, що складалося переважно із студентів, також утворило громаду. Кияни, яких налічувалося кілька сотень, зосередили зусилля на розвитку мережі недільних шкіл для неписьменного селянства. У період між 1859 і 1862 рр. вони відкрили на Київщині кілька шкіл, в яких навчалися сотні учнів. Проте з точки зору дальшої перспективи найважливіша риса київської громади полягала саме в тому, що вона привабила нову категорію прибічників.

На початку 1860-х років серед польської та спольщеної шляхти Правобережжя виділилася група студентів, сумління яких мучилося усвідомленням того, що їхній клас століттями гнобив селян, і які вирішили зблизитися з народом. Цю групу на чолі з Володимиром Антоновичем, що користувалася українською мовою, українським вбранням і трималася українських звичаїв, називали хлопоманами.

Напередодні польського повстання 1863 р. хлопомани відкрито порвали з польським суспільством, проголосивши себе українцями, і вступили до київської громади, поринувши у справу просвіти селянства. Їхнє почуття обов'язку перед народом відображав відкритий лист, надісланий до однієї московської газети: «Як особи, що користуються благами вищої освіти, ми повинні зосередити всі наші зусилля на тому, щоб забезпечити нашому народові можливість здобути освіту, усвідомити його власні потреби й стати здатними задовольнити їх. Словом, шляхом власного внутрішнього розвитку народ повинен досягти рівня, на який він законно заслуговує».

У відповідь на звинувачення поляків у зрадї Антонович, нащадок давньої родини спольщеної української шляхти, опублікував в «Основі» свою знамениту «Сповідь». У ній він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або «повернутися» до українського народу й, самовіддано працюючи на його благо, намагатися компенсувати йому кривди столітнього гноблення; або ж лишитися ненависними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши першу можливість, Антонович став славетним істориком України, довічним народовцем, визначним провідником українського руху. Значний внесок в українську справу зробили й такі його товариші, як Тадей Рильський, Павло Житецький, Борис Познанський та Костянтин Михальчук.

Натхнена прикладом киян, українська інтелігенція Полтави, Чернігова, Харкова та Одеси також заснувала свої громади, розширюючи мережу недільних шкіл, доки їхня кількість на Україні не наблизилася до сотні. Члени громад занурювалися в уже традиційні царини етнографії, філології та історії. На зразок хлопоманів вони стали збиратися, як українські селяни, дотримуватися їхніх звичаїв, споживати їхню їжу, спілкуватися з ними по шинках, співати їхніх пісень і — окрім своїх осель — розмовляти українською мовою. Вони розвинули культ козацтва й носили барвистий козацький одяг. Причому об'єктом їхньої ідеалізації були не козацькі гетьмани й старшини, а волелюбні запорожці та гайдамаки, що, на їхню думку, символізували природні

прагнення українських мас. У другій половині XIX ст. це романтичне й позбавлене політичного забарвлення поєднання ідеалізму, народництва та поклоніння всьому українському стало відомим під назвою українофільства.

Але навіть несмілива й поміркована діяльність українофілів викликала підозри. У 1863 р., в розпал повстання поляків та особливо великої підозрливості до всього неросійського, уряд і навіть російська інтелігенція дійшли висновку, що для Росії потенційно смертельну загрозу становить український рух, і виступили проти українофілів. Царські чиновники доводили, що недільні школи — це, по суті, зловісна змо-

Володимир Антонович

ва з метою пропаганди серед селянства українського сепаратизму. Такі невинні речі, як носіння української вишиваної сорочки чи співання народних пісень, трактувалися як підривна діяльність. Військовий міністр Дмитро Мілютін зайшов так далеко, що попереджав царя про наміри хлопomanів буцімто утворити самостійну українську державу.

Частина російської преси на чолі з такими ура-патріотичними газетами, як «Вестник Юго-Западной России», «Киевлянин» та «Московские ведомости», розпочала злісну кампанію проти українофілів та їхніх намагань начебто підірвати Російську державу. Незабаром чимало представників російської інтелігенції, які ще вчора дивилися на українофілів прихильно як на прибічників невинного барвистого регіоналізму, тепер стали вбачати в них справжню загрозу імперії. Якщо багато росіян вва-

али український рух за польську змову з метою зменшення їхнього впливу на правобережжі, то поляки бачили в ньому маневр росіян, спрямований на ослаблення польських позицій у цьому регіоні.

Українці в свою чергу квапилися запевнити всіх у своїй лояльності. Антонович *20 учасників київської громади опублікували відкритого листа, запевняючи російську публіку в тому, що їхньою метою «є лише освіта народу» і що всякі «розмови про паратизм є дурним жартом, оскільки нам він не тільки непотрібний, а й некорисний».* Але ці запевнення мали незначні результати. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати «малоросійським речием» дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови «ніли не було, нема і бути не може». Незабаром після цього громади було розпущено, рестала видаватися «Основа» (скоріше, однак, через брак передплатників, ніж през репресії), а ряд українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

Майже ціле десятиліття українофілів змусили вичікувати свого часу. На початку 1870-х років ксенофобія 1863 р. почала розвіюватися, цензура — слабшати, кияни — поступово відновлювати свою діяльність. Антонович (тепер уже професор Київського університету) із своїми колегами й за підтримки таких талановитих діячів, як Михайло Драгоманов, Олександр Русов, Микола Зібер і Сергій Подолинський, таємно утворили «Стару громаду», що дістала таку назву, аби відрізнити її від інших і досвідченіших членів (їх налічувалося близько 70) від нових громад, що кож з'являлися й склалися переважно із студентів. Українофіли знову зосередилися на неполітичній діяльності.

Діяльність ця значно розширилася із заснуванням у 1873 р. в Києві відділення Російського географічного товариства. Українофіли масово записувалися в цю напівліцензійну організацію й фактично опанували нею. Під її прикриттям вони почали вивати архівні матеріали, заснували музей та бібліотеку, збирали українські документи. У 1875 р. «Стара громада» придбала російську газету «Киевский Телеграф», ретворивши її на орган, який висвітлював події в українській перспективі.

Однак заборона українських видань лишалася великою перешкодою розвитку національної культури. Щоб обминути ці обмеження, Куліш, Кониський, Драгоманов та інші встановили контакти з українцями в Галичині, використовуючи їхню рівномовну пресу, й особливо газету «Правда», для поширення поглядів, заборонених у Росії. В 1873 р. за допомогою аристократки Лизавети Скоропадської-Милоравич та цукрового барона Василя Смирненка вони започаткували й фінансували воряння у Львові Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, яке через кілька сятиліть (уже під назвою «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка») стало нелиційною українською академією наук.

Але минуло небагато часу, як на українофілів упали нові підозри. Як це часто апляється, найзапекліші вороги українців знаходилися в українському ж середодці. У травні 1875 р. колишній член київської громади, багач і консерватор Михайло зефович надіслав до Петербурга петицію, в якій стверджував, що українофіли ретворилися на підривному організації й ведуть серед селян пропаганду незалежності України. На довершення донощик додав, що українофіли поширюють анти-сійську агітацію в Галичині й що весь їхній рух — не що інше, як австро-німецька ова. Реакцію уряду неважко було передбачити.

Емський указ 1876 р. Стурбований Олександр II призначив імператорську комію, куди ввійшов і Юзефович, яка рекомендувала цілком заборонити ввезення і пубсацію українських книжок, користуватися українською мовою на сцені (на інші ви було перекладено навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрі), також закрити «Киевский Телеграф» і припинити субсидування галицької проро-

жали український рух за польську змову з метою зменшення їхнього впливу на Правобережжі, то поляки бачили в ньому маневр росіян, спрямований на ослаблення польських позицій у цьому регіоні.

Українці в свою чергу квапилися запевнити всіх у своїй лояльності. Антонович і 20 учасників київської громади опублікували відкритого листа, запевняючи російську публіку в тому, що їхньою метою «є лише освіта народу» і що всякі «розмови про сепаратизм є дурним жартом, оскільки нам він не тільки непотрібний, а й некорисний». Але ці запевнення мали незначні результати. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати «малоросійским наречием» дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови «ніколи не було, нема і бути не може». Незабаром після цього громади було розпущено, перестала видаватися «Основа» (скоріше, однак, через брак переддєлатників, ніж через репресії), а ряд українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

Майже ціле десятиліття українофілів змусили вичікувати свого часу. На початку 1870-х років ксенофобія 1863 р. почала розвіюватися, цензура — слабшати, а кияни — поступово відновлювати свою діяльність. Антонович (тепер уже професор Київського університету) із своїми колегами й за підтримки таких талановитих помічників, як Михайло Драгоманов, Олександр Русов, Микола Зібер і Сергій Подолінський, таємно утворили «Стару громаду», що дістала таку назву, аби відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх налічувалося близько 70) від нових громад, що також з'являлися й складалися переважно із студентів. Українофіли знову зосередилися на неполітичній діяльності.

Діяльність ця значно розширилася із заснуванням у 1873 р. в Києві відділення Російського географічного товариства. Українофіли масово записувалися в цю напівофіційну організацію й фактично опанували нею. Під її прикриттям вони почали видавати архівні матеріали, заснували музей та бібліотеку, збирали українські документи. У 1875 р. «Стара громада» придбала російську газету «Киевский Телеграф», перетворивши її на орган, який висвітлював події в українській перспективі.

Однак заборона українських видань лишалася великою перешкодою розвитку національної культури. Щоб обминути ці обмеження, Куліш, Кониський, Драгоманов та інші встановили контакти з українцями в Галичині, використовуючи їхню україномовну пресу, й особливо газету «Правда», для поширення поглядів, заборонених у Росії. В 1873 р. за допомогою аристократки Лизавети Скоропадської-Милорадович та цукрового барона Василя Смирєнка вони започаткували й фінансували створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, яке через кілька десятиліть (уже під назвою «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка») стало неофіційною українською академією наук.

Але минуло небагато часу, як на українофілів упали нові підозри. Як це часто трапляється, найзапекліші вороги українців знаходилися в українському ж середовищі. У травні 1875 р. колишній член київської громади, багач і консерватор Михайло Юзефович надіслав до Петербурга петицію, в якій стверджував, що українофіли перетворилися на підривну організацію й ведуть серед селян пропаганду незалежності України. На довершення донощик додав, що українофіли поширюють антиросійську агітацію в Галичині й що весь їхній рух — не що інше, як австро-німецька змова. Реакцію уряду неважко було передбачити.

Емський указ 1876 р. Стурбований Олександр II призначив імператорську комісію, куди ввійшов і Юзефович, яка рекомендувала цілком заборонити ввезення і публікацію українських книжок, користуватися українською мовою на сцені (на інші мови було перекладено навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрі), а також закрити «Киевский Телеграф» і припинити субсидування галицької проро-

сійської газети «Слово». Міністерство освіти дістало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані або українською мовою, або ж українофілами, замінити вчителів-українофілів на росіян. І нарешті, комісія пропонувала ліквідувати київську громаду й заслати ряд українських діячів, насамперед Драгоманова та Павла Чубинського. Словом, намагання паралізувати український рух ставали більш систематичними та безжальними, ніж заходи, передбачені валуєвським циркуляром. Олександр II, що відпочивав у німецькому містечку Емс, прийняв усі рекомендації комісії, й 18 травня 1876 р. набув чинності Емський указ.

Павло Чубинський

Цей документ не лише став на перешкоді діяльності українофілів, але й ставив під сумнів деякі основні засади, що на них спирався український рух. Незважаючи на досвід 1863 р., українофіли й надалі вірили, що, обмежуючись неполітичною культурницькою діяльністю й поміркованими поглядами, вони уникнуть репресій уряду. Щоб обґрунтувати суто культурницьку природу українства, Куліш навіть розвинув цілу теорію. За нею, росіяни мали надзвичайно високі політичні здібності державотворців, які не властиві українцям, про що свідчить уся їхня нещаслива історія. Тому, на думку Куліша, було природним і навіть корисним лишатися у складі

Російської імперії, користуючись при цьому її силою, безпекою і престижем. Проте, вважав він, у культурному відношенні українці з їхнім чудовим фольклором обдарованіші від росіян. Тим-то українці цілком логічно мали лишити політичну сферу для росіян, зосередившись на діяльності у царині культури, де вони переважали. Однак Емський указ розбив сподівання Куліша на те, що у взаєминах між українською культурою й російською політикою запанує принцип «живи сам і не заважай іншим», і змусив його вдатися до ще менш реалістичних поглядів, аби виправдати ідею українського культурництва.

Інший піонер українського руху — Микола Костомаров — після 1876 р. став висловлювати відверто занепадницькі думки. Той, що колись із викликом писав: «Хай ні росіяни, ні поляки не вважають, що їм належить земля, на якій живуть українці», тепер радив своїм товаришам слухняно підкоритися політиці царату. Інші провідні українофіли, такі як Антонович і Житецький, виступили за компроміс. Продовжуючи обстоювати ідею розвитку культурної самобутності українців, вони наголошували при цьому, що це не має спричинитися до відмежування українців від благотворного впливу російської культури та імперії. Вони вірили в можливість бути відданим одночасно і своїй «вужчій» українській батьківщині, й «ширшому» європейському суспільству, що складалося з росіян, українців і білорусів. Ще інші, такі як Борис Грінченко та Олександр Кониський, вважали себе твердими українцями, намагаючись звести до мінімуму зв'язки України з Росією. Але вони не мали конкретної реальної програми втілення своїх ідей. Відтак під загрозою царських репресій у середовищі українофілів виникли значні розбіжності щодо цілей, тактики й навіть визначення природи українства, а це поглиблювало їхні й без того значні труднощі.

Драгоманов і зародження українського соціалізму. Найгостріше відчували потребу в нових ідеях молодші члени київської громади. Один із них, Михайло Драгоманов, трохи не власними силами взявся за розширення інтелектуальних та ідеологічних об'євів своїх співвітчизників. Попри те, що його погляди не дістали широкої підтримки серед української інтелігенції, вони спонукали багатьох молодших її представників виходити поза межі культурницької діяльності, порушувати в українському контексті ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми дня.

Драгоманов народився 1841 р. в м. Гадячі біля Полтави в родині дрібного дворянина, що виводить своє коріння з козацької старшини Гетьманщини. Хоч рідні традиції користувалися повагою в сім'ї, їх затіняв космополітичний лібералізм батька Драгоманова — людини надзвичайно освіченої, начитаної. Ще до навчання в Київському університеті Драгоманов став переконаним демократом, сповненим прагнення допомогти своєму народу. Згодом він очолив справу заснування перших в Росії недільних шкіл для неписьмених селян. Саме працюючи з селянами, Драгоманов усвідомив потребу в навчальних матеріалах українською мовою, став цікавитися всім українським. З такими думками він вступив до київської громади. Отже, в український рух його привели не романтизовані уявлення про батьківщину, а прагнення практично допомогти пригнобленому народові.

Метою, що її ставив перед Україною Драгоманов, було досягнення політичного та соціально-економічного статусу, подібного до статусу передових європейських країн. При цьому він вважав, що набути його можна лише тоді, коли український рух стане ширшу базу й апелюватиме до народу, порушуючи конкретні повсякденні питання. На його думку, українці (цей, як він казав, «плебейський народ» — пригноблений, змушений тяжко працювати, позбавлений своєї еліти) ідеально відповідали політичним програмам, що поєднували національні та соціально-економічні інтереси. Тому, підкреслював Драгоманов, істинний демократ повинен бути патріотом України, а істинний український патріот повинен бути демократом.

Твердо дотримуючись федералістських позицій, Драгоманов не виступав докремлення України від Росії. Але, побоюючись навіть потенційної загрози ження прав особи з боку сильної централізованої держави, він вважав за необхідне реорганізувати Російську імперію у вільну конфедерацію автономних регіонів (рених не обов'язково на етнічних засадах), в якій рішення приймалися б насам на місцевому рівні. Закликаючи українців, особливо галицьких, знайомитися з кращими здобутками російської культури, Драгоманов, утім, відкидав думку П на про те, що «все славянские ручьи сольются в русском море». У своїй відомій

Михайло Драгоманов

«Втрачена епоха» він доводив, що в цілому українці під російським правлінням більше втратили, ніж набули. Він однозначно твердив, що українці повинні зберігати історичність не «всій Русі», а насамперед Україні: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, ко слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу а за даних обставин кожна втрата є безповоротною».

Доля Драгоманова була долею людини, цілковито відданої своїм ідеалам. У

ріод репресій 1875—1876 рр. він відмовився зректися своїх поглядів, обравши натомість вигнання на чужину. Перед від'їздом із Києва він досяг угоди зі «Старою громадою», за якою зобов'язався при фінансовій підтримці громади видавати часопис, присвячений українській справі. Так виникла «Громада» — перший український часопис, що з перервами виходив з кінця 1870-х до початку 1880-х років у Женеві, де Драгоманов приєднався до нечисленної групи українських політемігрантів. Поряд з національними проблемами Драгоманов дедалі частіше висловлював у «Громаді» радикально-соціалістичні ідеї. Внаслідок цього між ним і набагато консервативнішими київськими українофілами у 1885 р. стався розрив, що призвів до припинення часопису.

Однак із послабленням зв'язків з українцями в Росії зміцнювались контакти Драгоманова з галицькими українцями. Ще в 1870 р. він відвідав Галичину й Закарпаття і відтоді систематично знайомив західних українців з їхніми співвітчизниками на сході. З часом ідеї Драгоманова пустили коріння серед невеликої, але самовідданої групи галицької молоді й згодом спричинилися до заснування першої української соціалістичної партії.

Драгоманов не був єдиним українським діячем, якого приваблював соціалізм. Його близькі друзі з київської громади — напівшвейцарський-напівукраїнський економіст Микола Зібер та син багатого землевласника Сергій Подолинський — також зіігравали важливу роль у поширенні серед українців соціалістичних ідей. Зібер широко відомий як один із перших пропагандистів у Росії ідей Маркса. Енергійний Подолинський встановив контакти з Марксом і Енгельсом, тісно співпрацював з Драгомановим в Європі й допомагав організовувати соціалістичні гуртки на Україні та в Галичині.

Російський революційний рух на Україні

У 1870-ті роки стало очевидним, що попри скасування кріпацтва економічне становище селян не поліпшилося й самодержавство не виявляє ніяких ознак готовності до подальшого компромісу. У суспільстві поширювалося розчарування. Це спричинилося до зростання у середовищі інтелігенції радикальних настроїв і готовності зробити все для знищення старого ладу. Словом, назріли сприятливі обставини для появи революціонерів.¹

На кінець XIX ст. соціальний склад інтелігенції, з якої виходила більшість революціонерів, зазнав помітних змін. Здійснена після реформи лібералізація освіти означала, що дворянство вже не складає переважної більшості студентів університетів, а відтак і інтелігенції. Тепер до університетів вступали сини міщан, священників, дрібних чиновників, козаків і навіть селян. У трьох університетах України — Київському, Харківському та Одеському — в 1895 р. вони склали близько половини усіх студентів. Це середовище різночинців надавало новій інтелігенції певних позакласових рис, що дещо зменшувало її відчуженість від мас.

Але попри зростання в кінці XIX ст. університетів інтелігенція продовжувала лишатися крихітною часткою суспільства. У 1895 р. на Україні налічувалося лише близько 5 тис. студентів. А революціонери, звичайно ж, становили незначну частку інтелігенції. Наприклад, у 1881 р. (пік революційної діяльності в імперії) на 100 млн населення зафіксовано всього 1000 випадків антидержавних дій. Нарешті, революційний рух у сутності своїй був позбавлений національних ознак. Намагаючись створити у боротьбі з царизмом об'єднані «всеросійські» сили, його учасники спочатку хвилювали національними проблемами, а згодом стали дивитися на них як на основну перешкоду в їхній революційній боротьбі.

Народники. Починаючи з 1860-х років радикально настроєну молодь імперії звичайно називали народниками. Сама назва говорить про те, що це були люди, які отожднювали себе з народом, а в тих обставинах це значило — з селянами. Це отожднення з селянством та ідеалізацію його, притаманні радикально настроєній інтелігенції, важко зрозуміти з точки зору чисто раціональних міркувань. Вони значною мірою виростали з почуття вини, що розвинулося у молодих, ідеалістично настроєних студентів, які порівнювали своє привілейоване становище з тяжкою долею селянства. Різновидом підсвідомої компенсації селянинові за його злигодні стала його

Сільське весілля. Худ. І. Іжакевич. 1896 р.

ідеалізація. Моральну чистоту, начебто властиву селянинові, інтелігенція виводила з його тяжкої й чесної праці. На її думку, особливо цінним аспектом селянського суспільства була община, що, як здавалося, свідчила про відсутність у селянина егоїзму та про його природжену схильність до соціалізму.

Ідеалізація селянства характеризувала не одних лише народників (такий підхід певною мірою поділяли хлопомани та інші групи інтелігенції), проте виключно їхньою рисою була рішуча відданість справі революції, яка поклала б початок новому справедливому ладові. Першу групу народників-революціонерів організував у 1871 р. в Петербурзі Михайло Чайковський; подібні групи виникали по всій імперії. На Україні одну з таких груп заснував у 1873 р. в Одесі Федір Волховський. Вона налічувала 100 членів. Серед них був і Андрій Желябов — український студент із селянської родини, який стане згодом одним із найвидатніших революціонерів імперії. Незабаром у Києві виник невеликий гурток анархістів, що називався «Ки-

вська громада». До нього також входили ті, хто згодом стануть відомими революціонерами: Віра Засулич, Володимир Дебогорій-Мокрієвич та Яків Стефанович.

Із появою революційних груп між ними розгорілися палкі суперечки щодо найефективніших методів досягнення поставленої мети. Один із напрямів, пов'язаний з відомим російським народником Петром Лавровим, обстоював поступовий підхід у підготовці народу до революції за допомогою освіти й пропаганди. Інший, не такий популярний спочатку підхід асоціювався з барвистою й харизматичною постаттю російського анархіста Михайла Бакуніна, який закликав революціонерів до здійснення насильницьких підбурювань актів, що спровокували б спонтанні масові виступи народу. В 1874 р. для Лаврова та його прибічників, здавалося, настав зоряний час, коли після страхітливого голоду в Поволжі близько 3 тис. народників по всій імперії кинули навчання в університетах і, вбравшись у селянський одяг, пішли на село встановлювати контакти з народом і готувати його до великого повстання. Проте це «ходіння в народ», як його назвали, зазнало жалюгідної поразки. Селяни просто відмовлялися мати справу із чужинцями з міста, перевдягання яких на хліборобів часто викликало глузування. Нерідко селяни навіть допомагали жандармам виявляти революціонерів.

На Україні «ходіння в народ» спостерігалось головним чином в околицях Чигирини Київської губернії. Народники вибрали саме цей край, оскільки він був одним із вогнищ кривавого гайдамацького повстання півстоліття тому, сподіваючись, що тут і досі тліли жарини бунтарства. Хоч цей рух і зазнав невдачі, цікавим його продовженням стали події, що відбулися у 1877 р., коли Стефанович та його анархістська група, що базувалася в Києві, вдалися до спроби скористатися відданістю селян цареві, сфабрикувавши «царські маніфести», в яких селянам наказувалося утворити «таємні загони» й повставати проти місцевих поміщиків і чиновників. Цю так звану «чигиринську змову» викрили, виявивши причетними до неї близько 1000 селян.

У той час як більшість народників зосередилися на роботі з селянами, деякі з них почали звертати увагу на робітників, чисельність яких зростала. У 1875 р. Євген Заславський заснував в Одесі нелегальний «Південноросійський союз робітників», що став однією з перших робітничих організацій в імперії. В наступні роки з'явився ряд інших робітничих гуртків, організованих на зразок тих, що діяли на півночі Росії, проте існували вони недовго, а їхній вплив був скороминущим.

Після невдачі «ходіння в народ» деякі з найбільш радикальних народників звернулися до ідей Бакуніна, вирішивши, що розпочати революцію можуть лише насильство й терористичні акти. У 1878 р. Віра Засулич, колишня учасниця київської групи анархістів, поранила з револьвера військового коменданта Петербурга генерала Трепова. Незабаром виникла група розкольників — сумнозвісна «Народна воля», яка зробила тероризм основною засадою своєї діяльності. Суворо конспіративна й непроникна іззовні «Народна воля» (серед учасників якої був і Желябов) розпочала кампанію політичних убивств, кульмінацією якої став замах на Олександра II у 1881 р. Загибель царя викликала загальний осуд насильства, дискредитацію терористів і переконала уряд у необхідності проводити реакційну політику. Характерно, що під час терористичної кампанії 1879—1881 рр. народники виявилися особливо діяльними на Україні. У Києві та інших містах було вбито кількох важливих урядових чиновників. Дехто з революціонерів навіть доводив, що політичні вбивства виявилися такі «південці», як Желябов, Дмитро Лизогуб і Микола Кибальчич.

Російські революціонери й українське питання. Хоч у центрі уваги народників була соціальна революція, у підготовці до неї вони не могли нехтувати «місцевими мовами», тобто національними особливостями різних народів імперії. Провідний ідеолог народників Лавров вважав націоналізм за побічний аспект світової історії

й висловлював серйозні сумніви щодо його здатності сприяти прогресу людства. Цю позицію підтримували багато революціонерів українського походження, на думку яких, було б краще, коли б національні відмінності зникли; хай, мовляв, цей процес виявиться хворобливим, аби тільки народилося нове всесвітнє соціалістичне суспільство. Але поки що, вважали вони, національні особливості слід враховувати.

Виразним прикладом пов'язаних з національними особливостями проблем, що виникали у народників, було питання селянської общини. Революціонери вважали, що селянське общинне землеводіння в Росії є переконалим свідченням природної схильності росіян до соціалізму. Відтак вони робили висновок, нібито Росія може минути капіталістичну стадію розвитку й прийти до соціалізму швидше й безпосередніше, ніж Європа. Проте цю теорію заперечувала ситуація на Україні. В українському селі поширеним було приватне землеводіння, й деякі народники з розпачем говорили про «вроджену відразу» українців до общини. Інші революціонери, такі як М. Стародворський із кам'янець-подільської групи, визнавали, що «на Україні справа стоїть інакше. Наші люди являють собою буржуа, тому що вони проїняті інстинктом приватної власності». Більше того, на думку Стародворського, схильність українців до приватної власності могла означати, що «Малоросія, ймовірно, стане бар'єром на шляху поширення соціалістичних ідей у Росії».

Попри всі ці розходження між народниками та українофілами, особливо їхнім молодим поколінням, у них було багато спільного, що впливало з їхнього інтересу до селянства. Часто, збираючи етнографічні матеріали на селі, молоді українофіли встановлювали дружні стосунки з народниками, які займалися революційною пропагандою. Багато з них поєднували обидві справи. Навіть на організаційному рівні революційні групи активно співпрацювали з «молодими» громадами. «Старі» ж громади, члени яких глибоко поринули у складання словника української мови, не схвалювали діяльності своїх молодших колег, і ця обставина стала джерелом серйозної напруги між двома поколіннями українофілів.

Революційний рух спричинився не лише до розколу серед українофілів, а й до значного зменшення числа їхніх прибічників. Динамізм, героїчна романтика революційного руху дедалі більше приваблювали молодих українців. Приставши до лав революціонерів, вони займали антинаціональні позиції, поривали свої зв'язки з українським рухом і ніколи не контактували з ним. У кращому випадку ці молоді українські борці за справу соціального радикалізму намагалися спочатку підняти революцію, а потім вже розв'язувати національне питання. Так революційний популізм привертав на свій бік чимраз більше талановитої молоді, що призвело до критичного ослаблення українського руху.

Марксизм. Спантеличені й роздратовані сліпою вірою селян в царя і з розчаруванням усвідомлюючи, що середній селянин волів би скоріше бути куркулем, ніж боротися за соціальну рівність у своєму селі, багато радикалів стали сумніватися в революційному потенціалі селянства. Внаслідок цього чимало радикалів починали сприймати ідеї, які пов'язували надію на революцію з новим класом — пролетаріатом.

Джерелом цих ідей був марксизм. Порівняно з туманним ідеалізмом народників виглядало, що марксизм із його наголосом на економічних відносинах пропонував науково достовірний метод аналізу соціальної поведінки. Він давав принципи поділу всіх верств суспільства на експлуатованих і експлуататорів і доводив невідворотність класової боротьби та революції. Більше того, здавалося, він міг пояснити суспільні відносини протягом усієї історії людства і в будь-якій країні світу.

Ще одним привабливим аспектом марксизму була його пряма пов'язаність із сучасністю. Говорячи про наближення останньої сутички між капіталом і пролетаріатом, Маркс передбачав, що найбільша в світі революція відбудеться у недалекому

майбутньому. Перемігши в цій титанічній боротьбі, пролетаріат здійснить остаточний синтез соціалізму. Таким чином, марксизм не лише надихав радикалів новим оптимізмом, а й схилив їх до віри в те, що вони власними зусиллями можуть сприяти епохальним подіям.

Марксистські ідеї з'явилися на Україні досить рано, коли Зібер, якого дуже шанував Маркс, у 1871 р. вперше ознайомив з ними своїх студентів і колег у Києві. Радянські вчені вважають, що причиною неспроможності Зібера збудити зацікавленість цими ідеями була його зосередженість лише на економічній теорії Маркса, а не на його революційному вченні. Байдушність до марксистських ідей, що спостерігалася спочатку, також пояснюється тим, що в той час ще не почалася широкомасштабна індустріалізація й пролетаріат на Україні був малочисельним.

Заслугу знайомства інтелігенції Російської імперії з марксизмом звичайно приписують Георгію Плеханову — розчарованому російському народникові, котрий почав читати твори Маркса під час свого вигнання у Швейцарії. В 1883 р. у Женеві він заснує першу російську марксистську групу «Визволення праці» та публікує в перекладі російською мовою праці Маркса, нелегально поширюючи їх в імперії.

Перша постійно діюча марксистська група на Україні під назвою «Російська група соціал-демократів» виникла 1893 р. в Києві. Її організатором був Юрій Мельников — росіянин, що заснував ремісничу школу, яка служила своєрідним каналом поширення марксистських ідей. Інші марксистські групи з'явилися у Харкові, Одесі та Катеринославі. Українці рідко траплялися серед цих перших марксистів, більшість яких складали росіяни з великим домашком євреїв і невеликим — поляків. Це й зрозуміло, позаяк соціал-демократи зосереджували свою увагу на неукраїнському пролетаріаті, проблеми якого важко було зрозуміти орієнтованій на селянство українській інтелігенції.

У Росії розвиток соціал-демократичного руху відбувався повільно. Більшість членів марксистської соціал-демократичної партії у 1898 р. заарештували. У 1903 р. для її відновлення довелося скликати новий з'їзд. Проте замість зміцнення партії з'їзд спричинився до розколу в її лавах, що відіграло важливу роль для Росії та України. Більшовики на чолі з Володимиром Ульяновим (пізніше відомим під псевдонімом Ленін) виступили за створення дисциплінованої компактно організації професійних революціонерів, що стала б авангардом пролетаріату. В історичній перспективі поява Леніна й більшовиків була подією величезної ваги. Проте тоді вона лишилася непомітною для народів Росії. Щодо царської жандармерії, яка була добре поінформована про діяльність соціал-демократів, то вона вважала всякий рух, що спирався на такі заплутані теорії, як у Маркса, позбавленим шансів на успіх в імперії.

Інші неукраїнські партії на Україні. Зміцнення соціал-демократів змусило мобілізуватися їхніх ідеологічних суперників — народників. У 1901 р. вони створили партію соціалістів-революціонерів, ідеологія якої являла собою суміш народницьких принципів із марксистськими ідеями, а тактика, як і колись, включала застосування політичних убивств. Нарешті, діяльність радикалів підштовхнула створення партії лібералів, що входили до складу земств і мали за мету встановлення конституційного ладу на зразок Англії чи Франції. У 1904 р. вони заснували «Союз визволення», що згодом став партією конституційних демократів, або скорочено — кадетів. Стурбований появою нелегальних антицаристських партій, уряд намагався відновити рівновагу, підтримуючи організацію таких ультранационалістичних проурядових партій, як Російська монархічна партія, а також груп на кшталт «Союзу руського народа». Ці ультраправі угруповання, що користувалися вселяючою підтримкою православних священників і називалися в народі «чорними сотнями», спеціалізувалися на погромах єврейських общин та антиукраїнській агітації на Україні. Заснували тут свої політичні організації й національні меншості. Поляків представ-

ляла Польська соціалістична партія, а євреїв — цей найбільш політично активний і організований серед народів імперії — спрямовували націонал-сіоністи та марксистський Бунд.

Російські партії на Україні далеко не завжди склалися лише з росіян. До кадетів і соціалістів-революціонерів приєднувалося чимало русифікованих та й національно свідомих українців, убачаючи в цих організаціях найефективніший спосіб боротьби з царатом. Навіть в ультранационалістичних, антиукраїнських організаціях брало участь багато «малоросів», які змагалися з росіянами у відданості цареві та ненависті до його ворогів.

Російські та неукраїнські партії ставилися до українського руху по-різному. Схиляючись на бік децентралізації, соціалісти-революціонери якщо і не підтримували прагнення українців, то дивилися на них із зрозумінням. Польські соціалісти й особливо сіоністи та Бунд, яких єднали з українцями намагання завоювати собі культурну автономію, часто з готовністю співпрацювали з окремими українськими угрупованнями. З іншого боку, марксистам і передусім більшовикам у тих небагатьох випадках, коли порушувалося українське питання, лише частково вдавалося приховати свою ворожість до українських «сепаратистських» тенденцій.

Українські політичні партії

Українці, аналогічно росіянам та іншим народам імперії, також поринули в політичну діяльність, що характеризувала 1890-ті та початок 1900-х років. З одного боку, це було їхнім реагуванням на репресії 1880-х років, а з іншого — перед ними стояв надихаючий приклад нового пошвавлення й свіжих ідей, що зароджувалися в середовищі російських радикалів. Ще одним важливим стимулом стала поява нового покоління українських діячів, які вже не вагалися щодо власної національної належності й гордо називали себе «національно свідомими українцями», войовничо вимагаючи для свого народу національних прав, політичної свободи й соціальної справедливості.

Ці «нові» українці були переважно студентами, й особисті контакти між собою вони зав'язували в гімназичному та університетському колі, де й виникали погляди, котрі згодом штовхали їх до активної опозиції царатові. Кар'єра українського діяча звичайно являла собою таку схему. Спочатку юнак, що навчався в гімназії, знайомився з «підривними» ідеями, ліберально настроєний викладач давав йому контрабандну літературу й запрошував до участі в таємних дискусійних гуртках. В університеті такий юнак вступав до української громади; деякі з них, наприклад київська чи петербурзька, налічували сотні членів. У громаді студент осягав цілий ряд ідеологій, входив до кола відомих діячів і нерідко починав займатися нелегальною діяльністю, наприклад, публікацією й поширенням антицаристської літератури.

Конфлікти з урядом дедалі більше радикалізували студентів. Так, у 1901 р. уряд силоміць віддав у солдати 183-х студентів-активістів Київського університету. Це викликало масові страйки солідарності по всій Україні та призвело до виключення з університету великого числа студентів, багато з яких дійшли висновку, що єдиним виходом для них було стати революціонерами. Чимало студентів, звісно, ніколи не брали участі в радикальній діяльності або відходили від неї, закінчивши навчання. Однак важко було знайти серед українських політичних провідників таких, хто не завоював собі популярності спочатку як студентський активіст або не був членом студентських громад, що слугували первинним будівельним матеріалом для українських політичних організацій.

Перша організована поява цих молодих «свідомих» українців відбулася у 1891 р..

коли група студентів на чолі з Іваном Липою, Борисом Грінченком та Миколою Михновським зібралася на могилі Тараса Шевченка й створила «братство тарасівців». Занепокоєне тим, що краща українська молодь йде в російські революційні організації, братство вирішило створити український рух як альтернативу російському радикалізму і російській культурі взагалі. Воно зав'язало контакти зі студентськими групами в Києві, Одесі, Полтаві та Чернігові й почало організовувати лекції, постановку п'єс, свята на честь Т. Шевченка. Деякі з цих груп приєднувалися до видавничого товариства, що складалося з майже 80 осіб, переважно вчителів початкових шкіл, основною метою якого було поширення серед студентів і селян української літератури. Липа та його однодумці, крім того, закликали українських письменників наслідувати у своїх творах європейські зразки замість російських.

Але найвидатнішим досягненням братства стала публікація в 1893 р. у львівській газеті «Правда» його славнозвісного кредо — «Декларації віри молодих українців». Цей рішучий документ, пройнятий наступальним націоналізмом, дошкульно критикував українофілів за їхню інтелектуальну залежність від російської культури. Його автори впевнено проголошували про свій намір стати тим, ким ніколи не було старше покоління, тобто істинно українською інтелігенцією. На доказ своєї «українськості» вони зобов'язувалися розмовляти виключно українською мовою, виховувати в «українському дусі» своїх дітей, вимагати викладання в школах української мови й при кожній нагоді боронити українську справу. В царині політики їхньою метою було цілковите визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії. Однак, попри всі ці сміливі ідеї та активізацію культурної діяльності, братство домоглося незначних конкретних результатів і незабаром розчинилося в інших українських політичних угрупованнях.

Урешті-решт глухий гомін невдоволення, поява новостворених груп, а також зростання чисельності учасників громад змусили старших діячів українського руху по тривалій перерві 1880-х років знову діяти. У 1897 р. з ініціативи Антоновича й Кониського вони вирішили утворити підпільну організацію, що об'єднала б усіх українських активістів імперії. Внаслідок цього постала «Всеукраїнська загальна організація» (ВЗО), що являла собою федерацію близько 20 громад, багатьох студентських груп та окремих осіб на чолі з консультативним комітетом у Києві. За даними таємної поліції, активних членів організації налічувалося близько 450, 100 з них діяли в Києві. Як завжди, одним із перших кроків цієї організації стала спроба надрукувати у пресі «Послання до українців». Це стало, зокрема, причиною заснування в Києві книговидавництва ВЗО й книгарні. Вона також улаштувала святкування річниця народження Т. Шевченка та інших видатних українських письменників, що сприяло піднесенню морального духу українців. Особливо знаменними були святкування ювілеїв І. Котляревського в 1903 р. та М. Лисенка у 1904 р., в яких взяли участь кілька тисяч представників української інтелігенції, в тому числі із Західної України. Для допомоги тим, хто зазнавав переслідувань поліції за українську патріотичну діяльність, ВЗО заснувала спеціальний фонд. Поява ВЗО свідчила про те, що старше покоління українців усвідомлювало необхідність самоорганізації, проте характер її діяльності вказував на небажання відмовитися від культурництва й перейти до політичної роботи. Відтак наприкінці XIX ст. українці все ще не мали того, що вже мали інші меншості, скажімо, євреї та поляки, — тобто політичної партії.

Революційна українська партія (РУП). І знову саме в Харкові ініціативу взяла група студентів, до якої входили Л. Мацієвич, Юрій Коллард, О. Коваленко та звання кількох старих українофілів — Дмитро Антонович, Михайло Русов, Д. Познянський. У січні 1900 р. вони заснували Революційну українську партію — тісно згуртовану конспіративну групу. Метою цієї першої у Східній Україні політичної

партії було об'єднання різних поколінь і класів у боротьбі за національні права й соціальну революцію. Особливо прихильно відгукнулися на ініціативу харківської групи студенти. До 1902 р. діяло вже шість організацій — у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі, координованих центральним комітетом. До партії також входило багато менших груп студентів гімназій та університетів. Для полегшення реалізації видавничої програми, що становила обов'язкову складову діяльності партії, були засновані закордонні бюро у Львові — в Галичині та Чернівцях — на Буковині. РУП публікувала два періодичних видання — «Гасло» та «Селянин», які таємно провозилися до Російської України й ставили собі за мету політизувати селянство.

Незабаром партія нашттовхнулася на перешкоди — власне тоді, коли вона вдалася до спроби чіткіше сформулювати свою програму. З самого початку постала проблема: що з революційної точки зору заслуговує на більшу увагу — національне чи соціально-економічне питання? Спочатку з опублікованого партією памфлету «Самостійна Україна» (автор — палкий націоналіст Микола Михновський) впливало, що національне питання привертало до себе велику увагу її членів. Проте згодом, з метою поширення своїх впливів поза межі первинного ядра «свідомих українців» на селянство, РУП дедалі частіше зверталася до соціально-економічних питань. До того ж багато її членів стали на позиції марксизму, поступово перетворюючи партію на соціально-демократичну організацію.

У ході цих змін між членами РУП виникла напруженість. Більшість на чолі з Миколою Поршем і його товаришами Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою вважали, що ця організація має бути національною партією, до якої входили б виключно українці і яка поєднувала б націоналізм із марксизмом. Інші ж (головним виразником їхніх поглядів виступав Мар'ян Меленевський) хотіли, щоб РУП відкинула свою національну орієнтованість, ставши автономною організацією Російської соціал-демократичної партії, що представляла б усіх робітників України, незалежно від їхньої національності.

Тепер слід коротко зупинитися на фракціях. Радикально настроєна інтелігенція вела запеклу боротьбу з царським самодержавством, яке перешкоджало формуванню атмосфери толерантності, необхідної для відкритого й спокійного обговорення різноманітних думок. Ця боротьба не давала розвинути таким західноєвропейським засадам, як мистецтво політичних компромісів і правління більшості. Відтак на всіх ділянках революційного руху поширеним явищем стала фракційність. Коли одна група революонерів не погоджувалася з іншою, вона, як правило, залишалася на своїх позиціях, фанатично звинувачуючи ідеологічних опонентів у кращому випадку в дурості, а в гіршому — в реакційності. Тоді, впевнена в своїй правоті, ця група рвала зв'язки з первинною організацією й засновувала власну фракцію. Часто презирство до колишніх товаришів було таким же сильним, як і ненависть до царського режиму.

Українці не являли собою якогось винятку в цій тенденції, про що свідчать розколи, які виникли в РУП. У 1902 р. під впливом націоналістичних настроїв Михновського від партії відколотася невелика група й заснувала крихітну за чисельністю Українську народну партію. Через два роки з РУП вийшла значна частина її членів, що підтримували Меленевського, й приєдналася до російських соціал-демократів. Фракція Меленевського (вона називалася «Спілка») мала за мету перетворитися на марксистську партію на Україні у складі російської організації. Ті, що лишилися в РУП, перейменували себе на Українську соціал-демократичну робітничу партію й надали намагалися поєднувати марксизм і націоналізм.

Характерним аспектом діяльності РУП були її стосунки з іншими неукраїнськими марксистськими партіями. У взаєминах із Російською соціал-демократичною партією українські марксистки знайшли підтвердження своїм давнім підоз-

рам — а саме тому, що російські революціонери поділяють із царським урядом схильність до централізму. Раз за разом, коли РУП намагалася налагодити з Російською соціал-демократичною партією робочі стосунки, обговорення тих чи інших питань завжди заходили в глухий кут через небажання надати українській організації автономного статусу. Зате з Польською соціалістичною партією й особливо з єврейським Бундом РУП підтримувала прекрасні стосунки. Це відбивалося у критиці з боку РУП дискримінації євреїв в імперії, а також у підтримці Бундом намагань українців добитися автономії в складі Російської соціал-демократичної партії.

Помірквані. РУП не лише поклала початок іншим партіям, а й змусила поміркованих українців, об'єднаних у ВЗО, до кроку, якого вони довго уникали. У 1904 р. з ініціативи Євгена Чикаленка ВЗО проголосувала за перетворення на ліберальну партію, що ставила метою встановлення конституційного правління, проведення соціальних реформ, здобуття повних національних прав для українців у межах федеративної Російської республіки. Зробити цей крок значною мірою штовхали побоювання, що молоді, радикально настроєні соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке річище, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам та земцям. Як і належало чекати, навколо цього стали виникати ідеологічні сутічки й фракційні розколи. Щоб заспокоїти своїх лівих членів, ліберальна партія перейменувалася на Українську радикально-демократичну партію. Але попри зміну назви вона за суттю лишалася ліберальною партією, дуже подібною до російських кадетів.

Таким чином, до 1905 р. український рух значно зріс. У ньому розвинувся цілий ряд партій, що пропонували широкий діапазон способів вирішення національних, політичних та соціально-економічних проблем України. Але всі ці партії, як і раніше, склалися переважно з інтелігенції, й між ними постійно точилися чвари. До того ж, оскільки майже вся українська інтелігенція трималася лівих поглядів, консервативна точка зору в українському політичному спектрі не була представленою, що змушувало українців відповідних переконань вступати до російських консервативних партій. Але попри всі ці недоліки не підлягало сумніву, що український рух нарешті вийшов за межі культурництва, вступивши в нову, політичну стадію свого розвитку.

Революція 1905 р.

Перша російська революція почалася у «криваву неділю» 22 січня 1905 р., коли у Петербурзі поліція розстріляла велику мирну демонстрацію робітників, які йшли з іконами й портретами царя на чолі з попом-українцем Георгієм Гапоном. Цього дня близько 130 чоловік загинули й сотні дістали поранення. В міру того як в імперії зростали потрясіння та обурення цією подією, змінювались настрої, особливо селян і робітників, до того відданих цареві. Його образ як доброзичливого благодійника було безповоротно заплямовано, і всі з цілковитою ясністю побачили абсолютне банкрутство властей. Загальний гнів проти уряду швидко перетворювався на симпатію до революціонерів, на готовність до протесту.

Протягом наступної весни й літа країну охопила наростаюча хвиля страйків. Її апогеєм став величезний загальний жовтневий страйк, в якому взяли участь близько 2 млн робітників, із них 120 тис. на Україні. Водночас по селах швидко поширювалася хвиля заворушень, що, як правило, зводилися до розграбування і спалення маєтків ненависних поміщиків. Навіть в армії вибухали повстання, найвизначнішим із яких був заколот на панцернику «Потёмкин» в одеському порту. Відмовившись виконати наказ стріляти у страйкарів на березі, екіпаж «Потёмкина», що склався переважно

з українців на чолі з виходцем із Харківської губернії Опанасом Матюшенком, повстав і захопив владу на кораблі. Серед небагатьох офіцерів, котрі приєдналися до повсталих, був О. Коваленко — один із провідних членів РУП.

В умовах наростаючого тиску цар Микола II неохоче погодився на поступки. Кульмінаційним моментом став знаменитий Маніфест 17 жовтня, за яким цар дарував своїм підданам усі громадянські права, пообіцявши скликати парламент, або Думу. Йшлося до того, що імперія от-от мала стати конституційною монархією.

Вплив революційних подій на Україну. Українському рухові революція принесла два докорінних покращення: вона нарешті поклала кінець ненависній урядовій політиці заборони української мови й дозволила українцям організаційно об'єднуватися. Результати були негайними і вражали своїми масштабами: якщо в листопаді 1905 р. існувала лише одна українська газета, то на початок 1906 р. їх налічувалося вже 17. Число видавництв із двох підстрибнуло до 17, з яких 13 знаходилися в Києві. Майже в кожному місті з'являлися громади, або українські клуби, як їх тепер називали. По селах поширювалися «Просвіти» — культурні заклади, що створювалися на зразок однойменних організацій у Галичині. Перша на Східній Україні «Просвіта» виникла наприкінці 1905 р. у Катеринославі, а до середини 1907 р. по великих містах України їх налічувалося 35, причому кожна мала численні філії в сусідніх селах. Були свої «Просвіти» й у емігрантів на Далекому Сході. Однак навіть у розпал революції уряд обмежував поширення й координацію діяльності таких товариств. Ось як це пояснювалося в одному з документів: «Враховуючи, що засоби, якими «Просвіти» намагаються впливати на народ, є в теперішній неспокійній ситуації дуже небезпечними... а також пам'ятаючи про те, що Малоросія є частиною єдиної Великооруської держави й те, що тепер не можна допустити пробудження національної та політичної свідомості малоросійського народу... адміністрація губернії вирішила відмовити в реєстрації українського товариства «Просвіта».

Повсюдно виникали кооперативи, які звичайно очолювали українські діячі. В Київській губернії їх кількість виросла з трьох у 1904 р. до 193 у 1907, на Поділлі — з 18 в 1905 р. до 200 у 1908, а в Харківській губернії — з двох у 1905 р. до 50 у 1907. Стало остаточно очевидним, що із скасуванням обмежень український рух виявив набагато більший потенціал, ніж можна було сподіватися.

Хоч революція застала українські партії, як і всі партії в імперії, зненацька, вони розгорнули активну діяльність, щоб скористатися цим вибухом. Найенергійніше діяла «Спілка» — українська частина Російської соціал-демократичної партії, що підтримувала меншовиків. Особливо успішно вона мобілізувала на страйки та демонстрації селян, масово залучаючи їх до своїх лав. Менших успіхів у розширенні своєї соціальної бази досягла Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), наступниця РУП. Твердження її прибічників, що число членів УСДРП під час революції сягнуло 3 тис., були, напевно, перебільшеними. Однак знаменним кроком в її діяльності й жестом доброї волі щодо єврейського Бунду стала організація кількох загонів у Полтаві та Лубнах для забезпечення порядку і захисту єврейських громад від погромів. Українські ліберали робили мало спроб вийти за межі інтелігенції. Проте з проведенням весною 1906 р. виборів до Державної думи їхній вплив посилювався.

Переламний момент революції настав на початку 1906 р., коли поступки царату спричинилися до розколу серед революціонерів. Задовольнившись гарантіями конституційного правління, ліберали погодилися взяти участь у виборах до Думи. Але радикали вирішили їх бойкотувати, стверджуючи, що соціалістична революція ще не закінчилася. Внаслідок цього такі найсильніші українські партії, як «Спілка» та УСДРП, своїх кандидатів не висунули, обраною виявилася лише жменька українських лібералів. Проте значну кількість українців обрали за мандатами росій-

ських партій. Із 497 членів I Думи депутація України включала 63 українців, 22 росіяни, п'ятьох поляків, чотирьох євреїв і одного німця. Коли зібралася Дума, українці швидко організували парламентський клуб із понад 40 депутатів для обстоювання своїх інтересів.

Українці в Думі добивалися насамперед більшої автономності для своєї країни. Українське селянство дещо несподівано всім серцем підтримало цю вимогу. Не менш популярною була вимога українізації освіти, особливо на початковому рівні. Але уряд, відчуваючи себе дедалі впевненіше, відкинув їх. Його представники вважали, що надання українцям більшої автономії розпалить у них апетит до незалежності. Міністр внутрішніх справ Дурново повідомляв Миколу II: «Слід сподіватися, що під впливом революційної пропаганди селяни цієї губернії (Полтавської.— Авт.) приймуть резолюцію про відокремлення України від Росії, що спирається на принцип автономії».

Миколі II так мало припали до вподоби перші спроби парламентського правління, що він скористався своїми прерогативами й розпустив I Думу через 72 дні після її скликання. Лише ввівши обмеження права голосу на користь більш консервативних і маєтних класів, цар отримав у складі III і IV Дум ту більшість, яка могла його задовольнити. Як і належало сподіватися, будучи орієнтованими вліво, всі українські партії не потрапили до складу наступних Дум, і українське питання, таким чином, майже цілком ігнорувалося.

Післяреволюційна реакція. У 1907 р., спираючись на консервативну більшість у Думі, уряд був готовий до наступу проти «революційних ексцесів». Було проголошено надзвичайний стан і суворо заборонено всі демонстрації. По всій імперії вводилися військові трибунали, які засуджували до страти сотні революціонерів і повсталих селян. Політичні партії були вимушені піти в підпілля, а їхні найбільш знані вожді, включаючи багатьох старих діячів РУП, утекли за кордон. Один за одним розпускалися українські клуби. Дозволялися лише «Просвіти», діяльність яких зводилась до постановки п'єс, та кілька наукових товариств. Українські періодичні видання, що в такому розмаїтті з'явилися у 1905 р., практично зникли, а всякі розмови про українізацію освіти тепер викликали з боку властей відверте глузування.

Антиукраїнська політика уряду знаходила активну підтримку в певних верствах російського суспільства. Знаменитий ліберал Петро Струве в 1908 р. написав низку статей, в яких обстоював необхідність підтримувати ідею «Великої Росії» й гостро критикував український рух за відсутність патріотизму. В міру того як у роки перед першою світовою війною російський націоналізм набирав шовіністичного забарвлення, дедалі частіше багато росіян дивилися на діячів українського руху як на прибічників «зрадницького сепаратизму», або, вживаючи улюблене слово українофобів, як на «мазепинців». Уперто поширювалися чутки, наче провідні українські діячі таємно оплачувалися німцями та австрійцями.

Деякі російські газети на Україні, як, наприклад, «Новое Время» та «Киевлянин», постійно застерігали читачів від «небезпеки» українства. У 1908 р. в Києві був заснований «Клуб русских националистов», що ставив перед собою мету «вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні».

Але українці мали й прибічників. У 1911 р. на Всеросійському з'їзді працівників земств у Москві представники Харківського й Полтавського земств рішуче виступили за впровадження в початкових школах української мови. Земства на Україні взагалі підтримували розвиток української культури. В академічних колах український рух захищали такі відомі російські вчені-філологи, як Олексій Шахматов, Федір Корш, Іван Бодуен де Куртене. Особливо рішуче підтримував вимоги української автономії палкий теоретик сіонізму Володимир Жаботинський з Одеси. Однак

ці доброзичливіці становили рідкісні винятки серед загальної ворожості російського суспільства та царського уряду до українського руху в роки, що передували першій світовій війні.

Розвиток культури

В історії української культури період з 1861 по 1914 р. був надзвичайно плідним. Значною мірою завдяки великим соціальним, економічним і політичним змінам, які відбувалися в цей час, з'явилися творчі сили, що попри урядові репресії досягли насправді чудових здобутків. Вибух творчої снаги спостерігався у житті всієї імперії — цей період часто називають срібним віком російської культури. Енергія, що зародилася в Петербурзі та Москві, без сумніву, справляла стимулюючий вплив на Україну. Те, що з'являлося в науці, літературі й мистецтві Росії та України, гідно перегукувалося з аналогічними зрушеннями в Західній Європі. Однак, як і багато іншого в Російській імперії, розвиток культури на Україні був явищем контрастним: у той час як тонкий прошарок суспільства користувався благами вищої освіти, система якої ставала дедалі розгалуженішою, й був за своїм культурним розвитком на європейському рівні, переважна більшість населення країни лишалася неписьменною і далекою від культури.

Освіта. Якщо у XVIII ст. рівень загальної освіти українців був предметом їхньої гордості, особливо на Лівобережжі, то в XIX ст. він став просто жакливим. Про масштаби цієї катастрофічної деградації свідчить такий факт: якщо в 1768 р. у трьох найбільших волостях Чернігівської губернії одна початкова школа припадала на кожних 746 жителів, то у 1876 р. — вже на 6750. До занепаду освіти насамперед спричинилися впровадження кріпосного права та переконаність уряду і дворян у тому, що освіта кріпакам не потрібна. Ті ж початкові школи, що діяли у XIX ст., були переважно церковно-парафіяльними, і їхнє існування залежало від внесків зuboжілого селянства.

Становище дещо поліпшилося після скасування кріпацтва в 1861 р. і особливо у 1870-х роках, коли відповідальність за розвиток загальної освіти взяли на себе земства. Земські шкільні комітети, що нерідко склалися з людей прогресивних поглядів і покривали 85 % шкільного бюджету, сприяли спорудженню нових шкіл, удосконаленню методики викладання й замість зурбіння релігійних текстів упроваджували такі дисципліни, як математика, історія, географія.

Підвищився також рівень вчителів, багато з яких були ідеалістично настроєними університетськими випускниками. Проте й надалі тут лишалися серйозні проблеми. Оскільки навчання було обов'язковим, близько двох третин селян замість школи посилали своїх дітей працювати в поле. Незважаючи на заклики земств та викладачів уряд відмовився дозволити навчання в початкових школах українською мовою, виразно дискримінуючи тим самим українських учнів. Нарешті, на Правобережжі, де земства з'явилися аж у 1911 р., покращення в освіті були мінімальними, а культурний рівень цього краю — найнижчим у всій Європейській частині Росії. Звісно, рівень письменності на Україні був неоднаковим: якщо серед сільського населення лише близько 20 % вміли писати й читати, то в містах ця цифра сягала 50, а серед робітників Києва і Харкова — аж 60 %.

Значні зрушення відбувалися в системі середньої освіти, яку утворювали головним чином гімназії. Їх існувало кілька типів: більшість пропонували семирічний курс, інші — неповний чотирирічний, деякі ж являли собою гімназії класичного типу, де велика увага приділялася вивченню грецької, латинської мов і логіки; ще в інших — сучасним європейським мовам, точним наукам і математиці. У 1870 р. були офіційно

впроваджені жіночі гімназії для підготовки вчительок. Майже кожне губернське місто й навіть багато повітових мали свої гімназії, й на 1890 р. по всій Україні їх налічувалося 129. Однак такі темпи ледве задовольняли справжні потреби.

Із заснуванням у 1865 р. Одеського університету число університетів на Україні зросло до трьох. Загальна кількість студентів у них збільшилася з 1200 у 1865 р. до 4 тис. у 1890-х роках. Значних змін також зазнав соціальний склад студентів: у 1865 р. понад 71 % із них були дворянськими синами, а в 1890-х роках понад 60 % — дітьми священиків, міщан і купців. Нарешті, у 1878 р., доступ до університетів отримали жінки. В останні десятиліття ХІХ ст. в університетах України, що славилися своїм високим престижем, найважливішими аспектами життя поряд з академічними були й політичні. У 1884 р. уряд, стурбований тим, що університети служать сприятливим середовищем для радикалів, суворо обмежив їхню автономність, що спричинилося до хвилі студентських страйків та інших акцій протесту. Після 1905 р. українські студенти почали кампанію за впровадження в університетах українознавчих дисциплін. На 1908 р. вони досягли певних успіхів у Харківському та Одеському університетах, де, крім викладання українських курсів, було засновано й кілька українознавчих кафедр. Викладацький же склад Київського університету, відомий своєю консервативністю, зятято відмовлявся погодитися з вимогами українців. Коли всю імперію охопила післяреволюційна реакція, були скасовані навіть ті українські курси, що були у Харкові та Одесі.

Наукові досягнення. З одного боку, натхнені блискучими науковими відкриттями початку ХІХ ст., а з іншого, відкидаючи емоційність романтизму й туманну метафізичність ідеалізму, інтелектуали Російської імперії наприкінці ХІХ ст. звернулися до позитивізму, що обцяв дати конкретні й достовірні докази й виміри фізичних та суспільних явищ. Розвиткові цього напрямку сприяло те, що в російських університетах надавали великого значення лабораторним дослідям, які стимулювали викладачів і студентів працювати спільно над вирішенням наукових проблем. Це особливо стосувалося таких точних наук, як хімія, фізика, геологія, ботаніка, біологія, а також математика. Іншою причиною зростаючої популярності точних наук (на противагу гуманітарним та суспільним) було те, що вони навряд чи могли привести до ідеологічних конфліктів із невсипущим урядом.

До вчених всеросійської, навіть європейської слави, які працювали на Україні, належать М. Умов — засновник київської школи теоретичної фізики, М. Бекетов — оригінальний учений-хімік із Харківського університету, О. Ляпунов — математик із Харкова, ембріолог О. Ковалевський, про роботи якого схвально відгукувався Чарльз Дарвін, І. Мечников, що разом із М. Гамалією заснував у 1886 р. в Одесі першу в імперії лабораторію з мікробіології. Хоч серед провідних учених України і були українці, росіяни все ж становили непропорційно велику кількість. Це частково пояснюється тим, що в університетських містах переважали росіяни, для яких вищі учбові заклади були куди доступнішими.

Зате вплив українців більше відчувався у суспільних науках. Серед істориків, що вивчали минуле України не як складової Російської імперії, найславетнішим був Володимир Антонович — людина обдарована, енергійна й широкоосвічена; одним із багатьох видатних його учнів був Михайло Грушевський. Серед інших відомих українських істориків слід назвати Олександра Лазаревського, Олександрю Єфименко та Дмитра Багалія. Навіть такі російські історики на Україні, як Геннадій Карпов та Михайло Володимирський-Буданов, приділяли велику увагу історії землі, на якій вони жили, хоч їхні концепції (й цього слід було сподіватися) докорінно відрізнялися від концепцій їхніх українських колег. До видатних українських учених в інших галузях належить правознавець Олександр Кістяківський, економісти Микола Бунге та Михайло Туган-Барановський, мовознавець Олександр Потебня.

Діяльності вчених на Україні значно сприяли численні наукові товариства, комісії, часописи, а також бібліотеки, архіви, що з'явилися після 1861 р. Очолована протягом 10 років невтомним Антоновичем Археографічна комісія, що існувала з 1843 по 1917 р., опублікувала десятки томів архівних документів із минулого України. У 1873 р. історичне «Товариство Нестора-Літописця» зайнялося вивченням української історії, а у 1882 р. українофіли «Старої громади» заснували «Киевскую Старину» — цінний часопис українських студій (виходив російською мовою). Після революції 1905 р. виникло Київське наукове товариство, що відкрито заявило про свої наміри розвивати й популяризувати різноманітні галузі знань, користуючись українською мовою. Кількість його членів швидко росла — з 54 у 1907 р. до 98 у 1912 й до 161 у 1916 р. Проте уряд усе ще знаходив способи обмежувати видання українських книжок. Унаслідок цього з 5283 книг, що вийшли друком у 1913 р., тільки 176 були україномовними.

Розвиток літератури. Як не дивно, але українська література не лише вижила, а й розцвіла — незважаючи, а може й у відповідь, на репресії, які позначили період з 1876 до 1905 р. Із зростанням числа випускників університетів збільшувалися також кількість авторів та коло читачів. До того ж галицька преса надавала східноукраїнським письменникам широкі можливості обминати царську цензуру. Далеко позаду лишилася пора, коли українська література початку ХІХ ст. спиралася на купку авторів і читачів. Свідченням цього стали урочистості навколо відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві у 1903 р., в яких взяли активну участь тисячі представників української інтелігенції та десятки західноукраїнських письменників.

До бурхливого розвитку української літератури також спричинилося успішне освоєння нових літературних стилів. У другій половині століття поступово занепадає романтизм, що справляв великий вплив на розвиток української літератури початку ХІХ ст., із властивими йому зосередженістю на національній неповторності народу, замилюванням фольклором, захопленням історією, увагою до національної мови. Під впливом утопічних ідей таких французьких мислителів, як Огюст Конт, та палких виступів таких російських літературних критиків, як Микола Чернишевський, спостерігаючи злиденне життя села й фабрики, письменники по всій Російській імперії тепер доходили висновку, що гасло «містечтво задля містечтва» втратило будь-які виправдання. Змушені використовувати містечтво для викриття зла й несправедливості суспільства в надії, що це сприятиме його вдосконаленню, письменники звернулися до нового літературного методу — реалізму.

Все ще зберігаючи певні елементи романтизму, зокрема зосередженість на житті селян, український реалізм нарешті сягнув за межі етнографічності, розпочавши дослідження соціальних і психологічних проблем. Одним із перших письменників-реалістів був Іван Нечуй-Левицький, котрий описував зміни в українському селі після скасування кріпацтва. У прозі Нечуя-Левицького часто проступало відчуття зраженості, гіркого здивування з того, що замість полегшення жити стало дедалі тяжче. Один із героїв його повісті «Кайдашева сім'я» питає: чому світ Божий такий гарний та веселий, а життя людей таке страшне? Причиною надзвичайних злиднів, темноти, забобонів і морального занепаду на селі була, на думку Нечуя-Левицького, величезна нерівність між багатими й бідними, насаджена чужим військово-бюрократичним «московським» режимом і особливо його системою освіти.

Ще проникливіший опис життя селян дав Панас Мирний (Рудченко). На відміну від Нечуя-Левицького він не обмежився аналізом соціальної нерівності, а глибоко досліджував те, який психологічний вплив справляє на людину несправедливість. У повісті «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» він простежив, як зло породжує зло. Герой твору — чесний, але бунтівний селянин Чіпка — у відповідь на образи, гноблення та обман відкидає свої традиційні цінності, перетворюючись на запеклого

бунтаря, моральний нігілізм якого проривається у фразі: «Якби я міг, то знищив би весь світ... щоб натомість постав новий і крадій». Іншим представником реалістичного напрямку був Анатоль Свидницький, який в романі «Люборацькі» простежив вплив на кілька поколінь української священницької родини чужої культури, зокрема польської та російської.

Набагато складніше класифікувати численних поетів цього періоду. До найвидатіших із них належали Степан Руданський — письменник надзвичайно талановитий, що прославився своїми дотепними, гострими й афористичними «співомовками», Леопід Глібов — автор популярних байок, Павло Грабовський, який за свої вірші, сповнені ненависті до царського режиму, був засуджений до заслання в Сибір, де він провів більшу частину життя.

З появою на зламі століть нової генерації авторів чимраз частіше робляться спроби піти далі негнучких утилітарних меж реалізму й удатися до модерністських прийомів в описі особистих переживань. Найяскравіше цей підхід відбився у творчості двох провідних літературних постатей Східної України цього періоду — прозаїка Михайла Коцюбинського та поетеси Лесі Українки. В повісті «Фата Моргана» Коцюбинський торкається традиційної теми соціальних злиднів на селі. Проте висвітлюється вона у надзвичайно новаторський спосіб. Вживаючи слова, подібно тому, як художник-імпресіоніст користується фарбами, він створює відчуття трижовного й напруженого чекання, що приводить людину до стану жаху, ненависті й паніки. В повісті «Тіні забутих предків» описується реальний і міфічний світ гуцульського села, невпинна взаємодія між свідомим і підсвідомим у людині.

Лариса Косач-Квітка, що писала під псевдонімом Леся Українка, народилася в одній з найкультурніших родин на Україні: її матір'ю була відома письменниця Олена Пчілка, її дядько — славетний Михайло Драгоманов, серед родичів були композитор Микола Лисенко та драматург Михайло Старицький. Близку освічену жінку, яка, крім української та російської, володіла французькою, іспанською, англійською, німецькою, грецькою та латинською мовами, а також відвідала не одну країну Європи, вона потерпала від тяжкої недуги, що сповнювала кожен день її життя стражданням.

Тому гідними подиву є надзвичайно надихаюча сила, енергія й оптимізм, якими промениться її глибока й витончена поезія. Ці настрої, зокрема, виражені у вірші «Сенга спет спего» («Без надії сподіваюсь»). У ранніх ліричних збірках Лесі Українки, наприклад, «На крилах пісень» та «Думи і мрії», ще відчувається вплив Т. Шевченка. Та поступово поетеса звертається до нових мотивів, що не замикаються на суто українській проблематиці, а свідчать про її бажання охопити загальнолюдські проблеми. Цей новий підхід виявився в «екзотизмі» її поезії, опертої на теми Стародавньої Греції, Палестини, Єгипту, революційної Франції та середньовічної Німеччини, а також у порушенні таких проблем, як конфлікт між владою та свободою, суперечлива природа кохання, взаємини між поетом і народом. Драматична поема «Лісова пісня» із вражаючою художньою силою описує конфлікт між високим ідеалом і похмурою дійсністю.

Іншим прикладом відходу від орієнтованого на селянське життя реалізму була творчість Володимира Винниченка — чи не найпопулярнішого українського письменника й драматурга дореволюційної доби. У таких ранніх реалістичних творах, як «Голота» й «Краса і сила», він змальовує життя мешканців провінційних містечок та наймитів у світі відмираючих сільських звичаїв і занепадаючої моралі. Більш новаторським було його висвітлення таких надзвичайних для української літератури героїв, як революціонери, що потрапляють у психологічно складні (хоч і дещо штучні) ситуації, як, зокрема, в романі «Зіна». Однак найулюбленішою для Винниченка є постать егоїста-циніка (з найбільшою силою зображена у «Мемуарах кирпатого Мефістофеля»), який, щоб до кінця лишатися чесним перед собою, ладен

на будь-який злочин за умови, що його вчинки відповідають його почуттям, переконанням і волі.

Якщо додати до вже згаданих ще й західноукраїнських письменників — Василя Стефаника, Ольгу Кобилянську та неперевреного Івана Франка, стане зрозумілим, що навіть за західноєвропейськими стандартами українська література була представлена авторами, які вражали різноманітністю таланту. Так на зламі століть українська література, яка ще покоління тому виборювала собі право на існування, посіла належне місце серед великих слов'янських літератур.

Леся Українка

Володимир Винниченко

Театр. Особливо популярною цариною української культури того періоду був театр. Глибоко занурений на своєму початковому етапі в українську етнографію, він пропонував привабливе поєднання акторської гри та співу. Вирішальним чинником його розвитку й однією з небагатьох поступок режиму українському рухові став дозвіл користуватися на сцені українською мовою, що його дав уряд у 1881 р. Завдяки цьому театр залишався єдиним середовищем, у якому українська культура могла розвиватися більш-менш вільно, тому він швидко зосередив у собі велику творчу енергію. Вплив театру виходив за художні рамки, оскільки в душі багатьох українців іскра національної гордості й самосвідомості часто спалахувала саме під час перегляду п'єси, що талановито виконувалася рідною мовою.

У 1881 р., майже одразу після рішення уряду, Марко Кропивницький заснував у Єлисаветграді перший професійний український театр. Через рік трупа налічувала 100 акторів. У 1890-х роках існувало принаймні п'ять професійних труп, що виступали по всій імперії; кожна з них могла похвалитися репертуаром від 20 до 30 п'єс. Театр, без сумніву, далеко відійшов від того стану, в якому він перебував у 1860-х роках, коли міг спиратися лише на кілька українських п'єс, як, зокрема, «Наталка Пол-

тавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка та «Запорожець за Дунаєм» І. Гулака-Артемовського.

Заслуга швидкого розвитку театру належить таким талановитим, енергійним та підприємливим діячам, як Старицький, Кропивницький, і видатній родині Тобілевичів, члени якої виступали під сценічними псевдонімами Івана Карпенка-Карого. Миколи Садовського й Панаса Саксаганського. Кожен із них не лише створив власну трупку, а й був видатним актором, режисером і організатором, а Карпенко-Карий — ще й драматургом. Провідною «зіркою» українського театру була Марія Заньковецька.

* * *

В ідеологічному, культурному, а також економічному та соціальному відношеннях кінець ХІХ ст. був періодом наростаючих змін. Традиційний устрій починав розвалюватися на всіх рівнях, і скрізь проступали ознаки пошуків нових шляхів. Особливо помітно це відбилося в чимдалі серйознішому зацікавленні інтелігенції ідеологією. На Україні на передній план вийшли дві головні ідеологічні течії — націоналізм та соціалізм. Чим глибше коріння вони пускали, тим більшого значення набувало питання про взаємини між ними. Багато українських діячів усвідомили, що національний рух, позбавлений соціалістичного виміру, мав невеликі шанси сягнути поза обмежені культурницькі рамки. Одночасно чимало українських соціалістів розуміли, що, ігноруючи національне питання, соціалізм на Україні лишатиметься суспільним рухом зі слабким корінням, рухом, котрий охоплює переважно неукраїнців. Намагання (зокрема РУП) поєднати ці дві ідеології не дали взаємоприйнятних результатів, і зі вступом українців у ХХ ст. ця проблема лишалася нерозв'язаною.

СХІДНА ГАЛИЧИНА: ОПЛОТ УКРАЇНСТВА

Яку користь здатні принести економічно зубожілому, соціально нерозвинутому, культурно нерухомому й політично слабкому суспільству реформи законодавства, а якщо конкретніше: який вплив справили на українців габсбурзької імперії конституційні реформи XIX ст.? До кінця XIX ст. західні українці* вже мали великі зльотки завдяки тим новим можливостям, що їх створила конституція. Але вони також розуміли, що закони й конституції здатні гарантувати соціально-економічну та національну справедливість лише до певних меж. Проте в загальному підсумку австрійські конституції 1848 р. й особливо 1867 р. мали позитивний вплив і стали поштовхом до небаченого піднесення політичної активності в західноукраїнському суспільстві, до його організаційного зростання. Цей новий вибух активності справив був таким сильним, що висунув українців Галичини, вражених тяжкими суспільними недугами, на авансцену всеукраїнського національного руху. Але якщо новий конституційний устрій надавав нові можливості для громадської діяльності, то основним стимулом у ній виступала дедалі гостріша конкуренція з поляками. І в міру того як мобілізували свої сили українська та польська громади, поглиблювалася конфронтація між ними.

Соціально-економічний аспект

Після 1848 р. Галичина, Закарпаття та Буковина, як і раніше, були одними з найбідніших в Європі країв, що спонукало деяких істориків називати їх «коморою економічних абсурдів». Одним із найбільших господарських лих цих провінцій була відсутність основних експортних товарів, таких як пшениця чи цукровий буряк, що живили економічний розвиток Російської України. Нездоланну перешкоду розвитку промисловості, навіть у скромних масштабах, становила конкуренція з боку таких високоіндустріалізованих провінцій, як Богемія, Нижня Австрія та Моравія, які легко зводили нанівець кілька невдалих спроб індустріалізації Галичини. Політика Відня лише погіршувала становище. Імператорський уряд не тільки виявляв мало заінтересованості в тому, щоб покращити ситуацію в Галичині, але й виразно сприяв західним провінціям, запровадивши незбалансовані тарифи. Землі, населені західними

* Наприкінці XIX — на початку XX ст. національно свідомі західні українці почали називати себе «українцями» — самоназвою, яку раніше стала вживати українська інтелігенція на сході. Відмова від традиційної назви «русин» пояснювалася двома основними причинами: слово «русин» уявлялося надто близьким до слова «русский», і, вживаючи самоназву своїх співвітчизників у Російській імперії, західні українці прагнули підкреслити свою єдність із ними.

українцями, навіть більшою мірою, ніж Російська Україна, були внутрішньою колоною, тільки Австрійської імперії.

До того ж найкрупніші землевласники провінції не поспішали здійснювати економічні зміни, побоюючися, щоб розвиток промисловості не позбавив їх дешевої та численної робочої сили. Відтак Галичина, Буковина й захоплене мадярами Закарпаття лишалися аграрним суспільством із незначним накопиченням капіталу, слабкорозвинутою внутрішньою торгівлею, низьким рівнем урбанізації, майже непомітною промисловістю, найнижчими заробітками і найвищим відсотком надлишкової робочої сили в імперії. Й лише в останнє десятиріччя століття з'явилися ледве помітні ознаки покращення.

Нехтування Відня Галичиною не повинні створювати враження, ніби ця провінція не мала для імперії великого значення. У 1910 р. тут проживало 15 % підданих монархії. Для земель, де жили західні українці, населення фактично було одним із небагатьох вимірів, що характеризувалися ростом. Його чисельність у Галичині підстригнула з 5,2 млн у 1849 р. до майже 8 млн у 1910 р. Але це досягнення крило в собі сумнівні переваги, оскільки зростання густоти населення на селі — з 32 чоловік на кв. км у 1780 р. до 102 у 1910 р. — лише поглиблювало соціально-економічні проблеми.

В етнічному складі Галичини також відбулися великі зміни, хоч на перший погляд вони здавалися драматичнішими, ніж це було насправді. Якщо в 1849 р. українці складали половину жителів провінції, на 1910 р. було зареєстровано понад 58 % населення польської національності й лише 40 % українців. Навіть у Східній Галичині частка українців скоротилася до 62 %. Певною мірою ці зміни пояснювалися переселенням поляків із західної у східну частину провінції, а також полонізацією непольського населення, особливо німців. Проте основною причиною була зростаюча схильність євреїв, відсоток яких у провінції зріс із 6 у 1831 р. до майже 12 у 1910 р., ототожнюватися, принаймні у мові, з поляками.

Проте у фахових заняттях населення провінції відбулися незначні зміни. Українці лишалися народом переважно аграрним. У 1900 р. близько 95 % із них займалися сільським господарством. Лише близько 1 % працювали в промисловості (якою б мізерною вона не була) і якихось 0,2 % — в торгівлі. Українська інтелігенція, включаючи священиків, являла собою невелику групу, що налічувала десь від 12 до 15 тис. осіб. (За підрахунками Володимира Навроцького — близько 5 тис., включаючи священиків, у поляків же — 38 тис., не рахуючи священиків.) Для порівняння: 80 % населення Польщі займалося сільським господарством, 6,5 % працювали в промисловості й 2 % вели торгівлю. У 1914 р. в провінції було 300 високопоставлених урядових чиновників-поляків, у той час як українців — лише 25. Отже, попри реформи Габсбургів українцям мало що вдалося у подоланні соціально-економічних проблем, що століттями переслідували їх.

Доля селянства. Як і в Росії в 1861 р., звільнення кріпаків у габсбурзькій імперії в 1848 р., піднісши їхній юридичний статус та політичні права, не полегшило економічного становища. В сутності проблема крилась у підвищенні вартості життя й зменшенні прибутків. Основним тягарем, що висів на селянах, був борг за отримані в 1848 р. землі. Спочатку віденський уряд обіцяв власними грошми покрити кошти, пов'язані з передачею землі, але в 1853 р., після відновлення порядку, він переклав на селян більшу частину цих витрат. На додаток селяни підлягали прямому й непрямому оподаткуванню, включаючи утримання шкіл, шляхів тощо.

Та найбільшу лють у селян викликало питання про так звані сервітути. За умовами звільнення кріпаків землевласники зберігали за собою право володіння лісами, пасовиськами (тобто сервітутами), якими раніше могли користуватися селяни. Це означало, що тепер селянин мав платити будь-яку призначену поміщиком ціну,

щоб заготувати собі дрова, будівельні матеріали чи випасати худобу. Здебільшого поміщицькі ціни були такими високими, що, як здавалося, легальне кріпацтво до 1848 р. просто замінили економічним закріпаченням. Прагнучи звільнитися від економічного зашморгу поміщиків, тисячі селян зверталися до судів з приводу сервітутів. За свідченням Івана Франка, з 32 тис. судових справ про сервітути, що порушувалися з 1848 по 1881 р., поміщики виграли 30 тис. Результати цих процесів не лишали сумнівів щодо того, кого захищала система Габсбургів.

Із зростанням цін на землю швидко зменшувалися розміри наділів селян, а відтак і їхні прибутки. У 1859 р. середній розмір селянського наділу в Східній Галичині дорівнював 12 акрам; у 1880 р. він зменшився до 7, а в 1902 — до 6 акрів. Іншими словами, відсоток селян, яких можна кваліфікувати як бідняків, тобто які володіли менш ніж 12 акрами землі, зріс із 66 в 1859 р. до 80 у 1902 р. Основною причиною зменшення наділів був поділ землі окремого селянина між його дітьми, середнє число яких у сім'ї становило 3-4. Із зменшенням селянських землеволодінь дедалі зростали великі маєтки, оскільки багатії скуповували землі селян, які вже не могли прожити на своїх крихітних ділянках. Таким чином, у Східній Галичині понад 40 % орних земель належало близько 2400 великим землевласникам, а 60 % усіх культивованих ґрунтів розподілялися між сотнями тисяч крихітних селянських наділів.

Невесела перспектива відкривалася перед селянами, що прагнули знайти якісь додаткові джерела прибутку. Найнявшись батраками до поміщиків, вони могли розраховувати на найнижчий заробіток в імперії, що становив близько чверті того, що заробляли в самій Австрії. А ті, хто з відчаю брав у борг у місцевих лихварів (ними переважно були євреї-шинкарі на селі та крамарі в місті, оскільки банків не існувало), ризикували провалитися в економічну прірву. З огляду на річні процентні ставки — від 150 до 250 (ще одна причина того, чому капітал обертався у лихварстві й не вкладався в промисловість) невеличкий борг, що мав допомогти селянинові протриматися до наступного врожаю, за короткий час виростав у страшений тягар. Наївні та неспритні селяни могли через власну необачність зазнати великих збитків; місцеві лихварі часто захочували їх пити чи купувати в позичку, а через певний час, коли наростали проценти, виставляли їм величезний рахунок. Якщо селяни не сплачували боргів, лихвар відбирав у них землю й продавав її з молотка.

Щоправда, селяни і не треба було особливо підштовхувати до пиятики — саме їхнє безпросвітне економічне становище сприяло алкоголізмові, що набував загрозливих масштабів. До цього також спонукали землевласники, які володіли монополією на виробництво алкоголю, й шинкарі, котрі алкоголем торгували. Один із способів схилити селянина пити зводився до продовження позички; інший полягав у тому, щоб виплачувати батракам заробіток у талонах, які реалізувалися тільки в шинку. В 1900 р. у Східній Галичині один шинок припадав на кожних 220 жителів (але тільки одна початкова школа на кожних 1500).

Тому не дивно, що серед усіх підданих імперії стан здоров'я українців був найбільше занедбаним. Якщо в 1900 р. одна лікарня припадала на 295 жителів Австрії, то в Галичині це співвідношення було 1 до 1200. Більше половини дітей не доживали й до п'яти років, — як правило, внаслідок епідемій та недоїдання. Але чи не найжахливішим було те, що кожного року від голоду вмирало 50 тис. чоловік. У своїй знаменитій книжці «Злидні Галичини в цифрах...» польський письменник Станіслав Щепановський стверджував, що продуктивність праці галичанина становила лише чверть продуктивності праці середнього європейця, а споживання їжі — половину. Тому зрозуміло, що на зламі століть тривалість життя західноукраїнських чоловіків була на шість років меншою, ніж у чехів, і на 13, ніж у англійців.

Як народ аграрний і осілий, українці відчували надзвичайно сильну прив'язаність до рідної землі, і змусити селян покинути її могли тільки дуже скрутні обставини. На кінець XIX ст. стало очевидним, що дні такої скрути настали, й перед багатьма постала невідворотність еміграції. Подібно до своїх братів у Російській Україні західні українці були змушені обійти півсвіту в пошуках кращих можливостей. Проте, на відміну від східних українців, що переселялися на Схід, на узбережжя Тихого океану, західні українці йшли на Захід — через Атлантику до Бразилії, Канади і найчастіше — до Сполучених Штатів.

Міста й торгівля. У великих і малих містах проживало лише близько 10 % населення Галичини. Як і належало сподіватися, відсоток українців у міських осередках був зовсім невеликим: у 1900 р. понад 75 % міських жителів провінції розмовляли польською мовою, 14 % — українською, а решта — німецькою. Навіть у Східній Галичині українці складали лише 25—30 % міського населення — майже стільки ж, як і поляки. Проте в східних частинах провінції 40—45 % міських жителів складали євреї, а в деяких містах, як, наприклад, Броди, понад 70 % мешканців були євреями. Зростання населення міст відбувалося нерівномірно. Якщо у Львові — культурному, адміністративному та економічному центрі Східної Галичини — воно зросло з 70 тис. у 1857 р. до понад 200 тис. у 1910 р., то в більшості інших міст цей процес перебігав повільніше.

Як і в інших країнах, основна економічна функція міст полягала в торгівлі та комерційній діяльності. А говорити про торгівлю на західноукраїнських землях означало говорити про євреїв, оскільки вони цілком опанували цей сектор економіки. Саме євреї виступали посередниками між селом і містом. Дрібні єврейські торговці привозили у занехаяні села сучасні товари (сірники, гас), а єврейські купці скуповували у селян врожай і продавали його в місті. У самих же містах майже всі крамниці та лавки, де селяни могли придбати такі готові товари, як тканини, взуття, металеве начиння, що виробляли єврейські ремісники, належали євреям. Якщо селянинові бракувало готівки на купівлю цих товарів, купець-єврей пропонував продати їх у борг. Коротко кажучи, саме через євреїв селяни втягувалися у грошові відносини, що утвердилися в містах.

За свої послуги єврейські купці намагалися отримувати якнайвищі прибутки. Багатьом представникам інших національностей здавалося, що ці прибутки були не лише надто великими, а й несправедливими. Так, дослідивши економічні взаємини між євреями та українцями на Закарпатті, угорський економіст ірландського походження Едмунд Еган доповідав урядові, що адміністрація, магістрати та поміщики несуть свою частку відповідальності за жалюгідне становище селян, але основна вина лежить на євреях — їхні лихварі, торговці та шинкарі «позбавляли русинів і грошей, і майна». Експлуаторські методи багатьох єврейських торговців викликали в селянинові ненависть, проте він розумів, що без участі євреїв неможливою ставала будь-яка господарська діяльність. Цей погляд відбито у таємному рапорті габсбурзької поліції про ставлення українського селянства до євреїв, надісланому до Відня у 1890 р.: «За винятком щоденного хліба селяни на кожному кроці життя залежать від єврея. Він служить для них і замовником, і дорадником, і посередником, і довірливою особою. І якщо ми захотіли б прогнати їх, то селяни першими вимагати б їхнього повернення. Хоч євреї повною мірою користуються перевагами цього становища, надаючи під проценти позички, контролюючи не лише селян, а й духовенство, було б помилковим казати про переважання антисемітизму в розумінні расової ненависті».

Слід підкреслити, проте, що більшість самих євреїв терпіли від злиднів і не мали матеріальних засобів до існування. Наприкінці XIX ст. їхній фаховий профіль окреслювався таким чином: 15 % складали лихварі, 35 — торговці, 30 — ремісники, 20 —

представники мішаних професій. Більшість єврейських купців були дрібними крама-рами, а крихітна меншість становила надзвичайно багату і впливову групу, що займа-лася оптовою торгівлею в Галичині.

Промисловість. З огляду на конкуренцію з боку високоіндустріалізованих за-хідних провінцій, несприятливу політику уряду та обмеженість внутрішнього ринку зрозуміло, що для розвитку промисловості в Галичині не було великих перспектив. Крім того, відчувався брак капіталів. До 1890-х років не існувало комерційних банків, єврейський капітал обертався у торгівлі та лихварстві, а багаті поляки вкла-дали гроші в землю. Як не парадоксально, розпочате в 1852 р. будівництво залізниць не сприяло промислому розвитку Галичини, а гальмувало його.

Дрібну промисловість, що існувала до появи залізниці, зокрема складовну, текстильну та шкірообробну, від зовнішньої конкуренції захищала відносна ізольова-ність провінції. Проте коли залізницею сюди пішов потік західних товарів, багато місцевих підприємств розорилися. А велика кількість тих, що лишилися, мала ремісничий характер, їхніми типовими представниками були численні єврейські кра-вці та шевці. Великі підприємства головним чином зосереджувалися на лісоробній, розвитку якої сприяли наявність великих масивів лісу й гостра потреба в будівель-них матеріалах на Заході, а також спеціалізувалися на виробництві алкоголю.

Проте у 1890-х роках з'явилися ознаки зрушень. У попереднє десятиліття було засновано три банки, що стали джерелом фінансування великих промислових проєк-тів. Польські магнати, як, наприклад, Анджей Любомирський, добилися від віден-ського уряду підтримки у розвитку промисловості, і в 1901 р. була створена спілка фабрикантів. Швидкими темпами розвивалися в 1870-х та 1880-х роках нафтові про-мисли в районі Дрогобича й Борислава, що фінансувалися переважно австрійським та англійським капіталом. До початку першої світової війни вони давали близько 5 % світового видобутку нафти.

Повільно, але невпинно зростали ряди пролетарів: у 1902 р. налічувалося 230 тис. повністю й частково зайнятих робітників, серед них 18 % українців, 24 % євреїв і решта — поляки. Як і в Російській Україні, цей ще дуже «молодий» клас зберігав тісні зв'язки з селом, і багато українських та польських робітників поверталися в сільське господарство, відпрацювавши частину року в промисловості. Проте ці зміни перебігали поступово і мали відносно незначні масштаби. Відтак західноукра-їнські землі за розвитком економіки лишилися позаду інших провінцій імперії.

Новий політичний лад

Після придушення повстання 1848 р. Габсбурги зробили спробу ліквідувати рево-люційні реформи й відновити абсолютну владу цесаря. Вони розпустили парламент і скасували конституцію — це стало початком десятиліття задушливого неоабсолю-тизму. В Галичині, де українське духовенство повернулося до церковних справ, у 1851 р. добровільно саморозпустилася Головна Руська Рада. Одним із небагатьох починань українців, яке поживляло життя в провінції в сонні 1850-ті роки, бу-ло спорудження у Львові Руського Народного Дому — культурного осередку, що будувався на внески громади. Втім майже скрізь на місце руху та активності 1848 року приходили пасивність та інерція. Один дотепний українець жартував: «Чим вище здійсмається наш Народний Дім, тим нижче падає наша культурна діяль-ність».

Проте все ж відбувалися важливі, хоч ще й не дуже помітні, зміни. У 1849 р. на-місником Галичини було призначено Агенора Голуховського — багатого польського землевласника й довірену особу Франца Йосифа. Це призначення мало два важли-

вих аспекти: по-перше, новий намісник у відповідності з автократичною політикою Відня дістав широкі повноваження, включаючи нагляд за дотриманням законів, за справами промисловості, освіти й релігії в провінції; по-друге, Голуховський вважав, що зосередження сил на досягненні невеликих, але конкретних цілей швидше покращить становище поляків, ніж героїчні, але невдалі повстання. Протягом наступних 25 років Голуховський, що тричі призначався намісником Галичини й двічі міністром у Відні, відіграватиме вирішальну роль у формуванні нового політичного устрою в провінції.

Зростання польських впливів. Демонстративно підкреслюючи свою відданість Габсбургам і свої наміри справедливо ставитися до українців, Голуховський, проте, систематично поширював в уряді провінції польські впливи. За його порадою Відень відмовився від плану поділу Галичини на окремі польську та українську частини. Його повідомлення, в яких перебільшувалися симпатії українців до Росії, похитнули довір'я цісарського уряду до «тирольців Сходу». Із посиленням свого впливу Голуховський ставав дедалі відвертішим у своїй пропольській, антиукраїнській політиці. Сподіваючись покінчити з присутністю українців у Львівському університеті, він змусив Головацького піти у відставку з посади професора української літератури. Перекоаний в необхідності спольщення українців, він навіть зробив спробу впровадити в греко-католицькій церкві римський календар, а у 1859 р. — латинську абетку для українських видань. Тут він зайшов надто далеко. Проекти Голуховського викликали обурення української інтелігенції, що вивело її із заціпеніння. Запеклі суперечки навколо цих питань перетворилися на справжню «абеткову війну» з намісником і змусили його відступити. Але Голуховський продовжував наступ на інших фронтах, систематично замінюючи німецьких чиновників поляками й розширюючи вживання польської мови у школах. Так він підготував ґрунт для різкого посилення польських впливів у Галичині.

У 1859 р. відбувся ще один вирішальний перелам в історії габсбурзької імперії, коли французи й сардинці завдали їй жорстокої поразки в Італії. Ослаблені зовні Габсбурги були змушені піти й на внутрішні поступки. Внаслідок цього було ліквідовано неоабсолютистський режим і відновлено конституційне парламентське правління, цього разу надовго. У Відні скликали центральний парламент, а кожна провінція отримала свою власну асамблею. До 1873 р. депутати центрального парламенту обиралися з числа депутатів асамблей.

Щоб мати підтримку вищих класів, Відень створив виборчу систему, яка виразно відповідала їхнім інтересам. Члени провінційних асамблей обиралися чотирма категоріями, або куріями, виборців: великими землевласниками, торговими палатами, міщанами і сільськими громадами, кожна з яких представляла певна кількість делегатів. Із 150 депутатів галицького сейму інтереси великих землевласників представляли 44 делегати, торгових палат — три, міщан — 28, сільських громад (ад яких теж могли обиратися поміщики) — 74. Наскільки мало представленими в сеймі були селяни, видно з правил виборів: якщо для обрання депутатів від курії землевласників достатньо було 52 виборців, то депутат від сільської громади обирався 8764. Для українців, народу переважно сільського, це було вкрай невідгідним. Внаслідок цього у виборах до галицького сейму частка українців звичайно обмежувалася 15 %. Вони також мали непропорційно мало депутатів у віденському парламенті. Без сумніву, найбільші переваги дістала в парламентській системі Галичини польська шляхта.

Але поляків чекали ще більші здобутки. Знайома модель була повторена у 1867 р. Взнавши поразки у війні з Пруссією, Габсбурги були змушені піти на далекосяжні поступки мадярам — найсильнішому народові імперії. Результатом цього став австро-угорський компроміс 1867 р., за яким у прямих підлеглість угорців перехо-

дило близько половини імперії, включаючи Закарпаття. Габсбурзька імперія тепер стала Австро-Угорською імперією. Успіх угорців спонукав поляків домагатися повного контролю над Галичиною. Формально відмовившись задовольнити ці вимоги. Відень, проте, погодився на неофіційний політичний компроміс: за підтримку, що її поляки надаватимуть Габсбургам, він обіцяв не втручатися в політику поляків у Галичині. Фактично Галичина мала перетворитися на польську «державу в державі».

Несподіване посилення впливу поляків на галицькі справи зайшло значно далі тих можливостей, які їм гарантувала більшість у сеймі. До 1916 р. лише поляки могли обіймати посаду намісника. Коли в центральному уряді призначався міністр у справах Галичини, то це також завжди був поляк. Швидко звільнявся від німців і полонізувався чиновницький апарат. Шкільна справа майже цілком перебувала в руках поляків, і з 1869 р. польська мова стала офіційною в освіті та адміністрації провінції. На соціально-економічному і культурному рівні поляки були значно сильнішими, ніж українці. Їхні аристократи володіли великими землями, їхня інтелігенція була більш чисельною, освіченою і різнобічною; їхня частка в міському населенні швидко зростала, а їхні культурні досягнення ще до 1867 р. вражали. Не дивно, що поляки сподівалися прокласти собі шлях до влади в Галичині.

Цілі поляків у Галичині. Як же збиралися поляки розпорядитися здобутою владою? Щоб зрозуміти польську політику в 1868—1914 рр., слід розглянути події у польській перспективі. Поляки, вірніше, шляхта та інтелігенція, бо польські селяни характеризувалися майже такою ж політичною наївністю, як і українці, — були народом зраджених надій. У кінці XVIII ст. їх позбавили державності, а повстання 1830 й 1863 рр. з метою відвоювати державність зазнали страшної невдачі. Українці, можливо, сприймали їх як пихатих і неперборних противників, але багатьом полякам не давало спокою почуття власного безсилля перед німцями та росіянами. Після катастрофи 1863 р. у способі мислення поляків відбувалася важлива зміна, й головною дійовою особою цього процесу був Голуховський. Відкидаючи революційну діяльність як неефективну, польські лідери обстоювали політику «органічної праці»: конкретної (щоб не сказати буденної) діяльності для зміцнення польського суспільства шляхом його модернізації. Надзвичайно сприятливі умови для реалізації цього підходу існували в Галичині, тому її стали розглядати як польський Р'ємонт, тобто плацдарм, з якого почнеться відродження польського народу.

А як же бути з українцями, цими відданими Габсбургам «тирольцями Сходу»? Позиція Відня у цьому питанні знайшла свій відбиток у цинічних словах одного австрійського політика: «Питання про те, чи існуватимуть русини і в якій мірі, лишається на розсуд галицького сейму». Інакше кажучи, українців віддавали на милість поляків. Плани, що їх будували для Галичини польські патріоти (багато з них були цілком демократично настроєними), природним чином диктували їм негативне ставлення до національних прагнень українців. Ще більшими противниками українців були «подоляни» — архіконсервативні польські землевласники зі Східної Галичини, які виступали проти українців не лише з політичних, а й із соціально-економічних міркувань: для них підтвердити права українців було все одно що піти назустріч вимогам селян. Відтак до давньої ворожнечі між польською шляхтою та українським селянством додався новий і ще більш вибухонебезпечний конфлікт національних інтересів. Таке поєднання надавало конфронтації між поляками та українцями в Галичині особливої гостроти.

Спочатку ставлення поляків до українців (особливо очевидне серед консервативних «подолян») зводилося до заперечення факту існування українців як окремої нації, вони начебто — лише підгрупа поляків. Це й пояснює таку заяву одного польського лідера: «Не існує ніяких русинів, а лише Польща й Московщина». Коли із різкою активізацією українців у 1848 р. стало складно утриматися на цих позиціях.

«подоляни» почали проводити новий курс, сформульований Голуховським. Він передбачав заходи, спрямовані на дискредитацію українців у Відні, на гальмування їхнього національного і соціального руху будь-якими способами і на всіх рівнях, на їхню прискорену колонізацію.

З особливою рішучістю ця політика проводилася в освітній справі. Після 1867 р. польська мова як мова навчання замінила німецьку у Львівському університеті та всіх професійно-технічних закладах. Цілковитої колонізації зазнали також середні школи, або гімназії: в 1914 р. у провінції налічувалося 96 польських і лише шість українських гімназій, тобто одна на кожних 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втроє більше, ніж українських.

Дискримінація українців здійснювалася на всіх рівнях. Так, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдесятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські. Інвестиції, звичайно, направлялися в західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці натикалися не лише на байдужість, а й на активний опір уряду. Вони були змушені вести гостру, вперту боротьбу за кожен установа, кожен посада, кожне призначення й, по суті, за кожне українське слово.

Цю всеохоплюючу й часто дріб'язкову ворожнечу загострювали глибокі відмінності у психології польських та українських провідників. Якщо у світогляді польської інтелігенції було щось шляхетське, то ідеологія української інтелігенції була явно плебейською. За словами Івана Лисяка-Рудницького, «кожен освічений українець лише на одне-два покоління відійшов або від пасторату, або від селянської хати». Єдиною спільною рисою світосприймання освічених поляків і українців було, на думку того ж таки Рудницького, те, що «обидві громади вважали свій конфлікт аналогічним великій війні XVII ст. між польською шляхтою й українськими козаками».

Реакція українців

Якщо 1848 рік був кульмінацією українського руху в Галичині, то 1860-ті роки стали, без сумніву, його спадом. Поступки Відня полякам вразили й здивували українців. Під час революції 1848 р. вони змагалися з поляками як з політично рівними собі, тепер же українці виявилися цілком підпорядкованими їм. Із покоління в покоління вони вірили, що непохитна відданість Габсбургам гарантувала їм підтримку династії, але у 1867 р. з болем зрозуміли, що це були помилкові припущення. Нова політична ситуація в Галичині показала, що перед представниками української верхівки з середовища священиків, яких звичайно називали «старими русинами», чекало похмуре майбутнє. Крім того, що Відень виявився ненадійним, його міць і престиж значно послабшали внаслідок недавніх політичних поразок. Поляки ж були сильними, як ніколи. А в середовищі власного народу українські вожді бачили тільки маси убогих і неписьменних селян. Переживаючи глибоку кризу віри у власні сили, вони стали шукати нові джерела підтримки.

Русофіли. У 1860-х роках інтереси й надії багатьох освічених українців зосередилися на Росії. У цьому не було несподіванки: адже саме в цей час різні слов'янські народи, такі як чехи, серби і болгари, котрі зазнавали тяжкого гніту німців та турків, почали спрямувати свої погляди до близького слов'янського народу — росіян — у пошуках допомоги. Дбаючи про власні цілі, Росія сприяла слов'янофільським тенденціям, налагоджуючи з цими «спорідненими» народами культурні зв'язки й підтримуючи їх фінансово. Одним із перших і найпалкіших російських культурних агітаторів був Михайло Погодін — відомий історик консервативних поглядів, який у 1835 р. відвідав Львів і зав'язав контакти з українською інтелігенцією. Хоч у той час

його проросійська агітація не мала помітних наслідків, вона стала приносити плоди в атмосфері 1860-х років.

Першим у Галичині новонаверненим русофілом став Денис Зубрицький — історик, один із нечисленних українських дворян. Завдяки його власним старанням та намаганням невтомного Погодіна до цієї течії вдалося прилучити інших освічених українців і серед них — Якова Головацького, одного з членів «Руської трійці». Однак вирішального прориву в Галичині русофіліство домоглося під кінець 1860-х років, коли його догмати прийняло так зване Святоюрське коло греко-католицького вищого духовенства. Відтак русофіліство швидко поширилося на більшість духовенства, й до кінця XIX ст. священники являли собою його основну соціальну базу. Користуючись підтримкою значної частини західноукраїнської верхівки, русофіліство стало відігравати провідну роль в культурному й політичному житті Східної Галичини, Буковини і Закарпаття.

Русофіліство приваблювало «старих русинів» не лише завдяки слов'янофільській пропаганді та розчаруванню Габсбургами, але ще й тому, що багато ветеранів подій 1848 р. вважали, ніби вистояти у змаганні з поляками можна лише спираючись на Росію. Важливу роль відігравала також і суспільна психологія. Навіть випадковий спостерігач ясно бачив, що українська духовна еліта страждала від комплексу етнічної та соціальної неповноцінності. Як і кожна еліта, вона прагнула визнання й престижу. Однак польська шляхта рідко пропускала нагоду підкреслити свою соціальну вищість перед греко-католицьким священством. Зрозуміло, що селянська природа українського суспільства й культури не давала жаданого престижу, а після невдач 1860-х років українство стало ще менш привабливим. Тому можливість ототожнення з могутнім російським царем, багаточисельним російським народом і його процвітаючою культурою відповідала глибоко затаєним потребам духовенства. Були також і прагматичні міркування: враховуючи ослабленість Австрії та могутність Росії, цілком реальною можливістю того, що росіяни рано чи пізно захоплять Галичину, багато освічених українців вважали обачним раніше «всістися на російський віз».

У своєму русофілістві українці відрізнялися від чехів та інших слов'ян тим, що заходили значно далі, наголошуючи на подібності й навіть тотожності українців і росіян. На думку таких провідних русофілів, як Богдан Дідицький, Іван Наумович, Михайло Качковський, а також Адольф Добрянський в Закарпатті, українці є лише окремим відгалуженням триєдиного російського народу, двома іншими складовими якого є великороси й білоруси. Вперше ці погляди були опубліковані у 1866 р. у таємно фінансованій російським урядом газеті «старих русинів» «Слово»: «Ми не можемо більше китайським муром відділяти себе від наших братів, відкидаючи мовні, літературні, релігійні та етнічні зв'язки, що еднають нас з усім російським світом. Ми більше не є русини 1848 року; ми справжні росіяни».

Остаточо здаючи позиції 1848 р., «старі русини» демонстрували своє невір'я у здатність власними силами вистояти в культурних і, особливо важливо, в політичних змаганнях. Сутність цієї позиції виражало популярне тоді прислів'я: «Якщо нам судилося потонути, то краще зробити це у російському морі, ніж у польському болоті». Цей підхід мав також інші наслідки: покладаючи всі свої надії на підтримку росіян, русофіли дійшли висновку про марність спроб мобілізувати українські маси. Тому їхній політичний курс став характеризуватися пасивністю та інертністю.

Але «старим русинам» бракувало відваги відкрито відкинути Габсбургів. Наголошуючи на своїх культурних зв'язках із Росією, вони були достатньо обачними, щоб у тій самій статті у «Слові» заявляти: «Ми є і завжди були непохитно вірними нашому августейшому австрійському монархові й славетній династії Габсбургів». Деякі, особливо вище духовенство, заходили ще далі, доводячи, ніби вони — не росіяни, не українці, а окремий галицький народ. Плутана самоідентифікація, наголошування на своїх локальних особливостях, плазування перед можновладцями та

намагання ототожнитися з могутньою Російською імперією з одночасним існуванням певних регіональних відмінностей — все це, звичайно, не являло собою чогось нового в українській історії. В сутності, тут ішлося про західноукраїнський варіант «малоросійської» ментальності, поширеної на Східній Україні.

Вплив русофільства на українців найсильніше виявлявся у царині мови. Виступаючи з елітарних позицій, «старі русини» затято відмовлялися брати за основу української літературної мови місцевий діалект (чи, як вони його називали, «мову свинопасів і чабанів»). Вони хотіли, щоб їхня мова мала визнану літературну традицію й престиж, і тому в публікаціях користувалися церковнослов'янською мовою релігійних текстів з домішками польських, російських та українських слів.

Можливо, ця незграбна й штучна суміш, або язичіє, як її називали, й була престижною, але правда й те, що її важко було зрозуміти, особливо селянам. Навіть ті освічені українці, які писали нею, кожен за власними безладними правилами, рідко коли нею розмовляли, воліючи користуватися польською мовою. На питання, чому саме польською, «старі русини» відповідали: «Бо малоросійська — це мова селян, а російської ми не знаємо, тому ми користуємося цивілізованою мовою поляків». Погляди «старих русинів» на мову були запереченням літературних принципів, що ними керувалися «Руська трійця» й ті відкриті прибічники місцевого діалекту, котрі з'явилися у 1848 р. Русофіли були такими затятими противниками народного діалекту, що навіть привітали заборону українських публікацій в Росії у 1876 р. І саме навколо питання про мову в середовищі українських студентів стала розвиватися опозиція галицьким русофілам.

Нелегко було молодшому поколінню вступати у бій зі старшим, що вже міцно стояло на ногах. Русофіли панували майже в усіх українських закладах. В їхніх руках перебували Народний Дім, добре фінансований Ставропігійський інститут, видавництво «Галицько-руська матиця», а також велика частина преси, включаючи найбільшу газету «Слово». Крім того, у 1870 р. русофіли заснували політичну організацію — Руську Раду, яка претендувала на роль головного послідовника справи Головної Руської Ради 1848 р. і яку вони намагалися перетворити на єдиного представника всіх українців у Галичині. Так навіть серед власної еліти український рух мав рішучого й сильного противника.

Народовці. У період до революції 1848 р. саме молодь на чолі з «Руською трійцею» виступила за користування народною мовою, й попри перешкоди з боку старшого покоління не хто інший, як молодь, стала на захист розмовної мови в 1860-х роках. Подібно до «старих русинів» багато молодих західних українців звертали погляди на схід. Але якщо старше покоління підлещувалося до царя, то натхненником молоді був Шевченко. Вона не лише захоплювалася красою, енергією й силою, які він відкрив у народній мові, а й поділяла орієнтацію поета і багатьох східних українців на народ. Відтак цих західних українців звичайно називали народовцями.

Крім вікових та ідеологічних відмінностей, русофілів відрізняли від народовців і розбіжності в соціальному статусі. До перших, як правило, належали добре забезпечені церковні та світські чиновники та інші «солідні громадяни»; інші ж переважно були студентами, молодими священиками, представниками світської інтелігенції, котра народжувалася. Однак не слід перебільшувати відмінностей, що розділяли цих два табори, які формувалися в тонкому прошарку освічених західних українців. Спочатку суперечки між ними точилися майже виключно навколо питань мови й літератури. В інших питаннях прибічники обох угруповань мали спільні цінності (та й походження, часто священицьке) й дивилися на ці суперечки як на розбіжності між старшими й молодшими членами однієї родини.

Проте зовнішні впливи поступово поглиблювали розрив між двома фракціями. Якщо русофіли знайомилися з творами консервативних російських письменни-

ків-слов'янофілів, то народовці жадібно читали Шевченка, Куліша і Костомарова. Ця література зближувала останніх з київськими українофілами. Особливо після проведення антиукраїнських заходів 1863 і 1876 рр. східноукраїнські автори стали частіше друкуватися у часописах галицьких народовців. Ці контакти утвердилися після того, як Антонович, Кониський і Куліш відвідали Галичину і, як би там не було, стали причетними до західноукраїнської політики. Під впливом ліберально настроєних східних українців дещо розширилися інтелектуальні обрії провінційних і прив'язаних до церкви західних українців. На початковому етапі зміцнення цих стосунків демократичні та світські тенденції навіть переважали. Але інтелектуальний та ідеологічний вплив східних українців на західних мав свої межі. Коли наприкінці 1870-х років Драгоманов, перебуваючи у вигнанні, спробував прищепити їм свої космополітичні, соціалістичні та антиклерикальні думки, його «безбожний анархізм» викликав у них відразу. Багато народовців були молодими сільськими священиками, які прагнули розширити контакти з селом. Тому вони часом не могли й не бажали вийти поза ці прагнення.

Згода, що зароджувалася у середовищі народовців, спиралася передусім на визнання того факту, що українці — це окрема нація, котра проживає на просторах від Кавказу до Карпат, і найкращим засобом самовираження якої є народна говірка. Вони дійшли висновку, що найефективніший спосіб вирізнення і розвитку цієї національної самобутності полягає в тому, щоб культивувати і пропагувати українську мову. Відтак основним національним питанням для них було питання мови й літератури. Такий вузький підхід виключав можливість порушувати суспільні проблеми, виступати проти уряду, взагалі займатися політикою. В цьому відношенні народовці були західноукраїнським різновидом українофілів Російської імперії. Інша спільна риса полягала в тому, що народовці, як і українофіли, на відміну від русофілів не мали чужоземної підтримки. Спираючись на «власний народ», вони були (принаймні в теорії) демократичнішими, ніж їхні консервативні суперники-русофіли.

Майже всі існуючі українські заклади, включаючи пресу, перебували під контролем русофілів, народовці ж не мали до них широкого доступу. Єдине, що їм лишилося, — це створити нові. Народовці заснували кілька таємних гуртків (позаяк русофільські верховоди заборонили семінаристам вступати до груп народовців та читати їхні часописи), найважливішим серед яких була «Молода Русь», утворена в 1861 р. у Львові. Ці гуртки переважно займалися виданням часописів, ціле розмаїття яких з'явилося у 1860-х роках. Так, зокрема, «Вечорниці» (1862) популяризували Шевченка й перебували під впливом петербурзької «Основи»; «Мета» (1863—1865) оголосила своїм завданням поширення знань серед світської інтелігенції; «Нива» (1865) й «Русалка» зосередилися на літературі; «Правда» (1867—1880) була органом, в якому часто друкували свої твори східні українці, й слугувала чимось на зразок всеукраїнського форуму. За винятком «Правди», ці редактовані недосвідченими молодими ентузіастами видання мали обмеженого читача, незначні фінансові ресурси й швидко позникали.

Водночас ряд народовців розробляли українську граматику й словники. Іншим різновидом їхньої діяльності став український театр. Заснований 1868 р. у Львові, він, як і в Російській Україні, перетворився на особливо ефективний засіб поглиблення національної свідомості. В 1868 р. група з майже 60 студентів на чолі з Анатолем Вахнянином створили товариство «Просвіта», що займалося «вивченням та освітою народу». А в 1873 р. за фінансової та моральної підтримки східних українців у Львові було засноване вже згадуване Товариство ім. Т. Г. Шевченка.

Незважаючи на цей вибух літературної та культурної діяльності, незабаром стало очевидним, що насправді зв'язки народовців із народом є слабкими. Крім осмислення цього, їх змусили переглянути свої позиції ряд інших чинників. Після Емсько-

то указу 1876 р. несподівано стали зростати контакти з більш досвідченими східними українцями. Драматичним доказом політичного безсилля українців у Галичині став 1879 рік, коли, очолювані русофілами, вони спромоглися послати лише трьох делегатів до сейму провінції. У 1880 р. прийшли нові лідери, що належали до середовища світської інтелігенції,— такі професори і юристи, як Юліан Романчук, Олександр Огоновський та брати Барвінські.

Під впливом цих подій у народовців з'явилося бажання прислухатися принаймні до одного із закликів Драгоманова: «Поляки витіснили вас із галицького сейму: русофіли вигнали вас із ваших установ... ми закликаємо вас відійти від політики компромісів і взаємних звинувачень, а натомість іти в народ і організуватися». Щодо русофілів, то Драгоманов радив узагалі не контактувати з ними. Цю пораду народовці взяли на озброєння. Ті, хто належав до русофільських закладів та студентських клубів, вийшли з них. У 1880 р. вони відкрили орієнтовану на маси газету, демонстративно назвавши її «Діло» на протипагу русофільському «Слову». Того ж року з метою обговорення становища й потреб українського суспільства вони скликали перші українські масові збори, або віче. На нього зійшлося близько 2 тис. осіб, у тому числі багато селян. У 1885 р. було засновано представницький орган — Народну Раду.

Радикали. На думку деяких сучасників, навіть найактивнішої діяльності народовців було мало, щоб забезпечити їм конструктивну й прогресивну роль в українському суспільстві. Що ж до русофілів, то їхні переконання були до такої міри безнадійно реакційними, що не витримували ніякої критики. Принаймні так вважав Драгоманов. Як представника більш інтелектуально розвиненої східноукраїнської інтелігенції, цього емігранта, що проживав у Женеві, шокували низький культурний рівень, провінціалізм і дріб'язковість галичан. Він особливо гостро виступав проти ланівного й, на його думку, негативного впливу духовенства на українське життя (на Східній Україні, де духовенство великою мірою русифікувалося, його вплив на український рух був мінімальним). Цього переконаного соціаліста обурював повторюваний багатьма галицькими священиками під час проповідей аргумент, нібито убогість селян була передусім наслідком їхнього пияцтва й лінощів. Переконавшись, що старше покоління західних українців (до якого у 1870-х та 1880-х роках він зараховував і народовців) у своєму ретроградстві зайшло надто далеко, аби спромогтися виправитися, Драгоманов зосереджує увагу на розвитку контактів із галицькими студентами.

У ряді послань, опублікованих у галицькому студентському часописі «Друг», Драгоманов закликає молодь відкинути погляди старшого покоління й розширяти свої інтелектуальні обрії, знайомлячись із кращими здобутками європейської та російської культури й науки, присвятити себе служінню гнобленим масам не лише словом, а й ділом. Його заклик припав до душі невеликій групі західноукраїнської молоді, викресавши іскру того, що можна назвати інтелектуальною революцією. Він підштовхнув членів цієї групи на пошуки третього й соціально більш виправданого шляху обстоювання інтересів українців.

Перші прибічники Драгоманова з'явилися у віденському клубі українських студентів «Січ». Наприкінці 1870-х років його ідеї почали підтримувати дві студентські групи у Львові — русофільський «Академіческий кружок» та українофільський «Дружній лихвар». Про свою підтримку також заявило кілька невеликих груп гімназистів у провінції. Але найважливішими послідовниками поглядів Драгоманова були два обдарованих, енергійних і самовідданих студенти скромного селянського походження — Іван Франко, котрий стане одним із найкращих українських письменників, та Михайло Павлик. Саме вони очолять інтелектуальне та ідеологічне повстання проти ідейно обмеженого й консервативно мислячого західноукраїнського провуду, повстання, до якого закликав їхній женеvський наставник.

За освяченою часом традицією інтелігенції першим провісником інтелектуальних змін став часопис. У 1876 р. Павлик і Франко починають редагувати русофільське студентське видання «Друг». Вони негайно відкидають язичіє, на якому він публікувався, й переходять на українську народну говірку, а також розгортають наступ на русофілів. Згодом вони поширюють критику на народовців, висміюючи їх за посередність літературної продукції та консерватизм. Галицькі українці, шоковані гострою критикою, радикалізмом і антиклерикалізмом редакторів, вирішили скасувати передплату (кількість читачів зменшилася з 500 до 260), і Драгоманов мусив надати часописові фінансову підтримку. Павлик також допомагає соціалістам-революціонерам. У 1878 р. на втіху галицько-українському «істеблшменту» його і Франка судять за підривну діяльність.

Незважаючи на легке покарання, українське суспільство відвернулося від Франка, й він був змушений звернутися по допомогу до польських соціалістів. Водночас з'явилися нові послідовники соціалізму, такі як Вячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Станіслав Козловський і Кирило Триловський. Внаслідок цього у 1880-х роках серед західних українців розвинулося невелике, але активне ліве крило. У 1890 р. ці молоді активісти разом з «ветеранами» Франком і Павликом були готові до організації політичної партії. Це мала бути перша українська політична партія на Західній і Східній Україні. Її поява (що на десятиліття випередила східноукраїнську РУП) відкрив новий динамічний період розвитку галицьких українців.

Зростання організованості

У розглядувану добу українці Галичини здобули репутацію людей високоорганізованих і суспільно дисциплінованих, особливо в порівнянні з їхніми співвітчизниками на сході. Однією з причин того, що галицькі українці розвинули ці риси, була нагода застосовувати їх. Попри своє невігідне становище порівняно з поляками, після 1861 р. українці Австрії жили за конституційної монархії, що надавала їм набагато ширшу свободу слова та асоціацій, ніж це було можливим у Російській імперії.

Зростанню організаторської діяльності, яке спостерігалось в Східній Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст., сприяв і ряд інших чинників. Західні українці зазнавали прямого впливу таких суспільно високодисциплінованих народів, як німці та чехи. Ще безпосередніше впливали на них поляки, які стали на шлях політики «органічної праці», спрямованої на зміцнення їхньої спільності шляхом мобілізації та розвитку економічних і культурних ресурсів. Якщо західні українці хотіли змагатися з поляками, вони з усією очевидністю повинні були б застосувати аналогічний підхід. Звідси й таке гасло народовців, як «Спірайся на власні сили». Нарешті, в 1880-х роках серед українців сформувався новий тип проводу, уособленням якого став громадський діяч. Цей провід здебільшого складали педагоги і особливо юристи — як ідеалісти, всім серцем віддані справі народного добробуту, так і прагматики, які намагалися пристосувати українського селянина до вимог тогочасного суспільства.

Досягнення освіти й культури. Провісником цієї нової течії стало товариство «Просвіта», засноване в 1868 р. народовцями. Прив'язавши себе справі піднесення культурного й освітнього рівня селянства, це львівське товариство за допомогою сільських учителів і парафіяльних священників поступово поширило по всій Східній Галичині мережу читалень і бібліотек. У них селян заохочували читати пресу (нерідко один письменний селянин читав цілому гуртові своїх неписьменних сусідів) і обговорювати політичні та соціальні питання. Популярність цих читалень зросла, коли з часом при них почали діяти хори, театральні трупи, гімнастичні товариства та

кооперативи. Під кінець століття вони фактично стали суперничати з церквою та шинком. Це було великим внеском у піднесення політичної та національної свідомості селянства.

Завдяки самовідданій праці таких провідних діячів «Просвіти», як Анатоль Вахнянин і особливо Олександр Огоновський, до 1914 р. товариство мало 77 регіональних відділень, близько 3 тис. читалень і бібліотек, понад 36 тис. членів у складі його львівської філії й близько 200 тис. — у сільських читальнях. Здійснювалися також спроби організувати сільську молодь. На зразок чеських організацій у 1894 р. були засновані гімнастично-протипожежні товариства під назвою «Сокіл» та «Січ». Особливо діяльними виявили себе тут радикали, зокрема Кирило Триловський.

Ці юнацькі групи давали селянам нагоду не тільки брати участь у парадах, вони виховували схильність до дисципліни, співпраці, знань та розвивали почуття патріотизму. На 1914 р. вони налічували 974 місцевих відділення й понад 33 тис. членів. Зростання таких організацій свідчило про те, що народовці змогли перейти від діяльності в ефемерних часописах і малозгуртованих студентських групах 1860-х років до систематичної діяльності в масових організаціях, що були характерною ознакою 1890-х та початку 1900-х років. Конкуруючи з народовцями, у 1874 р. русофіли засновують Товариство ім. Качковського, але за чисельністю воно значно поступалося перед організаціями суперників.

Галицькі вожді з деяким запізненням зрозуміли, що, крім культурних потреб селянства, їм доведеться звертатися й до економічних питань. Через своє соціальне становище та психологію вони не виявляли великого інтересу до революційних методів, які набули такого поширення в Російській імперії, а натомість виступали за самопомогу, тобто покращення долі селян шляхом створення кооперативів. Перша спроба мобілізувати селян для їхнього власного блага мала місце у 1870-х роках, коли духовенство розпочало кампанію проти пияцтва на селі. Масові сходи та обітничі, які давалися на них всією громадою, допомогли скоротити споживання алкоголю, а сама кампанія стала для церкви одним із перших найбільш конкретних її досягнень.

Згодом економічні заходи щодо селян очолила світська інтелігенція. Спочатку товариство «Просвіта» фінансувало кооперативні крамниці, склади та кредитові спілки. Але воно не могло забезпечити необхідну кваліфіковану допомогу та організувати спеціалізовані кооперативи. Цю потребу взявся задовольнити Василь Нагірний — піонер західноукраїнського кооперативного руху, який протягом 10 років займався вивченням досвіду швейцарських кооперативів. У 1883 р. він організував споживчий кооператив «Народна торгівля», що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавати селянам. За допомогою своєї організації Нагірний сподівався привчити українців до комерційної діяльності.

Поступово виникали інші кооперативи. У 1899 р., щоб навчати селян сучасних методів господарювання, Євген Олесницький заснував «Сільський господар», який у 1913 р. налічував понад 32 тис. членів. Однак найчисельнішими серед кооперативів були кредитові спілки. Деякі з них виникли ще в 1873 р., проте лише в 1894 р. із заснуванням спілки «Віра» вони отримали стабільну, добре відрегульовану основу. Даючи десятипроцентні позички, ці спілки, яких налічувалися сотні, швидко витіснили більшість лихварів. Ще одна важлива економічна установа з'явилася в 1895 р. у Львові — страхова компанія «Дністер». На 1907 р. вона мала 213 тис. клієнтів. Зростання кооперативів привело до організації в 1904 р. Центральної асоціації українських кооперативів, що мала близько 550 філій, переважно кредитових спілок, і 180 тис. членів. У 1909 р. на 40-ві роковини «Просвіти» діячі кооперативного руху скликали з'їзд (який зібрав 768 делегатів, здебільшого молоді світської інтелігенції), щоб визначити напрями майбутнього розвитку нації. Багато делегатів, охопле-

них надзвичайно оптимістичним настроєм, висловлювали думку про те, що українці нарешті стають господарями власної долі.

Важливим аспектом кооперативного руху, а також діяльності товариства «Прогрес» було сприяння розвитку тісних гармонійних взаємин між селянством та інтелігенцією, чого не вдалося досягти інтелігенції Російської України. Успіхи народівців у згуртуванні мас забезпечили їм остаточну перемогу над русофілами, прибічниками яких серед членів кооперативів склали лише близько однієї п'ятої числа українофілів. Нарешті, зростання кооперативів мало серйозні негативні наслідки для єврейської спільності: бойкотування алкоголю, кредитові спілки, споживчі кооперативи завдали дошкульного удару по євреях-шинкарях, лихварях і крамарях — і загострило тертя між українцями та євреями, часто спонукаючи останніх до еміграції.

Міське культурне життя. Підбадьорена своїми організаторськими досягненнями серед селян, інтелігенція намагалася зміцнити своє становище і в міському середовищі. Об'єктом її уваги стала освіта, особливо середня та університетська. Як і належало сподіватися, українці були мізерно представлені на всіх освітніх рівнях. Зокрема в початкових школах вони мали вдвоє меншу кількість класних приміщень і вчителів, ніж поляки. Ці диспропорції поглиблювалися у гімназіях та університетах, де поляки робили все можливе, щоб затримати зростання української освіченої еліти. Так, у 1897 р. з 14 тис. учнів середніх шкіл у провінції 80 % склали поляки й лише 16 % — українці (у 1854 р., до того як поляки встановили контроль над системою освіти, це співвідношення було приблизно однаковим). Якщо поляки мали 30 гімназій, то українці — лише дві. У Львівському університеті українці навчалися головним чином на факультетах теології та права й склали близько 30 % загального числа його студентів, яке становило 1700 чоловік. У 1911 р. із майже 80 викладачів професорів-українців було лише вісім. Тому не підлягало сумніву, що для підвищення свого культурного рівня українцям належало домогтися широкого доступу до вищої освіти.

Оскільки для відкриття гімназій потрібна була згода уряду, поляки та українці боролися за кожен школу на політичному рівні. До 1914 р. українцям удалося примусити уряд відкрити ще чотири гімназії, фінансованих державою. За той же період поляки відстояли для себе в кілька разів більше середніх і ремісничих шкіл. Усвідомлюючи, що уряд не задовольнить їхніх потреб, українці звернулися до громади й завдяки приватним внескам заснували ще вісім гімназій. Щоб допомогти студентам, особливо тим, котрі приїжджали із сіл, при гімназіях та університетах відкривали численні гуртожитки, утримувані приватним коштом.

Ще з більшою рішучістю поляки прагнули зберегти «польськість» освіти у Львівському університеті. Щоправда, час від часу їм доводилося йти на поступки. Так, у 1894 р. під тиском Відня вони неохоче погодилися на запровадження для українців ще однієї професорської посади (з історії), не підозрюючи, що це єдине призначення за своїми наслідками дорівнюватиме багатьом. Оскільки в Галичині не було кваліфікованих кандидатів, зайняти нову посаду запросили 28-річного учня Антоновича — Михайла Грушевського з Києва. З приїздом Грушевського до Львова в українській науці відкрилася нова ера.

Цей найвизначніший з усіх українських істориків починає видавати свою фундаментальну «Історію України-Руси», поставивши собі виразно мету дати історичне обґрунтування ідеї української державності. Майже без усякої сторонньої допомоги Грушевський реорганізує Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у справжню академію наук. Незабаром товариство об'єднало майже всіх провідних східно- і західноукраїнських, а також багатьох славних європейських учених. До 1913 р. крім численних інших публікацій, воно видало 120 томів своїх «Записок», що кори-

стувалися великим авторитетом. Його багата бібліотека й численні підсекції слугували школою підготовки нового покоління обдарованих учених.

Вражаючих успіхів було також досягнуто в літературі: вони насамперед пов'язані з Іваном Франком — одним із провідних українських письменників. Поєднуючи непомилне, майже фотографічне сприйняття дійсності з оптимістичною вірою ідеаліста в кращі людські риси, Франко творив у надзвичайній різноманітності жанрів — романи, повісті, психологічні та соціальні нариси, сатира, поезія, драматургія — і широкому діапазоні тем. Поряд з обов'язковими тоді описами селянських злиднів,

Іван Франко

у романах «Воа Constrictor» та «Борислав сміється» він відтворює тяжке життя робітників нафтових промислів. Поряд із психологічно тонкими й сповненими тепла оповіданнями про дітей з'являються ретельно вималювані картини тюремного життя. А в його нарисах про деградуючу аристократію та інтелігенцію, що переживала своє становлення, проступає глибоке розуміння соціології. Франко був також блискучим ученим, відважним полемістом і, як ми пересвідчилися, видатним політичним діячем, якого часто не розуміла й кривдила його власна громада.

Іншими видатними західноукраїнськими письменниками були Василь Стефаник та Ольга Кобилянська. Перший уславився своїми короткими, але насиченими оповіданнями про трагічне життя селян; у творах Кобилянської знаходило відображення одвічне «прагнення краси» й «шляхетності духу». У царині мистецтв творили такі

видатні художники, як Олександр Новаківський, Іван Труш та багато їхніх учнів, які користувалися підтримкою нового митрополита Андрея Шептицького й завдяки його субсидіям часто їздили за кордон. Оперний світ хвилювала своїми виступами всевітньовідома співачка Соломія Крушельницька; зокрема, її спів забезпечив успіх опері Пуччіні «Мадам Баттерфляй».

Іншим свідченням розвитку українських культурних установ у Галичині був швидкий розквіт преси. Під умілим редакторським керівництвом Олександра Барвінського заснована у 1880 р. газета «Діло» поклала край пануванню у пресі русофілів і стала найбільш впливовою й популярною українською газетою. Щоб не пасти задніх, радикали та інші суперники народовців також заснували власні періодичні видання, створили різноманітні освітні товариства, професійні спілки, релігійні та молодіжні групи. На 1913 р. західні українці вже мали 80 періодичних видань, із них 66 у Галичині, а решта — на Буковині та Закарпатті.

Політичні партії. В міру того як формувалися ідеологічні течії та зростала організаційна інфраструктура, дедалі нагальнішою ставала потреба координації дій у парламентській системі. З'являлися передумови до виникнення політичних партій, що мали замінити слабко згуртованих народовців та русофілів. На відміну від невеликих радикально настроєних підпільних партій у Російській Україні галицькі партії розвивалися легально й, намагаючись завоювати якнайбільше виборців, додержувалися в цілому помірною тону. Інша відмінність між східними та західними партіями корінилася в підході до національного питання. В той час як перші агонізували у пошуках способу пов'язати його з соціально-економічними проблемами, другі, навіть найбільш соціалістично настроєні, однозначно наголошували на своїй відданості єдиному великому українському народові, вимагали рівності з поляками і вбачали кінцевою метою самостійну державу. Вимоги незалежності не були несподіваними, про аналогічні прагнення давно оголосили інші народи Габсбурзької імперії. З піднесенням войовничості західних українців проголошення ними подібних вимог було лише справою часу. Так, коли у 1896 р. молодий радикал Юліан Бачинський у своїй книзі «Ukraina Irredenta» вперше став обстоювати єднання всіх українців у незалежній державі, його ідея справила надихаючий вплив на всіх національно свідомих українців.

Як вже згадувалося, не хто інший, як радикали у 1890 р. формально згуртувалися в політичну організацію, відтак претендуючи на те, щоб вважатися першою українською політичною партією. Під проводом Франка і Павлика та керуючись порадами Драгоманова, вони стали на позиції «наукового соціалізму», критикуючи греко-католицьке духовенство за його соціальний консерватизм і виступаючи за співпрацю з польськими робітниками й селянами. У 1895 р. вони «націоналізують» свою програму, проголошуючи, що в дальшій перспективі найповніше реалізувати соціалізм можна в рамках незалежної української держави, а у короткій перспективі — у цілком автономній українській провінції Австрійської імперії. Проте ворожість духовенства, яке заблокувало радикалам доступ на село, малочисельність українського пролетаріату, залежність від польських соціалістів та фракціонізм не давали змоги цій діяльній новаторській партії завоювати собі широку підтримку в галицькому суспільстві.

У 1899 р. оновлені народовці на чолі з Євгеном Левицьким та Володимиром Охримовичем (до них приєдналися Грушевський і Франко, що покинув ворогуючих між собою радикалів) утворили Національно-демократичну партію. Склавши програму, що могла б привабити невдоволених радикалів і розчарованих русофілів, націонал-демократи також проголосили своєю довготривалою метою національну незалежність; водночас до своїх найближчих цілей вони віднесли автономію і збереження відданості Габсбургам. У інших питаннях партія стояла на типово ліберальній

платформі, уникаючи суперечливих соціальних проблем. Поміrkована орієнтація й підтримка таких народовських організацій, як «Просвіта», незабаром перетворили націонал-демократів на найбільшу українську партію Галичини.

Дві інші партії з'явилися на протилежних кінцях ідеологічного спектру. У 1899 р. з метою обстоювати інтереси українських робітників марксиста Микола Ганкевич і Семен Вітик заснували Соціал-демократичну партію. Того ж року окремі представники духовенства утворили Католицько-руський союз. Проте обидві партії не мали великого успіху, оскільки у першому випадку, щоб забезпечити марксистів соціальною базою, бракувало українських робітників, а в другому — для більшості молодих священиків-українофілів відвертий націоналізм націонал-демократів був привабливішим, ніж завзятий консерватизм клерикальної партії.

Щоб завоювати підтримку селян, усі ці партії організовували віча — народні зібрання, що їх скликали на селі партійні активісти для обговорення загальних проблем життя. Нерідко в них брали участь великі маси селян. Так, під час виборчої кампанії 1905—1906 рр. на національно-демократичне віче зійшло близько 20 тис. чоловік, що свідчило про поширення політичної свідомості серед селян.

Із зростанням організаційної та політичної сили українофілів слабнув вплив русофілів. Для молодшого покоління української інтелігенції ба навіть для напівосвічених селян язичіє звучало надто штучно, ототожнення з росіянами було надто неприродним, соціальна консервативність русофілів — надто реакційною, а їхня залежність від допомоги з-за кордону — принизливою. Спроби русофілів змагатися з українофілами на організаційному рівні не були дуже успішними: в 1914 р. Товариство ім. Качковського мало тільки 300 читалень порівняно з 3 тис. читалень «Просвіти»; якщо українська кооперативна спілка мала понад 900 відділень, аналогічна русофільська організація — всього 106. Не краще склалися справи у політиці. В 1913 р. до галицького сейму було обрано 30 делегатів-українофілів і лише один русофіл.

Сподіваючись затримати процес свого занепаду, в 1900 р. молодше й агресивніше покоління русофілів проголосило «новий курс», що закликав до цілковитого ототожнення з Росією. Вони заснували Російську національну партію, отримували ще більші дотації від царського уряду та агітували за перехід галицьких українців у православ'я. Щоб посягти серед українців розбрат, а також сприяти консервативним тенденціям, польські аристократи в Галичині почали підтримувати русофілів. Таким чином, від цілковитого розвалу табір русофілів рятувала в основному допомога царських чиновників і польських землевласників.

Східна Галичина: українська твердиня. У 1907 р. видатний польсько-єврейський ліберал Вільгельм Фельдман писав: «У ХХ столітті багато народів постало з попелу, але відродження небагатьох відбулося так швидко й енергійно, як відродження українців Австрії... їхнє несподіване й бурхливе зростання в основному сталося завдяки тому, що вони навчилися самопомозі та впертій боротьбі за свій кожен здобуток». Хоч Фельдман і не вважав, що західні українці подолали всі перешкоди (адже вони, як і раніше, належали до найчисельніших і найбільш політично дискримінованих народів імперії), він, однак, наголошував на тому, що вони стають на ноги, перетворюючись на велику силу. Із поширенням українських організацій західні українці нарешті брали справи у власні руки, а їхній національний рух показував себе явищем багатогранним і соціально базованим. Словом, якби у майбутньому з'явилася нагода здобути незалежність, західні українці були б готові скористатися нею.

Наростання національного руху в Галичині мало великий вплив на взаємини між східними та західними українцями. Фактично, саме такі східняки, як Антонович, Кониський, Куліш, а пізніше Драгоманов та Грушевський, першими зрозуміли те, що Галичина здатна відіграти роль П'ємонта, або бази національного відродження.

Ще у 1860-х роках вони співпрацювали з галицькими часописами й надавали фінансову допомогу західноукраїнським культурним закладам. Із збільшенням числа цих часописів і закладів активізувалася й участь у них східняків.

На початку ХХ ст. східні українці часто були кореспондентами й передплатниками галицької преси, вчені та письменники обох регіонів нерідко разом працювали в НТШ, студенти Російської України не раз їздили слухати українські літні курси в Галичині, а українські емігранти, особливо після 1905 р., знаходили собі притулок і засновували свої штаб-квартири у Львові. Спостерігаючи життя українців на заході, репресована царатом українська інтелігенція Російської імперії бачила, як те, про що вона могла лише мріяти, ставало дійсністю в Галичині. В свою чергу благотворний вплив на українців Галичини також справляв приток зі сходу першокласних інтелектуалів, а головне — надихаюче відчуття того, що вони є не малим ізольованим народом чисельністю лише в 4 млн, а частиною великої 20-мільйонної нації. Таким чином, завдяки гарантованим австрійською конституцією правам, потребі організуватися, щоб вистояти у змаганні з поляками, моральній та інтелектуальній підтримці східних українців невелика, убога й відстала Галичина сформувалася як твердиня національного руху.

Польсько-українська конфронтація

Із прискоренням політичного й національного розвитку як українців, так і поляків і без того складні взаємини між ними погіршали. Інтереси цих двох націй, принаймні з точки зору їхніх провідників, розходилися мало не в кожному питанні: якщо поляки вперто стояли за збереження єдності Галичини, аби вона могла слугувати основою їхньої майбутньої держави, то українці вимагали її поділу для того щоб мати в східній частині провінції свою базу; якщо у Східній Галичині поляки склали вищі класи суспільства, то українці ототожнювалися з його нижчими класами. Українці вимагали змін і реформ там, де більшість польських провідників обстоювали статус-кво. Словом, поляки були «імущими», а українці — «неімущими», які не хотіли більше миритися зі своїм становищем.

У зв'язку з активізацією громадських організацій у політичну діяльність і конфлікти втягувалося дедалі більше представників обох народів. На відміну від ситуації 1848 р. поляків уже не можна було ототожнити з невеликою групою аристократів, а українців — із купкою священиків та інтелігенції. На початок ХХ ст. польсько-український конфлікт із боротьби між двома національними елітами виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів.

Звісно, робилися спроби досягти компромісу. Українські та польські соціалісти, як, наприклад, Іван Франко та Фелікс Дашинський, таврували шовінізм з обох сторін, закликаючи селян і робітників обох національностей до співпраці в ім'я спільних інтересів. У ролі посередників між супротивниками намагалися виступати такі східні українці, як Антонович і Куліш, які побоювалися, що ця ворожнеча поставить під загрозу їхнє перебування в Галичині. Час від часу робив спроби врегулювати суперечки Відень, сподіваючись остудити напруженість на своїх чутливих східних кордонах. Найбільше пропагувалася так звана «нова ера політичного спокою», що мала початися у 1890 р. В результаті згоди, досягнутої між народовцями під проводом Юліана Романчука й Олександра Барвінського, з одного боку, та генерал-губернатором Казимиром Бадені, що представляв галицький уряд, — з іншого, українцям робилися поступки (переважно в царині культури та освіти), взамін того, що вони мали визнати політичний статус-кво. Але коли виявилось, що ці поступки обмежуються кількома новими гімназіями й що уряд провінції продовжує маніпулювати виборами, угоду було розірвано й обидві сторони відновили політичну війну. Подальші

намагання (як, зокрема, у 1908 р.) досягти порозуміння закінчувалися подібним чином.

В останнє десятиліття до першої світової війни польсько-українська конфронтація розгорталася навколо трьох основних пунктів: селянське питання, суперечки навколо університету й вимоги проведення виборчих реформ. У зв'язку з надзвичайно низькими заробітками, що їх отримували у великих маєтках сільськогосподарські робітники, особливо гострим і актуальним було селянське питання. На початку століття багато селян вже не бажали дивитися на еміграцію як на єдиний спосіб розв'язання своїх труднощів. У 1902 р. селяни (яких підбурювали радикали, а також, хоч і з деяким запізненням, націонал-демократи й водночас відмовляли русофіли) розпочали масовий бойкот жнив, що охопив понад 100 тис. сільськогосподарських робітників у великих маєтках Східної Галичини. Координувати страйк, підтримувати дисципліну та спокій серед його учасників допомагали численні місцеві комітети.

Перелякані цією несподівано вдалою демонстрацією селянської солідарності, поміщики закликали уряд до «відновлення порядку». Незважаючи на сотні арештів, страйк продовжувався. Тоді поміщики апелювали до польської громадської думки, стверджуючи, що страйк є не чим іншим, як спробою українців витіснити поляків із їхніх спадкових земель. Так питання, що могло об'єднати українських селян із такими ж гнобленими польськими селянами, було з помірним успіхом використане для поглиблення національної ворожнечі між ними. Врешті страйк увінчався перемогою селян. Поміщики мусили підвищити платню й піти на інші поступки. Однак ширше значення страйку полягало в тому, що він активізував багатьох селян, залучивши їх до політичної боротьби.

Ще гострішим, хоч і не таким широкомасштабним, був конфлікт у Львівському університеті. Після 1848 р. Відень планував зробити університет двомовним, але коли до влади прийшли поляки, вони швидко стали полонізувати цей заклад. Поступово було обмежене вживання української мови, навіть для викладачів, натомість стало постійною практикою підкреслювати «польськість» університету. Протягом 1890-х років українські студенти організували ряд заходів протесту. Переконавшись в тому, що їхні протести ігноруються, студенти висунули вимогу створити окремий український університет. Ця ідея заволоділа уявою українського суспільства, навіть селян, і на підтримку студентських вимог стали скликатися багатолюдні мітинги. Водночас українські депутати в галицькому сеймі та віденському парламенті неодноразово виступали з пристрасними закликами до уряду розв'язати це питання.

Та поляки вперто проводили свою політику, і в перше десятиліття ХХ ст. ситуація у Львівському університеті стала загрозливою. Озброєні палицями українські та польські студенти вели між собою справжні бої в лекційних залах; у 1901 р. українські студенти стали масово кидати навчання в університеті; в 1907 р. проти університетських властей були організовані великі демонстрації, а в 1910 р. у запеклій сутичці було вбито українського студента Адама Коцка. Тепер Відень зрозумів, що пора діяти, і в 1912 р. він пообіцяв у наступні п'ять років відкрити окремий український університет. Проте війна позбавила українців цієї довго виборюваної винагороди.

Та, на думку українських провідників, питанням найбільшої ваги була виборча реформа. Якби українцям удалося добитися справедливішої системи представництва в галицькому сеймі та віденському парламенті, їхні можливості покращити свою долю були б значно ширшими. Система курій жорстко обмежувала вплив українських виборів, а провінційний уряд незграбним маніпулюванням результатами виборів зажив собі скандальної слави. Ці маніпуляції здійснювалися у різні способи: фальсифікували списки виборців; лише за кілька годин до виборів змінювали місце та час їхнього проведення; викрадали скриньки з бюлетнями (що не було складно, бо серед

українців не було людей, які рахували б голоси); щоб перешкодити передвиборній агітації, українських кандидатів кидали до в'язниці за дрібними звинуваченнями. Порушення виборчої процедури сягнули апогею під час «кривавих виборів» 1895 і 1897 рр. — у період губернаторства Бадені, якого називали «залізним губернатором». Коли українські селяни почали протестувати проти порушень та обману, Бадені послав проти них поліцію, внаслідок чого 10 чоловік було вбито багнетами, 30 тяжко поранено й понад 800 заарештовано.

Але й у цьому питанні наближалася зміна. Спочатку у Відні, а потім — у 1907 р., всупереч зятятому опору польської верхівки, — і в Галичині було скасовано систему курій і впроваджено загальне голосування. Хоч уряд провінції продовжував фальсифікувати результати виборів, число українських делегатів як у віденському парламенті, так і в галицькому сеймі постійно зростало. В 1879 р. українці мали трьох своїх представників у Відні, а після виборів 1907 р. — 27; у галицькому сеймі в 1901 р. засідало 13, а в 1913 — 32 українці. Однак вони лишалися непропорційно представленими, значною мірою через крутість на виборах галицьких губернаторів.

12 квітня 1908 р., протестуючи проти цих зловживань, молодий український студент Мирослав Січинський убив губернатора Анджея Потоцького. Цей випадок свідчив про те, що українсько-польські відносини сягнули небезпечної межі. Проте зростаюча напруженість мала глибше коріння. Серед поляків швидко поширював свій вплив ультранационалістичний рух на чолі з Польською націонал-демократичною партією Романа Дмовського. Польські націонал-демократи подібно до українських заснували мережу селянських організацій і здобули собі велику популярність у міських середніх класах, інтелігенції та студентстві. Основною їхньою турботою стала зростаюча загроза пануванню поляків у Східній Галичині з боку українців. Передчуття цієї загрози звучать відлунням у словах відомого польського історика Францішка Буяка: «Наше майбутнє в Східній Галичині не обіцяє добра. Доля англійців в Ірландії чи німців у чеських землях є невтішним прогнозом і для нас». Відтак основна мета польських націоналістів у Галичині полягала в збереженні того, що належало полякам у східній частині провінції. Це означало, що проти українців виступали вже не «подоляни», тобто жменька східногалицької шляхти, а польський рух із широкою соціальною базою, що вперто відмовлявся йти на будь-які поступки.

Очоловані власною національно-демократичною партією, українці поводитись із не меншою войовничістю. Вони енергійно продовжували організаційну діяльність, при кожній нагоді атакуючи поляків у парламенті та сеймі, часто проводячи масові зібрання, аби показати свою зростаючу міць. 28 червня 1914 р., на масовому зібранні у Львові, де перед величезною прихильно настроєною аудиторією свою гімнастичну вправність демонстрували тисячі членів товариств «Січ» і «Сокіл», до трибуни, заповненої високими особами, кинувся гонець і оголосив новину про вбивство у Сараєві ерцгерцога Фердинанда Габсбурга. Європа от-от мала поринути у страхітливую війну ворогуючих між собою націоналізмів.

Буковина і Закарпаття

Якщо 80 % західних українців проживало в Галичині, то решта 20 % — у двох невеликих регіонах: на Буковині та в Закарпатті. До певної міри їхнє життя було схожим. Серед українців Буковини та Закарпаття переважали селяни; маству ж еліту складали неукраїнці — румуни на Буковині та мадьяри у Закарпатті. Небагато українців мешкало у напівсонних містечках, де переважали німці та євреї; промисловості практично не існувало. Аналогічно Галичині, Буковина і Закарпаття являли собою внутрішні колонії австрійського центру. Проте в інших відношеннях ситуація помітно відрізнялася.

На Буковині, яку в 1861 р. відділили від Галичини в окрему провінцію, близько 300 тис. українців (або 40 % загальної кількості населення) проживали в її північній частині. Решту населення складали румуни (34 %), євреї (13 %), німці (8 %) та інші меншості. Серед усіх західноукраїнських селян буковинці були найзаможнішими, в основному завдяки тому, що великі румунські землевласники не мали такого величезного впливу у Відні, як поляки та мадяри. Оскільки політика Відня зводилася до використання українців як протизваги румунам, то перші й справді мали певні політичні важелі. На кінець XIX ст. наслідками цього впливу була добре організована система освіти, можливість навчання у Чернівецькому університеті та відносно сприятливі політичні вигоди. Втім існували й перешкоди на шляху національного й політичного розвитку. Буковинці, як і румуни, були православними, а церковна ієрархія була в основному опанована румунами. Тому, на відміну від Галичини, церква не грала та й не могла відігравати помітної ролі у розвитку почуття національної ідентичності на Буковині; відтак процес національного будівництва в краї значно сповільнювався.

Коли у 1870-х та 80-х роках цей процес фактично почався, великий вплив на нього справили сусідство з Галичиною й приплив сюди галицької інтелігенції. В 1869 р. для сприяння рідній культурі в Чернівцях було засновано Руське товариство. Через рік виникла Руська Рада — політична група, що мала представляти українців на виборах. Спочатку в цих організаціях переважали русофіли, але вони ніколи не мали великої сили на Буковині. До 1880-х років провід над буковинськими українцями перейшов до таких українофілів, як галичанин Степан Смаль-Стоцький (професор української мови й літератури у Чернівецькому університеті) та Микола Василько (багатий місцевий землевласник). Незабаром у краї з'явилися місцеві відділення галицьких націонал-демократів, радикалів та соціал-демократів. До 1914 р. Руське товариство, що орієнтувалося на «Просвіту», залучило до свого складу близько 13 тис. чоловік. Тим часом у 1911 р. було досягнуто компромісу з іншими національностями, за яким українцям гарантувалося 17 із 63 місць у сеймі провінції. У віденському парламенті буковинські українці звичайно посідали респектабельні п'ять місць. Так, завдяки збалансованій політиці Відня на Буковині політичний компроміс був більш реальним, а національна напруженість — більш згладженою, ніж у Галичині.

У Закарпатті, на відміну від Буковини, ні про який компроміс не могло бути й мови. Мадяри цілком підпорядкували собі край, особливо після 1867 р.: їхні аристократи свавільно експлуатували селянство, а угорські націоналісти всіляко душили місцевий патріотизм. Таким чином, майже в усіх відношеннях близько 400 тис. закарпатців, які складала майже 70 % всього населення краю, були найбезправнішими з усіх західних українців.

Національний розвиток закарпатців також зазнав серйозних невдач. Зразу ж після 1848 р. під проводом Адольфа Добрянського та Олександра Духновича вони добилися ряду впливових посад в адміністрації та запровадження шкіл із рідною мовою навчання. Але зростання русофільських настроїв, спричинене приходом до Угорщини в 1848 р. російських військ для придушення гнобителів-мадярів, оволоділо чисельно невеликою інтелігенцією й греко-католицьким духовенством, створивши культурний розрив між ними і селянством. Після 1867 р. під впливом посиленої мадяризації значна частина освічених людей, не маючи широкої опори на народ, піддалася тискові й асимілювалася, ставши так званими «мадяронами». Греко-католицька церква, що мала єпископства у Пряшеві та Мукачеві, не лише не спинила цей процес, а й прискорила його. Оскільки ж Закарпаття відділяв від Галичини австро-угорський кордон, що пильно охоронявся, а контакти між ними були традиційно слабкими, тут, на відміну від Буковини, не могли розвинутися українофільські течії. Відтак в останні десятиріччя XX ст. в краї зникнув один слов'янський

часопис за іншим, число шкіл з викладанням на місцевій говірці з 479 у 1874 р. зійшло на нуль в 1907, а Товариство Св. Василя, що дбало про розвиток культури, саме ледве животіло. Й лише жменька молодих народовців, таких як Юрій Жаткович та Августин Волошин, намагалася чинити опір мадяризації.

* * *

Українців Російської імперії, що відвідували Галичину в перші роки ХХ ст., незмінно вражав той поступ, який зробили їхні західні співвітчизники. В Києві все ще заборонялося публікувати книжки українською мовою, у Львові ж існували українські наукові товариства, школи, масові організації та кооперативи, газети політичних партій, парламентські представництва. В Російській Україні національна інтелігенція все ще гуртувалася у невеликі, зосереджені в містах громади, реалізуючи свої часто туманні проекти, в Галичині ж та на Буковині вона, спираючись на велику частину недавніх вихідців із селянського середовища, працювала в тісному контакті з селянством у товариствах «Просвіта», кооперативах, політичних партіях. У діяльності західних українців чи не найбільший оптимізм вселяло те, що вони довели: сподівання щодо піднесення українського національного руху були не ілюзією ідеалістично настроєних інтелігентів, а чимось цілком здійсненим.

Хоч якого вражаючого поступу досягли українці Галичини та Буковини, його не слід перебільшувати. Попри всі свої зусилля західні українці в цілому все ще борсалися в трясовині злиднів; поширеним явищем була неписьменність селян, а національна свідомість багатьох із них була низькою. До того ж у вузькому проширарку освіченої еліти тривали гострі розходження між українофілами та русофілами, а також між лібералами, консерваторами та радикалами щодо напрямів дальшого розвитку українського суспільства. І все ж таки напередодні першої світової війни серед західних українців помітне було почуття оптимізму.

УКРАЇНА У ХХ СТОЛІТТІ

Війна і революція

Українська революція

Радянська Україна: новаторські 20-ті

Радянська Україна: драматичні 30-ті

Західна Україна між війнами

Україна у другій світовій війні

Відбудова і відновлення

Відлига

Застій та спроби реформ

Імміграція

Українська діаспора

ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ

Перша світова війна стала для Європи першим жахливим досвідом сучасного ведення воєнних дій. Про катастрофічні масштаби цього конфлікту свідчать хоча б окремо взяті статистичні дані: 33 країни, які раніше чи пізніше взяли участь у війні, мобілізували 65 млн солдатів, з яких 10 млн загинуло і 20 млн було поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такими ж. Війна набрала не лише масового, а й тотального характеру. Щоб підтримати величезні армії, що воювали на фронті, цілі суспільства з їхніми економіками впрягалися у колісницю війни. Зростаючі втрати призводили до страшного напруження сил на фронтах і в тилу, оголювали й поглиблювали фатальні політичні й соціально-економічні вади старих імперських порядків Європи. В результаті для Німеччини, Турецької та Австро-Угорської імперій (так званих Центральних держав), а також Російської імперії, яка разом з Великобританією, Францією та Сполученими Штатами входила до Антанти, війна зрештою стала змаганням на самознищення.

Першою під тиском війни розвалилася Російська імперія. Не було чогось несподіваного в тому, що її кінець супроводжувався швидким піднесенням різних російських партій, які здавна виступали проти царського режиму, а тепер намагалися нав'язати дезорієнтованому суспільству власні моделі нового соціально-економічного й політичного устрою. Але багатьох здивувало те, що зовні слухняні неросійські народи колишньої імперії також почали вимагати права влаштувати свою долю на власний розсуд. Тому поширений погляд на революцію 1917 р. як на титанічну битву класів у Росії не дає адекватного розуміння подій на Україні: тут вибухнула українська революція, що за своєю природою була як національною, так і соціально-економічною.

Українці в першій світовій війні

Наслідки війни для українців, змушених битися з обох воюючих сторін, були негачиними, безпосередніми й тяжкими. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших побоїщ на Східному фронті. Її населення зазнавало страшних збитків від руйнувань та спустошень, причинених воєнними діями, а також брутальністю як російського, так і австрійського командування.

Але поряд із фізичними втратами війна ще більше погіршила долю українців, котрі не мали власної держави, що захищала б їхні конкретні інтереси. Величезна кількість українців (у російській армії налічувалося 3,5 млн українських солдатів і 250 тис. служили в австрійському війську) боролися і вмирали за імперію, що не лише ігнорувала їхні національні інтереси, але й активно намагалася, як, зокрема, Росія, знищити їхній національний рух. Найгіршим було те, що українців — як учасників боїв з обох сторін — змушували вбивати один одного. Єдиним позитивним ас-

пектом війни було те, що вона виснажувала воюючі імперії, створюючи тим самим нові політичні можливості для своїх пригноблених підданих. Але, принаймні попервах, ця можливість була ще занадто віддаленою.

Українці Австрії одразу відреагували на початок воєнних дій. 3 серпня 1914 р., щоб забезпечити українців єдиним об'єднаним представницьким органом, усі українські партії утворили у Львові Загальну Українську Раду на чолі з авторитетним парламентським діячем Костем Левицьким. Проголосивши, що «перемога австро-угорської монархії буде й нашою перемогою, і чим більшої поразки зазнає Росія, тим ближчою буде година визволення українців», Рада закликала всіх українців боро-

Україна в першій світовій війні

тися за конституційну Австрію (їхнього найбільшого друга) проти самодержавної Росії (найзапеклішого ворога). Незабаром Рада висунула ідею створити всеукраїнський військовий загін. На неї відгукнулося понад 28 тис. національно свідомих юнаків, багато з яких належали до організацій «Січ», «Сокил» і «Пласт». Стурбовані можливістю виникнення великих українських військових загонів, впливові поляки у Відні зробили так, щоб на службу до Українського легіону (пізніше цю назву змінили на Українських січових стрільців) прийняли лише 2,5 тис. чоловік. Це було перше українське військове формування того часу. Величезна більшість інших українців, які служили Габсбургам, включалися в регулярні австрійські підрозділи.

Соціалісти, котрі виїхали з Російської України, також утворили у Львові політичну організацію, яка мала бути представником їхніх співвітчизників, що перебували під царською владою. Важливо, ба навіть історичною рисою цієї організації на чолі з Володимиром Дорошенком, Андрієм Жуком, Мар'яном Меленевським, Олександром Скоропис-Йолтуховським та Миколою Залізнякам, що називалася Союзом визволення України, було те, що вона першою серед українських організацій проголосила своєю метою утворення самостійної української держави. Для досягнення цієї мети СВУ вирішив співпрацювати з Німеччиною та Австрією проти Росії.

Але, ледве згуртувавшись, ці організації були змушені тікати до Відня від наступаючої російської армії, яка на початку вересня прорвала австрійську оборону й окупувала велику частину Східної Галичини. Ця поразка австрійців мала страшні наслідки для українців Галичини. Шукаючи причини своїх невдач, австро-угорське командування охоче повірило звинуваченням польської адміністрації провінції в тому, що такою причиною стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам. У результаті відступаючі габсбурзькі війська, насамперед угорські частини, розпочали кампанію терору проти українського населення. Спочатку русофілів, а згодом і взагалі українців цілими сотнями заарештовували й страчували без суду. Тисячі гнали до Австрії й там кидали до концентраційних таборів. Найсумнішою славою серед них користувався Телергоф, де в жакливіх умовах тримали 30 тис. русофілів та українофілів, які тисячами гинули від хвороб. Згодом у віденському парламенті вибухнув скандал навколо такого ставлення до австрійських громадян, і в 1917 р. цей та інші концтабори було наказано закрити.

Незавидна доля спіткала також галицьких українців, котрі потрапили під російську окупацію. Царський уряд швидко дав зрозуміти, що він не вважає Східну Галичину якимсь новим і тимчасовим завоюванням, називаючи її не інакше, як «давньою російською землею», котра тепер «назавжди воз'єднується з матір'ю-Росією». Потім він взявся за втілення в життя міфу про «російськість» Галичини. Генерал-губернатором було призначено графа Георгія Бобринського (брата впливового російського консерватора, що здавна виступав за захоплення Галичини), який одразу розпочав загальний наступ на український рух, або «мазепинство», як його називали царські чиновники. Його з ентузіазмом підтримали русофіли; такі їхні лідери, як Володимир Дудикевич, Семеон Бандасюк та Юліан Яворський, спочатку повтікали до Росії, а тепер поверталися разом із переможними російськими арміями. Русофіли виявляли й видавали українських діячів (аналогічно тому, як останні видавали перших австрійцям кількома тижнями перед тим), яких заарештовували й депортували вглиб Росії. Росіяни переслідували українофілів, австрійці піддавали репресіям русофілів, а роздерті ідеологічними суперечками галичани видавали й тих, і тих ворогові — все це ще більше погіршувало й без того сумну долю українців.

За наказом царських властей було закрито всі українські культурні установи, кооперативні й періодичні видання. Вводилися обмеження на вживання української мови й робилися спроби впровадити в школах російську мову. Особливо масивних атак зазнала греко-католицька церква — цей символ західноукраїнської само-

бутності. До Росії вивозили сотні греко-католицьких священників, а натомість ставили православних попів, що схилили селян до православ'я. Заарештували й вивезли до Суздаля митрополита Андрея Шептицького, який відмовився рятуватися від росіян утечею. Безстрашна поведінка митрополита протягом усієї війни надихала його земляків і значно сприяла дальшому зростанню його популярності. Але не встигли росіяни остаточно здійснити всі свої плани, як австрійці пішли у контрнаступ і до травня 1915 р. відвоювали більшу частину Східної Галичини. Відступаючі царські війська взяли заложниками кілька сотень провідних українських діячів, а також евакуювали тисячі людей, включаючи багатьох русофілів, ролі яких в українській політиці тепер прийшов кінець.

Ставлення росіян до галицьких українців, яке відомий російський політик Павло Мілюков розцінив у своєму виступі в Думі як «європейський скандал», являло собою продовження політики уряду щодо українського руху в Російській імперії. З вибухом війни було закрито майже всі українські організації та газети. Коли у 1916 р. загально визнаний провідник українців Михайло Грушевський повернувся до Києва, його заарештували й вислали на північ Росії. Царський міністр закордонних справ Сергій Сазонов з неприхованим задоволенням казав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху». Однак після катастрофічних втрат у 1915 р. самовпевненість царського уряду дещо підупала, й він трохи пом'якшив тон. У Російській імперії знову обережно починали працювати українські кооперативи, книгарні, наукові товариства, а також кілька газет. Відновила свою координаційну діяльність напівтаємна українська політична організація ТУП, тобто Товариство українських поступовців, поширюючи агітацію за конституційне правління в імперії та автономію для України.

Тим часом у Відні, по австрійський бік фронту, у травні 1915 р. зібралися українські політичні діячі та відновили свій представницький орган — Загальну Українську Раду. В міру того як війна дедалі більше виснажувала Австро-Угорщину, чимраз сміливішими ставали вимоги народів імперії, серед них і українців. Так, Загальна Українська Рада оголосила своєю метою незалежність Російської України, котру, як вона сподівалася, завоюють австрійці, а також широку автономію для Східної Галичини та Буковини. Проте коли у 1916 р. Відень пообіцяв полякам ще більшу владу в Галичині, Рада на знак протесту саморозпустилася. Надалі західноукраїнські інтереси представляв український клуб віденського парламенту на чолі з Євгеном Петрушевичем.

У Відні також діяли східноукраїнські емігранти з Союзу визволення України, яких фінансово підтримували німці та австрійці. Ця організація вирядила представників у багато європейських столиць для пропаганди справи української незалежності. Хоч це й не дало відчутних результатів, але робота СВУ з сотнями тисяч полонених українців, 50 тис. із яких перебували у спеціальних таборах, не лише підносила національну свідомість солдатів, а й привела до створення так званих Сірожупанної та Синьожупанної дивізій, що згодом боротимуться за українську справу. Відтак із продовженням війни не викликали сумніву, що українці, як і інші народи, неухильно стають дедалі заповзятливішими у здійсненні власних цілей і щораз менше проймаються долею імперій, які протягом століть панували над ними.

У 1917 р. воюючі сторони опинилися на грані виснаження. Та особливої гостроти досягла напруженість у Росії, де тягар тотальної війни подвоював недоліки відсталого, прогнилого й негнучкого режиму збанкрутілого царя Миколи II. З усіх учасників війни Росія зазнала найтяжчих утрат — понад 8 млн чоловік убитими, пораненими та полоненими. Це викликало широке невдоволення, оскільки часто пояснювалося недбалістю й помилками з боку призначених царем бездарних командирів. Водночас через корумпованість і малоефективність російського чиновництва та промисловців сотні тисяч солдатів посилалися проти ворога, інколи не маючи навіть руш-

ниці з набоями. Війна та прорахунки уряду призвели до ще більшої кризи в усю суспільстві. З мобілізацією на військову службу близько половини працездатних чоловіків зменшилося виробництво продуктів і промислових виробів, різко зростали ціни. Голод став звичайним явищем, особливо серед жителів міст, розгорталися страйки, у народі зростало розчарування.

Російські революції

У 1917 р. відбулися дві російські революції. Перша — Лютнева — скоріше походила на розвал, ніж на повстання. Почалася вона досить невинно, коли 8 березня (23 лютого за ст. ст.) петроградські робітники оголосили страйк протесту проти стачі продуктів. Але, отримавши наказ стріляти в цивільних людей, царські війська перейшли на бік робітників. За кілька днів подібне вчинила більша частина столичної залози. Водночас населення міста заповнило вулиці, щоб продемонструвати лідарність із страйкарями. З поширенням демонстрацій по всій імперії Микола зрікся престолу, його міністри й урядовці розбіглися, а ненависні жандарми повалилися. До 12 березня царський режим розсипався, як картковий дім.

Хоч повалити царат було напрощуд легко, знайти йому заміну, прийнятну всім, виявилось надзвичайно важко. З'явилось два претенденти на політичну владу. Одним із них був Тимчасовий уряд, сформований із ліберальних депутатів Думи, який прагнув узяти на себе функції управління до тих пір, доки в Росії не встановиться постійна форма правління. Тимчасовий уряд не мав великої реальної влади, оскільки адміністрація перебувала в хаосі, а поліція була майже вся розпущена, тому ж на ньому висів тягар непопулярної в народі війни. З самого початку суперечливим Тимчасового уряду виступала Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів. Підпорядкована соціалістам, серед яких більшовики склали лише меншості, Петроградська Рада являла собою випадкову асамблею радикально налаштованих робітників і солдатів. Подібні органи швидко утворювалися по всій країні. Мета Ради полягала в тому, щоб «поглибити» революцію, штовхаючи її до повного створення суспільства на соціалістичних засадах. Постійні сутички між цими двома органами, суперечки та взаємні перешкоди вносили ще більшу плутанину в питаннях, кому ж належить остаточно владу в колишній імперії.

Ще безладдя незабаром стало всезагальною ознакою життя революційної Росії. Освячена революцією необхідність змін виправдовувала в очах багатьох, і особливо Рад, нападки на цілий ряд принципів і установлень, які раніше були загальноприйнятими. Так, наприклад, 14 березня Петроградська Рада видала сумнозвісний наказ № 1 (який Тимчасовому урядові не вдалося блокувати), за яким військові частини для управління справами могли впроваджувати у себе демократично обрані Ради. Влада офіцерів обмежувалася лише бойовими ситуаціями. Цей наказ до рідко підірвав і без того хистку дисципліну в армії, внаслідок чого вона почала розвалюватися. До літа, коли мільйони озброєних деморалізованих солдатів, кинутих на фронт, лавиною рушили додому, громадський порядок остаточно був підірваний. Спостерігаючи за марними спробами відновити й утримати політичну владу в хаотичний період, не слід забувати, що перед тими, хто намагався це зробити, стояло завдання, аналогічне зведенню будівлі, під якою постійно провалюється ґрунт.

Революція на Україні

Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 р. За кілька днів представники найголовніших установ і організацій міста утворили Виконавчий комітет, що мав утримувати порядок і діяти від імені Тимчасового уряду. Вод

час осередком радикально настроєних лівих стала Київська Рада робітничих і солдатських депутатів. Але, на відміну від подій у Петрограді, в Києві на арену вийшла й третя дійова особа: 17 березня українці заснували власну організацію — Центральну Раду. Її створили помірковані ліберали з Товариства українських поступовців під проводом Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова та Дмитра Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою. Кількома тижнями пізніше до Центральної Ради також вступила нова зростаюча Українська партія соціалістів-революціонерів, яку репрезентували Микола Кова-

Симон Петлюра

левський, Павло Христюк та Микита Шаповал. Президентом Центральної Ради було обрано Михайла Грушевського — добре відомого, авторитетного діяча, котрий повернувся із заслання. Відтак, на відміну від росіян у Києві, що розкололися на поміркованих у Виконавчому комітеті та радикалів у Київській Раді, українці всіх ідейних переконань згуртувалися в єдиний представницький орган.

На здивування багатьох, Центральна Рада одержала негайну й дедалі зростаючу підтримку. Українці Петрограда та Києва провели з нагоди її створення величезні демонстрації. 19 квітня в Києві відкрився Український національний конгрес. На нього зібралося 900 делегатів з усієї України, від усіх українських громад колишньої імперії, а також від різних економічних, освітніх, військових та інших організацій. Конгрес обрав 150 представників до Центральної Ради та затвердив М. Грушевського на посаді президента. 18 травня понад 700 делегатів від українців, що служили в армії, на з'їзді в Києві дали своїм представникам доручення вступити до Цент-

ральної Ради. Майже через місяць так само вчинили близько 1000 делегатів Українського з'їзду селян. Потім до Центральної Ради також приєднався з'їзд робітників. Натхнена такими виявами довір'я, Центральна Рада стала дивитися на себе не лише як на представника відносно невеликої кількості національно свідомих українців, а й як на український парламент.

За своїм соціальним походженням найпалкіші прибічники Центральної Ради належали, якщо вжити улюблений термін марксистів, до дрібної буржуазії: вони склалися з інтелігенції й так званої напівінтелігенції — сільських учителів, нижчого духовенства, дрібного чиновництва, земських урядників, молодших офіцерів та заможних селян. Ці люди були в основному пов'язані з селом і керувалися не лише традиційною турботою інтелігентів-українофілів про збереження і розвиток української культури, а й прагматичними міркуваннями про те, що розташований ближче до дому уряд чутливіше реагуватиме на їхні потреби. Український селянин гадав, що Центральна Рада дійовіше допомагатиме йому отримати більше землі, ніж уряд у далекому Петрограді, а український солдат сподівався, що вона швидше, ніж російський уряд, виведе його з війни.

Проте були на Україні також суспільні та етнічні групи, котрі не підтримували Центральної Ради. Російські консерватори й навіть помірковані побоювалися, що зростання політичної активності українців призведе до розвалу «єдиної та неподільної Росії». Зі свого боку російські радикали підозрювали, що український національний рух може порушити «єдність робітничого класу». Скоса позирали на Центральну Раду і євреї, багато з яких ототожнювалися з російською культурою й активно діяли в російських соціалістичних партіях. Тому несподівана поява Центральної Ради дуже стурбувала частину міського населення України — цю невелику, але стратегічно розташовану меншість.

Коли безпорадність Тимчасового уряду ставала чимдалі очевиднішою, Центральна Рада вирішила скористатися своїми перевагами. Щоб завоювати собі визнання найвищої політичної сили на Україні, 23 червня вона видала Перший універсал в якому проголошувалося: «Хай Україна буде вільною. Не відокремлюючись остаточно від Росії й не розриваючи зв'язків із Російською державою, хай український народ отримає право самому розпоряджатися своїм життям у своєму краї». Незабаром Центральна Рада оголосила про утворення Генерального секретаріату, що мав правити за виконавчий орган уряду. Очолений Володимиром Винниченком Генеральний секретаріат, що складався з восьми міністерств, справами яких відали переважно соціал-демократи, взяв на себе відповідальність за управління Україною.

Ці заходи викликали лютю серед росіян України, а також Тимчасового уряду в Петрограді. Останній в середині липня вислав до Києва для переговорів делегацію на чолі з Олександром Керенським. Але катастрофічний провал російського наступу в Галичині все ж змусив росіян визнати Генеральний секретаріат, хоч і з великими застереженнями, за орган управління п'яти українських губерній (Київської, Полтавської, Подільської, Волинської та Чернігівської). Це визнання ознаменувало апогей впливу й авторитету Центральної Ради.

Отримавши обіцянку широкої культурної автономії, російські та єврейські партії на Україні неохоче приєдналися до Центральної Ради. В цей момент Центральна Рада складалася з 822 місць, близько чверті з яких належало російській, єврейській, польській та іншим неукраїнським партіям. В ідеологічному відношенні вона мала виразно ліву орієнтацію. Досягши угоди, хоч і досить хисткої, як з Тимчасовим урядом, так і з національними меншостями, Центральна Рада могла тепер братися за управління країною.

Але дуже швидко виявилось, що Центральній Раді гостро бракує керівництва. Коли Тимчасовий уряд став намагатися відступити від свого визнання української автономності, Центральна Рада згаяла час на безкінечні суперечки про межі своєї

влади, одночасно нехтуючи такими нагальними проблемами, як збереження правопорядку, забезпечення міст продуктами та організація роботи залізниць. Вона також не змогла ефективно розв'язати гостре питання перерозподілу земель. Внаслідок цього єдність, яку спочатку продемонстрували українці, швидко зникла, і між соціал-демократами, яким у Центральній Раді належало панівне становище, та численними соціалістами-революціонерами розгорілися ідейні конфлікти. Члени Центральної Ради поринули у безплідні дебати й ворожнечу, рідко їздили на село (де їхні впливи обмежувалися околицями Києва та деяких інших міст) і, як наслідок, втратили зв'язок із масами, що налагодився за короткий час завдяки різноманітним з'їздам. Тепер кожна місцевість мусила самотужки опікуватися власними справами.

Не менш шкідливою виявилася ідейна обмеженість молодих і недосвідчених українських політиків, вік більшості з яких коливався у межах від 20 до 30 років. Захоплені власною революційною риторикою, вони намагалися відмежуватися від старого ладу. Особливо промовистим у цьому відношенні було їхнє ставлення до військових. Улітку 1917 р. близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, запрягнувши на вірність Центральній Раді. В цій неоднозначній ситуації генерал Павло Скоропадський надав у розпорядження Центральної Ради українізований корпус із 40 тис. бійців, прекрасно дисциплінованих і споряджених порівняно з дезорганізованими російськими військами. Але його жест було відкинуто з двох причин: ідеологи Центральної Ради доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії, по-друге, вони твердили, що не можна довіряти багатому землевласникові Скоропадському. Аналогічним було їхнє ставлення до чиновників: на них дивилися як на уособлення старої гнобительської буржуазної держави, а голова уряду Винниченко називав їх «найгіршими і найшкідливішими людьми».

Проте незабаром стало зрозумілим, що правити без армії та чиновників неможливо. По Україні ширилися анархія й безладдя. Становище погіршилося у липні, коли розвалилася російська армія в Галичині, затопивши Україну (що являла собою безпосередній тил величезного Південно-Західного та Румунського фронтів) мільйонами озброєних радикалізованих і розгнуданих солдатів. Вони, за висловом одного з членів Центральної Ради, були «гіршими від татарських орд», і їхня присутність переконливо свідчила про безпорадність Центральної Ради.

Більшовицький переворот і Центральна Рада

Якщо Лютнева революція була по суті наслідком падіння влади, то причиною другої революції, яку називають Жовтневою, стало захоплення влади. Її здійснили більшовики на чолі з Ленінін — група, яку лише шість місяців тому вважали мало-вірогідним кандидатом на владу в Росії.

На початку 1917 р. більшовицька партія Росії, що в основному складалася з російської та єврейської інтелігенції й робітників, налічувала менше 24 тис., у той час як інші соціалістичні партії об'єднували сотні тисяч членів. Але більшовикам були властиві риси, що в ті хаотичні часи мали куди більшу вартість. Вони являли собою дисципліновану, суворо централізовану партію відданих і досвідчених революціонерів, які в особі Леніна мали геніального вождя, неперевершеного майстра революційної тактики. Впевненість Леніна, його цілеспрямованість, а також обіцянки дати масам «мир, хліб і землю» завойовували дедалі більше прихильників його партії. До осені 1917 р. більшовицькі лави зросли до 350 тис. Вирвавши більшість у Радах із рук інших соціалістичних партій і піднявши гасло «Вся влада Радам», 7 листопада (25 жовтня за юліанським стилем) більшовики скинули тонучий Тимчасо-

вий уряд і заявили від імені Рад робітничих і селянських депутатів про свої претензії на владу.

Більшовики в основному зосереджувалися в промислових центрах Росії і на Україні мали мізерний вплив: у 1918 р. їх налічувалося тут якихось 4—5 тис., головним чином у Донбасі. Відтак, серед понад 2 млн робітників України прибічники більшовиків склали крихітний відсоток. Для порівняння: самі українські соціал-революціонери в цей час мали понад 300 тис. членів. До того ж оскільки більшовицька програма була в основному звернена до пролетаріату, серед якого українці

Микола Скрипник

були слабко представлені, вона мало їх приваблювала. Промислові робітники України були переважно росіянами та євреями й складали 75% членів партії. Відтак, за словами радянського історика Миколи Попова, «більшовики на Україні були партією росіян і русифікованого пролетаріату».

Як і більшість росіян на Україні, більшовики вороже поставилися до українського руху. Як марксистки, вони побоювалися, що цей рух підірве єдність робітничого класу; як представники панівної меншості, вони відчували загрозу нещодавно покірної більшості, що мобілізувалася; і як мешканці міста, вони з презирством дивилися на рух, котрий спирався на селянство. Для одного з провідних більшовиків Християна Раковського проблематичним було визнати навіть сам факт існування українського народу. Про поширеність таких поглядів у партії свідчив один із небагатьох видат-

них українських більшовиків Микола Скрипник: «Для більшості членів нашої партії Україна не існувала як національна одиниця». Один із найвпливовіших більшовицьких вождів на Україні Георгій Пятаков відверто заявив, що партія повинна остаточно відкинути гасло права нації на самовизначення. З іншого приводу він казав: «Ми не повинні підтримувати українців, оскільки їхній рух невігідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, крупи тощо».

Проте Ленін був надто обережним політиком, щоб дозволити таким підходам формувати партійний курс. Він зрозумів, хоч і з деяким запізненням, що націоналізм є могутньою силою, якою партія могла б скористатися. Тому він сформулював досить плутане твердження, що більшовикам належить визнати й навіть сприяти здійсненню права пригноблених народів на культурний розвиток і самоврядування, доти, — і тут йшло дуже важливе застереження, — доки це не перешкоджало пролетарській революції. Так, наприклад, якщо український націоналізм вів до відокремлення українських робітників від російських, то це, за Леніном, являло собою буржуазний націоналізм, з яким належало неухильно боротися. Інакше кажучи, в теорії національні прагнення українців визнавалися, а на практиці — відкидалися.

Велика перевага такого підходу полягала в тому, що він дозволяв робити вигляд, наче більшовики симпатизують прагненням українців і тому заслуговують на підтримку з їхнього боку, ще й при цьому не зраджуючи справу соціалістичної революції. Вплив ідей Леніна на його послідовників на Україні виявився у серпні 1917 р., коли до Центральної Ради приєдналося 10 більшовиків.

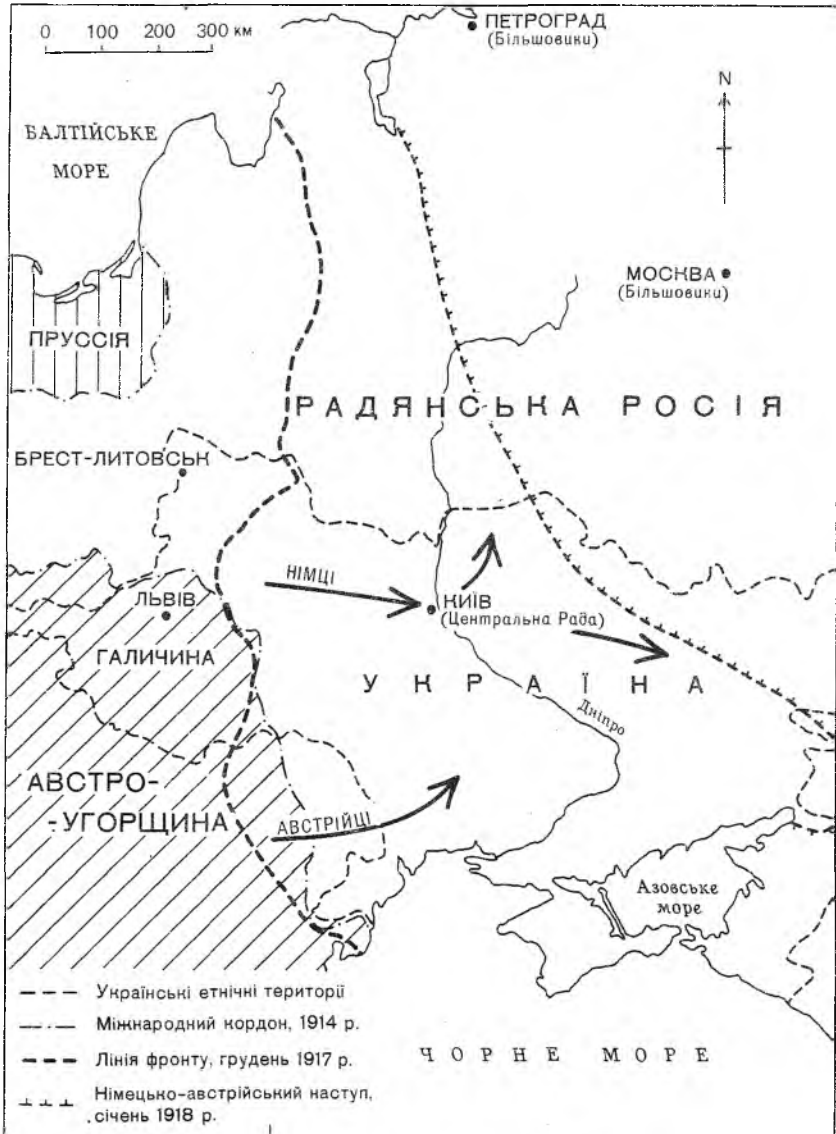
Після того як більшовики захопили владу в Росії, постало питання, хто ж правитиме на Україні. Не маючи достатньо сил, щоб розбити і Центральну Раду, й прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо штабу армії, більшовики вирішують на деякий час утримувати добрі стосунки з українцями, намагаючись водночас покінчити зі штабом армії. 10 листопада в Києві вибухнули бої майже 6-тисячних сил більшовиків із штабом армії, в розпорядженні якого було до 10 тис. чоловік. У вирішальний момент Центральна Рада наказала 8 тис. своїх бійців прийти на допомогу більшовикам, змусивши штаб армії до евакуації з Києва.

Але більшовики оторопіли від здивування, коли Центральна Рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях, де українці становлять більшість. Формально це підтверджував її Третій універсал від 22 листопада, що проголошував установа автономної Української Республіки. Все ще не наважуючись остаточно розірвати зв'язки з Росією, Центральна Рада заявила про одну із своїх цілей — створення в колишній Російській імперії федерації вільних і рівноправних народів. Сподіваючись, що Центральна Рада стане стабілізуючим чинником в анархії, що поширювалася, владу українського уряду визнали українські та неукраїнські партії, більшість Рад і навіть більшовики (хоч для останніх це був крок вимушений і тимчасовий).

Проте незабаром стало очевидним, що конфлікт між Центральною Радою та більшовиками був невідворотним. Якщо Центральна Рада критикувала Леніна за насильство при захопленні влади в Петрограді, то Ленін скаржився на те, що українці пропускають козацькі війська через свою територію, дозволяючи їм зосередитися на півдні, де формувався російський антибільшовицький рух. Тим часом на Україні більшовики зазнали кількох політичних невдач. У грудневих виборах до Всеросійських Установчих Зборів, пізніше розігнаних більшовиками, українські партії отримали понад 70% голосів, тоді як більшовики — лише 10%. Ще відчутнішою була їхня невдача на Всеукраїнському з'їзді Рад, який вони самі скликали 17 грудня в Києві й який сподівалися поставити під свій цілковитий контроль. Але українські партії закликали на з'їзд своїх прибічників із села, переваживши близько сотні більшовицьких делегатів двома з лишком тисячами своїх. Розлучені члени невеликої

більшовицької фракції покинули з'їзд, переїхали до Харкова, кваліфікували Центральну Раду як «ворога народу» й проголосили створення Радянської Української Республіки. Одночасно на Україну з Росії почали наступ більшовицькі війська.

Інтервенція більшовиків на Україні. З північного сходу рухалися 12-тисячні більшовицькі сили на чолі з талановитим командувачем Володимиром Антоновим-Овсієнком і його кривавим поплічником Михайлом Муравйовим. Проти них український військовий міністр Симон Петлюра мав розкиданих по різних місцях 15 тис. вояків, що склалися з селянського ополчення «вільних козаків», січових стріль-

Німецько-австрійська інтервенція 1918 р.

ців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеликих загонів із фронту та декількох сотень київських гімназистів, що пішли на фронт прямо від шкільної лави.

Тут якраз може виникнути питання: де ж поділися 300 тис. бійців українізованих загонів, що влітку запрягнули Центральній Раді? Більшість з них повернулися по своїх селах, зайнявши «нейтральну» позицію, — між іншим, як і деякі з тих, котрі лишилися під рушницею. Частина перекинулася до більшовиків. Настрої цих українських солдатів (що виглядали різким контрастом на тлі героїчних зусиль відносно невеликої групи людей, котрі боролися за Центральну Раду) в основному пояснювалися ефективністю більшовицьких агітаторів. Як зауважив Річард Пайпс, «у перші місяці громадянської війни все населення було збите з пантелику, дезорієнтоване й не знало, за ким іти. Добрий агітатор був вартий сотень озброєних солдатів: він міг привернути на свій бік війська супротивника й тим самим вирішити долю важливих боїв». Більшовики не шкодували ні грошей, ні людей для того, щоб проникнути в українські загони, які значною мірою склалися з надзвичайно наївних у політиці селян, і переконати останніх або не брати участі в боях, або ж приєднатися до більшовиків. Унаслідок цього їхні сили на Україні до грудня зросли до 40 тис. чоловік.

Іншою перевагою більшовиків на Україні були організовані їхніми прибічниками майже в кожному великому місті диверсійні повстання проти Центральної Ради. Найнебезпечніше з них вибухнуло 29 січня 1918 р. у Києві, коли російські робітники захопили «Арсенал», на кілька днів скувавши українські війська. Водночас трохи на схід від містечка Крути в останній великий бій із силами Муравйова, що наближалися, вступили загони Петлюри. Після запеклих боїв українці були змушені відступити. В оточення потрапив загін із 300 гімназистів, які всі загинули. Їхня смерть здобула їм почесне місце в українському національному пантеоні. Тим часом Центральна Рада, що засідала вдень і вночі, похапцем прийняла закон про радикальну земельну реформу, тобто націоналізацію великих землеволодінь. Вона видала свій Четвертий і останній універсал (цей важливий документ хоч і датований 22 січня, фактично було складено в ніч з 24 на 25), проголосивши, що Українська Народна Республіка розриває зв'язки з більшовицькою Росією й відтак стає вільною і самостійною державою.

Угода в Брест-Литовську. Перед лицем неминучої поразки останньою надією Центральної Ради була чужоземна допомога. Взагалі симпатії Ради схилилися на бік Антанти, і з самого початку вона наполегливо домогалася визнання її членів, і особливо Франції. Але реакція Франції, яка рішуче стояла за відновлення «єдиної та неподільної Росії», була неоднозначною. Проте 22 грудня 1917 р. виник цілком новий набір можливостей, коли Ленін розпочав мирні переговори у Брест-Литовську з Центральними державами, заявивши про те, що він репрезентує всі народи колишньої Російської імперії. Щоб не дати більшовикам представляти на мирних переговорах Україну, Центральна Рада вирядила до Бреста власну делегацію. 9 лютого 1918 р., лише за кілька годин до того як надійшла звістка про відступ Центральної Ради з Києва перед військами Муравйова, її представники у Бресті підписали угоду з Центральними державами. Її сутність зводилася до того, що німці зобов'язалися надати Центральній Раді військову допомогу за поставки нею великої кількості продуктів для цих держав.

Через кілька днів після підписання угоди в Брест-Литовську німці з австрійцями розділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію свою могутню армію, що налічувала понад 450 тис. чоловік. За якихось три тижні більшовики, які, за їхнім же висловом, «принесли на багнетах з півночі радянську владу» і які протягом свого нетривалого перебування встановили у Києві царство терору, були змушені тікати. Але це ще не значило, що повернення Центральної Ради з німецькими військами 2 березня всі палко вітали.

Її політика викликала розчарування майже в усіх верствах населення України. Неукраїнці засуджували розрив зв'язків між Україною та Росією, незаможні селяни не отримали очікуваної землі, у заможних селян і великих землевласників націоналізація їхніх володінь викликала лють, а всі разом засуджували Центральну Раду за введення в країну жорстоких німців. Зі свого ж боку німці теж втрачали терпець до молодих і малоспроможних політиків, які переважали в Центральній Раді. Вони швидко пересвідчилися, що вона не мала практично ніякого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн продуктів, що їх так відчайдушно потребували голодні німецькі та австрійські міста. Безперервні кризи, сутички й дебати між соціалістичними партіями у Центральній Раді переконали німців у тому, що «молоді українські утопісти» неспроможні правити. Тому 28 квітня, якраз коли Центральна Рада складала конституцію Української держави, до зали ввійшов німецький загін і розпустив збори. Наступного дня Центральна Рада впала — без усякої спроби захищатися.

* * *

За той рік, протягом якого Центральна Рада виступала основним політичним чинником на Україні, вона досягла значних успіхів, але й зазнала страшних невдач. З огляду на слабкість і дискримінованість української інтелігенції до революції, політичну її недосвідченість створення і зміцнення Центральної Ради було безперечним здобутком. Своєю діяльністю вона нарешті поклала край поширеним сумнівам щодо самого факту існування українського народу. Вона перетворила українське питання на одне з ключових питань революційного періоду. З суто політичної точки зору Центральна Рада у взаєминах з Тимчасовим урядом добилася більшого, ніж хтось міг сподіватися.

Вона також узяла гору над українськими більшовиками, змусивши їх звертатися по допомогу до Росії. Прагнучи створити демократичний парламентський устрій, Центральна Рада лишалася відданою своїй меті, незважаючи на те, що ситуація вимагала жорсткості дій. Вражаючим прикладом цієї відданості стало надання єврейській меншості широкої культурної автономії — попри найсуворішу критику з її боку українського уряду. Цей крок Ради став прецедентом на майбутнє. Але чи не найбільш далекосяжним здобутком Центральної Ради було те, що, вперто висуваючи вимогу українського самоврядування, вона серйозно підірвала раніше недоторканий принцип «єдиної та неподільної Росії», змусивши Тимчасовий уряд, а потім і більшовиків відступити (принаймні в теорії) від цієї «священної корови» російського політичного мислення.

Але найочевиднішою в діяльності Центральної Ради є її поразка. До найважливіших її причин належала відсутність двох головних опор державності, а саме — боєздатної армії та адміністративного апарату. Не маючи останнього, Центральна Рада не могла утримувати зв'язки з губерніями та селом, де зосереджувалося найбільше її можливих прибічників. Не меншої шкоди завдавала й відсутність згоди щодо того, яку політику проводити. Це з усією драматичністю виявлялося в гострій ворожнечі між Винниченком і Петлюрою — двома провідними міністрами в уряді. Винниченко доводив, що Центральній Раді слід проводити суспільно радикальнішу, ніж у більшовиків, політику, щоб виправдати сподівання мас на докорінні зміни. Тим часом Петлюра вважав, що слід приділяти більшу увагу будівництву інститутів національної державності. Нарешті, безпосередньою причиною кінця Центральної Ради стала її неспроможність задовольнити німецькі вимоги.

І все ж, як пише Джон Решетар, у кінцевому рахунку поразку Центральної Ради зумовила нерозвиненість українського національного руху. Центральна Рада фактично була змушена починати будівництво держави ще до завершення процесу фор-

мування нації. Через репресивний характер царського режиму та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей на Україні були або росіянами, або русифікованими. Український рух ще не проникнув у міста, й ці важливі осередки промисловості, комунікацій і кваліфікованих робітників виступали твердинями російської чи інших меншостей, нерідко войовничо настроєних проти українців. Тому відчувався гострий брак компетентних людей для організації та укомплектування армії й адміністративного апарату української держави. Наявні ж люди були молодими й недосвідченими: Винниченкові було 38, Петлюрі — 35, Ковалевському (провідникові найбільшої української партії — соціалістів-революціонерів) — 25, Миколі Шрагу (що замінив М. Грушевського на посаді голови Центральної Ради) — 22 роки. Усвідомлюючи нестачу людських і матеріальних ресурсів, член Центральної Ради Сергій Єфремов закликав не брати влади, мотивуючи це тим, що маси чекають чуда, а український уряд, без сумніву, розчарує їх. З огляду на ці, здавалося б, нездоланні труднощі, можна зрозуміти, чому, описуючи зусилля Центральної Ради, Винниченко зауважив: «Воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ».

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Після більшовицького перевороту революція переросла у громадянську війну. Минули ейфорія, почуття солідарності, масові демонстрації, бурхливі зібрання й гарячі дебати 1917 року. Протягом наступних трьох років у запеклій і безжальній війні, що супроводжувалася масовим терором і звірствами, зчепилися численні претенденти на владу в Україні і в усій колишній імперії, зброєю вирішуючи, хто і яка форма правління заступить старий устрій.

Для багатьох українців поява більшовиків у Росії була не лише початком нового жорстокого пореволюційного етапу, а й причиною докорінних змін у їхньому політичному мисленні. Диктаторська природа більшовицького режиму на півночі викликала відразу у багатьох українських діячів і змусила їх відмовитися від позиції збереження автономних, федералістських стосунків із Росією. Відтепер незалежність стала їхньою метою. Проте серед українців, як і серед інших народів колишньої імперії, виникало дедалі глибше розмежування щодо ряду цілей і шляхів їх досягнення. До того ж майже кожна сторона, що брала участь у громадянській війні, прагнула підпорядкувати собі Україну з її природними багатствами та стратегічним розташуванням. Тому після певного затишшя, зумовленого німецькою окупацією, Україна стала ареною найбільш хаотичних і складних подій громадянської війни.

Гетьманщина

До весни 1918 р. широким верствам населення України вже набридли революція й хаос. Закономірно, що ці настрої переважали серед мастих класів, заможних селян, дрібних підприємців та бізнесменів, фабрикантів, великих землевласників, вищих прошарків чиновництва, що складали 20 % усього населення України. Австрійці та німці на Україні також всіляко прагнули відновити порядок і прискорити вивезення продуктів. Тому між 24 і 26 квітня представники цих груп таємно домовилися замінити Центральну Раду консервативним українським урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (титул «гетьман» мав викликати асоціації з квазімонархічними традиціями, пов'язаними з козацькими гетьманами).

Нащадок давнього роду козацької старшини й один із найбільших на Україні землевласників, Скоропадський мав високий статус за царського режиму — служив військовим ад'ютантом Миколи II і під час війни був авторитетним генералом. З початком революції він українізував своє військове з'єднання і, коли Центральна Рада відкинула його послуги, був обраний титулованим командувачем селянського ополчення «вільних козаків». З приходом до влади цього «малоросійського» аристократа, який раптом згадав про своє «українське коріння», в революції на Україні настав новий етап, що характеризувався намаганнями відновити правопорядок та скасувати «соціалістичні експерименти» Центральної Ради.

29 квітня, на з'їзді, скликаному в Києві Лігою землевласників, на який з усієї України прибуло 6500 делегатів, Скоропадського з ентузіазмом проголосили гетьманом, закликавши його «врятувати країну від хаосу і беззаконня». Того ж дня він разом із прибічниками оголосив про встановлення «Української Держави» (на відміну від «Української Народної Республіки» Центральної Ради). Нова держава ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, диктаторських засад. Її підданим гарантувалися звичайні громадянські права, причому особливо наголошувалося на святості приватної власності.

Павло Скоропадський

Скасовуючи такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків та культурна автономія, гетьман увів окрему категорію громадян-козаків (які фактично були заможними селянами), сподіваючись, що вони стануть основною соціальною опорою режиму. Особливо впадали у вічі широкі прерогативи самого гетьмана: йому належало виняткове право видавати всі закони, призначати кабінет, управляти зовнішньою політикою та військовими справами й бути верховним суддею країни. Однак ці претензії на майже необмежену владу не могли приховати того факту, що влада на Україні практично належала німцям, а не українцям.

Як цього належало чекати, українські діячі, більшість яких були соціалістами й членами Центральної Ради, різко негативно поставилися до гетьманської держави. Тому коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українців,

майже всі вони відмовилися. Це не лишало гетьманові нічого іншого, як звернутися при формуванні кабінету до людей, не пов'язаних з українським рухом, тим самим давши підставу для звинувачень у тому, що до його уряду не ввійшов жоден «справжній» українець. У новому кабінеті, очолюваному прем'єр-міністром Федором Лизогубом (багатим землевласником), до якого входив лише один відомий український діяч — міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко, бракувало націоналістів, проте він включав ряд талановитих адміністраторів.

За якихось кілька місяців на Україні було відновлено дійовий адміністративний апарат. У провінціях урядовці Центральної Ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що називалися старостами й призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному уряді посади розподілилися між професійними чиновниками — переважно росіянами чи русифікованими українцями. Щоправда, труднощі виникли при формуванні діючої армії, оскільки німці не підтримували створення великої військової сили, здатної кинути виклик їхньому переважаючому впливові. Незабаром на повну силу стала діяти (хоч і з неоднаковою ефективністю) поліція, до якої, як і до армії, ввійшло багато колишніх царських офіцерів.

Якщо Центральна Рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Оттоманською імперією, то Гетьманщина обмінялася посольствами з 12 країнами. Її зовнішня політика була головним чином спрямована на укладення мирного договору з Радянською Росією (підписаного 12 червня 1918 р.) та на безплідні суперечки з Австро-Угорщиною навколо питання про анексію східногалицьких земель та Холмщини.

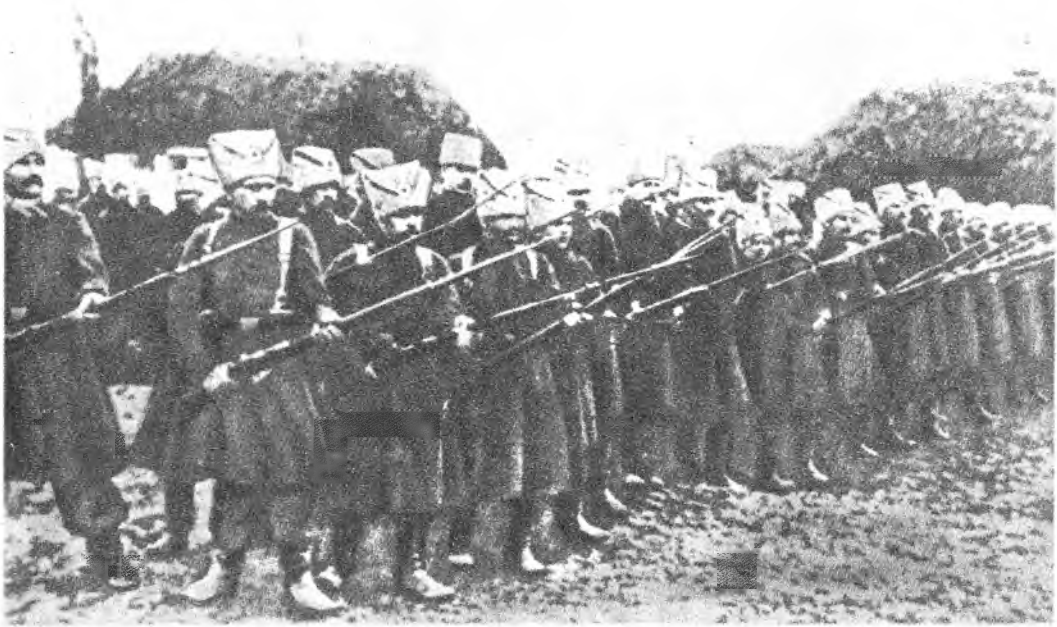
Особливо вражають досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл уведено українську мову. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, у тому числі у сільських районах. У жовтні в Києві та Кам'янці-Подільському відкрилися два нових українських університети. Було також засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн томів. Вершиною цієї діяльності стало створення 24 листопада 1918 р. Української Академії наук. Так за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції.

Але якщо режим Скоропадського міг похвалитися своєю здатністю управляти, а також рядом конкретних досягнень, то разом із тим на ньому страшним тягарем висіли фатальні політичні прорахунки. Всі вони випливали насамперед із того кола друзів, яких собі вибрав гетьман. По-перше, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилася до економічної експлуатації України. По-друге, гетьман був тісно пов'язаний з маєтними класами, які намагалися скасувати впроваджені революцією зміни. Скоропадському ставилися на карб такі вкрай непопулярні заходи, як «каральні експедиції», організовані поміщиками за допомогою німецьких військ для помсти над селянами, котрі рік тому конфіскували поміщицькі землі. По-третє, багато українців вважали, що Скоропадський занадто прихильний до росіян. Під час його панування Україна, яка порівняно з Росією була острівцем стабільності, стала не лише притулком для величезної кількості представників колишньої царської верхівки, а й центром намагань відбудувати «єдину та неподільну Росію». Чиновницькі посади були зайняті росіянами, які не приховували свого несмаку до української державності, а більшість кабінету склали члени російської партії кадетів.

Із самого початку стала викристалізовуватися опозиція Скоропадському. В середині травня відбувся ряд нелегальних з'їздів українських партій, на яких своє нехвалення уряду висловили представники таких професійних груп, як залізничники, телеграфісти, селяни й робітники. Виник координаційний осередок опозиції, названий Українським народним державним союзом, на чолі якого став В. Винниченко.

Антигетьманський курс узяла інша впливова організація — Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. Спочатку ці групи вели переговори зі Скоропадським про шляхи проведення більш ліберальної й національно орієнтованої політики, та згодом вони взялися підіймати проти нього повстання.

Українських селян не треба було особливо підбурювати до повстання проти уряду, що конфіскував їхній врожай, повернув землю багатим поміщикам і послав у їхні села «каральні експедиції». Незабаром по всій Україні вибухнули стихійні й досить значні селянські заколоти. У запеклі бої з німецькими військами кинулися загони

Українська Сірожупанна дивізія

озброєних селян (зброя тоді була легкодоступною) на чолі з ватажками з місцевих жителів, що часто були анархістськи настроєними і яких на козацький кшталт називали отаманами або батьками. Ці сутички набирали величезних масштабів: зокрема у Звенигородському й Таращанському повітах Київської губернії селянське військо в 30—40 тис. чоловік, споряджене двома артилерійськими батареями й 200 кулеметами, завдало німцям втрат у 6 тис. чоловік. На початку серпня більшовики України зробили спробу підняти повстання, та за два дні зазнали поразки через відсутність підтримки народу.

На початку осені стало очевидним, що Центральні держави от-от програють війну. І тут гетьман був змушений піти на поступки. Але наприкінці жовтня нова спроба залучити до кабінету видатних українських діячів провалилася. Кидаючись із боку в бік у відчайдушних пошуках підтримки, Скоропадський пішов на останній ризик: 14 листопада 1918 р. він призначив новий кабінет, що майже повністю складався з російських монархістів, і проголосив Акт федерації, за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. Цей суперечливий крок було зроблено з метою завоювати підтримку настроєних проти більшовиків росіян та переможної Антанти. Того ж дня українська опозиція утворила альтерна-

тивний уряд — Директорію на чолі з двома давніми суперниками — Винниченком та Петлюрою — й відкрито проголосила виступ проти гетьмана.

Повстання, підняте Директорією, швидко ширилося. Сотні й тисячі селян під проводом отаманів стікалися до Білої Церкви на захід від Києва, що слугувала штабом антигетьманських сил. Незабаром це сповнене ентузіазму, але слабо дисципліноване нерегулярне військо налічувало 60 тис. чоловік. Ще важливішим стало те, що на бік Директорії перейшли деякі з найдобірніших загонів гетьмана, як, зокрема, січові стрільці під командуванням Євгена Коновальця й начальника його штабу Андрія Мельника та Сірожупанна дивізії, збільшивши таким чином кількість її регулярного війська до 40 тис. 21 листопада повсталі оточили Київ, і після тривалих переговорів з метою забезпечити вихід німецької залоги 14 грудня німці залишили місто, забравши з собою Скоропадського. Того ж дня сили Директорії триумфально ввійшли до Києва й проголосили відновлення Української Народної Республіки.

Гетьманщина проіснувала менше восьми місяців, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, а її власний вплив був обмеженим. Спочатку вона могла здобути собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити правопорядок, якого прагнула велика частина населення. Проте вона не спромоглася належним чином підійти до розв'язання двох основних питань, що їх поставила революція на Україні, — питань соціально-економічної реформи та національної незалежності. Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою Скоропадського. В національному питанні його уряд займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення, як, зокрема, українізація освіти й культури, він, однак, змушував українських націоналістів дивитися на нього як на уряд «український за формою, але московський за змістом».

Проте, як зауважує ідеолог сучасного українського консерватизму Вячеслав Липинський, Гетьманщина мала ширше значення. Воно полягало в ознайомленні й навіть залученні на підтримку ідеї української державності деяких представників значно русифікованої соціально-економічної верхівки України. А це в свою чергу сприяло розширенню соціальної бази цієї ідеї поза вузький прошарок української інтелігенції на чисельніший, надійніший і продуктивніший клас «хліборобів», тобто замощних селян і володарів маєтків. Відтак, якби Скоропадський утримався, то, на думку Липинського, він привернув би на бік української державності найпродуктивніше населення країни, не залишаючи її в залежності від «ідеологічної секти», як він називав національно свідому українську інтелігенцію.

Анархія

У 1919 р. Україну поглинув цілковитий хаос. У новітній історії Європи жодна країна не пережила такої всеохоплюючої анархії, такої запеклої громадянської боротьби, такого остаточного розвалу влади, яких у цей час зазнала Україна. Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та анархістська. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив із рук у руки. Численні фронти розділяли одне від одного міста й цілі регіони. Майже повністю порушився зв'язок із зовнішнім світом. Знелюдніли голодні міста, а їхні мешканці в пошуках їжі подавалися на село. Села буквально забарикадувалися від непрошених гостей. Тим часом різні уряди, яким удавалося заволодіти Києвом, скеровували свою увагу та енергію переважно на те, щоб відбити атаки ворогів. Україна стала краєм, яким було легко заволодіти, але неможливо управляти.

Селянин, котрий спостерігав зі свого економічно самостійного села, як падає одна влада за іншою, подумки проклинав усіх міських мешканців зі всіма їхніми уря-

дами. Його насамперед турбувало те, як утриматися на землі й по можливості придбати її собі ще. Селянин був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити ці прагнення. Але як тільки цей уряд виявлявся неспроможним виконати його сподівання, селянин повставав проти нього й переходив на бік суперника. Селянин усвідомлював, що не бажає повернення старого ладу, але водночас не знав, що поставити натомість. Це робило його важкопередбачуваним елементом протягом усієї громадянської війни.

Настрої селянства були надто важливими, оскільки вперше за довгі століття у нього з'явилися бажання і здатність боротися. В період Гетьманщини по всій Украї-

Нестор Махно зі своїм штабом

ні виникли сотні отаманів з їхніми партизанськими бандами, пройнятими неокозацьким анархізмом. Одні схилилися на бік націоналістів, інші підтримували більшовиків, ще інші не раз перекидалися з боку на бік, і всіх найбільше турбувало те, як оборонити інтереси своїх сіл та околиць. Якщо ж з'являлася нагода пограбувати «класового ворога» чи дати волю бажанню звести рахунки з євреями, то тим краще. Подібно до китайських полководців отамани глузували зі всякої влади й чинили так, неначе самі собі були законом.

Два наймогутніших партизанських ватажки базувалися в південних степах, де жили найзаможніші, найбільш упевнені в собі селяни. Один із них — отаман Матвій Григор'єв, колишній царський офіцер — очолював сили в 12 тис. чоловік на Херсонщині й підтримував тісні зв'язки з українськими лівими радикалами. Інший — легендарний Нестор Махно, русифікований український селянин і затятий анархіст. У середині 1919 р. його сили, що базувалися в Гуляйполі, налічували від 35 до 50 тис. і часто ставали вирішальним чинником у боротьбі за Південь України. Отже, регулярні війська змагалися за контроль над містами й залізничними комунікаціями, в селі панували партизани, а єдиною визнаною по всій Україні владою була влада зброї.

Директорія

Вигнавши Скоропадського, Директорія стала перетворюватися з переможного повстанського комітету на уряд нововідродженої Української Народної Республіки. Деякий час зберігаючи за собою найвищі виконавчі функції, вона призначила кабінет міністрів на чолі з Володимиром Чехівським. Склад кабінету з усією очевидністю свідчив про те, що провідну роль у новому уряді гратимуть не «старші політики» на зразок Грушевського, а молоді.

26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію, в якій оголошувалося про те, що вона намагатиметься встановити баланс між революційними реформами й порядком. Однак перевага при цьому надавалася явно першим. Одним із основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і «трудової інтелігенції», а також оголошував про намір позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію. З цією метою він скликав з'їзд робітників, що мав функціонувати як представницький і законодавчий орган держави.

Але небагато з поставлених цілей удалося здійснити новому урядові, як його з усіх боків обсіли внутрішні й зовнішні проблеми. Ключове внутрішнє питання, що через нього між українськими політичними партіями відбувся розкол, зводилося до того, якою має бути нова влада — парламентською демократією (як того хотіли помірковані соціалісти) чи українським різновидом системи Рад (чого домагалися ліві радикали). Останні на чолі з Винниченком доводили, що українці мають надавати суспільним перетворенням такої ж уваги, як і національному визволенню, і, перейнявши систему Рад, вони б тим самим викрали у більшовиків їхні «грим та блискавку». На це помірковано настроєні діячі національної орієнтації, на боці яких були симпатії Петлюри, відповідали, що саме захопленість суспільними експериментами і, як наслідок цього, ігнорування необхідності створення армії та інших інститутів держави призвели до падіння Центральної Ради, і що цілі помилки не треба повторювати. Отож, давня дилема української інтелігенції — чому віддати пріоритет: соціалістичній революції чи національному визволенню — знову сіяла в її лавах воєнну і безладдя.

Конфлікт між фракціями поширився на царину зовнішніх стосунків. У грудні 1918 р. Антанта, й насамперед Франція, висадила в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячне військо. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму. Вони мали намір надати безпосередньо військову підтримку антибільшовицьким силам Білої армії, що готувалися на Дону до війни за відновлення «єдиної та неподільної Росії». Тим часом на півночі дедалі виразнішими ставали наміри більшовиків знову напасти на Україну. Зрозуміло, що Директорія не могла протистояти обом цим силам і тому була змушена порозумітися з якоюсь із них. Як і можна було очікувати, Винниченко зі своїми ліворадикальними товаришами схилився до союзу з Москвою, в той час як помірковані та армія наполягали на угоді з Антантою. Однак розв'язали цю суперечку самі більшовики — в той час як їхні представники вели мирні переговори з Директорією, червоні війська напали на Харків.

Другий наступ більшовиків на Україну. З наближенням більшовицьких військ Директорія поводила себе аналогічно тому, як діяла за рік перед тим Центральна Рада. В останні, сповнені відчаю дні, що лишалися до падіння Києва, Директорія провела кілька символічних демонстрацій суверенності. 22 січня 1919 р. вона відсвяткувала злуку Української Народної Республіки з новоутвореною в Галичині Західноукраїнською Народною Республікою, про яку мріяли покоління української інтелі-

генції як на заході, так і на сході. Проте в ситуації, коли обидва уряди були змушені боротися за власне існування, їхні перспективи здавалися безрадісними. До того ж ці уряди зберігали свій окремий адміністративний апарат, військо й політику. Тому це була злука лише за назвою.

Та й боєздатність військ українського уряду, як і рік тому, викликала лише розчарування. Ще до другого наступу більшовиків солдати, які брали участь у поваленні гетьмана, повернулися до сіл, ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя і не дбаючи про долю Директорії. Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше, ніж раніше, схилити на свій бік багатьох таких селян. Тому армія Директорії, яка ще кілька тижнів тому налічувала понад 100 тис. солдатів, зменшилася до 25 тис. Велика її частина й надалі складалася з партизанських загонів на чолі з отаманами, яких головнокомандувач С. Петлюра ледве міг контролювати. З дальшим погіршенням воєнної обстановки 2 лютого Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці. Весною, після ряду військових поразок, вона ледве утримувала невеличку смугу території навколо Кам'яця-Подільського.

І знову український уряд звернув свої надії до чужої держави — Франції, війська якої, що здавалися тоді непереможними, розташувалися в Одесі. Щоб виглядати привабливішою для французів, Директорія очистилася від радикальних прорадянських елементів. У середині лютого подав у відставку В. Винниченко, а соціалістичний кабінет Чехівського замінили помірковані на чолі з Сергієм Остапенком. Тепер Петлюра був найвпливовішою людиною в уряді. Незабаром виявилось, що французи під впливом своїх білих і російських союзників, які ненавиділи українських «сепаратистів» не менше, ніж більшовиків, не мали намірів допомагати Директорії. На початку квітня вся ця справа втратила актуальність, коли французькі війська під тиском отамана Григор'єва, одного з партизанських командирів Петлюри, котрий перекинувся до більшовиків, покинули Україну так само несподівано, як і з'явилися.

Військові поразки та дипломатичні невдачі до краю загострили ідейні суперечки серед українців. Від двох найбільших політичних партій — соціал-демократів і соціалістів-революціонерів — відділилися невеликі, але впливові фракції радикалів, що проголосили себе окремими партіями, стали на радянську платформу й приєдналися до більшовиків. Вони привели з собою таких сильних отаманів, як Ангел, Зелений, Соколовський, Тютюнник та Григор'єв. Відокремлення в соціал-демократичній партії лівого крила відбулося в січні 1919 р., приблизно в цей же час від соціалістів-революціонерів відкололися боротьбисти — фракція, що організувалася навколо своєї газети «Боротьба» й налічувала близько 5 тис. членів.

Погроми. Одним із найгірших проявів хаосу, що охопив Україну в 1919 р., стало поширення погромів. Під час революції давня ворожість до євреїв із боку антибільшовицьких сил — як українських, так і російських — підігрівалася поширеною думкою про те, начебто євреї стояли на пробільшовицьких позиціях. Більшість євреїв насправді лишалася аполітичною, а ті з них, хто були марксистами, схилилися до більшовиків. Але фактом є те, що непропорційно багато євреїв було серед більшовиків, зокрема серед їхнього керівництва, командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в Чека — таємній поліції, яка викликала ненависть і жах. Тому в цьому хаосі євреї знову стали об'єктом зростаючого невдоволення.

За оцінками істориків, під час погромів 1919—1920 рр. на Україні загинуло від 35 до 50 тис. євреїв. Пітер Кенез, спеціаліст із питань громадянської війни на Україні та у Південній Росії, зазначає: «...До приходу Гітлера найбільше в наш час масове знищення євреїв мало місце на Україні під час громадянської війни. Всі учасники конфлікту несуть відповідальність за вбивство євреїв, навіть більшовики. Проте найбільше жертв завдала Добровольча армія (білі, або російські антибільшовики). Ї

погроми відрізнялися від масових убивств, що їх проводили її супротивники; вони здійснювалися найретельніше, характеризувалися найскладнішою організацією, інакше кажучи, вони були найсучаснішими... Інші погроми були справою рук селян. У погромах Добровольчої армії до того ж брали участь три різні групи: селяни, козаци і російське офіцерство... Особливо кривавий характер цієї різанини пояснював-ся тим, що цих три типи вбивць підсилювали один одного».

Хоч відповідальність за погроми несла насамперед біла Добровольча армія, що влітку 1919 р. прийшла на Україну з Дону, ряд погромів учинили також війська Директорії (особливо нерегулярні частини, якими командували отамани). Найкривавіші з них відбулися в Проскуріві, Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені та Бахмачі. Жорстокий погром спровокував у лютому 1919 р. отаман Семесенко у Проскуріві, під час якого загинуло кілька тисяч євреїв.

Узагалі українські погроми відрізнялися від білих за двома ознаками: на відміну від заздалегідь продуманих і систематичних акцій росіян вони являли собою спонтанні спалахи деморалізованих і часто п'яних ополченців, до того ж вони робилися всупереч спеціальним заборонам вищого командування. На відміну від таких білих генералів, як Антон Денікін, українські соціалісти й особливо соціал-демократична партія, до якої належав Петлюра, мали тривалі традиції дружніх стосунків із єврейськими політичними діячами. Тому Директорія відновила культурну автономію для євреїв, запросила до складу уряду таких видатних діячів, як Арнольд Марголін та Соломон Гольдельман, виплатила жертвам погромів великі суми грошей і навіть вела переговори із знаменитим провідником сіоністів Володимиром Жаботинським про те, щоб включити загони єврейської міліції до власної армії.

Але якими б добрими намірами не керувався Петлюра у взаєминах із євреями, він був нездатний контролювати отаманів (військово-польові суди, наступна страта Семесенка та інші повітряні ватажків не поліпшили становища), і їхні страхотливі злочини пов'язувалися з його урядом. Та й для багатьох євреїв, які вважали себе росіянами, всю вину за погроми було легше скласти на Петлюру та українців, ніж на Денікіна з його російськими генералами.

Більшовики

Розпорошені та дезорганізовані більшовики України майже цілий рік готувалися до повернення після того, як німці вигнали їх на початку 1918 р. Серед питань, що стояли перед ними, найгострішим було організаційне: чи утворити окрему українську більшовицьку партію, щоб піднести свою популярність на Україні, чи ж стати «регіональним» відгалуженням російської партії, як того вимагав Ленін і як диктували традиції російського централізму? У квітні на партійній нараді в Таганрозі, де перевага була на боці українця М. Скрипника і так званої київської фракції (чутливішої до національного питання), проголосували за утворення окремої української партії. Але в липні на з'їзді більшовиків України, скликаному в Москві для формального проголошення Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), гору взяла катеринославська фракція, що вирізнялася сильними централістськими тенденціями й складалася майже виключно з росіян. Таганрозьку резолюцію було скасовано, а КП(б)У оголошено невід'ємною частиною російської партії з центральним органом у Москві.

Падіння гетьманського уряду, евакуація німців і виникнення Директорії призвели до нової суперечки серед більшовиків. Одна фракція на чолі з Дмитром Мануїльським і Володимиром Затонським вважала, що більшовики на Україні занадто слабкі (у липні 1918 р. їх налічувалося лише 4364), щоб удаватися до спроби захоплення влади, й стояла за проведення мирних переговорів із Директорією, аби виграти

час для зміцнення своєї організації. Інша група на чолі з Пятаковим і Антоновим-Овсієнком звернулася до Леніна з проханням підтримати негайний наступ, щоб не дати Директорії твердіше стати на ноги. 20 листопада 1918 р. після довгих вагань Москва санкціонувала утворення нового українського радянського уряду. Спочатку його очолював Пятаков, але згодом його змінив русифікований болгарський румун Християн Раковський. Майже всі важливі посади в уряді зайняли росіяни. В грудні більшовики були готові розпочати другу спробу завоювання України.

Спочатку більшовицькі сили на чолі з Антоновим-Овсієнком склалися з кількох загонів Червоної армії та розрізнених нерегулярних формувань. Проте в міру їхнього заглиблення в Україну партизанські загони один за одним кидали Директорію й приєднувалися до більшовиків. З січня 1919 р. перед більшовиками впав Харків, а 5 лютого вони ввійшли до Києва. Тоді їхні війська налічували 25 тис. чоловік. Але за наступних кілька тижнів, коли до них приєдналися два найбільших партизанських отамани — Григор'єв і Махно, вони більш ніж подвоїлися. До червня, спираючись на їхню підтримку, більшовикам удалося підпорядкувати собі велику частину України.

Другий український радянський уряд протримався близько семи місяців. За цей час він спромігся припуститися не менше критичних помилок, ніж інші уряди, що намагалися правити Україною. Цей уряд, сформований переважно з росіян, євреїв та представників інших неукраїнських народів, силкувався проводити на Україні політику, опрацьовану в умовах Росії, без огляду на те, наскільки вона відповідала місцевим обставинам. Його російська орієнтація з усією очевидністю проступила в акції, яку Ленін назвав «хрестовим походом по хліб». У 1919 р. російські міста відчували гостру нестачу харчів, тому на Україну було вивезено 3 тис. робітників із Москви й Петрограда, які відбирали зерно — майже так само, як це рік тому робили німці, — при необхідності вдаючись до сили. Але більшовики припустилися ще гіршої помилки. Вони розпочали наступ проти буржуазного принципу приватної власності шляхом упровадження колективних господарств. Як і можна було сподіватися, ці дії розгнівали не лише куркулів, а й середняків.

Уряд Раковського також устиг відштовхнути від себе українську інтелігенцію лівих поглядів, як, наприклад, боротьбистів, відмовившись користуватися в управлінні українською мовою й нехтуючи необхідністю її впровадження в культурну та освітню діяльність. У відповідь на зростаючу критику й опір більшовики спустили з прив'язу страшне й ненависне Чека на чолі з латишем Мартіном Лацісом, яке свавільно арештовувало й страчувало «класових ворогів». Наслідки цього було неважко передбачити: селянські партизани, що лише кілька місяців тому билися на боці більшовиків, тепер під проводом боротьбистів та українських соціал-демократів почали масово повставати проти них. Особливо вирішальним став вихід з їхньої армії у березні великих сил на чолі з Григор'євим та Махном. До літа майже все українське село охопило повстання проти більшовиків.

У цей момент на Україну рушив інший загарбник. У червні з Дону в наступ перейшла Біла армія на чолі з генералом Денікіним, яка до липня захопила велику частину Лівобережжя. Водночас пішла в наступ реорганізована армія Петлюри на Правобережжі. Нездатні чинити опір, більшовики за наказом Леніна ліквідували в середині серпня 1919 р. другий український радянський уряд, а більшість його членів повернулася до Москви. Згадуючи про цю другу за два роки поразку на Україні, член колишнього уряду Мануїльський зауважував з розчаруванням: «Кожної весни ми виводимо на Україну чергову театральну трупку, яка, зробивши своє турне, повертається до Москви».

Боротьба на заході

Зазнавши нищівної поразки у війні, в жовтні 1918 р. Австро-Угорська імперія почала розпадатися, майже через 20 місяців після падіння Російської. Навіть ще до того як Габсбурги визнали, що прийшов кінець, підвладні їм народи, в тому числі західні українці, розпочали підготовку до створення власних незалежних національних держав. Намагаючися збудувати в Східній Галичині на руїнах імперії українську державу й долаючи запеклий опір, західні українці опинилися у становищі, подібному до того, в якому перебували їхні співвітчизники на сході. Проте майже в усіх інших аспектах намагання західняків створити державу докорінно відрізнялися від спроб східних українців.

Як і можна було сподіватися, поляки також претендували на Східну Галичину. Внаслідок виник конфлікт двох народів за територію, а не, як на сході, за «серця й думки людей». Можливо, завдяки тому, що конституційна практика Австрії навчила поляків і українців цінувати систему управління й брати в ній участь, падіння імперії не призвело до такої бурі, хаосу, анархії та жорстокості, як на сході. Перед українцями й поляками Східної Галичини стояли чітко окреслені завдання: першочергову вагу мало національне питання, а розв'язання соціально-економічних проблем відкладалося на перспективу. Польсько-український конфлікт був запеклим, але не безладним, він переважно точився між регулярними арміями, що вели бої по встановленій лінії фронту, завдаючи порівняно невеликої шкоди цивільному населенню. По суті, це було випробування сили між 3,5 млн українців Східної Галичини та 18 млн поляків, котрі водночас воювали з чехами, німцями й литовцями, які також не хотіли бути включеними до Польської держави.

Коли стало зрозумілим, що Австрія от-от має впасти, 18 жовтня 1918 р. парламентарії, провідники політичних партій, церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини утворили Українську Народну Раду, що мала діяти як представницький орган. Вони також оголосили про намір об'єднати всі західноукраїнські землі в одне ціле, яке мало утримувати певні, ще не обумовлені стосунки з народами колишньої імперії Габсбургів. Тим часом поляки також готувалися захопити Львів і Східну Галичину. Група молодих українських офіцерів на чолі з капітаном січових стрільців Дмитром Вітовським, роздратованих повільним легалістським підходом Народної Ради, взяла справу до своїх рук. Увечері 31 жовтня вони поспішно зібрали всіх українських солдатів, що служили в австрійських частинах Львова, й заволідали містом. Прокинувшись 1 листопада, населення побачило, що на міській ратуші майорить український прапор, усі головні заклади — в руках українців і скрізь висять плакати з повідомленням про те, що тепер вони є громадянами української держави. Щось подібне сталося й в усіх інших містах Східної Галичини.

Українське населення із захопленням вітало події 1 листопада. Євреї або визнавали суверенітет українців, або трималися нейтрально. Але, тільки оголотившись від потрясіння, львівські поляки перейшли до активного опору, й між українськими та польськими загонами вибухнули запеклі бої за кожний будинок. На північному заході, на кордоні між Східною Галичиною і власне Польщею, під ударами поляків упав ключовий залізничний вузол Перемишль. Значну частину Буковини зайняли румунські війська, тоді як у Закарпатті зберігали свою владу мадяри. І все ж велика частина Східної Галичини залишалася в руках українців, які наполегливо продовжували будівництво власної держави. 9 листопада, після того як всі українські партії досягли угоди про співпрацю у формуванні уряду, було призначено тимчасову раду міністрів, або Генеральний секретаріат, на чолі з досвідченим парламентарієм Костем Левицьким. Через чотири дні нову державу було офіційно проголошено Західно-українською Народною Республікою (ЗУНР).

22 листопада 1918 р. ще не оперена держава зазнала дошкульного удару, коли 1400 українських солдатів, в основному сільських юнаків, цілком розгублених у 200-тисячному місті, не зумівши придушити повстання поляків, які щойно отримали підкріплення, були змушені залишити Львів. У січні новою резиденцією уряду став Станіслав. Власне тут здійснено перші послідовні спроби створити діючий уряд і ефективну армію.

Майже протягом усього свого 8-місячного існування ЗУНР була державою з 4-мільйонним населенням, 3 млн якого були українцями. На місце тимчасової влади

Євген Петрушевич

вона швидко поставила цілком сформований урядовий апарат. 22—26 листопада на підконтрольних українцям землях було проведено вибори до Української Народної Ради, куди входило 150 депутатів і яка мала бути представницьким і законодавчим органом. За соціальним походженням делегати переважно склалися із інтелігенції, селян-середняків і духовенства, за поглядами величезна більшість, навіть соціалісти, займала ліберально-національні позиції. За своїм етнічним складом Рада була майже цілком українською, позаяк поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями вирішили не брати в них участі, щоб не втягуватися в українсько-польський конфлікт. Президентом республіки автоматично став голова Ради Євген Петрушевич (юрист і колишній член парламенту у Відні).

На відміну від східноукраїнських урядів ЗУНР незабаром уже мала місцеві органи управління. Вони спиралися на старі австрійські моделі (галичани не займалися

поширеними на сході радикальними експериментами) й комплектувалися з українців, а також досить часто — з польських спеціалістів. Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості, що дуже розвинулося у довоєнні десятиліття.

До важливих законодавчих актів Народної Ради належать гарантії нових виборчих прав усім громадянам держави, широкі гарантії прав меншостей, включаючи надання їм 30 % місць у майбутньому парламенті. Ці кроки зустріли позитивну реакцію єврейського населення: переживши триденний погром, влаштований поляками у Львові після захоплення міста, євреї стали схилитися на користь українців. У західноукраїнській армії було утворено тисячний загін, що складався виключно з євреїв. Без зволікання розв'язувалося й надзвичайно важливе земельне питання: всі великі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, експропріювалися й розподілялися між малоземельними та безземельними селянами. З самого початку було зрозуміло, що ЗУНР об'єднається зі східноукраїнською державою. 22 січня 1919 р. в Києві було проголошено Акт злуки, за яким ЗУНР гарантувалася цілковита автономність.

Чи не найбільш вражаючим організаторським досягненням західноукраїнського уряду стала Галицька армія. Знову ж таки на відміну від східних українців галичани швидко погодилися в тому, що необхідно створити сильну, ефективну регулярну армію. Оскільки більшість українців, котрі служили в австрійській армії, перебували на італійському фронті й ще не повернулися додому, відчувалася нестача у навчених солдатках. Однак загальна мобілізація дала свої результати, й до весни в армії налічувалося понад 100 тис. чоловік, у тому числі 40 тис. боездатних. Щоправда, існувала гостра проблема офіцерських кадрів і спорядження. Соціально-економічна відсталість провінції зумовила те, що в австрійській армії було непропорційно мало офіцерів-українців. Так, на 1000 офіцерів припадало лише два українці, але аж 27 поляків. До того ж майже всі українські офіцери були молодші від поляків за рангом. Тому ЗУНР звернулася до східних українців, як, наприклад, до генерала Михайла Омеляновича-Павленка, та до кількох вищих офіцерів колишньої царської армії з пропозицією зайняти посади командувача та членів Генерального штабу. Для укомплектування штабу залучалося також багато безробітних на той час австрійських та німецьких офіцерів. Але більшість офіцерів склали галичани, і знаменно, що в годину хаосу й суспільної напруженості між ними та їхніми бійцями розвинулися надзвичайно приязні стосунки, — ймовірно, тому, що і ті, й інші були або селянами, або ж недавніми вихідцями з цього класу. Військове спорядження в основному бралось в австрійських складах або шляхом роззброєння сотень і тисяч німецьких та австрійських військ колишньої окупаційної армії, котрі текли через Галичину по дорозі додому.

Польсько-українська війна. Цей конфлікт можна поділити на три етапи. Протягом першого етапу, що закінчився в лютому 1919 р., війна в основному точилася між українською більшістю та польською меншістю Східної Галичини. Швидка й ефективна мобілізація дала змогу українцям здобути велику чисельну перевагу і змусити поляків оборонятися. Проте завдяки майстерному керівництву, ефективній тактиці та заповзятливості в бою поляки відбивали винахідливі атаки українського командування. На другому етапі — протягом березня, квітня і травня — війна переросла у сутичку між галицькими українцями та військами власне Польщі. З приходом у Східну Галичину підкріплень із Центральної Польщі поляки

отримали вирішальну кількісну перевагу. Переломною для цього періоду подією стало розгортання проти українців армії генерала Йозефа Галлера. Цим сформованим у Франції з польських військовополонених і чудово озброєним 60-тисячним військом командували переважно французькі офіцери. І хоч Антанта направила його до Польщі для боротьби з більшовиками, поляки послали це військо проти українців, твердячи, що всі українці — більшовики або щось подібне до них. У квітні й травні поляки розірвали українську облогу Львова й відкинули деморалізовану Галицьку армію до річки Збруч.

Організований 8 червня новим командувачем — генералом Олександром Грековим — несподіваний контраст наступ українців започаткував останній етап війни. Під Чортковом, мобілізувавши останні фізичні, матеріальні та духовні ресурси, галичани кинулися на переважаючі польські сили. Наступ українців трохи не сягнув Львова, але його затримали не стільки підсилені польські війська, скільки брак боєприпасів. Маючи на кожного бійця від 5 до 10 набойів, сили Грекова були знову змушені відступити, поклавши цим кінець найславетнішим дням в історії Галицької армії. До середини липня поляки вдруге окупували майже всю Східну Галичину, знову притиснувши західноукраїнську армію до Збруча.

У цій катастрофічній ситуації державне керівництво (9 липня для ефективнішого управління президент Петрушевич за одностайною згодою був призначений диктатором) виступило з пропозицією перейти на румунську територію. Однак армія наполягала на тому, щоб продовжувати змагання за українську державу, вступити у Східну Україну і з'єднатися з Петлюрою у боротьбі з більшовиками. 16 липня 1919 р. Галицька армія й тисячі цивільних західних українців під обстрілом польської артилерії переправилися через Збруч у Східну Україну. Так закінчилася збройна боротьба за Східну Галичину, що коштувала 15 тис. вбитих для українців і 10 тис. для поляків.

Дипломатична діяльність ЗУНР. Протягом усього цього збройного конфлікту й навіть після його закінчення західноукраїнський уряд плекав великі надії на міжнародне визнання своєї справи. Його оптимізм пояснювався тим, що переможна Антанта прийняла знамениті «чотирнадцять пунктів» президента Вільсона, один із яких гарантував усім народам право на самовизначення. Проте якщо політичні принципи Антанти співпадали з позиціями українців, то політичні інтереси провідного учасника цього союзу — Франції — перегукувалися з польськими планами. Пройняті ідеєю не допустити відродження могутньої Німеччини, французи намагалися запобігти цьому, створивши на східному кордоні Німеччини сильну польську державу. І якщо Польща вимагала приєднання Східної Галичини, то так і мало статися.

Хоч східні та західні українці вирушили на Паризьку мирну конференцію (яка зібралася, щоб накреслити нову політичну карту Європи) об'єднану делегацію, на практиці західні українці у здійсненні своїх цілей діяли окремо. Вони, наприклад, домагалися визнання їхньої державності та допомоги Антанти на переговорах із поляками про врегулювання конфлікту. Проте обидві українські делегації зустріли мало симпатії на Паризькій конференції. Лише Англія, в якій польські плани французів не викликали захоплення й яка була заінтересована у галицькій нафті, протягом нетривалого часу підтримувала українців. Але з поразкою на виборах уряду Ллойд Джорджа й ця підтримка випарувалася. Тим часом, зав'язавши прекрасні контакти із західними державами завдяки зусиллям свого лідера Романа Дмовського, що вирізнявся запеклим націоналізмом (і антиукраїнськими переконаннями), поляки, як могли, старалися дискредитувати західних українців.

Поляки твердили, що українці надто відсталі, аби мати власну державу, що їхня особність як нації — «вигадка німців» і що вони схильні до пробільшовицьких тенденцій. Польська пропаганда виявилася ефективною, оскільки європейці майже

нічого не знали про Україну та українців. Отже, не було несподіванки в тому, що 25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Проте Рада не погодилася на включення Східної Галичини до складу Польщі. Вона дозволила полякам правити у краї тимчасово за умови, що вони шануватимуть права населення й нададуть йому певну автономність. Остаточна доля Східної Галичини мала вирішуватися у майбутньому.

З огляду на історичні умови невдача західних українців у досягненні своїх цілей не була чимось несподіваним. У Східній Галичині, де українці вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, проблема насамперед мала кількісний характер: 3,5 мли галицьких українців просто не могли протистояти полякам, які в шість разів переважали їх чисельно й були розвиненішими у політичному і соціально-економічному відношенні. Розпочавши боротьбу, галичани розраховували на допомогу з двох джерел: із Східної України, яка мала надати збройну й матеріальну підтримку, що зрівноважила б перевагу поляків, і від Антанти, яка гучно зобов'язалася поважати принципи самовизначення й від якої вони сподівалися, принаймні, визнання законності українських прагнень.

Сталося так, що Захід віддав перевагу Польщі, поступившись принципами, а східні українці не змогли вберегти власної держави, вже не кажучи про те, щоб допомогти галичанам. Тому галицькі українці, які яскраво продемонстрували здатність до самоуправління, з не залежних від них причин не змогли здобути державності. Це не означає, що вони діяли бездоганно: їхні зусилля підривалися недіяльним керівництвом, бездарним стратегічним плануванням і запізнілою дипломатією на Заході. Однак, якби не величезна перевага поляків, не підлягає сумніву, що Західноукраїнська Народна Республіка посіла б своє місце серед інших нових національних держав Східної Європи.

Розв'язка

Відступ галичан у Східну Україну та їхнє з'єднання з силами Директорії було важливою подією в історії українського національного руху. Вперше західно- та східноукраїнські націоналісти, що протягом поколінь наголошували на існуванні між ними братніх зв'язків, увійшли в контакт між собою у масових масштабах. Тепер, коли українська революція вступала в свою завершальну стадію, виникла нагода пересвідчитися, чи здатні вони до співпраці.

Попри хистке становище на маленькому клаптику подільської землі, лишалася надія, що ці два уряди й армії, з усіх боків оточені ворогами, зліються в одне ціле. У військовому відношенні українці ще ніколи не були такими міцними. Галицька армія налічувала близько 50 тис. бійців. Серед усіх армій, що воювали на Україні, — української, більшовицької, білої, вона була чи не найбільш дисциплінованою й дієвою. Внаслідок щойно проведеної реорганізації та появи кількох надзвичайно талановитих командувачів сильнішою стала й 35-тисячна армія Директорії. Крім того, з нею узгоджували свої операції 15-тисячні партизанські загони під проводом отаманів Зеленого та Ангела. Таким чином, українці мали 100 тис. загартованого в боях війська, що змушувало рахуватися з таким суперником.

На адміністративний апарат Директорії позитивний вплив справили також сумлінні галицькі службовці, які почали працювати в ньому. Вперше на території Директорії з'явилася подоба права, порядку й стабільності. Піднесення ефективності в управлінні та дедалі глибше розчарування селян у більшовиків сприяли тому, що населення з дедалі більшою готовністю включалося у мобілізацію, яку Директорія проводила на Правобережжі. Проте нестача зброї та провіанту змушувала Петлюру

відсилати додому багатьох новобранців. У цей багатообіцяючий момент, щоб скористатися можливостями, які мерехтіли попереду, українцям належало виконати дві умови. Вони повинні були налагодити гармонійні взаємини між двома урядами, а також переконати Антанту в необхідності постачання їм зброї.

Незабаром стало ясно, що розбіжності між двома українськими урядами більші, ніж їхня здатність розв'язати їх. По-перше, між Директорією Петлюри й диктаторством Петрушевича існували досить непевні стосунки. Теоретично Директорія була всеукраїнським урядом і тому претендувала на верховенство; проте на практиці саме західноукраїнський уряд мав сильнішу армію, ефективніший апарат управління й тому не бажав дотримуватися політики, з якою не погоджувався. По-друге, обидва уряди розходилися в ідейних переконаннях. Директорія складалася майже виключно із представників лівих партій, тим часом як західноукраїнський уряд спирався на ліберальні партії з виразними консервативними тенденціями. Внаслідок цього східняки звинувачували галичан у «реакційності», а останні, відповідаючи компліментом на комплімент, називали перших «напівбільшовиками». Галичани, що вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, із зневагою дивилися на організаційну розхлябаність східних українців, їхній соціальний радикалізм і схильність до імпровізаторства. Зі свого боку східні українці вважали галичан провінційними, збюрократизованими й нездатними зрозуміти конфлікт на Україні у ширшому контексті. Отже, на передній план з усією очевидністю виступили глибокі культурні, психологічні й політичні розбіжності, які накопичувалися між східними й західними українцями протягом століть.

Ці розбіжності виявилися під час об'єднаного наступу українців проти більшовиків на початку серпня 1919 р. Він почався вдало, й до кінця місяця попри впертий опір українці захопили велику частину Правобережжя. Проте головною причиною відходу більшовиків був не український наступ, а похід Білої армії. З Сибіру Москві загрожували сили адмірала Олександра Колчака, у Прибалтиці до наступу на Петроград готувався генерал Микола Юденич, але найбільшу загрозу являли армії генерала Денікіна, що насувалися з Дону. В кінці літа 1919 р. більшовицький режим, здавалося, от-от мав упасти.

30 серпня у щойно покинутий більшовиками Київ увійшли галицькі частини, а Директорія готувалася з тріумфом увійти до міста наступного дня. Проте того ж 30 серпня до міста вступили передові частини армії Денікіна й зіткнулися там із галичанами. Не знаючи, як реагувати на білих (західноукраїнський уряд часто заявляв про відсутність будь-якого конфлікту між ним і Денікіним), галичани відступили — на превелике розчарування Петлюри та східних українців, які з політичних і символічних міркувань відчайдушно прагнули захопити Київ. Через кілька днів, коли Петлюра нарешті переконав галичан вступити з білими в бій, відвойовувати місто було вже надто пізно. Українські армії, обізлені одна на одну й утягнуті в небажаний конфлікт з білими, відійшли на захід. На цьому по суті закінчилися змагання за українську державність. Далі йшов уже заплутаний і трагічний епілог.

Білі. Сповнені рішучості відновити старий суспільний лад та «єдину та неподільну Росію», білі, силами яких командували реакціонери-генерали, ненавиділи «соціалістичного авантюриста» Петлюру і східноукраїнських «зрадників-сепаратистів» майже так само, як і більшовиків (однак вони не мали нічого проти галичан, вважаючи їх чужоземцями). Позицію білих в українському питанні прямо висловив їхній провідний ідеолог Василь Шульгін, коли війська Денікіна захопили Київ: «Південно-Західний край (Шульгін відмовлявся користуватися словом «Україна». — *Авт.*) є російським, російським, російським... ми не поступимось ним ні перед зрадниками-українцями, ні перед катами-євреями» (натяк на численних євреїв у складі більшовицького Чека).

Враховуючи, що подібні настрої переважали серед білих, не дивно, що надмірно самовпевнений Денікін відмовився навіть розглядати кілька висунутих Петлюрою пропозицій про об'єднання зусиль у боротьбі з більшовиками. Така реакція була одною з найгрубіших помилок Денікіна, позаяк він не лише втратив підтримку великої української армії, а й, віддавши своїм військам наказ напасти на українців, створив ситуацію, що була на руку саме більшовикам. Ця самогубна негнучкість, яка з очевидністю проступала в реакційній соціальній політиці білих, великою мірою спричинила поразку Денікіна восени 1919 р. Білі вдавалися також до інших способів підірвати Директорію, — переконуючи, наприклад, керівителів з Антанти не визнавати української держави на Паризькій мирній конференції й, що особливо важливо, відмовити українцям в усякій матеріальній допомозі.

До осені 1919 р. становище українців стало справді трагічним. З одного боку їх атакували білі, з іншого от-от мали вдарити більшовики, в тилу чагували агресивні поляки й вороже настроєні румуни. Цей «чотирикутник смерті», що невпинно звужувався, став нестерпним, коли в жовтні виснажені, голодні, позбавлені постачання й притулку українські армії вразила епідемія тифу. За якихось кілька тижнів велика кількість солдатів або померли, або вмирили, або ж були уражені хворобою. Власне, тоді розвалилася горда колись Галицька армія. До кінця жовтня в її складі налічувалося лише 4 тис. боєздатних солдатів. У Петлюри ж було всього 2 тис. бійців. Ті, що лишилися живими, рятувалися, як могли.

6 листопада 1919 р. галицький генерал Мирон Тарнавський перевів своїх бійців під командування білих за умови, що вони не будуть боротися проти інших українців і що їм дадуть можливість поновити сили. Тим часом Петрушевич із прибічниками дістався до Відня, сформувавши там уряд у вигнанні. Зі свого боку Петлюра з Директорією знайшли собі притулок у Польщі, а їхні війська перетворилися на партизанські загони, що діяли в більшовицькому тилу. У гнітючому фіналі залишки двох українських урядів і армій опинилися в таборах своїх взаємних ворогів.

Союз Петлюри з Польщею. Проте історія поразок українців у боротьбі за незалежність цим не вичерпувалася. 21 квітня 1920 р., відмовившись від усяких претензій на Східну Галичину (що викликало обурення серед галицьких українців), Петлюра укладає з поляками пакт про спільний наступ на Україну проти більшовиків. Участь поляків у цій несподіваній угоді мотивувалася прагненням створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу. Вони сподівалися, що з появою на Україні відновленої армії Петлюри їхній наступ дістане підтримку настроєного проти більшовиків селянства країни. Як завжди, спочатку все йшло добре, і 6 травня союзницькі сили, що налічували близько 65 тис. поляків і 15 тис. українців, оволоділи Києвом.

Однак очікувана підтримка не надійшла. Очевидно, особистого авторитету Петлюри виявилось недостатньо для того, аби подолати серед багатьох селян традиційну неприязнь до його союзників — польських «панів». У червні більшовики вдалися до контрнаступу, який зрештою привів до польсько-радянських мирних переговорів і розриву поляків із Петлюрою. Східноукраїнська армія, що зросла до 35 тис., продовжувала сама воювати з більшовиками до 10 листопада 1920 р., доки її змусили лишити свій невеликий клапоть землі на Волині та інтернуватися на території, зайняті поляками. За винятком кількох невдалих партизанських операцій, проведених у Радянській Україні через рік, війна за незалежність України нарешті скінчилася.

Перемога більшовиків

Зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки на Україні, більшовики переглянули свою політику. Українці в партії на чолі з Юрієм Лапчинським виступили з гострою критикою тих, хто був схильний нехтувати властивою Україні специфікою. Вони доводили, що не можна прийняти як щось готове форми життя, котрі розвинулися в Росії за півтора роки радянського будівництва. Керівництво партії неохоче визнало, що реквізиції збіжжя викликали гостру ворожість селянства до біль-

Більшовицькі війська вступають в Одесу. Лютий 1920 р.

шовиків і що самі більшовики грубо помилялися, недооцінюючи націоналізм, у попередніх експедиціях на Україну. Видатну роль у цій самокритиці відіграв і Ленін, який визнав необхідність енергійно боротися з залишками, хай і підсвідомими, великоруського імперіалізму і шовінізму серед російських комуністів.

Позиція Леніна не була, однак, поступкою вимозі української незалежності — ні в розумінні незалежної державності, якої хотіли націоналісти, ні в плані організаційної самостійності, якої прагнуло багато українських більшовиків. Вона мала на меті надати радянській владі на Україні українського забарвлення. Тому утворення 21 грудня 1919 р. третього українського радянського уряду супроводжувала патріотична риторика, як, наприклад: «знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка». Інший маніфест проголошував основною метою комуністів України «захист незалежності й неподільності Української соціалістичної радянської республіки». Кілька українських членів партії було призначено на високі (проте не ключові) посади в уряді, партійні діячі отримали вказівки при можливості користуватися українською мовою й виявляти повагу до української культури.

Щоб заспокоїти українське селянство, більшовики припинили колективізацію, що на Україні зустрічала значно більший опір, ніж у Росії. Проте, продовжуючи в-

бирати зерно, більшовики тепер стверджували, що воно призначається для української радянської армії, а не для Росії. Більше уваги зверталось на тактичні заходи, які викликали напруженість серед багатих, середніх та бідних селян. Зрозумівши безнадійність усіх спроб схилити на свій бік близько 500 тис. куркулів, більшовики узялись за середняків, запевняючи, що ті отримають можливість зберегти свої землі. Партія також стала активніше втілювати стару політику створення комітетів незможних селян (комнезамів) із метою нейтралізації впливу куркулів на селі.

Попри всі ці маневри остаточну перемогу більшовицької влади на Україні забезпечило не що інше, як збройна сила Радянської Росії. До осені 1919 р. у Червоній армії було 1,5 млн солдатів, а весною 1920 р. — майже 3,5 млн під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів, змушених служити у більшовицькому війську. Таким чином, коли на початку грудня 1919 р. більшовики з усіма своїми силами повернулися на Україну, їхня перемога була практично забезпеченою. Проте навіть після того як у листопаді 1920 р. був вигнаний останній солдат української та Білої армій, більшовикам було ще далеко до повного контролю над українським селом. Велика кількість селянства, особливо куркулі, що лишалася запеклим ворогом комунізму, продовжувала вперту, хоч і неузгоджену партизанську війну з більшовиками.

Антибільшовицькі повстанці, об'єднані в понад 100 загонів, налічували більше як 40 тис. чоловік. На півдні, спираючись на широку підтримку народу, знаменитий батько Махно тримався аж до серпня 1921 р. На Київщині великими, добре озброєними загонами у 1—2 тис. чоловік командували такі петлюрівські отамани, як Юрій Тютюнник, зв'язаний з українським еміграційним урядом у Польщі. Лише пославши проти них понад 50 тис. бійців, переважно чекістів, наприкінці 1921 р. більшовики змогли зламати хребет партизанському рухові. З цього часу вони могли стверджувати, що не тільки завоювали Україну, а й підпорядкували її.

* * *

Чому ж у період, коли розпалися імперії й майже всі нації Східної Європи, включаючи й такі невеликі, підвладні царям народи, як фінни, естонці, латиші та литовці, завоювали незалежність, а 30-мільйонним українцям не вдалося зробити цього? Це питання тим доречніше, що українці боролися й заплатили за свою незалежність більшим числом життів, ніж, напевно, будь-яка інша східноєвропейська нація.

Розглядаючи загальні причини поразки українців, необхідно розрізнити внутрішні та зовнішні чинники, а також становище східних і західних українців. Із точки зору внутрішніх чинників головна дилема українців (і насамперед східних) полягала в тому, — тут ми повторимо цей важливий момент, — що вони були змушені починати створення держави, ще не завершивши формування нації. Відставання й незрозумітість процесу національного будівництва були наслідком гніту царату й слабкої соціальної бази, що на неї спиралося формування нації. З усіх соціальних груп і класів на Україні найдіяльнішою в національному русі та зусиллях у будівництві держави виявляла себе інтелігенція. Проте вона складала лише 2—3 % усього населення, й тільки невелика її частина підтримувала українську справу. Для багатьох її представників, однаково тісно пов'язаних із російською та українською культурою, було психологічно важко розірвати зв'язки з Росією. Цим і пояснювалися їхня нерішучість у питанні про незалежність і схилення до автономії чи федералізму. Нарешті, навіть під час революції та громадянської війни багато українських інтелігентів ніяк не могли вирішити, яка мета важливіша: соціальні зміни чи національне визволення. Тому в Східній Україні на роль вождів революція висунула ідеалістичних, патріотично настроєних, але недосвідчених інтелігентів, змусивши їх діяти, перш ніж зрозуміти, чого вони прагнуть і як ці прагнення реалізувати.

Очолюючи змагання за незалежність, українська інтелігенція розраховувала на допомогу селянства. Проте цей величезний загін потенційних прибічників не виправдав її сподівань. Неосвічений, забитий і політично незрілий селянин знав, чого він не хоче, але не міг з упевненістю сказати, за що він бореться. Селянин розумів, що він трудивник, якого експлуатують. З цим і пов'язані перші успіхи більшовицької пропаганди. Проте селянинові важко було досягнути складнішу ідею національної незалежності, й лише під кінець громадянської війни багато більш-менш освічених селян стали схилитися на її бік. Але на той момент найкраща можливість завоювання незалежності була втрачена.

Навіть коли селянин прагнув підтримати справу незалежності, організувати його для такої підтримки було надзвичайно складно. На відміну від невеликих компактних груп робітників, зосереджених у кількох найбільших містах і тому легкодоступних для більшовиків, селяни були розпорошені по тисячах сіл. Переконати їх у необхідності співпраці становило собою проблему, розв'язати яку недосвідченій інтелігенції виявилось не під силу. І якщо підтримка українських націоналістів інтелігенцією та селянством була питанням проблематичним, то відсутність цієї підтримки в містах (це стосується насамперед Галичини) мала вирішальне значення. Не в змозі розраховувати на робітників, міську буржуазію, чиновництво, службовців, технічний персонал, українські армії з великими труднощами утримувалися в містах — цих осередках комунікацій, транспорту й управління. Таким чином, слабкість соціальної бази українського руху 1917—1920 рр. стала стратегічним недоліком, що справив великий вплив на результати боротьби.

За всією серйозністю внутрішніх недоліків українського національного руху вирішальними в його поразці стали зовнішні чинники. Що стосується західних українців, котрі за силою національного руху не поступалися іншим східноєвропейським країнам, які завоювали незалежність, то їхня поразка пояснювалася переважаючою силою поляків. На Східній ж Україні шлях до незалежності перетяла більшовицька Росія, а не українські більшовики. Наприкінці 1920 р. командував Червоної армії Лев Троцький відкрито визнавав: «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії».

Свою перемогою партія Леніна завдячувала не лише блискучому керівництву й прекрасній організації, а також наявності в її розпорядженні величезних фінансових, адміністративних, промислових і людських ресурсів Росії. Більшовики могли розраховувати на підтримку росіян і русифікованих робітників у містах України, що дало їм змогу у вирішальний момент мобілізувати прибічників. Східні українці мали іншого запеклого ворога — білих. Щоб перемогти таких ворогів, потребувалося більше сил, ніж могли зібрати національні рухи, що народжувалися.

Воюючи з набагато могутнішими ворогами, східні й західні українці не спромоглися добитися визнання й допомоги переможної Антанти. До причин, через які Антанта (а вона з готовністю надавала зброю й дипломатичну допомогу антибільшовицькій Білій армії та численним новоствореним у Східній Європі національним державам) відвернулася від українців, належали: незнання реального становища на Україні; енергійна й ефективна антиукраїнська пропаганда поляків і білих; зносини Центральної Ради й Гетьманщини з німцями та ліві («більшовицькі») тенденції Директорії. Нарешті, встановленню національного уряду великою мірою заважав хаос, що панував на Україні в 1917—1921 рр.

Але поряд із втратами революція й громадянська війна принесли українцям і здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. З одного боку, селянин, що продемонстрував здатність валити уряди й боротися за свої інтереси, здобув упевненість у власних силах і почуття самоцінності. А за цим прийшло прагнення того, щоб де

його мови та культури виявлялося більше поваги й визнання. З іншого боку, поява українських урядів привчала селян вважати себе українцями. Тому за якихось чотирьох років процес національного будівництва зробив величезний крок уперед. У цьому розумінні події 1917—1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, а й національною.

Якщо змагання за національне самовизначення зумовили специфічні риси української революції, то соціально-економічні перетворення пов'язали її зі всеросійською революцією. На Україні, як і скрізь у колишній царській Росії, зник старий лад, і селяни розподілили між собою значну частину конфіскованих земель. Тому, хоч мрії про незалежність лишилися нездійсненими, багато українців мали підстави вважати, що революція не покинула їх з порожніми руками. Все залежало від того, чи дозволить радянський уряд українцям консолідуватися й скористатися здобутками революції.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА: НОВАТОРСЬКІ 20-ті

Сім неповних років війни та громадянської смуги призвели підпорядковані більшовикам території колишньої Російської імперії до стану руїни. В одній лише Україні побоїща, розстріли та епідемії, пов'язані з війною, й особливо громадянською, забрали близько 1,5 млн життів. Нестача харчів, палива, безробіття змусили сотні тисяч людей виїхати з міста у село. Практично припинилося виробництво товарів. Було очевидно, що остаточно виснажене суспільство не готове до корінних соціальних перетворень, що їх планували більшовики.

Незважаючи на перемогу, більшовики, котрі у величезному та здебільшого вороже настроєному населенні становили крихітну меншість, були не в змозі продовжувати реалізацію задуманого. Смерть Леніна у 1924 р. спричинилася до кризи керівництва, яку поглиблювали запеклі суперечки в комуністичній партії про напрями створення нового суспільства. За таких обставин партія здійснювала поставлені цілі окремо й гнучко протягом усіх 20-х років. Втручання уряду у справи окремої особи і суспільних груп обмежувалося лише випадками реагування на відкриті виступи проти радянської політичної системи.

Завдяки поступкам уряду для селян та намаганням Рад завоювати ширшу підтримку серед неросійських народів у 20-ті роки впевненість українців у власних силах, їхні прагнення переживали гідне подиву відродження, і цей період часто вважають золотим віком українців під владою Рад.

Воєнний комунізм і неп

Політика більшовиків під час громадянської війни значною мірою спричинила розвал економіки. Прагнучи зразу ж установити соціалістичний лад в економіці й водночас забезпечити продуктами Червону армію та голодуючі російські міста, більшовики ввели сувору економічну політику, відому під назвою воєнного комунізму. Вона включала націоналізацію всієї землі та промислових підприємств, примусову трудову мобілізацію, раціонування урядом продуктів і товарів та найбільш ненависний захід — експропріацію зерна у селян («продрозверстку»).

При підтримці озброєних загонів більшовицькі чиновники, мов сарана, обсідали села, конфісковуючи зерно для потреб уряду. Селянинові дозволялося залишати собі всього близько 30 фунтів збіжжя на місяць. Щоб сприяти реквізиціям, партія організовувала комітети незаможних селян (комнезами), члени яких мали переваги при розподілі землі, звільнялися від податків і діставали 10—20 % «здобичі». У відповідь на це більшість селян зовсім припинила виробництво. Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної Росії та України охопила посуха, наслідком чого став голод 1921—1922 рр., що забрав життя сотень тисяч людей на Україні й ще більше у Поволжі. Але — на відміну від своєї

майбутньої поведінки — радянський уряд не приховував наявності голоду й організував у країні та за кордоном масову кампанію допомоги голодуючим.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками, що вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання, які у 1921 р. охопили Росію та Україну. Хоч Червона армія й Чека нещадно придушували ці повстання, Ленін був змушений визнати провал політики воєнного комунізму й необхідність піти на поступки, особливо селянам.

І знову до гри вступила завидна тактична майстерність Леніна, його готовність зробити крок назад, щоб згодом просунути соціалізм на два кроки вперед — знамените ленінське «танго». 21 березня 1921 р. на X з'їзді партії він насилу переконує своїх товаришів погодитися на проведення нової економічної політики (непу), та й то лише після небезпечного Кронштадтського повстання, що вибухнуло в дні роботи з'їзду й продемонструвало непопулярність тодішньої політики Рад. Неп став компромісом, відступом від соціалізму з метою дати країні можливість оправитися від громадянської війни. Основне завдання непу зводилося до того, щоб заспокоїти селянство й забезпечити йому стимули до підвищення виробництва продуктів. Замість реквізицій зерна уряд обклав селянство помірним податком. Сплативши його, селянин міг продавати надлишки зерна за будь-якими ринковими цінами. Бідні селяни взагалі не мали сплачувати податку. Уряд також відступив від політики створення колективних господарств. На Україні більшість земель, націоналізованих Центральною Радою ще у 1918 р., тепер перерозподілялася між бідними селянами.

Щоб стимулювати інші сектори економіки, неп скасовував урядовий контроль над внутрішньою торгівлею, знову віддавав в оренду колишнім власникам невеликі виробництва й навіть заохочував чужоземні капіталовкладення. Проте Ленін ішов тільки на тимчасовий компроміс із капіталізмом і не збирався відмовлятися від мрії створити соціалістичну економіку. Тому уряд лишав за собою контроль за такими «командними висотами» в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

Неп виявився великим досягненням. Маючи гарантовану можливість продавати продукти голодним мешканцям міст, 5 млн українських селянських господарств швидко підвищили свою продуктивність. У 1927 р. оброблялося вже на 10 % більше землі, ніж у 1913 р. Тим часом виробництво предметів споживання, яке стимулювали так звані непмани, або дрібні підприємці, що діяли з дозволу уряду, також сягнуло довоєнного рівня. Відставала лише важка промисловість, що перебувала під контролем уряду. З поверненням достатку й стиранням у пам'яті кошмарних років громадянської війни український селянин став миритися з більшовицьким режимом, на який раніше дивився з великою підозрою.

Створення Радянського Союзу

Хоч як повільно йшли Ленін та більшовики до визнання значення націоналізму, захопивши владу, вони поставилися до національного питання з обережністю. З одного боку, під час громадянської війни більшовики виступали за самовизначення націй «аж до відокремлення та утворення самостійних держав». З іншого боку, вони намагалися придушити національні рухи під приводом того, що їх очолюють «буржуазні елементи», які начебто не можуть і не будуть діяти в інтересах робітничого класу. Але після поразки «буржуазних націоналістів» більшовики (влада яких над населенням ще достатньо не зміцніла) мусили знаходити спільну мову з радянськими урядами неросійських народів, що вони їх поставили.

Підпорядкована Москві комуністична партія цілком контролювала український радянський уряд, однак вона не могла розпустити чи поглинути його. Надто небез-

печними були прецеденти, що свідчили не на користь такого кроку. В Брест-Литовську більшовицька Росія визнала Центральну Раду та її Генеральний секретаріат як суверенний уряд незалежної держави. Зайшовши так далеко, щоб аж визнати суверенність українського «буржуазного уряду», більшовики навряд чи могли зробити менше для українського радянського уряду. Отже, тепер цей уряд належало трактувати, принаймні теоретично, так, наче він мав суверенну владу. Відтак аж до 1923 р. радянський уряд України окремо від Радянської Росії підтримував зовнішні стосунки (уклавши 48 власних угод), вів зовнішню торгівлю й навіть почав закладати підвалини окремої української радянської армії.

Серед українських більшовиків також існували впливові угруповання, що виступали за українську радянську державність. До них уходили в основному боротьбисти та укапісти, що в 1919 р. відокремилися відповідно від української соціалістичної та української соціал-демократичної партій і перейшли до більшовиків. Із цих двох груп найбільш численними і впливовими були боротьбисти на чолі з Олександром Шумським, Василем Блакитним та Миколою Шинкарем. Будучи за своєю природою партією народною, вони мали тісніші зв'язки з українським селянством, ніж більшовики. Після провалу другого радянського уряду на Україні під кінець літа 1919 р. боротьбисти навіть зробили спробу замінити більшовиків на чолі комуністичної революції на Україні. З цією метою вони переіменувалися на Українську комуністичну партію (боротьбисти) й звернулися на початку 1920 р. з проханням прийняти їх до Комуністичного Інтернаціоналу як окрему партію. Та коли підпорядкований Москві Комінтерн відповів відмовою, боротьбисти були змушені саморозпуститися. Оскільки більшовики відчували гостру потребу в україномовних активістах, близько 4 тис. боротьбистів було прийнято в партію й деякого з них призначено на високі посади в радянському українському уряді. Цей крок дав змогу національно свідомим лівим вести всередині радянського режиму змагання за українську державність.

Аналогічна історія сталася з кількома тисячами укапістів. Вони також спробували перехопити у більшовиків «грим та блискавку», наслідуючи їх. Назвавши себе Українською комуністичною партією, укапісти намагалися, й теж безуспішно, вступити до Комінтерну. В 1925 р. вони були змушені розпуститися, й деякі з них, включаючи таких провідників, як Михайло Ткаченко та Юрій Мазуренко, з тієї ж причини, що й боротьбисти, тобто щоб впливати на українську політику партії зсередини, приєдналися до більшовиків.

На відміну від цього запізнілого поповнення більшовицьких лав із його невизначеною орієнтацією було також кілька старих українських членів партії, які щиро прагнули перемоги комунізму на Україні. Вони гадали, що найкращим способом досягнення цієї мети була б «українізація» більшовизму, аби зробити його привабливішим для українців. Це насамперед означало, що радянський уряд мав також бути й українським урядом. Микола Скрипник — близький соратник Леніна й провідна постать в усіх трьох радянських українських урядах — був найвидатнішим представником цієї групи. Нарешті, у збереженні самоврядування України був глибоко заінтересований ряд більшовиків-неукраїнців, таких, наприклад, як Християн Раковський — голова українського радянського уряду, який у 1919 р. ставився до національних прагнень українців із презирством, а в 1922 р. дійшов висновку, що чим більший авторитет матиме український радянський уряд, тим більше влади охопить він особисто. Тому Раковський теж став антицентралістом і оборонцем української автономії.

Згадані погляди та підходи були поширені не лише серед прорадянськи настроєних українців, вони також процвітали у новосформованих урядах на Кавказі та в Середній Азії. Навіть Москва погодилася з тим, що поодинокі військові союзи й пакти про взаємодопомогу, які формально поєднували радянські республіки (реальною ж

силою, котра тримала їх укупі, були Червона армія й комуністична партія), під час громадянської війни втратили чинність. Тому в останні місяці 1922 р. партія розпочала велику дискусію в Москві про те, якими мають бути форма і природа постійних зв'язків між Росією, Україною, Білорусією та закавказькими республіками.

Через тяжку хворобу Ленін брав у цих важливих дебатах обмежену участь. Ця обставина дала Йосифу Сталіну — комісару в справах національностей і генеральному секретареві партії — можливість відіграти тут ключову роль. Грузин за походженням, Сталін був, проте, відвертим централістом і ворогом усього національного. При підтримці багатьох російських членів партії він запропонував, щоб неросійські республіки поглинула одна Російська радянська федеративна соціалістична республіка. Для задоволення інтересів інших народів він пропонував їм культурну автономію в межах Російської республіки. Ця пропозиція викликала вибух обурення серед більшовиків-неросіян. Скрипник та інші українці кваліфікували її як погано прихований російський шовінізм. Увесь Центральний Комітет грузинської більшовицької партії на знак протесту подав у відставку. Представник більшовиків Середньої Азії Султан Галієв звинуватив партію в «червоному імперіалізмі».

Тоді у справу втрутився Ленін. Він розумів: якщо Росія проковтне інші радянські республіки, то вона не лише зруйнує слабеньку підтримку, яку мали в неросійських республіках більшовики, а й створить серед колонізованих народів світу невигідне враження про радянську систему. Якщо російський націоналізм і централізм ставлять під загрозу майбутню світову революцію, то Ленін сам оголосив про готовність «повести смертний бій з великоруським шовінізмом» і вважав за краще, щоб усі радянські республіки утворили «союз рівних».

З метою продемонструвати добровільність цього союзу, Ленін запропонував надати кожній республіці право вільного виходу з нього. Ця умова була відображена в конституції 1924 р. Прерогативи уряду визначалися тепер у такий спосіб: деякі справи лишалися виключно у царині повноважень республік, інші поділялися між республіками і союзними міністерствами, а ще інші розв'язувалися союзним урядом. Так, український радянський уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням. Із союзним урядом він ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, інспекції та народного господарства. Зовнішні зносини, армія, флот, транспорт, зовнішня торгівля, зв'язок ставилися у виключну компетенцію союзного уряду, що розміщувався в Москві.

Але за наполяганням Леніна до цього плану робилося вагоме застереження. Право виходу, що мало першорядне значення як остаточний доказ суверенітету республіки, дозволялося застосовувати тільки за згодою на це комуністичної партії. Оскільки комуністична партія лишалася організацією високоцентралізованою й переважно російською з центром у Москві, дуже малоімовірним було те, що вона коли-небудь дасть таку згоду. Таким чином, ленінський план давав можливість створити федералістську будівлю (або фасад, як це дехто називав), щоб заспокоїти неросіян, водночас зосередивши повну політичну владу в руках партії у Москві.

Хоч у неросіян, і зокрема українців, були серйозні застереження щодо пропозицій Леніна, останні були, без сумніву, кращими, ніж ті, що висував Сталін. Тому 30 грудня 1922 р. їх ухвалили представники Російської, Білоруської, Закавказької та Української радянських республік, заснувавши Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Увійшовши до складу Радянського Союзу, Українська республіка стала другою за розміром його складовою (першою була набагато більша Російська республіка). Вона охоплювала територію в 450 тис. кв. км і мала населення понад 26 млн. Столицею республіки обрали Харків, що на відміну від Києва не був тісно пов'язаний з ко-

лишніми національними урядами. Спочатку республіку розділили на 12 губерній: у 1925 р. в результаті адміністративної реорганізації було створено 41 округу, а в 1939 р. їх знову реорганізували у 15 областей. Велика частина 5-мільйонного неукраїнського населення (так звані національні меншості) проживала в наданих їм 12 адміністративних районах.

Пропонувалися різні пояснення псевдофедералістського устрою СРСР. Деякі західні вчені доводять, що це слугувало хитрим прикриттям влади, що її відновив над неросійською периферією російський центр. Інші вважають, що федералістська будова являла собою поступку, на яку мусив піти переможний, але ще слабкий радянський режим перед зростаючою національною свідомістю неросійських народів. Радянські автори розглядають федералістську систему своєї країни як успішну спробу створити нову й кращу структуру, в межах якої могли б гармонійно співіснувати й вільно розвиватися різні народи.

Але структура СРСР не давала змоги різним народам влаштовувати на власний розсуд свої справи. Остаточні рішення, що стосувалися України, й надалі ухвалювалися в Москві, а не в Харкові. Крім того, з українцями взагалі ніхто не радився щодо самого створення союзу. По суті, форму майбутніх взаємин між Україною та Росією вирішила невелика партія, що складалася переважно з росіян.

Проте неправильно було б казати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи з порожніми руками. За царів українська мова, культура, національна самобутність жорстоко переслідувалися. Не мали чіткого визначення кордони України, а саму країну називали такими невиразними поняттями, як «Юго-Запад» чи «Малороссія». За радянської же влади Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVIII ст.

Українізація

Попри обіцянки поважати принцип самовизначення націй, які більшовики давали під час громадянської війни, попри утворення національних радянських республік і позірно федералістський устрій СРСР комуністичній партії в перші роки її правління все ще відчутно бракувало підтримки неросійських народів. Вона лишалася крихітною, переважно російською й міською організацією, яка невпевнено трималася над селянськими і неросійськими масами, що хиталися у своїх настроях і не знали, яку владу підтримати. Так, зокрема, Україна становила «слабку ланку Радянської влади», як відверто визнав сам Сталін. Тому, коли неп заспокоїв селянство, партія розпочала кампанію, спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів, на завоювання їхньої прихильності.

У 1923 р. на XII з'їзді партії її керівництво поклато початок політиці коренізації. Воно заклиало спільними зусиллями добитися, щоб у партію та державний апарат пішли неросіяни, щоб службовці вивчали і користувалися місцевими мовами, щоб держава підтримувала культурний і соціальний розвиток інших народів. Український варіант цієї політики називався українізацією.

Перш ніж братися за українізацію, належало провести зміни в партійному керівництві України. Це керівництво переважно складалося з присланих із Москви радянських урядовців чи місцевих євреїв. В основній масі вони не виявляли великого розуміння необхідності українізації й ще менше були схильні втілювати її. До того ж багато хто з них підкреслено демонстрував російську зверхність над «місцевими».

Так, один із найвищих чиновників української компартії росіянин Дмитро Лебідь навіть не намагався приховати ворожість до української мови, звичайв, до українізації взагалі. Він обстоював так звану «теорію боротьби двох культур», з якої випливало, що оскільки російська культура на Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, у той час як культура українська — з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно перемаже, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес».

Хоч ідеї цього діяча поділялися багатьма його зверхниками у Москві, їх вважали передчасними, тому його та ряд інших визначних партійних чиновників-неукраїнців відкликали. На їхні посади призначили таких лояльних і дисциплінованих представників Москви, як Лазар Каганович (український єврей, котрий очолив партапарат України й був готовий проводити лінію партії на українізацію), або українців, які щиро зичили успіху українізації. До останніх належали Влас Чубар, що замістив Раковського на посаді голови українського радянського уряду, колишній боротьбист Олександр Шумський, що очолив відділ агітації та пропаганди, і всюдисущий старий більшовик Микола Скрипник, що став комісаром юстиції. Лише після того як були усунуті з посад непохитні «російські бюрократи й шовіністи», як їх називав Ленін, український радянський уряд міг братися за здійснення нової політики.

Перші заходи українізації мали на меті розширити вживання української мови, особливо у партії та уряді. Необхідність цього була очевидною: у 1922 р. на одного члена Компартії України, який постійно користувався українською мовою, припадало семеро тих, хто розмовляв лише російською, в уряді ж це співвідношення було один до трьох. У серпні 1923 р., щоб усунути цю диспропорцію, партійні та урядові службовці отримали вказівку пройти спеціальні організовані курси української мови. Тим, кому не вдалося успішно закінчити їх, загрожувало звільнення. У 1925 р. чиновникам наказали користуватися українською мовою в усьому урядовому листуванні та публікаціях. А в 1927 р. Каганович оголосив, що все партійне діловодство вестиметься українською мовою. Попри відсутність помітного ентузіазму серед численних неукраїнських членів уряду й партії нова політика дала вражаючі результати. Якщо в 1922 р. українською мовою велося менш як 20 % урядових справ, то в 1927 р. — вже 70 %.

Водночас зросло число українців в урядових установах. У 1923 р. українці склали лише 35 % серед урядових службовців і 23 % — серед членів партії. До 1926—1927 рр. їхня частка становила відповідно 54 й 52 %. Однак, отримавши більшість, українці переважно зосереджувалися на нижчих щаблях урядово-партійної ієрархії. Наприкінці 1920-х років їхнє представництво в ЦК не перевищувало 25 %.

Кампанія українізації охопила всі царини життя Радянської України. Найбільший вплив вона справила на освіту. На відміну від царського режиму Ради приділяли велику увагу шкільництву, і їхні досягнення в цій царині вражають. Така заінтересованість пояснюється кількома чинниками: з ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; більше того, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і нарешті, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. Найбільш вражаючих успіхів досягли Ради в ліквідації неписьменності. Під час революції письменими були близько 40 % міського населення; через 10 років — уже 70 %. На селі протягом цього періоду письменність зросла з 15 до понад 50 %. Оскільки масова освітня кампанія велася українською мовою, то поширення освіти означало й поширення українізації серед молоді країни.

Рушійною силою українізації системи освіти був М. Скрипник — голова комісаріату освіти з 1927 по 1933 р. Працюючи з майже одержимою заповзятістю, він домігся того, що в кульмінаційному для українізації 1929 р. понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих учбових закладів вели навчання виключно українською

мовою. 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. Сподівалися, що російська та свейська меншості, маючи можливість навчатися російською мовою, разом з тим проходять курси української мови. До революції, коли українських шкіл практично не існувало, українофіли могли лише мріяти про такі умови, що через 10 років їх створив Скрипник.

Успіх цих заходів був тим більш вражаючим, якщо враховувати труднощі, які стояли на їхньому шляху, особливо нестачу кваліфікованих викладачів. Програма українізації вимагала 100 тис. учителів, а їх було лише 45 тис. Ця нагальна потреба штовхнула Скрипника до того, щоб спробувати запросити кілька тисяч учителів із Галичини, але йому не вдалося дістати на це дозвіл Москви, — можливо, тому, що радянські власті лякала висока національна свідомість галичан. Не вистачало також багатьох підручників. Інша проблема, що особливо гостро відчувалася в університетах, полягала в тому, що росіяни (а вони становили більшість викладачів вузів) часто відмовлялися користуватися «селянською» мовою. Типовим у цьому плані був вислів професора Толстого з Одеси: «Я вважаю... всіх товаришів, котрі перейшли на читання лекцій українською мовою, ренегатами». Однак навіть в університетах українські студенти незабаром стали переважати. Швидка українізація освіти сприяла зростанню загальних настроїв національного оптимізму, що їх уловив письменник Борис Антоненко-Давидович: «У марші мільйонів на шляху до української школи» він вбачав «вогонь великого відродження».

Аналогічне відродження переживала україномовна преса, яку жорстоко придушував царський режим і для якої перші роки радянської влади не були найсприятливішими. У 1922 р. з усіх публікованих на Україні книжок лише 27 % виходили українською мовою, цією ж мовою виходило близько 10 газет і часописів. До 1927 р. українською мовою друкувалася більш як половина книжок, а в 1933 р. з 426 газет республіки 373 виходили рідною мовою.

Українська мова була впроваджена в офіцерських школах та великих частинах військового резерву на Україні — передусім внаслідок скарг Скрипника на те, що Червона армія є засобом русифікації. Існували навіть плани реорганізації армії за територіальним принципом. Як не дивно, ці проекти підтримали такі відомі командувачі Червоної армії, котрі не були українцями, як Михайло Фрунзе та Йона Якір.

Щоб українізація мала довготривалі наслідки, необхідно було покласти край російській культурній монополії в містах. Соціально-економічні зміни, що сталися у 1920-х роках, схилили прибічників українізації до думки, що це можна здійснити. Масовий курс на індустріалізацію, розпочатий Радами у 1928 р., створив велику потребу в міських робітниках. Водночас політика колективізації зганяла з землі багатьох селян. Унаслідок цього маси українських селян уливалися в міста, докорінно змінюючи етнічний склад пролетаріату й міського населення в цілому. Так, якщо у 1923 р. в таких важливих промислових центрах, як Харків, Луганськ та Дніпропетровськ, українці складали відповідно 38, 7 і 16 % мешканців, то через 10 років їхня частка зростає до 50, 31 та 48 %. До середини 30-х років українці переважали майже в усіх великих містах. Програми українізації спонукали їх зберігати рідну мову і не переходити на російську, як це траплялося раніше. На Україні, як і скрізь у Східній Європі, культура й мова сільської більшості, здавалося, підпорядкує собі культуру й мову міської меншості.

Своїми успіхами політика українізації, яка, втім, не зайшла так далеко, як того хотіли Скрипник з однодумцями, насамперед завдячувала тому, що вона була пов'язана із загальним процесом модернізації. Не патріотизм і не традиціоналізм були головними причинами збереження українцями рідної мови. Це скоріше пояснюється тим, що українська краще, ніж будь-яка інша мова, давала їм змогу здобути освіту, брати корисну інформацію з газет і часописів, спілкуватися зі службовцями й виконувати свої професійні обов'язки. Завдяки політиці українізації українська мова

перестала бути романтичною й малозрозумілою ідеєю-фікс крихітної групки інтелігенції чи ознакою відсталого селянства. Натомість вона перетворювалася на основний засіб спілкування й самовираження суспільства, що модернізувалося.

Національний комунізм

Завдяки наявності різновидів комунізму, що розвинулися у таких країнах, як Китай та Югославія, сьогодні вже утвердилася думка про те, що кожний народ може йти до комунізму власним шляхом. Як ми переконалися, саме українські, а також грузинські та тюркські більшовики допомагали встановленню радянської влади у 1917—1920 рр. й першими зробили кроки в цьому напрямі, започаткувавши явище національного комунізму. Прибічники цього напрямку були відданими комуністами, які щиро вірили в те, що марксизм-ленінізм пропонує найправильніший шлях порятунку для людства. Разом із тим вони вважали, що для досягнення оптимальних результатів комунізм має пристосовуватися до специфічних національних умов. Це означало, що російський шлях не був єдиним і що підходить, обрані іншими народами, мають рівне право на існування. Інакше кажучи, слід було залучити до будівництва комунізму національно-визвольні сили, надавши йому певне «національне обличчя».

Оскільки на Східній Україні існував тривалий зв'язок між українським національним рухом і соціалізмом, ідеї національного комунізму легко оволоділи багатьма українцями у більшовицькому таборі. Ще у 1918 р. два комуністи — Василь Шахрай (перший комісар закордонних справ в українському радянському уряді) та його колега Сергій Мазлах (старий більшовик, єврей за походженням) — піддали партію нещадній критиці за лицемірну політику в національному питанні й зокрема стосовно українців. Явно натякаючи на російський націоналізм, що пройняв усю партію, у своїх памфлетах «Революція на Україні» та «Про теперішнє становище на Україні» вони підкреслювали, що «доки лишатиметься нерозв'язаним національне питання, доки один народ правитиме, змушуючи інший народ коритися, ми не матимемо соціалізму».

Через рік національний комунізм знову виринув у КП(б)У у формі так званої федералістської опозиції на чолі з Юрієм Лапчинським. Це угруповання закликала до повної незалежності радянської української держави, яка б мала повну владу, включаючи військову й господарську, а також незалежний центр партії, ніяк не підлеглий Російській Комуністичній партії. Коли Москва відмовилася розглянути ці вимоги, Лапчинський з товаришами вийшли з партії, що викликало гучний скандал.

З набиранням обертів політики українізації на перший план на Україні знову вийшли тенденції національного комунізму, що, звичайно, пов'язувалися з іменами його основних ідеологів.

«Хвильовизм». Найбільш відкрито і пристрасно закликав відкинути «російський шлях» Микола Хвильовий. Цей видатний діяч (справжнє прізвище Фітільов) виріс на Східній Україні в родині дрібного російського дворянина. Переконалий інтернаціоналіст, він під час громадянської війни приєднується до більшовиків, прагнучи взяти участь у будівництві всезагального й справедливого комуністичного суспільства. Після війни Хвильовий стає одним із найпопулярніших радянських українських письменників, засновником авангардної літературної організації «Вопліте», а також дослідником питань українсько-російських взаємин, особливо у царині культури.

Сповнений ідеалістичних сподівань, комуніст Хвильовий гірко переконується у кричущій невідповідності між теорією й практикою більшовиків у національному питанні та у російському шовінізмі партбюрократів, які, за його висловом, ховали свої

упередженість «у Марксовій бороді». Щоб урятувати революцію від згубного впливу російського націоналізму, Хвильовий вирішує викрити його. Він доводить, що «пасивно-песимістична російська література сягнула своєї межі й зупинилася на роздоріжжі», та радить українцям відмежуватися від неї. Пристрасний заклик Хвильового до українців іти власним шляхом був висловлений у знаменитому його гаслі «Геть від Москви!»

Хоча Хвильовий звертався насамперед до молодих авторів, які шукали для себе взірці літературної творчості, його позиція, без усякого сумніву, мала політичні мотиви. Однак слід наголосити, що його антиросійськість ґрунтувалася не стільки на українському націоналізмі, скільки на революційному інтернаціоналізмі. Хвильовий був переконаний у тому, що світова революція доти не переможе, доки один народ, у даному випадку російській, намагатиметься монополізувати її.

«Шумськізм». Небезпека, що її являли погляди Хвильового для радянського режиму, посилювалася тим, що вони знайшли підтримку не лише в українських літературних колах, а й у самій Комуністичній партії України, особливо серед колишніх боротьбистів. Їхнім лідером був комісар освіти Олександр Шумський, який відкинув вимоги московських ортодоксів засудити Хвильового й виступив із власною критикою Москви. Колишні боротьбисти мали свої підстави вважати лицемірною політику партії в національному питанні. Щоб надати радянському урядові «українського присмаку», Шумського та його товаришів, які перейшли до більшовиків, було призначено на високі урядові пости. Але одразу ж після перемоги більшовиків майже всіх їх понизили в посаді або виключили з партії. З початком українізації, щоб створити враження, ніби Україною правлять українці, декого з тих, хто лишився в партії, зокрема Шумського, за велінням Москви знову призначили на високі посади. Однак цього разу комісар освіти вирішив викрити махінації Москви.

Як і Хвильовий, Шумський, засуджуючи російський шовінізм, ставить за головну мету виступити проти священного для більшовиків принципу централізму. В написаному на початку 1926 р. листі до Сталіна він вказує на поглиблення процесів українського національного відродження, переконуючи його в тому, що для блага партії цей динамічний і масовий рух слід контролювати українським комуністам, а не представникам неукраїнських народів. Інакше українці, національна свідомість яких щодня зростає і які ніколи не ставилися з особливою симпатією до більшовиків, можуть повстати й скинути владу, на яку вони дивляться як на чужоземну. Щоб уникнути цього, Шумський пропонував призначити на керівні посади в українському радянському уряді та Комуністичній партії України таких українських комуністів, як Григорій Гринько і Влас Чубар, відкликавши таких призначенців, як німець Еміль Квірінг і зрусифікований єврей Лазар Каганович. Ця пропозиція, що зображалася засобом поширення комунізму, була не чим іншим, як закликком обирати почесних керівників України не в Москві, а на Україні.

Шумський також засуджував українців, які під вигідною личиною вірного слуги партії потурали централізові Москви. У травні 1927 р. на засіданні керівників українських комуністів він заявив, що «російський комуніст править в партії розброєю і недружелюбністю. Він править при підтримці нікчемних малоросів, які в своїй суті за своєю суттю були лицемірними, по-рабському нечесними і зрадливими. Він співає про свій фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом все українське і завжди готовий наплювати на нього (часом по-українськи), як тільки дасть йому можливість зайняти кращу посаду».

Критика Шумського викликала скандал як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Сталін зауважував: «Товариш Шумський не усвідомлює, що на Україні, де комуністичні кадри комуністів слабкі, такий рух ... може подекуди набрати характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її

найбільшого досягнення — ленінізму». Якщо партійні ортодокси в Харкові та Москві суворо засудили ідеї Шумського, то вони знайшли підтримку в Комуністичній партії Західної України, в Галичині. Лідер західноукраїнських комуністів Карло Максимович повторив закиди Шумського на форумі Комуністичного Інтернаціоналу й скористався нагодою, щоб виступити проти ставлення Москви до українців. Зацікавленість у «справі Шумського» виявили навіть деякі західноєвропейські соціалісти. Німецький соціал-демократ Еміль Штраус заявив, що «європейський соціалізм має всі підстави підтримати боротьбу українського народу за свободу. Починаючи від Маркса боротьба проти соціального й національного гноблення належала до кращих традицій соціалізму».

«Волобуєвщина». На початку 1928 р. серед українських комуністів з'явився новий ухил. Його виразником став молодий український економіст російського походження Михайло Волобуєв. Аналогічно Хвильовому в літературі та Шумському в політиці Волобуєв хотів викрити невідповідність між теорією й практикою більшовиків у царині економіки. У двох статтях, опублікованих в офіційному теоретичному часописі «Більшовик України», Волобуєв доводив, що за радянської влади Україна, як і за царя, лишається економічною колонією Росії. Для підтвердження цього він провів ретельний аналіз, що свідчив про те, як, нехтуючи потребами української периферії, уряд і далі розбудовував важку промисловість у російському центрі. Крім того, Волобуєв стверджував, що економіка СРСР становить не єдине й однорідне ціле, а комплекс економічних компонентів, одним із яких є Україна. І кожен із цих компонентів може не тільки самостійно функціонувати, а й безсумнівно бути частиною світового господарства, спираючись на власний потенціал, без посередництва російської економіки.

Тим часом комуністична партія вже була готова піти на такі поступки, як українізація. Вона навіть визнала деякі свої недоліки, як, зокрема, панування в її лавах російського шовінізму. Але вона не могла допустити поширення поглядів Хвильового, Шумського та Волобуєва, оскільки це певним чином підірвало б її владу над Україною. Навіть рішучий прибічник українізації Скрипник вважав, що ці «націоналістичні ухили» криють у собі смертельну загрозу для партії. Тому незабаром після появи кожного з цих ухилів їхні виразники зазнали гострих нападків і були змушені засудити свої погляди й визнати цілий ряд помилок. Спочатку всі трое захищалися, але врешті-решт підкорилися. Під кінець 1928 р. Хвильовий повернувся до суто літературної творчості, Шумського відправили кудись у Росію на другорядну партійну роботу, а Волобуєв канув у забуття. Однак під час сталінських репресій 1930-х років ці «гріхи» ще пригадають націонал-комуністам і змусять їх поплатитися за них власним життям.

Щоб побачити описані тенденції націонал-комунізму в правильній перспективі, слід розглядати їх у зв'язку з подіями в самій партії. Після смерті Леніна в 1924 р. в більшовицькій верхівці у Москві розгорілася гостра боротьба за владу. Внаслідок цього послабився контроль з боку партії, що дало змогу розвиватися різноманітним фракціям та ідеологічним течіям. Але цей період відносного лібералізму та плюралізму, відкритого змагання протилежних ідей зрештою раптово закінчився.

Розвиток культури

1920-ті роки були часом небаченого розвитку, відкриттів і сподівань в українській культурі. Дехто навіть називає їх періодом культурної революції або відродженням. Цей багатогранний спалах творчої енергії став можливим завдяки тому, що зайнята насамперед збереженням політичної гегемонії комуністична партія ще не підпоряд-

кувала собі культурну діяльність. Поширення ж україномовної освіти створило українській культурі таке широке підґрунтя, якого вона давно не мала на Східній Україні. Вперше українська культура могла розраховувати на підтримку з боку держави, оскільки такий важливий заклад, як міністерство культури, контролювали пристрасні українські патріоти — Гринько, Шумський та Скрипник.

Однак головним поштовхом до відродження були наслідки революції. Хоч для розвитку культури відчутною втратою стала еміграція великої частини старої інтелігенції, проте поява великої плеяди нових талантів з лихвою компенсувала її. Деякі з цих молодих митців були аполітичними й вірили в ідею «мистецтва задля мистецтва». Інші належали до палких революціонерів, пов'язаних із боротьбистами та українськими комуністами. Коли не збулися їхні сподівання незалежної державності, то багато хто з них став убачати в розвитку культури альтернативний засіб вираження національної самобутності свого народу.

Революція також сповнила культурну діяльність відчуттям новизни, свідомістю звільнення від старого світу та його обмежень. Поставали складні невідступні питання про те, в якому напрямі слід розвиватися українській культурі, на які взірці їй належить орієнтуватися і якою бути взагалі. Натхнені відчуттям власної місії та зростаючою аудиторією, письменники, художники й учені з захопленням поринули у створення нового культурного всесвіту.

Література. Ніде так не виявилися ці свіжі настрої, як у літературі. Марксистські письменники пропагували думку, згідно з якою для здійснення своїх завдань революція, крім суспільно-політичної царини, повинна сягнути й у царину культури. Тобто «буржуазне» мистецтво минулого належало замінити новим пролетарським мистецтвом. Щоправда, вони одразу додавали, що «досягти міжнародної єдності пролетарське мистецтво може лише йдучи національними стежками».

Спроба створити пролетарську культуру в Росії привела до виникнення літературної організації «Пролеткульт», що спиралася на дві корінні засади: по-перше, пролетарську культуру можна створити, відкинувши традиції й зразки минулого; по-друге, у творенні цієї культури повинні брати участь маси. Ототожнений із культурою російського міста, «Пролеткульт» не мав великого впливу серед українців. Однак його ідеї зробили свою справу в процесі виникнення на Україні так званих масових літературних організацій.

У 1922 р. в Харкові під керівництвом Сергія Пилипенка з'явилася перша з масових літературних організацій — «Плуг». Заявивши, що для мас (а на Україні це насамперед означало — для селян) треба створювати таку літературу, якої вони хочуть, ця організація заснувала мережу письменницьких гуртків, котра незабаром охопила 200 письменників і тисячі початківців. Один із діячів організації так висловив її ставлення до мистецтва: «Завдання нашого часу в царині мистецтва полягає в тому, щоб знизити мистецтво, зняти його з п'єдесталу на землю, зробити його потрібним і зрозумілим для всіх». Через рік Василь Еллан-Блакитний організував літературну групу «Гарт», що також прагнула працювати для створення пролетарської культури на Україні. Проте члени «Гарту» сторонилися ідеї «масовості», побоюючися, що вона призведе до зниження мистецьких критеріїв.

Поряд із цими марксистськими організаціями виникали також невеликі групи ідеологічно нейтральних, або «непролетарських» письменників та художників. Серед символістів найвизначнішим був Павло Тичина. Футуристів очолював Михайль Сеженко. Максим Рильський та Микола Зеров були провідними серед неокласиків. Узагалі ці письменники погоджувалися з символістом Юрієм Меженком у тому, що «творча особистість може творити лише піднявшись над масою, хоч і зберігаючи, попри всю свою незалежність від неї, почуття національної тотожності з нею». Оскільки марксистські та немарксистські групи й організації друкували свої журнали, в

яких висловлювали власні погляди й критикували опонентів, то скрізь точилися гострі літературні дискусії.

Коли у 1925 р. помер Блакитний, розпався й «Гарт». Але того ж року багато його колишніх членів (серед них драматург Микола Куліш, поети Тичина й Бажан, прозаїки Петро Панч, Юрій Яновський та Іван Сенченко) утворили елітарну літературну організацію «Вапліте» («Вільна академія пролетарської літератури») на чолі з Миколою Хвильовим. Стурбовані тим, що просвітянський характер «Плуга» лише поглиблює український провінціалізм, Хвильовий та його товариші поставили перед українським письменством вимогу досягти літературної та художньої довершеності. Вони закликали до орієнтації на Європу й на традиційні джерела світової культури, до незалежності української культури від Москви. Енергійні виступи Хвильового, в яких виголошувалися ці погляди, спонукали до широкої літературної дискусії, яка точилася з 1925 по 1927 р.

Противниками «Вапліте» були не лише Пилипенко та інші прихильники «Плуга». З критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» виступило комуністичне керівництво України. Навіть Сталін указав на небезпеку поглядів Хвильового. Для боротьби з поширенням націоналістичних ідей в літературі у 1927 р. було створено про радянську організацію ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) і посилено контроль комуністичної партії за літературною діяльністю.

✓ У розпал цих подій з'являються літературні твори високого гатунку. В цей час розцвітають два видатних поети доби — Павло Тичина й Максим Рильський. Оразу ж після виходу в 1918 р. першої збірки «Сонячні кларнети» Тичина здобув широке визнання. Продемонстровані ним у таких наступних збірках, як «Замість сонетів і октав» (1920 р.) та «Вітер з України» (1924 р.), мистецьке володіння словом, здатність відтворити ритмомелодіку народної пісні, ліричні описи природи не лишали сумніву в тому, що твори Тичини є справжньою віхою в розвитку української поезії. Максим Рильський, син видатного українофіла ХІХ ст., був у порівнянні з Тичиною вражаючим контрастом. Його поезії, що публікувалися у збірках «Під осінніми зорями» (1918 р.), «Синя далечінь» (1922 р.), «Тринадцята весна» (1926 р.), були стриманими, філософськими й глибоко вкоріненими у класичні традиції Заходу. Серед багатьох інших поетів того часу на особливу увагу заслуговують Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Євген Плужник, Володимир Сосюра, Микола Бажан і Тодось Осьмачка.

Головними темами прозових творів були наслідки революції та громадянської війни в житті людини й суспільства. У «Синіх етюдах» (1923 р.), що пройняті тонким почуттям слова, симбіозом романтичності й грубого реалізму, Микола Хвильовий оспівує революцію, в той час як в «Осені» (1924 р.) і «Я» (1924 р.) він відображає її суперечності й своє зростаюче почуття розчарування нею. В таких творах, як «В житах» (1926 р.), Григорій Косинка, що подібно до багатьох своїх колег був вихідцем із убогої селянської родини, майстерно змальовує рішучість селян у боротьбі з чужоземцями. У романі «Місто» скептично-містичний Валер'ян Підмогильний описує, як українському селянинові вдається безбідно жити в чужому для нього місті завдяки тому, що він відмовляється від кращих селянських цінностей. У своєму творі «Із записок холуя» (1927 р.) майстер сатири Іван Сенченко висміює безхребетних лакиз, що їх породжував радянський лад. У романі Юрія Яновського «Чотири шаблі» з його яскравими описами селян-партизан проступає дух запорозьких козаків. Але неперевершеним щодо популярності був Остап Вишня, дотепні гуморески якого читали мільйони.

Серед драматургів найвидатнішою постаттю був Микола Куліш. Три його найславніші п'єси — «Народний Малахій» (1928 р.), «Мина Мазайло» (1929 р.) і «Патетична соната» (1930 р.) — викликали сенсацію своєю модерністською формою й трагікомічним трактуванням нової радянської дійсності, російського шовініз-

му, «малоросійської» ментальності, анахронічного українського націоналізму, духовної незрілості комуністів-доктринерів. Перші дві п'єси поставив у своєму славетному театрі «Березіль» Лесь Курбас. Проте обурені партійні чиновники заборонили ставити «Патетичну сонату» на Україні, хоч її із захопленням зустріли глядачі Ленінграда й Москви. У новій тоді галузі — кінематографі — світової слави зажив Олександр Довженко. Його фільми «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930 р.) розповідають про вплив, що його справили на Україну революція та радянська влада.

Лесь Курбас

Освіта й наука. Експеримент і новаторство поширилися також і в освіті. Поставивши метою збудувати новий соціально-економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів шкіл і підходів у викладанні, що прискорили б розрив із буржуазним минулим». Радянські педагоги обстоювали необхідність пов'язувати освіту з прищепленням людині комуністичних цінностей та ідеології. Тому згодом у школах було запроваджено програми, в яких особливе значення надавалося практичній праці й навчання, колективному навчання й технічній освіті. Водночас до школярських було віднесено класичні та гуманітарні дисципліни й цілком заборонено вивчення основ релігії. Здобували популярність теорії знаменитого педагога Леона Макаренка, що вважав оточення вагомим у розвитку дитини, ніж спадковість.

Хоча цінність деяких із цих експериментів може бути поставлена під сумнів, але те, що урядові вдалося зробити освіту доступнішою, ніж будь-коли, було очевидним. Навчання у загальній семирічній школі, а також у професійно-технічних і середніх учбових закладах було безплатним, причому до нього широко заохочували дітей селян і робітників. Завдяки цьому вже між 1923 і 1925 рр. чисельність школярів на Україні підстрибнула з 1,4 млн до 2,1 млн. Відповідно рівень письменності у 1920-ті роки виріс із 24 до 57 %. Проте ще лишалися неписьменними мільйони дорослих і понад 40 % дітей шкільного віку.

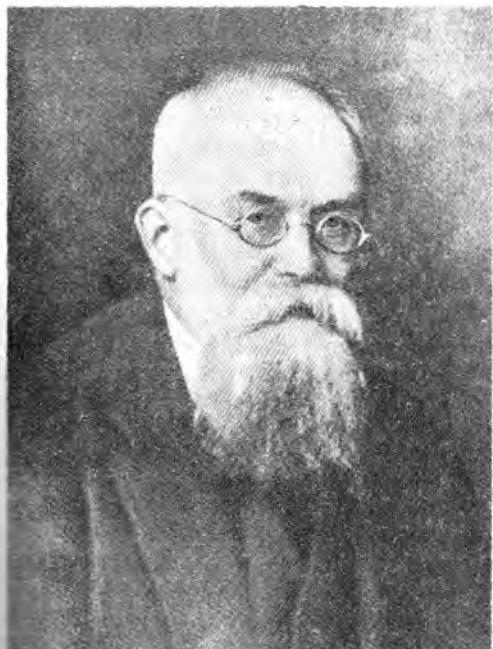

Олександр Довженко

Великих змін зазнала також вища освіта. Університети було реорганізовано в численні інститути народної освіти (ІНО) медичного, фізичного, технічного, агрономічного, педагогічного профілю, які готували спеціалістів для керівництва робітничою силою. Хоч за навчання в більшості цих інститутів треба було платити, дітей бідних робітників і селян, що становили більшість студентів інститутів, від оплати звільняли. З 30—40 тис. студентів, котрі навчалися в інститутах України наприкінці 1920-х років, близько 53 % склали українці, 20 % — росіяни і 22 % — євреї. Українці переважно зосереджувалися в галузі агрономії та педагогіки, росіяни — в управлінні й точних науках, а євреї — в медицині й торгівлі.

1920-ті роки стали періодом відродження науки й особливо українознавства, який за масштабами можна порівняти з літературним ренесансом. Як ми вже бачили, українські національні уряди, не зволікаючи, засновували наукові установи, частково

з огляду на важливу роль, яку протягом ХІХ ст. відігравали у піднесенні української національної свідомості гуманітарні науки. Прагнучи продемонструвати свою прогресивність, більшовики також сприяли розвитку науки. У 1919 р. вони не лише кооптували створену в Києві урядом Скоропадського Академію наук, а й навіть оголосили її своїм дітищем. Протягом кількох наступних років Академія з її філіями (за винятком університетів) збагатилася новими дослідницькими осередками. Вчені дістали відносну свободу для проведення досліджень, публікації своїх поглядів і підтримання контактів із зарубіжними колегами, якщо їхні ідеї не являли відкритої загрози радянському ладові.

Михайло Грушевський

Сергій Єфремов

Незважаючи на те, що більшість видатних учених України не належали до більшовиків, а деякі навіть відкрито підтримували український націоналізм, радянський уряд не мав іншого вибору, як сформувати з них серцевину Академії. З переходом у середині 1920-х років до політики українізації українські комуністи, що керували міністерством освіти, зробили спробу переконати багатьох провідних учених, які під час громадянської війни виїхали за кордон, повернутися на батьківщину. Завдяки цьому в 1924 р. повернувся до Києва патріарх української науки (і політичний опонент комуністів) Михайло Грушевський, який став новим членом Академії та розпочав систематичне дослідження української історії. Так само зробили й багато інших учених, які проживали за кордоном чи в Західній Україні. Тому водночас із швидким зростанням престижу Академії вона лишалася твердиною «буржуазно-націоналістичних» тенденцій.

Першим президентом Академії став славетний вчений Володимир Вернадський. Однак своїм розвитком Академія значною мірою завдячувала й невтомним зусиллям її віце-президента Сергія Єфремова і вченого секретаря Агатангела Кримського. До 1924 р. в Академії налічувалося 37 нових членів і близько 400 членів-кореспондентів.

пондентів. Кількість її публікацій зростає з 32 у 1923 р. до 136 у 1929 р. Із трьох її секцій — історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної — найдинамічнішою та найважливішою була перша секція, в якій провідна роль належала Грушевському. Вона складалася з десятків кафедр, комісій та комітетів, що займалися систематичним вивченням багатьох аспектів української історії, літератури та мови. Ця секція видавала часопис «Україна», що був справжнім рупором українознавчих студій; крім того, її члени друкували серії інших періодичних видань і сотні монографій. До видатних членів цієї секції, крім Грушевського, належали історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблин і Йосип Гермайзе, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, мистецтвознавець Олексій Новицький і сходознавець Агатангел Кримський.

У суспільно-економічній секції цінну працю з історії українського права написав Микола Василенко; першим дослідником економічної географії України став Костянтин Воблій. Хоча спочатку фізико-математична секція не грала такої важливої ролі, яку стала виконувати згодом, у ній також працювала низка видатних учених із світовими іменами. Серед них — математик Дмитро Граве, фізик Микола Крилов, хіміки Лев Писаржевський та Володимир Кістяківський. Академія була хоч і великим, проте не єдиним осередком науки на Україні. Два її члени — історики Багалій та Слабченко — заснували дослідницькі центри у Харкові та Одесі. Такі ж центри було відкрито й у менших містах, зокрема Полтаві, Чернігові та Дніпропетровську.

На противагу впливові на суспільні й гуманітарні науки багатьох немарксистських учених у 1929 р. радянський уряд заснував у Харкові Інститут марксизму. Його мета полягала у підготовці фахівців із філософії, політекономії та історії, що могли б викладати свій предмет із марксистської точки зору та виступати ідеологічними оборонцями режиму. Провідною постаттю в Інституті став галичанин Матвій Яворський, який намагався по-марксистському витлумачити історію України й створив школу українських істориків-марксистів.

Церковне життя

Православна церква слугувала опорою царського режиму на Україні. Після того як київський митрополит у 1686 р. був поставлений під зверхність московського патріарха, вона перейняла московські церковні канони, стала посилювати русифікацію, проповідувати вірність царю та імперії. І хоч під кінець ХІХ ст. серед нижчого духовенства й особливо семінаристів почала поширюватися національна та соціальна свідомість, ставлення української інтелігенції до церкви залишалося в цілому неоднозначним, оскільки її вважали твердиною суспільного консерватизму та антиукраїнських настроїв.

Революція й прагнення національного самовияву, які її супроводжували, неодмінно мали відбитися й на українській церкві. На єпархіальних зібраннях, а також зборах солдатів і селян у 1917—1918 рр. висувалися пропозиції розірвати зв'язки з Москвою й утвердити церкву на Україні як незалежну (автокефальну) установу. Ця ідея знайшла прибічників серед нижчого духовенства й особливо міської інтелігенції. Тому в 1918 р. з цією метою було створено Всеукраїнську Церковну Раду. Проте Центральна Рада з її лівими нахилами не виявила до цієї справи великого інтересу. Ідею про розрив церковних зв'язків з Москвою одноставно підтримав не хто інший, як консервативний уряд гетьмана Скоропадського й особливо його міністри у справах релігії Василь Зінківський та Олександр Лотоцький. Після падіння Скоропадського на бік церковної самостійності стала також Директорія. Але оскільки обидва уряди трималися недовго, їхня підтримка не дала конкретних результатів.

Як не парадоксально, але кампанія за самостійну українську православну церкву досягла апогею за радянської влади. Вважаючи найнебезпечнішим релігійним супротивником Російську православну церкву на чолі з новообраним патріархом Тихоном, радянські власті не перешкождали виникненню релігійних груп, що підтримували вплив існуючої церкви. Тим і пояснюється їхня тодішня терпимість до українізації церкви.

Ця тенденція наштовхнулася, проте, на значний опір. Його насамперед чинили патріарх Тихон і майже всі православні ієрархи на Україні. Погрожуючи відлученням від церкви, вони неодноразово блокували спроби Всеукраїнської Церковної Ради поширити свій вплив. Таке відверто вороже ставлення утримувало багатьох священників і мирян від переходу на бік автокефалістів.

Попри ці перешкоди 21 жовтня 1921 р. під час собору, на який зібралось 500 делегатів (у тому числі 64 священники), Рада зробила рішучий крок. Нехтуючи канонами та ігноруючи погрози ієрархів, Рада обрала одного із своїх членів, священника Василя Липківського, митрополитом, який тут же висвятив архієпископа й чотирьох єпископів. Вони в свою чергу рукопоклали кількасот священників та дяків. Далі Рада підтвердила свою попередню ухвалу створити Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Нова церква швидко зростала. У 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, близько 1500 священників, понад 1100 парафій (із загальної їхньої кількості 9 тис.) та мільйони віруючих. До неї приєдналося багато українських парафій у Сполучених Штатах, Канаді та Європі. На відміну від традиційного православ'я, що пишалось своєю консервативністю, українська церква впровадила численні нововведення, як, зокрема, користування у церковних відправах українською мовою замість церковнослов'янської. Вона осучаснила зовнішній вигляд своїх священників, заборонивши традиційні ризи, довге волосся та бороди. Радикальним відступом від давньої практики стало те, що в УАПЦ священникам дозволялося одружуватися. Згідно з духом часу українська церква зайняла демократичні позиції в питанні про самоврядування. Вона відкинула авторитаризм патріаршої системи, надавши найвищу владу в церкві виборній раді єпископів, священників і мирян. Вона також поширила принцип виборності на призначення єпископів і парафіяльних священників. У підґрунті цих реформ лежало прагнення нової церкви наблизитися до віруючих, залучивши їх до своєї діяльності, що значною мірою пояснює перші успіхи УАПЦ.

Ці здобутки не могли, однак, врятувати нову церкву від деяких недоліків. Радикальне порушення канонічної практики, неодноразові заяви патріарха Тихона про її незаконність, невизнання її іншими патріархами поза межами СРСР створили УАПЦ репутацію, що відштовхувала від неї багатьох її послідовників. Крім того, запроваджені УАПЦ виборні демократичні засади призводили до численних сутичок між духовенством і мирянами. Щойно заснована церква майже не мала економічної бази. Ще серйозніше стояла проблема нестачі священнослужителів. Поспішні й часто випадкове висвячення єпископів і священників вело до того, що відповідальні посади інколи займали недостатньо підготовлені особи, які зрештою виявлялися ще й податливими на тиск з боку уряду. По мірі того як ці недоліки стали впливати на поверхню, зростання УАПЦ уповільнювалося. Проте, залишаючись серйозною перешкодою впливам Російської православної церкви (яку підтримували духовенство й особливо ченці, російська меншість та консервативні елементи українського населення), вона зберігала за собою прихильність величезної більшості православних на Україні.

Набагато серйознішу загрозу для УАПЦ являла політика уряду. Занепокоєні несподіваними успіхами української церкви, радянські власті застосували до неї принцип «поділяй і володарюй». Вони сприяли виникненню на Україні дисидентських церковних груп, що підтримували не лише Російську православну церкву, а й її україн-

ську суперницю. На початку 1920-х років власті підтримали «прогресивну» групу під назвою «Активістська Христова церква» — фракцію, що відкололася від патріаршої церкви. Коли цій групі не вдалося здобути популярність на Україні, власті стали опікати новостворену Соборно-єпископальну церкву, що з'явилася у 1925 р. під керівництвом Теофіла Бульдовського. Виступаючи за церковну незалежність України, якої, на її думку, слід було добиватися канонічними шляхами, ця церква, проте, відкрито займала проурядову позицію.

Незважаючи на всі тактичні заходи, уряд не зміг знищити чи підкорити УАПЦ. Навпаки, попри всі свої недоліки вона дедалі зростала. Відтак у 1926 р. радянська влада розпочала фронтальний наступ, наклавши високі податки на українські парафії та обмеживши діяльність духовенства. Незабаром після цього власті звинуватили митрополита Липківського і ряд його прибічників в українському націоналізмі, заарештували їх і розпустили Всеукраїнську Церковну Раду. Хоч УАПЦ дали проіснувати ще кілька років, було очевидним, що її, як і взагалі релігію в СРСР, чекало похмуре майбутнє.

* * *

Відносна слабкість і стриманість, властиві прихильникам комунізму в 20-х роках, сприяли загальному посиленню національної свідомості, що активізувалася серед українців під час революції та громадянської війни. Прагнення комуністичної партії заволодіти монополією в політиці обмежували українські національні тенденції у ший царині. Проте не слід недооцінювати те, що українці таки отримали хоч позірну державність, яка живила в них свідомість цілком сформованої нації з усіма правами, що передбачалися державним статусом.

Основною галуззю, де знайшов пристанище переслідуваний націоналізм, була культура. Чимало обдарованих літераторів, художників, учених перетворили українську культуру із сфери діяльності дореволюційної інтелігенції на справу, що заінтересувала значні верстви населення. Процес українізації не лише поширював серед народу здобутки культури, а й ототожнював українську культуру з освітою, модернізацією суспільства та економіки й навіть із державою як такою. Внаслідок цього, здавалося, от-от постане плідний симбіоз націоналізму з комунізмом, який зможе задовольнити національні та соціально-економічні потреби українців. Але подальші події свідчили про те, що цьому симбіозові не судилося збутися.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА: ДРАМАТИЧНІ 30-ті

Наприкінці 1920-х років більшовики були готові посилити курс на побудову комуністичного суспільства. Під проводом Сталіна вони скасували неп і продовжували нав'язувати народові соціально-економічні та політичні зміни — настільки всеохоплюючі та радикальні, що їх часто називають «другою революцією». Та поряд із масовими зрушеннями 1930-х років відбулося повернення до деяких традиційних аспектів російської політики, зокрема суворого централізму й одноосібної влади. Для українців цей катастрофічний поворот означав кінець намаганням прокласти власний «шлях до комунізму». Ще раз, як за правління царів, Україна фактично стає чимось подібним до однієї з частин більшого цілого. Але українці, як ніколи раніше в своїй історії, будуть змушені заплатити страхітливу ціну за досягнення цілей, яких вони перед собою не ставили.

Сталін і сталінізм

У 1927 р. Сталін вийшов переможцем у затятій боротьбі за владу, що точилася між партійними вождями після смерті Леніна. Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі) народився 1879 р. в Грузії в убогій родині і в молодому віці став більшовиком. До революції він грав порівняно незначну роль у більшовицькій партії. Як один із небагатьох неросіян у партії, він повинен був, серед іншого, вивчати теоретичні аспекти національних проблем — заняття, яке вважалося другорядним. Пізніше досвід у цій справі стане йому (але не народам імперії) у великій пригоді. Людина скромних задатків (численні свідки пригадують його лише як «сіру пляму»), Сталін не мав видатних здібностей письменника та оратора, властивих багатьом провідним більшовикам. Поступово він втягується в організаційну роботу під час революції і як генеральний секретар контролює поповнення партії новими членами та їхнє даліше просування. Контроль над партійним апаратом і надзвичайна спритність допомогли йому позбутися суперників і стати абсолютним лідером партії — вождем в оточенні слабузників.

У міру того як Сталін підпорядковував своєму тиранічному пануванню партію, вона в свою чергу систематично поширювала владу на всі сторони життя суспільства. Відкрита критика Сталіна (не кажучи вже про опір) ставала неможливою, оскільки «жорстке і всезростаюче Чека послідовно тероризувало, а потім і ліквідувало реальну, а також потенційну опозицію. Деякі вчені кваліфікують російсько-марксистське поєднання особистої диктатури з монолітною організацією як тоталітаризм. Інші називають це просто сталінізмом. Радянські вчені розглядали це як необхідний етап будівництва соціалізму й довгий час вихваляли Сталіна за мудре керівництво, за-

лізну волю та реалізм. Критики ж Сталіна незмінно підкреслювали в ньому жорстокість, неймовірну глухоту до людських страждань і параною кровожерця, що змушувало його скрізь бачити ворогів і змову. За словами Ніколаса Рязанова, який Сталін (як і Іван Грозний, яким він захоплювався) і був божевільним, то в тім божевільні існувала певна методика й послідовність.

Можливо, більше, ніж інші комуністи, Сталін був дуже невисокої думки про селян, вважаючи їх невиліковно консервативним класом і основною перешкодою революційним змінам. За словами його наступника Микити Хрущова, «селяни були для Сталіна покидьками». Неросіянин Сталін використав російський шовінізм як засіб зміцнення Радянської імперії. Тому українці — ця переважно сільська нація, в якій зростав націоналізм, — опинилися під подвійною загрозою сталінських проєктів.

«Великий перелом»

Мандрівник, що відвідав би в середині 20-х років Радянську Україну, був би вражений тими важливими змінами, що їх зробили Ради. Про це свідчили нові ідеологія, структура уряду, організація економіки, правопорядок, освіта й культура. Але не менше вразило б його й те, як багато ще лишалося старого. Україна, як і раніше, була переважно краєм землеробів, що працювали по-старому, церкви, пануючої в духовному житті, й традиційних цінностей, що лишалися в силі. Фактично йшлося про суспільство, в якому співіснували й змагалися дві культури. В містах переважали радянські порядки; на селі, де жила більшість населення, зміни були відносно незначними. Чи не найдужче дратувало більшовицьких революціонерів те, що селяни не виявляли великого бажання перейматися їхньою вірою в комуністичну утопію. Тому існувала реальна можливість того, що, попри революційні зміни, Радянський Союз може залишитися відсталою й переважно аграрною країною. Відтак перед партією стояло б невдячне завдання встановлювати диктатуру пролетаріату в переважно селянському середовищі.

Для Сталіна таке становище було не лише гнітючим, а й загрозливим. За непу економічно зміцніли заплікли вороги нового режиму — куркулі. Але ще зловісніше над молодією соціалістичною державою нависла загроза нападу, що його, як застерігав Сталін, готують капіталістичні країни. Такий підхід породжував серед членів партії відчуття необхідності термінових і радикальних дій для порятунку революції та здійснення пов'язаних із нею сподівань.

Сталін не був сильним теоретиком, але в цей критичний момент він висунув привабливе гасло. Відкидаючи заклики свого супротивника Льва Троцького відновити намагання поширити революцію в інші країни як нереалістичні, Сталін спонукав партію до будівництва «соціалізму в одній, окремо взятій країні», інакше кажучи, до перетворення СРСР — якнайшвидше і за будь-яку ціну — на сучасне індустріальне суспільство. Якщо будуть здійснені ці швидкі перетворення, Радянський Союз зможе вистояти проти капіталістичних ворогів і продемонструвати, що комунізм є найефективнішим шляхом до прогресу. Оскільки підтримка такої програми селянами виглядала малоімовірною (лише один селянин із кожних 125 був комуністом), Сталін закликав до «революції згори», тобто насадженої ним, партією та урядом.

Перша п'ятирічка. Первинний проєкт великих перетворень, ухвалений партією в 1928 р., називався п'ятирічним планом. Його головне завдання полягало в тому, щоб «наздогнати й перегнати капіталістичний світ» в економічному відношенні. Надаючи великої ваги розвитку важкої промисловості, він установлював для країни

приголомшуючі завдання: на 250 % забезпечити загальне зростання промисловості, причому лише важка промисловість мала зрости на 330 %. Інша важлива частина п'ятирічного плану передбачала колективізацію — створення великих колективних господарств на основі 20 % селянських дворів. Малось на увазі, що сільськогосподарська продукція зросте на 150 %. Згодом колективізація мала охопити майже всі селянські господарства, відтак ліквідувавши «шкідливий буржуазний вплив» приватної власності.

У плані фактично ставилася мета перетворити всю робочу силу села, а також міста на робітників державних підприємств. Ця структура не лише передавала державі повний економічний контроль над громадянами, а й значно розширювала її політичне панування над самостійним колись селянством. Сталін передбачав, що реалізація плану зустрине певний опір, особливо з боку селян, яких мали позбавити землі. Але він цинічно відмахувався від цього знаменитою приповідкою: «Не розбивши яєць, не підсмажиш яєшні».

Індустріалізація. З погляду промислового розвитку перший п'ятирічний план був сприятливим для України. Вона отримувала понад 20 % загальних капіталовкладень, а це означало, що з 1500 нових промислових підприємств, споруджуваних в СРСР, 400 припадали на Україну. Деякі з цих заводів були гігантських масштабів. Зведений у 1932 р. зусиллями 10 тис. робітників Дніпрогес був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Найбільшими в своїх категоріях були також новий металургійний комбінат у Запоріжжі й тракторний завод у Харкові. В Донецько-Криворізькому басейні поставало стільки нових заводів, що весь район виглядав, як одне величезне будівництво.

Однак у другій і третій п'ятирічках республіка отримала непропорційно малі капіталовкладення. Посилаючись на те, що на випадок війни промислові центри України були б надто вразливими для нападу, економічні планувальники в Москві вирішили зосередити зусилля на розвитку промислових центрів Уралу. Тому з 4500 заводів, що будувалися протягом другої п'ятирічки (1933—1937 рр.), лише 100 знаходилися на Україні. У наступній п'ятирічці частка України в капіталовкладеннях ще помітніше зменшилася: з 3000 запланованих заводів республіка отримувала лише 600. Проте спорудження тисяч нових заводів протягом якогось десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий час. Якщо в період промислового буму XIX ст. на спорудження кількох десятків індустріальних підприємств на Україні пішли десятки років, то в 1930-х роках Ради щороку будували сотні заводів. Але такі досягнення потребували мобілізації всіх без залишку сил робітників. Тому необхідно було створити атмосферу напруженості, титанічної боротьби, економічної війни з капіталізмом, результат якої залежав від зусиль кожного. Тон цим зусиллям Сталін задав у знаменитій промові 1931 р.: «Сповільнити темпи індустріалізації значило б відставати, а відстаючі зазнають поразки... Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми повинні пробігти цю відстань в десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть». Це звертання до радянського патріотизму (чи російського націоналізму) спонукало радянських громадян «довести» світові, що їхня система краща.

Щоб збудити ентузіазм, використовувалися різні методи. Про господарську діяльність стали говорити, вживаючи військову термінологію: «прорив на тракторобудівному фронті», «перемоги ударних робітничих бригад», «штурм нових висот» тощо. Робітникам, які досягли найбільшої продуктивності, присвоювали звання «Героя Соціалістичної Праці». За виконання плану змагалися заводи, міста й навіть республіки. Значною мірою ці методи мали успіх. Багато робітників і особливо членів партії

та комсомолу пишалися своїми здобутками і з готовністю присвячували себе виконанню завдань, поставлених партією. До тих, хто працював із меншим ентузіазмом, застосовували примусові заходи. Запізнення, прогули, недбале ставлення до обов'язків стали карними злочинами, за які можна було поплатитися продовольчою карткою (ставши перед загрозою голодної смерті), житлом чи навіть бути ув'язненим у сибірських трудових таборах.

Те, що засоби масової інформації постійно закликали робітників виконувати план і працювати за графіком, ще не значило, що індустріалізація здійснювалася злагоджено. Вже у 1930 р. стало ясно, що шалений темп будівництва нерідко супроводжувався різким безладдям, невмілістю й марнотратством. У деяких випадках фабрики стояли порожніми через нестачу обладнання, часто неправильно сплановані корпуси перешкоджали монтажу механізмів. У той час як на одному заводі погано навчені оператори псували машини, на іншому через брак потрібного устаткування просиджували досвідчені робітники. До того ж багато виробів були невисокої якості.

Комуністичний провід України мав власні підстави критикувати кампанію індустріалізації. Після першої п'ятирічки його участь у розробці наступних планів практично звелася до нуля, про що свідчило, зокрема, постійне зменшення капіталовкладень у господарство України. Та й українців не зовсім задовольняв характер промислового розвитку їхнього краю. Московські плановики поставили перед Україною завдання видобувати сировину, в той час як російська промисловість монополізувала виробництво готових виробів, особливо товарів споживання, які потім ввозилися знову на українські ринки. Навіть у 1932 р. кілька відважних українських економістів скаржилися на те, що в «колоніальних» стосунках між Росією та Україною, що існували за царів, не сталося помітних змін. І нарешті, на Україні дуже нерівномірно відбувався географічний розподіл промисловості. Поряд із подальшим розширенням традиційних промислових районів Донбасу та Придніпров'я тривав економічний застій на густозаселеному Правобережжі.

† Попри ці недоліки перші п'ятирічки досягли вражаючих успіхів. У 1940 р. промисловий потенціал України в сім разів перевищував рівень 1913 р. (Росії — у дев'ять разів). Зросла також продуктивність праці (хоч заробітки загалом зменшилися). Таким чином, якщо весь СРСР із п'ятої в світі найбільшої індустріальної держави став другою, Україна (котра за виробничими потужностями приблизно дорівнювала Франції) перетворилася на одну з найпередовіших промислових країн Європи.

Урбанізація. Бурхливий розвиток важкої промисловості в 1930-х роках вплинув не лише на зайнятість українців, а й на їхнє розселення. Протягом століття однією з найбільших проблем української історії було протистояння між українським селом і неукраїнським містом. Унаслідок політики індустріалізації, з напливом у міста мільйонів українців, що йшли працювати на промислові підприємства, ці взаємини почали змінюватися. Може виникнути доречне запитання, чому така велика кількість українців взяла участь у кампанії індустріалізації 1930-х років, якщо раніше вони навдивовиж одноставно лишалися осторонь хвилі промислового розвитку 1890-х. Радянська політика проводилася в таких гігантських масштабах, що в усьому СРСР виникла загальна нестача робочої сили. Тисячі російських робітників більше не йшли на Південь у пошуках праці, відтак новозбудовані фабрики України спіраліся на місцеву робочу силу. До того ж тяжкі умови життя на селі відсутність можливості їхати на Схід у пошуках землі, як у 1890-х роках, змушували українського селянина лишати випешений наділ і йти працювати до міста. Неворотний потік людей із села в місто, який у цей час набирив темпи, призведе до важливих зрушень у тому способі життя, що протягом тисячоліть був визначальним для українців.

Міста розросталися дивовижно швидко. Чисельність міських мешканців Радянської України (а темпи її зростання майже в чотири рази перевищували темпи росту всього населення) між 1926 і 1930 рр. подвоїлася. На початку цього періоду в міському середовищі перебував лише один із кожних п'яти жителів України, а перед початком другої світової війни — один із трьох. Такою ж масовою була участь етнічних українців в урбанізаційному бумі. У 1920 р. українці складали 32 % міського населення й здебільшого мешкали в невеликих містах. У 1939 р. українцями були понад 58 % міських жителів, причому велика їх частина переселилася до великих

Таблиця 4

Частка українців у промислових центрах у 1923—1933 рр.

Місто	Процентне відношення у 1923 р.	Процентне відношення у 1933 р.
Харків	38	50
Запоріжжя	28	56
Дніпропетровськ	16	48

промислових центрів. Як показано на табл. 4, саме в цих останніх наплив українців був найпомітнішим явищем. Зріс також відсоток українців серед пролетаріату. Якщо у 1926 р. вони становили якихось 6 % робітників, то в 1939 р. майже 30% усіх українців належали до пролетаріату.

Переважна більшість зростаючих промислових центрів розташовувалася не на Право- та Лівобережжі, де жила серцевина українського населення, а в Донбасі та на Півдні з їхніми великими російським та єврейським меншостями. Пізніше, коли уряд розпочне курс на русифікацію, цей чинник набуде помітного значення. Проте спочатку до міста влилося так багато українців, що російська культура не могла їх асимілювати, і традиційне панування в містах росіян опинилося під серйозною загрозою.

Величезний приплив нових мешканців створював у містах надзвичайно важкі умови існування й особливо загострив дефіцит житла. Новоприбулих, що нерідко лишали свої родини в селі, розміщували в переповнених гуртожитках, де вони часом жили роками. А ті, що привозили з собою сім'ю, часто не мали іншого вибору, як селитися в убогих халупах у передмісті. Продукти харчування розподілялися за картковою системою. Єдина втіха для багатьох робітників у новій ситуації полягала в тому, що яким би тяжким не здавалося нове становище, все ж воно було кращим, ніж життя на селі.

Колективізація. Ще більш драматичними й радикальними, ніж у містах, були перетворення на селі. Однак тут «друга революція» супроводжувалася такою жорстокістю й страхітцями, що її можна назвати не інакше, як війною режиму проти селянства. По суті, не буде перебільшенням сказати, що колективізація з її спустошливими наслідками стала однією з найжахливіших подій в українській історії.

Більшовики завжди доводили, що рано чи пізно колективне сільське господарство має замінити дрібні селянські господарства. Вони усвідомлювали, що перекозати селян погодитися з таким поглядом буде процесом довгим і нелегким, особливо після тих поступок, що їх за непу отримали селяни. Реакція селян на створення в 1920-х роках колгоспів та радгоспів була малообнадійливою — до них вступило лише 3 % усіх сільськогосподарських робітників СРСР. Тому, опрацьовуючи перший п'ятирічний план, більшовики розраховували, що в кращому разі вони зможуть колективізувати 20 % селянських дворів (для України це завдання виражалося в 30 %). Зосередивши увагу на індустріалізації, радянське керівництво, очевидно,

вирішило не брати на себе величезний тягар, пов'язаний із докорінним пере- ренням сільського господарства.

Проте незабаром стало ясно, що індустріалізація, як її уявляли Ради, вимагає широкої колективізації. Сталін дійшов цього висновку, ймовірно, під час кризи зер- заготівель 1927—1928 рр. Радянські плани розвитку промисловості спиралися те, що держава зможе дешево купувати зерно у селян. Це дало б їй змогу як забез- чувати хлібом зростаючу робочу силу в містах, так і продавати його за кордон, п- бутки з чого в свою чергу йтимуть на фінансування індустріалізації. Але селяни жали запропоновані державою ціни (часто вони становили лише одну восьму рин- вих) надто низькими й відмовлялися продавати збіжжя. Розлючений непокірні селян, яку він назвав «саботажем», Сталін вирішує, що для виконання п'ятирічки селянством необхідно встановити як економічний, так і політичний контроль. Е так без усякої попередньої підготовки він наказує розпочати рішучу кампанію « цільної колективізації».

«Ліквідація куркульства як класу». Розуміючи, що найзапекліший опір чини- муть заможніші селяни, Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». класична тактика за принципом «поділай та володарюй» була розрахована на те, п ізолювати найзаможніших хазяїв від маси бідних селян. Проте визначити, хто с є куркуль, було не просто. Вважалося, що куркулі мають більше засобів виробницт- ніж середняки, й використовують найману працю. Підраховали, що вони склали близько 5 % селян. Але зображення урядом куркулів як «кровопивців-лихвар- та «експлуататорів» своїх односельців рідко відповідало дійсності.

Заможнішому селянинові, як правило, належало 10—15 акрів землі, кіл коней, корів та овець. Його майно у сучасних цінах навряд чи перевищувало б 600- 800 доларів США. Оскільки багато давніх куркульських родин було знищено час громадянської війни, куркулями нерідко ставали колись убогі селяни, що з- дяки натужній праці розбагатіли за непу. У вирішенні питання, хто куркуль, цим звичайно займалася «трійка», до якої входили представник Чека (тепер ДПУ голова сільської Ради та партійний секретар), свою роль відігравали заздрість, о бисті антипатії й дуже часто небажання селян вступати до колгоспу. Тому куркулі оголошували багатьох середняків. Для бідняків, які практично не мали нічого, а теж не бажали вступати до колгоспів, винайшли споріднений термін — підкурку- ник.

Що ж фактично означала «ліквідація куркульства як класу»? Тих, хто чинив н- упертійший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці Північ чи до Сибіру. Решту позбавляли всієї їхньої власності (включаючи хату й ос- бисті речі), не приймали до колгоспів, лишаючи їх напризволяще. Розкуркульо- ня сягнуло апогею взимку 1929/1930 рр. Найпоширенішою його формою стала д- портація. Сотні тисяч селян разом із сім'ями виганяли з домівок, саджали у товар- потяги й вивозили за тисячі кілометрів на Північ, де їх скидали серед арктичної пуст- лі, нерідко без їжі та притулку.

З понад мільйона українських селян, експропрійованих радянським режимом п- початку 1930-х років, близько 850 тис. депортували на Північ, де багато з них, ос- ливо дітей, загинули. Деякі депортовані, зокрема молодь, втікали із заслання. Р- зом з тими, кому пощастило уникнути депортації, вони нишком приєднувалися і- міської робочої сили (приймати на заводи куркулів заборонялося). Так перест- існувати велика частина найбільш працездатних і продуктивних господарів на Ук- їні. Як зауважив один радянський письменник, «ніхто з них ні в чому не був вин- але вони належали до класу, що був винний в усьому».

Щоб реалізувати свої наміри, режим потребував допомоги, та для цього на с- відчутно бракувало комуністів. Спочатку уряд покладав надії на відновлені комі-

вирішило не брати на себе величезний тягар, пов'язаний із докорінним перетворенням сільського господарства.

Проте незабаром стало ясно, що індустріалізація, як її уявляли Ради, вимагала широкої колективізації. Сталін дійшов цього висновку, ймовірно, під час кризи зернозаготівель 1927—1928 рр. Радянські плани розвитку промисловості спиралися на те, що держава зможе дешево купувати зерно у селян. Це дало б їй змогу як забезпечувати хлібом зростаючу робочу силу в містах, так і продавати його за кордон, прибутки з чого в свою чергу йтимуть на фінансування індустріалізації. Але селяни вважали запропоновані державою ціни (часто вони становили лише одну восьму ринкових) надто низькими й відмовлялися продавати збіжжя. Розлючений непокірністю селян, яку він назвав «саботажем», Сталін вирішує, що для виконання п'ятирічки над селянством необхідно встановити як економічний, так і політичний контроль. Відтак без усякої попередньої підготовки він наказує розпочати рішучу кампанію «сучільної колективізації».

«Ліквідація куркульства як класу». Розуміючи, що найзапекліший опір чинитимуть заможніші селяни, Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». Ця класична тактика за принципом «поділяй та володарюй» була розрахована на те, щоб ізолювати найзаможніших хазяїв від маси бідних селян. Проте визначити, хто саме є куркуль, було не просто. Вважалося, що куркулі мають більше засобів виробництва, ніж середняки, й використовують найману працю. Підраховали, що вони складали близько 5 % селян. Але зображення урядом куркулів як «кровопивців-лихварів» та «експлуататорів» своїх односельців рідко відповідало дійсності.

Заможнішому селянинові, як правило, належало 10—15 акрів землі, кілька коней, корів та овець. Його майно у сучасних цінах навряд чи перевищувало б 600—800 доларів США. Оскільки багато давніх куркульських родин було знищено під час громадянської війни, куркулями нерідко ставали колись убогі селяни, що завдяки натужній праці розбагатіли за непу. У вирішенні питання, хто куркуль (а цим звичайно займалася «трійка», до якої входили представник Чека (тепер ДПУ), голова сільської Ради та партійний секретар), свою роль відігравали заздрість, особисті антипатії й дуже часто небажання селян вступати до колгоспу. Тому куркулями оголошували багатьох середняків. Для бідняків, які практично не мали нічого, але теж не бажали вступати до колгоспів, винайшли споріднений термін — підкуркульник.

Що ж фактично означала «ліквідація куркульства як класу»? Тих, хто чинив найупертіший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на Північ чи до Сибіру. Решту позбавляли всієї їхньої власності (включаючи хату й особисті речі), не приймали до колгоспів, лишаючи їх напризволяще. Розкуркульовання сягнуло апогею взимку 1929/1930 рр. Найпоширенішою його формою стала депортація. Сотні тисяч селян разом із сім'ями виганяли з домівок, саджали у товарні потяги й вивозили за тисячі кілометрів на Північ, де їх скидали серед арктичної пустелі, нерідко без їжі та притулку.

З понад мільйона українських селян, експропрійованих радянським режимом на початку 1930-х років, близько 850 тис. депортували на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинули. Деякі депортовані, зокрема молодь, втікали із заслання. Разом з тими, кому пощастило unikнути депортації, вони нишком приєднувалися до міської робочої сили (приймати на заводи куркулів заборонялося). Так перестала існувати велика частина найбільш працездатних і продуктивних господарів на Україні. Як зауважив один радянський письменник, «ніхто з них ні в чому не був винний, але вони належали до класу, що був винний у усьому».

Щоб реалізувати свої наміри, режим потребував допомоги, та для цього на селі відчутно бракувало комуністів. Спочатку уряд покладав надії на відновлені комітети

незаможних селян, гадаючи, що їм немає чого втрачати від розкуркулювання та колективізації. Але незабаром стало ясно, що для селянина бідність ще не означала готовності брати участь у знищенні своїх заможніших сусідів. Тому уряд для проведення своєї політики вирядив на село тисячі міських робітників, нерідко російських та єврейських комуністів або комсомольців.

Восени 1929 р. в українські села було направлено 15 тис. робітників, у січні 1930 р.— близько 47 тис. Водночас для проведення кампанії розкуркулення та керівництва щойно утвореними колгоспами на Україну прибули так звані 25-тисячники

Допит куркуля інспектором праці. 1929 р.

і що головним чином були російськими робітниками, фанатично відданими «побудові соціалізму» будь-якою ціною). Ці чужі на Україні люди забезпечували проведення політики уряду з іще більшою жорстокістю.

Реорганізація сільського господарства: перший етап. Громлячи куркулів, Сталин повів наступ проти селянства взагалі. Партійні активісти отримали вказівку негайно розпочати суцільну колективізацію. Накази Сталіна, нерідко туманні щодо того, як саме здійснювати ці масові перетворення, зате були цілком зрозумілими в одному: їх належало проводити швидко, незважаючи ні на які протести, труднощі й загрози. Як правило, це відбувалося так: на село налітали партійні робітники, скликавши збори, на яких погрозами змушували кількох селян створити колгосп. Партійний активіст нерідко кричав: «Хто проти колгоспів, той і проти Радянської влади. Ставлю на голосування. Хто проти колгоспу?» А тоді від усіх мешканців села вимагали передати колгоспу свою землю й худобу.

Ці заходи викликали на селі бурю гніву. Селяни нерідко били, а то й убивали чиновників. Особливо поширилися так звані «бабські бунти» — повстання жінок, які вимагали повернення відібраної власності. У випадках великих повстань озброєних селян уряд посилав на їх придушення регулярні війська та підрозділи ОДПУ. Найпоширеніша форма протесту зводилася до того, що селяни стали різати домашню худобу, не бажаючи віддавати її властям. Це явище набрало приголомшуючих масштабів: між 1928 і 1932 рр. Україна втратила близько половини поголів'я худоби. Багато селян утікали з колгоспів і шукали праці в містах. На велике розчарування радянських чиновників, бідняки та середняки, що поліпшили своє становище за непу, часто були найзапеклішими їхніми супротивниками.

На підсилення чиновників режим посилав представників ОДПУ, що проводили арешти найбільш затятих опонентів і депортували їх до Сибіру. В обстановці такої насильства підпорядкування селян волі радянської влади було лише справою часу. До березня 1930 р. близько 3,2 млн селянських господарств України відступили перед загарбниками своїх сіл і понуро вступали до колгоспів, чекаючи дальшої долі.

Не можна сказати, що страшне спустошення сільської економіки не стурбувало Сталіна. Несподівано 3 березня 1930 р. він опублікував статтю «Запаморочення з успіхів». Сталін проголошував у ній, що «корінний поворот до соціалізму на селі можна вважати забезпеченим». А далі йшло таке твердження: «Неможливо насаджувати колгоспи силою. Це було б безглуздо і реакційно». Наміри Сталіна були очевидними: по-перше, він давав партійним активістам зрозуміти, що слід на деякий час послабити темпи колективізації, а по-друге, звинувачуючи дрібних службовців, які слухняно виконували його настанови, Сталін намагався відмежуватися від страхітливих наслідків колективізації.

Сприйнявши заяву Сталіна як відступ від політики колективізації, селяни зреагували відповідним чином і почали цілими натовпами виходити з колгоспів. За три місяці майже половина колективізованих селян на Україні повернулася до індивідуального господарювання.

Реорганізація сільського господарства: другий етап. Відступ Сталіна дав змогу стабілізувати становище на селі. Однак незабаром стало ясно, що це був лише тимчасовий маневр і що режим мав намір продовжувати насильницьку колективізацію, але застосовуючи іншу тактику. Новий підхід полягав у тому, щоб економічно унеможливити індивідуальне господарювання. Селянам, що виходили з колгоспів, часто не віддавали їхній реманент і ту худобу, що вціліла. Вони отримували убогі наділи, які тяжко піддавалися обробці, в той час як за колгоспниками зберігали найкращу землю. Оподаткування індивідуальних господарів збільшили у два-три рази, а колгоспників звільняли від податків. До того ж і далі існувала загроза, що найбільш упертих і непокірних могли оголосити куркулями й вивезти. Внаслідок усього цього багатьом селянам не лишалося нічого іншого, як вступати до колгоспів. На останні у 1932 р. припадало 70 % усіх господарств, а до 1940 р. майже всі селяни України перебували у колгоспах, яких налічувалося 28 тис.

Хоч теоретично колгоспи належали селянам, вони були зобов'язані поставляти державі визначену кількість продуктів і підлягали державним чиновникам. Лише після того як колгосп виконає повинність перед державою, його членам дозволяється розподіляти решту продуктів між собою. Менш численні радгоспи по суті являлися собою державні сільськогосподарські підприємства, де робітники працювали як наймана сила; поряд із цим технічну допомогу колгоспам забезпечували машинно-тракторні станції (МТС). Іншим засобом примусу селян служила державна монополія на трактори та іншу сільськогосподарську техніку. Власне, вся ця система будувалася таким чином, щоб дати режимові не лише економічне, а й політичне владу над сільським господарством і тими, хто працював у ньому.

Великий знавець насильницьких методів, Сталін зі своїми поплічниками був, проте, навдивовижу безпорадним, коли йшлося про обробку землі. Часто партійні активісти, що очолювали колгоспи, наказували сіяти неприйнятні для даної місцевості культури. Як і в промисловості, вони часом впадали в гігантоманію, створюючи величезні й некеровані агропідприємства. Через відсутність відповідних засобів транспорту велика кількість заготовленого збіжжя або псувалася, або ж його знищували щури. Ще відчутнішою була нестача тяглових тварин, багато яких зарізали раніше. Однак урядові чиновники були впевнені в тому, що зможуть поставити достатню кількість тракторів, щоб компенсувати нестачу коней і волів. Та виробництво тракторів дуже відставало від плану, а багато з тих, що були все ж поставлені, майже одразу виходили з ладу. В результаті у 1931 р. майже третина врожаю зерна була втрачена під час жнив; до 1932 р. площа посівів на Україні зменшилася на одну п'яту. Наче цього було мало, у 1931 р. Південь України охопила посуха.

Усі ці чинники призводили до невпинного погіршення становища. Але вирішальним із них була безжальна сталінська політика зернозаготівель. Нагально потребуючи зерна для фінансування індустріалізації, режим продовжував, незважаючи на скрутні умови, нав'язувати селянам великі плани заготівель. Через нестачу зерна для одночасного задоволення й вимог уряду, й потреб селян, у 1931 р. українські комуністи благали Москву зменшити плани. Погодившись на їх незначне скорочення, Сталін, проте, встановив нові, що були також нереально високими.

Щоб забезпечити збір необхідного режимові зерна, Сталін вирядив своїх перших заступників Вячеслава Молотова й Лазаря Кагановича для нагляду за зернозаготівлею на Україні. Знову для конфіскації збіжжя мобілізували партійних активістів. Очевидно, багатьом із них забракло духу на таку справу, оскільки в цей час було звільнено близько третини працівників, які перебували на відповідальних посадах у колгоспах. Для підтримки активістів радянські чиновники використовували регулярні війська та підрозділи ОДПУ, які безжально громили села, що відмовлялися віддавати продукти. Експропріювали навіть насінне зерно, необхідне для сівби наступного року. Попри всі ці заходи під кінець 1932 р. режимові вдалося зібрати лише 70 % запланованого. У промові, виголошеній у січні 1933 р., Сталін наказав партійному апаратові подвоїти зусилля: «Не дозволяйте, щоб вашу увагу відвертали всілякі фонди і резерви, не забувайте про основне завдання: розгортайте кампанію зернозаготівель... і прискорюйте її. Першою вашою заповіддю є виконати зернозаготівлю».

Голодомор 1932—1933 рр.

Голод 1932—1933 рр. став для українців тим, чим був голокост для євреїв і ризанина 1915 р. для вірменів. Як трагедія, масштаби якої неможливо збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які вона носить досьогодні. Кинув він і чорну тінь на методи й досягнення радянської системи.

Найважливішим у трагедії голоду є те, що його можна було уникнути. Сам Сталін заявляв: «Ніхто не може заперечити того, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував 1931 р.» Як указують Р. Конквест і Б. Кравченко, врожай 1932 р. лише на 12 % був меншим середнього показника 1926—1930 рр. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава систематично конфісковувала більшу їх частину для власного вжитку. Ігноруючи заклики й попередження українських комуністів, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44%. Це рішення й та жорстокість, із якою режим виконував його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який можна назвати не інакше як штучним.

Про байдужість режиму до людських страждань, ціною яких здійснювалася його політика, свідчив ряд заходів, проведених у 1932 р. В серпні партійні активісти отримали юридичне право конфіскації зерна в колгоспах, того ж місяця в дію було введено ганебний закон, що передбачав смертну кару за розкрадання «соціалістичної власності». За пом'якшуючих обставин такі «антидержавні злочини» каралися 10 роками виснажливої праці. Для того щоб не дати селянам кидати колгоспи у пошуках їжі, була впроваджена система внутрішніх паспортів. У листопаді Москва видала закон, що забороняв давати селянам колгоспне зерно, доки не буде виконано план державних заготівель.

Під загальним керівництвом надзвичайної хлібозаготівельної комісії Молотова загони партійних активістів у пошуках зерна нищпорили в кожній хаті, зривали підлоги, залазили в колодязі. Навіть тим, хто вже пухнув з голоду, не дозволяли лишати собі зерно. Якщо ж виявлялося, що хтось не голодує, то його підозрювали у переховуванні зерна. Повертаючись до цих подій, один партійний активіст так пояснював мотиви, що тоді керували ним: «Ми вірили, що Сталін мудрий керівник... Нас обманули, бо ми хотіли бути обманутими. Ми так вірили в комунізм, що були ладні піти на будь-який злочин, якщо його підмальовували хоч крихтою комуністичної фразеології».

Голод, який поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Підраховано, що на початку року середня селянська родина з п'яти чоловік мала близько 80 кг зерна, щоб проіснувати до наступного врожаю. Інакше кажучи, кожний її член мав близько 1,7 кг на місяць. Залишившись без хліба, селяни їли котів, собак, щурів, кору, листя, навіть пили поміи з добре забезпечених кухонь членів партії. Мали місце численні випадки канібалізму. За словами одного радянського автора, «першими вмирили чоловіки. Потім діти. В останню чергу помирали жінки. Але перш ніж померти, люди часто божеволіли, втрачаючи своє людське ество». Партійні активісти продовжували конфісковувати збіжжя, незважаючи на те, що з голоду вмирили цілі села. Один із них, Віктор Кравченко, згодом писав: «У бою люди гинуть швидко, вони борються, їх підтримує товариська солідарність і почуття обов'язку. Тут я бачив, як люди вмирають на самоті, поступово, вмирають страшною смертю, без усякої думки виправдати свою загибель самопожертвою в ім'я справи. Їх загнало в пастку і лишило там вмирати з голоду, кожного в своїй хаті, політичне рішення, ухвалене в далекій столиці за столами конференцій чи бенкетів. У цьому не було навіть втіхи чогось неминучого, що полегшило б страхіття. Наймоторошніше було дивитись на маленьких дітей, висохлі, як у скелета, кінцівки яких звисали з роздутого живота. Голод стер з їхніх облич усі сліди дитинства, перетворивши їх на замордованих примар; і лише в очах ще лишився відблиск далекого дитинства».

Сталін та його поплічники, звичайно, дивилися на все інакше. У 1933 р. помічник Сталіна на Україні Мендель Хатаєвич, що керував кампанією зернозаготівель, із гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!»

Відомо, наскільки малодостовірною є радянська статистика того часу (роздратований результатами перепису 1937 р., що виявив страхітливо високу смертність Сталін наказав розстріляти керівників програми перепису). Радянські архівні матеріали, що стосуються сталінської доби, залишаються в основному недоступними. Тому важко остаточно визначити кількість померлих з голоду. За підрахунками, що спираються на методи демографічної екстраполяції, число його жертв на Україні коливається в межах 3—6 млн чоловік.

У той час як на Україні й особливо в південно-східній її частині та на Північному

Кавказі (де жило багато українців) лютував голод, більша частина власне Росії ледве відчула його. Одним із чинників, що допомагають пояснити цю особливість, було те, що згідно з першим п'ятирічним планом «Україна ... мала служити колосальною лабораторією випробування нових форм соціально-економічної та виробничо-технічної перебудови сільської економіки всього Радянського Союзу». Про значення України для радянських економістів-плановиків писалося в передовій статті «Правди» від 7 січня 1933 р. під заголовком «Україна — вирішальний фактор зернозаготівель». Відтак перед республікою ставилися непомірно великі вимоги. Як показав Всеволод Голубничий, Україна, забезпечуючи 27 % загальносоюзного врожаю зернових, проте, виконувала аж 38 % плану зернозаготівель. Б. Кравченко стверджує, що українським колгоспникам платили вдвоє менше, ніж російським.

З огляду на тривалу традицію приватного землеволодіння українці чинили колективізації упертіший опір, ніж росіяни. Тому на Україні, як ніде, режим здійснював свою політику — з усіма її страхітливими наслідками — швидшими темпами, ніж в інших республіках. Як писав Василь Гроссман, радянський прозаїк і колишній партійний активіст: «Було ясно, що Москва покладає на Україну великі сподівання. А результатом стало те, що найбільший гнів вона спрямувала проти України. Нам казали, що на Україні приватновласницькі інстинкти сильніші, ніж в Російській республіці. І справді, на Україні справи йшли набагато гірше, ніж у нас».

Інші вважають, що голод був для Сталіна засобом послаблення українського націоналізму. Зрозуміло, що пов'язаність націоналізму з селянством не оминуло пильності радянського керівництва. Сталін казав, що «селянське питання було основою, квінтесенцією національного питання... По суті, національне питання є селянським питанням». У 1930 р. провідна українська комуністична газета далі розвинула це ототожнення, заявивши: «спеціальне завдання колективізації на Україні полягає в тому, щоб ... знищити соціальну базу українського націоналізму — індивідуальне селянське господарство». Тому можна дійти висновку, що у кращому випадку Сталін вважав смерть мільйонів людей необхідною ціною індустріалізації. В гіршому ж він свідомо дозволяв голодові змитати всякий опір у цій особливо неспокійній частині його імперії.

Вартим уваги аспектом голоду є намагання викреслити його з суспільної свідомості. Ще до зовсім недавнього часу радянська позиція зводилася до заперечення самого факту голоду. Якби стали відомими всі масштаби трагедії, то, цілком очевидно, це завдало б серйозної шкоди тому образу країни, що його прагнула створити Москва як у себе вдома, так і за кордоном. Тому влада довго забороняла відкрито говорити про голод в СРСР.

Хоч деякі газети на Заході повідомляли громадськість про голод, тут теж замовчувалися його страхітливі масштаби. Багатьом на Заході важко було повірити, що в той час як Радянський Союз експортує зерно й відмовляється від чужоземної допомоги, на Україні може лютувати голод. Здійснивши ретельно обставлені режимом подорожі по СРСР, такі світла західноєвропейської культури, як Джордж Бернард Шоу та колишній прем'єр Франції Едуард Ерію, поверталися, захоплено оповідаючи про радянські досягнення, про задоволених і ситих селян. Підлещуючись до Сталіна, московський кореспондент газети «Нью-Йорк Таймс» Уолтер Дуранті неодноразово в своїх статтях заперечував існування голоду (хоч у приватних розмовах допускав, що від голоду, можливо, загинуло 10 млн чоловік). «За глибину, об'єктивність, тверезу оцінку і виняткову ясність» його репортажів з СРСР у 1932 р. Дуранті нагородили Пулітцерівською премією.

Хоч західні уряди й знали про голод, їхня позиція в цій справі була подібною до викладеної в одному документі Британського міністерства закордонних справ: «Це правда, що ми, звичайно, маємо певний обсяг інформації про голод на Півдні Росії, аналогічної тій, що з'являлася в пресі... Ми не хочемо, однак, її обнародувати, ос-

кільки це образило б радянський уряд і завдало б шкоди нашим стосункам з ним». До того ж багато західних інтелектуалів у період Великої депресії виявляли сильні прорадянські симпатії та енергійно відкидали всяку критику СРСР, особливо в питанні про голод. Як зауважив Р. Конквест, «ганебним було не те, що вони виправдовували дії Рад, а те, що вони навіть чути про них не хотіли, що вони не бажали подивитися фактам в обличчя».

Великий терор

Індустріалізація й колективізація вели до дедалі більшого зосередження влади у Москві. На Україні це означало, що мрії, ілюзії та вже досягнуті успіхи в самоврядуванні, що характеризували сповнені надій 20-ті роки, були приреченими. Систематично знищуючи майже всі аспекти автономності, Сталін прагнув перетворити республіку просто в адміністративну одиницю Радянського Союзу. І кожний, хто ставав на його шляху, підлягав ліквідації.

На першому етапі наступу Сталіна проти потенційної опозиції на Україні (реальний опір йому був дуже слабким) основною мішенню стала стара українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з національними урядами та небільшовицькими партіями 1917—1920 рр., а також видатні діячі культури й науки. ОДПУ, фабрикуючи «таємні антирадянські організації», застосовуючи фізичний і психологічний терор, змушувало своїх жертв визнавати своє членство в них на широко висвітлюваних у пресі показових процессах. У такий спосіб політична поліція виправдовувала покарання засуджених, дискредитуючи всіх, хто поділяв їхні погляди, й готуючи ґрунт до наступних арештів.

Уперше до цієї тактики на Україні вдалися у 1929—1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича та Людмилу Старицьку-Черняхівську. «Виявленій» організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР. Використавши й цей судовий процес для створення атмосфери підозрливості та небезпеки, радянські власті перейшли до широкого наступу на інтелектуальну еліту.

Як можна було сподіватися, однією з перших установ, що зазнали головного удару в цьому наступі, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ, під час якого називалися імена багатьох членів Академії, уряд увів цензуру на її видання, став закривати найдіяльніші її секції й виганяти «буржуазних націоналістів». У 1931 р. розпустили історичну секцію М. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до ще однієї таємної організації, вислали до Росії, де він у 1934 р. помер. Набагато суворіших переслідувань зазнали багато його колег і майже всі учні.

Процес СВУ став також сигналом до знищення Української автокефальної православної церкви. Звинувачені у співпраці з цією організацією, першоєрархи церкви були змушені скликати у січні 1930 р. собор і саморозпуститися. Незабаром митрополита Миколу Борецького, десятки єпископів та сотні священників було заслано до трудових таборів.

У 1933 р., коли ще не зринула перша хвиля репресій, Сталін розпочав нові. Тепер вони були спрямовані насамперед проти членів партії. Чистки не були чимось новим, їх періодично проводили у 1920-х роках для звільнення партії від пасивних, опортуністичних, розхлябаних та інших непридатних для боротьби членів. Але в 1930-х

Соціально-економічні умови

Попри величезні політичні перетворення, яких зазнали західні українці в результаті розвалу Австрійської та Російської імперій, боротьби за незалежність та включення до Польщі, соціально-економічні умови їхнього життя по суті лишилися без змін. Населені українцями землі, що складала близько 25 % території Польщі, були нерозвиненими аграрними окраїнами, або внутрішніми колоніями, що постакали центральним регіонам Польщі дешевою сировину, натомість купуючи дорогі готові товари.

Навіть за польськими мірками Західна Україна була надзвичайно аграрною: близько 80 % її населення складали селяни (порівняно з близько 50 % у поляків), і лише 8 % припадало на промислових робітників (при середній цифрі 20 % у поляків). На додаток до цих структурних вад українське населення було змушене розв'язувати такі проблеми, як спустошення після війни, дискримінаційна економічна політика уряду, згубний вплив Великої депресії. Словом, соціально-економічна доля західних українців під Польщею була такою ж маловтішною, як і їхнє політичне становище.

Основні економічні труднощі крилися в сільському господарстві, де залишалися такі давні, ще передвоєнні проблеми, як перенаселеність сіл, крихітні наділи. У населених українцями воеводствах Польщі на 1,2 млн селянських господарств припадало 60 % землі. Ця проблема особливо гостро стояла в Галичині, де понад 75 % селянських наділів не досягали й 10 акрів. Тим часом близько 2 тис. великих маєтків, що належали полякам і часом дорівнювали 10—20 тис. акрів, охоплювали 25 % землі. На Волині, де великих польських землевласників було менше, земля краще родила, а селянські наділи були більшими, на селі жилося дещо краще.

Для пом'якшення проблеми гострої нестачі землі у 20-х роках уряд сприяв розділові великих маєтностей. Однак українським селянам ця програма принесла мало користі, позаяк більшість поділених земель відходила до польських селян та новопрйбулих осадників. У розв'язанні проблеми перенаселення села менш ефективною, ніж колись, виявилася еміграція, оскільки в міжвоєнний період Сполучені Штати й Канада скоротили квоту емігрантів, яких вони могли прийняти. В результаті в той період емігрувало лише близько 170 тис. західних українців.

Селянам, що прагнули покращити свою долю, нові можливості продовжувала пропонувати промисловість. На східні окраїни припадав непропорційно малий відсоток і без того слабозвиненої промисловості Польщі; у 30-ті роки він став ще меншим, оскільки уряд підтримував промисловий розвиток Центральної Польщі, нехтуючи провінціями, населеними в основному неполяками. Лише близько 135 тис. західних українців працювали робітниками в лісовій та нафтодобувній промисловості. Найбільшим міським центром Галичини залишався Львів із населенням близько 300 тис. чоловік, здебільшого поляків та євреїв.

Як і до війни, інтелігенція продовжувала здійснювати політичне, культурне й навіть соціально-економічне керівництво західноукраїнським суспільством. Але на відміну від XIX ст., коли велику частину цього класу становили священики, у міжвоєнний період переважна більшість інтелігенції була світською. За даними польських дослідників, у 30-х роках інтелігенція становила близько 1 % (15 тис. чоловік) усього західноукраїнського населення, що працювало (серед поляків аналогічний показник дорівнював 5 %). Головною причиною відносно невеликого числа освічених українців була політика уряду, спрямована на те, щоб ускладнити для осіб вепольської національності доступ в університети. Так, у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10 %.

Представники української інтелігенції заробляли собі на життя, працюючи переважно вчителями або службовцями у кооперативах, що швидко зростали. Дехто

став оволодівати такими спеціальностями, як юриспруденція, медицина, фармакологія, інженерна справа, де монополію довго утримували поляки та євреї. І все ж практично закритою для українців лишалася служба в урядових установах, — ця одна з найпоширеніших у Східній Європі професій, — позаяк усі урядові посади призначалися для поляків. Проте позитивним наслідком такого становища стало те, що багато освічених молодих українців були змушені облишити намагання знайти роботу в місті і йшли працювати на село, значно підштовхнувши його соціально-економічний і культурний розвиток. Але знайти відповідну роботу було складно, особливо під час депресії 30-х років; це погіршувало й без того непевне становище української інтелігенції. Остання всіляко підігрівала ненависть українців до польського режиму, схилиючи їх до переконання, що всі основні проблеми можна розв'язати лише за умови наявності в українців своєї держави.

Реакція українців

Оскільки природу польсько-українських взаємин у міжвоєнні роки здебільшого формував польський уряд, то діяльність українців у цей період по суті являла собою відповідь на польські ініціативи. Українці в основному лишалися в опозиції до польського режиму, виражаючи це або легальними засобами, що не становили загрози для їхнього становища, або насильницькими революційними методами, без огляду на наслідки. Перший із цих двох підходів набув куди більшого поширення.

Хоч «легальники» ніколи не відступали від своєї мети — рано чи пізно об'єднати всіх українців у незалежній державі, вони зосередили зусилля на збереженні тих здобутків, які завоювали українці під владою Австрії всупереч дискримінаційній політиці польської держави. Вони брали участь у польській політичній системі через легальні українські партії, перебудовували й поширювали кооперативний рух і намагалися захистити українське шкільництво. Розвиваючи цей «органічний сектор» українського суспільства, «легальники» сподівалися, що українці будуть краще підготовленими до здобуття незалежності, коли для цього виникне нагода. Ця конструктивна, хоч і буденна, діяльність приваблювала переважно стабільніші елементи українського суспільства, такі як члени передвоєнного «істеблішменту», священники, велика частина інтелігенції та заможних селян.

Політичні партії. У поділеному на численні фракції польському суспільстві в 1925 р. налічувалося 92 зареєстровані партії, з них 32 були представлені у парламенті. Така тенденція до політичної диференціації також мала місце й в українському середовищі. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайніх лівих до крайніх правих поглядів, українці мали близько 12 політичних партій, які до того ж відображали дуже різноманітні політичні традиції «австрійських» українців Східної Галичини на противагу «російським» українцям Волині, Полісся та Холмщини.

Проте існувала одна партія, що була чисельнішою та впливовішою від усіх разом узятих, — УНДО. Вона утворилася в 1925 р. в результаті злиття Трудової партії з рядом менших угруповань. Незважаючи на зміну назви, УНДО фактично являла собою прямого спадкоємця довоєнної Національно-демократичної партії, що була провідною західноукраїнською партією до й під час польсько-української війни 1918—1919 рр. Ця по суті ліберальна партія виступала за конституційну демократію та незалежність України. Щоб підготувати українців до незалежності, вона підтримувала політику «органічного розвитку» та аграрних реформ. Відносно гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько-польських взаємин. Але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націоналістів, з іншого, ускладнювали проведення центристської політики УНДО.

Оскільки більшість українських діячів, переважно представники інтелігенції та духовенства, належали до УНДО, вона була партією західноукраїнського «істеблішменту». Її члени контролювали багато українських фінансових, кооперативних та культурних закладів, у тому числі найвпливовішу західноукраїнську газету «Діло». На виборах УНДО збирала близько 600 тис. голосів, завойовуючи величезну більшість українських мандатів у сеймі. До найвидатніших лідерів партії належали Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Мілена Рудницька та Іван Кедрин.

Соціалістичні тенденції в середовищі західних українців були сильними, хоч і фрагментарними. Головним їхнім виразником виступала Радикальна партія — найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Але вона також підкреслювала, що цих цілей не можна досягти, доки не буде встановлена незалежна держава, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20—30-х роках радикали, які раніше рішуче підтримували ЗУНР, виступали переконаними противниками СРСР і Польщі — цих головних ворогів української незалежності.

У 30-х роках радикали налічували близько 20 тис. членів, здебільшого селян, сільськогосподарських робітників і подекуди інтелігенцію. На виборах 1928 р. ця партія отримала 280 тис. голосів. Зосереджені в Галичині радикали, проте, вдалися до рішучих спроб поширити свій вплив на Волинь, Полісся та Холмщину, об'єднавшись у 1926 р. з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, й утворивши разом Українську соціалістичну радикальну партію. До найвідоміших її вождів належали такі ветерани, як Лев Бачинський та Іван Макух. Якщо радикали виявляли націоналістичні тенденції, то інша довоєнна українська соціалістична партія — чисельно невеликі й слабкі соціал-демократи на чолі з Левом Ганкевичем — схилилася на бік комунізму.

У 20-ті роки на Західній Україні швидко поширювалися прорадянські погляди. Великою мірою це була реакція на прихильність західних держав до поляків, на їхнє потурання гнобленню Польщею національних меншостей. Західним українцям також імпонували політика українізації у Радянській Україні та відродження селянства за непу. Щоб стимулювати ці тенденції, радянський уряд призначав своїми консулами у Львові українців, намагався привернути до себе західних українських інтелектуалів і студентів, пропагуючи досягнення Радянської України та обіцяючи їм теплий прийом.

У результаті до Радянської України емігрували такі провідні представники західноукраїнської інтелігенції, як Михайло Лозинський, Антін Крушельницький та Степан Рудницький, а також сотні студентів. Майже всі вони загинули під час репресій 30-х років. Не маючи офіційних контактів з радянським урядом, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові підтримувало, однак, тісні зв'язки з Українською Академією наук у Києві. Західноукраїнські кооперативи обмінювалися досвідом із радянськими колегами. Західноукраїнський еміграційний уряд Євгена Петрушевича після 1923 р. зайняв відверто прорадянські позиції, те ж саме зробила впливова частина керівництва УНДО. Але ці тенденції трималися недовго, й коли в 30-х роках на Західну Україну просочилися відомості про страхоття колективізації, голоду та чисток, вони швидко ослабли.

Однак за свого піднесення прорадянські симпатії дали початок кільком легальним та нелегальним організаціям. У 1919 р. невелика група галичан, більшість із яких були в роки революції військовополоненими у Росії, утворила Комуністичну партію Східної Галичини. Під час короткої окупації Галичини Червоною армією в 1920 р. ці галицькі комуністи — українці, євреї та поляки — утворили ефемерний «уряд». У 1923 р. ця партія змінила назву на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і, схилиючись перед тиском Комуністичного Інтернаціоналу, стала авто-

номною частиною Польської комуністичної партії. Але навіть тоді такі українські лідери цієї багатонаціональної партії, як Кароль Максимович та Роман Кузьма, вперто продовжували зберігати українське ество, виявляючи у своїх діях дивовижну незалежність. Вони пристрасно підтримували Шумського та націонал-комунізм у Радянській Україні, надавши своїй позиції принципового звучання у міжнародному комуністичному русі. Ця позиція привела до зміцнення українського керівництва КПЗУ, але не поклала кінця запеклій фракційній боротьбі в партії. У 1938 р. за наказом Сталіна її розпустили. У 30-х роках КПЗУ налічувала понад 4 тис. членів; майже половину з них становили українці, а решту — поляки та євреї.

Як нелегальна підпільна партія, КПЗУ в 1926 р. стала на шлях утворення легальної, опертої на широкі маси організації під назвою Робітничо-селянське соціалістичне об'єднання (Сельроб) із метою завоювання більшої підтримки в народі. Спочатку її очолили лівий русофіл Кирило Вальницький та український соціаліст із Волині Павло Васильчук. Незабаром внутрішні конфлікти, аналогічні тим, що роздирали КПЗУ, розкололи цю організацію на праве крило, яке обстоювало українські національні інтереси, та ліве, котре підтримувало Москву. У 1928 р., в апогеї своєї сили, обидва крила налічували близько 10 тис. членів і на виборах набрали близько 240 тис. голосів, переважно відданих за національно свідомих правих. Проте політика Сталіна похитнула підтримку Сельробу з боку народу, й тому рішення польського уряду про розпуск цієї організації в 1932 р. не викликало великих протестів.

Інші українські партії були невеликими, слабкими й схилилися до співпраці з польським урядом. Одна з них — Українська католицька партія єпископа Григорія Хомишина — безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. Русофіли, що переживали стрімкий занепад, заснували Руську селянську та Руську аграрну партії, які в 1931 р. злилися в одну. Але й це не утримало багатьох їхніх рядових членів від переходу до українських партій.

Кооперативний рух. «Спирайся на власні сили!» — таким було гасло прихильників «органічного розвитку» західноукраїнського суспільства. Малось на увазі, що оскільки українцям у їхніх починках не допоможе ніхто (звичайно ж, не польський уряд), то їм слід самим собі допомагати. Один із найкращих способів досягнення такої мети українці вбачали у кооперативах. Основна функція кооперативів полягала в розвитку економіки. За польської влади ця функція значно розширилася: кооперативний рух став розглядати себе як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту, школу, в якій люди вчаться бути господарями власної землі.

Важливим чинником у зростанні ролі кооперативів стали ветерани української армії, що вступали до них. Переживаючи свою поразку, ці патріотично настроєні політично активні люди дивилися на кооперативи як на засіб продовження боротьби за українську справу: «Працюючи в кооперативах, ми знову стаємо солдатами народу». Кожен організований кооператив, кожен забезпечений ним товар чи послуга, кожен гріш, що клався до української, а не польської кишені, вони вважали за удар по польському ворогові, за ще один крок до незалежності. Участь у кооперативах посянувалася й практичними міркуваннями: нерідко лише кооперативи надавали ветеранам можливість працювати.

Кооперативи швидко утворили розгалужену мережу. Кредитові спілки організувалися в асоціацію під назвою «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки утворили «Центросоюз», спілка молочних кооперативів називалася «Маслосоюз», а «Народна торгівля» представляла міських торговців. Організація, що об'єднувала всі кооперативи, наглядала за їхніми рахунками, навчала службовців та забезпечувала загальне керівництво, називалася РУСК (Ревізійна Українська спілка кооперативів). Авторитет спілок підносили їхні високопрофесійні та самовіддані керівники, насамперед Остап Луцький та Юліян Павловський.

У міжвоєнний час кооперативи об'єднували переважно сільських споживачів і торговельні організації і регулювали ціни на сільськогосподарські продукти та готові вироби. Найбільших успіхів у збуті своїх продуктів досягли молочні кооперативи «Маслосоюзу», що опанували західноукраїнський і навіть значну частину польського ринку.

Про різке зростання кооперативів свідчить статистика. Якщо в 1921 р. у Східній Галичині налічувалося близько 580 українських кооперативів, то у 1928 р. їх кількість підстрибнула до 2500, а на 1939 р. наблизилася до 4000. Загальне число членів кооперативів напередодні другої світової війни сягало понад 700 тис. чоловік; вони забезпечували роботою понад 15 тис. українців. Майже 90 % кооперативів діяли у Східній Галичині; на Волині ж, Поліссі та Холмщині українці змушували вступати до польських кооперативних асоціацій. І все ж на кожного українця припадало вдвічі більше кооперативів, ніж у поляків, навіть при тому, що останні мали перевагу, користуючись підтримкою уряду.

Але українські кооперативи також стикалися з серйозними проблемами. Занепокоєні зростанням руху, польські урядовці стали систематично перешкоджати його дальшому розвитку. Польська тактика включала звинувачення в нібито неправильному складанні зведень, порушенні правил будівництва чи гігієни тощо. За всієї своєї чисельності та високої організованості українські кооперативи, проте, значно поступалися польським через брак капіталів, що обмежував їхній економічний вплив. Але попри всі труднощі кооперативний рух прискорював суспільну мобілізацію та національну інтеграцію серед українців Галичини й свідчив про їхнє прагнення опікуватися власними справами.

Освіта. Як можна було сподіватися, шкільництво являло собою надзвичайно делікатне й важливе питання в українсько-польській конфронтації. Окрім забезпечення дітей освітою, українці бажали, щоб школи підносили національну свідомість і культуру корінного населення. Зі свого боку поляки сподівалися, що система шкільництва виховуватиме з неполяків відданих громадян Польської держави. Поляки розвивали освіту на початковому рівні, особливо в таких відсталих краях, як Волинь, Полісся та Холмщина. До початку 30-х років неписьменність у населених українцями регіонах Польської держави впала до 28 % (хоч на Волині вона була значно вищою). Проте водночас засновані при австрійській владі україномовні школи під приводом перетворення на двомовні систематично ліквідовувалися. З понад 2400 початкових українських шкіл, що існували у Східній Галичині в 1912 р., у 1937 р. залишилося тільки 352. На Волині протягом цього часу кількість українських шкіл скоротилася з 440 до восьми. На рівні середньої освіти становище українців було також безрадісним: у 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, але одна українська — аж на 230 тис. українців.

Знавали українці дискримінації й на університетському рівні. Уряд не виконав обіцянки заснувати для них університет і систематично чинив перешкоди українцям, що прагнули здобути університетську освіту. Тому в 1920 р. українці заснували у Львові «таємний» університет. Організований без дозволу властей, він являв собою по суті імпровізовані курси, що викладалися конспіративно. У період свого розквіту цей університет налічував 54 професори, три факультети, 15 кафедр і близько 1500 студентів. Після того як у 1925 р. уряд усе ж закрити його, багато українських студентів виїжджали для продовження навчання за кордон, особливо до Чехословаччини. В результаті освічені українці ставали войовничими виразниками антипольських настроїв і радикальних політичних поглядів.

Спробу задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах зробило товариство «Рідна школа», що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та про-

фесійно-технічних шкіл. Велику частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, число яких із 5 тис. у 1914 р. перевершило 100 тис. у 1938 р., та внески іммігрантів у Сполучених Штатах та Канаді. Загальнокультурні потреби лишалися у царині діяльності «матері» всіх західноукраїнських організацій — шанованого всіма товариства «Просвіта», яке в 1939 р. налічувало понад 360 тис. членів. Воно утримувало величезну мережу читалень, публікувало навчальні матеріали, відкривало дитсадки, вело цілий ряд курсів.

Смак галичан до організаційної діяльності виявився також в інших сферах. Продовжували діяти такі довоєнні організації сільської молоді, як «Сокіл» та «Луг» (раніше «Січ»), у той час як нові організації, зокрема заснований у 1911 р. «Пласт», залучали дітей міської інтелігенції, готуючи їх зайняти провідні посади у суспільстві. Переконали, що пластунський рух є розсадником націоналізму, уряд у 1930 р. заборонив його. Важливою подією організаційного життя міжвоєнного періоду стало посилення жіночого руху. Взявши за мету виховання нової, національно свідомої, культурно розвиненої, прогресивної в соціальному та економічному відношенні жінки, заснованій у 1920 р. Союз українок через 10 років уже мав 45 тис. членів. Під талановитим керівництвом депутата сейму Мілени Рудницької він здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність, а також мав добре налагоджені контакти з міжнародними феміністськими організаціями.

Церкви. Найбільшою, найбагатшою і найвпливовішою організацією західних українців лишалася, без сумніву, греко-католицька церква. Але роль цієї установи в галицькому суспільстві зазнала вражаючих змін. Порівняно з ХІХ ст., коли вона виступала єдиною організацією українців Галичини, у міжвоєнний період ця церква була тільки однією з багатьох (хоч і найбільшою) і відтак не могла розраховувати на безумовну вірність їй усіх галицьких українців.

Наприкінці 30-х років греко-католицька церква налічувала 4 млн віруючих у близько 3 тис. парафій. Вона мала цілу мережу молодіжних організацій, жіночих товариств ба навіть власну політичну партію — Українську католицьку національну партію. Про її здатність мобілізувати молодь, особливо сільську, свідчив масовий зліт «Молодь за Христа», організований у 1933 р., що зібрав понад 50 тис. учасників. Ця церква сприяла прогресові також у царині шкільництва. У 1928 р. вона заснувала єдиний український вищий учбовий заклад у Польщі — Теологічну академію у Львові, ректором якої був Йосип Сліпий. Було також засновано три нових семінарії.

Своїми досягненнями у міжвоєнний період греко-католицька церква, без сумніву, завдячує митрополитові Андрею Шептицькому. Сила волі, широта поглядів, гуманізм здобули йому загальну повагу й зробили найвпливовішою постаттю в західноукраїнському суспільстві. Переконаність Шептицького в тому, що греко-католицька церква — це суто українська установа, яка повинна берегти східні церковні традиції та підтримувати національні прагнення свого народу, сприяла зростанню його популярності. Цей підхід призвів до конфлікту між ним і частиною церковної ієрархії на чолі з єпископом Хомишиним та Василіанським орденом, які скоріше наголошували на своїх зв'язках з римо-католицтвом, ніж на самобутності їхньої церкви.

Митрополит справляв також значний вплив на політичне життя. У 30-х роках він енергійно протестував проти кампанії пацифікації, а через п'ять років підтримав політику нормалізації. Маючи тісні взаємини з поміркованою частиною УНДО, Шептицький водночас засуджував як націонал-екстремістів, так і комуністів, постійно обстоюючи необхідність вищих цінностей, ширшого бачення ситуації.

На Волині, Поліссі та Холмщині православна церква налічувала близько 2 млн українців. На відміну від греко-католицької церкви вона не мала протекції Риму й відтак була менше захищеною від репресивної політики Польщі. У 1924 р. за наполя-

ганням уряду православна церква в Польщі розірвала свої зв'язки з Московською патріархією й проголосила автокефалію. І хоч на вищих рівнях церковної ієрархії зберігалися русофільські симпатії, на її нижчому рівні помітно зростали українські впливи — в міру того як українська мова почала проникати в літургію, релігійні публікації та у процес навчання в семінаріях. Занепокоений таким поворотом подій, польський уряд став добиватися впровадження в церковну службу польської мови й розпочав кампанію навернення православних до католицької віри, що супроводжувалася масовим знищенням православних церков. Хоч полонізація подекуди й мала певні здобутки, зокрема в літургії, та рідко хто з українців зрікався православ'я.

Митрополит Андрей Шептицький

Революційний рух

Новий націоналізм. У міжвоєнний період з'явився якісно новий різновид українського націоналізму. В XIX ст. націоналізм української інтелігенції, що головним чином сповідувала ліберальні чи соціалістичні ідеї, був скоріше аморфним поєднанням національної свідомості, патріотизму та гуманістичних цінностей. Хоча цей рух став згуртованішим у період між 1917 та 1920 рр., коли він поставив перед собою мету будівництва національної державності, він продовжував обстоювати демократичні та соціалістичні принципи. Під час війни за незалежність багато українських

політиків нерідко вагалися, коли потрібно було вибирати між націоналістичними й соціалістичними цілями. Однак у 1920-х роках у середовищі молодих українців, як і в інших європейських народів, зародилася крайня форма націоналізму, яку називали інтегральним націоналізмом.

На Україні інтегральний націоналізм веде свій родовід насамперед із невдач 1917—1920 рр. Як зауважує Олександр Мотиль, «український націоналізм був по суті спробою пояснити, чому втрачено українську державність і як належить відвоювати її». Переконані в тому, що соціалістичні й демократичні підходи сприяють міжпартійній ворожнечі, неефективному керівництву, розходженню в цілях, відсутності чіткої спрямованості, що в сумі призводить до поразки, молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару ідеологію. Натомість вони закликали до створення нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежної державності. Найенергійніше висловлював ці погляди Дмитро Донцов — емігрант із Східної України й колишній соціаліст, що став головним ідеологом українського інтегрального націоналізму.

Ідеологія. Український інтегральний націоналізм не спирався на ретельно обґрунтовану систему ідей. Він скоріше ґрунтувався на ряді ключових понять, основна мета яких полягала не в тлумаченні дійсності, а у спонуканні людини до дії. Донцов стверджував, що нація — це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. Оскільки політика — це по суті дарвіністська боротьба народів за виживання, то конфлікти між ними неминучі. З цього випливало, що мета виправдовує засоби, що сила волі панує над розумом, що краще діяти, ніж споглядати. Для популяризації своїх поглядів інтегральні націоналісти міфологізували українську історію, плекаючи своєрідний культ боротьби, самопожертви та національного героїзму. Расизм складав відносно другорядний компонент цієї ідеології, хоч у писаннях деяких її прибічників можна було відшукати сліди антисемітизму, увага на ньому не загострювалася.

Інтегральний націоналізм сповідував колективізм, що ставив націю над індивідом. Поряд із цим він закликав своїх прибічників бути «сильними особистостями», які ні перед чим не спинились би для досягнення тих чи інших цілей. Одна з них зводилася до того, щоб змусити народ діяти як об'єднане ціле, а не як різні партії, класи чи регіональні групи. Звідси й всеохоплююча природа цього руху, який особливого значення надавав соборності (національній єдності), відкидав регіоналізм і прагнув контролювати всі прояви діяльності суспільства. Інтегральні націоналісти закликали «пробиватися у всі царини народного життя, у всі його закутки, у всі установи, товариства, групи, в кожне місто і село, в кожну родину». Разом із прагненнями монополізації всіх аспектів життя нації прийшла й нетерпимість. Переконані, що знають єдиний шлях досягнення національної незалежності, інтегральні націоналісти були готові воювати з кожним, хто стане їм на заваді.

Донцов з іншими ідеологами руху не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони бажали б мати після здобуття незалежності. Вони мало що могли сказати про його соціально-економічну організацію, зазначаючи лише, що воно буде в основному аграрним і спиратиметься на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система майбутньої держави засновувалася на владі однієї націоналістичної партії, серцевину якої складали випробувані «борці» й «кращі люди». На чолі руху стояв верховний керівник, або вождь, котрий мав безумовну й необмежену владу.

Український інтегральний націоналізм цілком очевидно містив елементи фашизму й тоталітаризму. В 20-х роках ці тенденції поширювалися в усій Європі. Вони справляли значний вплив (це особливо стосується італійського фашизму) й на країни Східної Європи. Але, як стверджує Іван Лисяк-Рудницький, «західний фа-

шизм, що розвинувся у міському промисловому оточенні, не був найближчим родичем українського інтегрального націоналізму». Останній куди ближче стояв до таких праворадикальних рухів східноєвропейських аграрних суспільств, як «Залізна гвардія» в Румунії, «Усташі» в Хорватії, «Стріла і хрест» в Угорщині та аналогічних рухів у Словаччині та Польщі. Врешті-решт український інтегральний націоналізм мав незалежне походження і його коріння містилося у власному суспільстві. Спостерігаючи трагічну долю українців під польською та радянською владою, втративши віру в традиційні легальні методи, розчаровані західними демо-

Євген Коновалець (сидить у центрі) на першому конгресі ОУН. 1929 р.

кратіями, які ігнорували заклики українців про допомогу й самі загрузли в кризі, українські інтегральні націоналісти вважали, що їм нічого чекати від існуючого стану речей, й тому необхідно вдатися до радикальних заходів, аби змінити його.

Організація. Ще перед тим як була остаточно сформульована ідеологія інтегрального націоналізму, в Галичині й особливо серед емігрантів у Чехословаччині виникли розпорошені групи майбутніх учасників руху. В 1920 р. невелика група офіцерів підпільно заснувала у Празі Українську військову організацію (УВО), що прагнула продовжити збройну боротьбу проти польської окупації. Згодом її командиром було обрано полковника Євгена Коновальця — галичанина, котрий очолював загони січових стрільців у східних українських арміях, видатного провідника у боротьбі за незалежність. Прекрасний організатор і тонкий політик, Коновалець швидко стає незаперечним лідером інтегральних націоналістів у міжвоєнний час.

Спочатку УВО являла собою військову організацію з відповідною структурою командування. Вона таємно готувала демобілізованих ветеранів у Галичині та інтернованих солдатів у Чехословаччині до можливого антипольського повстання, а та-

кож проводила операції, спрямовані на дестабілізацію польського окупаційного режиму. Найважливішими такими актами стали замах на голову польської держави Ю. Пілсудського, здійснений Степаном Федаком у 1921 р., та широка кампанія саботажу в 1922 р. Організація, що, за приблизними даними, налічувала 2 тис. членів, мала зв'язки як із східно-, так і з західноукраїнським еміграційними урядами та діставала таємну фінансову допомогу від західноукраїнських політичних партій.

Але в 1923 р. становище УВО різко змінилось. Коли визнання Антантою законності польської влади в Східній Галичині викликало сумніви серед багатьох західних українців щодо доцільності продовження збройного опору, з УВО вийшло багато її випробуваних членів. Проте організація відмовилася змінити тактику збройних дій проти поляків, тим самим відштовхнувши від себе легально діючі партії, що відкидали тероризм. Переслідування польської поліції змусили Коновальця й велику частину проводу тікати з Галичини й заснувати штаб-квартиру за кордоном.

Криза, що охопила УВО внаслідок цих змін, спричинилася до її важливої переорієнтації. Коновалець звернувся по фінансову та політичну допомогу до чужоземних держав, насамперед ворогів Польщі — Німеччини та Литви. А у Східній Галичині для поповнення своїх поріділих лав УВО стала вербувати гімназичну та університетську молодь. Для пропаганди своєї рішучої лінії в Галичині організація довозила контрабандою з-за кордону свій часопис «Сурма». Особливо важливим було те, що УВО з метою створення розгалуженої мережі націоналістичних осередків установила контакти з рядом таких студентських груп, як «Українська націоналістична молодь» у Празі, «Легіон українських націоналістів» у Подєбрадах (Чехословаччина) та «Асоціація української націоналістичної молоді» у Львові. У 1929 р. після кількох підготовчих конференцій представники УВО та студентських груп зустрілися у Відні й заснували Організацію українських націоналістів (ОУН). Більшу частину її членів складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Коновалець та його соратники.

Роль, яку бралася виконувати ОУН, була набагато ширшою від завдань УВО. Як і її попередниця, ОУН лишалася «підпільною партією». Вона дотримувалася військових засад керівництва, конспіративних методів суворої дисципліни й проводила кампанію політичного терору проти польської держави та її представників. Проте вона також прагнула очолити широкий революційний рух за досягнення цілей інтегральних націоналістів. Особливих зусиль докладала вона для популяризації своїх поглядів, насамперед серед молоді, намагаючись опанувати всіма західноукраїнськими громадськими, політичними та економічними організаціями. Українці, які чинили перешкоди планам ОУН, як і польські урядовці, опинилися під загрозою терористських нападів.

Без сумніву, найбільшим успіхом ОУН була її здатність заручитися широкою підтримкою української молоді. Її схильність до революційних дій, радикальних рішень, прагнення вивести нову породу «надукраїнців» імпонували молоді, ошуканій польською владою, доведений до відчаю безробіттям і розчарованій поразками батьків. Одразу ОУН залучила на свій бік велику частину університетських студентів та учнів вищих гімназій Східної Галичини. Майже в кожному університеті й у кожній середній школі в Польщі та за кордоном, де вчилися українці, були осередки ОУН. Справжною твердиною інтегральних націоналістів, яких очолювали Богдан Кравців, Стефан Ленкавський, Степан Охримович, Іван Грабрусевиц та Володимир Янів, став Академічний Дім українських студентів університету у Львові. Коли деякі з цих юнаків поверталися до своїх сіл, вони пропагували ідеї інтегральних націоналістів у провінції.

Для розширення свого впливу ОУН також проникала в різноманітні господарські, освітні та молодіжні організації, влаштовувала масові політичні демонстрації, студентські протести, бойкотування польських товарів, видавала численні газети й

брошури, енергійно поширювала свої ідеї серед студентів, селян і робітників Галичини і Волині. У цій діяльності вона спиралася, зокрема, на допомогу обдарованих молодих поетів, таких як Євген Маланюк, Олег Ольжич-Кандиба, Олена Теліга та Богдан Кравців. Основною трибуною поглядів інтегральних націоналістів слугував пражський часопис «Розбудова нації». Згодом під вплив інтегральних націоналістів потрапив ряд інших видань.

Хоч визначити кількість членів ОУН надзвичайно важко, за приблизними підрахунками, напередодні другої світової війни вона налічувала до 20 тис. чоловік. Число ж співчуваючих було набагато більшим. Так чи інакше перевага в її лавах молодих, енергійних, ідеалістично настроєних і самовідданих людей швидко зробила ОУН найдинамічнішим чинником у політичному житті Західної України міжвоєнного періоду. Протягом 30-х років ОУН продовжувала свою «війну» з польським режимом, здійснюючи напади на урядові заклади та поштові контори, щоб здобути кошти для своєї діяльності, організовуючи акції саботажу щодо державної власності та вбивства. Але ОУН (як і УВО) не вважала насильство й терор за самоціль. Її члени були переконані, що революційними засобами ведуть національно-визвольну боротьбу, аналогічно тому, як у це вірили ірландці з антианглійської організації «Шинн фейн» та учасники передвоєнної антиросійської підпільної організації Пільсудського. Безпосередня мета такої тактики полягала в тому, щоб переконати українців у можливості опору й тримати українське суспільство в стані «постійного революційного бродіння». Ось як розвивалася концепція «перманентної революції» в одному виданні інтегральних націоналістів 1930 р.: «Шляхом індивідуального терору та окремих масових виступів ми захопимо широкі верстви населення ідеєю визволення і залучимо їх у ряди революціонерів... Тільки безперервно вдаючись до нових акцій, ми зможемо підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей та зберегти ненависть до ворога і прагнення остаточної відплати. Люди не звикають до своїх кайданів, не призвичаюються жити у ворожому суспільстві».

На початку 30-х років, крім сотень актів саботажу та десятків випадків «експропріації» державних фондів, члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств. Найважливішими їхніми жертвами стали: Тадеуш Голувко (1913) — широковідомий польський прибічник польсько-українського компромісу; Еміліан Чеховський (1932) — комісар польської поліції у Львові; чиновник радянського консульства у Львові Олексій Майлов (1933), убитий у помсту за голодомор 1932—1933 рр. на Радянській Україні; Броніслав Перацький (1934) — польський міністр внутрішніх справ, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію 1930 р. Було здійснено багато замахів на українців, які не погоджувалися з політикою ОУН. Найбільш відомим із них стало вбивство в 1934 р. авторитетного українського педагога Івана Бабія.

Але політика насильства й конфронтації дорого коштувала ОУН. У 1930 р. командира її бойового загону Юліяна Головацького застрелив агент поліції. Через рік за вбивство урядника під час однієї з «експропріацій» повісили двох молодих робітників Василя Біласа та Дмитра Данилишина. Після вбивства Перацького у 1934 р. польська поліція розпочала широку карну акцію, внаслідок якої було накрито весь крайовий провід ОУН у Галичині, включаючи Степана Бандеру та Миколу Лебеда, котрі організували замах. На судових процесах, активно висвітлюваних у пресі, ці молоді провідники отримали тривалі терміни ув'язнення в концтаборі Береза Картузька. До них приєдналися сотні рядових членів ОУН, яких схопили в той час.

Ці події — лише частина невдач, які спіткали ОУН. Незабаром стало ясно, що в організацію проникла поліція, чого й належало сподіватися, оскільки ОУН стала проводити масові вербування. Ще більш деморалізуючим фактором була критика ОУН з боку своїх же українців. Батьки обурювалися з того, що організація

штовхала малоосвічених підлітків до небезпечної діяльності, яка часто закінчувалася трагічно. Громадські, культурні та молодіжні організації засудили намагання ОУН підпорядкувати їх собі. Легальні політичні партії звинувачували інтегральних націоналістів у тому, що вони давали урядові привід для обмеження легальної діяльності українців. «Аморальність» ОУН гостро засудив митрополит Шептицький. Взаємні закиди й звинувачення свідчили про тертя між двома поколіннями — батьків у легальному «органічному» секторі та їхніх дітей у революційному підпіллі.

Конфлікт між поколіннями виявився й у самій ОУН, особливо в її проводі. З-за кордону керівництво рухом здійснювало виховане в більш «цивілізовану» довоєнну добу, загартоване роками й досвідом старше покоління Коновальця та його соратників із 1917—1920 рр., таких як Дмитро Андрієвський, Омелян Сенік, Микола Сціборський та Роман Сушко. Хоч вони до певної міри сумнівалися щодо окремих тактичних методів ОУН і особливо вбивств, але їм часто важко було на відстані контролювати своїх підлеглих. Не відкидаючи насильства, Коновалець та його штаб, однак, більше зусиль зосереджували на тому, щоб добитися допомоги чужоземних країн, особливо Німеччини.

Підлеглий їм галицький крайовий провід, до якого входили Степан Бандера, Микола Лебедь, Ярослав Стецько, Іван Клімів, Микола Клімишин і Роман Шухевич, навпаки, тримався тактики революційних дій. Більшості з цих діячів було тільки трохи за 20, і вони не знали принижень та ганьби польського панування. Молодече хизування перед режимом породило в них схильність до насильницького, героїчного типу опору, а відносна поміркованість і спокійніший стиль життя їхніх старших колег за кордоном викликали у них презирство. Невдоволення посилилося після того, як у 1934 р. усіх галицьких лідерів було ув'язнено у концтаборі Береза Картузька, у зв'язку з чим ходили чутки, нібито їх схопили внаслідок недбалості чи навіть зради деяких членів закордонного проводу.

Проте у Коновальця вистачало авторитету, престижу й дипломатичної майстерності, щоб запобігати вибухові конфлікту. Тому його вбивство в 1938 р. радянським агентом у Роттердамі стало дошкільним ударом для руху інтегральних націоналістів. Відтак напередодні історичних катаклізмів ОУН опинилася без досвідченого й загальновибраного вождя. А те, що попри всі ці невдачі організація не лише уникла розвалу, а й продовжувала зростати, є промовистим свідченням відданості, динамічності та дисципліни її рядових членів.

Українці під владою Румунії

Іншою країною, котра в хаосі 1918—1919 рр. захопила значну кількість українців, була Румунія. За румунською статистикою, у 1920 р. в її межах проживало близько 790 тис. українців, що складало 4,7 % населення. Українці утворювали три виразні підгрупи. Перша — близько 450 тис. чоловік — мешкала в південно-східній частині країни, у колишній російській провінції Бессарабія (нинішня Молдова), що мала вихід до Чорного моря. У 1919 р. під Хотином ці бідні селяни підняли повстання проти румунського уряду, яке очолили більшовики, але після його поразки їхня політична активність занепадала. Інша невелика група українців проживала на колишній угорській території Мараморош і також була політично малоактивною. Третю й найбільш діяльну українську громаду складали близько 310 тис. українців Буковини. Румунська окупація призвела їх до глибокого політичного занепаду. Під владою Австрії Буковина була автономною провінцією, а українці — її найчисельніша національна група — мали порівняно сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління, розвинену систему україномовного шкільництва. Все це було втрачене з анексією цього краю Румунією. Із спільності

котра з усіх західних українців користувалася найбільшим сприяттям, буковинці стали найбільш гнобленими.

Своєю нетерпимістю до національних меншостей Румунія перевершувала навіть Польщу. Після визнання у 1920 р. західними союзниками румунських претензій щодо Буковини румунський уряд закрити всі українські школи й навіть відмовився визнати українців за окрему націю. В освітніх заходах 1924 р., скерованих на румунізацію шкіл, українців називали «громадянами румунського походження, що забули рідну мову». До 1927 р. всі сліди колишньої автономності Буковини було стерто, а сам край уже розглядали як одну з румунських провінцій.

Двадцять два роки, проведені українцями під владою Румунії, поділяються на три періоди. У перший період, що тривав з 1918 по 1928 р., румунський уряд запровадив у провінції воєнний стан. Серед буковинських українців, при звичаєних до впровадженій конституційній системі Австрії, брутальна ліквідація їхніх прав і румунізація культурного життя посягли шок і розгубленість. Згодом вони трохи оговталися протягом відносно ліберального періоду 1928—1938 рр. Але у 1938 р., з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, майже тоталітарного правління.

За таких обставин лише в короткий період між 1928 та 1938 рр. можна було думати про відродження українського життя, та й то в обмежених рамках. Невелика буковинська спільність реагувала на румунське правління подібно до своїх співвітчизників у Польщі. Старші за віком і краще соціально влаштовані, її представники схилилися на користь «органічної» роботи й компромісу з режимом. Вони відновили культурні товариства, хори, театральні трупы, студентські гуртки та органи преси. У 1927 р. під проводом Володимира Залозецького вони навіть утворили Українську національну партію. Проте у 1938 р. цю партію й багато інших українських організацій було розпущено. У середині 30-х років сформувався «революційний», або націоналістський, табір на чолі з Орестом Зибачинським, Петром Григоровичем і Денисом Квітковським. Вербуючи нових членів із більшою вибірковістю, ніж ОУН у Галичині, ця невелика за чисельністю організація незабаром підпорядкувала собі студентські, молодіжні та спортивні товариства. Завдяки своїй конспіративній будові вона виявилася єдиною на Буковині українською організацією, що не тільки витримала репресії уряду, а й навіть зросла на протидію їм.

Українці в Чехословаччині

Описуючи в основному гнітючі умови існування українців у міжвоєнний період, відрадно вказувати на один, хоч і крихітний, уламок цього народу, доля якого в цей час значно поліпшилася: це були українці Закарпаття. Ізольовані від співвітчизників Карпатськими горами, карпатоукраїнці (або русини, як вони продовжували називати себе) були найменш розвиненими у політичному, соціально-економічному й культурному відношенні. Коли падіння Австро-Угорської імперії поклало кінець мадярському гнітові, цей регіон увійшов до складу Чехословаччини. На відміну від насильницької анексії інших західноукраїнських земель об'єднання Карпатської України з Чехословаччиною було добровільним. Унаслідок підписаної в м. Скрентоні (штат Пенсільванія, США) у листопаді 1918 р. угоди з чеськими лідерами емігранти з Закарпаття погодилися на включення своєї батьківщини до складу нової чеської держави за умови надання їй автономії.

З усіх новостворених держав Східної Європи Чехословаччина була найдемократичнішою. Відтак вона не проводила щодо своїх меншостей такої відкритої політики дискримінації та асиміляції, як Польща та Румунія. Проте це не значить, що взаємини між центральним урядом і населенням Закарпаття були безконфліктними.

Питання про автономію, як ми пересвідчимося, спричинилося до напруженості між Прагою та її східною провінцією. Однак чехи дозволили карпатоукраїнцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали.

У 1921 р. в Чехословаччині проживало близько 455 тис. карпатоукраїнців. Із них у чеській частині країни мешкали 370 тис., а 85 тис. населяли околиці Пряшева у словацькій частині федерації. Бажаючи модернізувати всі регіони своєї нової держави, чехи намагалися підняти рівень життя й у Закарпатті. У 20-х роках було поділено великі угорські маєтки, й близько 35 тис. селянських господарств отримали додаткові ділянки, кожна розміром понад два акри. Разючим контрастом до Польщі та Румунії було те, що чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав. Однак цих інвестицій було надто мало, аби якимось полегшити страшні злидні в регіоні. З початком депресії 30-х років населення Закарпаття спіткали тяжкі випробування, що часом виливалися в голодування широких мас народу.

З точки зору освіти й культури чеська політика явила собою жадану зміну після інтенсивної мадяризації. Передусім різко зросла кількість освітніх закладів. Між 1914 та 1938 рр. число початкових шкіл зросло з 525 до 851, а гімназій — із трьох до 11. Більше того, чеський уряд дозволив населенню користуватися в школах мовою на власний вибір. Такий лібералізм спричинив швидке зростання культурних товариств, таких як «Просвіта» й Товариство русофілів ім. Духновича. Процвітали театральні трупи та хори. Скромному культурному ренесансові сприяла творчість таких письменників, як Василь Гренджа-Донський, Андрій Карабелеш, Олександр Маркуш.

Але культурне життя Закарпаття не було позбавлене складнощів та конфліктів. Із поширенням освіти й по мірі залучення населення до демократичних політичних процесів на перший план стало виходити питання національної самобутності, що на той час уже було розв'язане у більшості українських земель. Як водиться, його вирішення стало першочерговою метою міцніючої закарпатської інтелігенції. І, як це звичайно спостерігається на ранніх стадіях національного будівництва, навколо цього питання виникли розбіжності.

Підходи до національного питання. Серед старших представників інтелігенції, а це здебільшого було греко-католицьке духовенство, в ситуації, подібній до тої, що раніше мала місце в Галичині, поширювалися русофільські тенденції. Хоч русофіли, до яких належали багато відомих місцевих жителів, утворили численні організації та товариства, у тому числі широку мережу читалень Товариства ім. Духновича, вони мали корінний недолік: при всіх їхніх намаганнях незаперечним лишився факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та росіянами. Ця обставина дедалі виразніше розкривала безплідність їхньої ідеології та політичної орієнтації і пояснювала труднощі у залученні на свій бік освіченої української молоді.

Інша тенденція зводилася до абсолютизації місцевих особливостей, тобто до того, що слов'янське населення Закарпаття є окремою нацією русинів. Багато з її прибічників були мадяризованими священиками, які з приходом чехів вважали за обачне приховати свої проугорські симпатії під машкарою локалізму. Ідея «створення» окремого народу з кількох сотень тисяч людей виглядала слабко аргументованою, особливо з огляду на близьку спорідненість закарпатців з українцями, що населяли східні схили Карпат. У результаті локалістський, або русинський, варіант був найслабшим із усіх.

Очевидно, найдинамічнішою виявилася українофільська течія, що переважала в середовищі нової світської інтелігенції, вчителів і студентів. Як і в Галичині ХІХ ст., вона починалася як народовський рух молоді інтелігенції, котра прагнула зміцни-

ти зв'язок із селянами. В міру того як зростало усвідомлення подібності у мові, народній культурі, у традиціях християнства східного обряду між населенням по обидва боки Карпат, а також із посиленням українського національного руху в Галичині народовці Закарпаття ставали українофілами.

Про дедалі відчутніший вплив українофілів свідчило їхнє організаційне зростання в 30-х роках. Українофіли на чолі з Августином Волошином, Михайлом та Юлієм Брацькайками заснували освітнє товариство «Просвіта», яке швидко відтіснило конкуруюче Товариство русофілів ім. Духновича. Особливої популярності серед

Селяни йдуть на прощу. Закарпаття, середина 30-х років

молододі інтелігенції набула організація українських скаутів «Пласт», що налічувала 3 тис. членів. У 1934 р. до Асоціації українських учителів входило близько 1200 чоловік, або дві третини всіх педагогів Закарпаття. Особливо палкими прибічниками українства стали гімназисти та студенти університетів. Серед українців Закарпаття, які могли відкрито висловлювати свої політичні та національні прагнення, створена на конспіративних засадах ОУН не мала сильного представництва протягом майже всіх 30-х років. Хоча більшість українофілів стали прихильниками інтегрального націоналізму, значна їх частина перейшла на прорадянські позиції.

Карпатоукраїнська автономія. Чвари між карпатоукраїнцями були на руку чехам, і Прага скористалася ними як приводом для зволікання з наданням автономії регіонові. Однак у 1938 р. міжнародні події дуже послабили становище чеського уряду. Внаслідок Мюнхенського пакту до нацистської Німеччини відійшла населена німцями частина Чехословаччини; з мовчазної згоди західних держав вона планувала подальше розчленування чеської держави. При підтримці німців словаки дістали автономію в межах Чехословацької республіки. Спостерігаючи хитання празького уряду, провідники трьох закарпатських фракцій об'єдналися й також зажадали автономії. Чехам не лишалося іншого вибору, як погодитися. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало самоврядування.

Хоча першу автономну адміністрацію очолили русофіли Андрій Бродій та Степан Фенцик, вони швидко дискредитували себе як агенти Угорщини й Польщі. Замість них Прага призначила новий кабінет, що складався з українофілів на чолі з Августиним Волошином. Уряд Волошина негайно приступив до перетворення Закарпаття, чи Карпато-України, як вона тоді офіційно називалася, на автономну українську державу. Українізувалися система освіти, видавнича справа та адміністрація. У лютому 1938 р. на виборах до регіонального парламенту українофілів підтримали 86 % усіх виборців. Тоді ж була сформована Карпатська Січ — військова організація, що незабаром налічувала близько 5 тис. бійців.

Для створення власної збройної сили існували вагомі причини: з повільним розвитком Чехословаччини Угорщина зажадала повернення своїх колишніх земель у Закарпатті. Саме коли формувався перший уряд Карпатської України, угорські війська зайняли південну частину краю, змусивши українців перевести столицю з Ужгорода до Хуста. Протягом усього свого короткого існування уряд Карпатської України стояв перед постійною загрозою угорського нападу.

Створення українського уряду в Закарпатті справило великий вплив на західних українців, особливо у сусідній Галичині. Багато з них вважали його першим кроком на шляху до неминучого створення самостійної соборної України. Прагнучи захистити першу українську землю, що здобула свободу, багато молодих інтегральних націоналістів Галичини нелегально переходили кордон і вступали до Карпатської Січі. Однак серед проводу ОУН не було єдності щодо того, яку політику проводити. Якщо молоді радикали Галичини вимагали негайної та широкої підтримки Карпатської України, їхнє старше керівництво за кордоном, знаючи про німецькі плани, закликала до стриманості.

Незабаром причини обережності старших інтегральних націоналістів стали зрозумілими. У таємному пакті з Угорщиною Гітлер погодився на окупацію нею всього Закарпаття, й 14 березня 1939 р. в край увійшли угорські війська. Безнадійно поступаючись за чисельністю та озброєнням, Карпатська Січ чинила відважний, проте марний опір. 15 березня уряд Волошина символічно проголосив незалежну Республіку Карпато-України. А вже через кілька годин по тому він був змушений утекти за кордон.

Виникнення карпатоукраїнської автономії було чимось парадоксальним. Серед усіх західноукраїнських земель цей регіон був найменш розвинутим у соціально-економічному, культурному й політичному відношенні. Однак саме на цій території був досягнутий певний рівень самоврядування. Незважаючи на свій короткий вік, уряд Карпатської України мав вплив, аналогічний впливові українських урядів періоду 1917—1920 рр., й сприяв перетворенню великої частини населення краю, особливо молоді, на національно свідомих українців. Цей епізод також крив у собі важливі висновки щодо німецько-українських стосунків, послуживши переконливим доказом того, як мало українці могли покладатися на добру волю Гітлера.

* * *

Національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру, а також вражаюче посилення нацистської Німеччини та СРСР призвели до розчарування в демократії і зростання політичного екстремізму по всій Східній Європі у міжвоєнний період. Ця радикалізація чимдалі ширше охоплювала не лише інтелігенцію, а й традиційно пасивне селянство. За всієї своєї обмеженості модернізація піднесла самоповагу і сподівання кращої долі серед селян, викликаючи в них почуття протесту проти національних утисків та погіршення життєвого рівня, що спостерігалися в 1930-х роках. Більше того, вона, як ніколи раніше, штовхала їх до політичної діяльності, зокрема до радикальних дій.

Розчаровані безрезультатними намаганнями завоювати державність чи самоврядування, західні українці виявилися особливо чутливими до цих загальних тенденцій. Незважаючи на широкий розвій «органічної роботи», було очевидно, що саме інтегральний націоналізм ОУН став серед західних українців, і насамперед молодих, найдинамічнішим рухом. На відміну від співвітчизників у Радянській Україні західні українці не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін, і навіть за вкрай убогого життєвого рівня їхніми думками володів не дискредитований сталінщиною комунізм, а інтегральний націоналізм. Відтак найбільшого поширення український націоналізм набув серед покоління західних українців, які вступили в дорослий вік у 30-х роках, і проявлявся як своєрідна суміш фанатичності та ідеалізму.

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

З наближенням Європи до другої світової війни українці, здавалося, мало що могли втратити внаслідок тих докорінних змін, до яких вона могла призвести. Страждаючи від ран сталінщини, а в західних частинах — від дедалі більшого гноблення Польщею, Румунією та Угорщиною, українці мали підстави сподіватися, що будь-які, хай навіть спричинені війною, зміни принесуть покращення умов їхнього існування. Проте ті, хто так гадав, трагічно помилялися, бо хоч війна радикально змінила становище українців, їхня доля стала ще гіршою. Падіння Польщі на початку війни призвело до встановлення на Західній Україні ще репресивнішого радянського режиму. Та, вигнавши радянські війська, німецькі нападники принесли з собою нацистський режим, що сягнув на Україні вершини жорстокості. Опинившись між нацистським і радянським режимами, позбавлені власної держави, котра захищала б їхні інтереси, українці виявилися, як ніхто інший, беззахисними перед спустошеннями війни й нещадною політикою тоталітарних держав, що її вели.

Війна на Україні: перший етап

Що стосується України, то другу світову війну можна поділити на два виразних етапи. Перший розпочався 1 вересня 1939 р., коли німці напали на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території. Основна риса цього етапу, який торкався лише західних українців, полягала в переході їхніх земель під окупацію нової влади, насамперед радянської. Другий етап, про який ітиметься далі, почався з нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. й тривав до осені 1944 р., коли німецькі війська були вигнані з України. Протягом цього часу вся Україна була загарбана нацистами.

Серед багатьох чинників, що призвели до війни, вирішальне значення мали дві дипломатичні угоди, які справили на українців безпосередній вплив. Підписавши 30 вересня 1938 р. Мюнхенський пакт, західні держави на чолі з Англією вдалися до спроби умиротворення Гітлера, дозволивши йому розчленувати Чехословаччину (й Закарпаття). Але замість задоволення домагань Гітлера цей вияв безхребетності західних держав лише розпалив у нацистів апетит до дальших територіальних загарбань. Ще безпосередніший зв'язок з вибухом війни мав підписаний 23 серпня 1939 р. нацистсько-радянський пакт — ця одна з найдивовижніших в історії угод. Гітлер, що не приховував ненависті до радянської системи та своїх територіальних претензій на Сході, хотів, перш ніж напасти на своїх противників на Заході, нейтралізувати Радянський Союз. Сталін зі свого боку прагнув підписати з Гітлером угоду про ненапад та нейтралітет, сподіваючись тим самим спрямувати агресивність нацистів проти Франції та Англії і в такий спосіб виграти час для накопичення власних сил, поки між «капіталістами» точитиметься війна на взаємне виснаження. Крім

задоволення першочергових потреб двох держав, нацистсько-радянський пакт також передбачав обмін сировиною та зброєю. Більше того — до нього входив таємний протокол, у якому Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За ним Радянському Союзу передавалися майже всі західноукраїнські землі. Маючи гарантії нейтралітету Радянського Союзу, Гітлер напав на Польщу, поклавши початок другій світовій війні. Кваплячись оволодіти своєю частиною гинучої польської держави, 17 вересня радянські війська вступили у Східну Польщу і зайняли майже всі землі, населені українцями та білорусами. За чотири тижні польська держава перестала існувати.

Радянська окупація Західної України. З початку своєї першої окупації Західної України, що тривала 21 місяць, радянський режим усляко намагався завладіти «серцями й думками» населення. Більшовики оголосили, що прийшли як «прапорноносці високих гуманістичних принципів», виправдовуючи співпрацю з нацистами у розчленуванні Польщі прагненням допомогти пригнобленим меншостям і насамперед «братом» — українцям та білорусам. Особливі зусилля робилися для того, щоб справити на західних українців враження «українськості» нового режиму.

Новий режим також намагався прибрати демократичного вигляду. 22 жовтня 1939 р. він організував вибори, на яких населення змушували голосувати за єдиний список кандидатів, котрі підтримували анексію Західної України Радянським Союзом. Тому не дивно, що близько 93 % виборців проголосували так, як хотів режим. У червні 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. Таким чином, до Української Радянської республіки було прилучено понад 7 млн мешканців Західної України.

Деякі політичні заходи Рад принесли західним українцям конкретні покращення. Було багато зроблено для українізації та зміцнення системи освіти. До середини 1940 р. кількість початкових шкіл на Західній Україні досягла близько 6900, із них 6 тис. українських. Українська мова стала мовою викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському університеті — цьому давньому бастионі польської культури, що тепер відкрив двері для українських студентів і професорів. Помітно націоналізовані промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися переважно поляками та євреями. Але чи не найпопулярнішим кроком стала експропріація радянською владою польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Проте паралельно з цими реформами Ради почали демонтувати створені західними українцями політичні, соціально-економічні та культурні інфраструктури. Незабаром після їхнього приходу НКВС заарештував і депортував на Схід українських політичних лідерів. Були змушені розпуститися УНДО та інші українські політичні партії. Ліквідовувалося багато кооперативів, а інші реорганізувалися на радянський зразок. Припинили свою діяльність читальні та бібліотеки товариства «Просвіта». Від 20 до 30 тис. українських активістів, усвідомлюючи, що вони живуть «на позичений час», утекли до окупованої німцями Польщі. З ліквідацією осіб, організацій і партій, котрі представляли у середовищі західних українців ліберально-центристські тенденції, залишалася лише одна життєздатна політична організація — підпільна мережа ОУН.

Поведінка численних радянських чиновників, які потоком пливли у Західну Україну, мало що зробила для обілення образу нового режиму. Звиклі до «пролетарських» методів роботи, вони нерідко шокували західняків примітивністю й грубістю, які не личили носіям «передового соціалістичного ладу». Представники Радянської України, які майже повсюдно користувалися російською мовою, швидко розвіяли ілюзії про їхню хвалену «українськість».

Підтримували радянську владу насамперед місцеві комуністи, що вийшли з підпілля й тепер стали в особливій пригоді новому режимові, допомагаючи викривати українських націоналістів. Оскільки серед цих комуністів, а також серед чиновників, прибулих із Радянського Союзу, було багато євреїв, то серед західних українців, як і серед поляків, почали зростати антисемітські настрої. Але незабаром у радянському режимі розчарувалося й багато місцевих комуністів, особливо коли деяких із них за наказом Сталіна було заарештовано й страчено за підозрою в троцькізмі.

Із часом почали виявлятися й менш привабливі сторони перших радянських реформ. Було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і «віддані» найбільш бідним селянам, тепер підлягають колективізації, близько 13 % і справді було колективізовано. Після цього величезна більшість селян, які з самого початку з осторогою ставилися до Рад, остаточно відвернулися від нового режиму. Спочатку багатьом представникам інтелігенції імпонувало те, що вони отримали роботу в радянських освітніх та культурних установах, але вони швидко зрозуміли, що стали всього-на-всього жорстко контрольованими функціонерами режиму, і що в разі порушення вказівок їм загрожує арешт і депортація.

Усвідомлюючи прив'язаність західних українців до своєї церкви, новий режим спочатку з обережністю трактував греко-католицьку церкву, впроваджуючи відносно незначні обмеження її діяльності. Священників зобов'язували мати спеціальні паспорти, а за використання церков уряд вимагав високих податків. Але поступово ці обмеження набирали загрозливих масштабів. Радянські власті заборонили викладання релігії в школі, конфіскували церковні землі та посилили антирелігійну пропаганду. Аналогічна політика проводилася щодо православної церкви на Волині, де, крім того, робилися намагання підпорядкувати її московському патріархові.

Навесні 1940 р. режим відкинув маску демократичності та розпочав широкомасштабні репресії — як проти українців, так і проти поляків. Найбільш поширеним і страшним їхнім різновидом стала депортація. Тисячі уявних «ворогів народу» без усякого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невільницької праці у страхітливих умовах. Багато депортованих гинули, часом цілими родинами.

Перша хвиля депортованих складалася з провідних польських, українських та єврейських політичних діячів, промисловців, землевласників, торгівців, чиновників, юристів, відставних офіцерів та священників. Пізніше арешт загрожував кожному, хто ототожнювався з українським націоналізмом. На прикінцевому етапі, навесні 1941 р., режим уже депортував людей без розбору. Депортували всіх — і тих, хто мав родичів за кордоном чи листувався з ними, і тих, хто зайшов побачитися з друзями саме в момент їхнього арешту, і тих, на кого з особистих причин хтось доніс, і тих, хто випадково виявився у нещасливому місці в нещасливий час. «Ніхто, буквально ніхто не мав упевненості в тому, що наступної ночі не надійде його черга», — писав свідок цих подій.

За даними митрополита Андрея Шептицького, з однієї лише Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців. Ще більше постраждали поляки, особливо колоністи, — польський уряд на вигнанні стверджував, що під час радянської окупації польських територій на схід Радянського Союзу було депортовано близько 1,2 млн чоловік, переважно поляків. Наслідком цієї катастрофи стало різке падіння політичного капіталу панівної колись польської нації, яка, втративши підтримку свого уряду, раptom із гноблячої перетворилася на гноблену.

Включення Західної України до складу Української РСР, без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив: перше знайомство з радянською системою вияви-

лося для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що «більшовицької» влади слід уникати будь-якою ціною.

Українці під німецькою окупацією. Якщо величезна більшість західних українців потрапила на період 1939—1941 рр. під радянську владу, то деяка їх частина опинилася під німецькою окупацією. Близько 550 тис. українців Лемківщини та Холмщини, що на східних окраїнах Польщі, ввійшли до німецької окупаційної зони.

Володимир Кубійович

Оточені поляками та ізольовані від центрів української діяльності, мешканці цих регіонів були найвідсталішими серед усіх українців в економічному, культурному й політичному відношенні. Проте між 1939 і 1940 рр., рятуючись від переслідувань більшовиків, сюди втекло з Галичини 20—30 тис. українських політичних біженців. Деякі з них розселилися серед своїх земляків, інші стікалися до Кракова, цього центру діяльності українських біженців, що був неподалік, активізуючи українські громади у Лемківському та Холмському регіонах Генерального губернаторства, як тепер називалася ця частина окупованої німцями Польщі.

Генерал-губернатор Ганс Франк отримав спеціальний наказ Гітлера вважати цю територію німецькою колонією й надати її населенню лише мінімальні права.

Хоч теоретично вся влада зосереджувалася у руках Франка, який діяв за вказівками Гітлера, на практиці ж гестапо (нацистська політична поліція) в управлінні регіоном часто виявлялося таким же впливовим, як і сам Франк.

Незабаром після приходу німців для задоволення основних економічних та освітніх потреб українського населення Генерального губернаторства виникли десятки комітетів самопомоги, до складу яких уходили переважно члени чи прихильники ОУН, що втекли з Галичини, Навесні 1940 р. з мовчазної згоди Франка ці комітети утворили в Кракові координаційний орган під назвою Український Центральний Комітет, обравши його головою відомого географа Володимира Кубійовича. УЦК являв собою український заклад соціального забезпечення, обов'язки якого полягали в нагляді за хворими, літніми людьми, безпритульними дітьми, в організації громадської служби охорони здоров'я, освіти, у допомозі військовополоненим та в представництві інтересів українських робітників, котрі виряджалися до Німеччини. Німці з усією ясністю дали зрозуміти, що УЦК не матиме ніяких політичних прерогатив.

Але, виконуючи ці функції, УЦК також прагнув здійснювати власну таємну програму протидії полонізуючим впливам на українців та піднесення їхньої національної свідомості. Нацисти дивилися на це нейтрально — певною мірою в надії, що зростання української національної свідомості буде противагою впливові чисельніших поляків. Із цієї причини німці часто сприяли призначенню українців на дрібні посади в адміністрації чи поліції в етнічно мішаних громадах. Коли часом українці користувалися своїм новим становищем, щоб помститися полякам за кривди довоєнних років, німці не надавали цьому значення.

Під вправним керівництвом Кубійовича близько 800 службовців УЦК незабаром організували за допомогою втікачів з Галичини українські школи, кооперативи й молодіжні групи майже в усіх місцевостях, де проживали більш-менш значні маси українців. Вони також заснували у Кракові видавництво й помітно збільшили тираж української преси в регіоні. Діяльність комітету не лише допомогла українцям компенсувати ті втрати, яких вони зазнали за років польського гноблення, а й часто полегшувала тяжкі випробування війни та німецької окупації. Після нападу німців на СРСР та включення Галичини до складу Генерального губернаторства УЦК поширив діяльність і на Галичину. Протягом усієї війни це була єдина організація, що могла, хоч і дуже обмеженою мірою, боронити соціально-економічні інтереси українців у Генеральному губернаторстві.

Українці під угорською окупацією. Після того як у березні 1939 р. угорська армія захопила Карпатську Україну й повалила її уряд, Закарпаття ввійшло до складу Угорщини й протягом усієї війни залишалось однією з її частин. Через недобру пам'ять про вікове мадярське панування, кінець якому прийшов у 1918 р., близько 550 тис. українців краю не зраділи поверненню мадярів. Намагаючись попервах справити добре враження, угорський уряд пообіцяв надати Закарпаттю автономію. Але невдовзі стало ясно, що цього зобов'язання він не виконає, готуючи натомість для населення Закарпаття поступову мадяризацію.

Майже одразу мадяри розпочали всеохоплюючий наступ на українофілів. Сотні їх було розстріляно, тисячі заарештовано, близько 30 тис. утекли до сусідньої Галичини (де більшовики в свою чергу багатьох із них депортували до Сибіру). Було заборонено всі українські видання та організації, включаючи «Просвіту». Сповнений рішучості викоринити на Закарпатті наростаючий український рух, угорський уряд, однак, не був готовий до проведення повної мадяризації (хоч неухильно посилював свої культурні впливи, особливо у школі). Натомість він обрав перехідний, або русинофільський, варіант, виходячи з твердження про те, що місцеве населення нібито являє собою окремих русинський народ, який протягом століть мав органічні

зв'язки з мадярами. Основними провідниками цього підходу стали місцеві діячі та давні агенти будапештського уряду Андрій Бродій та Степан Фенцик. Головною його соціальною базою виступило змадяризоване греко-католицьке духовенство.

Угорська влада не тільки гнобила українців політично, а й призвела до занепаду освіти й посилення економічної експлуатації краю. Єдиним позитивним аспектом шестирічної угорської окупації Закарпаття було те, що вона вберегла край від нацистської навали, а відтак і від спустошень, завданих великій частині України. Однак вона не врятувала понад 100 тис. євреїв краю, більшість яких загинули в нацистських таборах смерті.

Андрій Мельник

Степан Бандера

Розкол в ОУН. З вибухом війни суперечки, що довгий час нуртували в ОУН, вивалилися назовні. Між ветеранами боротьби 1917—1920 рр. із закордонного проводу ОУН та молодими галицькими радикалами, котрі вступили до організації у 30-х роках, виникли гострі суперечності. Група радикалів вела на теренах Західної України активну боротьбу проти польського уряду, і її члени часто опинялися у в'язницях. Обидва табори не мали розбіжностей у принципових питаннях, бо підтримували основні догмати українського інтегрального націоналізму, проте їх розділяли вікова різниця, особисті сутички щодо питань тактики. Після вбивства Коновальця у 1938 р. його наступником бачили його близького соратника Андрія Мельника, людину культурну й стриману. Молоді радикали зі свого боку доводили, що для керівництва ОУН у тяжкі часи, які наближалися, більше підходить їхній діяльний і вольовий товариш Степан Бандера, нещодавно звільнений із польської в'язниці.

Ще до виходу Бандери та його товаришів з ув'язнення їхні прибічники спрямували на закордонний провід ОУН справжній шквал критики. Мельника засуджували за те, що він занадто спирався на підтримку чужоземних держав і особливо Німеччини, нехтуючи потребою розвивати «органічні» зв'язки з народом Західної України, за повільність і пасивність дій на політичній сцені, за дозвіл «політичним спе-

кулянтам і опортуністам» займати керівні посади. У вересні 1939 р. Бандера зажадав, щоб ОУН утворила підпільну армію, готову боротися з кожним, хто стоятиме на шляху до української незалежності, — навіть якщо це будуть німці. Він вимагав, щоб ОУН зав'язала із західними союзниками такі ж контакти, як з Німеччиною. Але Мельник та його прибічники вперто боролися свої позиції, доводячи необхідність збереження пріоритетної орієнтації на Німеччину, оскільки західні держави не виявили заінтересованості в підтримці українських прагнень, і тому створення підпільної армії лише призведе до каральних заходів німців, а не забезпечить якихось військових чи політичних переваг.

Найсильніші пристрасті розгорілися навколо питання про новий провід ОУН. У серпні 1939 р., коли багато суперників фракції Мельника ще перебували в ув'язненні, вона скликала в Римі конференцію, на якій офіційно проголосила Андрія Мельника вождем ОУН. Проте 10 лютого 1940 р. Степан Бандера зібрав конференцію в Кракові, на якій його фракція відкинула рішення Римської конференції. Не в змозі досягти компромісу, кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН. Ті, що стали на бік Бандери, а це була молодіжна більшість організації, стали називатися ОУН-Б чи ОУН-Р (революційна), або просто бандерівцями; прибічників Мельника, що склалися з поміркованих інтегральних націоналістів, називали ОУН-М, або мельниківцями.

Ця схизма в лавах ОУН, без сумніву, завдала великої шкоди справі інтегрального націоналізму. Ворожнеча між двома фракціями сягала такої гостроти, що вони нерідко боролися одна проти одної з не меншою жорстокістю, ніж з ворогами української незалежності. Таким чином, українські інтегральні націоналісти виявилися глибоко розмежованими напередодні великих випробувань війни. До того ж запеклі чвари між ними завдали шкоди всьому рухові українського інтегрального націоналізму й послабили його моральний авторитет.

Війна на Україні: другий етап

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина несподівано напала на СРСР. Із зіткненням між собою двох тоталітарних систем розпочалася війна титанічних масштабів і небаченої жорстокості. Уздовж фронту, що простягнувся більш як на 3 тис. км від Білого моря на півночі до Чорного моря на півдні, тримільйонні війська Німеччини та її союзників атакували радянські сили, які налічували понад 2 млн чоловік. Глибока віра Сталіна в те, що Гітлер не порушить нацистсько-радянського пакту, призвела до того, що радянський уряд, знехтувавши численними застерігаючими сигналами про напад, був захоплений ним цілком зненацька. До того ж сталінові генерали припустилися стратегічної помилки, розташувавши завелику кількість військ надто близько від кордону. Це дало змогу швидкохідним танковим колонам німців великими обхідними маневрами оточити й знищити їх. В міру того як Червона армія зазнавала однієї страхітливої поразки за іншою, як радянське керівництво, включаючи самого Сталіна, охопила паніка, як в уряді запанував хаос — падіння Радянського Союзу здавалося неминучим.

Найбільша частина німецьких сил — група армій «Південь» під командуванням фельдмаршала Карла фон Рундштедта — мала захопити Україну. І саме на Україні німці здобули ряд вражаючих перших перемог, головна серед них — знищення у вересні 1941 р. величезних радянських сил у районі Києва й захоплення 650 тис. полонених. Унаслідок цього через чотири місяці від початку вторгнення німці окупували майже всю Україну. До грудня 1941 р. вони контролювали близько 80 млн чоловік, або 42 % населення Радянського Союзу, й велику частину його економічного потенціалу, а також захопили 3,8 млн радянських військовополонених (із них, як

підраховано, 1,3 млн становили українці). Відносна легкість, із якою ці люди були захоплені в полон, свідчила про те, наскільки байдуже ставилося багато червоноармійців до захисту радянської системи.

Ще помітніше виявлялася відсутність підтримки радянського режиму з боку цивільного населення України. На Західній Україні, де «Совети» були особливо непопулярними, німців часто зустрічали як визволителів. На Східній Україні загальна реакція на прихід німців була більш настороженою, але поширювалася думка, що вони принесуть полегшення порівняно зі сталінським режимом. Тому так часто в

Українські селянки під час нальоту фашистської авіації. 1941 р.

німецькій пресі з'являлися фотографії українців, котрі радісно вітають німців традиційним хлібом і сіллю.

Поспішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України. Не в змозі вчасно евакуювати їх, протягом тижня, з 22 по 29 червня 1941 р., НКВС провів масове винищення в'язнів без огляду на те, які звинувачення проти них висувалися. Масові вбивства відбулися у Львові, Самборі та Станіславі, що в Галичині, де загинуло близько 10 тис. в'язнів, та Рівному і Луцьку на Волині, де загинуло ще 5 тис. Організовані слідом за масовими депортаціями та наростаючим терором радянського режиму, ці екзекуції поглибили відразу західних українців до радянської влади.

Долаючи початкове безладдя, радянські власті стали організовувати більш упорядкований відступ. Вони застосовували традиційну російську тактику «спаленої землі», що, за словами Сталіна, мала «зробити нестерпним життя в тилу ворога». Відтак усі промислові підприємства, якими могли б скористатися німці, підлягали знищенню. Наприклад, Київ зазнав страшніших руйнувань від відступу радянських військ, які висадили в повітря багато визначних споруд міста, ніж від наступу німців. У Донбасі більшовики затопили майже всі шахти; було також зруйновано гігантський комплекс заводів при Дніпрельстані та всі 54 домни в республіці.

Визначна риса відступу Рад полягала в масовій евакуації за Урал та до Середньої Азії зброярних заводів, кваліфікованої робочої сили та важливих учених-спеціалістів. У результаті чи не найбільшої в історії евакуації радянський уряд вивіз поза межі досяжності німців близько 1500 заводів і понад 10 млн чоловік; понад третину всього цього було евакуйовано з України. Місцем перебування українського радянського уряду стала столиця Башкирської автономної республіки Уфа, що на Уралі. Ця масова евакуація промислових підприємств і населення значно посилила здатність СРСР продовжувати війну.

Особливу активність під час евакуації виявив НКВС. Підозрюючи у зраді радянській владі кожного, хто ухилявся від переселення, він заарештував і стратив велику кількість людей. Тих, хто мав відсидіти в ув'язненні більше трьох років, розстрілювали, аби не лишати ніяких антирадянських елементів, потенційно корисних німцям. У німецькому тилу залишалося багато агентів НКВС для проникнення в німецький адміністративний апарат, особливо в поліцію, і для спостереження за поведінкою неевакуйованих.

ОУН і нацистська Німеччина

Українські інтегральні націоналісти з ентузіазмом вітали напад німців на СРСР, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної української держави. Та хоч ОУН і Німеччина мали спільного ворога, їхні цілі були далеко не спільними. З точки зору німців основна користь ОУН полягала в тому, щоб служити диверсійною силою для створення хаосу в радянському тилу. Зі свого боку інтегральні націоналісти, розчаровані політикою Гітлера щодо Карпатської України, не мали наміру бути зняряддям для Берліна; вони поставили собі за мету скористатися війною й поширити по всій Україні власний вплив. Відтак кожна сторона прагнула використати іншу у своїх власних, часто протилежних, цілях. У хистких стосунках між ОУН та нацистською Німеччиною мали місце й інші складнощі. Серед німців існувала різка розбіжність поглядів на ОУН: абвер (військова розвідка) на чолі з адміралом Вільгельмом Канарісом, що мав тривалі зв'язки з ОУН, виступав за співпрацю з нею, але нацистський партійний апарат на чолі з Мартіном Борманом із презирством відмовлявся розглядати її як серйозний політичний чинник. До того ж німці, що хотіли мати справу з інтегральними націоналістами, наштовхувалися на проблему: яку фракцію підтримати — відносно поміркованих, але слабших мельниківців (ОУН-М) чи діяльних, чисельніших, але непокірних прибічників Бандери (ОУН-Б). Конкуренція за те, щоб дістати підтримку німців, розпалила суперництво двох фракцій, кожна з яких прагнула утвердитися єдиним представником українського народу.

В результаті співпраці між німцями та ОУН незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було створено українське збройне з'єднання під назвою «Легіон українських націоналістів». Сформоване переважно з пробандерівськи настроєних українців, мобілізованих з територій, зайнятих німцями, це з'єднання складалося з близько 600 солдатів і мало два підрозділи під кодовими назвами «Нахтігаль» та «Роланд». Німці планували використати їх у диверсійних цілях, але ОУН-Б сподівалася, що вони стануть серцевиною майбутньої української армії, а також засобом поширення впливу фракції Бандери.

Уже в перші дні німецької окупації України конфлікт між інтересами інтегральних націоналістів і німців вийшов на передній план. ОУН-Б (при підтримці «Нахтігалю») пішла на зухвалий крок, що межував з безрозсудством, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького со-

ратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризикову гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з українцями з самого початку вторгнення.

ОУН-Б не лише обійшла німців, а й спробувала (і спочатку не без певного успіху) переконати спантелічене українське населення, що дії бандерівців опираються на підтримку Берліна. Шляхом різних маніпуляцій вона добилася від старого, прикованого до ліжка митрополита Шептицького заяви про підтримку проголошення української державності. Хоч ОУН-Б й не дуже помилилася, передбачаючи нерішучу реакцію німецького військового командування, проте вона цілком прорахувалася щодо реакції нацистського політичного керівництва. Лише через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці Бандеру та його прибічників. Тим часом ОУН-М, яка всіляко уникала антагонізмів із німцями, поквалілася скористатися невдачею суперника. Втім через кілька місяців вона також зіпсувала стосунки з нацистами.

У рамках своєї стратегії (ставити німців перед фактами) обидві фракції ОУН запланували — знову без їхньої згоди — організувати й контролювати місцеву адміністрацію в новозавойованих частинах України. З цієї метою вони зібрали близько 2 тис. своїх членів, переважно з числа ОУН-Б, й розділили їх на похідні групи, давши тим настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Ці групи мали виявляти в кожному населеному пункті національно свідомих українців, створюючи навколо них місцеву адміністрацію. Хоч кампанія мобілізації радянських українців для справи інтегрального націоналізму дала численні зразки відваги та винахідливості молодих членів похідних груп, вона також виявила деякі потворні сторони боротьби двох фракцій ОУН. Найбільш вартим уваги випадком цієї боротьби стало вбивство двох провідних членів ОУН-М Омеляна Сеніка та Миколи Сціборського у жовтні 1941 р. в Житомирі, здійснене, як переказували, членом ОУН-Б. Після цього епізоду вбивства і взаємні доноси німцям у жорстокому конфлікті двох фракцій ОУН стали звичайним явищем.

Після поспішного відходу Червоної армії східні українці самоорганізовувалися без стимулів з боку груп ОУН. Оскільки німецькі воєнні власті відносно людяно авились до населення у перші місяці окупації, багато українців спонтанно влаштували місцеве самоврядування. Сподіваючись, що німці ліквідують ненависні колони й перерозподілять землю між індивідуальними власниками, селяни збирали урожай у надзвичайно тяжких умовах. Нерідко вчителі організовували школи, а роки самі налагоджували роботу на заводах.

Стали з'являтися священики, котрі якимось чином пережили 30-ті роки, й проти церковні відправи, масові хрещення дітей і молодшого покоління дорослих. лігійним відродженням постали питання церковної політики. Православна церква Волині розкололася на дві — автономну та автокефальну, які згодом поширили вплив на Центральну та Східну Україну. Перша була більш традиційною й, не ваючи зв'язків із московським патріархом, виступала за церковну автономію їни, але лише доти, доки патріарх залишався під радянською владою. Інша ж дила деякі традиції УАПЦ (Української автокефальної православної церкви) окові, виступаючи за незалежність українського православ'я й залучаючи до лона національно свідомих українців.

У всій Україні з'явилася понад 100 некомуністичних газет. У великих містах, особливо в Києві, виникло багато літературних, наукових та громадських груп. Роя навіть спроби формування політичної організації. У жовтні 1941 р. члени ОУН-М, які щойно влаштувалися в Києві, виступили з ініціативою створення (в об'єднанні із східних українців) Української Національної Ради, сподіваючись, що стане центральним урядовим органом України. Організації цивільного населення з'явилися також у Харкові та Дніпропетровську. Словом, у міру розвалу радян-

ратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризикову гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із dokonаним, ніж піде на конфронтацію з українцями з самого початку вторгнення.

ОУН-Б не лише обійшла німців, а й спробувала (і спочатку не без певного успіху) переконати спантелічене українське населення, що дії бандерівців опираються на підтримку Берліна. Шляхом різних маніпуляцій вона добилася від старого, прикованого до ліжка митрополита Шептицького заяви про підтримку проголошення української державності. Хоч ОУН-Б й не дуже помилилася, передбачаючи нерішучу реакцію німецького військового командування, проте вона цілком прорахувалася щодо реакції нацистського політичного керівництва. Лише через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці Бандеру та його прибічників. Тим часом ОУН-М, яка всіляко уникала антагонізмів із німцями, поквапилася скористатися невдачею суперника. Втім через кілька місяців вона також зіпсувала стосунки з нацистами.

У рамках своєї стратегії (ставити німців перед фактами) обидві фракції ОУН запланували — знову без їхньої згоди — організувати й контролювати місцеву адміністрацію в новозавойованих частинах України. З цією метою вони зібрали близько 2 тис. своїх членів, переважно з числа ОУН-Б, й розділили їх на похідні групи, давши тим настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Ці групи мали виявляти в кожному населеному пункті національно свідомих українців, створюючи навколо них місцеву адміністрацію. Хоч кампанія мобілізації радянських українців для справи інтегрального націоналізму дала численні зразки відваги та винахідливості молодих членів похідних груп, вона також виявила деякі потворні сторони боротьби двох фракцій ОУН. Найбільш вартим уваги випадком цієї боротьби стало вбивство двох провідних членів ОУН-М Омеляна Сеника та Миколи Сціборського у вересні 1941 р. в Житомирі, здійснене, як переказували, членом ОУН-Б. Після цього епізоду вбивства і взаємні доноси німцям у жорстокому конфлікті двох фракцій ОУН стали звичайним явищем.

Після поспішного відходу Червоної армії східні українці самоорганізовувалися й без стимулів з боку груп ОУН. Оскільки німецькі воєнні власті відносно людяно ставились до населення у перші місяці окупації, багато українців спонтанно влаштували місцеве самоврядування. Сподіваючись, що німці ліквідують ненависні колгоспи й перерозподілять землю між індивідуальними власниками, селяни збирали врожай у надзвичайно тяжких умовах. Нерідко вчителі організовували школи, а робітники самі налагоджували роботу на заводах.

Стали з'являтися священики, котрі якимось чином пережили 30-ті роки, й проводити церковні відправи, масові хрещення дітей і молодшого покоління дорослих. З релігійним відродженням постали питання церковної політики. Православна церква на Волині розкололася на дві — автономну та автокефальну, які згодом поширили свій вплив на Центральну та Східну Україну. Перша була більш традиційною й, не пориваючи зв'язків із московським патріархом, виступала за церковну автономію України, але лише доти, доки патріарх залишався під радянською владою. Інша ж відродила деякі традиції УАПЦ (Української автокефальної православної церкви) 20-х років, виступаючи за незалежність українського православ'я й залучаючи до свого лона національно свідомих українців.

По всій Україні з'явилося понад 100 некомуністичних газет. У великих містах, особливо в Києві, виникло багато літературних, наукових та громадських груп. Робилися навіть спроби формування політичної організації. У жовтні 1941 р. члени ОУН-М, які щойно влаштувалися в Києві, виступили з ініціативою створення (в основному із східних українців) Української Національної Ради, сподіваючись, що вона стане центральним урядовим органом України. Організації цивільного населення з'явилися також у Харкові та Дніпропетровську. Словом, у міру розвалу радян-

ської влади відбувалося стихійне зростання громадської, культурної та господарської діяльності українців, яких живили надії на те, що німці от-от мають встановити українську державу.

Проте нацисти плекали інші плани. Роздратовані тим, що інтегральні націоналісти не зробили належних висновків із придушення спроби ОУН-Б встановити 30 червня 1941 р. свій уряд у Львові, нацистська адміністрація, яка прийшла на зміну військовим властям, вирішила повторити цей урок з більшим притиском. У вересні 1941 р. підрозділи СС заарештували й стратили багатьох членів похідних груп ОУН-Б. Десь через два місяці гестапо накинулося на ОУН-М, зосередивши удар на її впливовій київській групі. Було розстріляно понад 40 провідних членів ОУН-М, у тому числі поетесу Олену Телігу, закрито популярну газету «Українське слово». Київську пресу було передано проросійським групам, що слухняно виконували вказівки німців. Згодом нацистські власті стратили українського мера Києва Володимира Багазія й вигнали з органів управління, поліції та преси національно свідомих українців. Інтегральні націоналісти пішли в підпілля; стало очевидним, що їхній нетривалий «медовий місяць» із нацистським режимом закінчився.

Нацистська влада на Україні

На думку Александера Делліна та інших істориків другої світової війни, «з усіх східних територій, захоплених Третім райхом, найважливішою, без сумніву, була Україна. Вона являла собою найбільшу радянську республіку, цілком окуповану німцями, і як джерело продуктів та робочої сили не мала собі рівних». Вирішуючи, як розпорядитися цим цінним трофеем, нацистське керівництво розглядало два основних варіанти. Перший, найчастіше пов'язуваний з провідним нацистським ідеологом Альфредом Розенбергом, зводився до того, щоб здобути підтримку українців проти Кремля, надавши їм власну державу, яка, проте, мала перебувати під опікою Німеччини. Інший варіант, до якого схилилася більшість нацистської ієрархії, цілком нехтував інтересами українців і передбачав їх нещадну експлуатацію на користь нацистської імперії.

Спочатку виглядало на те, що Розенберг, як єдиний член нацистського керівництва, безпосередньо знайомий зі Східною Європою, стане тим, хто формуватиме нацистську політику на новозахоплених землях. Це враження посилилося після його призначення на посаду голови Міністерства окупованих східних територій. Розенберг розумів прагнення позбавлених державності народів регіону (від чого він не переставав бути прибічником їх економічної експлуатації Німеччиною). Його відоме переконання в тому, що Росію як багатонаціональну імперію треба перш за все розчленувати, давало підстави українським інтегральним націоналістам сподіватися на порозуміння з нацистами. Але інтегральні націоналісти не знали, що Гітлер був невисокої думки про теорії Розенберга взагалі та його плани стосовно України зокрема.

Згідно з расовою доктриною нацистів усі слов'яни були людьми другого сорту (Untermenschen), і їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі. Гітлер і більшість його товаришів по партії вважали Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії (Lebensraum), а українців — майбутніми рабами німецьких колоністів. Перші перемоги утвердили переконання Гітлера в тому, що йти на поступки українцям немає потреби. Тому коли настав час призначення нацистського правителя України, Гітлер вибрав Еріха Коха — адміністратора, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Про реакцію Коха на отримане призначення свідчить промова, звернена до його штабу після приїзду на Україну у вересні 1941 р.: «Мене знають як жорстокого собаку.

Саме тому мене призначено райхскомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення». З іншої нагоди він ось як підкреслював свою відразу до українців: «Якщо мені трапиться українець, достойний сидіти зі мною за одним столом, я муситиму наказати, щоб його розстріляли». Ця людина більш, ніж хто інший, спричинилася до того, щоб настроїти українців проти німців.

Незабаром ставлення німців до українців знайшло своє подальше втілення. У серпні 1941 р., повністю нехтуючи національними прагненнями українців, Гітлер наказав розбити Україну на окремі адміністративні одиниці. Найбільша з них, під назвою Райхскомісаріат Україна, що обіймала Правобережжя і більшу частину Лівобережжя, була передана до рук Коха. Кох відмовився встановити свою «столицю» у традиційному центрі України Києві й натомість вибрав невелике провінційне волинське місто Рівне. Замість того щоб приєднати Галичину до решти України, німці перетворили її на один із районів Генерального губернаторства Польщі, що викликало глибоке обурення українського населення краю. Буковина й частина Південно-Східної України, включаючи Одесу, були передані союзникові Німеччини Румунії й стали називатися Трансністрією. Нарешті, наближені до лінії фронту східні землі в околицях Харкова залишалися під юрисдикцією німецької армії. Ці дії з усією ясністю свідчили про переконаність нацистського керівництва в тому, що «України не існує... це всього-на-всього географічне поняття».

Структура й чисельність німецької цивільної адміністрації на Україні не лишали сумнівів щодо намірів німців зберегти за собою цілковитий контроль. Сюди було виведено велику кількість чиновників. Але оскільки Україна була однією з останніх завойованих країн, то на неї припали лише покидьки німецького чиновництва. Тому пихатість німців нерідко поєднувалася з невмілістю. Непорушним принципом нацистських властей стало те, що на всі важливі адміністративні та господарські посади аж до повітового рівня призначали німців. Українцям дозволялося займати лише найнижчі адміністративні посади, такі як сільський староста, мер невеликого міста, дрібний поліцай.

Найхарактернішою ознакою, що свідчила про природу нацистського режиму, було ставлення до євреїв і військовополонених. Позаяк радянський уряд не доклав особливих зусиль, щоб евакуювати єврейське населення України (й замовчував факт його переслідування), більшість євреїв потрапила до рук нацистів, які утворили на Україні 50 гетто й понад 180 великих концентраційних таборів. За кілька місяців окупації нацисти, й насамперед винищувальні групи СС (Einsatzgruppen), замордували приблизно 850 тис. євреїв. У Києві за якихось два дні у Бабиному Яру було вбито близько 33 тис. чоловік.

Майже таким же нелюдським було ставлення нацистів до радянських військовополонених. У перші шість місяців війни у полон здалися мільйони червоноармійців, багато з них робили це свідомо. Впевнені в перемозі, поспішаючи ліквідувати «надлишок» слов'ян, нацистські власті позганяли полонених в оточені колючим дротом табори, де вони без даху над головою вмیرали від холоду, голоду та хвороб. Нерідко вони просто страчували захоплених солдатів. Як наслідок, до кінця війни з 5,8 млн радянських полонених, що потрапили до рук німців, загинуло близько 3,3 млн, із них майже 1,3 млн на Україні. Таке ставлення до полонених було не лише варварством, а й незавбачливістю. Коли до червоноармійців по іншій бік фронту долетіли звістки про сумну долю товаришів, їхній опір посилювався, а втрати німців зрости.

У серпні—вересні 1941 р. німці стали проводити заходи, що глибоко позначилися на всьому населенні України. Ігноруючи поради Розенберга та його штабу, Кох вирішив, що найефективніше експлуатувати сільське господарство України (а це бу-

до його головним завданням) можна шляхом збереження колгоспів — хоч цього разу під контролем німців, у дещо зміненій формі та під іншою назвою. Так українських селян швидко змусили відкинути надію на те, що новий режим ліквідує колгоспи. Кох зменшив прибутки селян і зажадав, щоб вони працювали зі світанку до смерку. Така скажена експлуатація допомагає пояснити той факт, що 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилися з України.

Антинімецькі настрої ще більше посилювалися, коли нацисти вирішили використати Україну не лише як головного постачальника продуктів, а й як джерело примусової

Відправка українських робітників на примусову працю до Німеччини

праці для недостатньо забезпеченої робітниками промисловості та сільського господарства Німеччини. Спочатку українці самі їхали працювати до Третього райху, рятуючись від скрутних умов на батьківщині або щоб набути якоїсь спеціальності. Проте коли стало відомо про жорстоку трудову дисципліну, презирливе ставлення до робітників зі Сходу (Ostarbeiter), сміхотворно мізерні заробітки, люди всіма можливими засобами почали уникати цього. Із початку 1942 р. поліція Коха була вимушена проводити масові облави, хапаючи українську молодь на базарах, при виході з церков чи кінотеатрів, щоб відправити її до Німеччини. Про «перевагу», яка надавалася українцям у трудовій мобілізації до Німеччини, свідчить те, що з 2,8 млн оstarбайтерів наприкінці війни 2,3 млн походили з України.

Страшительна жорстокість нацистської влади проявлялася також у ставленні до міського населення та інтелігенції. Кох різко обмежив надходження продуктів харчування в міста, стверджуючи, що українські міські центри непотрібні. У майбутньому німці планували перетворити Україну на цілком аграрну країну, а в даний момент

Німеччині самій були потрібні ті продукти, що їх споживали українські міські мешканці. В результаті голод став звичайним явищем, а багато жителів міст були змушені перебиратися на село. Київ, наприклад, втратив близько 60 % жителів. У Харкові, населення якого під час приходу німців налічувало 700 тис., за всю війну для роботи в Німеччині було вивезено 120 тис. мешканців, 30 тис. розстріляно й 80 тис. померли з голоду.

В цій ситуації освітні можливості населення Райхскомісаріату Україна були вкрай обмеженими. Шеф СС Генріх Гімлер запропонував «знищити більшу частину української інтелігенції». Кох вважав, що трьох класів початкової школи для українців більш ніж достатньо. Він пішов ще далі, почавши згортати систему медичного обслуговування, щоб підірвати «біологічні сили українців». Для підкреслення вищості німців і расової неповноцінності українців було запроваджено крамниці, ресторани, місця у трамваї тощо, призначені виключно для німців.

Аби досягнути нацистське правління на Україні у належній перспективі, необхідно усвідомити те, що саме в Райхскомісаріаті Україна нацистський режим набрав своїх найбільш екстремальних форм. Хоч подібні умови існували в інших областях окупованої німцями України, ці регіони водночас мали відмінності в адміністративному устрої. Зокрема в Галичині, яка стала частиною Генерал-губернаторства Польщі, німецькі власті поводити себе не так жорстоко, як у східних регіонах. Щоправда, й тут проводилося багато таких ненависних заходів, як вивіз на роботу, експропріація продуктів на селі, напівголодне існування міст. Та на відміну від співвітчизників на Сході галичанам дозволили утворити у Львові представницький орган — Український земельний комітет. Цей комітет, який очолив Кость Паньківський, у березні 1942 р. перейшов у підпорядкування Українського Центрального Комітету Кубійовича у Кракові.

Щоб захистити українське населення від репресій, розширений УЦК намагався уникати конфронтації з нацистами, зосередившись на посиленні української присутності в містах та на розвитку продуктивних сил. Проте при потребі УЦК завзято обстоював українські інтереси. Так, коли в результаті нацистської акції в лютому 1943 р. з лиця землі було стерто кілька українських сіл, голова УЦК В. Кубійович заявив сміливий протест нацистським властям, кинувши Франку такі слова: «Знищивши євреїв, тепер беруться винищувати українців». Інша перевага, якою користувалися українці в Генерал-губернаторстві, полягала в наявності широкої системи початкової, середньої та професійної освіти. Вони також мали змогу в обмежених масштабах організувати кооперативи та вести культурну діяльність. Як уже стало правилом, німці монополізували в Галичині всі ключові адміністративні посади. Але в місцевому управлінні українцям звичайно віддавалася перевага перед поляками. Така політика, на велике задоволення німців, далі погіршувала й без того складні стосунки між двома громадами.

У східних районах України, що залишалися під юрисдикцією військових, ситуація була подібна до становища у Райхскомісаріаті Україна, за винятком того, що тут поліцейський терор не був таким всеохоплюючим і допускалося існування деяких українських цивільних організацій, зокрема організації під керівництвом Володимира Доленка у Харкові. Порівняно з німецькою румунська окупація Південно-Західної України (Трансністрії) була ліберальнішою. Румуни самі не знищували євреїв (а передавали їх нацистам), стримувалися від застосування широкого політичного терору й дозволяли вільно торгувати. Але вони енергійно придушували всякі прояви українського націоналізму, заборонили українські публікації та, як правило, сприяли проросійським угрупованням.

Політика нацистів на Україні була жорстокою й необачною. Рідко коли окупаційна держава так швидко й невідворотно настроїла проти себе спочатку доброзичливе чи принаймні нейтральне населення, як це зробили нацисти на Україні. Завжди

лишатиметься загадкою те, до якої міри нацисти дозволили своїй теорії расової чистоти затьмарити сприйняття політичних реалій. У деяких високопоставлених урядовців Третього району грубі помилки, яких припустилися німці, здавалося, викликали розгубленість. Так, ще на початку 1942 р. близький прибічник Розенберга Отто Браутігам визнавав, що «сорок мільйонів українців, які радісно вітали нас як визволителів, сьогодні байдужі до нас і вже починають перекидатися до ворожого табору». Але навіть коли нацисти визнавали власні помилки, вони не дуже поспішали виправляти їх. На думку багатьох сучасних істориків, неспроможність німців ефективно

Будинок-музей В. Г. Короленка в Полтаві. зруйнований фашистськими загарбниками. 1943 р.

використати проти радянського режиму неросійські народи, й зокрема українців, була однією з їхніх найбільших політичних помилок у війні.

Колабораціонізм. У взаєминах з німцями перед українцями стала дилема: підкоритися чи чинити опір. Як і в усій окупованій німцями Європі, величезна більшість вирішила підкоритися. Та коли підкорення переходило за межі пасивного виконання німецьких наказів, воно перетворювалось на колабораціонізм. У Західній Європі, де відданість своїй державі була чимось само собою зрозумілим і де єдиним ворогом були нацисти, співпраця з німцями вважалася різновидом зрадництва. На Україні ж це являло собою куди складніше питання. Незрозумілим було насамперед те, кому українці мали зберігати більшу відданість: сталінському режимові чи польській державі, які кривдили їх. Хто більший ворог: сталінська система, яка принесла стільки страждань у 30-х роках, чи нацистський порядок, що запанував тепер (проте, можливо, лише тимчасово)? І нарешті, з огляду на крайню жорстокість обох режимів на Україні, багато українців ціною колабораціонізму рятували собі життя.

Війна поставила українців перед проблемою: як найкраще використати своє по суті безвиграшне становище? Для пересічної людини везінням було вже збе-

реження власного життя. Мета (чи скоріше головоломка) українських організацій та їхніх провідників на окупованих німцями територіях полягала в обороні українських інтересів як від нацистів, так і від дедалі сильнішого СРСР. Деякі українські вожді вирішили стати на бік однієї тоталітарної системи (незважаючи на глибоку відразу до неї), аби тільки протистояти іншій. Оскільки СРСР являв собою більшу й тривалішу загрозу, майже всі українські організації у Третньому райху в той чи інший час співпрацювали з німцями, хоч завжди в обмежених масштабах та із суто тактичних міркувань. Як народ без власної держави, українці діяли з позиції слабшої сторони й не могли формувати політику чи впливати на події. Тому співпраця українців із німцями мала незначні масштаби порівняно з союзниками Німеччини. І нарешті, хоч серед українців і траплялися опортуністи, антисеміти, ідеологічні фанатики, не існує доказів того, що у процентному відношенні їх було більше, ніж серед інших народів.

На індивідуальному рівні співробітництво з німцями звичайно зводилося до участі в органах місцевої влади чи контрольованій німцями допоміжній поліції. Це робилося з різних мотивів. На Західній Україні, де до війни поляки не допускали українців навіть до найдрібніших адміністративних посад, основним мотивом нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу й узяти реванш над ненависними суперниками. Як завжди, важливою причиною була потреба знайти собі роботу чи задовольнити особисті амбіції. Найбільш сумнозвісною формою співпраці була служба у концентраційних таборах. Обов'язки охоронців незмінно виконували радянські військовополонені, які ставилися перед тяжким вибором: або погодитися на таку роботу, або загинути в таборах.

При тому, що українські колабораціоністи займали в нацистському апараті найнижчі посади, та при монополії СС у проведенні акцій екстермінації євреїв участь українців у цих бойнях не була ні широкомасштабною, ні вирішальною. Якщо ж таке й траплялося, то здебільшого це були помічники-поліцаї, що заганяли євреїв у гетто. З другого боку, багато українців допомагали євреям, ризикуючи власним життям. Визначним прикладом у цьому був митрополит Андрей Шептицький, який не лише дав притулок у своїх монастирях сотням євреїв, а й використовував свої проповіді, щоб відкрито засуджувати винищення їх нацистами. В 1943 р. у рапорті Гімmlерові повідомлялося, що митрополит рішуче виступає проти антисемітських злочинів нацистів, що він дійшов висновку про те, що фашизм — іще більше зло, ніж комунізм.

Опріч безплідної інтерлюдії між ОУН і німцями в перші дні війни, найважливішим випадком співпраці українців з гітлерівським режимом на організаційному рівні стало створення добровільної дивізії СС «Галичина». Навесні 1943 р. після приголомшливої поразки німців під Сталінградом нацистські власті прийшли до запізненого рішення — набрати до своєї армії ненімецьких жителів східних територій. Відтак губернатор Галичини Отто Вехтер звернувся до УЦК із пропозицією сформувати в німецькій армії українську дивізію. Після тривалих суперечок і попри незгоду ОУН-Б Кубійович та його прибічники погодились. Безпосередньою причиною створення такої дивізії була надія на те, що це поліпшить ставлення німців до українців. Великий вплив на рішення керівництва УЦК справили також уроки подій 1917—1920 рр., оскільки Кубійович зі своїми колегами (а також сам митрополит Шептицький) були переконані в тому, що саме відсутність добре вишколеної армії не дала змоги українцям створити після першої світової війни власну державу. Усвідомлюючи можливість поразки Німеччини, вони твердо вирішили цього разу не допустити, щоб у хаосі подій українці зненацька опинилися без регулярних збройних сил.

На переговорах про створення дивізії УЦК наполягало, щоб ця частина боролася лише проти радянських військ. За вказівкою Гімmlера Вехтер зажадав, щоб усе вище командування дивізії складалося з німців, а сама вона, щоб не дратувати Гітле-

ра, називалася не українською, а галицькою. Коли в червні 1943 р. УЦК оголосив набір добровольців, на заклик відповіли понад 82 тис. чоловік, і 13 тис. із них згодом стали солдатами добровільної дивізії СС «Галичина».

Крім бійців галицької дивізії, в армії Гітлера служили й інші українці. Серед майже мільйона колишніх радянських громадян, котрі носили у 1944 р. німецьку форму було близько 220 тис. українців (решту складали переважно росіяни). Щоб осмислити ці цифри у ширшому контексті, слід узяти до уваги, що майже 2 млн українців воювали по радянський бік, а багато перебувало у польській, румунській, угорській, чеській, американській та канадській арміях. Такою була доля народу без держави.

Рух Опору

Як і в інших частинах окупованої Європи, незабаром після приходу німців на Україну виник підпільний рух, що був головним чином реакцією на політику нацистів. Йому сприяло те, що німцям бракувало війська для належного контролю над величезними захопленими територіями. До того ж на Україні вже існували підпільні організаційні мережі ОУН, більшовиків і — на північному заході — поляків, кожна з яких мала власні партизанські сили. Рекрутів для партизанської війни з німцями було достатньо — їхні ряди поповнювали найрізноманітніші особи: колишні червоноармійці, українські націоналісти, члени комуністичної партії, євреї, перебігли поліцаї, утікачі-остарбайтери тощо. До них приєднувалися ті, хто просто шукав нагоди виступити проти нацистів. Оскільки велика частина України є степом і тому непридатна для партизанської війни, то партизани в основному зосереджувалися в північно-західній частині країни — в лісах Волині, болотах Полісся та Карпатах.

УПА (Українська повстанська армія). Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі та Волині й спочатку, як не дивно, не були пов'язані з ОУН. Як тільки вибухнула нацистсько-радянська війна, місцевий український діяч Тарас Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував на вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою «Поліська Січ» (пізніше перейменовану на Українську повстанську армію) з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії. Коли під кінець 1941 р. німці спробували розпустити його частину, він повів своїх бійців «у ліси», щоб воювати як із німцями, так і з більшовиками. У 1942 р. невеликі підрозділи створили на Волині члени ОУН-Б та ОУН-М, що ховалися від переслідувань Коха.

Наприкінці 1942 р. ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, поклавши тим самим початок регулярній українській армії, котра, як вважалося, знадобиться, коли закінчиться нацистсько-радянська війна. До цього кроку спонукали й такі нагальні причини: по-перше, з посиленням німецьких репресій проти місцевого населення селяни вимагали, щоб ОУН ужила заходів для їхнього захисту, й, по-друге, коли наприкінці 1942 р. з Білорусії у Північно-Західну Україну почали проникати радянські партизани, потрібно було, щоб ОУН узяла на себе роль «народної армії», перш ніж це зроблять більшовики.

Для об'єднання всіх націоналістичних загонів ОУН-Б силоміць включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН-М, прибравши для них назву УПА. Головнокомандувачем розширених сил було призначено члена проводу ОУН-Б, високоставленого українського офіцера з шойно розформованого загону «Нахтігаль» Романа Шухевича. Завдяки широкій та ефективній підпільній мережі ОУН-Б УПА швидко розрослася у велику, добре організовану партизанську армію, яка захопила контроль над значними частинами Волині, Полісся, а згодом і Галичини. Хоч багато українських еміграційних джерел стверджують, що в апогеї своєї сили (кінець

1943 — початок 1944 р.) чисельність УПА сягала близько 100 тис., більш обгрунтовані підрахунки встановлюють цифру 30—40 тис. бійців. Порівняно з іншими підпільними рухами окупованої нацистами Європи УПА являла собою щось унікальне, оскільки практично не мала чужоземної допомоги. Тому зростання її сили свідчило про дуже відчутну масову підтримку з боку українців.

Швидке зростання УПА викликало необхідність розширення її політичної бази. Хоч провід УПА великою мірою здійснювала ОУН-Б, проте одна фракція інтегральних націоналістів, звісно, не могла претендувати на роль представника укра-

Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка)

їнців у цілому. Відтак у липні 1944 р. з ініціативи ОУН-Б неподалік від Самбора у Галичині таємно зібралися делегати різних довосних політичних партій Західної України (за винятком ОУН-М) та представники східних українців і утворили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Характерно, що платформа нової організації відобразила зміни у поглядах інтегральних націоналістів, спричинені війною та контактами з Радянською Україною.

Деякі з цих ідеологічних змін уже проступали в 1943 р., коли конгрес ОУН-Б оголосив: «Оскільки ОУН бореться проти імперіалізму та імперій... тому ОУН бореться проти СРСР та німецької «Нової Європи». Наголошуючи на своїй підтримці антинацистських та антирадянських сил, УГВР водночас запропонувала ряд важливих доповнень до доктрини інтегрального націоналізму. Вона закликала до більшої терпимості щодо ідеологій, відмінних від інтегрального націоналізму, відкидала расову та етнічну винятковість і звертала значно більшу увагу на соціально-економічні питання, що серед радянських українців викликали величезний інтерес. Крім того, УГВР закликала неросійські народи СРСР об'єднатися проти Москви. Однак неза-

баром стало очевидним: хоч як би не пристосовувалися інтегральні націоналісти, їм буде надзвичайно важко вижити у суворо контрольованій радянській системі.

Українсько-польська різанина. УПА не лише виступила проти нацистів і більшовиків, а й ув'язалась в надзвичайно жорстокий конфлікт із поляками на мішаних українсько-польських землях Волині, Полісся та Холмщини. Безвідносно до того, як мала закінчитися війна, українські інтегральні націоналісти були сповнені рішучості вигнати поляків (багато з яких були поселенцями міжвоєнного періоду) з територій, де українці становили більшість. У свою чергу польська підпільна націоналістична армія — Армія Крайова (АК) не менш рішуче прагнула зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу Польської держави. Результатом цього стала кривава боротьба (яку часто підігрівали німці та провокували радянські партизани) між українськими і польськими силами за територію та за зведення давніх рахунків.

Особливо трагічним було те, що найбільше від цього страждало цивільне населення. За польськими джерелами, на Волині за 1943—1944 рр. українці, й насамперед загони СБ (служби безпеки ОУН), вирізали 60—80 тис. польських чоловіків, жінок і дітей. Українці ж стверджують, що різанина їхнього народу розпочалася раніше, у 1942 р., коли поляки знищили кілька тисяч українських селян у переважно польських районах Холмщини, а згодом продовжувалась у 1944—1945 рр. серед безборонної української меншості на захід від р. Сан. Так чи інакше очевидно, що як українські, так і польські збройні загони брали участь у поголовній бойні, котра стала кривавим апогеєм ненависті між двома народами, яка поглиблювалася від покоління до покоління.

Радянські партизани на Україні. Незабаром після нападу Німеччини функціонери комуністичної партії почали організовувати в тилу ворога підпільні частини. Протягом усієї війни радянські партизани перебували під пильним контролем Кремля. Оскільки радянське підпілля розвивалося повільно й не досягло великих успіхів у 1941 та на початку 1942 р., у травні 1942 р. Центральний штаб партизанського руху в Москві провів його реорганізацію. Через місяць було утворено Українське партизанське командування на чолі з високопоставленим офіцером НКВС Тимофієм Строкачем. Після перемоги під Сталінградом значно зросла кількість і активізувалася діяльність радянських партизанів, особливо в безлюдних багнистих районах Білорусії.

На Україні, проте, радянські партизани за своїм значенням так і не дорівняли до Білорусії. Велика частина відкритих теренів України не була придатна для ведення партизанської війни. А на Західній Україні, де міцно закріпилася ОУН, дії радянських партизанів не мали народної підтримки. Тому більшість їхніх операцій обмежувалася частиною Волині та Полісся.

Радянські партизани поставили собі завданням руйнувати німецькі комунікації (особливо ефективною виявилася їхня «рейкова війна», що перешкоджала постачанню фронту німецькими підкріпленнями), сковувати німецькі війська, в яких відчувалася велика потреба на фронті, поширювати напруженість і безладдя в тилу ворога та забезпечувати радянську присутність на окупованих територіях. Улюбленою тактикою радянських партизанів (а також УПА) було проведення далекосяжних рейдів із «партизанських республік», тобто контрольованих ними великих недоступних районів Полісся та Волині. Радянські партизани часто вступали у сутички з УПА, намагаючись ліквідувати її провід і підірвати базу підтримки.

До найвідоміших командирів радянських партизанів належали Сидір Ковпак, Олександр Сабуров та Петро Вершигора. Знаменитий Ковпак закріпився на Поліссі на початку 1943 р. Спираючись на штаб добре навчених офіцерів та поставки

зброї, що йшли через таємні аеродроми, він створив військо в кілька тисяч бійців. Улітку 1943 р. Ковпак розпочав великий рейд до Карпат. Операція ця не здійснила основного свого воєнного завдання — знищення нафтових промислів у Прикарпатті, а більша частина його з'єднання загинула. Але цей рейд справив значне психологічне і політичне враження, продемонструвавши нездатність німців забезпечити свої тили й нагадавши про можливість повернення більшовиків.

Радянські автори не вагаючись пишуть, що радянське підпілля на Україні являло собою масовий інтернаціональний рух представників 62 національностей. Але,

Селяни Сумщини вітають радянських бійців. Вересень 1943 р.

за їхніми ж даними, українців у лавах радянських партизанів, без сумніву, було непропорційно мало. Складаючи майже 80 % населення, українці, проте, становили тільки 46 % бійців п'яти найбільших з'єднань радянських партизанів на Україні (й лише одну третину з'єднання Ковпака). Росіяни ж склали непропорційно велику частку — 37 %. У деяких радянських працях стверджується, що кількість радянських партизанів на Україні сягала аж 250 чи навіть 500 тис., у той час як інші називають цифру близько 50 тис. Західні спеціалісти звичайно тримаються останньої цифри. Так чи інакше, зображення радянськими істориками партизанського руху як масової патріотичної боротьби українського народу проти німців не відповідає дійсності, як і аналогічне твердження націоналістів щодо масштабів діяльності УПА. Під час війни величезна більшість населення України лишалася політично нейтральною, більше дбаючи не про організацію опору, а про те, щоб якось вижити.

Повернення радянської влади на Україну

В 1943 р. у нацистсько-радянській війні відбувся вирішальний перелом: коли німецький наступ вичерпав свою навальну силу, радянські війська розпочали гігантський контрнаступ. Першим свідченням виснаження гітлерівських армій стала рішуча перемога радянських військ під Сталінградом, що на Волзі, у січні 1943 р. Зібравши залишки своїх резервів, улітку 1943 р. у битві під Курськом німці вдалися до останньої спроби перехопити ініціативу. Але й тут вони зазнали поразки. Тим

Радянський тил — Радянській Україні. 1943—1944 рр.

часом СРСР користувався своїми величезними людськими ресурсами, результатами вдосконалення військового виробництва та масовими поставками бойової техніки із союзних держав. Зразу ж після перемоги під Курськом радянське командування розпочало контрнаступ, головне завдання якого полягало у відвоюванні Лівобережної України. Масовий удар радянських військ на Україну здійснили 40 % піхотинців Червоної армії та 80 тис. танків. За даними західних істориків, Червона армія мала потрійну перевагу в загальній чисельності людей і — завдяки американським поставкам — майже п'ятикратну перевагу в техніці. Проте радянські джерела стверджують, що чисельна перевага була менш ніж двократною і що своїм успіхом контрнаступ завдячує скоріше звитязі та вмінню воїнів, ніж їхній переважаючій кількості. В усякому разі, на відміну від блискавичної війни 1941 р., що дала змогу німцям за якихось чотири місяці захопити Україну, радянський «бульдозер» безупинно повз захоплюючи одну область за іншою й виснажуючи противника методичними ударами. Трохи менше ніж за рік він відвоював Україну.

Протягом кінця літа й осені 1943 р. радянські війська під командуванням Івана Конєва, Миколи Ватутіна та Родіона Малиновського зайняли Лівобережжя і Донбас. 23 серпня в результаті запеклих боїв німці вдруге й востаннє втратили Харків. У

вересні—жовтні Червона армія прорвала могутню лінію німецької оборони на Дніпрі, й 6 листопада Ватутін вступив до Києва. У січні 1944 р. після короткої перерви майже 2,3-мільйонна Червона армія розпочала очищення від німців Правобережжя і Криму. Успішне здійснення цієї мети забезпечила важлива перемога під Корсунем-Шевченківським. До березня в руках у німців лишалася тільки Західна Україна.

Третій етап у відвоюванні України розпочався у липні 1944 р. Радянські війська оточили й розбили під Бродами вісім німецьких дивізій чисельністю близько 60 тис. чоловік. Серед них були 10 тис. бійців галицької дивізії, що мали нещастя отримати хрещення вогнем за цих катастрофічних обставин. Десять тисячам удалося врятуватися з оточення, але понад 3 тис. було вбито, поранено й захоплено в полон. За підрахунками, 2 тис. уникли полону, й пізніше багато з них приєдналися до УПА. Після цієї перемоги радянські сили швидко пройшли Галичину, зайнявши Львів, Перемишль і 27 липня Станіслав. У вересні вони перетнули Карпати, й до жовтня 1944 р. вся етнічна українська територія опинилася в радянських руках.

Відступаючи з України, німці, як більшовики у 1941 р., вдалися до тактики «спаленої землі». У наказі своїм військам Гітлер наголошував: «Не можна допустити, щоб при відступі з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна... Ворогові повинна дістатися цілковито спалена й винищена земля». В результаті у 300-кілометровій смузі вздовж лівого берега Дніпра насильної евакуації зі своїх країв зазнали цілі маси людей, а значні частини міст Полтави, Дніпропетровська та Кременчука було спалено. Правобережжя не потерпіло від широкомасштабних руйнувань, хоч не змогло уникнути масової евакуації.

Пропагандистський наступ Сталіна. На відміну від Гітлера Сталін учився на власних помилках. Побачивши, як неоднозначно поставилося населення до його режиму на початку війни, він тепер розпочав велику пропагандистську кампанію. Вона проводилася з метою залучення радянських громадян на окупованих територіях до опору німцям та для зображення сталінського режиму в новому світлі; мовляв, після війни він буде більш стерпним. Оскільки у боротьбі з німцями націоналізм з усією ясністю виявився набагато сильнішим стимулом, ніж марксизм, він і став головною темою цієї кампанії. Найбільша увага приділялася російському націоналізмові, без перестанку експлуатувалися теми славних перемог Російської імперії, її боротьби у минулому проти іноземних загарбників, її великих героїв. При цьому Сталін активно намагався також забезпечити собі симпатії українців.

Щоб справити враження суверенності Української Радянської республіки, було створено додаткові українські міністерства — закордонних справ та оборони. Як і інші республіки, Україна отримала право (проте не реальною можливістю) вступати у зовнішні зносини. На високі пости в уряді було призначено відомих українських діячів. Зокрема, міністром закордонних справ став драматург Олександр Корнійчук, а осапаного державними почесними партизанського командира Ковпака призначили міністром оборони. Були навіть ознаки того, що Україна матиме власні військові частини. Хоч ця можливість так і не знайшла втілення, зате було перейменовано на Український фронт південну ділянку радянського фронту і введено високопрестижну урядову нагороду — орден Богдана Хмельницького. Відчутно послабився контроль за культурною діяльністю українців, а патріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну» навіть був відзначений Сталінською премією.

Помітивши, з яким ентузіазмом люди на окупованих німцями територіях повертаються до релігії, Сталін примирився з Російською православною церквою на радянській території, скасувавши численні обмеження на її діяльність і розпустивши антирелігійну пропагандистську організацію — Союз войовничих атеїстів. Православна церква віддячила послугою за послугу, закликавши свою паству до боротьби з німцями й відлучаючи всіх, хто співпрацював з ними.

Повернення радянської влади на Західну Україну. Оскільки Західна Україна перебувала під радянською владою лише короткий період часу, повернення Червоної армії мало тут інші наслідки, ніж на радянському сході. Зайнявши Західну Україну в 1944 р., більшовики на відміну від відносно обережної політики 1939 р. були сповнені рішучості швидко й безкомпромісно насадити націоналістично настроєним західним українцям свою владу. Вони мобілізували всіх чоловіків віком від 18 до 50 років і без належної підготовки та озброєння послали їх на фронт. Негайно почалися репресії проти греко-католицької церкви. Після окупації Львова митрополита

Робітники Кисва повертаються до своїх цехів. 1943 р.

Шептицького було посаджено під домашній арешт, а через кілька місяців він помер. Його наступника Йосипа Сліпого було заслано до концтабору в Сибір. Розпочалася також підготовка до примусового включення греко-католицької церкви до підпорядкованої Москві Російської православної церкви.

Західну Україну заповнили понад 30 тис. партійних працівників і 3500 спеціально навчених пропагандистів, які знову розпочали процес радянзації краю. Найбільш національно свідому верству населення складала інтелігенція, тому радянські власті робили активні спроби протиставити їй селянство та робітників. Оскільки радянські пропагандисти обіцяли звернути «особливу увагу» на людей, що не мали радянської освіти, а вчилися у «буржуазних» закладах, то з районів, ще не зайнятих Червоною армією, разом із відступаючими втекла більша частина західноукраїнської інтелігенції.

Прихід у Західну Україну Червоної армії поставив перед проводом УПА складне питання про доцільність продовження боротьби з переважаючими силами Сталіна. Спочатку ОУН вважала, що у війні нацисти й більшовики виснажать одні одних — подібно до того, як це сталося у 1917—1918 рр. Проте коли стало ясно, що переможцем у війні на сході вийде СРСР, ОУН очікувала, що розбиті німці увійдуть в союз

із західними державами, щоб запобігти радянській експансії. Саме ці хибні сподівання значною мірою спонукали провід ОУН/УПА продовжувати боротьбу з більшовиками.

Після того як по Західній Україні прокотилися головні сили Червоної армії, УПА організувала ряд акцій, щоб перешкодити мобілізації, запобігти депортаціям «ненадійних елементів» та припинити репресії проти греко-католицької церкви. Вони наперед були спрямовані проти НКВС, членів комуністичної партії й тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навесні 1944 р. на Волині у сутичці з підрозділом УПА був смертельно поранений славетний командир Червоної армії Микола Ватутін. Для ліквідації УПА радянські війська організували блокаду величезних партизанських територій, засилали агентів для проникнення у підрозділи УПА та вбивства їхніх командирів, створювали спеціальні винищувальні батальйони. Радянські пропагандисти також розпочали активну кампанію, зображаючи ОУН та УПА як нацистських головорізів.

Деякі сутички радянських сил з УПА мали широкі масштаби. Так, у квітні 1944 р. в операції проти УПА під Кремненцем, що на Волині, брали участь близько 30 тис. радянських військ. Проте здебільшого сутички були невеликими, але частими. Згідно з радянськими джерелами, восени 1944 р. УПА провела на Волині 800 рейдів. Лише на Станіславщині вона ліквідувала 1500 радянських активістів. Більшовики стверджують, що знищили протягом цього часу 36 «банд» УПА чисельністю в 4300 чоловік. Як і належало чекати, боротьба виявилася запеклою, й жодна із сторін не поступалася іншій ані п'яддю землі. Щоб не потрапити до рук ворога, поранені бійці УПА часто заподіювали собі смерть. 9 травня 1945 р. війна закінчилася, але радянському режимові було ще далеко до повного контролю над сільськими регіонами Західної України.

* * *

Навіть побіжний перелік втрат свідчить про той страшний відбиток, що його наклала друга світова війна на Україну та її населення. Щонайменше (статистика тепер досліджується наново) 5,3 млн чоловік, або один із кожних шести мешканців України загинув у цій бойні. 2,3 млн українців було вивезено для примусової праці до Німеччини. Цілоком чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, унаслідок чого безпритульними лишилося близько 10 млн чоловік. Оскільки війна завдала Україні більше руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи, втрати в економіці сягали приголомшуючих масштабів. Цілковите чи часткове знищення понад 16 тис. промислових підприємств означало втрату великої частини того, що Україна здобула такою великою ціною у 30-х роках. Підраховано, що загальні збитки економіки України сягали 40 %. Таким чином, удруге за трохи більш як десять років Україна тяжко постраждала від жорстоких ексцесів тоталітарних режимів.

У другій світовій війні українці, національна свідомість яких зросла порівняно з періодом 1917—1920 рр., потрапили у лещата між радянським режимом та нацистами. На глибоке розчарування інтегральних націоналістів, вони практично не мали змоги діяти згідно з власними інтересами. На відміну від 1917—1920 рр. українці опинилися у становищі, коли вони могли лише реагувати на події, а не впливати на них. І все ж, попри страхітливі втрати й невдачі, остаточні підсумки війни з української точки зору мали й деякі позитивні моменти. До них слід насамперед віднести те, що в результаті радянського завоювання Західної України вперше за багато століть усі українці з'єдналися у межах одного політичного цілого, тобто СРСР, а конкретніше — в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки. До того ж тимчасові поступки Сталіна національним прагненням неросійських на-

родів породили сподівання, що після війни «все стане інакше». Нарешті, Україна як складова Радянського Союзу стала однією з переможниць у війні. У серцях багатьох радянських українців радість перемоги поєднувалася з почуттям надії, про яке у 1945 р. один радянський офіцер казав: «Уся атмосфера була сповнена надії на щось нове, щось чудове і славне. Ніхто з нас не мав жодних сумнівів щодо нашого світлого майбутнього».

ВІДБУДОВА І ВІДНОВЛЕННЯ

Друга світова війна мала для України не лише нищівні наслідки. Повоєнна Україна у багатьох важливих відношеннях виявилася дуже відмінною від тієї, якою вона була раніше. Значно розширилися її кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави. До цих змін прагнули пристосуватися як українське суспільство, так і радянський режим, отож, кроки, спрямовані на це пристосування, становлять головну тему повоєнної історії України.

Урегулювання територіальних питань та зміни у складі населення

Найважливішим для українців територіальним питанням, що його розв'язала війна, стало включення Західної України до складу СРСР. На превеликий жаль поляків, Сталін переконав Великобританію й Сполучені Штати погодитися на приєднання до УРСР земель, де західні українці складали більшість населення. В результаті у 1945 р. на Ялтинській конференції СРСР удалося примусити відновлену Польську державу поступитися своїми претензіями на Галичину та Волинь і провести кордон із Радянським Союзом по так званій «лінії Керзона». Особливо болісно переживали поляки втрату Львова — давнього бастиону польської культури.

Чому ж Сталін так наполягав на включенні Західної України? Зовнішнім виправданням цього було те, що немає нічого природнішого, як возз'єднання пригноблених західних українців зі своїми братами у Радянській Україні. Проте оскільки сумнівно, щоб Сталін проймався інтересами українців, то, очевидно, певну роль тут відіграли його власні політичні цілі. Поляки були неспроможними протистояти йому у військовому та інших відношеннях, тому Сталін просто не відчував потреби повертати їм Галичину й Волинь. До того ж, оволодівши Галичиною, СРСР дістав вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини. І нарешті, Сталіну не терпілося розгромити український націоналізм, а для цього він мав загасити його вогнище на Західній Україні.

Урегулювання територіального питання з Польщею передбачало також обмін населенням. Відтак у період між 1944 і 1946 рр. радянські власті дозволили переселитися в Польщу з Галичини й Волині майже мільйонові поляків (включаючи значну кількість євреїв та українців, що визнавали себе за поляків). Натомість у Радянську Україну добровільно чи під примусом іммігрувало близько 520 тис. українців, які опинилися на польському боці нового кордону. Цей вихід поляків завершив їхній довготривалий відступ з України, що розпочався ще в 1648 р., коли польська шляхта втратила владу над Лівобережжям. Тривав він протягом XVIII та XIX ст., коли шлях-

та поступово втрачала політичну, а згодом і економічну владу на Правобережжі. І ось після другої світової війни радянські власті вигнали поляків із Галичини та Волині — земель, на які 600 років тому почалася польська експансія. З виходом поляків в українській історії перестали існувати важливі, частіше антагоністичні, але нерідко стимулюючі стосунки.

Одразу після війни Москва переконала також Чехословаччину й Румунію відмовитися від претензій відповідно на Закарпаття та Буковину. Відтак Західна Україна з її понад семимільйонним населенням та 110 тис. кв. км території стала складовою СРСР. Під кінець 1945 р. територія Радянської України розширилася до понад 580 тис. кв. км.

Поляки виявилися не єдиною етнічною спільністю, присутність якої на Україні різко зменшилася внаслідок війни. До 1939 р. тут проживало близько 650 тис. німців, переважно нащадків колоністів XVIII ст. Побоюючись того, що вони можуть стати на бік своїх співвітчизників, що напали на СРСР, Сталін наказав евакуювати майже всіх німців для Середньої Азії. Аналогічна доля спіткала приблизно 200 тис. кримських татар, а їхня батьківщина згодом була включена до складу Української республіки. У 1944 р. Сталін, який вважав, що татари активно співпрацювали з німцями, віддав наказ провести їх масове вивезення з Криму. Лише близько половини татар, яких брутально викинули з їхніх осель, витримали подорож до Середньої Азії. Та найтрагічніша доля спіткала українських євреїв. Унаслідок нацистської політики екстермінації, а також масових евакуацій та обмінів населення з 2,7 млн євреїв, що мешкали серед українців у 1930-х роках, залишилося десь 800 тис. Окупації не пережив майже ніхто, але у повоєнні роки на Україну повернулися практично всі ті, хто свого часу евакуювався на Схід.

Разючим контрастом на цьому тлі було відчутне зростання російської меншості. Після війни на Україні, й особливо на нещодавно анексованих західних землях, відчувалася гостра нестача промислових робітників, державних чиновників та партійних функціонерів. Для заповнення цих посад на Україну, особливо в міста, переселялися заохочувані радянським урядом сотні тисяч росіян. Про швидко зростаючу їхню кількість говорить така статистика: якщо у 1939 р. на Україні проживало 4 млн росіян, тобто 12 % усього населення, то до 1959 р. — майже 7 млн, або 16 %. На Західній Україні, де до війни росіян практично не було, у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис., або 5 % населення.

Унаслідок докорінних змін в етнічному складі України, що сталися після війни, такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, які протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та урізноманітнювали її культурну та етнічну мозаїку, втратили своє значення або фактично зникли. Їхнє місце зайняли в основному росіяни. Тим часом приєднання західних територій не привело до помітного збільшення відсотка українців, оскільки лише компенсувало ті втрати населення, яких зазнала Україна під час війни. У цьому процесі її суспільство з багатонаціонального перетворилося на переважно дво національне, в якому українська більшість існувала пліч-о-пліч із постійно зростаючою російською меншістю.

Відбудова

Унаслідок чотирьох років найбільш руйнівної в історії війни Радянський Союз постав перед колосальним завданням відбудови господарства. Так, наприклад, на Україні промислове виробництво у 1945 р. складало лише 26 % рівня 1940 р. Як і слід було чекати, радянська влада почала відбудовувати своє господарство із складання четвертого п'ятирічного плану (1946—1950). І знову цей план базувався на характерній особливості тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресур-

сами без огляду на бажання й потреби людей. Звідси і його приголомшуючі вимоги: він закликав відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його — і все це за менш ніж п'ять років. Сталін запропонував ряд грандіозних проєктів «перетворення природи», які передбачали будівництво на Україні величезної греблі на Дніпрі, створення у Степу великих лісосмуг для боротьби з посухами. Незважаючи на жертви та виснаження від війни, робітники повинні були, як ніколи, тяжко працювати, оскільки план вимагав підвищення продуктивності праці на 36 %.

Відбудова економіки. Як і в 30-ті роки, четверта п'ятирічка дала неоднозначні результати. Зусилля, спрямовані на відбудову важкої промисловості, що поглинули 85 % капіталовкладень, принесли дивовижні успіхи. До 1950 р. промислове виробництво на Україні на 15 % перевищувало рівень 1940 р. На Західній Україні, де до війни важкої промисловості практично не існувало, прогрес у цій галузі особливо вражав: до 1950 р. промислове виробництво у краї зросло на 230 %. У 1950-х роках Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи. Вона виплавляла більше чавуну на душу населення, ніж Великобританія, Західна Німеччина та Франція (щоправда, Західна Німеччина виробляла більше сталі), а за видобутком вугілля майже дорівнювалася до Західної Німеччини. Однак хоч українська промисловість порівняно з довоєнним періодом стала навіть потужнішою, її частка у загальнопромисловому виробництві Радянського Союзу впала, оскільки нові індустріальні центри, що виникли за Уралом, розвивалися ще швидшими темпами.

Зростання промисловості, проте, не привело до підвищення життєвого рівня. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів споживання дійшло до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба було проблемою. На 1950 р. легка промисловість ледве досягла 80 % довоєнного рівня. Купувати продукти споживання стало ще складніше внаслідок грошової «реформи» 1947 р., що девальвувала карбованець і «з'їла» особисті заощадження.

Але ніде невдачі відбудови не виявилися з такою очевидністю, як у сільському господарстві — цій хронічно хворій галузі радянської економіки. Втративши під час війни більшу частину поголів'я худоби й техніки, сільське господарство зазнало ще страшніших руйнувань, ніж промисловість. Крім того, другорядне значення, якого надавали цій галузі радянські планувальники, і згубна сільськогосподарська політика радянських чиновників відчутно перешкоджали виправленню становища на селі. Ніби цього було мало, у 1946 р. прийшли катастрофічна посуха й голод.

Незважаючи на явні хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво рішуче відновило політику колективізації й стало навіть активніше проводити її. У 1946 р. було вжито заходів, щоб відібрати у селян землю та реманент, які їм удалося «приватизувати» під час війни. Наступного року Микита Хрущов розпочав на Україні цій сільськогосподарській лабораторії Радянського Союзу, гучний проєкт, спрямований на розв'язання аграрних проблем. Він передбачав об'єднання колгоспів у гігантські «агроміста», що теоретично мало сприяти високоефективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки; водночас кожне з них мало забезпечити близько 5 тис. мешканців усіма благами міського життя. Проєкт також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Нарешті, він обіцяв надати режимові право ще суворішого контролю над сільським населенням. Проте, оголосивши про ліквідацію крихітних, але таких життєво необхідних для селян ділянок, режим зайшов надто далеко: пасивний опір і гучні протести набрали такого розмаху, що уряд мусив відмовитися від проєкту «агроміст». На додаток, породжені цим проєктом хаос і невдоволення лише перешкоджали виробництву зерна. На 1950 р. воно досягло близько 60 % рівня 1940 р., й ситне харчування лишалося рідкісною розкішшю.

Політична відбудова. Комуністична партія України (КПУ) пережила війну навдивовижу добре, хоч і на початку цього катаклізму вона перебувала в скрутній ситуації. На партію лягла велика відповідальність за перші поразки, помилки і страшні втрати, що призвели до різкого падіння її престижу та авторитету. Внаслідок військової мобілізації і втрат на фронтах чисельність членів КПУ зменшилася від майже 600 тис. у 1940 р. до близько 200 тис. у 1945 р. Більшість із них евакуювалися під час радянського відступу, й лише десь 15 тис. перебували на Україні під час війни. Однак пізніший перелом у ході подій на користь СРСР означав також і кращі часи для комуністів України.

Особливо помітною рисою членів партії й насамперед її керівників, які протягом війни займалися українськими справами, було сильне почуття внутрішньої солідарності. Великою мірою воно виростало з тих товариських стосунків, що процвітали у рядах партизанського руху, організованого й очолюваного комуністами. Це тісно згуртоване товариство високопоставлених членів КПУ часто називали «партизанським кланом», багато учасників якого пізніше стали членами українських «мафій», пов'язаних із Хрущовим та Брежнєвим.

Після війни, в міру того як демобілізувалися чи поверталися з евакуації комуністи, а також із вступом до партії нового поповнення її чисельність на Україні знову зросла й на 1950 р. становила понад 700 тис. Але вона все ж лишалася порівняно малою: з кожної тисячі населення лише 20 чоловік перебували в партії, в той час як середній показник по Союзу становив 30 комуністів на тисячу населення. Важливі зміни відбулися також в етнічному складі КПУ. Прагнучи стати часткою звичайної Радянської держави, честолюбні українці стали виявляти більше, ніж будь-коли, прагнення до вступу в партію. Тому якщо у 1920 р. українці складали лише 19 % КПУ, то до 1958 р.— понад 60 %. Щоправда, на росіян і далі припадав непропорційно великий відсоток на найвищих рівнях, але й тут стала відчуватися присутність українців. Інша особливість післявоєнної Компартії України, як і Союзу, полягала в її схильності залучати до своїх лав дедалі більшу кількість нової радянської інтелектуальної еліти. Відтак у 50-х роках щоп'ятий лікар і щотретій інженер були членами партії, порівняно з кожним тридцять п'ятим робітником і сорок п'ятим колгоспником. Після війни партія з усією очевидністю брала на себе роль глибоко вкоріненого «істеблішменту».

Українські комуністи могли бути задоволеними з того, як швидко відродилися вони після війни, але Сталін сподівався від них більшого. Порівняно з іншими регіонами Радянського Союзу відбудова промисловості на Україні відбувалася повільно, становище в надзвичайно важливому сільськогосподарському секторі республіки було катастрофічним, а націоналізм, особливо на Західній Україні, лишався ще далеко не викоріненим. Тому у березні 1947 р. Сталін знову послав свого «аварійного монтера» Кагановича замінити Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Малопопулярний Каганович не добився великих успіхів, і Хрущов, який попри своє російське походження виявляв ознаки місцевого патріотизму, знову повернувся до Києва.

Найпомітнішим наслідком війни на урядовому рівні стала несподівана, хоч і дуже обмежена, поява України на міжнародній арені. У квітні 1945 р. за наполяганням Сталіна Україна та Білорусія були включені разом з СРСР до складу 47 країн — засновниць ООН. Головним мотивом Сталіна, як вправило, вважають його прагнення отримати додаткові голоси в ООН (спочатку він вимагав надати право голосу кожній із 16 радянських республік). Однак є свідчення того, що цим кроком Сталін зреагував на гордість українців тією роллю, яку вони відіграли у розгромі нацистської Німеччини. Так чи інакше, але з 1945 р. при ООН діє українська місія. Згідно з радянськими джерелами, УРСР до 1950 р. стала також членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод. Проте в ООН, як і в інших організаціях, Україна

ніколи не відхилилася від позицій, які займав СРСР. Коли у 1947 р. Великобританія звернулася до Радянської України з пропозицією встановити прямі дипломатичні стосунки, вона так і не отримала відповіді. Західні вчені дійшли висновку, що функції українського міністерства закордонних справ є чисто «церемоніальні, декоративні та символічні». Оцінюючи потенційне значення виходу України на міжнародну арену, Ярослав Білінський пише: «Міжнародне представництво Української РСР разом з її гімном, державним прапором, міністром закордонних справ, без сумніву, належить до категорії радянських конституційних прикрас... Коли б режиму вдалося послабити український націоналізм, його не змогли б тоді оживити ніякі конституційні положення. Якби ж зробити цього він не зміг, такі барвисті прикраси, як міжнародне представництво, живили б думку, а в сприятливих умовах могли б послужити поштовхом до дії».

Поглинення Західної України

З 1654 р., коли царі стали неухильно поширювати контроль над Україною, українці існували у двох окремих світах: тому, де правила росіяни, й тому, де правила поляки чи австрійці. Розбіжності між двома українськими суспільствами, як ми могли спостерігати, в багатьох випадках заходили далеко далі відмінностей у політичних системах і ґрунтувалися на значних історичних, культурних, соціально-економічних і психологічних підвалинах. У результаті другої світової війни дихотомія «Східна/Західна Україна» нарешті перестала існувати, принаймні на політичному рівні. Після війни (період між 1939 і 1941 рр. виявився надто коротким, щоб залишити тривалі сліди) радянський режим усіляко намагався привести західних українців у відповідність із радянською системою та їхніми східними співвітчизниками. Процес такого злиття двох розділених гілок українського народу був не лише важливим аспектом післявоєнного періоду, а й подією епохального значення в історії України.

Для здійснення своїх цілей радянський режим мав велику перевагу військової й політичної сили. І все ж перед ним поставало складне завдання, оскільки на Західній Україні він мав справу з вороже настроєним до себе суспільством: греко-католицька церква, ця головна західноукраїнська установа, цілком очевидно не узгоджувалася з новим режимом; селяни, що серед західних українців становили величезну більшість, жахалися перспективою колективізації; молодь, багато представників якої сповідували націоналізм, убачала в СРСР свого найлютішого ворога.

Ліквідація греко-католицької церкви. Одним із перших об'єктів атаки радянської влади стала греко-католицька церква, оскільки вона була найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом й діяла головним чином як церква національна. Сигналом до кампанії, спрямованої проти греко-католицької церкви, послужила смерть 1 листопада 1944 р. митрополита Андрея Шептицького, що користувався величезною популярністю. Коли митрополита не стало, в пресі почали з'являтися статті, що звинувачували церкву в колабораціонізмі з нацистами й підтримці українського підпілля. Особливо ядучі памфлети писав західноукраїнський комуніст Ярослав Галан. За кампанією наклепів пішли арешти й заслання до Сибіру за явно сфабрикованими звинуваченнями усієї греко-католицької ієрархії, включаючи її нового архієпископа Йосипа Сліпого.

Ліквідуючи церковну ієрархію, більшовики водночас переконали впливового священика Гаврила Костельника організувати групу греко-католиків для агітації за розрив унії з Римом. Опір, який викликала діяльність цієї групи, придушив НКВС, розпочавши серед духовенства кампанію терору. 8 березня 1946 р. група скликала си-

нод (що було абсолютно неканонічним з огляду на відсутність єпископів), щоб розглянути питання про зв'язки з Римом. Його результатом стало наперед відоме рішення: 216 священників і 19 представників мирян, які взяли участь у синоді, проголосили про скасування Берестейської унії 1596 р., про розрив із Римом і «возз'єднання» греко-католицької церкви з Російською православною церквою. Дещо пізніше аналогічна процедура, яку супроводжувала начебто випадкова смерть єпископа Теодора Ромжі, була пророблена в Закарпатті, й до 1951 р. греко-католицьку церкву в цьому регіоні також було знищено.

Зникнення церковних ієрархів, радянська тактика терору, страх за свої сім'ї змусили багатьох священників перейти у православ'я. Тих, хто відмовлявся, усували з парафій і, як правило, висилали до Сибіру. Та не слід думати, що радянському режимові вдалося припинити існування греко-католицької церкви просто черговим декретом. Багато священників і мирян, котрі ніби прийняли православ'я, продовжували таємно дотримуватися греко-католицьких обрядів і свят. Безперервний потік радянської пропаганди проти греко-католицької церкви свідчив про те, що ще далеко не вмерла вірність західних українців своїй давній церкві.

Боротьба з УПА. Попри радянську окупацію Галичини та Волині, УПА продовжувала зростати. У 1944—1945 рр. вона мала більше бійців, ніж могла озброїти. Головне джерело людських ресурсів становили члени підпілля ОУН, яке й далі існувало паралельно з УПА. Багато з них колись чинили опір масовим депортаціям чи колективізації. До УПА у великих кількостях приєднувалися також дезертири з Червоної армії, а також ті, хто втік до лісу від мобілізації й волів краще битися в її лавах, ніж слугувати радянським гарматним м'ясом на фронті. Таким чином, у той час як переможна Червона армія штурмувала Берлін, на Західній Україні великі, чисельністю в батальйон, загони антирадянських партизанів установили контроль над значними територіями й впровадили там свою структуру управління. Щодо політики УПА та її політичної надбудови — УГВР, то вона полягала в тому, щоб чекати розвитку подій на Заході (й сподіватися на початок нової війни між союзними державами та СРСР). Водночас вона була спрямована на те, щоб перешкодити встановленню радянської системи в себе на батьківщині. Широка діяльність УПА була зумовлена, з одного боку, народною підтримкою та ефективністю організації цієї армії, а з другого — тим, що радянських військ на Західній Україні було обмаль.

Проте після капітуляції Німеччини в травні 1945 р. радянський режим зміг організувати систематичні й широкі заходи, спрямовані на знищення УПА. У 1945—1946 рр. його війська (що переважно склалися з військ МВС і НКВС, оскільки в регулярних частинах Червоної армії було багато українців, які не бажали воювати проти УПА) організували блокаду й прочісування величезних територій Волині та передгір'їв Карпат, де зосереджувалися партизани. Щоб залякати західноукраїнське населення й позбавити УПА підтримки народу, НКВС застосував цілий ряд жорстоких тактичних заходів. Він виселяв людей із районів розташування баз УПА, депортуючи до Сибіру сім'ю кожного, хто був пов'язаний з опором, і навіть цілі села. За підрахунками, між 1946 та 1949 рр. було заслано близько 500 тис. західних українців. Майже в кожному селі діяли «стукачі». Щоб дискредитувати партизанів, загони НКВС перевдягалися у форму УПА й грабували, гвалтували та мордували українських селян. Нерідко певної вірогідності цим радянським провокаціям надавало, зі свого боку, безжалісне винищення прорадянських елементів СБ — таємною поліцією ОУН. Одночасно більшовики засипали партизанів, котрі жили взимку на грані голоду в підземних бункерах, пропагандистськими листівками про безнадійність їхнього становища, неодноразово пропонуючи їм амністію.

Знаючи тяжких втрат, УПА спробувало пристосуватися до наростаючого наступу радянських сил, розділивши великі з'єднання на малі рухливіші загони. У

1947—1948 рр., коли стало зрозуміло, що американо-радянська війна не відбудеться, багато цих загонів за наказом проводу УПА було розпущено. Деякі з членів УПА приєдналися до цивільного підпілля ОУН, але оскільки багато членів ОУН загинули, потрапили до рук ворога, емігрували або втратили своє «прикриття» в період відкритої боротьби, її мережа також більше не була такою ефективною й широкою, як раніше. Іншим серйозним ударом по УПА стало поширення колективізації, оскільки колгоспники, що перебували під суворим контролем, уже не могли постачати партизанам провізію.

На цій прикінцевій стадії загопи УПА та підпілля ОУН, які встановили слабкі й спорадичні контакти з британською та американською секретними службами, зосередилися на антирадянській пропаганді та саботажі. Вони перешкоджали колективізації, депортаціям, розгортанню радянського адміністративного апарату, вбивали офіцерів НКВС, партійних активістів і тих, хто підозрювався у співпраці з радянською владою. Так, у 1948 р. було вбито отця Гаврила Костельника (що приписується членам ОУН, а деякі факти вказують на причетність до цього НКВС) за його роль у ліквідації греко-католицької церкви. Через рік підпілля ОУН знищило відомого радянського пропагандиста — журналіста Ярослава Галана. Але у березні 1950 р. УПА зазнало дошкульного удару, коли в сутичці під Львовом загинув її командир Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Хоч окремі невеликі загопи УПА продовжували діяти до середини 50-х років, з усіх практичних міркувань УПА та ОУН на Україні перестали існувати як організації саме після смерті Шухевича.

Окремим розділом в історії УПА є її діяльність по польський бік кордону на територіях, населених українськими лемками. Між 1944 та 1947 рр. ОУН користувалася сильною підтримкою й зберігала значну присутність у цьому регіоні: завдяки ретельним дослідженням УПА польськими воєнними істориками (які незрівнянно більш інформативні, ніж пропагандистські трактати їхніх радянських колег) відомо, що її сили включали близько 2 тис. бійців самої УПА, а також мережу з понад 3 тис. членів ОУН. Неодноразові намагання польського війська витіснити українських партизанів завдавали полякам тяжких втрат. У березні 1947 р., коли один із загонів УПА влаштував засідку і вбив славетного польського генерала й заступника міністра оборони Кароля Сверчевського, УПА провела одну з своїх найуспішніших операцій у цьому регіоні — й водночас поклала початок своїй загибелі.

Розлючений цією подією польський уряд вирішив ліквідувати «українську проблему». У квітні 1947 р. він провів операцію під кодовою назвою «Вісла», що мала як військовий, так і цивільний виміри. Близько 30 тис. польських солдатів, спираючись на підтримку численних чеських і радянських сил, оточили українських партизанів і в запеклих боях знищили або захопили багато з них. Декому вдалося прорватися в Радянську Україну, а декілька сотень з боями пройшли Чехословаччиною й досягли союзницької зони окупації в Німеччині. Така ж трагічна доля спіткала українських лемків, котрі переходили партизанів: майже всіх лемків (близько 150 тис.) без попередження викоринили із землі їхніх предків і розселили по всій Польщі, аби запобігти відродженню УПА в цьому регіоні. В такий спосіб поляки на решті позбулися «української проблеми», що переслідувала їх протягом століть.

Колективізація. Лише в 1947—1948 рр., після того як радянський режим подолав опір УПА, він міг на повну силу розпочати колективізацію. Взагалі вона повторювала модель Радянської України двадцятирічної давності. Спочатку процвітаючих селян (куркулів) обклали такими важкими податками, що вони не змогли утримувати свої господарства. Найбунтівливіших депортували до Сибіру. Тоді радянські агітатори на зборах і в тривалих особистих розмовах змушували селян вступати до колгоспів. Політичний контроль у колгоспах, що на Західній Україні був особливо

жорстким, здійснювали партійні осередки, організовані на машинно-тракторних станціях (МТС). На щастя для західних українців, колективізація не йшла пліч-о-пліч із голодом. Іншою рисою, яка відрізняла колективізацію на Західній Україні від Східної, було те, що її супроводжувала збройна боротьба ослабленої, але від того не менш смертоносною УПА. Цитуємо одне радянське джерело: «Найзапекліші вороги трудового селянства — куркулі та буржуазні націоналісти — чинили впертий опір колгоспному рухові на західних територіях, спалюючи господарські будівлі в колгоспах, вбиваючи активістів і поширюючи серед селян чутки, щоб вселити сумніви щодо колгоспів». Але опір виявився марним, позаяк до 1955 р. майже всі 1,5 млн селянських господарств Західної України вступили до колгоспів, яких налічувалося 7 тис. Таким чином, на щойно анексованих українських територіях непорушно постала одна з основних підвалин радянської соціально-економічної системи.

Як і належало сподіватися, колективізація розгорталася одночасно з індустріалізацією. За австрійського та польського панування Галичина була убогим, економічно визискуваним аграрним регіоном, який слугував звалищем для готових продуктів і майже не виробляв їх у себе. Розуміючи, що, покращивши цю ситуацію, можна здобути політичні дивіденди, радянський режим зробив великі капіталовкладення у промисловий розвиток регіону. Розширилися старі виробництва, такі як видобуток нафти, створювався ряд нових галузей промисловості, включаючи виробництво автомобілів, автобусів, радіоапаратури та ін. Завдяки тому, що західноукраїнські підприємства були щойно збудованими та обладнаними устаткуванням, вивезеним із Німеччини, вони були одними з найсучасніших в СРСР. До 1951 р. промислове виробництво на Західній Україні підстрибуло на 230 % вище рівня 1945 р. й складало 10 % промислового виробництва республіки порівняно з менш ніж 3 % у 1940 р. Швидко зростаючий Львів став одним із основних центрів промисловості республіки.

З індустріалізацією відбувалися соціальні зміни. Початкова нестача спеціалістів і кваліфікованих робітників, необхідних для роботи на нових фабриках, спричинилася до того, що до регіону масово переселялися росіяни. Але водночас активно розвивався місцевий робітничий клас. Наприкінці 40-х — на початку 50-х років на Західній Україні щороку навчалася 20—30 тис. нових робітників. У Львові число промислових робітників зросло з 43 тис. у 1945 р. до 148 тис. у 1958 р. З'явився також новий тут прошарок українських інженерів і техніків. Відтак під егідою радянської влади давно запізніла соціально-економічна модернізація Західної України прискорено рухалася вперед.

Чи не найпопулярнішим заходом радянської влади стало значне розширення освітніх можливостей населення. Щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, у 1945 р., аналогічно політиці 1939 р., новий режим активізував українську початкову освіту. Швидко розвивалася також вища освіта: в 1950 р. у 24 вузах Західної України навчалася вже близько 24 тис. студентів денного й 9 тис. заочного відділень. Однак зростання освітнього рівня зумовлювало й активнішу русифікацію. У 1953 р. навчання в усіх вузах Західної України велось російською мовою, а це виразно вказувало на те, що радянська модернізація також мала на меті сприяти русифікації.

Якщо розвиток освіти був тією рисою радянського режиму, яку населення радо сприймало, то про іншу рису — комуністичну партію — цього сказати не можна. Навіть після перемоги СРСР у війні західні українці не виявляли великого інтересу до вступу в неї. У 1944 р. на Західній Україні налічувалося 7 тис. членів і кандидатів у члени партії й лише кілька сотень робітників серед них. У 1946 р. загальна цифра зросла до 31 тис., а в 1950 р., після інтенсивної кампанії набору до партії, — до 88 тис., що, втім, становило крихітну частину кількості всього населення. Більшість цих членів партії були прибульцями зі сходу. Наприклад, із 23 тис. членів львівської партій-

ної організації у 1950 р. лише 10 % походили з місцевого населення. На селі комуністів було вкрай небагато. Таким чином, хоч партія й монополізувала політичну владу, вона не пустила достатньо глибокого коріння серед західноукраїнського населення. Внаслідок цього у західних українців існувало враження, ніби вони живуть під чужоземним пануванням.

Ідеологічний наступ сталінізму

Незважаючи на великий моральний стимул, який дала більшовикам перемога у другій світовій війні, Сталін був переконаний, що війна завдала радянському суспільству серйозних ідеологічних втрат. Аби піднести бойовий дух народу під час війни, радянські власті підтримували російський і неросійський патріотизм, послабили обмеження релігійної діяльності. Проте найбільше занепокоєння режиму викликало те, що близько 70 млн радянських людей — тих, котрі жили у зоні німецької окупації, працювали на примусових роботах і потрапили у полон, — зазнали впливів західного способу життя. Крім того, шляхом анексії до складу СРСР було включено мільйони людей, які ставилися до його ідеології, політичної системи й економічного порядку вороже чи, принаймні, скептично. Тому, на думку Сталіна, режим повинен був знову посилити контроль над суспільством, особливо в царині ідеології.

Сталін довірив завдання відновлення ідеологічної чистоти своєму близькому помічникові Андрію Жданову. Влітку 1946 р. Жданов пішов у наступ проти тих, хто прагнув лібералізації культурного клімату й захоплювався досягненнями західної цивілізації. Він стверджував, що така позиція крила в собі невдоволеність радянською культурою. А це, на його думку, було недопустимим. «Наше завдання, — проголошував він, — полягає в тому, щоб вести наступ проти буржуазної культури, яка перебуває в стані розкладу і занепаду». Але якщо метою Жданова та його прибічників було відкинути західну культуру, то вони повинні були запропонувати народові привабливішу альтернативу. Відтак ідеологічна кампанія Жданова дала новий поштовх оспівуванню російської культури та наукових досягнень. Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, який розвинув цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а для кожного славетного державного діяча Заходу знаходився російський із ще похвальнішими досягненнями. Поява цієї нової форми російського націоналізму не була чимось несподіваним: ще у травні 1945 р. Сталін провістив його в своєму знаменитому тості за російський народ, вітаючи його як найвидатнішу з усіх націй, що входять до Радянського Союзу.

Як це часто траплялося в минулому, українці виявилися перед ініціативами Сталіна в особливо вразливому становищі. Вони довше, ніж росіяни, перебували під нацистською окупацією, саме їх переважно вивозили для примусової праці до Німеччини, й саме на Західній Україні антирадянські настрої були найбільш непримиренними. На західних українцях найдужче «позначилися» західні впливи. Зауваження Сталіна, що він депортував би до Сибіру всіх українців, якби їх не було так багато, звичайно, не віщувало нічого доброго. Про наближення погрому на Україні свідчило висунуте в липні 1946 р. Центральним Комітетом партії у Москві зловісне звинувачення українських комуністів у тому, що вони «не надають належної уваги підбору кадрів та їхній політично-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури і мистецтва ... де існує ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія» і «мають місце українські націоналістичні концепції». Це був похоронний дзвін по скромному повоєнному ренесансу української культури.

Через місяць, коли Остап Вишня — надзвичайно популярний поет-гуморист, репресований у 30-х роках, — наважився висловити думку, що художник має право

помилятися у пошуках творчого почерку й самобутності, з Москви полетів град звинувачень в «ідеологічній розхлябаності». Сприйнявши цей випадок як підказку, лідер Комуністичної партії України Микита Хрущов та його заступник з ідеології К. З. Литвин тут же дали кілька залпів по українській інтелігенції в цілому, звинувачуючи її в «українському націоналізмі». Тим часом Литвин зосередився на конкретних справах, зокрема на нещодавно опублікованій «Історії української літератури». Він стверджував, що праця мала суттєві «недоліки», бо зображала розвиток української літератури ізольовано від класової боротьби, перебільшувала західні впливи й

Лазар Каганович і Микита Хрущов у Києві. 1947 р.

недостатньо підкреслювала позитивний вплив російської літератури. Через рік подібній критиці було піддано перший том «Історії України», який вийшов у 1943 р. за редакцією М. Н. Петровського.

Нещадні нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачувалися в зосередженості на «вузьких» українських темах. Особливої жорстокості набуло полювання на реальних і удаваних українських націоналістів у 1947 р. під час короткого перебування на Україні Кагановича, який, можливо, отримував садистичну насолоду, тероризуючи представників української інтелігенції.

Апогей цього ідеологічного «закручування гайок» настав у 1951 р., коли на вірш В. Сосюри «Любіть Україну!» впало звинувачення у «націоналізмі», а його автора змусили опублікувати принизливе каяття. Пошуки ідеологічних відхилень набули ще більш гротескового — й смертельного — забарвлення, коли об'єктом переслідувань обрали євреїв. Багато єврейських письменників, учених, художників було репресовано за звинуваченням у «космополітизмі». Таємна поліція навіть сфабрикувала «змову» групи єврейської інтелігенції, що планувала за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитися від Радянського Союзу. Саме в цей час з'явилося сміхотворне твердження, прикметне для радянської пропаганди, нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР.

В міру того як множилися докази, що свідчили про підготовку Сталіним наступної кривавої чистки, інтелігенцію України охоплювала паніка. Практично завмерла творча діяльність, а інтелігенція кинулася визнавати власні помилки й просити вибачення. З усією очевидністю українська інтелігенція засвоїла урок 30-х років: тобто краще відступити сьогодні, якщо хочеш жити й писати завтра. Але якраз коли всі збиралися з силами, щоб пережити наступну сталінську чистку, 5 березня 1953 р. «великий вождь» помер. Здається, було чути, як Україна полегшено зітхнула.

* * *

В українців, котрі до 1939 р. жили під радянським правлінням, післявоєнні роки викликали відчуття «дѣја ви» («вже баченого»). Знову вони поринули у здійснення величезних виснажливих будівельних проєктів, знову переживали гнітючий перехід від періоду відносної гнучкості в ідеології та культурі до ортодоксії, й знову перед ними поставала реальна перспектива голоду і репресій.

Проте для західних українців повоєнні роки відкрили нову добу, ввівши їх у цілковито інший світ, з яким вони мали лише коротке й нещасливе знайомство у 1939—1941 рр. Включення до складу СРСР тепер означало їхнє відмежування від політичних і культурних цінностей Європи. Його результатом також стала втрата найважливішого набутку західноукраїнського суспільства — його широкої організаційної мережі, найстарішим і найважливішим складником якої була греко-католицька церква, а найновішим — ОУН/УПА, мережі, що протягом поколінь служила основним захистом проти чужої влади й найактивнішим виразником української національної самобутності. Але не всі наслідки радянської анексії були негативними: в результаті сталінського диктату нарешті було розв'язано українсько-польський конфлікт, що довго вичерпував сили обох суспільств. Крім того, радянська влада започаткувала давно запізнілу суспільну та індустріальну модернізацію регіону. І як би там не було, але саме вона нарешті об'єднала всіх українців у єдиній державі.

ВІДЛИГА

Смерть Сталіна відкрила нову добу в радянській історії. Виснажливий, марнотратний, нерациональний метод правління за допомогою терору та примусу не можна було застосовувати протягом необмеженого часу. До змін прагнула навіть радянська верхівка. Існувала очевидна й нагальна необхідність загального послаблення жорсткого сталінського контролю. Суттєво важливим було, щоб народ СРСР нарешті отримав відчутні матеріальні блага від накопиченої радянською державою гігантської політичної та економічної потужності. Але в міру того як Кремль обережно послабляв хватку, знову виринали проблеми, нібито вже раніше розв'язані, й наступники Сталіна у пошуках нових рішень нерідко породжували й нові проблеми. Хоч відступ від сталінізму й пошуки свіжих підходів у будівництві комунізму виразно спостерігалися в усіх республіках Радянського Союзу, на Україні ці зміни були особливо численними й вартими уваги.

Нове керівництво

Першою, хоч і тимчасовою ознакою змін стало «колективне керівництво», що заступило одноосібне правління Сталіна. Цей комітет управління, що складався з вищих партійних і урядових функціонерів, став лише коротким перехідним етапом, який дав змогу утвердитися новій сильній людині. Спочатку здавалося, що гору візьме грізний шеф МДБ Лаврентій Берія. Сподіваючись розширити базу підтримки, Берія дав зрозуміти неросійським народам, зокрема грузинам та українцям, що готовий піти для них на великі поступки. Але він прорахувався, заплативши за провал життям (це був останній випадок страти переможеного політичного суперника). Деякий час на передньому плані тримався Георгій Маленков, представник урядової й технократичної бюрократії, що виступав за економічні реформи. Але остаточним переможцем вийшов Микита Хрущов, чия кар'єра була тісно пов'язана з Україною.

Росіянин Хрущов народився в невеликому селі на межі Росії та України. Життєрадісна людина, але типовий партійний апаратник, він піднісся на вершину влади завдяки неабиякій спритності та рабському плазуванню перед Сталіним, а також вакансіям у партійній ієрархії, що їх створювали чистки. Як ми вже знаємо, у 1938 р. його послали на Україну, щоб завершити «Велику чистку» й почати відбудову української компартії. Через рік він контролював процес включення Західної України до Радянського Союзу. А в повоєнні роки Хрущов наглядав за відбудовою економіки, повторним включенням Західної України до складу СРСР і боротьбою з українськими націоналістами. Хоча Хрущов був безжальним виконавцем сталінських вказівок, він здобув деяку особисту популярність завдяки увазі, яку звертав на «місцевий колорит», часто з'являючись в українських вишиванках і демонструючи замилювання українськими піснями.

Переїхавши до Москви у 1949 р., Хрущов зберіг тісні взаємовигідні стосунки з українською компартією. Тому вона стала першою республіканською парторганізацією, яка підтримала його в боротьбі за владу й залишалася для нього надійною опорою. Хрущов віддячив послугою за послугою. Через кілька місяців після смерті Сталіна за звинуваченням у русифікації вищої освіти на Західній Україні та дискримінації місцевих кадрів було усунуто з посади першого секретаря КПУ малопопулярного російського шовініста Леоніда Мельникова. Натомість було призначено Олексія Кириченка, першого на цій посаді українця (відтоді першими секретарями КПУ призначатимуться тільки українці). Високі пости отримали також українці: Дем'ян Коротченко очолив уряд республіки, Никифор Кальченко — Раду Міністрів. Правління «трьох «К» підсилювалося іншими призначеннями, які імпонували українцям. Урядові посади дістали паплюжений свого часу драматург Олександр Корнійчук та син славетного українського прозаїка Семен Стефаник.

Зміни в особовому складі супроводжувалися зростанням чисельності членів партії на Україні: у 1952 р. вона налічувала 770 тис. членів і кандидатів у члени партії, а в 1959 р. — уже близько 1,3 млн, з них 60 % українців. Із факту призначення українських комуністів на високі посади та їхнього кількісного зростання з усією очевидністю випливало, що нове кремлівське керівництво відкрито заграє з українськими комуністами; це різко контрастувало з політикою Сталіна.

Українські комуністи поширили свій вплив не лише у власній республіці, деякі з них швидко дісталися союзного рівня. Військові Родіон Малиновський, Андрій Гречко та Кирило Москаленко досягли високого рангу Маршала Радянського Союзу, а два перших були також міністрами оборони. Володимир Семичастний обійняв пост голови союзного КДБ, а чотири українці — Олексій Кириченко, Микола Підгорний, Дмитро Полянський та Петро Шелест — увійшли в одинадцятку Політбюро ЦК КПРС — найвищого органу влади в СРСР. Головною причиною їхнього піднесення були тісні зв'язки з Хрущовим, а не те, що вони були українцями. Як кар'єристи, котрі прагнули піднятися на вершину радянської системи, ці люди, як правило, не квапилися виявляти прихильність до своєї нації. І все ж їхня присутність на вершині влади свідчила про зростаючу вагу українців та їхньої республіки.

Україна: «друга серед рівних»

Становище України у складі СРСР за хрущовської доби влучно визначив Борис Левицький фразою «друга серед рівних». Дедалі більше фактів указувало на те, що між Кремлем і Києвом виникло негласне порозуміння, за яким українцям за підтримку та співпрацю пропонувалася роль молодшого партнера в управлінні радянською імперією; росіяни, звісна річ, були старшими партнерами. Українцям, які не вірили в можливість самостійності й не прагнули здобути її, ця модерна версія малоросійства XIX ст., здавалося, пропонувала широкі індивідуальні можливості зробити кар'єру. Для Кремля здобути підтримку українців мало основоположне значення, оскільки вони були не лише другою за величиною, але й єдиною нацією в СРСР, яка могла виступити серйозним супротивником російської гегемонії. Близькі мовні та культурні зв'язки між двома народами полегшували цю співпрацю.

У 1954 р. з метою відзначення російсько-українського партнерства по всьому Радянському Союзу з надзвичайною помпезністю були проведені святкування трьохсоті річниці Переяславської угоди. На додаток до численних урочистостей, міріадів публікацій та незліченних промов ЦК КПРС обнародував тринадцять «тез», у яких доводилася непохитність «вічного союзу» українців із росіянами. Щоб підкреслити ті великі переваги, що їх привніс Україні союз із Москвою, святкування річниці Пере-

Іншим питанням, що стало обговорюватися, був занепад української науки. Історики, на відміну від численних партійних заробітчан, котрі називали себе істориками, виступали проти жорсткого ідеологічного контролю Москви в їхній галузі, що призвів до «зубожіння історії». Це зубожіння виражалося у провінціалізмі, рабському дотриманні партійної лінії, перебільшенні зв'язків і спорідненості з Росією та одночасному приниженні «української історичної самобутності». Аналогічні скарги на стан речей у своїй ділянці висловлювали літературознавці.

Кремль, очевидно, прислухався до всього цього. У 1957 р. українські історики дістали дозвіл заснувати власний часопис під назвою «Український історичний журнал». Через два роки почалася публікація Української Радянської Енциклопедії, частково у відповідь на подібний проект, що його здійснювали українські емігранти на Заході. За цим пішли такі вагомі багатотомні публікації, як «Словник української мови», «Історія української літератури», «Історія українського мистецтва» й дуже детальна «Історія міст і сіл України», якої не мали навіть росіяни.

Намагаючись піднести українську науку й тим самим підняти престиж української культури, інтелігенція зосередилася не лише на традиційних гуманітарних дисциплінах, а й вимагала створити в республіці можливості для розвитку таких сучасних галузей знань, як ядерні дослідження та кібернетика. Так, у 1957 р. в Києві було засновано комп'ютерний центр, що в 1962 р. став Інститутом кібернетики й вивів Україну на провідну роль у цій галузі в СРСР. З'являлися численні україномовні журнали з природничих і суспільних наук. Українська інтелектуальна еліта, цілком очевидно, збиралася використати створені десталінізацією можливості для поширення сучасних знань українською, а не російською мовою.

Оскільки Хрущов визнав, що багато жертв сталінського терору були репресовані незаконно, дедалі гучніше лунали вимоги реабілітувати їх. Першими, кому по смертно повернули добре ім'я, стали репресовані під час чисток комуністи. На Україні зростали вимоги реабілітувати таких націонал-комуністів, як Скрипник, Хвильовий і члени КПЗУ. Незабаром уже пропонувалося реабілітувати такі ключові постаті культури, як драматург Микола Куліш, театральний режисер Лесь Курбас, кінорежисер світової слави Олександр Довженко й видатний мислитель XIX ст. Михайло Драгоманов, кожен із яких досяг успіхів у намаганні піднести українську культуру над властивою для неї провінційністю. Позаяк відновлення доброго імені цих діячів торкалося такого політично чутливого питання, як культурна незалежність України та її «власний шлях до комунізму», партія реагувала на ці вимоги обережно й неоднозначно. Але той факт, що українська інтелігенція продовжувала добиватися реабілітації згаданих діячів, свідчив про те, що ідеї репресованих і надалі зберігали свою притягальну силу.

Для мільйонів українців, ув'язнених у сибірських таборах примусової праці, десталінізація принесла несподівану волю: багато з них отримали амністію й дозвіл повернутися додому. Цю часткову ліквідацію гігантської системи концтаборів прискорив ряд табірних повстань, зокрема у Воркуті та Норильську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА. Проте Кремль дав ясно зрозуміти, що не допустить інтегрального націоналізму ОУН. У 1954 р., в розпал святкувань переяславської річниці, було оголошено про страту Василя Охримовича — видатного провідника ОУН на еміграції, якого з літака закинули на Україну американці. А в 1956 р. відбувся ряд широко висвітлених у пресі процесів над колишніми членами ОУН, що закінчилися смертними вироками. Не викликало сумнівів, що режим і далі не вагаючись розправиться з кожним, хто зайде надто далеко в обороні українських інтересів.

Національне питання. Чи не найпромовистішим свідченням рішучості Хрущова дотримуватися основних засад радянської національної політики — навіть якщо

яслава вінчав акт передачі Криму від Російської Федерації Україні — як «свідчен- дружби російського народу».

Але кримський «подарунок» був не таким добродійним актом, як спочатку здавалося. По-перше, оскільки півострів був історичною батьківщиною кримськ татар, що їх вигнав Сталін під час другої світової війни, росіяни не мали морально права дарувати, а українці приймати цей дар. По-друге, через наближеність та ек номічну залежність від України Крим природно утримував з нею сильніші зв'язк ніж з Росією. Нарешті, приєднання Криму звалило на Україну ряд економічних і п літичних проблем. Депортація татар у 1944 р. спричинилася до економічного хаос в регіоні, й компенсувати втрати довелося з київського бюджету. Ще важливіши було те, що, за даними перепису 1959 р., в Криму проживало близько 860 тис. росія і лише 260 тис. українців. І хоч після 1954 р. Київ намагався переселити до цього ре гіону українців, росіяни, багато з яких агресивно відкидали усяку форму україні зації, лишилися тут переважною більшістю. В результаті кримський «подарунок» помітно посилив присутність росіян в Українській республіці. В цьому розумінні він без сумніву, став належним відзначенням Переяславської угоди.

Десталінізація

Намагання нового керівництва дістати ширшу підтримку серед неросійських на- родів і особливо серед українців були частиною великого плану реформ. Сталінський підхід до модернізації, що являв собою поєднання терору, ідеології та примусової індустріалізації, виявився ефективним, але штучним методом просування радянсько- го суспільства вперед. Хрущов розумів, що в остаточному підсумку переконання, а не примус, ефективність, а не задушливий контроль, майстерне управління, а не ре- волюційний запал, забезпечать надійне зростання Радянського Союзу. Щоб здійсни- ти перехід до нових методів, належало спочатку розірвати зі старими.

У 1956 р. на ХХ з'їзді партії Хрущов виголосив одну з найдраматичніших у ра- дянській історії промов. У тривалому й детальному виступі він піддав нищівній кри- тиці Сталіна та його злочини, викликавши серед партійних ортодоксів велику роз- губленість. Ця «секретна промова» стала сигналом до початку десталінізації. За нею почали відбуватися помітні зміни в атмосфері життя країни. Було послаблено ідеоло- гічні настанови, що стало початком «відлиги» в культурному житті. *Послаблювалася*

Політика самоізоляції — в міру того як заохочувалися поїздки (хоч і ретельно кон- трольовані) до СРСР із кордону й особливо туризм усередині країни. Невпинна русифікація неросійських народів стала більш скраденою. Почалася підготовка до проведення глибоких змін в економіці. Це не означало, що зникли тоталітарні риси режиму — вони лишалися великою мірою недоторканими. Проте відчутно послаби- лися притаманні сталінському періодові всеохоплюючий страх і творчий параліч.

Зміни на Україні. Спочатку українці реагували на ці зміни з обережністю, якої вони навчилися за сталінщини. Але коли стало ясно, що критика «культу особи» Сталіна ведеться відверто і в широких масштабах, вони приєдналися до неї з цілим потоком власних скарг і вимог. Як і належало сподіватися, особливо сильно зву- чало невдоволення у середовищі діячів культури. Одним із перших пролунало, а по- тім не раз повторювалося звинувачення за той жалюгідний стан, у якому опинилася українська мова. Інтелігенція, студенти, робітники й навіть партійні чиновники — всі повторювали один і той же рефрен: особливий статус в СРСР російської мови ні- як не означає, що українська мова повинна зазнавати дискримінації. Такі гасла, як «Захистімо українську мову!» та «Розмовляймо українською!», дедалі частіше лунали по всій республіці, особливо в середовищі студентів університетів.

яслава вінчав акт передачі Криму від Російської Федерації Україні — як «свідчення дружби російського народу».

Але кримський «подарунок» був не таким добродійним актом, як спочатку здавалося. По-перше, оскільки півострів був історичною батьківщиною кримських татар, що їх вигнав Сталін під час другої світової війни, росіяни не мали морального права дарувати, а українці приймати цей дар. По-друге, через наближеність та економічну залежність від України Крим природно утримував з нею сильніші зв'язки, ніж з Росією. Нарешті, приєднання Криму звалило на Україну ряд економічних і політичних проблем. Депортація татар у 1944 р. спричинилася до економічного хаосу в регіоні, й компенсувати втрати довелося з київського бюджету. Ще важливішим було те, що, за даними перепису 1959 р., в Криму проживало близько 860 тис. росіян і лише 260 тис. українців. І хоч після 1954 р. Київ намагався переселити до цього регіону українців, росіяни, багато з яких агресивно відкидали усяку форму українізації, лишилися тут переважною більшістю. В результаті кримський «подарунок» помітно посилив присутність росіян в Українській республіці. В цьому розумінні він, без сумніву, став належним відзначенням Переяславської угоди.

Десталінізація

Намагання нового керівництва дістати ширшу підтримку серед неросійських народів і особливо серед українців були частиною великого плану реформ. Сталінський підхід до модернізації, що являв собою поєднання терору, ідеології та примусової індустріалізації, виявився ефективним, але штучним методом просування радянського суспільства вперед. Хрущов розумів, що в остаточному підсумку переконання, а не примус, ефективність, а не задушливий контроль, майстерне управління, а не революційний запал, забезпечать надійне зростання Радянського Союзу. Щоб здійснити перехід до нових методів, належало спочатку розірвати зі старими.

У 1956 р. на ХХ з'їзді партії Хрущов виголосив одну з найдраматичніших у радянській історії промов. У тривалому й детальному виступі він піддав нищівній критиці Сталіна та його злочини, викликавши серед партійних ортодоксів велику розгубленість. Ця «секретна промова» стала сигналом до початку десталінізації. За нею почали відбуватися помітні зміни в атмосфері життя країни. Було послаблено ідеологічні настанови, що стало початком «відлиги» в культурному житті. Послабловалася політика самоізоляції — в міру того як заохочувалися поїздки (хоч і ретельно контрольовані) до СРСР із-за кордону й особливо туризм усередині країни. Невпинна русифікація неросійських народів стала більш скраденою. Почалася підготовка до проведення глибоких змін в економіці. Це не означало, що зникли тоталітарні риси режиму — вони лишалися великою мірою недоторканими. Проте відчутно послабилися притаманні сталінському періодові всеохоплюючий страх і творчий параліч.

Зміни на Україні. Спочатку українці реагували на ці зміни з обережністю, якої вони навчилися за сталінщини. Але коли стало ясно, що критика «культу особи» Сталіна ведеться відверто і в широких масштабах, вони приєдналися до неї з цілим потоком власних скарг і вимог. Як і належало сподіватися, особливо сильно звучало невдоволення у середовищі діячів культури. Одним із перших пролунало, а потім не раз повторювалося звинувачення за той жалюгідний стан, у якому опинилася українська мова. Інтелігенція, студенти, робітники й навіть партійні чиновники — всі повторювали один і той же рефрен: особливий статус в СРСР російської мови ніяк не означає, що українська мова повинна зазнавати дискримінації. Такі гасла, як «Захистімо українську мову!» та «Розмовляймо українською!», дедалі частіше лунали по всій республіці, особливо в середовищі студентів університетів.

водночас робилися деякі другорядні поступки — стала реформа освіти 1958 р. Ті положення її широкої перебудови, що торкалися вивчення національних мов, містили надзвичайно багато суперечностей. Отож, школярі були зобов'язані вивчати рідну, а також російську мову. Позірно ліберальна хрущовська реформа передбачала право батьків вибирати мову навчання для своїх дітей. На практиці це означало, що можна навчатися на Україні й не вивчати української мови. З огляду на цілий ряд формальних і неформальних спонук до вивчення російської слід було чекати, що багато батьків віддадуть своїх дітей до російських шкіл, аби не обтяжувати їх вивченням другої, хай навіть рідної, мови. Попри бурю протестів, до яких приєдналися навіть українські партійні чиновники, режим завдав цього удару по вивченню національних мов, продемонструвавши в такий спосіб, що навіть у період лібералізації він міг лише модифікувати, але не відкинути остаточно політику русифікації.

Проте вплив десталінізації сягнув далеко поза політико-культурні течії та протечії, в яких рухалися кремлівські політики й київські інтелектуали. Загальне послаблення ідеологічного контролю виявило нові настрої, що зароджувалися серед освіченої міської молоді. Якщо палка меншість була сповнена рішучості виправити кривди сталінського терору, то величезна більшість не виявляла в ідеологічних і політичних питаннях великої заінтересованості. І все ж у молоді виразно зростали настрої непокори владі та прагнення керуватися в житті засадами індивідуалізму, так довго пригнічуваного сталінською ортодоксією. Для молоді стали нестерпними одноманітність радянського життя, віджила мораль, старомодна манера вдягатися і вкрай ідеологізована система навчання. В її середовищі поширювалася мода на західну джазову та поп-музику, що викликало переляк у старшого покоління. А деякі молоді люди, зокрема так звані «стиляги», навіть хизувалися своїм нечуваним (за радянськими мірками) одягом і «антигромадською поведінкою». На Україні, як і в усьому Радянському Союзі, почало з'являтися матеріалістичне й егоцентричне «Я»-покоління (вже достатньо сформоване на Заході), дуже відмінне від попереднього, що породило таких завзятих комуністів і націоналістів.

Експерименти в економіці

Послідовники Сталіна надавали великого значення підвищенню економічної ефективності радянської системи. Від успіху в цій галузі залежало багато, оскільки, випередивши Захід в економічному відношенні, Радянський Союз тим самим зміцнив би своє внутрішнє становище й разом з тим показав світові, що комунізм є справді передовою системою. Хрущов, як не парадоксально, розумів: щоб довести економічні переваги комунізму, партія муситиме стати менш ідеологізованою й більш управлінською організацією.

У період «колективного керівництва» в Кремлі точилися гострі дебати про те, в якій формі і в якому напрямі належить проводити економічні реформи. Але існувало загальна згода, що хронічним недоліком радянської економіки є сільське господарство. На це вказувала проста статистика: між 1949 і 1952 рр. обсяг продукції промисловості зріс на 230 %, а сільського господарства — лише на 10 %. Ця статистика була для радянського керівництва не лише соромом, а й істотною економічною, політичною та ідеологічною вадою. Низька продуктивність сільського господарства означала нестачу продуктів, що, звісно, викликало сумніви (як у самій країні, так і за кордоном) у перевагах радянської системи. Тому, вирішивши, що роки, проведені на Україні, зробили його спеціалістом із сільського господарства, Хрущов удався до широких заходів для покращення ситуації на селі. Для України, цієї житниці Радянського Союзу, його заходи мали особливе значення, оскільки вже вкотре Україна мала слугувати майданчиком сільськогосподарського експериментаторства.

Сільськогосподарські проекти. Загальновідомим проектом Хрущова було підняття цілини, що передбачало освоєння для подальшої культивуації близько 16 млн га незайманих земель Казахстану й Сибіру. Розпочатий у 1954 р. проект мав на увазі використання величезних людських і матеріальних ресурсів, і велику частину цих витрат мала взяти на себе Україна. До 1956 р. звідси на цілину було перекинута тисячі тракторів і 80 тис. досвідчених сільськогосподарських робітників. Багато з них оселилися там назавжди. Водночас кожної весни на сезонні роботи добровільно їхали з України сотні тисяч студентів. Хоч ця програма дала неоднозначні результати, вона, цілком очевидно, вичерпувала з України ресурси й послаблювала сільськогосподарське виробництво республіки.

Інший експеримент передбачав несподіваний перехід до вирощування величезної кількості кукурудзи на загальній площі 28 млн га по всьому Радянському Союзові. За американською моделлю її мали використовувати як корми для збільшення продукції виснаженого тваринництва. Через кілька років Кремль наказав колгоспникам перейти на нову систему сівозміни. Як завжди, більшу частину тягаря цих складних і дорогих нововведень несла Україна.

Однак найширшою підтримкою на Україні користувалася реформа (власне, саме українці виступили з ініціативою її проведення), що стосувалася машинно-тракторних станцій, які забезпечували колгоспи технікою (й політичним наглядом). Через постійні сутички між МТС і колгоспами навколо того, як обробляти землю, українці переконали уряд ліквідувати МТС, а техніку продати колгоспам.

Зростаюча складність обробки землі вимагала висококваліфікованих і технічно вправних фахівців. А їх дуже бракувало в українському селі. В 1953 р. з 15 тис. голів колгоспів на Україні менш як 500 мали вищу й неповну вищу освіту. Для того щоб покращити ситуацію, з міст на роботу в колгоспах залучали досвідчених інженерів і техніків. Відстаючі колгоспи прикріплялися до промислових шефських підприємств, які забезпечували технічну допомогу. В результаті на селі з'явилася нова соціальна група «сільськогосподарських технократів». Тим часом уряд підняв колгоспникам заробітну платню, й розрив між промисловими та сільськогосподарськими робітниками став повільно зриватися.

Незважаючи на докорінні зміни та грандіозні експерименти, урядові не вдалося добитися такого швидкого, як планувалося, збільшення сільськогосподарської продукції. Кремль і надалі відмовлявся надати селянам достатні стимули для кращої праці, чиновники в далекій Москві продовжували вирішувати, які культури вирощуватиме колгосп, як їх слід сіяти, а селян карали штрафами за обробіток їхніх крихітних (хоч і надзвичайно продуктивних) ділянок. Убогі досягнення в перебудові сільського господарства мали, проте, важливі політичні наслідки для українських комуністів. Хрущов дуже покладався на їхню допомогу в реформуванні сільського господарства. Тим часом у Києві зростало невдоволення непропорційно великими вимогами, що ставилися до України. Теплі стосунки між Хрущовим та українськими комуністами стали холоднішими.

Зміни у промисловості. На початку 50-х років промисловість України, як і всього Радянського Союзу, розвивалася дуже успішно. По суті для неї наставав золотий вік. Але наприкінці 50-х років вона сповільнила темпи. Інша проблема, що стояла перед кремлівським керівництвом, була такою: чи продовжувати спиратися в основному на важку промисловість, чи скеровувати більші інвестиції в легку, від чого виграв би обкрадений радянський споживач. Хрущов схилився на користь важкої промисловості, але, на відміну від Сталіна, він не міг цілковито знехтувати споживачем, особливо після обіцянки, що до 80-х років Радянський Союз за економічними показниками наздожене й випередить Захід. Відтак на початку 60-х років у державних крамницях стали з'являтися телевізори, пилососи, холодильники й навіть автомо-

білі. Але вони надходили в дуже обмежених кількостях і були страшенно низької якості.

В 1957 р., щоб розв'язати проблему спаду продуктивності промислового виробництва, Хрущов розгорнув свою суперечливу економічну реформу на основі раднаргоспів (рад народного господарства), що стала однією з найрадикальніших організаційних змін у радянській економіці починаючи з 20-х років. Спроба перемістити центр планування економіки від московських міністерств до обласних органів мала за мету обминути вузькі місця бюрократичної організації та чиновництво в центрі. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, і під кінець 1957 р. вони наглядали за 97 % заводів у республіці (порівняно з 34 % в 1953 р.). Не дивно, що українські планувальники економіки й господарські керівники заговорили насамперед про потреби та інтереси своєї республіки, а не Радянського Союзу в цілому. На початок 60-х років, коли Україна та інші республіки стали проводити виразно незалежну економічну політику, Москва занепокоїлася, звинувачуючи їх у «місництві». Очевидно, що й тут хрущовські реформи призвели до несподіваних ускладнень. Як і належало чекати, «флірт» України з економічним самоствердженням виявився швидкоминучим.

Хоч хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань, гідне подиву зростання валового національного продукту СРСР, що аж до 70-х років перевищував показники Сполучених Штатів Америки, сприяло піднесенню життєвого рівня й різко контрастувало з періодом сталінського правління. Так, на Україні між 1951 і 1958 рр. прибутки середнього робітника зросли на 230 %. Найбільше підвищення прибутків відносно інших категорій населення отримав стражденний колгоспник. Інакше кажучи, за Сталіна рівень особистого споживання зростав щороку на 1 %, а за Хрущова — на 4 %.

Завдяки тому, що в сільськогосподарське виробництво було включено мільйони гектарів додаткових земель, зросли кількість і асортимент продуктів харчування. Нарешті раціон середньої радянської сім'ї, що звичайно складався з таких основних продуктів, як хліб і картопля, розширився до більш-менш регулярного споживання овочів і м'яса. В крамницях з'явилися навіть такі екзотичні делькатеси, як цитрусові. В далекі села проклали дороги, підвели електрику. Виснажливу працю радянської господарки, яка звичайно працювала повний робочий день на підприємстві, дешеполегшила поява відносно сучасних побутових пристроїв. А телевізор, цей чудовий засіб пропаганди та розваг, став звичайним предметом обстановки. В містах основною проблемою залишався брак житла, головним чином через щорічний приплив до них 2,5 млн чоловік. Проте хоча життєвий рівень ще далеко відставав від західного, для радянських людей, які не мали великих сподівань і порівнювали свій сучасний стан з недавнім і жадливим минулим, ці зміни були значним кроком вперед. За Хрущова люди мали менше підстав, ніж у сталінський період, скаржитися на радянську систему.

Активізація інтелігенції

У 1961 р. Хрущов почав нову хвилю десталінізації, кульмінацією якої стало винесення труни диктатора з кремлівського мавзолею. Критика Сталіна завжди була для українців доброю новиною. Їхню впевненість у собі посилювали й інші події. Завдяки надзвичайно великому врожаю, який того року зібрали в республіці, партійні керівники України опинилися у вигідному становищі і могли вимагати від Кремля дальших поступок. У травні 1961 р., намагаючись згладити напруженість, що виникла між ним та українцями через проблеми сільськогосподарського виробництва, Хрущов здійснив широко розрекламовану в пресі подорож на могилу Тараса Шев-

ченка. Тим часом набирала сили «відлига» в культурному житті: за кордоном був опублікований роман Б. Пастернака «Доктор Живаго», який утверджує загальнолюдські, а не суто радянські цінності (хоч його автора згодом було за це покарано), а в радянській періодиці з'являється повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», яка в суворих подробицях описує життя в'язнів сталінських концентраційних таборів. Здавалося, ці факти вказували на можливість дальшої лібералізації в літературі та культурі попри сердите бурчання, що долігало з Кремля.

На Україні культурна еліта й насамперед письменники в умовах десталінізації вдалися до нових спроб розширити межі творчого самовираження. Й знову вони писали про втрати, що їх завдав українській культурі Сталін. Письменники старшого покоління продовжували вимагати реабілітації своїх репресованих колег. Так, Олександр Корнійчук закликав опублікувати «Бібліотеку великих 20-х» для популяризації творів Блакитного, Куліша, Курбаса та інших жертв чисток. Інші прагнули добитися аналогічного для тих, хто в 40-х роках став жертвами Кагановича. І всі таврували наступ русифікації, що продовжувався.

Але особливо визначною подією стала поява нового покоління письменників, критиків і поетів, таких як Василь Симоненко, Ліна Костенко, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Іван Драч, Микола Вінграновський і Дмитро Павличко, котрі вимагали виправити «помилки», яких у минулому припустився Сталін, і надати гарантії того, що культурний розвиток народу не душитимуть у майбутньому. На їхній погляд, найкраще втілити цю мету можна лише «шляхом повернення до правди». З нетерпінням спостерігаючи за непослідовністю десталінізації, вони вимагали припинити втручання партії в справи літератури й мистецтва, визнати право експериментувати різнманітними стилями, забезпечити центральну роль української мови в освітній і культурній діяльності в республіці. На початку 60-х років представники цього нового покоління в літературі, яке стали називати «шестидесятниками», не лише відкидали втручання партійних чиновників, а й викривали лицемірство, опортунізм і надмірну обережність своїх старших колег. У своєму бунтарстві, спрямованому одчасно й проти контролю партії, й проти позиції старших, ці талановиті молоді люди, звісно, переходили за встановлені Хрущовим рамки лібералізації. До того ж нова літературна когорта користувалася значною й дедалі ширшою підтримкою, особливо серед молододі інтелігенції.

Реакція

Неспокій, що поширювався в усьому радянському суспільстві, не міг не стурбувати Хрущова та його кремлівських однодумців. У грудні 1962 р. він викликав до себе групу провідних російських письменників і застеріг їх від надмірного радикалізму. Через кілька місяців дошкульній критиці в пресі було піддано ряд представників російської інтелігенції. Стало зрозуміло, що режим невдовзі почне погром лібералів. прийнявши сигнал Москви, партійні чиновники в Києві приготувалися приструнити незрілі елементи» в українській літературній громаді.

Навесні 1963 р. наступ почав Андрій Скаба, український партійний чиновник, відповідальний за ідеологічну чистоту, нищівно розгромивши творчість таких літературознавців, як Сверстюк, Світличний і особливо Дзюба. Валентин Маланюк, головний охоронець ідеології на Україні, застерігав громадськість від молодих і недосвідчених письменників, котрі виступають у «ролі перших борців проти гльту особи і звертають надмірну увагу на негативні явища цього періоду і, більше того, вихваляють твори західних письменників». Крім чергового заклику до боротьби усіма виявами українського «буржуазного націоналізму», він з гордістю оголошував

про свої успіхи в боротьбі з релігією і обіцяв замінити релігійні свята на такі радянські утвори, як «День Серпа і Молота» та «Вечори робітничої слави».

Іншим фактом, що вказував на повернення певних аспектів сталінізму, стала поява кількох неофіційних антисемітських публікацій. Найхарактернішою з них був трактат «Іудаїзм без прикрас», що його у 1964 р. опублікувала Академія наук України, цілком ймовірно, за вказівкою Москви, оскільки в останні дні життя Сталіна пропагандистський апарат фабрикував матеріали, в яких намагався показати близькі зв'язки й тісну співпрацю між українськими націоналістами та сіоністами. Ліберальна українська інтелігенція піддала книгу суворій критиці. Але справжній вибух обурення викликало повідомлення про те, що у травні 1964 р. вшент згорів відділ бібліотеки Академії наук України, в якому зберігалися тисячі безцінних книжок і документів з української історії та культури. У вчиненні цього «нечуваного в історії світової культури злочину» признався якийсь Погружальський — русофіл зі схильностями психопата.

Ці події стали промовистим свідченням рішучості Хрущова відновити дисципліну серед інтелігенції. Проте повертатися до політики «жорсткої руки» було запізно. Ряд невдач у внутрішній і зовнішній політиці, серед яких провал ракетної конфронтації навколо Куби, розрив з Китаєм, безладдя, породжене реформами, й катастрофічний неврожай 1963 р., фатально ослабили позиції радянського лідера. В жовтні 1964 р. його колеги втратили терпець і змусили Хрущова піти у відставку. Добі реформ, експериментаторства й лібералізації прийшов кінець.

* * *

Часи Хрущова, цілком очевидно, були перехідним етапом радянської історії. Незважаючи на численні невдачі, розчарування й несподівані наслідки від реформ та експериментів, усе ж таки вдалося перетворити СРСР із країни, де правлять терор і драконівська політика, на більш раціональну систему господарювання, орієнтовану на передову індустріальну технологію. Цей перехід виразно відчувався на Україні, де сталінізм сягнув найжахливіших форм.

Які ж зміни відбулися в хрущовські роки і — що не менш важливо — які не відбулися? Припинилися масові арешти, терор і чистки. Таємна поліція, прерогативи якої обмежили, тепер викликала «небезпечні елементи» на «задушевні» розмови і, як правило, погрожувала звільненням з роботи чи обмеженням можливостей дістати освіту їхнім дітям. Та якщо ці зустрічі не давали бажаного результату, проводилися арешти (але вже не розстріли), не такою суворою стала трудова дисципліна. Поступово підвищувався життєвий рівень. На деякий час письменники, поети та інші діячі культури дістали ширший простір для самовираження. Зростали впевненість керівництва республіканської компартії у своїх силах та визнання важливого економічного значення України у складі СРСР. Але найбільш вражаючою, особливо з огляду на жадливі втрати, що їх зазнала українська інтелігенція в 30-х роках, стала поява нового багатобічного покоління діячів культури.

Проте в недоторканості збереглося багато основоположних рис радянського способу життя. Цензура продовжувала жорстоко регламентувати межі того, що дозволялося читати, бачити й слухати. Абсолютну монополію на політичну владу утримувала комуністична партія. Попри реформи економікою й далі управляли бюрократи, а всі громадяни працювали на державних підприємствах і в установах та купували товари у державних крамницях. Зростання значення України в СРСР і політичні успіхи окремих українців ніяк не змінили того факту, що інтереси України лишалися цілком підпорядкованими інтересам радянської імперії в цілому.

ЗАСТІЙ ТА СПРОБИ РЕФОРМ

У перші десятиліття свого існування радянський режим виявляв себе як найбільш радикальний і новаторський у світі. Проте до 60-х років типовою ознакою його внутрішньої політики став крайній консерватизм. Побояючись непередбачених і небажаних наслідків змін, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти — у дещо м'якшій формі — ту систему, яку створив Сталін. Для України це означало, що не Київ, а Москва й надалі прийматиме всі визначальні для українців рішення. А русифікація, спрямована на те, щоб тримати вкупі численні народи СРСР, не тільки продовжувалася, а й посилювалася.

Але навіть всемогутньому і всюдисущому радянському адміністративному апаратові виявилось не під силу здійснювати повний контроль над суспільством. Серед інтелігенції йшло бродіння — річ неможлива в сталінські роки. Ще більшою несподіванкою стало те, що погляди й політика партійного керівництва України цілком очевидно, хай і на нетривалий час, відхилилися від політичного курсу Кремля. Хоч радянська система лишалася цілком непорушною, серед населення зростав скептицизм щодо її ефективності й особливо здатності піднести рівень життя. До середини 80-х років необхідність змін стала незаперечною й гострою. Відтак радянська олігархія обрала з-поміж себе людину для запровадження поступових реформ. На Україні вони відбувалися дуже повільно і в обмежених масштабах. Але досить було й того, що визнавалися далеко не розв'язаними багато політичних, культурних та економічних проблем, про розв'язання яких раніше оголошував режим.

Люди «нагорі»

Росіянин Леонід Брежнев, як і його попередник Хрущов, прийшов до влади, маючи тісні зв'язки з Україною. На відміну від поривчастого й непоступливого Хрущова обережний Брежнев поширював свій вплив, забезпечуючи своїй політиці підтримку радянської олігархії та гарантуючи цій еліті стабільне становище. Відтак його 18-річне перебування при владі позначили консервативні тенденції, хоча вже більше не тоталітаристські (відомий радянолог Мерл Фейнсон дала повільному відступові радянського режиму від сталінізму химерну назву «закону зменшення диктаторів»), зате виразно авторитарні. Але якщо влада застосовувалася тепер стриманіше, ніж за Сталіна, вона й надалі, поза всяким сумнівом, зосереджувалася в руках партії і вживалася з метою поширення радянської могутності за кордоном і забезпечення цілковитого контролю в самій країні.

Шелест і Щербицький. У брежневський період Україна мала двох лідерів комуністичної партії — Петра Шелеста й Володимира Щербицького, політичні лінії яких очі й відрізнялися, але однаково переконливо ілюстрували проблемами, що поставали

перед українськими радянськими провідниками, а також контекст, в якому здійснювалася політика українського, тобто республіканського рівня.

Перебування Шелеста на посаді першого секретаря Комуністичної партії України тривало з 1963 до 1972 р., і характерною його рисою стало поновлення самоствердження українців. Із тих скупих матеріалів, які мають західні аналітики, випливає, що це самоствердження було насамперед наслідком намагань Шелеста відстояти інтереси України в межах Радянського Союзу. Шелест не був якимось прихованим націоналістом. Навпаки, у багатьох відношеннях він виявився більш непохитним комуністом, ніж його зверхники в Москві. Існують вказівки на те, що він був затятим противником Заходу, підтримував інтервенцію до Чехословаччини в 1968 р., непокоячись, щоб її реформістські тенденції не «заразили» України, занедбав Західну Україну й віддавав перевагу важкій промисловості перед виробництвом споживчих товарів. Правдоподібно, що його непоступливість у тих чи інших питаннях завдавала клопотів навіть Брежнєву.

Але існував інший аспект політики Шелеста, який не влаштував Кремль ще більше. Виглядало на те, що український керівник серйозно сприймав обіцянку надати Україні автономію, а також передбачений радянською конституцією принцип рівноправності всіх народів СРСР. Відтак він не бажав визнавати за росіянами роль «старшого брата» в Радянському Союзі. Можливо, Шелест прагнув добитися для України статусу, аналогічного тому, який мали Польща, Чехословаччина чи Угорщина, тобто наскрізь комуністичного суспільства, специфічні економічні та культурні потреби якого визнавала б Москва.

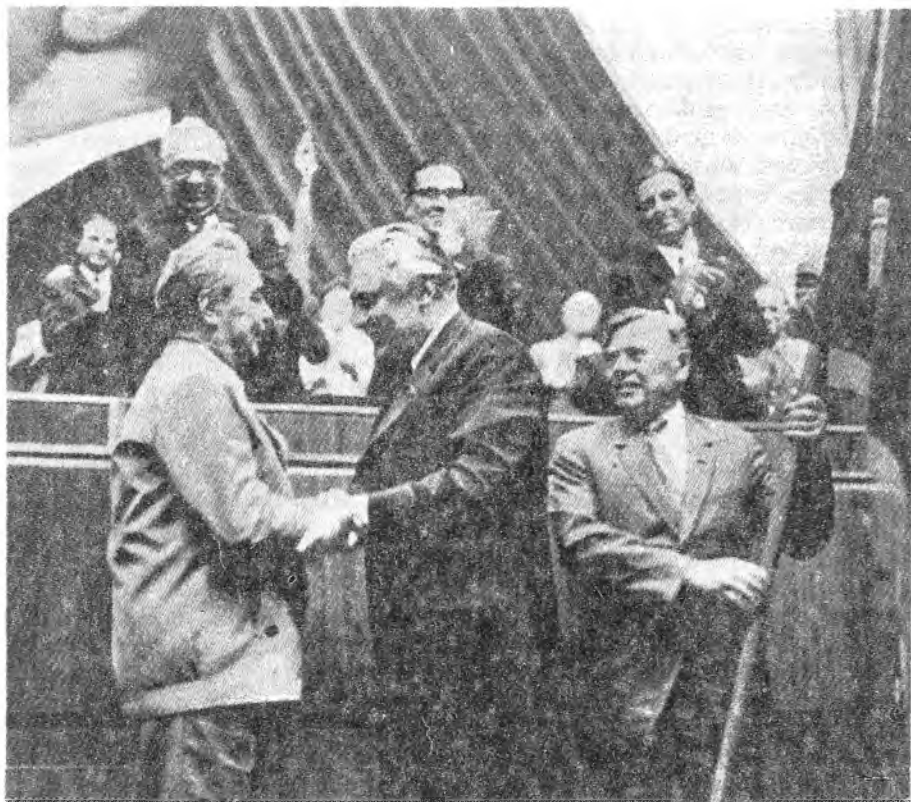
Головною турботою Шелеста були економічні потреби України. Він вимагав для України більшої ролі в процесі економічного планування в Радянському Союзі й не виявляв великого ентузіазму до планів економічного розвитку Сибіру, який означав зменшення інвестицій в Україну. Коли група українських економістів навела йому дані про те, що в економічних стосунках із Радянським Союзом в цілому Україну обробовують, Шелест став активним прибічником принципу паритету, за яким Україна мала діставати від СРСР фонди, товари і послуги, що дорівнювали б вартості її внеску в СРСР.

Ще відвертіше захищав Шелест мовні й культурні права українців. В його промовах лунали заклики, «як найдорожчий скарб», берегти «прекрасну українську мову». В 1965 р. український міністр вищої освіти й близький прибічник Шелеста Юрій Даденков закликав розширити вживання української мови в університетах та інститутах. А в 1970 р. у своїй книзі «Україна наша Радянська» Шелест поряд із описом вражаючих досягнень Радянської України прямо чи завуальовано підкреслював історичну автономність України, прогресивну роль козацтва. Шелест пишався тим, що з відсталого аграрного краю його республіка швидко перетворилася на сучасне суспільство з передовою промисловістю й технологією.

Як пояснити таке «місництво» в дисциплінованому, досвідченому й широму комуністі, членові Політбюро — цього найвищого в Радянському Союзі органу влади? Цілком ймовірно, що Шелест та його численні прибічники на Україні сприймали радянські заяви про рівність націй за чисту монету. Вони не вбачали протиріччя між досягненням загальних цілей радянської політики та модернізацією України і збереженням її культури. Аналогічно Скрипнику в 20-х роках Шелест, напевно, вважав, що найефективнішим засобом забезпечення успіху радянської політики на Україні є задоволення, а не придушення її економічних і культурних потреб. Ймовірно також, що Шелест зробив висновок, що його особистий успіх в управлінні залежить від співпраці з українською культурною, науковою й політичною елітою. А це вимагало уваги до її специфічних турбот.

У травні 1972 р. Шелеста усунули з його посади в Києві за звинуваченням у «м'якості» до українського націоналізму та потуранні економічному «місництву». Його

наступником став Щербицький — давній член «дніпропетровського» клану і запеклий політичний супротивник Шелеста. За допомогою методів, що нагадували братовбивчі політичні чвари за гетьманство на Україні XVII—XVIII ст., він сприяв дискредитації Шелеста, неодноразово звинувачуючи його перед Москвою в «місцевому патріотизмі». Після падіння суперника Щербицький довго утримував за собою посаду лідера української компартії — його перебування на ній стало рекордним за тривалістю. Які ж причини такого успіху? Великою мірою вони криються в політиці безмежного плазування перед Москвою. Своїм слухняним виконанням вказівок

Леонід Брежнєв та Володимир Щербицький. 70-ті роки

Москви, готовністю жертвувати економічними інтересами України, потуранням русифікації Щербицький міг би ввійти в історію як викінчений тип «малороса».

В 1973 р., спираючись на допомогу ідеолога Валентина Маланчука та голови українського КДБ В. В. Федорчука, Щербицький провів порівняно м'яку чистку, внаслідок якої з партії було виключено близько 37 тис. членів, велику частину з яких, правдоподібно, складали прибічники Шелеста. На різку відміну від свого попередника Щербицький послідовно користувався російською мовою в офіційному спілкуванні, підтримував відновлення політики підпорядкування української економіки центрові та здійснення великих капіталовкладень у Сибір. Він також виступав за жорстоке й безкомпромісне придушення дисидентства.

І все ж ці зусилля не принесли йому того, чого він прагнув чи не найбільше — призначення на високі посади в Москві, можливо навіть наступником Брежнєва.

Тому на початку 80-х років з'явилися ознаки того, що Щербицький почав приділяти більше уваги своєму становищу на Україні, намагаючись покращити взаємини з культурною елітою й послабивши потурання московській асиміляторській політиці. З приходом у 1985 р. до влади реформатора Горбачова стали висловлюватися припущення про те, що Щербицький на посаді керівника української компартії протримався недовго. Але, на подив багатьох, цього не сталося, можливо завдяки підтримці контрреформістів у Кремлі.

Які ж висновки можна зробити з політики цих відповідальних керівників про їхні погляди на Україну та її роль у Радянському Союзі? Не підлягає сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє України в світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи. Жоден із них не був у змозі навіть подумати про незалежність України. І кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва над керівництвом КПУ.

Однак кар'єри цих двох людей указують на те, що навіть у суворо контрольованій радянській системі могли виникнути два наддивовижні різні підходи, дві різні політичні лінії щодо України. Будучи прибічником рівності націй в СРСР і справедливої рівноваги в їхніх економічних взаєминах, Шелест прагнув, щоб Україну трактували як автономну державу в складі реальної радянської федерації. З одного боку, та значна підтримка, що нею користувався Шелест не лише серед української інтелігенції, а й серед українського партапарату, виявила глибоку вкоріненість на Україні націонал-комунізму або, принаймні, якогось територіального чи республіканського патріотизму. З іншого боку, падіння Шелеста є нагадуванням, що такі погляди й надалі лишалися неприйнятними для Москви.

До певної міри поведінку й політику Щербицького можна уподібнити до діяльності західного менеджера. Така людина сприймає СРСР як щось на зразок величезної корпорації галузевих заводів, і якщо ними успішно (тобто задовольняючи бажання людей у Кремлі) управляти, то можна звестися на верхівку структури правління корпорації. Відтак, коли інтереси корпорації диктували здійснення стандартизації (русифікації) на Україні, Щербицький квапився робити це, розглядаючи «місцеві особливості» (національну культуру) як перешкоду. Коли перед Україною ставили вимогу, вичерпуючи власні ресурси, надати допомогу в розвитку іншої філії «корпорації», Щербицький ішов назустріч, демонструючи тим самим свою здатність «масштабно мислити». Проблема, пов'язана з такою ментальністю менеджера корпорації, яку можна вважати модерною формою колишнього «малоросійства», полягає в тому, що її носії часто забувають про те, що вони мають справу не лише з адміністративними та соціально-економічними величинами, а й з народами.

Комуністична партія України. Вплив і значення Шелеста й Щербицького сягали далеко поза межі Української республіки. Вони були основними політичними гравцями союзного рівня — головним чином завдяки кількісному зростанню Компартії України після війни й особливо по смерті Сталіна. Після приходу до влади Хрущова кількість членів української компартії швидко зростає. Цей процес, активніший, ніж в інших республіках, тривав протягом 60-х і початку 70-х років. Якщо у 1958 р. в Компартії України налічувалося 1,1 млн членів, то на 1971 р. — 2,5 млн. Рівномірнішим став розподіл комуністів по всій республіці. Раніше вони зосереджувалися переважно в Донецькій і Дніпропетровській областях — регіони з сильним переважанням росіян. За Хрущова серед членів партії відчутно збільшилося представництво центральних і західних областей республіки з переважно українським населенням.

Ці зміни незабаром відбилися в появі на Україні нового покоління політичних провідників. У керівництві українців було більше, ніж будь-коли. Так, у 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка укра-

інців у складі ЦК КПРС у 1961 р. сягнула безпрецедентної цифри — 20 %. Завдяки надзвичайно швидкому зростанню й тісним зв'язкам із Кремлем КПУ заслужила собі репутацію «зразкової» партії. Але нове відчуття впевненості й власної ваги породжувало серед української еліти невдоволення гіперцентралізованим політичним та економічним курсом Кремля. Звідси й автономістські тенденції Шелеста. А те, що їх підтримувала величезна більшість українського партапарату,— річ очевидна: за його звільнення проголосувало лише три з 25 секретарів обласних комітетів партії.

Падіння Шелеста стало невдачею для КПУ. Сповільнилося її зростання, а представництво в ЦК КПРС упало до 15 %. Але здатність ортодокса Щербицького протягом такого тривалого часу утримуватися при владі в Києві вказує на те, що українська компартія, яку він очолював, і далі лишалася у радянській політичній системі важливим чинником.

Дисидентський рух

У 60—70-х роках у Радянському Союзі виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей, яких звичайно називали дисидентами й які вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав. Як після десятиліть терору, в атмосфері жорсткого контролю й при всіх наявних засобах ідеологічної обробки міг зародитися цей гідний подиву виклик режимові? Дисидентство великою мірою виросло з десталінізації, з послаблення «паралічу страху», що їх розпочав Хрущов. Його обмежені викриття страхітливих злочинів сталінської доби викликали розчарування та скептицизм відносно й інших сторін режиму. Тому спроба Брежнєва обмежити лібералізацію викликала протести й опозицію, особливо серед інтелігенції.

Дисидентський рух плив у СРСР трьома потоками, що часто зливалися. Завдяки легшому доступу до західних журналістів найбільш відомим був московський правозахисний, або демократичний, рух, що переважно складався з представників російської інтелігенції, серед провідників якої були такі світочі, як письменник Олександр Солженіцин та фізик-ядерник Андрій Сахаров. Іншою формою «антигромадської поведінки» був релігійний активізм. На Україні, як і в інших неросійських республіках, дисидентство викристалізувалося у змаганнях за національні й громадянські права, а також за релігійну свободу.

Спочатку осередок українських дисидентів складала «шестидесятники» — нове плідне покоління письменників, що здобувало собі визнання. До нього належали Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Микола Вінграновський, Алла Горська та Іван Дзюба. Пізніше до них приєдналися Василь Стус, Михайло Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, Іван Гель та брати Горині. Вражаючою рисою цієї групи було те, що її члени являли собою зразковий продукт радянської системи освіти й швидко робили собі багатообіцяючу кар'єру. Деякі були переконаними комуністами. Хоча дисиденти діяли переважно в Києві та Львові, вони походили з різних частин України. Більшість складала східні українці, проте багато з них мали ті чи інші зв'язки із Західною Україною, де свого часу навчалися чи працювали. Інша варта уваги риса полягала в тому, що чимало інтелігентів були в своїх сім'ях першими, хто залишив село й приєднався до лав міської інтелігенції. Звідси й той наївний ідеалізм та складна аргументація, часто притаманні їхнім заявам. Загалом вони становили дуже аморфний і неорганізований конгломерат людей. На Україні налічувалося не більше тисячі активних дисидентів. Проте їх підтримувало й співчувало їм, напевне, багато тисяч.

Проти чого ж виступали українські дисиденти і яких цілей прагнули досягти? Як і в кожній групі інтелектуалів, тут існувала велика різноманітність і відмінність у поглядах. Іван Дзюба, літературний критик і один з найвидатніших дисидентів, однаково прагнув здобути як громадянські свободи, так і національні права. Він чітко висловив свою мету: «Я пропоную... одну-єдину річ: свободу — свободу чесного публічного обговорення національного питання, свободу національного вибору, свободу національного самопінання і саморозвитку. Але спочатку і насамперед має бути свобода на дискусію і незгоду»: Націонал-комуніста Дзюбу непокоїла велика розбіжність між радянською теорією та дійсністю, особливо в галузі національних прав, тому він закликав власті усунути її для блага як радянської системи, так і українського народу. На відміну від нього історик Валентин Мороз продовжував інтелектуальні традиції українського інтегрального націоналізму, відкрито виражаючи свою відразу до радянської системи та надію на її крах. Проте взагалі українські дисиденти закликали до проведення в СРСР реформ, а не до революції чи відокремлення. Ї виступали проти національних репресій на Україні та за громадянські права в СРСР.

Серед західних аналітиків українського дисидентського руху існує розбіжність щодо умов, котрі спонукали людей до відкритого протесту. Олександр Мотиль доводить, що до зародження дисидентства на Україні, як і в Радянському Союзі взагалі, спричинився насамперед політичний курс радянського керівництва, особливо хрущовська «відлига» й намагання Брежнєва покласти їй край. Відверто проукраїнська лінія Шелеста, поза всяким сумнівом, давала українській інтелігенції додаткову спонуку висловлювати невдоволення Москвою. Всеволод Ісаїв та Богдан Кравченко підкреслюють, що дисидентство було тісно пов'язане насамперед із соціально-економічною напруженістю. З огляду на організований Москвою величезний вплив на Україну росіян вони вважають, що конкуренція за вигідну роботу між привілейованими російськими прибульцями та амбіційними українцями часто схиляла останніх до підтримки вимог дисидентів надати Україні більшої самостійності. Так чи інакше, в даному контексті дисидентство було найновішим проявом вікового протистояння між українською інтелігенцією та бюрократією російської імперії.

Прояви дисидентства. Перші прояви цього руху мали місце наприкінці 50-х—на початку 60-х років, коли на Західній Україні було організовано кілька невеликих таємних груп. Виділялася серед них так звана «Група юристів» на чолі з адвокатом Левком Лук'яненком. Вона закликала до здійснення законного права України на вихід із Радянського Союзу. Після виявлення цих груп їхніх учасників на закритих процесах було засуджено до тривалих термінів ув'язнення.

Але інерція десталінізації продовжувала розбурхувати неспокій серед інтелігенції. Проведена у 1963 р. в Київському університеті офіційна конференція з питань культури та мови, участь у якій взяли більше тисячі чоловік, перетворилася на відкриту демонстрацію проти русифікації. Приблизно в цей час студенти та інтелігенція стали постійно сходитися до пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві не тільки для публічних читань творів поета, а й також для того, щоб критикувати культурну політику режиму. Підозріла пожежа 1964 р., що знищила фонд українських рукописів бібліотеки Академії наук України, викликала бурю протестів провідних діячів літератури. Побоюючися, щоб події не вийшли з-під контролю, Кремль вирішив ударити по дисидентському рухові в усьому Радянському Союзі. Наслідком цієї політики на Україні став арешт наприкінці 1965 р. близько двох десятків тих, хто протестував особливо голосно. Щоб залякати інших, власті вирішили судити дисидентів відкритим судом. Проте ця тактика бумерангом ударила по них самих, викликавши ще сильніші протести й опозицію.

Побувавши на цих процесах у Львові, молодий журналіст і відданий комуніст Вя-

чеслав Чорновіл написав «Записки Чорновола» — збірку документів, що викривали свавільні, протизаконні й цинічні маніпуляції властей правосуддям. У палкій промові перед великою аудиторією в Києві засудив арешти Іван Дзюба. Він також подав Шелесту й Щербицькому свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — тонкий, ерудований і безжалюгідний аналіз теорії й механіки русифікації на Україні. Після свого арешту в 1970 р. за антирадянську агітацію та пропаганду Валентин Мороз написав «Репортаж із заповідника ім. Берії», емоційна й викривальна сила якого спрямована проти сваволі радянського офіціозу та руйнування ним окремого індивіда й цілих народів. Щоб не дати властям ізолювати дисидентів одного від одного й від суспільства, щоб інформувати світ про подробиці переслідувань в СРСР, у 1970 р. українські дисиденти почали таємно поширювати часопис «Український вісник». Хоч КДБ й зміг обмежити розповсюдження цих матеріалів на Україні, йому не під силу було запобігти їх проникненню на Захід. Там за допомогою українських емігрантів вони публікувалися й пропагувалися, що викликало у радянських властей замішання й переляк.

Після падіння у 1972 р. Шелеста Щербицький, спираючись на шефа КДБ Федорчука і партійного ідеолога Маланчука, розпочав масивний погром опозиційної інтелігенції, що призвів до арешту сотень людей і набагато суворіших вироків, ніж у 1965—1966 р. Відвертих дисидентів, а також співробітників дослідних інститутів, редакційних колегій, університетів, яких підозрювали в «неблагонадійних» поглядах, виганяли з роботи. Ця хвиля переслідувань, що нагадувала сталінські дні, травмувала ціле покоління української інтелігенції й змусила багатьох, серед них і Дзюбу, покаятися й відійти від дисидентської діяльності.

Українська Гельсінкська група. Поріділи чисельно, але й далі сповнені рішучості, дисиденти у 1975 р. дістали новий імпульс, коли СРСР підписав Хельсінкську угоду й офіційно погодився шанувати громадянські права своїх підданих. Повіривши Кремлеві на слово, дисиденти організували відкриті й, на їхню думку, юридично санкціоновані групи, завдання яких полягало в тому, щоб наглядати за дотриманням громадянських прав з боку Кремля. Перший Хельсінкський комітет було засновано в Москві у травні 1976 р. Незабаром, у листопаді 1976 р., в Києві з'явилася Українська Гельсінкська група. Аналогічні групи сформувались у Литві, Грузії та Вірменії.

Очолив Українську Гельсінкську групу письменник Микола Руденко — політичний комісар у роки другої світової війни та колишній партійний чиновник у письменницькій організації. Його близьким товаришем був генерал Радянської армії Петро Григоренко — кавалер багатьох урядових відзнак, якого відправили у відставку. Ця група налічувала 37 учасників, найрізноманітніших за походженням. Тут були дисиденти, що вже відбули терміни ув'язнення, такі як Ніна Строката, Василь Стус, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична та Вячеслав Чорновіл, такі колишні націоналісти (що вижили після десятиліть, проведених у сталінських концтаборах), як Святослав Караванський, Оксана Попович, Оксана Мешко, Ірина Сенік, Петро Січко, Данило Шумук та Юрій Шухевич (син командувача УПА Романа Шухевича), й такі релігійні активісти, як православний священник Василь Романюк.

Українську Гельсінкську групу відрізняли від попередніх дисидентів дві важливі риси. Перша полягала в тому, що група являла собою відкриту громадську організацію, яка хоч і не була прорезимною, проте вважала, що має законне право на існування. Такі погляди були для Східної України чимось нечуваним ще з часу встановлення радянської влади. Іншою безпрецедентною рисою були контакти з аналогічними групами по всьому СРСР з метою «інтернаціоналізувати» захист громадянських і національних прав.

У програмних заявах групи явно проступало й нове мислення. Вони наголошували на застосуванні легальних методів, убачаючи вирішення суспільних проблем у дотриманні законів узагалі й поважанні прав особи зокрема. Тому члени групи часто називали свою діяльність правозахисним рухом. Як зауважував Іван Лисяк-Рудницький, проповідування законності й справжньої демократії замість певної ідеології, наприклад, націоналізму чи марксизму, якими доти захоплювалася українська інтелігенція, стало важливим поворотним пунктом в історії української політичної думки.

Хоч деякі члени Української Гельсінкської групи лишалися якоюсь мірою на позиціях марксизму чи націоналізму, погляди її більшості найчіткіше передає такий уривок із спогадів Данила Шумука, що в минулому був водночас комуністом і націоналістом і провів близько 40 років у польських, нацистських і радянських тюрмах: «Лише демократія здатна врятувати людство від небезпеки тиранії як лівого, так і правого гатунку. Лише необмежене, гарантоване законом право усіх громадян висловлювати, пропагувати й захищати свої ідеї спроможне дати людям можливість контролювати й скеровувати політику уряду. Без цього права не може бути й мови про демократію і демократичні вибори до парламенту. Там, де немає легальної опозиції, що користується рівними правами в парламенті й серед народу, немає демократії... Я дійшов цих висновків після багатьох років роздумів, узагальнень та аналізу, і вони привели мене до критичного ставлення як до комуністів, так і до націоналістів донцовського типу».

Різким контрастом до ксенофобії, притаманної націоналізмові оунівського гатунку, було те, що палкий патріотизм українських дисидентів не передбачав ворожості до інших народів, навіть до росіян. У 1980 р. в одній із їхніх заяв говорилося: «Ми розуміємо, що значить жити під колоніальним гнітом, і тому заявляємо, що народові, який живе в нашій країні, буде забезпечено найширші політичні, економічні і соціальні права. Будуть безумовно гарантовані всі права національних меншостей і різноманітних релігійних асоціацій». Виходячи зі своїх легалістських поглядів, члени Української Гельсінкської групи вважали, що найкращим шляхом до незалежності України є застосування гарантованого в радянській конституції права на вихід з СРСР. На їхню думку, найефективніший спосіб «деколонізації» Радянського Союзу полягав у тому, щоб дозволити його народам провести справді вільні вибори.

Але ні поміркованість Гельсінкської групи, ні вимоги Заходу дотримуватися зобов'язань, що їх на себе взяв СРСР за Хельсінкськими угодами, не перешкодили радянським властям знову влаштувати дисидентам погром. До 1980 р. приблизно три чверті членів Української Гельсінкської групи отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решту було вислано з України. Деяким, аби заспокоїти світову громадську думку, дозволили емігрувати.

Релігійне дисидентство. Окремий різновид дисидентства на Україні базувався на релігії. Теоретично радянська конституція гарантує свободу віровизнання. Але режим удавався до цілого ряду заходів для боротьби з релігійними віруваннями та практикою. Вони включали обмеження релігійних публікацій, заборону навчання дітей релігії, проведення серед них атеїстичної агітації, засилання агентів у середовище священнослужителів і церковної ієрархії, закриття культових споруд, застосування до тих, хто стоїть за віру, громадських та економічних санкцій, обмеження можливості здобути освіту. Проте духовна безплідність радянської ідеології, з одного боку, та обурення жорстокою політикою режиму, з іншого, зумовили відновлення потягу до релігії, особливо на селі. Разом із цим зростала войовничість віруючих.

Скажене переслідування Української греко-католицької церкви («церкви у катакомбах») не змогло цілком знищити її. В останні десятиліття таємні відправи для

віруючих проводили на Західній Україні 300—350 греко-католицьких священників на чолі з кількома єпископами. Існували навіть підпільні монастирі й таємні друкарні. У 1982 р. Йосип Тереля організував Комітет захисту Української католицької церкви, що ставив собі за мету домогтися її легалізації. Хоч у відповідь на це режим став заарештовувати її активістів, серед українців Галичини та Закарпаття відданість своїй давній церкві не втрачала сили.

Православна церква на Україні, що офіційно називалася Російською православною церквою, перебувала у вигіднішому становищі, оскільки її визнавав радянський уряд. Але ціною цього було співробітництво з режимом, що доходило до плазування перед ним. Як наслідок, у православної церкві, й особливо серед її ієрархії, поширилися корупція, лицемірство і тенденція задовольняти державні інтереси за рахунок релігійних потреб. Це призвело до того, що кілька членів нижчого духовенства, зокрема жорстоко переслідуваний Василь Романюк, виступили з осудом як власних зверхників, так і держави.

Чи не найбільш войовничими і динамічними віровизнаннями на Україні в 60—70-х роках були баптистська та інші протестантські секти — п'ятидесятники, адвентисти, свідки Ієгови. Вони відправляли свої релігійні потреби в автономних конгрегаціях, навчали дітей, як цього вимагає їхня віра, нерідко відмовлялися реєструватися в органах влади, що ускладнювало властям контроль над ними. Їхні фундаменталістські погляди, організація, що спирається на простих віруючих, палка відданість вірі приваблювали до них численних новонавернених, особливо на Східній Україні. В ці роки вони склали непропорційно велику частку «в'язнів совісті» в СРСР. До свого виїзду в Сполучені Штати першим провідником баптистів був пастор Георгій Вінс.

Придушення дисидентства. Незважаючи на всю відвагу, натхненність та ідеалізм дисидентів і на одіозну поведінку їхніх гонителів, цей рух не набув широкої підтримки на Україні. Однією з причин цього стало те, що, крім засудження режиму й вимог дотримуватися законів, дисиденти не сформулювали виразної політичної програми. Питання, які вони порушували, не були проблемами щоденного життя, що хвилюють більшість населення: робітників і колгоспників. Тому дисиденти мали вузьку соціальну базу, що складалася майже виключно з інтелігенції.

Але вирішальною причиною невдачі дисидентського руху була природа системи, що протистояла йому. На дисидентів ополчилися всі потужні сили радянської системи й особливо всемогутній КДБ. Володіючи монополією на засоби комунікації, режим всіляко перешкоджав поширенню інформації про дисидентів серед громадськості. Коли ж якась інформація все ж з'являлася, то вона звичайно була спотвореною й змальовувала дисидентів у негативному світлі. Маючи в своєму розпорядженні сотні тисяч офіцерів, агентів у цивільному, донощиків, КДБ, здавалося, був усюдишним і всезнаючим у своєму прагненні не допустити поза наглядом уряду будь-якої громадської діяльності. Але на відміну від сталінських часів таємна поліція вже не виявляла такого фанатизму й не знищувала дійсних і потенційних супротивників. Тепер вона намагалася ізолювати дисидентів від суспільства й, застосовуючи до них методи дедалі більшого тиску, змусити їх покаятися або замовкнути. Тим, хто критикував режим, відмовляли в робочих місцях, у можливості здобуття освіти їхнім дітям й навіть у даху над головою. Найупертіших засуджували до тривалих термінів ув'язнення або запроторювали до психіатричних лікарень, де їм давали препарати, що руйнують людську особистість. Знищуючи кількох, КДБ успішно вдавалося залякати багатьох.

У своїй діяльності на Україні таємна поліція була не такою обмеженою, як у Москві. Ізольовані від столичних західних журналістів, українські дисиденти не мали захисту так званої «парасолі гласності», як їхні видатні російські та єврейські

колеги. Та й проблема національних прав українців не викликала на Заході великого інтересу. Тим часом, побоюючись українського націоналізму, режим проводив на Україні особливо жорстокі репресії. Ось чому київський КДБ мав репутацію найбрутальнішого в СРСР, ось звідки непропорційно велике число саме українських «в'язнів совісті».

Русифікація

З точки зору Кремля, національне питання в СРСР — це до гнітючості складна проблема. В суспільстві, що охоплює більше ста різних народів, кожен з яких займає власну територію й має свою виразно самобутню культуру, історію, суспільні цінності та економічні інтереси, радянське керівництво повинне знайти спосіб сформулювати відчуття спільної тотожності й мети. Для цього радянські ідеологи постсталінської доби висунули ряд понять, що ставили за мету перемістити наголос із національних особливостей народів на їхні спільні радянські риси. Серед них найважливішими були чотири поняття: *розквіт* — твердження, що за радянської влади всі народи СРСР переживають небувалий прогрес; *зближення*, що відбувається між народами внаслідок створення в СРСР спільних політичних, економічних і культурних установ; *злиття* радянських народів в один і поява нового типу історичної спільності — *радянського народу*.

За цією ідеологічною новомовою ховався вже давно відомий порядок денний: русифікація. Оскільки росіяни переважали чисельно, оскільки вони створили більшовицьку партію та радянську систему, оскільки вони займали більшість найвищих посад й оскільки їхня мова є основним засобом спілкування в СРСР, то їх розглядали як той цемент, що тримає СРСР укупі. Тому радянське керівництво вважало, що чим більше інші народи СРСР уподібнюватимуться до росіян, тим сильнішим ставатиме почуття взаємної солідарності. Але багато західних учених і неросійських дисидентів в СРСР трималися думки про те, що зближення, злиття і радянський народ — це не що інше, як просто кодові слова, котрі означають русифікацію неросіян.

Як ми переконалися, саме русифікація України викликала найбільші протести українських дисидентів. Вони відкидали твердження про те, що переважання російської мови й культури виступає обов'язковим побічним продуктом прогресивного й надихаючого завдання створення нового типу «соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу». На їхню думку, підкреслення ролі російської мови просто було старим вином у нових міхах. У своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюба доводив, що за русифікацією стоїть давній російський шовінізм і колоніалізм в обгортці псевдомарксистської термінології. «Колоніалізм,— писав він,— може виступати не лише у формі відкритої дискримінації, але й також у формі «братства», що дуже характерно для російського колоніалізму». Широко цитуючи Леніна, він намагався показати, що в марксистсько-ленінській ідеології немає положень, що виправдовували б ту перевагу, яку Кремль віддає російській мові.

В останні десятиліття асиміляторські заходи проводилися на Україні особливо інтенсивно, частково через мовну й культурну близькість українців до росіян, що значно прискорювало процес їхньої русифікації. До того ж економічне значення України для СРСР вимагало запобігати посиленню в її народі «сепаратистських» тенденцій. Завдяки своїй відносно великій кількості українці потенційно могли стати «вирішальним голосом» у національних взаєминах; тримайся вони росіян, етнічно-політична ситуація в СРСР скоріше за все лишатиметься стабільною. Але стань вони на бік неросіян, це підірвало б панування росіян і в радянській політичній системі відбулися б докорінні зміни.

Мовне питання. В боротьбі між радянським керівництвом, що плекало ідею створення нового радянського народу, та українцями, котрі виступали за збереження власної національної тотожності, основна «лінія фронту» проходила через питання мови. За Брежнєва Кремль проводив систематичну кампанію розширення вживання російської мови на Україні та обмеження української. У здійсненні своїх цілей радянське керівництво могло розраховувати на енергійну підтримку, зокрема, 10 млн росіян, що проживали на Україні, та ще й мільйонів «малоросів» — українців за походженням, але росіян за культурою та мовою. Воно мало також переконливі аргументи: російська мова — це мова найбільшого й найважливішого народу в СРСР, єдиний засіб спілкування між різними національностями, а також мова науки й міжнародних взаємин.

Власті мали в своєму розпорядженні цілий ряд прямих і непрямих засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Швидко зростало використання її в українських школах, а успішність у навчанні ставилася в залежність від доброго володіння російською мовою. Те ж саме стосувалося можливостей зробити кар'єру. Найцікавіші й найважливіші публікації на Україні виходили російською мовою, в той час як українські журнали нерідко переповідали нудні й нецікаві теми. З падінням тиражу цих видань власті отримували зручний привід для їх закриття. Так, між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 % до 19 %; між 1958 та 1980 рр. відсоток книжок, що публікувалися українською мовою, впав з 60 до 24.

Спостерігався сильний соціальний тиск у містах, спрямований на використання російської мови, а з української знущалися, як із «селянської». У ставленні до рідної культури та мови режим послідовно виховував в українцях комплекс неповноцінності. Про таке явище свідчить той факт, що не хто інший, як самі українці, часто вимагали, щоб їхні діти навчалися в російських школах. «Який толк у тій українській? Аби чогось досягти, мої діти повинні оволодіти російською мовою», — можна було часто почути від колишніх селян, які (почуваючи себе ще не зовсім комфортно в новому суспільному оточенні) намагалися пристосуватися до життя в зрусифікованих містах. Деякі представники інтелігенції жартували, що якби тоді стали проводити політику українізації, то євреї змогли б українізуватися за один рік, росіяни на Україні підтримали б цю політику десь через три роки, але знадобилося би принаймні десять років, аби переконати честолюбного українського «хохла» користуватися рідною мовою.

Якщо людина розмовляла виключно українською мовою, то це навіть могло поставити під сумнів її політичну лояльність. Так, наприклад, радянські слідчі органи надали великого значення такій заяві свідка звинувачення проти поета Василя Стуса: «Я одразу зрозумів, що Стус — націоналіст, бо він весь час розмовляв українською мовою».

Наскільки ефективною виявилася мовна русифікація? Між 1959 і 1979 рр. чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1 %. Сьогодні понад 2 млн українців вважають російську мову рідною. Водночас лише один із кожних трьох росіян, що мешкають на Україні, потрудився вивчити українську мову. Чи означає це, що зникнення української є лише справою часу? Якщо такі тенденції продовжуватимуться, на українську мову, звісно, чекає похмура майбутнє. Песимісти передбачали зникнення української мови протягом цього століття. Оптимісти ж казали, що, коли попри постійні намагання викорінення мова не вмерла, то вона вже й не умре ніколи. Вони зауважували, що становище української мови не таке погане, як здається. Щоправда, у певних регіонах, таких як Донецький промисловий пояс, Харківська область, Причорноморське узбережжя, українською послуговуються в мінімальному масштабі. Однак останніми роками вживання української мови, зокрема в Києві, помітно зросло. На Західній же Україні українська мова набу-

ла куди більшого поширення, ніж перед другою світовою війною. Проте мовне питання, що в історії України завжди мало величезне значення, ще далеко не вирішене.

Росіяни на Україні. Інший метод, що його використовував режим для проведення русифікації на Україні, полягав у заохоченні переселення сюди росіян і виселенні українців. Ця політика проводилася під вивіскою «плідного обміну спеціалістами» між республіками. Відтак коли на Україну прибували величезні маси росіян, які мали збагатити її своєю майстерністю, такі ж великі маси освічених українців виряджались на роботу в інші частини СРСР (де вони нерідко ототожнювалися з росіянами). Ці гігантські демографічні зрушення мали за мету перемішувати народи СРСР і сприяти зростанню серед них спільної ідентичності. Варто зауважити, що росіяни взагалі виявляють виразну схильність виїжджати зі своєї республіки. Експерти пояснюють це відносною бідністю російського села й повсюдним поширеним переконанням, що росіяни в неросійських регіонах, як правило, отримують найкращі призначення. Особливо улюбленим краєм для росіян є Україна: тут добрий клімат, порівняно високий рівень соціально-економічного й культурного розвитку, знайома культура та мова.

Неважко передбачити, що міграційні процеси спричинилися до значного збільшення числа росіян, котрі мешкають на Україні. В 1923 р. в республіці налічувалося 3 млн росіян, у 1959 р. їхнє число зросло до 7 млн, а в 1970 р. — до 10 млн. Як завжди, росіяни мають тенденцію зосереджуватися на Україні у великих містах, особливо в Донецькому промисловому районі та на Півдні. Сьогодні вони складають близько 21 % мешканців України, а за впливом набагато переважають свою частку в населенні.

Проте швидке зростання числа росіян на Україні є не лише наслідком переселення. Такі меншості України, як євреї, греки й болгар, асимілювалися з російською національністю. Як ми вже бачили, подібне відбувалося й з українцями. Цей процес підсилює високий відсоток змішаних українсько-російських шлюбів. У 1970 р. на етнічно мішані припадало близько 20 % усіх шлюбів, з них 30 % у містах і 8 % у селах. Для порівняння, на початку ХХ ст., коли більшість українців ще жили в ізольованих селах, лише 3 % шлюбів відбувалося між представниками різних етнічних груп.

З огляду на швидко зростаючу російську присутність у республіці можна вслід за Романом Шпорлюком говорити про наявність двох Україн: одної інтенсивно російської, а другої все ще переважно української. З точки зору географії, «зрусифікована Україна» охоплює промисловий Донбас і міста Півдня — території, що ніколи не були складовими історичної України. Водночас у таких регіонах, як Правобережжя, частина Лівобережжя та Західна Україна, що їх завжди залюднювали переважно українці, мова й культура лишаються, особливо на селі, в основному українськими. Лінію між російською й українською культурою та мовою на Україні можна також провести й на іншому рівні. Світ великих міст — політичної, економічної, наукової еліти, світ модерності в цілому — є в основному російським. Світ села — колгоспників, народних звичаїв — переважно український. Таке становище існувало за царів. Такому становищу за допомогою хитрішої тактики радянське керівництво потурало й до недавнього часу.

Але політика русифікації не задушила процес розбудови української нації. Два покоління тому більшість східних українців ще називали себе «малоросами», «хохлами» чи «місцевими», одне покоління тому багато західних українців визначали себе лемками, гуцулами чи русинами, тобто в термінах регіональної культури. Сьогодні ж їхні діти й онуки самі проголошують себе українцями. Коротко кажучи, вони вже не являють собою різнобарвну етнічну масу, якою були на світанку століття. Навіть неукраїнці стають українцями. Наприклад, поляки, що залишилися на Україні,

виявляють тенденцію до асиміляції з українцями. Багато росіян, які прожили тут протягом кількох поколінь, також розвинули в собі сильне почуття територіального патріотизму.

Та й урбанізацію вже не можна розглядати як шлях з одностороннім рухом у напрямі денационалізації. Радянський учений В. В. Покшишевський доводить, що, хоч у місті новоприбулець потрапляє в асиміляційні (русифікаторські) течії, воно й стимулює «загострення в нього етнічної свідомості». Стосовно зростання української присутності в Києві він стверджує, що причиною цього є привабливість міста для всіх українців, а також «дальша консолідація української нації та посилення етнічної свідомості». Покшишевський зауважує: «Можна допустити, що деякі кияни після деяких вагань, чи вважати себе українцями, згодом саме так і робили з абсолютним переконанням; українцями також оголошували себе все більше дітей від змішаних шлюбів». Таким чином, як і щодо мови, остаточний успіх Кремля в проведенні політики гомогенізації на Україні у 60-х — на початку 80-х років лишився під знаком запитання.

Суспільні зміни

У 60-х роках в українському суспільстві відбулися величезні зміни: протягом цього десятиліття частка українців, що проживають у містах, сягнула 55 %, тобто більшість із них стала міськими мешканцями. За радянськими підрахунками, до 2000 р. понад 70 % українців проживатимуть у міських центрах. Звісно, що швидка урбанізація є вже протягом багатьох поколінь явищем всесвітнім, і був потрібен лише певний час для того, щоб вона захопила й українців. Оскільки населення України завжди вважалося здебільшого аграрним, а культура, ментальність і національна свідомість українців були глибоко проінняті духом села, еволюцію цього суспільства хліборобів у суспільство городян можна, не вагаючись, назвати Великим перетворенням.

Що ж спонукало українців масово кидати село й перебиратися до міста? Передусім за цим крилися чинники, аналогічні тим, що рухали урбанізацію у будь-якій країні: ширші можливості знайти роботу, здобути освіту, приваблива різноманітність форм відпочинку, зручніші умови побуту. Внаслідок такого притоку українців у містах, цих столітніх твердинях неукраїнського населення, нарешті постали українські більшості. Й традиційна дихотомія між українським селом і російським (польським, єврейським) містом начебто почала стиратися.

Процес урбанізації на Україні має варті уваги особливості. За всієї своєї бурхливості він, проте, перебігав повільніше, ніж в інших частинах СРСР. Так, у Росії в 1970 р. урбанізація досягла 62 % і за своїми темпами дорівнювала Японії та Західній Європі; тим часом на Україні вона розгорталася із швидкістю, що наближалася до темпів урбанізації у Східній та Південній Європі. До того ж на Україні урбанізація географічно не збалансована й зосереджується насамперед у східних інтенсивно індустріалізованих (і зрусифікованих) Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і Запорізькій областях. Проте останнім часом з'явилися ознаки сповільнення урбанізації на сході та її одночасного прискорення на Західній Україні. Визначним лишається той факт, що з масовим переселенням українців до міста український селянин, що протягом століть був архетипом мешканця краю, перетворюється нині на вимираючий вид.

Це явище, крім соціального, має надзвичайне ідеологічне значення. Зі зменшенням ролі селянина в українському суспільстві став занепадати популізм — цей наріжний камінь українських ідеологій XIX й початку XX ст. Можна навіть стверджувати, що поняття народу в його традиційному розумінні, тобто бідних, пригноблених

селянських мас, уже не займає центрального місця у політичному мисленні українців.

Економіка. Економіка України тісно пов'язана з господарством усього Радянського Союзу і характеризується досить високим рівнем розвитку. Україна має великі природні ресурси, а також сильний сільськогосподарський сектор і промисловий потенціал. Як вона виглядає порівняно з рештою Радянського Союзу? Передусім вона орієнтована на сільське господарство більшою мірою, ніж Радянський Союз у цілому. Промисловий потенціал України дещо менший від середнього показника по СРСР через великий дисбаланс між високоіндустріалізованими областями й значно менше розвиненими західними регіонами.

На українську промисловість припадає вагома частина промислового виробництва Радянського Союзу (17 %). Україна є також важливим індустріальним регіоном глобального масштабу. Продукуючи близько 40 % усієї радянської сталі, 34 % вугілля, 51 % чавуну, Україна за своїм валовим національним продуктом дорівнюється до Італії. Радянські вчені любляють указувати, що у 1972 р. за обсягом промислового виробництва Україна перевищувала рівень 1922 р. у 176 разів. Звичайно, українська промисловість знала і піднесення, й спади. В період буму 50-х — початку 60-х років, коли темпи зростання складали неймовірних 10 % на рік, вона перевищувала загальносоюзні показники; проте в 70-х і 80-х роках, коли ці темпи впали до 2—3 % на рік, її промислове зростання було навіть нижчим від середнього по Союзу. Великою мірою це сповільнення пов'язане з застарілими й неефективними металургійними заводами, розташованими на Україні, — щось подібне мало місце у промислових зонах Америки та Західної Європи.

Уповільнення економічного розвитку України, як і Радянського Союзу в цілому, більше, ніж будь-коли, загостило потребу капіталовкладень. У той час, коли планувальники економіки в Москві наголошували на велетенських нових промислових проєктах у Сибіру, промисловість України лишалася занедбаною. За Шелеста українські економісти особливо гучно протестували проти зменшення частки республіки у капіталовкладеннях. Щербицький зовсім не бажав порушувати це питання, але воно раз у раз виринало саме собою.

Сільське господарство. Попри те, що промисловість є нині основною сферою працевлаштування українців, республіка лишається житницею Радянського Союзу. Вона виробляє стільки ж зерна, як і Канада (її випереджають тільки США й Росія), більше картоплі, ніж Західна Німеччина, й більше цукрових буряків, ніж будь-де у світі. Маючи 19 % населення Радянського Союзу, Україна дає понад 23 % його сільськогосподарської продукції. Проте політика уряду часто змушувала українців терпіти нестачу продовольства.

Намагаючись підняти продуктивність сільського господарства на Україні, уряд робив великі капіталовкладення у виробництво рільничої техніки й добрив у республіці. Але від цього не зникали хронічні проблеми, що обсїдали радянське сільське господарство. Контроль із боку чиновництва та хибні реорганізації приносили більше хаосу, ніж користі. Навіть при значному підвищенні в останні роки заробітної платні селянам вони продовжували займати найнижчі щаблі соціально-економічної драбини й працювати в колгоспах чи радгоспах із незначним ентузіазмом. Натомість працівники сільського господарства, особливо на Україні, воліли зосереджувати зусилля на своїх крихітних присадибних ділянках площею 0,4 га. У 1970 р. цей приватний сектор сільського господарства, що обіймав лише 3 % всіх культивованих земель країни, давав 33 % загального виробництва м'яса, 40 % молочних продуктів і 55 % яєць. На Україні, наприклад, присадибні ділянки забезпечували 36 % загального прибутку сім'ї (порівняно з 26 % у Росії).

Інша проблема полягала у швидкому зменшенні робочої сили на селі, до якого спричинилася урбанізація: в 1965 р. на Україні налічувалося 7,2 млн сільськогосподарських робітників, у 1975 р. ця цифра впала до 6,4 млн, а в 1980 р. вона дорівнювала 5,8 млн. Таким чином, українське село, де відчутно покращилися життєві умови, продовжувало віддавати свою молодь місту. В багатьох колгоспах основну частину робочої сили складали старі й виснажені жінки.

Питання економічної експлуатації. Незмінне питання, що постає при обговоренні економічної історії України: чи зазнає республіка економічної експлуатації Москви, — надзвичайно складне. З одного боку, очевидним є те, що Україна пережила за

Літні колгоспниці — основна робоча сила на селі

роки радянського правління небачений розвиток економіки. З іншого ж, існують виразні докази того, що вона постійно вкладає до радянського бюджету більше, ніж отримує з нього. Радянський режим відмовлявся упритулити статистику, яка могла б пролити світло на цю проблему.

Радянські лідери підкреслювали швидкий економічний прогрес України, кажучи, що його не вдалося б забезпечити без величезних капіталовкладень, технології та робочої сили, яку їй надали «братні народи» СРСР і насамперед російський. Із цього, мовляв, випливає висновок, що тепер настала черга українців надавати економічну допомогу іншим, менш розвиненим регіонам СРСР. Тому, з радянської точки зору, не існувало навіть підстав порушувати питання про економічну експлуатацію.

Зовсім інакше дивляться на справу деякі західні економісти. Вони визнають, що радянська влада забезпечила вражаючий економічний прогрес України. Вони по-

годжуються і з тим, що Москва намагається розвивати такі відносно бідні регіони, як Середня Азія, або багаті природними ресурсами, як Сибір. Але вони стверджують, що Україна робила й надалі робить унесок, більший ніж її частка в економічному розвитку СРСР. Американський економіст Холланд Хантер констатує: «Вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР складає основну рису економічної історії України». А за оцінками британського вченого Пітера Вайлза, Україна регулярно вносить до радянського бюджету на 10 % більше, ніж отримує з нього. Володимир Бандера та Іван Коропецький стверджують, що, в той час як Україна й надалі прогресує в абсолютному відношенні, то порівняно з Москвою, іншими регіонами СРСР та сусідніми країнами вона відстає за економічними показниками.

Незалежно від позиції, зайнятої в суперечках навколо питання про експлуатацію, ця дискусія виходить на фундаментальну проблему, що стосується перебування України під радянським правлінням: хто вирішує економічне майбутнє України й чиї інтереси беруться до уваги при ухвалі таких рішень. Принаймні, відповідь на це питання виявляється більш однозначною: очевидно, що економічна доля України вирішується в Москві, де економічні інтереси України не є приматом.

Демографічні умови. У новітні часи в темпах зростання населення України відбулися драматичні зміни. Протягом кінця XIX й початку XX ст. ці темпи були одними з найвищих у Європі. Потім сталися дві демографічні катастрофи: від трьох до шести мільйонів людей загинули внаслідок голодомору 1932—1933 рр., чисток і депортації 30-х років та близько 5,3 млн жителів України полягло у другій світовій війні. Відтак трохи більше, ніж за десятиріччя, з лиця землі зникло близько 25 % населення України, причому смертність була особливо високою серед чоловіків. Сьогодні темпи зростання населення на Україні одні з найнижчих в СРСР. Так, у 1983 р. тут спостерігався приріст у чотири особи на кожну тисячу; для порівняння: у республіках Середньої Азії цей показник коливається між 25 й 30 на тисячу. Якщо ця демографічна тенденція продовжуватиметься, то частка українців серед радянського населення, нарешті серед слов'ян узагалі, різко зменшиться.

Причиною повільного зростання населення є, зокрема, демографічні катастрофи. Значний вплив справляє тут і урбанізація. Оскільки городяни живуть у надзвичайно тісних помешканнях, а величезна більшість жінок працює повний робочий день, то українці в містах воліють мати невелику сім'ю з одним чи максимум двома дітьми. У багатьох відношеннях населення України нагадує жителів інших розвинутих країн: при повільному старінні й низьких темпах зростання йому притаманні постійно зростаючий відсоток пенсіонерів і спадуючий відсоток робітників повної зайнятості. Але на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, існує ряд вражаючих демографічних особливостей. Цілковитим контрастом з іншими промисловими країнами є те, що в останні роки зменшилася тривалість життя чоловіків і зросла дитяча смертність. Експерти допускають, що це пов'язане з алкоголізмом, котрий поширився серед чоловіків та жінок.

Порівняно з іншими регіонами СРСР Україна є густозаселеним краєм. Якщо в Європейській частині Радянського Союзу на один квадратний кілометр в середньому припадає 34 жителі, то на Україні цей показник дорівнює 82. При цьому населення в республіці розподіляється нерівномірно. Найбільш залюдненими є східні промислові області, де спостерігається швидке зростання населення. Це характерне й для Криму — цієї «Флориди» Радянського Союзу, — цілющий клімат якого особливо сильно приваблює росіян. На Західній Україні населення зростає середніми темпами, а на Право- і Лівобережжі вони далеко нижчі від середніх: є навіть області, де чисельність жителів постійно зменшується. Проте в цілому на Україні існують задовільні демографічні умови: населення республіки, яке налічує май-

же 52 млн, не настільки мале і водночас не таке велике, щоб гальмувати економічний розвиток.

Зміни в соціальній структурі. Як ми пересвідчилися, індустріалізація, урбанізація і модернізація значно змінили традиційну класову структуру України. У 1970 р. із загальної кількості робочої сили в 16 млн близько двох третин класифікувалися як промислові робітники. За одне покоління робітники перетворилися з виразної меншості на переважаючу більшість робочої сили України. Пролетаріат не лише швидко зростав, а й ставав більш українським з точки зору його етнічного складу: якщо у 1959 р. українці складали 70 % усієї промислової робочої сили, то в 1970 р. — 74 %. Росіяни вже не становлять непропорційно велику частину рядових робітників.

На Україні також дуже зросла, особливо за останні десятиліття, кількість фахівців із вищою освітою. Між 1960 і 1970 рр. їхнє число подвоїлося з 700 тис. до 1,4 млн. Але тут росіяни зберегли свою велику присутність, складаючи в цій соціальній групі понад третину. Таким чином, у той час як освітній бум у Радянському Союзі підніс число спеціалістів вищої кваліфікації на Україні до рівня західноєвропейських країн і навіть перевищив його, для українців як нації він виявився не таким плідним, як можна було сподіватися. Українці, на яких припадало 74 % населення республіки, складали лише 60 % загального числа вузівських студентів.

Які ж причини недостатньої репрезентованості українців у вищій освіті та серед культурної й технічної інтелігенції? Деякі західні фахівці стверджують, що значна частина української молоді й надалі дістає початкову й середню освіту на селі, де школи часто гіршої якості, й тому порівняно з росіянами, що виростили в містах, опиняється у невідгідному становищі в ході конкуренції за місця в інститутах та університетах. Додаткову перешкоду для багатьох українців створює також недосконале володіння російською мовою. Нарешті, через політику уряду, спрямовану на те, щоб залучати українських фахівців до роботи поза межами республіки (а, за підрахунками, 25 % усіх випускників вузів виїхали з України), українська інтелігенція тут чисельно менша, ніж могла б бути. Відповідно меншим є й число її дітей, які дістають вищу освіту. Тим часом діти української інтелігенції, котрі навчаються поза межами республіки, часто зазнають русифікації.

Життєвий рівень. Як ми неодноразово зауважували, Радянська Україна — це велика промислова країна, щедро наділена природними багатствами. Однак за рівнем життя народу вона далеко відстає від високорозвинених країн. Звісно, що порівнювати такі параметри надзвичайно складно. Те, що радянський українець недобирає в автомобілях, відеомагнітофонах, модному одязі, він, можливо, надолужує, користуючись безплатною вищою освітою й медичним обслуговуванням, незаними, скажімо, американцям. І все ж, виходячи зі складних критеріїв, опрацьованих західними дослідниками, очевидно, що радянська економічна система не в змозі задовольнити матеріальні потреби людей у такій мірі, як це робить західна економіка. Так, у 1970 р. рівень споживання на душу населення в Радянському Союзі складав лише близько половини рівня Сполучених Штатів. Ця статистика не враховує безсумнівно нижчу якість товарів і послуг в СРСР. Інакше кажучи, у 1982 р. коштик звичайних щотижневих покупок, для оплати якого у Вашингтоні потрібно працювати 18 годин, у Києві коштував близько 53 годин праці. Хоча плата за житло в СРСР одна з найнижчих у світі, придбати квартиру так важко, що нерідко у двокімнатному помешканні живуть по три покоління однієї родини. Великою мірою відповідальність за такий стан речей несе Кремль, котрий робить капіталовкладення переважно у важку промисловість та військові програми, як завжди, нехтуючи виробництвом споживчих товарів.

Оптимізм щодо здатності СРСР наздогнати Захід за рівнем життя був високим у 60-х — на початку 70-х років, у період вражаючого зростання продуктивності господарства країни. Але з падінням ефективності радянської економіки у 80-х роках згасала й надія на швидке піднесення життєвого рівня.

В СРСР Україна за рівнем споживання посідає п'яте місце після Росії, Литви, Латвії та Естонії. Наявність на Україні надлишку робочої сили зумовлює те, що заробітна платня в республіці приблизно на 10 % нижча від середньої по Союзу. В останні два десятиріччя радянська політика заробітної плати принесла багатьом українцям значні вигоди. Намагаючися зменшити різницю в прибутках між сільськими й міськими робітниками, уряд дарував колгоспникам вагоме підвищення заробітків. Як наслідок, між 1960 та 1970 рр. заробітна платня колгоспників зросла на 182 %, тоді як у промислових робітників — лише на 38 %. Цей захід уряду, скерований на вирівнювання прибутків радянських трудівників, був на користь українцям, велику частину яких складають колгоспники. Але попри неодноразові спроби уряду покращити долю радянського споживача, громадяни СРСР і далі мають справу з неякісними товарами, поганим обслуговуванням і тісними помешканнями. За своїм життєвим рівнем середній радянський українець далеко відстає від західних європейців чи американців ба навіть від населення комуністичних країн Східної Європи.

Погляди радянських українців. Яке ж ставлення українців до радянської політичної та суспільно-економічної системи? Звісно, з таким питанням завжди складно мати справу, особливо відносно суспільства, що тільки тепер починає відкривати результати опитування громадської думки на ретельно підібрані теми. Проте численні статті та дискусії в радянській пресі, інтерв'ю з радянськими емігрантами, розповіді тих, хто відвідав СРСР, дають змогу вирізнити певні риси, характерні для нашої і мислення радянських українців 70—80-х років.

У цілому складається враження, що більшість радянських українців приймали радянський режим як законний і ототожнювалися з ним. Через монополію уряду на інформацію та інтенсивну пропаганду вони мали в кращому разі лише туманне поняття про ті нещастя, яких зазнали українці від радянської влади у «далекому» минулому. Куди більший вплив на формування їхніх оцінок справляло те, що радянська система принесла їм велике підвищення прибутків, установила відносну рівність між соціально-економічними групами, значно покращила соціальні послуги та упростила освіту, створила численні можливості зробити кар'єру. Багато радянських українців пишалися могутністю й престижем СРСР, важливою частиною якою вони себе відчували.

З цим в основному позитивним ставленням до радянської системи перепліталися елементи реального чи потенційного невдоволення. Сповільнення економіки порушило такі дражливі питання, як сприяння розвитку Сибіру та Середньої Азії за рахунок України. Скоротилися також можливості соціального прогресу. Серед партійних лідерів, бюрократів та економічних керівників України зростало невдоволення монополією Москви на ухвалу рішень. Водночас українська культурна еліта знову почала виступати проти русифікації. Згідно з радянськими соціологічними дослідженнями 1984 р., експерти констатують, що на Україні рівень невдоволення вищий, ніж по Союзу в цілому. На питання про причини цього вони, втім, не можуть дати визначеної відповіді.

Радянське керівництво особливо непокоїла зростаюча на Україні, як і в усьому СРСР, байдуність до марксистсько-ленінської ідеології. Ще з початку 60-х років західні інтелектуали говорять про «смерть ідеології» та приход на індустріальний Захід «постідеологічної доби». Подібний ідеологічний явд відбувся і в Радянському Союзі. Західні аналітики зробили спробу дати цьому явищу пояснення. У спрощено-

му вигляді воно полягає в тому, що процес модернізації, котрий протягом ХІХ — першої половини ХХ ст. розгортався в Європі, супроводжували бурхливі зміни. Почуття загрози й розгубленості, які вони породили в суспільстві, зумовили необхідність ідеологічного аналізу, пояснень, визначення напрямів тощо. Але, судячи з ідеологічного клімату індустріальних суспільств, прихід модерної доби приніс і відносну стабільність. Відтак зменшилася потреба в ідеології, яка слугувала орієнтиром у часи швидких змін.

Як би там не було, але очевидним є те, що попри постійну індоктринацію вплив марксизму-ленінізму на радянських українців занепадав. Що ж до українського націоналізму, особливо в його крайній, інтегральній формі, то він десятиліття тому був викреслений із суспільного світогляду. Отже, дві основні ідеологічні течії в українській історії вже не були такими впливовими, як колись.

Оскільки ідеологічна відданість людей є основною вимогою радянської системи, ослаблення цієї відданості призвело до відчутної втрати мислячими громадянами відчуття оптимізму, мети й спрямованості. Щоб заповнити прогалину, уряд подвоював зусилля, скеровані на прищеплення радянського патріотизму. Але для багатьох більш природним засобом заповнення духовної та ідеологічної порожнечі у свідомості ставала релігія.

Серед величезної більшості зростає, проте, прив'язаність до того, що на Заході називають цінностями середніх класів, а в СРСР — буржуазним споживацтвом. За свідченнями радянських джерел, молодь в основному цікавить не будівництво нового суспільства, а вигідна й престижна праця, здобуття кваліфікації тощо. Мало хто хоче бути пролетарем. Переважна більшість молодих людей спрямовує свої зусилля на те, щоб добути високоякісні споживчі товари, продуктовані на Заході. Очевидним є факт, що сучасна молодь аж ніяк не близька до тої, яку хотів бачити Ленін.

Ера Горбачова

Смерть Леоніда Брежньєва у 1982 р. поклала початок перехідному періодові в радянському керівництві. Безпосереднім наступником Брежньєва став досвідчений політик Юрій Андропов, колишній голова КДБ, який, здавалося, був готовий до проведення певних змін. Коли він помер, пробувши при владі менш як два роки, його місце заступив старий і немічний Костянтин Черненко — представник старого режиму, який не бажав здійснювати реформи, що їх так нагально потребував Радянський Союз. Але й він незабаром після приходу до влади помер. Ситуація, за якої один за одним умирають перестарілі радянські лідери, з усією очевидністю виявляла потребу в молодшому, енергійнішому й новаторському керівництві. В результаті у 1985 р. для проведення в СРСР нового курсу керівники партії обрали протеже Андропова Михайла Горбачова. З його приходом до влади на арену вийшла нова генерація партійних апаратників. Розумний і прагматичний Горбачов та його прибічники були першим поколінням радянських лідерів, котрі висунулися вже після смерті Сталіна.

Незважаючи на глибоко ешелонований опір партійних консерваторів і суспільства в цілому, Горбачов розпочав кампанію перебудови радянської системи й особливо її застійної економіки на ефективнішу, потужнішу й продуктивнішу. Щоб досягти цієї мети, він проголосив новий, демократичний стиль керівництва, створюючи враження більшої доступності й наближеності його режиму до народу, закликаючи до гласності в управлінні державою та до плюралізму думок у рамках соціалістичного вибору.

Чорнобиль. Перш ніж горбачовські реформи дійшли до України, республіку потрясла катастрофа глобального значення. 26 квітня 1986 р. вибухнув реактор потужної Чорнобильської атомної електростанції, розташованої за 130 км від Києва. Величезна радіоактивна хмара, незмірно більша, ніж та, що утворилася від бомбардування Хіросіми, покрила околиці Чорнобиля, а згодом поширилася на землі Білорусії, Польщі та Скандинавії. Над світом нависло те, чого він найбільше жахався, — ядерна катастрофа.

У властивий для себе спосіб радянські власті спочатку намагалися приховати катастрофу, котра, як з'ясувалося, сталася через кричущу халатність спеціалістів та хибну конструкцію реактора. Коли ж виявилось, що замовчати подію неможливо, Москва визнала факт катастрофи й звернулася до західних експертів по допомогу. Радянським інженерам удалося погасити палаючий реактор, поховавши його в гігантському бетонному «саркофазі». За радянськими джерелами, внаслідок катастрофи загинуло 35 чоловік (багато західних спеціалістів вважають, що число жертв більше), госпіталізовано сотні людей і сотні тисяч зазнали впливу радіації, що підвищує небезпеку захворювання на рак. Близько 135 тис. чоловік, здебільшого українців, були вимушені покинути свої домівки — у багатьох випадках назавжди. Вкрай серйозних і довготривалих екологічних збитків зазнали райони навколо Чорнобиля й навіть розташовані аж у Лапландії.

З 1970 р., коли почалося спорудження станції, на Україні існувала опозиція рішення Москви будувати величезну атомну станцію в енергетично багатій республіці та ще й поблизу Києва. Відтак у республіці поширилося обурення тим, як свавільно й безвідповідально Москва нав'язала Україні цю електростанцію. Крім того, існують свідчення про те, що катастрофа спричинилася до зростання напруженості між союзним та українським партійним керівництвом, які одне на одного перекладали вину за аварію.

Горбачовська гласність і Україна. З початком перебудови у Москві багато фактів свідчило про намагання Горбачова провести реформи, незважаючи на значний опір прихильників твердої лінії в системі влади та скептицизм публіки. Нові настрої гласності й самокритики стали приймати найбільші газети; неодноразово критикував культ особи Сталіна і зловживання владою з боку органів внутрішніх справ і бюрократії популярний журнал «Огонёк» на чолі з колишнім князем українським поетом Віталієм Коротичем; стали публікуватися російські поети, які дотримуються відверто антирадянських поглядів; навіть лишається незабороненою громадська організація «Пам'ять», що пропагує войовничий і вкрай ворожий марксизмові російський шовінізм і антисемітизм.

У порівнянні з цим прояви «нового духу» на Україні лишалися явищем рідкісним і відносно притишеним. Обережність українців була цілком зрозумілою. Київ усе ще перебував вогниною Щербицького, затятого консерватора, останнього в Політбюро пережитка застійного брежньовського режиму. До того ж український КДБ мав репутацію найбільш репресивного в СРСР. І нарешті, українська інтелігенція надто добре пам'ятала, як болісно вона «опеклася», з ентузіазмом повіривши хрущовським реформам 60-х років.

Попри ці побоювання серед української інтелігенції з'являлися певні ознаки непокори. У 1987 р. в Києві було засновано Український культурологічний клуб. Багато його членів були колишніми дисидентами, які намагалися виявити межі гласності, відкрито дискутуючи такі політично чутливі питання, як голодомор 1932—1933 рр., тисячоліття християнства на Україні, боротьба за незалежність 1917—1920 рр.

Набагато ширший відгук політика гласності знайшла у Львові — цій столиці національно свідомих західних українців. У червні та липні 1988 р. було проведено

кілька несанкціонованих і безпрецедентних за своїми масштабами мітингів, що зібрали тисячі людей. На демонстраціях, організованих такими колишніми дисидентами, як Чорновіл, брати Горині, Ігор та Ірина Калинці, та новим діячем Іваном Макаром, лунали заклики спорудити у Львові гідний пам'ятник Тарасові Шевченку, а також жертвам сталінських репресій. Ці діячі виступали проти партійних бюрократів, які самі себе обрали представниками Львова на майбутньому партійному з'їзді в Москві, відкрито говорили про численні утиски, що їх зазнають українці. У серпні львівський КДБ зреагував у типовий для себе спосіб: він звинуватив організаторів в «антирадянській діяльності» й заарештував декого з них. Це ще раз підтвердило, що українці тільки-но починають довгий та нелегкий шлях до демократії.

Трохи раніше навколо вічноактуального питання русифікації й статусу української мови з партійними консерваторами, які групувалися навколо Щербицького, зіткнулися представники прорежимної Спілки письменників України (законним інтересам якої відповідало недопущення занепаду української мови). У червні 1986 р. проти витіснення з ужитку в школах республіки української мови виступив ряд відомих українських письменників, серед них Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч і Сергій Плачинда, а Спілка письменників утворила комісію для зв'язку з освітніми закладами. У квітні 1987 р. міністр вищої освіти УРСР М. Фоменко представив комісії гнітючий, хоч і цілком сподіваний звіт про стан україномовної освіти. За його даними, на Україні існувало 15 тис. україномовних шкіл, тобто близько 75 % усіх шкіл, водночас у 4500 російськомовних школах, що склали менше 22 % загальної кількості, навчалася більше половини всіх учнів. Ще ненормальнішим було становище в Києві: з 300 тис. учнів українською мовою навчалися тільки 70 тис.

Однак ця статистика не схвилювала тодішніх партійних функціонерів. Із цього приводу Щербицький лише висловив надію на те, що російська мова не звужуватиме сфери свого вжитку. В цілому здавалося, що хоч партійний «істеблішмент» на Україні ставав дедалі сприйнятливішим до деяких аспектів горбачовської модернізації, він не поспішав змінювати свою національну політику.

Так, зокрема, розпочинався для українців четвертий рік перебудови...

ІМІГРАЦІЯ

Протягом двадцятого століття мільйони українців покинули свої домівки у пошуках кращого життя на чужині. Багатьох до цього спонукали соціально-економічні причини. Величезна кількість східних українців переселилась або була переселена на Урал. Залишаючись у територіальних межах Російської імперії, а пізніше Радянського Союзу, вони не були емігрантами у традиційному значенні цього слова. Західні українці, навпаки, прямували на захід, до Нового Світу, де їм довелося зіткнутися не лише із незнайомою землею, а й із незвичними для них політичними, соціально-економічними та культурними явищами. Саме до них, як правило, й прикладається назва «українські емігранти». Інші українці покидали свою батьківщину в першу чергу через політичні обставини. Не визнаючи радянської влади, вони ставали вигнанцями. У загальному потоці українських емігрантів, що їх і досі прибиває до чужих берегів, можна з певністю виділити три великі хвилі.

Перша хвиля: імміграція до 1914 р.

Українці, що іммігрували до Нового Світу перед першою світовою війною, як правило, намагалися поліпшити своє вкрай незадовільне матеріальне становище. Для цього вони обирали один із двох можливих шляхів. Більшість прямувала до Сполучених Штатів, де влаштуувалася робітниками на шахтах і фабриках, розташованих у великих містах або ж поблизу них. Ці іммігранти, переважно молоді парубки, спочатку планували залишатися у Сполучених Штатах доти, доки не зароблять стільки грошей, щоб повернутися до рідних осель, придбати там досить землі та загосподарювати. Втім, із часом, перспективи життя у Сполучених Штатах стали здаватися їм яскравішими, ніж ті, що чекали їх на батьківщині. З приїздом жінок-українок почалося бурхливе зростання українських громад у великих містах на північному сході Сполучених Штатів.

Іншу групу перших українських іммігрантів складали ті, хто, покидаючи свої села, сподівався зайнятися сільським господарством у чужих краях, де земля була дешевою та приступною. З самого початку ці іммігранти, що найчастіше лишали батьківщину цілими сім'ями, планували осісти на нових землях назавжди. Оскільки ці землі, як правило, містилися в незаселених районах (наприклад, де-небудь у бразильській чи канадській глушині), цим іммігрантам доводилося вступати у важку, виснажливу боротьбу з природою.

Імміграція до Сполучених Штатів Америки. Українці проторували путь до Америки задовго до масової імміграції кінця XIX — початку XX ст. Українські імена можна зустріти як серед засновників колонії Джеймстаун у Вірджинії, так і серед учасників Американської революції та громадянської війни. Коли на початку XIX ст.

виникли російські колонії на Алясці та в Каліфорнії, українці — й, зокрема, козачки — були серед їхніх перших поселенців. Проте традиційно вважається, що першим носієм української національної свідомості в Америці був Агапій Гончаренко — православний священик із Київської губернії, що був особисто знайомий із Тарасом Шевченком і дотримувався революційних поглядів. У 1867—1872 рр. ця непересічна людина редагувала «Вісник Аляски» — перший американський часопис, що містив певні відомості про Україну та її жителів. Із часом Гончаренко став досить помітною фігурою в Каліфорнії, де на початку ХХ ст. намагався створити українську со-

Українські переселенці у США. Штат Півн. Дакота, кінець ХІХ ст.

ціалістичну колонію. Не менш яскравою особистістю був Микола Судзіловський-Рассел, киянин, лікар за фахом і революціонер за переконаннями, що оселився в Каліфорнії у 1880-х роках, а потім переїхав на Гаваї, де очолив місцевий сенат. Він також активно сприяв переселенню українців на їхню нову батьківщину.

Втім, українці, що почали масово іммігрувати до Сполучених Штатів, суттєво відрізнялися від своїх колоритних попередників. Це були переважно селяни-трударі з малорозвинених західноукраїнських земель — Закарпаття та Лемківщини. Чутки про існування за морем напівміфічної землі, де можна заробити в десять-двадцять разів більше, ніж звичайно, дійшли до лемків та закарпатців від їхніх сусідів — словаків, поляків та угорців. У 1877 р. виникла можливість перевірити ці чутки. Пенсільванська вугільна компанія, зіткнувшись з робітничими страйками, вирішила використати як штрейкбрехерів дешеву робочу силу з найбільш бідних районів Австро-Угорської імперії. Коли агенти компанії запропонували молодим лемкам і закарпатцям підйомні (з подальшим утриманням цієї суми грошей з їхніх заробітків), знайшлося чимало охочих. А після того як вони повернулися до своїх рідних сіл із добрими новинами (які до того ж поширювали, перебільшуючи, агенти пароплавних компаній) і небаченими досі грошима, виїзд до Америки швидко став набувати масового характеру.

Люди, що в незчисленному потоці емігрантів прибували до Сполучених Штатів, подолавши довгий виснажливий шлях, незабаром усвідомлювали, що в цій країні —

країні багатих можливостей — треба працювати не покладаючи рук. Спочатку більшість новоприбулих знаходила роботу на вугільних шахтах і металургійних заводах Пенсільванії, й цей регіон став осереддям перших українських іммігрантів. Інші влаштувалися на заводах у Нью-Йорку, Нью-Джерсі, Коннектікуті, Огайо та Іллінойсі.

Попервах було важко: прибульці зіткнулися з чужою землею й незнайомою мовою; вони потрапили у вир міського життя, де їх оточувала усяка машинерія. Напередодні першої світової війни середній заробіток фабричного робітника чи шахтаря становив 1—2 долари за дев'яти-десятигодинний робочий день. Мешкали вони здебільшого у переповнених бараках чи мебльованих кімнатах. Прагнучи повернутися додому, як тільки пощастить зібрати кілька сотень доларів, перші іммігранти жили вкрай убого, витрачаючи мізерні кошти на їжу, одяг та ін. Щоправда, багатьох притягала корчма. Українські іммігранти являли собою економічно самостійний та законопослушний прошарок населення: серед них значно меншою, ніж серед інших груп іммігрантів, була кількість людей, що потребували фінансової підтримки від держави (0,04 %), і правопорушників (0,92 %). У цей же час 4 % ірландських, 1,8 % німецьких та 1 % польських іммігрантів були карними злочинцями.

Тимчасовий характер перебування перших українських іммігрантів у Сполучених Штатах безпосередньо відбився на їхньому ставленні до американського суспільства: вони не вивчали англійської мови, мало контактували з американцями, нехтували американським громадянством. Мало хто цікавився американською політикою. Їхні життєві плани залишалися сфокусованими на поверненні додому. Та із зростанням масштабів імміграції й тут сталися певні зміни. Дедалі більше новоприбулих вирішували залишитися у Сполучених Штатах. Зростала еміграція жінок-українок, хоча, наприклад, у 1905 р. вони склали лише 25—30 % загального числа іммігрантів. Вони здебільшого працювали служницями, найчастіше — в українських та польських євреїв. З часом багато з них стали швачками на фабриках. А з утворенням у Сполучених Штатах українських сімей і з приїздом жінок і дітей до своїх чоловіків та батьків почався розквіт українських громад в імміграції.

Щоб обслуговувати їх, найбільш підприємливі з іммігрантів розпочинали власний бізнес як господарі мебльованих кімнат, бакалійних і м'ясних крамниць. Утім, найбільше прибутку давало корчмарство; корчмарі, як правило, були найбагатшими й найвпливовішими членами громад. Однак у цілому українські іммігранти з усіх засобів заробітку віддавали перевагу фізичній праці. Це й не дивно — адже більшість з них не мала ніякої фахової підготовки. Так, у рекордному за масштабами імміграції 1905 р., коли до Сполучених Штатів прибули 14 500 українців, тільки сім із них мали вищу освіту (в тому числі чотири — духовну), 200 були кваліфікованими робітниками чи ремісниками, а решту склали селяни та некваліфіковані робітники. З них лише одиниці зайнялися фермерством — адже воно вимагає тривалих зусиль і великих капіталовкладень. Серед фермерів переважали штундисти (різновид протестантів), які у 1890-х роках прибули зі Східної України й оселилися у Вірджинії та Північній Дакоті.

Дуже важко встановити чисельність українців-іммігрантів, що мешкали у Сполучених Штатах напередодні першої світової війни. На перешкоді стає той факт, що деякі з іммігрантів часто навідувалися на свою стару батьківщину. Чимало українців були малограмотними й не мали виразної національної свідомості, а тому й фіксувалися американськими імміграційними службами як угорці чи австрійці — відповідно до того, звідки вони прибули. Деякі видавали себе за представників споріднених національних груп, наприклад, за словаків. А через те, що традиційною для західних українців була назва «русини», багатьох із них в Америці вважали росіянами. Як би там не було, більшість дослідників схиляється до думки, що у 1914 р. чисельність українців у Сполучених Штатах досягла 250—300 тис. чоловік. Майже половину з

них становили закарпатці та лемки, що почали іммігрувати у 1880—1890-х роках; друга половина складалася здебільшого з галичан, масовий виїзд котрих почався наприкінці XIX ст. Загалом українці склали крихітну частку майже 25-мільйонного потоку іммігрантів, які прибули до Сполучених Штатів у 1861—1914 рр.

Іммігрантські інституції та організації. В українському селі центром духовного та суспільного життя завжди була церква. Всі важливі події в житті селянина — хрестини, весілля, похорони й більшість свят — були пов'язані з релігією. Прибувши до Сполучених Штатів, українці болісно відчували відсутність церкви, без якої життя здавалося їм беззмістовним, монотонним. Тож закономірно, що першими формами громадського життя, що виникли в імміграції, були церкви та парафії.

У 1884 р. Іван Волянський, енергійний священик із Галичини, прибув до Пенсільванії, щоби підтримати братів у вірі. Протягом року він збудував у місті Шенандоу першу в Америці українську церкву. За його допомогою були створені також кілька інших парафій у Центральній Пенсільванії. Незабаром до Волянського приєдналися священики з Галичини й пізніше із Закарпаття. Наприкінці XIX — на початку XX ст. розбудова церков та утворення парафій набули в іммігрантських громадах масового характеру. В 1907 р. наявність швидко зростаючої кількості греко-католицьких парафій змусила Ватикан створити греко-католицьку єпархію (діоцезу) у Філадельфії, призначивши першим єпископом галицького ченця Сотера Ортинського. До 1913 р. в греко-католицькій діоцезії налічувалося 152 парафії, 154 священики та близько 500 тис. парафіян.

Церкви були не тільки осередком громадського життя, а й ставали ареною гострих конфліктів, що виникали у нових умовах. Для іммігрантів першої хвилі церковна політика була по суті єдиною формою політики, що мала певну вагу в їхніх очах. Зокрема, перед призначенням Ортинського особливо загострилися стосунки між греко-католицькими іммігрантами та римо-католицькою ієрархією, переважно ірландською за походженням. Не розуміючи специфіки греко-католицької обрядовості та згорда ставлячись до вихідців зі Східної Європи, римо-католицькі єпископи значно ускладнювали релігійне життя. Зі свого боку, греко-католицькі парафії часто відмовлялися підпорядковувати свої новозбудовані церкви «іноземним» єпископам. Наслідком цього були судові тяжби, зіткнення парафіян із поліцією, місцеві заворушення та наростання ворожості з обох боків.

Греко-католицькі священики, що прибували до Сполучених Штатів разом зі своїми родинами, мали додаткові причини для зіткнень із римо-католицькою ієрархією. Оскільки римо-католицьким священикам, на відміну від греко-католицьких, не дозволялося одружуватися, римо-католицькі єпископи не визнавали правомочними одружених священиків із Закарпаття та Галичини. Як свідчить випадок із Олексієм Тофом, складне питання про безшлюбність (целібат) невдовзі безпосередньо відбилосся на долі католицизму в Америці.

Професор богослов'я із Закарпаття, священик, удовець, Тоф у 1889 р. прибув до Міннеаполіса, щоби стати пастором у місцевій греко-католицькій парафії. Та оскільки він раніше був одружений, римо-католицький архієпископ відлучив його від церкви. Зваживши на те, що давні візантійські традиції цієї конфесії, визнані Римом, були зневажені, Тоф і 365 його парафіян у 1891 р. зробили рішучий крок — перейшли у православ'я. Протягом наступних десятиліть десятки тисяч лемків, закарпатців та галичан, захочені російською православною місією в Америці, стали православними. До 1914 р. вони склали переважну більшість православних у Сполучених Штатах, а Олексій Тоф зажив слави як «батько православ'я» в цій країні.

Масовий перехід у православ'я з національної точки зору мав суттєві наслідки для українсько-русинських іммігрантів. Адже багато з них були прибульцями з найменш розвинутих, окраїнних районів України (зокрема, із Закарпаття) і не мали виразної

української національної свідомості. Духовенство в імміграції, як і на батьківщині, сповідувало здебільшого русофільські ідеї. Відтак, із переходом малограмотних русинів під духовну владу Російської православної церкви у США православним священикам не важко було переконатися в тому, що вони — росіяни. Не дивно, що й сьогодні, в період загострення інтересу до питань національного походження, американізовані нащадки цих псевдоросіян губляться, шукаючи відповідь на запитання, чому їхнє «російське коріння» сягає українських земель.

Галицько-закарпатський розкол. Інший церковний конфлікт виник на терені галицько-закарпатських протиріч. Закарпаття, яке до 1918 р. перебувало у складі Угорщини, майже не підпадало під вплив українського національного руху, що ширився на Галичині. Спочатку іммігранти, котрі приїздили із Закарпаття й згодом із Галичини, створювали єдині громади та церкви, маючи спільну мову, народні звичаї, греко-католицьку обрядовість та історичну назву — «русини». Однак поступово серед духовенства виникли суперечності.

Спочатку їх спричинила боротьба за більш прибуткові парафії. Далі: призначення галичанина Ортинського єпископом обурило духовенство із Закарпаття, і воно розгорнуло ворожу кампанію проти нього та галичан узагалі. Прагнучи відштовхнути від Ортинського своїх парафіян, закарпатське духовенство акцентувало увагу на відмінностях, що існували між закарпатцями та галичанами. Оскільки суперниками закарпатців були національно свідомі українці, перші обрали за головний об'єкт своїх наскоків український національний рух. Ортинського та усіх галичан звинуватили у тому, що вони приділяють більше уваги національному питанню, ніж релігії. Вони були затавровані як зрадники русинських традицій, бо визнавали етнічну назву «українці». Більше того: консервативне закарпатське духовенство переконувало своїх парафіян у тому, що галицькі священики, які здебільшого брали активну участь у суспільному житті, є безбожниками й соціалістами-радикалами.

Із свого боку, галицьке духовенство ганьбило закарпатських суперників як угорфілів, більше схильних до оборони інтересів Угорщини, ніж власного народу. Слід мати на увазі, що закарпатські священики розмовляли переважно угорською мовою — як удома, так і в церкві. Дехто навіть після від'їзду до Сполучених Штатів продовжував отримувати гроші від будапештського уряду. Багато хто відкрито допомагав угорському урядові у тому, щоб запобігти поширенню української національної свідомості між закарпатцями-іммігрантами. У Сполучених Штатах, як і на батьківщині, це робилося шляхом пропаганди теорії, нібито русини становлять окрему національність і не мають нічого спільного зі своїми галицькими співвітчизниками.

Відсутність власного єпископа змусила закарпатське духовенство звернутися до Ватикану з вимогою про створення ще одної греко-католицької діоцези, посилаючись на небезпеку, яка йому загрожує: перебуваючи в єдиній з галицькими українцями церковній організації, перетворитися на «рабів українізму». Намагаючись припинити цю ворожнечу, Ватикан пішов назустріч вимогам закарпатців. У 1916 р. була створена окрема діоцеза з центром у Піттсбурзі, що згодом дістала назву Візантійської русинської католицької церкви. У 1924 р. вона охоплювала 155 церков, 129 священиків та близько 290 тис. парафіян. Тим часом первісна Філадельфійська діоцеза перетворилась на осередок Української католицької церкви, що налічувала 144 церкви, 129 священиків і близько 240 тис. парафіян. Таким чином, закарпатсько-галицький розкол набув інституційного оформлення.

Ще протягом десятиліть після цього розриву закарпатська церква вагалася у визначенні своєї національної орієнтації. Так і не вирішивши це питання, вона визнала за краще взагалі обминути його. Й сьогодні вона уникає національних характеристик і визначає своїх послідовників передусім як греко-католиків. Та відгомін закарпатсько-галицького конфлікту кінця ХІХ — початку ХХ ст. відчувається й тепер:

хоча сучасні закарпатці вважають себе українцями, їхні далекі родичі у Сполучених Штатах і досі дотримуються думки, що вони є «будь-ким, тільки не українцями».

Внаслідок усіх цих релігійних конфліктів близько 20 % іммігрантів першої хвилі із Західної України вважали себе православними «росіянами», 40 % — русинами й греко-католиками (чи візантійно-католиками), а решта — українськими греко-католиками.

Братства. Після створення власних церковних організацій українські іммігранти почали шукати шляхи колективного вирішення своїх невідкладних практичних проблем. Серед них перше місце посідало гарантування хоча б мінімального соціально-економічного захисту. Праця на шахтах і фабриках була виснажливою й небезпечною, робочий день — дуже довгим, а платня, за американськими стандартами, — низькою. Зрозуміло, що травматизм, нещасні випадки на виробництві, тяжкі професійні захворювання були у цей час типовими явищами. Більше того — не існувало ніякої громадської чи державної допомоги для тих, хто втратив працездатність, або для їхніх сімей. Через це у різних іммігрантських групах почали стихійно виникати каси взаємодопомоги, товариства та братства.

За невеликі щомісячні внески ці асоціації страхували на випадок хвороби, втрати працездатності чи смерті. З часом, зростаючи чисельно й міцніючи фінансово, такі організації починали опікуватися також освітніми й культурними потребами своїх членів. Іммігранти тяжіли до братських організацій не тільки з економічних причин: адже тут збиралися «свої люди» й спілкувалися рідною мовою. На відміну від церков, братські організації не сягали корінням далекої батьківщини; їх виникнення спричинили умови життя, з якими іммігранти зіткнулися у США.

У 1885 р. преподобний отець Волянський організував перше в Америці Українське братське товариство взаємодопомоги. Складаючись із кількох десятків членів, воно мало своєю головною метою компенсацію похоронних витрат їхнім родинам. Коли Волянський повернувся до Галичини, братство розпалося. Згодом аналогічні товариства почали виникати у Пенсільванії. У 1892 р. була створена Спілка греко-католицьких, русинських братств, що з часом набула авторитету. Однак уже невдовзі вона перейшла під контроль проугорського закарпатського духовенства і зайняла ворожу позицію щодо національно свідомих українців.

Ідею відновлення Українського братського товариства взаємодопомоги висунула група з восьми молодих енергійних священиків — емігрантів з Галичини, відома як «Американський гурток». Ця група, сповнена духом активності галицької інтелігенції, очолила боротьбу греко-католицької церкви за свою автономію. Двоє з її членів — Іван Константинович та Григорій Грушка — 1894 р. заснували у Джерсі-Сіті товариство взаємодопомоги — Руський народний союз (із 1915 р. — Українська національна асоціація). Налічуючи майже 85 тис. членів, сьогодні вона є найбільшою й найбагатшою українською громадською організацією за межами України.

У роки першої світової війни стало цілком очевидним, що іммігранти перетворилися на певну політичну силу. У 1914 р. дві провідні іммігрантські організації — Федерація українців Сполучених Штатів та Український альянс Америки — зібрали значні суми грошей для українців, витіснених війною з рідних земель. Пізніше, 1919 р., Український національний комітет у тісній взаємодії з представниками різних українських урядів працював над публікацією англомовних матеріалів з українського питання. Він також намагався переконати Білий дім та конгрес США визнати незалежність України.

Еміграція до Бразилії. Для західних українців, що покидали свою батьківщину у пошуках землі, найбільш привабливою країною з самого початку здавалася Бразилія. У 1895 р., коли агенти італійських пароплавних компаній з'явилися в Галичині,

розповідаючи про дешеву й родючу землю в Бразилії, почалася справжня «бразильська лихоманка». Понад 15 тис. зuboжілих селян, які практично не мали уявлення, де саме знаходиться ота Бразилія, поїхали до цієї країни. Але замість сподіваного чорнозему вони отримали клапті нерозчищеного лісу у штаті Парана, біля міста Прудентополіса.

Кинуті напризволяще, опинившись у незвичних кліматичних умовах, зіткнувшись із ворожістю індіців і, нарешті, не маючи медичної допомоги, вони найчастіше гинули незабаром після приїзду. Деякі поверталися на батьківщину. Ті, що залишилися, жили сам-на-сам із джунглями. Однак попри всі труднощі мрія про дешеву землю продовжувала вабити галичан. Напередодні першої світової війни десь 15—20 тис. українців прибули до Парани. Та коли поширилися чутки про сприятливіші умови життя в Сполучених Штатах і Канаді, потік емігрантів до Бразилії став рідшати. У міжвоєнний період сюди прибуло тільки 9 тис. українців, переважно з Волині. Після другої світової війни до них приєдналися ще 7 тис. чоловік. Багато хто з них пізніше перебрався до Північної Америки. Нині чисельність українців у Бразилії становить близько 150 тис. З них майже 80 % проживає компактною масою у Парані, в районі, відомому як «Бразильська Україна». Місто Прудентополіс є осередком українського життя у цій країні. Найвпливовішою українською інституцією тут є Українська католицька церква, що включає 17 парафій і 52 священників.

Останнім часом представники цієї етнічної меншості дедалі частіше, здобувши спеціальну освіту, стають бізнесменами, викладачами. Але більшість усе ж таки, як і раніше, складають бідняки-селяни, що за способом життя нагадують своїх предків. Ця консервативність помітно відрізняє їх від інших українських громад за кордоном. Обробляючи малородючі землі, не маючи значних прибутків, живучи у малорозвинутих віддалених регіонах, українські селяни не мають нічого спільного з новітніми галузями бразильської економіки. Й хоч понад 90 % із них народилися у Бразилії, вони, майже не контактуючи з неукраїнцями, зберегли свою рідну мову. Багато в чому їхні сільські громади майже не відрізняються від тих, що існували в Галичині у XIX ст.

Еміграція до Канади. Якщо Бразилія принесла тільки розчарування, то Канада (звичайно, не одразу, а після чималих зусиль) виправдала сподівання українських емігрантів. У її широких преріях знайшли собі місце селяни, котрі в пошуках землі емігрували з Галичини та Буковини. Першими українськими емігрантами в Канаді традиційно вважаються Іван Пилипів і Василь Єленяк. Вони удвох прибули до Західної Канади у 1891 р. і вподобали цей край. Повернувшись до Галичини, Пилипів переконав шість сімей із свого рідного села Небилів переселитися до Канади. У 1892 р. «небилівська група» заснувала перше постійне українське поселення у Канаді в місцевості Една-Стар біля Едмонтона (провінція Альберта).

Але особою, чіми зусиллями еміграція до Канади набула характеру масового руху, був Йосип Олеськів. Професор-аграрник і водночас народник, що прагнув поліпшити життя селянства, він у 1895 р. приїхав до Канади, аби тверезо оцінити місцеві умови. Вражений можливостями, які відкривалися перед селянами у Західній Канаді, Олеськів надрукував цілу низку брошур, де відраджував емігрувати до Бразилії й закликав заселяти Канаду. У своїй діяльності Олеськів спирався на підтримку канадського уряду. Міністр внутрішніх справ Кліффорд Сіфтон був просто вражений наполегливістю українців у освоєнні диких прерій: «Я вважаю, що кремезний селянин у баранячому кожущку, предки якого протягом століть займалися сільським господарством, з міцною жінкою і півдюжиною дітей — це саме те, що нам треба». З часом листи, що почали надходити з Канади, в яких життя малювалося лише у рожевих тонах, та заклики агентів пароплавних компаній стали відігравати неабияку роль у заселенні канадських прерій.

Канада й насправді могла багато чого запропонувати. Земля прерій була дуже родючою, хоча для того, щоб її освоїти, потребувала значних зусиль. Води було вдосталь. Запаси деревини, що так високо цінувалася на батьківщині, були необмеженими — тож не існувало проблем ані з паливом, ані з будівельним матеріалом. Клімат був майже такий, як і вдома. Дбаючи про заселення прерій, канадський уряд продавав землю за суто символічну ціну — 10 доларів за 160 акрів. Українцям дозволялося селитися компактно, отже вони мали сусідами своїх співвітчизників. Слід зважити й на те, що політичний устрій Канади був стабільним і демократичним, а суспільство й економіка — сучасними й перспективними.

Драматичне товариство ім. І. Котляревського. Вінніпег (Канада), 1914 р.

Канада була країною грандіозних можливостей, але вимагала таких же зусиль для їх реалізації. Іммігранти, котрі прибували сюди, практично не мали грошей, не знали англійської мови, найчастіше були зовсім неписьменними. Після довгої виснажливої дороги вони опинялися у суворих незаселених преріях. Першим і найважливішим завданням було одне: вижити. Щоб захиститися від холодів, будували примітивні однокімнатні хати. Не маючи ні грошей, ні можливості одразу засіяти ще не очищену землю, вони стали перед загрозою голодної смерті. Щоб заробити хоч які-небудь гроші, чоловіки обходили округу в пошуках роботи. Тим часом жінки, що залишалися вдома самі, прибирали домівку, годували дітей і помалу, самотужки починали обробіток землі. Не в змозі придбати машини й навіть худобу, іммігранти майже все робили вручну. Звичайно, лише через кілька років земля давала перший врожай. А щоб розчистити всю ділянку, потрібно було 15—20 років виснажливої праці.

Слід пам'ятати й про те, що в Канаді іммігранти зіткнулися з відкритою дискримінацією. Хоча Сіфтон і деякі урядовці визнавали користь української імміграції, багато канадців трималися іншої думки. Вперше побачивши іммігрантів не англо-

саксонського походження, населення Західної Канади було обурене появою в їхніх громадах «брудних і диких іноземців, без жодного пенні в кишені». Були й газети, які називали іммігрантів «покидьками Європи», поява котрих спричинилася до морального й духовного занепаду канадського суспільства. Симпатіям до іноземців не сприяв і той факт, що іммігранти селилися компактними громадами, носили свій національний одяг, розмовляли рідною мовою та трималися візантійської церковної обрядовості.

Втім, попри всі труднощі, українські іммігранти поступово утверджувалися у новому середовищі. Вони освоїли мільйони акрів землі. На широких канадських рівнинах з'явилися їхні білі, криті соломою хатинки і церкви з цибулеподібними банями. Стрімке зростання цін на зерно перед першою світовою війною збагатило чимало українців. Вони зажили собі слави як трударі й завзяті господарі, і ворожість, що їх оточувала спочатку, поступово зникла. Канадці були змушені визнати, що працелюбні українці відіграли вирішальну роль у перетворенні незайманих прерій на найпродуктивніші у світі житниці.

Перед першою світовою війною близько 170 тис. українців прибули до Канади. З них майже 85 % оселилися в преріях. Ті з українців, хто віддавав перевагу містам, як правило, їхали до Вінніпега, котрий став провідним центром україно-канадського суспільного життя. Якщо ж узяти до уваги, що загальна чисельність населення Західної Канади у 1896 р. становила лише 200 тис., то стає зрозумілим величезний вплив іммігрантів на долю цього регіону. І якби еміграція українців не була перервана війною, він міг би стати в основному українським.

Релігійні питання. Як і скрізь, на канадській землі церкви були першими й найміцнішими інституціями, що їх створили іммігранти. У Канаді, як і в Сполучених Штатах, їх виникнення супроводжувалося гострими конфліктами. Не маючи власних греко-католицьких священників, новоприбульці звернулися по допомогу до своїх духовних братів у Сполучених Штатах. 1897 р., у відповідь на їхнє звернення, преподобний Нестор Дмитрів прибув із Пенсільванії, щоб познайомитися з піонерами прерій та відслужити першу греко-католицьку месу на канадській землі. Протягом наступних років деякі інші українські священники з Пенсільванії робили аналогічні візити. Однак ці тимчасові заходи не могли забезпечити іммігрантам належного духовного керівництва та замінити церковну організацію.

Зі свого боку, місцеве римо-католицьке духовенство, що складалося переважно з франко-канадців, робило спроби підкорити новоприбулих своїй юрисдикції. Однак протести іммігрантів поклали цьому край. Пізніше римо-католицькі ієрархи продемонстрували значно більшу толерантність щодо греко-католиків, ніж ірландські єпископи у Сполучених Штатах. Однак це ще не вирішувало усіх проблем. Головною з них була відсутність священників. З огляду на те, що папський едикт 1894 р. забороняв одруженим греко-католицьким священникам служити в Північній Америці, а нечисленні галицькі священники, що додержувалися celibату, як правило, виїздили до США та Бразилії, українці в Канаді не розраховували на свою батьківщину у пошуках духовних осіб. Аби розв'язати цю дилему, французьким та бельгійським священникам, що визнавали греко-католицьку обрядовість, було доручено працювати серед іммігрантів.

Але ці заходи також не задовольняли українців. Їм важко було спілкуватися зі священниками неукраїнського походження; не вшухали суперечки навколо питання про celibат; у ряді випадків іммігранти не бажали підпорядковувати свої церкви римо-католицьким єпископам. Багато хто, пройнявшись духом Нового Світу, взагалі хотів уникнути будь-якого зовнішнього впливу.

У 1903 р. із Сполучених Штатів до Вінніпега прибув єпископ Серафим — російський православний священник із досить темним минулим. Підтриманий групою ради-

кально настроєної інтелігенції, що прагнула створити українську церкву, незалежну як від римського католицизму, так і від російського православ'я, він заснував так звану Незалежну грецьку церкву. Його розв'язання проблеми нестачі духовенства було простим, хоч, із канонічного боку, сумнівним: він призначив священиками нової церкви освічених і напівосвічених громадських лідерів. Вони поширювали у країні новий різновид православ'я, котре не визнавало влади жодного патріарха і впроваджувало громадський контроль над власністю церкви. Іммігранти охоче підтримали ці ідеї — вже через два роки серед прихильників нової церкви було понад 60 тис. чоловік. Однак успіх нового вчення був тимчасовим, і вже через кілька років церковна організація Серафима розпалася.

Небезпека перетворення віруючих у Канаді на адептів нової форми православ'я непокоїла греко-католицьку церкву. У 1910 р. митрополит Андрей Шептицький, голова греко-католицької церкви в Галичині, відвідав україно-канадські громади з духовною місією. Кілька років по тому він переконав ченців одного з бельгійських орденів розгорнути діяльність у Галичині (з урахуванням специфіки греко-католицької обрядовості). Деякі члени цього ордену й стали згодом місіонерами в україно-канадських громадах. На прохання Шептицького у 1912 р. Ватікан призначив Микиту Будку першим греко-католицьким єпископом у Канаді. На відміну від Ортинського у США, Будка з самого початку дістав у Канаді широку підтримку. Кількість греко-католицьких церков, парафій та шкіл почала швидко зростати. У 1931 р. близько 58 % українців у Канаді належали до греко-католицької церкви, яка об'єднувала 100 священиків і 350 парафій. Але якщо зважити на той факт, що з самого початку майже 80 % іммігрантів були греко-католиками, стає очевидним, що церква, керована Будкою, зазнала серйозних втрат.

Багато з тих, хто зрікся греко-католицизму, визнав духовну владу Української православної церкви, яка виникла у 1918 р. Серед її прихильників були представники різних конфесій та різних соціальних прошарків: молода україно-канадська інтелігенція (переважно двомовні вчителі), що відвернулася від антиклерикалізму Галицької радикальної партії; православні буковинці; колишні члени церковної організації Серафима. Українська православна церква в Канаді, орієнтована на збереження українських церковних традицій, швидко набувала популярності. Так, якщо на початку масової імміграції лише 15 % українців були православними, то у 1931 р. понад 24 % іммігрантів належали до Української православної церкви. Значних успіхів досягла й пресвітеріанська церква, котрій удалося повернути до своєї віри велику кількість іммігрантів.

Громадські організації. І церкви, і перші громадські організації іммігрантів були перенесені ними на новий ґрунт із батьківщини. Як і в галицьких та буковинських селах, у канадських преріях виникли осередки «Просвіти», читальні, народні дома. У 1925 р. в Канаді існувало близько 250 таких культурно-освітніх установ.

Що ж стосується освіти як такої, то у цьому відношенні україно-канадці мали помітні переваги над усіма іншими українцями-іммігрантами. Оскільки їхні сільські громади були повністю або переважно українськими, їм було дозволено створити власну двомовну шкільну систему. У 1916 р. існувало вже майже 400 україно-канадських шкільних округів, розташованих переважно у провінції Манітоба. Щоб забезпечити їх учителями, адміністрація Манітоби у 1907 р. відкрила у Вінніпезі Русинську навчальну школу. Вільно володіючи обома мовами — українською та англійською, випускники цієї школи являли собою новий тип україно-канадського громадського лідера.

Та перша світова війна й наростання націоналістичної істерії в Канаді покляли край існуванню двомовної шкільної системи. Однак іммігранти, як і раніше, бажали, щоб їхні діти не тільки діставали англійську освіту, а й вивчали рідну мову. Цій

меті, зокрема, слугували приватні греко-католицькі школи, засновані отцями-василіянами. Зростала й кількість парафіяльних «рідних шкіл». Проте антиклерикально настроєна інтелігенція шукала інших рішень проблеми. У 1916 р. було засновано Могиланський Український інститут у Саскатуні. Фактично він являв собою бурсу, що забезпечувала сільській молоді, котра приїздила у місто для завершення своєї освіти, суто українське культурне середовище: тут викладалися українська мова, література, історія. Аналогічні заклади виникли також у Вінніпезі, Едмонтоні й Торонто. Їхні вихованці також поповнили ряди україно-канадських політичних та культурних діячів.

Хоча перед першою світовою війною українці в Канаді були переважно простими селянами-фермерами, серед них почали з'являтися ознаки зростання політичної свідомості. Деякі форми політичної активності були подібними до тих, що набирали силу на батьківщині. У 1907 р. видатні україно-канадські політичні діячі Кирило Генік-Березовський, Іван Бодруг, Іван Негрич, Мирослав Стечишин, Тарас Ферлей, близькі за своїми переконаннями до Галицької радикальної партії, заснували Український соціалістичний союз. Українці не стояли осторонь і політичного життя самої Канади. Вже у 1902 р. ряд українців було обрано до муніципальних установ, а в 1913 р. Андрій Шандро посів місце в парламенті провінції Альберта.

Канадські політичні оглядачі з певною тривогою констатували: «Цілком очевидним є той факт, що русини набирають силу в своїх округах». Зрозуміло, що українці вважали себе невід'ємною частиною канадського суспільства, але ці ілюзії розвіялися з початком першої світової війни: ті з іммігрантів, хто ще мав австрійські паспорти, загальним числом близько 6 тис., як піддані ворожій держави були інтерновані до кінця війни.

Друга хвиля: іммігранти та емігранти у міжвоєнний період

Українська еміграція на Захід тривала і в міжвоєнний період, хоча суттєво відрізнялася від довоєнної. По-перше, різко зменшилася кількість іммігрантів. Перед першою світовою війною на Захід емігрувало понад 500 тис. українців; у міжвоєнний період ця цифра впала до 200 тис.: давалися взнаки Велика депресія і, як її наслідок, безробіття у США та Канаді.

Істотно змінився й напрям імміграційних потоків. Як і раніше, іммігрантів вабила Канада. Але внаслідок погіршення економічної кон'юнктури у сільськогосподарському виробництві та змін в імміграційній політиці кількість прибульців у міжвоєнний період зменшилася до 70 тис. Іммігранти охоче селилися у містах — Вінніпезі, Торонто, Монреалі, а не на заході, у преріях, як раніше. Ще істотніше змінилася ситуація у Сполучених Штатах. За років Великої депресії тут було вжито заходів, щоб обмежити імміграцію. Внаслідок цього у міжвоєнний період до США переїхали тільки близько 10 тис. українців — мізерна частка від тих сотень тисяч, що оселилися у країні перед 1914 р.

Хоч у багатьох країнах більше не було потреби в дешевій робочій силі, деяким усе ж таки вона ставала у пригоді. Південна Африка й Аргентина відчинили двері іммігрантам, прагнучи заселити свої широкі простори й забезпечити робітниками фабрики та шахти. Сюди емігрувало близько 40 тис. українців. 30—40 тис. жителів Західної України переїхали до Франції, де знайшли собі роботу на півночі, в районі Меца.

Українські емігранти. Певно, найяскравішою рисою міжвоєнного періоду була поява нового типу українського переселенця — політичного емігранта. Після па-

діння у 1918—1920 рр. кількох українських урядів вигнанцями стали ті, хто їх підтримував,— солдати, офіцери, урядові функціонери, національна інтелігенція. Спочатку загальна їхня кількість наближалася до 100 тис. Але у 1923 р., коли стабілізувалася ситуація в Галичині, більшість західноукраїнських емігрантів повернулася додому. Після цього українська політична еміграція складалася переважно з вихідців із Східної України, зайнятої більшовиками; загальна чисельність емігрантів становила 40—50 тис. чоловік.

Ці люди стали вигнанцями через свої політичні переконання. Серед них було чимало військових; в еміграції опинилися й численні представники української національної інтелігенції. Для багатьох із них боротьба за незалежність України стала змістом життя. Щоб бути ближче до своєї батьківщини, вони оселилися у Польщі та Чехословаччині.

Як і всі політичні емігранти, вони багато сил витрачали на внутрішню боротьбу. Представники різних емігрантських урядів, шукаючи причин своєї поразки, охоче-ше звинувачували в ній один одного, ніж більшовиків. Різні угруповання за будь-яку ціну намагалися закріпити за собою керівну роль у національно-визвольній боротьбі. Деякі емігранти згодом стали політичними авантюристами або перейшли на службу іноземним урядам. Втім ці освічені талановиті люди зробили й багато корисного. Шляхом численних публікацій вони ознайомили західноєвропейців з українською політичною думкою, що в еміграції досягла якісно нового рівня свого розвитку. На їхньому рахунку чимало високих досягнень культури — що й справді вражає, якщо пригадати, за яких важких економічних та політичних умов їм доводилося працювати.

Більшість емігрантів із Східної України покинули свою батьківщину у 1920 р., коли армія Української Народної Республіки (УНР) відступила до Польщі. Близько 30 тис. чоловік було тоді інтерновано. Разом із тим емігрантський уряд Петлюри створив свою штаб-квартиру у Тарнуві. Польща перестала бути гостинним притулком для емігрантів у 1923 р., коли польський уряд відмовився від підтримки Петлюри. Після цього деякі емігранти залишилися в Польщі або на окупованій Польщею Волині; більшість, однак, переїхала до Чехословаччини. Людяне ставлення чехів до емігрантів, можливість здобути вищу освіту, що надавалася молоді, незабаром перетворили Прагу на головний центр української політичної еміграції.

Завдяки фінансовій підтримці чеського уряду було створено такі заклади, як Український вільний університет у Празі та Українська академія сільського господарства у Подебрадах. У міжвоєнний період з їхніх стін вийшли сотні випускників. Поряд із цим українські науково-дослідні заклади були створені у Берліні та Варшаві. Було також засновано чимало газет та видавництв.

Різноманітні колишні українські уряди продовжували своє примарне існування у вигнанні. В той час як частина уряду УНР залишилась у Варшаві, сам Петлюра переїхав до Парижа, де продовжувала діяти дипломатична місія УНР, керована Олександром Шульгіним. Тут у 1926 р. Петлюра був убитий Самуїлом Шварцбардом — євреєм, якого українські емігранти вважали більшовицьким агентом (євреї, зі свого боку, вихваляли Шварцбарда як людину, що помстився Петлюрі за погроми на Україні під час громадянської війни). Гетьман Скоропадський та українські монархісти осіли в Берліні. У німецькій столиці також оселився, після саморозпуску в 1923 р. уряду ЗУНР, Петрушевич. Пізніше тут деякий час містилася штаб-квартира Коновальця та ОУН. Українські соціалісти, керовані Микитою Шаповалом, та ліберали, такі як Дмитро Дорошенко, жили у Празі. Як ми вже знаємо, емігранти із Східної України зробили вагомий внесок у розвиток української суспільно-політичної думки. Донцов, перебуваючи в Галичині, став ідеологом інтегрального націоналізму, в той час як у Відні Липинський поширював свої оригінальні погляди щодо українського монархізму та консерватизму.

Політизація українців за кордоном. Події 1917—1920 рр. на Україні викликали інтерес до питань її політичного розвитку навіть у тих, хто емігрував з економічних міркувань. Цей інтерес значно посилювався у 1920-х роках, коли іммігрантські громади почали поповнюватися новими, ідейно переконаними членами. Скрізь, де жили українці, виникали різноманітні політичні організації. Незабаром ідеологічна боротьба почала відтісняти на другий план релігійні проблеми, що до цього були яблуком розбрату серед іммігрантів.

Першими створили свої організації соціалісти. Як ми вже знаємо, ще 1907 р. українська марксистська група виникла у Канаді. Цього ж року соціалістичний клуб «Гайдамаки» з'явився у Нью-Йорку. Його члени проголошували метою своєї діяльності збільшення заробітної плати та поліпшення умов праці трудящих, захист економічних інтересів фермерів. У цій групі знайшли собі місце й ті, хто був незадоволений впливовістю українського духовенства в емігрантських громадах.

Після першої світової війни майже тисяча українців, натхнених процесами українізації та загального оновлення в Радянській Україні й розчарованих депресією на Заході, вступили до Комуністичної партії Канади, склавши третину загальної кількості її членів. У 1918 р. прокомуністично настроєні українці, які прагнули суто національної організації, створили Українську робітничу асоціацію, котра протягом кількох десятиліть була найбільшою організацією такого типу в Канаді. Асоціація, що вирізнялася активністю й чіткою організацією, зосереджувала свої зусилля на культурно-освітній роботі та ідеологічній пропаганді. У 1939 р. вона налічувала понад 10 тис. членів. І хоча прокомуністи складали не більше 5 % україно-канадців, їхній вплив на іммігрантські громади був досить значним.

Наприкінці 1920-х років почали з'являтися націоналістичні організації. Складаючись головним чином з емігрантів другої хвилі, вони були відверто антикомуністичними й мали своєю метою незалежність України. Чи не першими створили свою організацію прихильники гетьмана Скоропадського. Плекаючи мрії про монархічну майбутність України та прагнучи відродити дух козацької звитяги, вони створили у 1924 р. ряд малочисельних, але високодисциплінованих січових організацій у містах Канади та США. Їхні члени, вдягнуті у вишукану уніформу, часто брали участь у військових маневрах, а деякі курені навіть мали власні аероплани. Консерватизм цих монархістів імпонував українському католицькому духовенству, яке активно їх підтримувало.

Однак найбільший вплив на українців за кордоном мали націоналістичні ідеї, що їх сповідували організації гатунку ОУН. З ініціативи Коновальця прооунівські організації, котрі, як правило, склалися з іммігрантів першої та другої хвиль, виникли в усіх українських громадах на Заході. Зокрема, наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років у Канаді з'явилось Українське національне об'єднання (УНО), а в Сполучених Штатах — Організація державного відродження України (ОДВУ). Аналогічні організації виникли в Аргентині та Франції. Їхні члени пропагували ультранационалізм, виступали проти пригноблення українців польським та радянським урядами, збирали кошти для ОУН. Значна кількість українських громадських лідерів у міжвоєнний період належала до тієї чи іншої націоналістичної організації або симпатизувала їй.

Асиміляція. В той час як численні іммігранти, всім серцем уболівали за українську справу, деякі з них ставали дедалі байдужішими до всього українського. Ця тенденція яскраво виявилася у Сполучених Штатах, де існувало чимало асиміляційних чинників. Зазнавши сильного денационалізуючого впливу школи, молоді українці, роздратовані постійними чварами у своїх громадах, часто остаточно поривали зі своїм національним корінням. У Канаді, де українці жили у замкнених моноетнічних громадах, асиміляційні впливи були не такими відчутними. Та навіть тут національна

свідомість в іммігрантів-першопроходців була менш розвинутою, ніж у тих, хто приїхав пізніше. Цілком очевидно: де б не оселялися українці, вплив місцевої культури більшою чи меншою мірою ставав невід'ємною частиною їхнього життя.

Третя хвиля: друга світова війна та «переміщені особи»

Після закінчення другої світової війни на території Німеччини та Австрії перебувало понад 16 млн іноземців — робітників, в'язнів, біженців. Із них близько 2,3 млн були українцями, серед яких переважали «остарбайтери» — хлопці й дівчата з Радянської України, силою відірвані від своїх домівок і приречені на роки тяжкої принизливої праці в Німеччині. Після припинення воєнних дій з Радянського Союзу сюди були виряджені репатріаційні групи з офіцерів та агітаторів, котрі будь-якою ціною повинні були переконати радянських громадян повернутися додому. Протягом процесу репатріації більшість остарбайтерів добровільно чи з примусу повернулися до СРСР. Проте близько 210 тис. українців рішуче відмовилися це зробити. Понад 2,5 млн колишніх жителів Європейської частини СРСР також не повернулися на батьківщину. Ця категорія людей відома як «переміщені особи»*.

У 1945 р. для допомоги масам біженців при ООН було створене Агентство допомоги та реабілітації. Через два роки його функції взяла на себе Міжнародна організація допомоги. Метою цих організацій було забезпечення «ПО» їжею та житлом, аж доки вони не знайдуть постійне місце проживання. Біженці, найчастіше згруповані за національністю, розміщалися в «таборах» — школах, армійських бараках, громадських будівлях. Оскільки біженцям дозволялося обирати з-поміж себе керівників, що здійснювали контроль за адміністрацією, а також вирішували культурно-освітні питання, ці табори, розташовані в американській, британській та французькій зонах окупації, часто називали «республіками ПО».

Приблизно дві третини українських біженців жили у таборах, із яких майже 80 були повністю українськими. Решта знайшла собі інший притулок. Кілька великих таборів містилися в окупованій американцями Баварії, зокрема в Мюнхені, Міттенвальді, Регенсбурзі, Берхтесгадені та Аугсбурзі. В кожному з таких таборів мешало по 2—4 тис. чоловік.

Серед українських «ПО» були різні люди. Меншість, близько 20 %, складала ті, хто став вигнанцем через свої політичні переконання. Це були переважно представники інтелігенції, котрі негативно ставилися до радянського режиму і втекли на Захід перед поверненням Червоної армії. Більшість «ПО» становили робітники, примусово вивезені до Німеччини під час війни. Відмовившись від репатріації, вони також ставали вигнанцями. Майже дві третини «ПО» походили з Галичини й належали до греко-католицької церкви; решта прибула з Радянської України й здебільшого сповідувала православ'я. Серед «ПО» були також емігранти 1920-х років, українські студенти, що навчалися в Німеччині, колишні в'язні концтаборів. В Італії перебували майже 10 тис. бійців інтернованої дивізії СС «Галичина». У 1947—1948 рр. кілька сотень солдатів УПА, що з боями пройшли від Карпат до Німеччини, приєдналися до «ПО». Тож у цьому найбільшому скупченні політичних емігрантів з України були представлені всі її регіони, релігії, соціальні верстви, традиції.

На відміну від емігрантів попереднього періоду серед «ПО» було чимало людей із спеціальною освітою: майже 1000 вчителів, 400 інженерів, 350 юристів, 300 лікарів і стільки ж духовних осіб, а також близько 200 вчених. Студентів налічувалося майже 2 тис. Як бачимо, чимала частка західноукраїнської інтелігенції сказала «ні» радянському режимові.

* Далі вживатимемо аббревіатуру «ПО» — на зразок англійської DP. — Прим. перекл.

Для багатьох мешканців таборів два-три роки, які вони там провели, стали особливою й навіть цікавою добою їхнього життя. В «республіках ПО» було чимало молодих енергійних освічених людей. Маючи їжу та дах над головою, вони, однак, не могли знайти собі роботу в Німеччині, де панувала економічна розруха. Отож, аби задовольнити свої духовні потреби й дати вихід творчим можливостям, «ПО» розгорнули бурхливу організаційну, культурно-освітню та політичну діяльність.

Це підтверджують цифри. Незважаючи на обмеженість коштів, українські «ПО» фінансували два вищих учбових заклади університетського типу, майже 40 гімназій та понад 100 початкових шкіл. Було відкрито десятки професійних курсів, засновано 85 парафій, відновлено скаутську організацію «Пласт». Особливо значними масштабами вирізнялась культурна робота. В таборах існувало 35 бібліотек, 41 хор, 13 оркестрів, 33 театральні гуртки, а також три професійні театральні трупи. На їхньому рахунку — постановка 1400 п'єс, проведення 900 концертів, 350 культурно-пам'ятних урочистостей. Тоді ж було видано, хоч і на якісно різному рівні, 230 часописів і 800 книжок.

Однак теплична атмосфера таборів крила в собі й чимало неприємних несподіванок. Змушені жити разом, східні (радянські) та західні українці болісно усвідомили, що їх розділяють значні соціальні, культурні й психологічні бар'єри. Ситуацію ускладнювали протиріччя між католиками та православними. Однак значно серйознішими були конфлікти, що спалахували між представниками різних політичних партій, особливо між бандерівською та мельниківською фракціями ОУН. Прагнучи утвердити свій політичний та ідеологічний контроль над усією еміграцією, багаточисельна бандерівська фракція відзначалася особливою агресивністю та авторитарністю. І хоч бандерівцям не вдалося завоювати симпатії інтелігенції, вони стали досить впливовою силою серед селян та робітників, що склали більшість вигнанців.

Протягом 1947—1951 рр. було здійснене переселення «ПО» на постійні місця проживання. Орієнтовна кількість тих, хто переїхав з Німеччини та Австрії до різних країн, така: 80 тис. — до США, 30 тис. — до Канади, 20 тис. — до Австралії, 20 тис. — до Великобританії, 10 тис. — до Бельгії, 10 тис. — до Франції, 7 тис. — до Бразилії, 6 тис. — до Аргентини. Багато з тих, хто рушив до Великобританії, Франції, Бельгії та Латинської Америки, з часом оселилися у Північній Америці.

* * *

Рішення покинути батьківщину було одним із найдраматичніших у житті українців-емігрантів. Його вплив на соціально-економічні, культурні, психологічні та політичні аспекти їхнього буття був глибоким і складним. Однак постає й інше питання: хто зробив правильніший вибір — ті, котрі рушили за кордон, чи ті, котрі залишилися? Оскільки це питання не досліджене емпірично, вдамося до окремих спостережень.

Очевидно, що, принаймні з матеріального боку, ті, хто емігрував, улаштувалися краще, ніж ті, хто цього не зробив. Емігранти також уникли багатьох трагічних подій, що сталися на їхній колишній батьківщині у новітні часи. Їхнім безцінним надбанням стало життя у вільному та відкритому суспільстві. Однак за це довелося заплатити велику ціну: вони пізнали болісну ностальгію, психологічну несумісність, відчуженість, дискримінацію. Для тих, хто на батьківщині займав помітне місце в суспільстві, це, як правило, означало зміни у соціальному статусі, пов'язані з неможливістю знайти роботу за фахом. Та все ж здається, що ті, хто емігрував, у цілому виграли — як і у цілому програто від еміграції українське суспільство. Досить лише поглянути на емігрантську організаційну діяльність, щоб зрозуміти, що Україна втратила найактивніших своїх громадян. А внесок трударів-українців у суспільно-економічне життя тих країн, що надали їм притулок, був, безперечно, позитивним — особливо в Канаді.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Сьогодні понад 2,5 млн осіб українського походження мешкає за межами Радянського Союзу. З точки зору етнічної самосвідомості їх можна поділити на три групи. Найбільшу складають ті, чії предки покинули батьківщину три, чотири й навіть п'ять поколінь тому. Як правило, вони не розмовляють українською мовою, мало або й зовсім не контактують з українськими організаціями й найчастіше мають досить приблизне уявлення про свої національні витоки. Представники іншої групи — ті, хто порвав зв'язки з батьківщиною одне чи два покоління тому, — знайомі з українською культурою й шанують її, але мало дбають про її збереження. Третя група — невелика, але найактивніша: це ті, кому вдалося зберегти своє національне обличчя. Складаючись переважно з українців, котрі емігрували після другої світової війни, та їхніх дітей, а також з окремих представників інших хвиль імміграції, вона становить серцевину українських громад на Заході.

Україно-американці

Як і слід було б сподіватися, найчисленніші, найорганізованіші та найактивніші громади української діаспори зосереджені у Сполучених Штатах та Канаді. Аналізуючи в першу чергу ситуацію у Сполучених Штатах, слід підкреслити, що суттєвою перевагою українських американців є їхня досить велика чисельність. Більша частина українців, котрі покидали свої домівки, рушила до Сполучених Штатів, і ця еміграція розтяглася у часі. Перші прибульці створили організаційний кістяк української громади — церкви та братства, що значно зросли під час другої хвилі імміграції. Ті, хто емігрував після другої світової війни, вчасно перехопили ініціативу у «старих» іммігрантів. Зустрівши на новому місці численні українські заклади й організації, вони сконцентрували свої сили на створенні нових. Таким чином, українці в Сполучених Штатах відчували безперервність свого прогресу. Їм поталанило жити у суспільстві, яке забезпечує широкі можливості для розвитку громадського життя.

Але для тих, хто бажав зберегти своє національне обличчя, й тут існували певні труднощі. Розселяючись з економічних міркувань у містах, вони вже не могли дотримуватися традицій своєї, здебільшого сільської, культури. Система освіти до останнього часу була спрямована на асиміляцію іммігрантів. Досить багаточисельні, порівняно з іншими країнами Заходу, українці, однак, становлять лише одну відносно незначну етнічну групу з тих багатьох, що проживають у Сполучених Штатах. За кількістю вони посідають двадцять перше місце в країні й дев'яте — у середньоатлантичних штатах, цьому осередку українства. Щодо їхнього політичного впливу, то він навіть менший, ніж можна було б сподіватись. Великий наплив «переміщених осіб» мав у цілому позитивні наслідки. Він додав нові сили українській громаді та значно розширив ряди її активістів. Однак високий рівень політизації «ПО»

(зокрема, ворожнеча між прихильниками Мельника та Бандери) зробив україно-американську громаду найбільш політизованою на Заході.

Які риси відрізняють українців, котрі мешкають в Америці, від решти американців? Раніше типовим для українців був порівняно низький рівень освіти. Це й не дивно — з огляду на те, що іммігранти першої, найзначнішої, хвилі походили переважно з найвідсталіших регіонів Європи; тож письменних серед них було близько половини. Навіть ті українці, хто народився у США, протягом тривалого часу займалися головним чином фізичною працею; лише деякі ставали службовцями. Однак, як свідчать останні дослідження, нині ситуація змінюється. І якщо тенденції поточного часу не зазнають у майбутньому істотних зрушень, не виключено, що молоді українці за своїм освітнім рівнем скоро випередять представників інших етнічних груп США. Нащадки «ПО» досягли значних успіхів у підвищенні свого суспільного статусу. Тож можна з певністю твердити, що українці складають сьогодні невід'ємну частину середнього класу Сполучених Штатів.

Взагалі українські родини менш «сучасні», ніж середня американська сім'я: серед них менше розлучень, у більшості випадків молоді живуть з батьками або з іншими старшими родичами. Вони пізніше одружуються, не поспішають заводити дітей і частіше залишаються самотніми. Нащадки селян, вони тяжіють до консерватизму як у політиці, так і в моралі.

Повз суспільну увагу не пройшов той факт, що україно-американська громада створила значну кількість різних організацій. Дехто навіть вважає її занадто організованою. Щоб зрозуміти цей феномен, треба зважити на розвинутість у галичан та буковинців традицій громадського життя, на прагнення кожної іммігрантської хвилі створити свої власні організації, а також на спроби «ПО» (багато з яких були громадськими активістами в Галичині) відновити в Америці організації, які вони очолювали вдома.

Сьогодні провідними українськими інституціями у Сполучених Штатах є ті, що були засновані першими іммігрантами, тобто церкви та братства. Українська католицька церква налічує близько 200 парафій і 285 тис. віруючих, різні українські православні церковні організації мають близько 125 тис. членів, а число баптистів дорівнює 50 тис. Серед братських організацій найбільшою і найбагатшою є Українська національна асоціація, що налічує 85 тис. членів. Вона видає «Свободу» — найдавнішу і найпопулярнішу на Заході українську газету, а також інформативний англomовний «Український тижневик». Українська братська асоціація (відома раніше як Українська робітнича асоціація) має близько 25 тис. членів і видає газету «Народна воля» та часопис «Форум». Асоціація українських католиків має 19 тис. членів і свій друкований орган — газету «Америка». Перелік інших періодичних видань надто довгий, щоб його тут наводити.

До останнього часу представником та координатором усіх українських організацій у Сполучених Штатах був Український об'єднаний комітет Америки. Та коли у 1980 р. він перейшов під контроль бандерівської фракції, виникла альтернативна організація — Українська американська координаційна рада. Внаслідок цього українські американці втратили єдиний загальноновизнаний орган, що був законним виразником їхніх спільних інтересів.

Продовжуючи галицькі традиції, іммігранти третьої хвилі створили в Сполучених Штатах ряд ощадних і позичкових асоціацій та кредитних спілок, маючи в них нагальну потребу. Разом з аналогічними закладами у Канаді та інших країнах Заходу ці організації об'єднують близько 120 тис. членів і мають капітал на суму майже 1 млрд доларів. Іншою організацією, перенесеною з України до США, є Українська національна жіноча ліга (3,7 тис. членів і 83 осередки в Сполучених Штатах). Серед численних молодіжних організацій найбільш помітними є скаутська — «Пласт» і націоналістична пробандерівська Спілка української молоді (СУМ). В обох налі-

чується близько 4 тис. членів. Численні профспілки об'єднують українських інженерів, лікарів, професорів, учителів, письменників, журналістів, бізнесменів. В українських громадах існують танцювальні ансамблі та хори, переважно молодіжні.

Іммігранти завжди особливо турбувалися про навчання дітей української мови, про ознайомлення нових поколінь з історією та культурою України. Українська католицька шкільна система, що у 1970 р. складалася з 54 парафіяльних шкіл, шести вищих учбових закладів та двох коледжів, де навчалися 16 тис. чоловік, забезпечує, крім навчання англійської мови та релігії, знайомство з українознавчими предметами. Викладанням останніх обмежуються так звані суботні школи. У 1970 р. існувало близько 50 таких шкіл, де навчалося 3,7 тис. учнів та 200 викладачів. Серед наукових закладів слід згадати Наукове товариство ім. Шевченка та Українську академію мистецтв та науки, що продюжували в імміграції традиції своїх львівського та київського прототипів. Однак, якщо йдеться про збереження культурної спадщини, найбільш помітним досягненням української громади в Америці було зібрання коштів на відкриття трьох українознавчих кафедр у Гарвардському університеті в 1970 р. Невдовзі був заснований Гарвардський український дослідний інститут. Успішну реалізацію цього 6-мільйонного проекту забезпечили передусім керівництво Омеляна Прицака та щедрість понад 10 тис. українців-дарувальників.

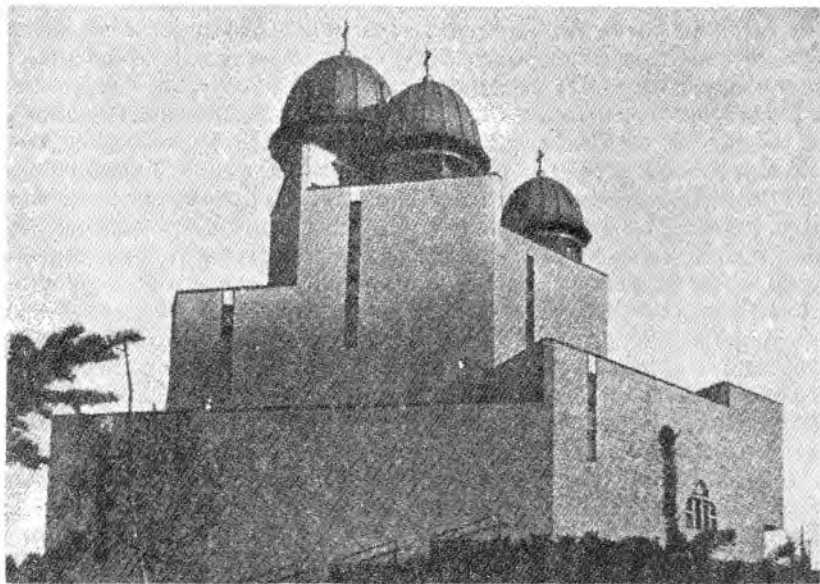
Іншим проявом активності україно-американців новітніх часів було встановлення пам'ятника Тарасові Шевченку у Вашингтоні в 1964 р., що збило разом майже 100 тис. українців. Протягом 1970-х років багато іммігрантів протестували проти політики русифікації на Україні й виступали на захист українських дисидентів. Звільнення та прибуття до Північної Америки таких дисидентів, як Валентин Мороз, Петро Григоренко, Святослав Караванський, Ніна Строката-Караванська, Надія Світлична й, нещодавно, Раїса та Микола Руденки, піднесли дух української громади. Однак це тривало недовго — у 1980-х роках через питання про військові злочини протягом другої світової війни значно посилилася напруженість у єврейсько-українських взаєминах. У 1983 р., під час відзначення 50-ї річниці голодомору 1932—1933 рр., українцям удалося відкрити очі багатьом американцям на цю катастрофу. А в 1988 р. вони спрямували зусилля на відзначення тисячоліття хрещення Русі.

Цілком очевидно, що свідомість україно-американців переобтяжена минулим. Цю орієнтацію можна певною мірою пояснити тим, що їхня майбутність як етнічної спільності не є блискою. Приплив іммігрантів-українців практично припинився. Зв'язки з батьківщиною тільки почали налагоджуватися. А темпи асиміляції досить значні. У 1980 р. з 730 тис. чоловік українського походження, які мешкали у США (ми не враховуємо ще приблизно 500 тис. нащадків закарпатських русинів), лише 123 тис. вважали рідною мовою українську. Проте існують і зрушення позитивного плану. На відміну від своїх попередників іммігрантам третьої хвилі вдалося досягти істотних успіхів у вихованні нового покоління громадських активістів. Для багатьох ця справа стала другою професією. Тим часом змінилося й навколишнє оточення: у Сполучених Штатах почали ставитися більш толерантно до етнічної самотності національних меншостей. Нарешті, українці, що народилися в Америці, почали відкривати для себе психологічні та соціальні переваги, пов'язані з належністю до певної етнічної групи. Тож можливо, що українська громада в Сполучених Штатах, яка існує вже близько 100 років, є більш життєздатною, ніж гадають песимісти.

Україно-канадці

З усіх українських громад на Заході українські канадці перебувають у найсприятливішому становищі. Маючи у своїй громаді близько 750 тис. чоловік (із яких 530 тис. народилися в чисто українських сім'ях), вони за чисельністю наближають-

ся до українців у Сполучених Штатах. Однак їхній вплив у своїй країні є значно більшим. Це й не дивно, якщо мати на увазі, що населення Канади становить тільки одну десяту населення Сполучених Штатів — тож і україно-канадці почуються тут як більша риба в меншому ставку. У Сполучених Штатах українці за своєю чисельністю займають двадцять перше місце серед інших етнічних груп, а в Канаді — п'яте, складаючи 3 % загальної кількості населення. Нащадки тих, хто заселяв канадські прерії, вони вважають себе піонерами. Деякі українці навіть вважають себе однією з націй — фундаторів Канади. Розселяючись компактними групами, іммі-

Українська церква в Рочестері, штат Нью-Йорк. Арх. Радослав Жук

гранти в Канаді протистояли асиміляції ефективніше, ніж у Сполучених Штатах. Наслідком такої гомогенності є те, що порівняно велика кількість українців третього, четвертого ба навіть п'ятого покоління і досі розмовляють мовою своїх предків і беруть участь у справах української громади.

Однак майбутність криє в собі небезпеку для україно-канадців: модернізація суспільства загрожує їхній громадській спільності. Глобальна тенденція до урбанізації знищує сільські поселення у преріях, що є осередком українського життя в Канаді. У 1931 р. тут жило понад 80 % україно-канадців, сьогодні ж понад 75 % мешкає в містах. Едмонтон, Вінніпег і особливо Торонто, де оселилося багато «ПО», є нині центрами українства в Канаді. І хоча у кожному з цих міст існує велика й активна громада з 70—80 тис. українців і напівукраїнців, міське життя у Канаді взагалі несприятливе для збереження національної самобутності українців. Це підтверджують численні статистичні дані. Так, у 1921 р. понад 90 % україно-канадців вважали своєю рідною мовою українську; у 1971 р. їхня частка становила вже 49 %, й ця цифра продовжувала швидко зменшуватись у наступні роки. В 1931 р. понад 80 % українців були одружені з українками; сьогодні ця цифра не досягає й 50 %. Навіть церква зазнає істотних втрат і має непевне майбутнє. У 1931 р. до Української католицької та православної церков належали 82 % українців, сьогодні їхня кількість дорівнює лише 52 %.

Але якщо україно-канадці й мають спільні проблеми з українцями, котрі меш-

кають у США, вони все ж таки краще розв'язують їх. Узагалі вони ліпше організовані, ніж україно-американці. Їм, наприклад, удалося зберегти єдину загальнонавчальну організацію, що представляє їхні інтереси,— Український канадський комітет. Більше того, Торонто є осередком Всесвітнього конгресу вільних українців. Багато організацій, створених «ПО» у Сполучених Штатах, виникли також і в Канаді. До речі, вони активно контактують між собою. У Сполучених Штатах численні «старо-іммігрантські» організації (за винятком церков та братств) занепали, в той час як у Канаді вони продовжують існувати. До того ж у Канаді є значна кількість українських професійних та ділових клубів, які охоплюють чимало молодих енергійних висококваліфікованих українців. Та особливу популярність серед онуків та правнуків іммігрантів першої хвилі мають численні танцювальні ансамблі. Лише у Західній Канаді налічується понад 150 таких груп з 10 тис. членів. Однак, не слід перебільшувати міру організованості українців у Канаді. Лише 10—15 % їхньої загальної кількості належить до громадських організацій. Тож, намагаючись залучити нових членів, деякі групи поступово позбавляються суто політичного чи націоналістичного характеру й переносять увагу на культурно-освітню діяльність.

На відміну від українців у Сполучених Штатах україно-канадці виробили власну культурну традицію. Письменники, такі як, наприклад, Ілля Кириак, майстерно змалювали — українською та англійською мовою — життя перших українських переселенців у Канаді. Художник Вільям Курилик, що зажив національної слави, часто використовує в своїй творчості українські мотиви. Архітектор Радослав Жук поєднує в проєктах українських церков традиційні та сучасні елементи. Однак узагалі, на відміну від україно-американців, українцям у Канаді, особливо тим, котрі мешкають на заході, притаманний дещо патріархальний, фольклорний підхід до української культури. Можливо, це є певною мірою наслідком того, що більшість української інтелігенції емігрувала не до Канади, а до Сполучених Штатів.

Як і україно-американці, україно-канадці мають значну кількість суботніх і так званих «рідних» шкіл, орієнтованих переважно на нащадків «ПО». Є й можливість вивчати українську мову як один із предметів у загальноосвітніх школах, що й роблять майже 10 тис. учнів. Нещодавно в західних провінціях було введено двомовне, україно-англійське, навчання. Іншими, ніж у Сполучених Штатах, є джерела фінансування української вищої школи. На відміну від Гарвардського українського дослідного інституту, створеного на приватні кошти, його аналог у Канаді — Канадський інститут українських студій (заснований у 1976 р. і спочатку очолюваний Манолієм Лупулом) — утримується за рахунок провінції Альберта. Українознавчі дослідження в університетах Торонто, Вінніпега, Саскатуна та інших також фінансуються здебільшого за рахунок місцевих бюджетів.

Знаменно, що досить значна кількість членів україно-канадської громади зробила успішну політичну кар'єру. Українці були мерами таких великих міст, як Едмонтон та Вінніпег. Близько 100 україно-канадців обиралися до провінційних законодавчих органів, переважно в західних провінціях. Майже 30 були членами федерального парламенту. Відомі п'ять українців-сенаторів і з десяток федеральних та провінційних кабінет-міністрів українського походження. Не являючи собою провідної політичної сили в Канаді, українці, однак, мають тут більший політичний вплив, ніж будь-де на Заході.

Протягом другої світової війни близько 35—40 тис. українських іммігрантів (приблизно 15 % їхньої загальної кількості) добровільно пішли до канадської армії. Для україно-канадців це й досі є предметом особливої гордості. Та після війни знову загострилися суперечності всередині української громади в Канаді. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років із новою силою спалахнула боротьба між прокомуністами та націоналістами. Позиції українських прокомуністів на той час були досить сильними: в 1946 р. кількість членів Української робітничої асоціації досягла

свого максимуму — 13 тис. чоловік. Прокомуністи намагалися заблокувати еміграцію націоналістично та антирадянськи настроєних українців-«ПО» до Канади. Ці зусилля, однак, були марними. А з початком «холодної війни» й поліпшенням економічної ситуації комуністичні ідеї почали втрачати свою привабливість. Русифікація на Україні та радянське вторгнення до Чехословаччини в 1968 р. протверезили багатьох українських патріотів, котрі поділяли ці ідеї. З часом на перше місце в україно-канадській громаді вийшли більш енергійні «ПО». В 70—80-х роках лише купка літніх прокомуністів, котрі активно займалися торгівлею з СРСР, являла собою все, що залишилося від колись могутньої організації.

Важливе місце в житті україно-канадської громади займало також питання про багатокультурність, що виникло у 1960-х роках. Під впливом нових виступів франкоканадців у провінції Квебек етнічні групи, що належали до так званого третього елемента, тобто неанглійська й нефранцузька частини канадського суспільства, зіткнулися з урядом на ґрунті своїх вимог у сфері культури. Українці були в перших рядах тих, хто примусив уряд виробити політику багатокультурності й у 1987 р. ввести відповідні положення до конституції Канади.

Яскравими проявами активності української громади в Канаді протягом 1970-х і 1980-х років були зростання українознавчих досліджень в університетах та публікація англійською «Енциклопедії України», створеної на основі 10-томної україномовної праці Володимира Кубійовича; з її появою був реалізований головний проект Канадського інституту українських студій. Підтримка україно-канадцами українських дисидентів в СРСР привела до звільнення й прибуття до Канади у 1987 р. Данила Шумука та Йосипа Терелі. В пам'ять 50-ї річниці голодомору 1932—1933 рр. у Канаді був створений широковідомий документальний фільм про це страшне лихо. Як і в Сполучених Штатах, у середині 1980-х років питання про війнні злочини призвело до зростання напруження між українською та єврейською громадами.

Українські громади за межами Північної Америки

Українські іммігрантські громади, що існують поза Північною Америкою, можна поділити на дві групи. Першу характеризують переважання значною мірою асимільованих «старих іммігрантів» і невеликі домішки «ПО». Сюди належать українці Бразилії, Аргентині та інших латиноамериканських країн. Ці громади тою чи іншою мірою перебувають у гіршому економічному становищі, ніж будь-які інші на Заході. Навіть сьогодні їхню більшість становлять селяни-бідняки. Організаційний рівень цих багаточисельних громад досить низький. Церкви є головним, а часто й єдиним осередком громадського життя. Виходячи з переважання іммігрантів другої хвилі, до цієї групи можна також включити українців у Франції. Однак, на відміну від українців Латинської Америки, ці останні, як правило, зайняті у промисловості й відрізняються порівняно високим західноєвропейським рівнем життя. Франція стала також притулком для чисельно незначної, але помітної частини так званих петлюрівців і «ПО». Так, після другої світової війни розташований неподалік від Парижа Сарсель став керівним осередком науковців-«ПО». Тут під керівництвом Володимира Кубійовича й завдяки фінансовій підтримці українців усього Заходу побачила світ україномовна «Енциклопедія українознавства».

Українські іммігрантські громади, що належать до другої групи, складаються майже виключно з «ПО» та їхніх нащадків. До цієї групи належать українці Німеччини, Великобританії, Австралії.

Німеччина. В Німеччині українська громада складається переважно з тієї незначної кількості «ПО» та їхніх нащадків, хто з різних причин не приєднався до масового від'їзду з таборів «ПО» наприкінці 1940-х років. Деякі були вже надто літніми, аби починати нове життя. Інші належали до політичних партій, чий штаб-квартири через близькість до України були розташовані в Німеччині. Для Степана Бандери, лідера ОУН, та іншого визначного представника націоналістичного руху, Льва Ребета, перебування в Німеччині стало фатальним. У 1957 р. радянський агент Богдан Сташинський підступно вбив Ребета, а через два роки від його руки загинув Бандера.

У Мюнхені продовжує функціонувати Український вільний університет — заклад, створений іммігрантами у 1920-х роках. Узагалі хоч Німеччина й стала другою батьківщиною для багатьох політичних лідерів, громадських активістів і науковців, котрі після другої світової війни не захотіли покинути Європу, демографічна база української імміграції тут є дуже вузькою.

Великобританія. Становище українців у Великобританії певною мірою протилежне тому, що в Німеччині. Більшість із них уходила до складу дивізії СС «Галичина»; роззброєні британською армією, вони після війни опинилися в Англії. Й хоч багато хто з часом переїхав до Північної Америки, частина солдатів та офіцерів дивізії залишилася працювати в промислових центрах Британії — Манчестері, Ковентрі, Бредфорді, Ноттінгемі. На відміну від Німеччини, тут майже не було представників інтелігенції. Через брак українських жінок багато українців у Британії одружилися з неукраїнками. Однак войовничий український націоналізм і дух бандерівської ОУН і досі живуть серед цих колишніх бійців дивізії СС «Галичина».

Італія. Невеликим, але важливим центром української діаспори є Рим. Після того як у 1946 р. радянський уряд заборонив діяльність Української греко-католицької церкви, сюди було переміщено чимало її інституцій. Рим став осередком таких чернечих орденів, як василіяни, студити та ін. У 1959 р. тут була заснована так звана Мала Семінарія. Зусиллями кардинала Сліного, голови Української католицької церкви у 1944—1984 рр., наприкінці 1960-х років був відкритий Український католицький університет, а у 1969 р. завершилося будівництво собору Св. Софії. Існування цих інституцій у «Вічному місті» є доказом того, що намагання радянського режиму ліквідувати Українську греко-католицьку церкву не увінчалися успіхом. На цьому факті було наголошено, коли влітку 1988 р. тисячі українців-католиків з усього світу зібралися в Римі на святкування тисячоліття християнства на Русі. Додамо, що в СРСР головним місцем відзначення цієї знаменної річниці стала Москва, а не Київ.

Австралія. Інша українська громада, що веде своє походження від «ПО», — це австралійська. Попри свою географічну ізольованість вона є однією з найкраще організованих та найактивніших у діаспорі. До 1951 р. сюди прибули близько 10 % загальної кількості «ПО», або близько 21 тис. чоловік. Молоді й енергійні, вони були вихідцями як із Західної, так і зі Східної України — явище взагалі нетипове: за кордоном, як правило, переважали перші. І хоча більшість із них становили робітники, були й численні представники інтелігенції. Як і у Британії, чоловіків тут було значно більше, ніж жінок. Новоприбулі найчастіше селилися у великих містах — Сідней, Мельбурні, Аделаїді. Як і скрізь, спочатку було важко, й навіть найкваліфікованіші іммігранти працювали простими робітниками. Та опинившись в країні з добре розвинутою економікою, українці почали впевнено просуватися вгору. Сьогодні 30-тисячна українська громада в Австралії вирізняється досить високим достатком і включає спеціалістів світового рівня.

На відміну від Канади та Сполучених Штатів, де до приїзду «ПО» вже існували «староїммігрантські» інституції, в Австралії українські «ПО» були змушені самі створювати свої громадські організації. Проте в цьому вони досягли значних успіхів. Ізоляція й невеликий обсяг громади робили внутрігрупову солідарність нагальною необхідністю. Тож у 1953 р. була заснована Координаційна федерація українських організацій, котрих на той час налічувалося 17. Як і по всій діаспорі, найвпливовішими українськими інституціями в Австралії були Українська католицька та православна церкви. Серед інших слід виділити Жіночу асоціацію (близько 700 членів), молодіжні організації «Пласт» і СУМ (по 800 членів у кожній), а також різноманітні профспілки й творчі колективи. Система суботніх шкіл слугує ознайомленню молоді з українською мовою та культурною спадщиною. Ці школи щорічно відвідують близько 1000 учнів, однак останнім часом вони дещо занепали. Осередком українських науковців із самого початку було Наукове товариство ім. Шевченка. Наприкінці 1970-х років українознавчі програми були запроваджені в університетах Монаша (Мельбурн) і Макворі (Сідней).

Попри всі свої досягнення українці в Австралії обтяжені такими ж проблемами, як і всі українці на Заході. Серед молоді, котра народилася тут, дедалі помітнішими стають процеси асиміляції. В міру того як відходить старше покоління та за відсутності нового притоку іммігрантів майбутнє української громади в Австралії вбачається чимдалі непевнішим.

Українці у Східній Європі

Становище майже 450 тис. українців, що живуть у Східній Європі, суттєво відрізняється від того, в якому вони перебувають як на Заході, так і в СРСР. Українці Чехословаччини та Румунії мешкають на землях своїх предків, що з різних причин не були приєднані Сталіним до Радянської України. У Польщі, як ми бачили, українці були зігнані зі своїх земель, однак і досі продовжують тут жити. Щодо Югославії, то, емігруючи сюди, українці значно випередили міграційні рухи новітніх часів.

Югославія. В середині XVIII ст., після того як австрійці звільнили від турків території сучасних Бачки та Банату, вони почали заохочувати переселення на ці знелюднені землі селян із Закарпаття. З часом українські колонії виникли на території Бачки, здебільшого біля міст Рускі Крстур і Нові Сад. На початку ХХ ст. чисельність українців у регіоні збільшилася на 10 тис. чоловік, котрі, емігрувавши з Галичини, оселилися в Боснії, переважно біля Бая-Луки. Ці українці, або русини, як дехто з них називає себе й досі, були переважно селянами й жили замкненими громадами. Це, як і греко-католицька віра, допомогло приблизно 20—30 тис. нащадків цих іммігрантів зберегти досьогодні досить сильне відчуття своєї русинсько-української самобутності.

Румунія. Українці в Румунії, яких налічується близько 70 тис., порівняно з іншими українцями Східної Європи перебувають, напевно, в найгіршому соціально-економічному та національному становищі. Розкидані по таких регіонах, як Південна Буковина, Добруджа, Марамарош, Банат, вони не мають зв'язків між собою, а також з українцями в СРСР та на Заході. Здебільшого це селяни-бідняки. Оскільки ж Румунія є однією з найбільш бідних країн Східної Європи, перспективи поліпшення українцями свого соціально-економічного становища досить незначні.

Ситуацію істотно погіршує дискримінаційна політика бухарестського уряду. Аж до 1947 р. він узагалі відмовлявся визнати за українцями право на національне існування. Ситуація дещо виправилася протягом порівняно ліберального періоду

1948—1963 рр., коли було дозволено відкриття сільських україномовних шкіл. Їх виникло близько 120, де навчалися 10 тис. учнів. У Бухарестському університеті почало функціонувати відділення української мови та літератури. Однак із наступом реакції (1964 р.) уряд поступово ліквідував більшість здобутків попереднього періоду. Нині українська меншість у країні не має жодної громадської організації.

Чехословаччина. Порівняно з українцями Румунії українці (чи русини) Чехословаччини почувують себе значно краще. Сягаючи кількості 100 тис. чоловік (за офіційною статистикою — лише 40 тис.), вони населяють близько 300 сіл навколо міста Пряшева у передгір'ях Карпат. Хоч нині цей регіон входить до Словаччини, історично він був тісно зв'язаний із Закарпаттям, що зараз перебуває у складі Радянської України.

У недалекому минулому історія недобре обійшлася з русинами-українцями Пряшева. Існування автономної Карпато-України у передвоєнній Чехословаччині створило історичний прецедент, який згодом уже неможливо було обминути. Після закінчення другої світової війни новостворена Українська національна рада Пряшівського краю, репрезентуючи інтереси населення регіону, порушила питання про його автономію в межах Чехословаччини. Проте як чеські урядовці в Празі, так і словацькі у Братиславі відмовилися визнати чинність цих політичних вимог — хоч і пішли на значні поступки у культурно-освітній сфері.

До 1948 р. русини-українці мали власну шкільну систему, газети, видавництво, театр, молодіжну організацію. Через поширеність русофільії серед місцевої інтелігенції (ізолюваний Пряшів був останнім регіоном, де збереглося це дивне й колись дуже поширене явище) у більшості з вищеназваних інституцій вживалася російська мова. Однак програма українізації, запроваджена новим комуністичним урядом Чехословаччини на початку 1950-х років, надала поштовх розвитку української літературної мови. Виникла нова, аполітична організація КСУТ (Культурна спілка українських трудівників), що представляла інтереси русинів-українців.

Утвердження комуністичного ладу в Чехословаччині (1948 р.) потягло за собою колективізацію та заміну греко-католицької церкви промосковською православною. Згодом, коли уряд Дубчека наприкінці 1960-х років почав надавати соціалізму «людського обличчя», греко-католицька церква знову була легалізована. Значно зріс словацький вплив на церкву.

Як і скрізь у Чехословаччині, серед русинів-українців починання Дубчека викликали ентузіазм та громадську активність. Навесні 1968 р. виник задум скликання Української національної ради. Україномовні газети рясніли закликами до політичної, економічної та культурної автономії. Літературна творчість молодого талановитого покоління русинсько-української інтелігенції досягла небувалих висот. А патріотичний голос пряшівських україномовних радіопрограм непокоїв Київ, як і Братиславу та Прагу. Але всьому цьому було раптово покладено край у серпні 1968 р., коли півмільйона радянських і союзних військ уторглися до Чехословаччини, щоб придушити Дубчекову «революцію».

Репресивні заходи, що їх було вжито в Чехословаччині протягом 1970—1980-х років, не привели до цілковитої ліквідації русинсько-українських культурних інституцій. Продовжували функціонувати музеї у Свиднику, українське відділення Пряшівського університету, КСУТ; друкувалася українська преса. Все це, однак, перебувало під пильним наглядом словацького уряду. Зростали й зусилля, спрямовані на перехід русинів-українців на словацьку національність. Позитивною стороною нинішньої ситуації є те, що русини-українці матеріально живуть значно краще, ніж будь-коли. Протягом останніх десятиліть уряд здійснив електрифікацію регіону; в колись відсталому та ізолюваному Пряшеві з'явилися нові промислові

підприємства, шляхи. У сільському господарстві зайнято вже менше половини місцевих українців. Більшість серед них становить промислові робітники, службовці, спеціалісти різного профілю. Проте, як і в 1968 р., прибутки русинів-українців у середньому на 40 % нижчі від прибутків чехів і словаків. Тож як з економічного, так і з національного боку вони продовжують зазнавати дискримінації.

Польща. З усіх українських громад на долю україно-польської випали найжорстокіші випробування. У 1947 р. польський уряд насильно виселив близько 170 тис. українців, переважно лемків, із їхніх споконвічних земель у передгір'ях Карпат і розпорочив по території Польщі. Більшість була розселена на колишніх німецьких землях, що відійшли до Польщі після війни. Сьогодні близько 60 тис. українців проживають у районі Ольштина (колишня Східна Пруссія); ще 40 тис. — на північному заході, біля Кошаліна; майже 20 тис. — на південному заході, в районі Вроцлава. А якщо взяти до уваги, що приблизно 20 тис. чоловік залишилися на землях своїх предків біля Любліна та Перемишля (Пшемисля) на південному сході країни, стає зрозумілим, що українці були цілеспрямовано розселені по різних закутках Польщі.

Уряд «підкувався» й про те, щоб на нових місцях українці не селилися компактними громадами. В одному селі розташовували лише декілька сімей. Спочатку вони не отримували землі й були змушені працювати на поляків. На початку 1950-х років українцям було дозволено придбати найгірші з колишніх німецьких земель. Ситуацію ускладнювало те, що новоприбулі українці зіткнулися з шаленим антиукраїнізмом, який був особливо поширений серед поляків, депортованих із Західної України. Щоб уникнути дискримінації, українці були змушені приховувати свою національність, утримуватися від спілкування рідною мовою й навіть утаювати своє походження від власних дітей. Одним словом, невелика й беззахисна українська громада в Польщі була змушена розплачуватися за століття польсько-українського антагонізму.

У 1956 р. Варшава пішла на деякі поступки українцям. Можливо, уряд зрозумів, що вони вже не загрожують безпеці держави, чи урядовці винесли уроки з помилок в національній політиці, що їх зробив передвоєнний уряд Польщі. У 1956 р. було дозволено видавати українську газету «Наше слово». Одночасно виникло Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), що перебувало під пильним наглядом міністерства внутрішніх справ. І газета, й товариство отримують значні державні субсидії. Сьогодні «Наше слово» має приблизно 8 тис. передплатників, а УСКТ налічує близько 4,5 тис. членів.

Абсолютно аполітичне, УСКТ займається переважно фінансуванням майже 50 українських хорів і танцювальних ансамблів. Щороку воно організовує популярні фестивалі української пісні та музики. Однак можливості товариства щодо розширення освіти для українців куди скромніші. У 1970 р. лише близько 5 % українських дітей у Польщі навчалися рідною мовою. Існує український ліцей у Легніці й педагогічний ліцей у Бартошице, що готує вчителів української мови. Та через брак українських шкіл більшість їхніх випускників не можуть знайти роботу за фахом. У Варшавському університеті, як і в деяких провінційних університетах, на філологічному факультеті працює українське відділення. Працює й група визначних науковців та викладачів-українців. Втім, і деякі науковці-поляки довели свою здатність об'єктивно висвітлювати питання українознавства.

Однак цілком очевидно, що старі рани ще не затагнулися. Хоча серед польської інтелігенції помітні певні зрушення, в цілому антиукраїнізм залишається поширеним явищем. Часто з'являються книги, статті та фільми, що таврують «варварство бандитів УПА» (та й загалом усіх українців). Українці мають можливість зробити кар'єру, але для цього бажано зректися свого національного походження. Нама-

гання українців-переселенців повернутися на землю своїх предків постійно блокуються.

Особливо болочим є питання про становище греко-католицької церкви, до якої належить близько половини від 200—250 тис. українців, що проживають у Польщі. Навмисне занедбання й навіть руйнування стародавніх українських церков на Лемківщині не може не обурювати українців Польщі та всього Заходу. Не менше бентежить небажання польської католицької ієрархії підтримати ідею призначення окремого єпископа для українських католиків. Водночас, щоб бути справедливим до поляків, слід підкреслити, що вони, як і чехи та словаки, не самостійно формували свою політику щодо українських меншостей. Москва пильно стежила за життям усіх українських громад у Східній Європі. І вона завжди була готова порадити, як саме її східноєвропейським союзникам вирішувати українське питання.

* * *

Головною функцією українських громад за кордоном, особливо на Заході, було збереження політичних і культурних надбань, а також народних традицій нерадянської України. Іншою метою був захист українських національних інтересів — за умов, коли співвітчизники в Радянській Україні були змушені мовчати. Якби не зусилля українців у діаспорі, про їхню батьківщину ніхто практично нічого й не знав би за межами СРСР. Не дивно, що відносини між Радянською Україною та діаспорою мали ворожий характер. Імігранти першої хвилі були прив'язані до своїх церков, «ПО» були переважно бойовничими націоналістами. І перші, й другі мали підстави дивитися на радянський режим принаймні з недовірою. В той же час радянська пропаганда постійно зображувала українців-імігрантів як «прислужників капіталізму, фашизму та Риму». Тож на відміну від тих випадків, коли відносини між батьківщиною та діаспорою були взаємовигідними (згадаємо хоча б Вірменію), від стосунків, що склалися між українцями, не виграла жодна сторона. Українці в СРСР не змогли використати зарубіжні українські громади як вікна на Захід (до речі, вкрай необхідні), а українська діаспора була позбавлена притоку свіжих сил, якого вона дуже потребувала.

Незважаючи на те, що у переважній своїй більшості українці за кордоном повністю втяглися у вир місцевого життя й розчинилися в ньому, деякі й досі користуються моральними та іншими перевагами, що їх надає належність до певної етнічної громади. Однак час працює не на українську діаспору. Ті, хто майже або зовсім не бачив Україну, чимдалі байдужіють до всього українського. Масштаби асиміляції неухильно зростають. Залишається сподіватися, що українці за кордоном і на Україні зможуть розвинути плідні взаємини, доки ще є час бути корисними одне одному.

ЗМІСТ

Розповідь канадського історика про минуле й сучасне України (С. В. Кульчицький)	5
Від автора	15
ВСТУП: НАЙДАВНІШІ ЧАСИ	17
Частина перша	
КИЇВСЬКА РУСЬ	29
1. Піднесення й занепад Київської Русі	30
2. Суспільство й культура Київської Русі	51
3. Галицько-Волинське князівство	61
Частина друга	
ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА	69
4. Під владою Польщі та Литви	70
5. Соціальна структура та економічні зміни.	79
6. Релігія та культура	88
Частина третя	
КОЗАЦЬКА ЕРА	97
7. Етап формування	98
8. Велике повстання	115
9. Руїна	128
10. Гетьманщина	145
11. Суспільство, економіка й культура	163

Частина четверта

ПІД ІМПЕРСЬКОЮ ВЛАДОЮ

183

12. Україна у складі Російської та Австрійської імперій	184
13. Зростання національної свідомості	200
14. Імперські реформи	218
15. Соціально-економічні зміни	231
16. Діяльність інтелігенції	248
17. Східна Галичина: оплот українства	272

Частина п'ята

УКРАЇНА У ХХ СТОЛІТТІ

295

18. Війна і революція	296
19. Українська революція	310
20. Радянська Україна: новаторські 20-ті	332
21. Радянська Україна: драматичні 30-ті	351
22. Західна Україна між війнами	369
23. Україна у другій світовій війні	392
24. Відбудова і відновлення	419
25. Відлига	431
26. Застій та спроби реформ	441
27. Імміграція	463
28. Українська діаспора	479

Постскрипtum	490
--------------	-----

Список основних джерел	497
------------------------	-----

Іменний покажчик	500
------------------	-----

